

ГЮСТАВ
ФЛОБЕР

2

ТВОРИ В ДВОХ ТОМАХ
ТОМ II

GUSTAVE
FLAUBERT

ŒUVRES
EN DEUX VOLUMES

TOME
II

L'ÉDUCATION SENTIMENTALE
LA TENTATION DE SAINT ANTOINE
UN CŒUR SIMPLE
HÉRODIAS
DICTIONNAIRE DES IDÉES REÇUES

ГЮСТАВ ФЛОБЕР

ВИХОВАННЯ ПОЧУТТІВ
СПОКУСА СВЯТОГО АНТОНІЯ
ПРОСТА ДУША
ТРОДІАДА
ЛЕКСИКОН ПРОПИСНИХ ІСТИН

Переклад з французької

Київ
Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»
1987

84.4Фр
Ф 73

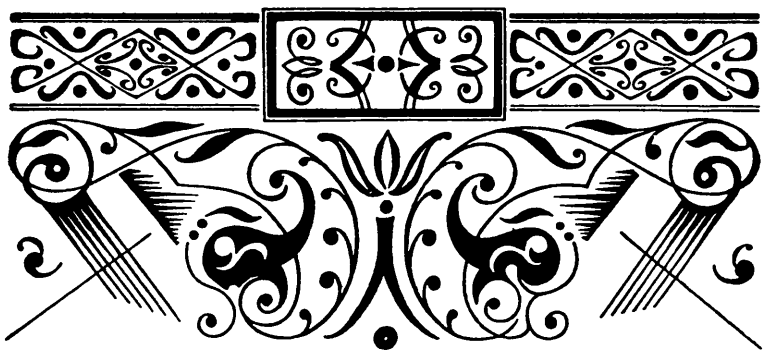
Во второй том входят
роман «Воспитание чувств»,
философская драма
«Искушение святого Антония»,
которую Флобер считал
«сочинением всей своей жизни»,
повести «Простая душа»,
«Иродиада»,
а также «Лексикон прописных истин».

Примітки *Б. Буніча-Ремізова*

Ф $\frac{4703000000 - 184^{\wedge}}{M205/04/ - 87}$ 184.87

© Український переклад,
примітки, художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро», 1987 р.

ЧАСТИНА ПЕРША

I

15 вересня 1840 року, близько шостої години ранку, пароплав «Місто Монтеро», лаштуючись одчалити від набережної Святого Бернара, випускав великі клуби диму.

Поспішали захекані люди; бочки, кодоли, корзини з білизною захарашували проходи; матроси нікому не відповідали; всі штовхалися; між двома машинними кожухами височіла купа тюків; людський гамір поглинало сичання пари, що, вириваючись крізь отвори в залізній обшивці труб, оповивала все білястою заслоною, а на баку безперестану калатав дзвін.

Нарешті судно відійшло, й обидва береги, забудовані складами, корабельнями й заводами, звільна потяглися, ніби, розмотуючись, дві широкі стрічки.

Юнак років вісімнадцяти з довгим волоссям непорушно стояв неподалік стерна, тримаючи під пахвою альбом. Крізь легкий туман він розглядав далекі дзвіниці, якісь не відомі йому будівлі; тоді востаннє обвів поглядом острів Святого Людовіка, стару частину міста, собор Богоматері; незабаром Париж зник із очей, і юнак важко зітхнув.

Фредерік Моро, недавно отримавши диплом бакалавра, вертався в Ножан-на-Сені, де він мав нудьгувати два місяці перед тим, як поїхати *вивчати право*. Мати, давши синові необхідну суму, відправила його до Гавра, щоб навідав дядька, котрий, як вона сподівалася, міг

відписати небожеві спадщину; Фредерік прибув звідтіля напередодні і, не маючи змоги затриматись у столиці, винагороджував себе тим, що вертався в провінцію найдальшою дорогою.

Метушня вляглася; всі розташувалися по своїх місцях; дехто грівся, стоячи біля машини; труба з повільним ритмічним хрипом викидала султани чорного диму; мідні деталі судна сльозилися краплинами роси; палуба тремтіла від легкого внутрішнього двиготіння, а колеса, швидко обертаючись, били по воді.

Річку облямовували пласкі піщані береги. Назустріч траплялися то плоти, що починали хитатися на хвилях од пароплава, то якийсь безвітрильний човен із чоловіком, котрий ловив рибу; невдовзі хисткий туман розсіявся, вигулькнуло сонце, пагорок, що височів на правім березі Сени, став мало-помалу нижчати, а на протилежному березі, ближче до річки, з'являвся другий.

Його увінчували дерева, з-поміж яких манячіли низенькі будиночки з італійськими дахами у вигляді терас. Біля них видніли пообгороджувані новенькими парканами й залізними штахетами садки, що спускалися схилом, газони, теплиці, герань у вазах, симетрично розставлених по перилах, на які можна було зіпертися. Не одному з тих, хто милувався на чепурненькі, такі затишні притулки, хотілось би стати їхнім господарем, щоб прожити тут до кінця днів своїх із хорошим більярдом, човником та подругою чи якимось іншим об'єктом заповітних мрій. Задоволення, що відчували люди від своєї першої мандрівки по воді, схиляло до вияву сердечних почуттів. Витівники почали жартувати. Залунали пісні. Було весело. Подекуди задзвеніли чарки.

Фредерік думав про кімнату, в якій він житиме, про план драми, про сюжети картин, про майбутні любовні захоплення. Він гадав, що щастя, на яке заслуговувала досконалість його душі, бариться. Він подумки декламував сумовиті вірші; нетерпляче походжав по палубі; дійшов до її кінця, де висів дзвін, і там, серед пасажирів та матросів, помітив пана, котрий залицявся до якоїсь селянки; говорячи їй компліменти, він крутив у руках золотого хрестика, що висів у неї на грудях. То був років сорока кучерявий веселун. Його могутню постать щільно облягала чорна оксамитова куртка, два смарагди ряхтіли на манжетах батистової сорочки, а широкі білі

панталони звисали на якісь незвичайні червоні юхтові чоботи із синіми візерунками.

Його не бентежила Фредерікова присутність. Він кілька разів повертався до нього й підморгував, ніби закликаючи до розмови; потім почастував сигарами всіх, що стояли довкола. Проте, видно, нудьгуючи в тій компанії, він одійшов. Фредерік попрямував слідом за ним.

Спершу розмова точилася про різні гатунки тютюну, а далі цілком природно перейшла на жінок. Добродій у червоних чоботях дав молодикові кілька порад; він висловлював різні теорії, розповідав анекдоти, покликався на власний досвід і всю ту розтлінну мову провадив батьківським тоном, водночас і простодушним, і забавним.

Він видавав себе за республіканця; багато мандрував, був знайомий із закулісним життям театрів, ресторанів, газет і всіма знаменитими артистами, яких фамільярно називав на ім'я; Фредерік невдовзі поділився з ним своїми планами; він схвалив їх.

Але зненацька ввірвав розмову, задивився на пароплаву трубу і, швидко бурмочучи, заходився вираховувати, «скільки вийде, якщо поршень зробить за хвилину стільки-от тактів» і т. ін. А коли цифра була визначена, почав палко захоплюватися краєвидом. Він казав, що вважає себе щасливим, бо звільнився від усіляких справ.

Фредерік відчував до нього певну пошану і не встояв проти бажання довідатись, як його зовуть. Незнайомець відповів одним духом:

— Жак Арну, власник «Художнього промислу» на бульварі Монмартр.

Слуга в картузі з золотим галуном підійшов до нього й сказав:

— Чи не зійдете, пане, донизу? Мадмуазель плаче.

Він зник.

«Художній промисел» — змішане підприємство, де були об'єднані газета, присвячена малярству, та крамниця, в якій торгували картинами. Фредерікові не раз траплялося читати цю назву в рідному місті на величезних оголошеннях у книгарні, де на видноті красувалося ім'я Жака Арну.

Сонце кидало прямовисне проміння, під яким блищали залізнi скріпи щогл, металева обшивка, поверхня води; її розтинав ніс пароплава, і від нього розходилися дві борозни, що тяглися аж до крайки лугів. З кожним

вигином річки відкривалися такі самі ряди сріблястих тополь. Місцина була безлюдна. В небі непорушно стояли білі хмарини, і нудьга, невиразно розлита довкола, здавалось, уповільнювала рух пароплава й надавала подорожнім іще непоказнішого вигляду.

За винятком кількох буржуа, пасажирів першого класу, все це були робітники, крамарі, їхні жінки та діти. А що за тих часів був звичай одягатися в дорогу простіше, то трохи не всі були в якихось старих шапках чи полинялих капелюхах, в замизканих чорних мундирах, витертих за канцелярськими столами, або в сюртуках, що так довго слугували прикажчикам крамниць, аж матерія на гудзиках геть порозлазилась; у декого з-під жилета з вилогами виднілася перкалева сорочка, заплямлена кавою; краватки, що вже скидалися на ганчірку, були застєбнуті шпильками з накладного золота; полотняні туфлі трималися на штрипках. Кілька непевних типів із бамбуковими ціпками на шкіряних петельках скося шастали поглядом, а батьки родин витріщали очі й про все розпитували. Вони розмовляли стоячи або присівши на свою поклажу; інші кунали по кутках; дехто підживлявся їжею. Палуба була геть засмічена, повсюди валялися горіхові шкаралупи, недокурки сигар, лушпайки груш, загорнені в папір ковбасні обрізки; три столярі-червонодеревники в блузах стовбичили перед буфетом; арфіст у лахмітті спочивав, зіпершись ліктем на свій інструмент; час од часу було чути, як у топку підкидають вугілля, лунали вигуки, сміх; а капітан усе ходив мостиком від одного машинного кожуха до другого. Простуючи до свого місця, Фредерік штовхнув двері в перший клас і потривожив двох мисливців із собаками.

Перед ним постало ніби видіння.

Вона сиділа посередині лави сама-одна; в усякому разі Фредерік, засліплений її поглядом, не помітив нікого. Коли він проходив повз неї, вона підвела голову; він мимохіть нахилився і, сівши трохи поодаль з того самого боку, де й вона, почав дивитися на неї.

На ній був крислатий солом'яний капелюх із рожевими стрічками, що маяли на вітрі за її спиною. Чорне зашпилене волосся спускалося досить низько, торкаючись кінчиків довгих брів, і, здавалося, любовно обнімало овал її лиця. Поцяткована чорними крапками світла муслінова сукня лежала рясними складками. Незнайомка

була поглинена якимось вишиванням; її рівний ніс, підборіддя, вся її постать чітко окреслювались на тлі блакитного неба.

Поки вона залишалася в тій самій позі, він кілька разів пройшовся палубою, вдаючи цілковиту байдужість, потім зупинився біля її парасольки, прихиленої до лави, і прикинувся, ніби стежить за човном на річці.

Ніколи він не бачив такої прекрасної смаглявої шкіри, такого звабливого стану, таких тонких пальців, що просвічувалися наскрізь. Він дивився на її робочий кошик із таким зачаруванням, немов це було щось незвичайне. Як її звуть, де вона живе, яке її минуле? Йому хотілося знати обставу її кімнати, всі її сукні, які вона одягала, людей, котрі в неї бувають; і навіть бажання володіти нею зникало перед бажанням набагато глибшим, перед болісною безмірною цікавістю.

З'явилася негритянка з косинкою на голові, ведучи за руку вже величеньку дівчинку. Дитина щойно прокинулася, і по щоках у неї котилися сльози. Вона посадила дитину собі на коліна. «Дівчина вередує, а їй ось-ось уже сім років; мама більше не любитиме її; надто часто прощають їй примхи». І Фредерік радісно слухав, ніби все те було для нього відкриттям, набутком якихось нових знань.

Певно, вона родом андалуска або креолка; чи не з островів привезла вона з собою і цю негритянку?

Довга шаль із ліловими смугами лежала у неї за спиною на мідній обшивці борта. Мабуть, не раз на морі вологими вечорами вона загорталася цією шаллю, вкривала ноги, закутавшись у ній, спала! Важкі торочки тягнули шаль донизу, вона мало-помалу сповзала і вже падала на воду. Фредерік метнувся й підхопив її. Жінка сказала:

— Дякую вам, добродію.

Їхні очі зустрілися.

— Ти готова, дружинонько? — гукнув пан Арну, появляючись на східцях.

Мадмуазель Марта кинулась до нього і, обхопивши батькові шию, почала смикати його за вуса. Долинули звуки арфи, дівчинці захотілося «побачити» музику, і незабаром арфіст, якого вела негритянка, зайшов до першого класу. Арну впізнав у ньому колишнього натурника і, на подив присутніх, звернувся до нього на «ти». Нарешті арфіст, відкинувши назад довге волосся, витягнув руки й загравав.

То був східний романс, де мовилося про кинджали, квіти і зорі. Чоловік у лахмітті співав про все те пронизливим голосом; гуркіт машини вривався в мелодію й порушував такт; арфіст сильніше бив по струнах; вони бриніли, і в їхніх металевих звуках ніби вчувалося ридання й стогін гордої, хоч і переможеної любові. Дерева обабіч річки схилялися до самої води; линув свіженький легіт; пані Арну неуважливо дивилася в далечінь. Коли музика стихла, вона кілька разів зімкнула й розімкнула повіки, ніби прокидаючись зі сну.

Арфіст уклінно наблизився до них. Поки Арну шукав дрібних грошей, Фредерік простягнув до музикантового картуза руку і, сором'язливо її розтуливши, впустив туди луідор. Не марносластво спонукало його подати цю милостиню в неї на очах, а благословенна думка, майже побожний порив душі, до якого він приєднавав і її.

Арну, поступаючись дорогою Фредерікові, став подружньому вмовляти його зійти з ним донизу. Фредерік запевняв, що він оце тільки поснідав; насправді він помирав із голоду, а в його гаманці не лишилося й сантима.

Але зараз же він подумав, що, як і всякий, має право перебувати в каюті.

За круглими столами вже їли кілька буржуа, між них сновигав офіціант; пан і пані Арну розташувалися в глибині праворуч; Фредерік сів на довгий, обтягнений оксамитом диван, прийнявши звідти газету.

В Монтеро подружжя мало пересісти в шалонський диліжанс. Їхня подорож по Швейцарії розрахована на місяць. Пані Арну кинула докір чоловікові за те, що він попускає дитині пустощі. Він щось шепнув дружині на вухо, мабуть, якусь люб'язність, бо вона всміхнулася. Потім він устав, щоб запнути фіранку на вікні у неї за спиною.

Низька біла стеля надто яскраво відбивала світло. Фредерік, що сидів проти пані Арну, виразно бачив тінь од її вії. Вона торкалася губами склянки, двома пальцями відламувала шматочки хліба; лазуровий медальйон, прикріплений до браслета на золотім ланцюжку, час од часу дзенькав об тарілку. А ті, хто там був, ніби не помічали її.

Часом крізь ілюмінатор було видно борт човна, що причалував до судна, щоб прийняти або висадити пасажирів. Люди, що сиділи за столами, нахилилися до віконця й називали прибережну місцевість.

Арну нарікав на кухаря, а коли подали рахунок, обурився, вимагаючи зменшення його. Потім він повів юнака на бак, щоб випити грогу. Але Фредерік швидко вернувся під тент, куди знову прийшла й пані Арну. Вона читала якусь тоненьку книжечку в сірій обкладинці. Куточки її вуст інколи піднімалися, і проблиск задоволення осявав її лице. Він позаздрив тому, хто вигадав усі ті речі, які видимо тішили її. Що більше він милувався нею, то ясніше відчував, як між ними пролягає безодня. Він думав, що незабаром треба буде розстатися з нею безповоротно, не залишивши навіть спомину про себе.

Праворуч тяглася рівнина; з лівого боку буяли пасовиська на схилі пагорка, де виднілися виноградники, ліщина, млин посеред зелені, а ген далі, високо, по білій скелі, що сягала крайнеба, в'юнко звивалися стежини. Яке то щастя, обнявши її стан, пліч-о-пліч виходити разом із нею на горб, — тим часом як сукня її торкатиметься пожовклого листя, — прямувати в сьайві цих очей і слухати любий голос! Пароплав міг би зупинитись, і їм залишилося б лише зійти на берег, однак усе це, таке просте, не легше було здійснити, ніж повернути сонце!

Трохи далі відкрився замок із стрілчатим дахом і чотирікутними вежками. Перед його фасадом стелилися квітники; липові алеї, ведучи в гущавину парку, скидалися на високі темні склепінчасті тунелі. Він уявив собі, як вона проходить доріжкою, обсадженою грабинами. В цю хвилину на ганок, де стояли діжки з померанцевими деревами, зійшли молода жінка і юнак. Потім усе зникло.

Біля Фредеріка гралася дівчинка. Він хотів її поцілувати. Вона сховалася за няньку; мати покартала доньку за те, що вона не люб'язна з паном, який урятував мамину шаль. Чи не натяк це, щоб почати розмову?

«Може, вона тепер заговорить зі мною?» — запитував він себе.

Часу залишалось все менше. Як домогтися запрошення до Арну? І Фредерік не вигадав нічого ліпшого, як звернути його увагу на осінні барви, додавши:

— Незабаром уже й зима, пора балів та званих обідів!

Але Арну був заклопотаний своїм багажем. Уже показався сурвільський берег, наближались обидва мости; ось поминули канатну фабрику, потім низку приземкуватих будинків; на березі під казанами зі смолою палили

дрова, на піску вперекидь гралися діти; Фредерік упізнав чоловіка в куртці і гукнув до нього:

— Швидше!

Нарешті причаляли. Він ледве одшукав у юрбі пасажирів Арну, — і той, тиснучи йому руку, сказав:

— На все добре, шановний.

Вийшовши на набережну, Фредерік оглянувся. Вона стояла поблизу стерна. Він кинув на неї погляд, у який хотів укласти всю свою душу; вона не ворухнулася, так наче нічого й не сталося. Тоді, не відповідаючи на вітання слуги, Фредерік накинувся на нього:

— Чому ти не подав екіпаж ближче?

Слуга попросив вибачення.

— Ото ще бовдур! Дай-но мені грошей.

І Фредерік пішов до шинку перекусити.

За чверть години йому захотілося ніби мимохідь зазирнути на поштовий двір: чи не побачить він її ще раз? «А навіщо?» — спитав сам себе.

І, сівши в американку, поїхав додому. З двох коней тільки один належав матері. Другого вона позичила до супряги у збирача податків, пана Шамбріона. Ісідор, виїхавши напередодні, до вечора перепочивав у Бре, а ночував у Монтеро, — отже, коні вистоялись і тепер бігли жваво.

Без кінця-краю тягнулися скошені ниви. Два ряди дерев облямовували дорогу, одна за одною миготіли купи каміння; і Вільнев-Сен-Жорж, Аблон, Шатійон, Корбей та інші населені пункти, як, зрештою, вся мандрівка, так виразно постали в пам'яті Фредеріка, що він і зараз бачив перед собою нові, інтимніші подробиці; з-під нижньої оборки її сукні виступала ніжка в шовковій вузькій тфельці каштанового кольору; тиковий тент здіймався над її головою широким балдахіном, і червоні кульки його торочок невпинно коливалися під легеньким вітерцем.

Вона була подібна до жінок із творів романтиків. Йому не хотілося б нічого додати до її образу й нічого відняти од нього. Світ раптом розширився. Вона була променистою точкою, в якій зосередилось геть усе, і, замалисаний погойдуванням екіпажа, втупивши погляд у хмари, він примружив очі й поринув у радощі мрійливі, нескінченні.

В Бре, не чекавши, поки зададуть коням оброку, він сам-один рушив дорогою вперед... Арну звав її «Марія»!

Фредерік голосно вигукнув: «Маріє!» І голос його завмер у повітрі.

На заході широким пурпуровим полум'ям палало небо. Великі стоги жита відкидали велетенські тіні. Десь далеко, на якійсь фермі, загавкав собака. Фредерік здригнувся, охоплений безпричинною тривоною.

Коли Ісідор наздогнав його, він сів на'передку, щоб правити кіньми. Невпевненість минула. Він твердо поклав собі, хоч би там як, увійти в дім родини Арну й завести з нею близьке знайомство. У них повинно бути весело, та й сам Арну Фредерікові подобався. А там — хто знає? І кров ударила йому в лице, у скронях зашуміло, він ляснув батогом, смикнув за віжки, і коні так помчали, що старий кучер тільки повторював:

— Тихше, ну тихше! Ви ж їх геть позаганяєте.

Фредерік помалу заспокоївся, він слухав, що розповідає слуга.

Панича очікують з великим нетерпінням. Мадмуазель Луїза аж у сльози вдарилась, пориваючись і собі в екіпаж.

— Яка мадмуазель Луїза?

— Таж родичка пана Рока. Ви ж знаєте.

— О, я й забув! — збайдужа відповів Фредерік.

Тим часом коні підбилися. Обидва вони почали спотикатися, і на вежі св. Лаврентія вибило дванадцятую годину, коли Фредерік прибув на Збройовий майдан, де стояв материн дім. Просторий будинок із садом, що виходив до поля, надавав чималої ваги пані Моро, найбільше шанованій особі у цих краях.

Походила вона із старовинного, нині вже занепаłego дворянського роду. Її чоловік, плебей, за якого видали її батьки, загинув на дуелі, коли вона була вагітна, і залишив дружині підупале господарство. Вона приймала в себе тричі на тиждень і вряди-годи давала прекрасні обіди. Проте кожна свічка була на обліку й орендну платню чекали з нетерпінням. Ця сутужність, приховувана як вада, завдавала їй постійних турбот. Однак доброчинність свою виявляла вона, не виставляючи її напоказ, не роблячи кислої міни. Найменша її милостиня здавалася великим благодіянням. Із нею радилися про вибір слуг, про виховання дочок, про те, як варити варення, а його превелебність, об'їжджаючи епархію, зупинявся у неї.

Пані Моро поклала на сина честолюбні надії. Вона, ніби заздалегідь вживаючи застережних заходів, не любила, щоб у її присутності ганили уряд. Спочатку синові потрібна буде протекція; потім, завдяки своїм здібностям, він стане радником, послом, міністром. Його успіхи в Санському колежі давали підстави для її гордощів: він дістав першу нагороду.

Коли Фредерік увійшов до вітальні, всі шумно повставали, почали його обіймати; перед каміном розставили широким півколом крісла й стільці. Пан Гамблен зараз же запитав, яка його думка про пані Лафарж. Цей процес, що набув тоді великого розголосу, спричинився до запальних суперечок. Однак пані Моро припинила їх, на превеликий жаль пана Гамблена, який бачив у них користь для юнака — майбутнього юриста — і, ображений, залишив салон.

А втім, не було нічого дивного — це ж друг дядечка Рока! Згадавши дядечка Рока, заговорили й про пана Дамбреза, який недавно придбав маєток Ла Фортель. Але збирач податків устиг відвести Фредеріка вбік, цікавлячись його думкою про останню працю пана Гізо. Усім кортіло довідатись, як справи у Фредеріка; і пані Бенуа спритно взялася розпитувати про дядька. Як там почувається любий родич? Од нього чомусь нема ніякої чутки. Адже в старенького десь в Америці є троюрідний брат?

Кухарка доповіла, що паничеві подано їсти. Гості з делікатності розійшлися. А коли мати й син залишилися в залі самі, вона стиха запитала:

— Ну що?

Старий прийняв його дуже сердечно, але намірів своїх не виявляв.

«Де вона зараз?» — думав він. Диліжанс котиться, і вона, мабуть, загорнувшись у шаль, дрімає, схиливши чарівну голівку на суконну оббивку карети.

Вони вже піднімалися в свої кімнати, коли хлопчина із готелю «Сузір'я Лебеда» приніс записку.

— Що там?

— Делор'є просить мене вийти до нього.

— А! Твій товариш! — сказала пані Моро, зневажливо посміхнувшись. — Справді вибрав час!

Фредерік вагався. Але дружба перемогла. Він узяв капелюха.

— Принаймні, не барися там, — сказала мати.

Батько Шарля Делор'є, колишній піхотний капітан, вийшовши у відставку 1818 року, вернувся в Ножан, одружився і на гроші з посагу купив посаду судового пристава, яка ледве давала йому засоби до існування. Розлючений тривалими несправедливостями, страждаючи від старих ран і весь час шкодуючи за Імператором, він виливав на своїх ближніх гнів, що душив його. Не багатьох дітей так часто шмагали, як його сина. Хлопець, хоч як його били, залишався непокірливим. Коли мати пробувала за нього заступитися, батько поводився з нею так само суворо, як і з сином. Кінець кінцем колишній капітан посадив його в свою контору, і хлопчина цілими днями змушений був, зігнувшись, переписувати справи, від чого праве його плече стало помітно випинатися.

1833 року, на пропозицію голови суду, капітан продав контору. Дружина його вмерла від раку. Він переїхав у Діжон; потім, перебравшись у Труа, зайнявся вербуванням рекрутів і, домігшись для Шарля половинної стипендії, віддав його до Санського колежу, де з ним і зустрівся Фредерік. Але одному було дванадцять років, а другому п'ятнадцять; до того ж розділяла їх помітна різниця характерів і походження.

У комоді Фредеріка не переводилися всілякі ласощі, були вишукані речі, наприклад, туалетне начиння. Він любив ранками довго поспати, стежити, як літають ластівки, читати драматичні твори і, жалкуючи за вигодами домашнього побуту, вважав своє життя в колежі тяжким.

Синові судового пристава воно здавалося прекрасним. Він так добре вчився, що вже під кінець другого року його перевели до третього класу. Однак — чи то через убогство, чи то через сварливу вдачу — він був оточений глухою недоброзичливістю. Одного разу, коли в дворі перед гуртом учнів середніх класів служник обізвав його обідранцем, він уп'явся кривдникові в горлянку і задушив би його, якби не втрутилися три наглядачі. Фредерік у пориві захоплення кинувся його обнімати. З того дня почалася їхня дружба. Прихильність старшого, безперечно, тішила марнославство малого, а старший вважав за щастя знайти таку відданість.

На час канікул батько не брав його з колежу. Переклади з Платона, що випадково трапилися Шарлеві під руку, причарували юнака. Він захопився метафізикою і

швидко домігся великих успіхів, бо взявся за вивчення її з молодечим запалом, з гордістю пробудженого розуму. Жуффруа, Кузен, Лароміг'єр, Мальбранш, шотландці — все, що знайшлося в бібліотеці, було прочитано. Йому довелося вкрати ключа, щоб досягнути до книжок.

Розваги Фредеріка були не такі серйозні. На вулиці Трьох Волхвів він перемалював родовід Христа, викарбуваний на одній із колон, а потім зобразив і портал собору. Перечитавши середньовічні драми, він узявся до мемуарів Фруассара, Коміна, П'єра де Летуаля, Брантома.

Образи, що постали в його уяві при цьому читанні, так заповнили Фредеріка, що він відчув потребу їх відтворити. Він плекав горду надію стати згодом французьким Вальтером Скоттом. Тим часом Делор'є обмірковував широку філософську систему, яка могла б мати необмежене застосування.

Вони говорили про все те на перервах у дворі перед повчальним написом під годинником; вони перешіптувалися про те у каплиці під носом у статуї Святого Людовіка; вони мріяли про те саме в спальні, що вікнами виходила на цвинтар. У дні прогулянок, ставши позаду всіх, вони гомоніли без кінця-краю.

Юнаки говорили про те, що робитимуть по закінченні колежу. Передусім вони здійснять велику подорож на гроші, які Фредерік, дійшовши повноліття, одержить із свого капіталу. Потім вони повернуться в Париж, працюватимуть разом, ніколи не розлучаючись, а після праці відпочиватимуть, насолоджуючись коханням принцес в атласних будуарах або втішаючись гучними оргіями в товаристві знаменитих куртизанок. Спалахи надій змінювалися сумнівами. Після нападу веселих теревенів юнаки впадали в глибоку мовчанку.

Літніми вечорами вони довго блукали по кам'янистих стежинах уздовж виноградників або великим шляхом у полях, де під сонцем хвилювалися жита і пахощі дягелю сповнювали повітря; коли їх поймала задуха, вони простягалися на землі горілиць, запаморочені, сп'янілі. Їхні товариші, поскидавши куртки, бігали навзаводи чи пускали паперових зміїв. Класний наставник їх скликав. Поверталися додому попід садами, що їх перетинали ручайки, а далі йшли бульварами у затінку старих мурів; їхні кроки віддунювали серед пустельних вулиць; відчи-

нялася хвіртка, вони підіймалися по східцях, пригнічені, як після буйного гульбища.

Пан інспектор заявляв, що вони тільки баламутять один одного. Та якщо в старших класах Фредерік ще с'як-так учився, то лише завдяки умовлянням товариша; а на канікули 1837 року Фредерік привіз його до своєї матері.

Хлопець не сподобався пані Моро. Ів він надзвичайно багато, відмовлявся ходити по неділях до церкви; заводив розмови республіканського напрямку; нарешті, вона дізналася, що Шарль водив її сина в непристойні місця. За ними почали стежити. Це зміцнило їхні взаємини ще більше; і коли наступного року Делор'є, залишивши колеж, від'їжджав до Парижа вивчати право, прощання було болісне.

Фредерік сподівався, що там зустрінеться з ним. Вони не бачилися вже два роки; по обіймах юнаки пішли до мостів, щоб досхочу наговоритися.

Коли Шарль зажадав од батька опікунського звіту, капітан, що тепер тримав у Вільноксі більярдну, розлютився і відмовив синові в будь-якій допомозі. Делор'є сподівався згодом дістати по конкурсу професорську кафедру, але зараз, не маючи й шеляга, поступив старшим клерком до адвоката в Труа. У нього був намір ціною суворих обмежень заощадити чотири тисячі франків; і якщо йому й не перепаде нічогосінько з матеріної спадщини, він усе-таки матиме кошти спокійно працювати над книжками впродовж трьох років, очікуючи посади. Отже, треба було відмовитись, принаймні поки що, від їхнього давнього плану жити разом у столиці.

Фредерік понурих голову. Перша його мрія пішла за вітром.

— Не падай духом, — сказав капітанів син, — все життя наше попереду, ми молоді. Я приїду до тебе! Ну, годі про це думати!

Він потермосив його за руки і, щоб відвернути від сумних думок, почав розпитувати, як йому мандрувалося.

У Фредеріка не було чогось особливого, щоб розповісти другові. Та коли він згадав про пані Арну, печаль його розвіялась. Він, скований сором'язливістю, змовчав про неї, зате розводився про пана Арну, про що той говорив, які в нього манери, які зв'язки; Делор'є наполегливо радив йому підтримувати це знайомство.

Фредерік останнім часом нічою не писав; його літературні погляди перемінилися, він ставив надусе пристрась; Вертер, Рене, Франк, Лара, Лелія та інші, не такі прославлені герої художніх творів, захоплювали його майже однаковою мірою. Інколи йому здавалося, що тільки музика спроможна виразити його душевне сум'яття; тоді він марив про симфонії; часом його зваблював зовнішній вигляд речей, і він тягнувся до малярства. Зрештою, він пописував і вірші; Делор'є вважав, що вони цілком пристойні, але не просив почитати ще.

Щодо нього, то він давно занедбав метафізику. Його вже полонили соціальна економія і французька революція. Тепер він був високий парубок двадцяти двох років, худий, з великим ротом, рішучий з вигляду. Того вечора на ньому було нужденне люстринове пальтечко, а його черевики геть побілили од пилюки, бо він пройшов пішки із самого Вільнокса, аби тільки побачитися з Фредеріком.

До них підійшов Ісідор. Пані Моро просить панича вертатися додому, вона боїться, що він змерзне, і посилає йому плаща.

— Побудь іще! — сказав Делор'є.

І вони й далі проходилися з кінця в кінець по обох мостах, які ведуть на острівок, що його утворюють канал і річка.

Коли вони прямували в бік Ножана, перед ними бовваніли будинки, котрі спускалися схилом у долину; праворуч, за лісопильнями, лотоки яких були уже позакривані, височіла церква; ліворуч, обнесені чагарниковою загорожею, тяглись уздовж берега сади, тепер ледве помітні. В напрямі Парижа великий шлях слався прямою смугою, і луки губилися далеко в нічній імлі. Ніч була безгмінна і вся світилася білястим сяйвом. До них долинали пахощі вологого листя; на греблі кроків за сто від них падала вода, чувся її гучний і лагідний шум, неначе плюскання хвиль у темряві.

Делор'є зупинився й мовив:

— Добрі люди спокійно сплять — ну й дивина! Та стривайте! Готується новий вісімдесят дев'ятий рік! Ми стомилися од конституцій, хартій, крутійства, брехні! О, була б у мене своя газета чи трибуна, — як би я збурих усе це! Але, щоб до чогось узятися, потрібні гроші. От прокляття — бути сином трактирника і марнувати молодість у гонитві за шматком хліба!

Він схилив голову, закусив губу й тремтів од холоду під своїм блазеньким пальтом.

Фредерік накинув йому на плечі половину свого плаща. Вони загорнулися ним обидва і, обнявши один одного за стан, пішли поряд.

— Як же я житиму там один, без тебе? — промовив Фредерік. (Прикрощі друга знову нагнали на нього смуток). — Я що-небудь зробив би, якби зі мною була жінка, що любить мене... Чого ти посміхаєшся? Любов — це пожива і ніби повітря для таланту. Надзвичайні переживання породжують величні творіння. Але шукати ту, котра мені потрібна, — ні, від цього я відмовляюся! Зрештою, якщо я колись і знайду її, вона одвернеться від мене. Я з роду нещасливців і згасну, посідаючи скарб, так і не знаючи, чи то був справжній діамант, чи фальшивий.

Чиясь тінь лягла на бруківку, і в ту ж мить вони почули:

— Ваш покірний слуга, панове!

Ці слова мовив маленький чоловічок у широкім коричневім сюртуці і в кашкеті, з-під дашка якого визирав гострий ніс.

— Пан Рок? — мовив Фредерік.

— Він самий! — відповів голос.

Житель Ножана пояснив свою присутність тим, що ходив оглядати вовчі капкани у своєму саду над берегом.

— Значить, повернулися в наші краї? Дуже добре! Я про це довідався від донечки. Сподіваюся, при добрім здоров'ї! А від'їжджаєте не скоро?

І він пішов, видно, невдоволений з того, як зустрів його Фредерік.

Та й пані Моро, правду сказати, не водила з ним знайомства; дядечко Рок жив зі своєю служницею і мав лиху славу, хоча й був агентом по виборах та управителем у пана Дамбреза.

— У банкіра, що живе на вулиці Анжу? — спитав Делор'є. — А знаєш, що тобі, любий мій, слід би зробити?

Ісідор удруге обірвав їхню розмову. Йому наказано неодмінно привести Фредеріка. Його відсутність непокоїть пані Моро.

— Добре, добре! Він зараз прийде, — сказав Делор'є. — Не ночуватиме тут. — А коли слуга пішов, Шарль вів далі: — Тобі слід би попросити цього старого, щоб він увів тебе до Дамбрезів; нема нічого кориснішого, як бувати в багатому домі! В тебе є чорний фрак і білі рукавички, скористайся з цього. Тобі треба бувати в тому товаристві! Згодом ти й мене туди введеш. Це ж людина, що має мільйони, — подумай лишень! Постарайся

сподобатись йому, а також і його дружині. Стань її коханцем!

Фредерік обурився.

— Але ж я, здається, кажу тобі звичайнісінькі речі? Згадай-но Растіньяка з «Людської комедії». Ти досягнеш успіху, я певен.

Фредерік мав таку довіру до Делор'є, що аж розгубився, і, забувши пані Арну чи приклавши до неї те пророкування, яке стосувалося іншої, не міг утриматися від усмішки.

— І остання порада: складай іспити! Звання — річ завжди потрібна; і кинь ти своїх католицьких та сатанинських поетів, які в філософії пішли не далі за мислителів дванадцятого століття. Твій одчай — просто безглуздя. Найбільшим людям починати було ще важче — хоча б тому ж Мірабо. Зрештою, розстаємося ми не на такий уже довгий час. Я примушу батька-шахрая повернути мою заграбовану пайку. Пора й мені вертатися. Бувай! Чи не знайдеться при тобі ста су, щоб я розрахувався за обід?

Фредерік дав йому десять франків, решту з тих грошей, що вранці взяв у Ісідора.

За двадцять туазів од мостів, на лівому березі, в слуховому вікні низенького дому блимав вогник.

Делор'є помітив його. Скинувши капелюха, він урочисто сказав:

— Вітання тобі, Венеро, володарко неба! Але убогство — мати здержливості. Господи! Скільки ми зазнали наклепів із цього приводу!

Натяк на походеньки, в яких брали участь вони обидва, розвеселив їх. Ідучи вулицею, вони голосно реготали.

Пізніше, розрахувавшись у готелі, Делор'є провів Фредеріка до перехрестя поблизу лікарні, і по тривалих обіймах друзі розсталися.

III

Через два місяці Фредерік, приїхавши вранці на вулицю Чаплі, вирішив щонайперше відбути важливий візит.

Цьому сприяла нагода. Дядечко Рок, принісши йому згорнуті у трубку папери, просив передати їх у руки панові Дамбрезу; до згортка було прикладено незапечатану записку, в якій він рекомендував свого молодого земляка.

Пані Моро це доручення нібито здивувало Фредерікові було приємно, але він приховував свою радість

Пан Дамбрез був, власне, графом д'Амбрезом, але від 1825 року мало-помалу, нехтуючи свій титул і шляхетний стан, він звернувся до промисловості, і, спритно вивідуючи діла будь-якої контори, беручи участь у кожному підприємстві, користуючись із будь-якої сприятливої нагоди, пролазливий, як грек, і працьовитий, як овернець, він, кажуть, нажив неабияких статків; до того ж він був кавалером Почесного легіону, членом генеральної ради в департаменті Оби, депутатом і не сьогодні-завтра — пером Франції; будучи людиною послужливою, він надокучав міністрові нескінченними проханнями про пільги, ордени, тютюнові привілеї, а коли бував невдоволений владою, схилявся до лівого центру. Його дружина, гарненька пані Дамбрез, часто згадувана в журналах мод, головувала в благодійних товариствах. Підлещуючись до герцогинь, вона вгамовувала гнів аристократичного передмістя і давала привід сподіватися, ніби пан Дамбрез ще може покаятись і знову стати в пригоді.

Виряджаючись до них, юнак хвилювався.

«Краще було б одягти фрак. Мене, мабуть, запросять на бал на тім тижні? Що ж то мені скажуть?»

Думка про те, що пан Дамбрез усього-на-всього буржуа, вернула йому колишню самовпевненість, і він весело вистрибнув із кабриолета на тротуар вулиці Анжу.

Штовхнувши ворітницю, він перейшов двір, піднявся на ганок і ступив у вестибюль, де підлога була викладена кольоровим мармуром.

Прямі подвійні сходи, застелені червоним килимом з мідними прутами, здіймалися вздовж високих стін, оздоблених під мармур. Внизу східців стояло бананове дерево, широке листя якого сягало оксамитового поручня перил. Із двох бронзових канделябрів звисали на бронзових ланцюжках порцелянові кульки; крізь одслонені продухи калорифера йшло важке тепле повітря; й чулося тільки цокання великого годинника, що стояв у другім кінці вестибюля під розвішаною на стіні зброєю.

Пролунав дзвоник; з'явився лакей і провів Фредеріка в невеличку кімнату, де впадали в око дві вогнетривкі каси й полиці, заставлені папками. Пан Дамбрез щось писав, сидючи за напівкруглим бюрком посеред кімнати.

Він пробіг поглядом листа, що передав дядечко Рок, розрізав складаним ножиком тканину, в яку було запаковано папери, і став проглядати їх.

Тонкої статури, здалеку він міг видатись іще молодим. Однак рідке посивіле волосся, хирляве тіло, а головне, надзвичайно бліде обличчя свідчили про підірване здоров'я. В сіро-зелених очах, холодних, як скло, таїлася неблаганна енергія. Вилиці в нього були випнуті, пальці в суглобах вузлуваті.

Нарешті він підвівся й запитав юнака про спільних знайомих, про Ножан, про його навчання; потім, злегка вклонившись, дав зрозуміти, що не затримує його. Фредерік вийшов іншим коридором і опинився в кінці двору, біля каретень.

Перед ганком стояла двомісна карета із запряженим вороним конем. Одчинилися дверці, в екіпаж сіла дама, і він із глухим стуком покотився по піску.

Фредерік, ідучи з другого боку, наблизився до брами в той самий час, що й карета. Проїзд був недостатньо широкий, і він мусив пропустити екіпаж. Молода жінка, висунувшись у віконце, щось тихо сказала воротареві. Фредерік бачив лише її спину, покриту фіолетовою накидкою. Жінка зникла всередині карети, оббитої блакитним репсом із позументами й шовковими торочками. Убрання дами заповнило всю карету; із цієї маленької стебнованої шкатули віяло ірисом і ніби легкими пахощами жіночої елегантності. Кучер попустив віжки, кінь помчав, колесо черкнуло прибрамну тумбу, і все зникло.

Фредерік вертався бульварами пішки. Йому шкода було, що не зміг роздивитися пані Дамбрез.

Проминувши вулицю Монмартр, юнак повернув голову: його зацікавило скупчення екіпажів; на протилежному боці, просто себе, він прочитав на мармуровій плиті:

Ж А К А Р Н У.

Як він раніше не подумав про неї? А все через Делор'є. І Фредерік підійшов до крамниці; проте всередину не заходив; він чекав, чи не з'явиться Вона.

Крізь дзеркальні шиби виднілися мистецькі розміщені статуетки, рисунки, гравюри, каталоги, примірники «Художнього промислу», а умови передплати повторювалися й на дверях, оздоблених посередині ініціалами

видавця. Виставлені попід стінами великі картини вилискували лаком, а в глибині стояли дві шафи, повнісінькі порцеляни та бронзи, рідкісних привабливих речей; між шафами починалися маленькі східці, заслонені вгорі триповою порт'єрою; старожитня люстра саксонської порцеляни, зелений килим на підлозі, круглий інкрустований стіл — усе надавало цьому помешканню вигляду скоріше салону, ніж крамниці.

Фредерік удавав, ніби роздивляється рисунки. Після нескінченних вагань він увійшов.

Прикажчик відхилив порт'єру і повідомив, що хазяїна не буде в «магазині» до п'ятої години. Але якщо є доручення, можна передати...

— Ні, я знайду іншим разом, — скромно відповів Фредерік.

В подальші дні він був заклопотаний пошуками квартири і, нарешті, спинився на помешканні на третьому поверсі мебльованих кімнат по вулиці Святого Гіацінта.

З новим бюваром під пахвою він пішов на відкриття занять. Триста молодиків без головних уборів наповнювали аудиторію, що мала форму амфітеатру; дідок у червоній мантії викладав щось монотонним голосом; скрипіли пера. Фредерікові здавалося, що тут такий самий запах пилюки, як і в класах колежу, така сама кафедра і навіть нудьга однаковісінька! Він ходив сюди протягом двох тижнів. Та не сягнувши й третьої статті, занедбав Цивільний кодекс і покинув інституції на *Summa divi sio personarum*¹.

Радощі, на які він сподівався, не приходили; і, вичерпавши всі запаси читального залу, нашвидку оглянувши Лувр, кілька разів підряд побувавши в театрі, він запав у цілковите неробство.

Тисячі незнаних досі дрібниць поглиблювали його нудоту. Йому доводилося рахувати свою білизну, терпіти присутність воротаря, невігласа з манерами лікарняного служника, від якого тхнуло алкоголем, коли він приходив щоранку і, невдоволено буркочучи, застелював його ліжко. Та й кімната, оздоблена алебастровим годинником, не подобалася Фредерікові. Стінки були тонкі; він чув, як студенти готують пунш, регочуть і співають.

¹ Основний поділ осіб (*латин.*) — один із вступних розділів підручника з цивільного права.

Стомившись од самотності, він вирішив розшукати одного із своїх колишніх товаришів — Батіста Мартінона і знайшов його в буржуазному пансіоні на вулиці Сен-Жак, де той біля каміна, в якому горіло кам'яне вугілля, зубрив судочинство.

Перед ним, церуючи шкарпетки, сиділа жінка в миткалевій сукенці.

Мартінон був, як то кажуть, чоловік-красень: високий, повновидий, з правильними рисами обличчя й світло-синіми банькатими очима; його батько, великий землевласник, призначав сина для судової кар'єри, і хлопець, уже тепер прагнучи виглядати статечно, запустив широку бороду.

Оскільки Фредерікова нудьга не мала жодної поважної причини, Мартінон не міг збагнути його безпідставних нарікань на життя. Сам він щоранку ходив на лекції, потім прогулювався в Люксембурзькому саду, вечорами випивав у кафе півпорції кави і, дістаючи півтори тисячі франків на рік та втішаючись коханням простої робітниці, почувався цілком щасливим.

«Ну й щастя!» — подумки вигукнув Фредерік.

В університеті він завів ще одне знайомство — з паном де Сізі, пагінцем знатного роду, що витонченістю манер скидався на дівчину.

Пан Сізі вдавався до малювання, полюбляв готику. Кілька разів вони разом ходили помилуватися на Капеллу та собор Богоматері. Проте вишуканість молодого патриція приховувала звичайнісіньке розумове убозтво. Його захоплювало геть усе; він довго сміявся з найменшого жарту і виявляв таку щирю наївність, що Фредерік спершу вважав його за такого собі веселуна, а згодом упевнився, що він просто дурень.

Отже, Фредерік не мав перед ким вилити своїх почуттів; і він усе ще очікував запрошення від Дамбрезів.

На Новий рік хлопець послав їм візитні картки, але від них не отримав нічого.

Він знову заглянув до «Художнього промислу».

Зайшовши туди втретє, він нарешті застав Арну, що сперечався серед гурту з п'яти-шести одвідувачів і ледве відповів на його вітання; Фредеріка це образило. Однак він і далі добирав способу, щоб якось доступитися до Неї.

Спочатку в нього був намір частіше заходити й прицінюватися до картин. Потім він надумав послати в журнал кілька «ущипливих» статей, щоб через них зав'язати

стосунки. А може, найкраще піти до цілі навпростець і освідчитися їй в коханні? І він написав на дванадцять сторінок листа, сповненого ліричних поривів та палких звертань, але, скований боязню невдачі, подер його, ні на що не зважаючись, ні до чого не вдаючись.

Над крамницею Арну, на другому поверсі, було троє вікон, у яких щовечора світилося. За ними рухалися тіні, особливо одна — її тінь, і він завдавав собі клопоту ходити дуже далеко, аби лише, прогулюючись перед вікнами, милуватися на цю тінь.

Одного дня в Тюїльрі якась негритянка, що вела за руку маленьку дівчинку, нагадала йому служницю пані Арну. Можливо, що й вона, як і інші, навідується сюди; і щоразу, коли він бував у Тюїльрі, серце його билось в надії побачити її. В сонячні дні він прогулювався аж до Єлісейських Полів.

Недбало розкинувшись у колясках, повз нього проїжджали жінки з розмаяними під вітром вуаями; коні ступали розміреним кроком; жінки злегка похитувалися, й блискуча шкіра сидінь поскрипувала. Екіпажів ставало дедалі більше, і, починаючи від Круглого майданчика, вони вповільнювали рух і загачували всю дорогу. Грива була впритул до гриви, ліхтар біля ліхтаря; сталеві стремена, срібні гнuzдечки, мідні пряжки то тут, то там ряхтіли блискучими цятками серед куцих рейтузів, білих рукавичок і хутер, що звисали на герби каретних дверей. Він почував себе так, ніби загубився в якомусь далекому світі. Його погляд блукав по жіночих голівках, і навіть невиразна подібність обличчя будила в ньому спомини про пані Арну. Він уявляв її посеред цього стовпища в маленькій кареті, схожій на карету пані Дамбрез. Але сонце вже заходило, і холодний вітер здіймав пилюку. Візники ховали підборіддя в коміри, колеса починали миготіти швидше, і під ними скрипів утрамбований гравій; всі екіпажі мчали по довгій алеї, то черкаючи, то обганяючи один одного, а потім на майдані Згоди роз'їжджалися в різні боки. За Тюїльрі небо набувало аспідної барви. Дерева саду з ліловими верхів'ями утворювали собою два великі масиви. Запалювалися газові ріжки, і Сена, зелена по всій своїй довжині, покривалася біля мостових биків сріблястими брижами.

Фредерік ходив обідати по абонементу за сорок три су в ресторан на вулиці Лагарп.

Зневажливо дивився він на старенький прилавок червоного дерева, заплямовані серветки, погано вимитий срібний посуд і капелюхи, почеплені на стінці. Його оточували студенти, такі самі, як і він. Вони говорили про своїх професорів, про своїх коханок. Та що йому до тих професорів! Хіба він має коханку? Уникаючи їхніх веселощів, він приходив якомога пізніше. На столах лежали недоїдки. Два лакеї, стомившись, дримали в кутку; запахи кухні, ламп і тютюну наповнювали спорожнілу кімнату.

Потім він повільно вертався на вулицю. Похитувалися ліхтарі, на калюжах тремтіли довгі жовтуваті відблиски. Під парасолями вздовж хідників ковзали тіні. Бруківка була нечиста; налягала імла, і йому здавалося, що вологий морок, сповиваючи його, невпинно опускався на серце.

Його мучили докори сумління. Він почав знову відвідувати заняття. Але нічого не знав із того, що вже пояснювалось раніше, і через те йому важко було похопити найпростіші речі.

Він заходився писати роман під назвою «Сільвіо, син рибалки». Дія відбувалась у Венеції. Героєм він був сам, героїня — пані Арну. Називалась вона Антонія, і, щоб заволодіти нею, він убивав кілька дворян, палив частину міста й співав під її балконом, де коливалися під подихом вітерцю червоні штофні фіранки, як на бульварі Мон-мартр. Надто відверта подібність занепокоїла його, коли він її помітив; Фредерік перестав писати далі, і його бездіяльність стала ще більша.

Тоді він почав благати Делор'є приїхати й поселитися разом із ним. Вони влаштуються так, щоб прожити на дві тисячі франків, які він дістає на своє утримання; все буде краще, аніж це нестерпне існування. Делор'є іще не міг покинути Труа. Він радив другові розважатися й відвідувати Сенекалья.

Сенекаль був учитель математики, людина неабиякого розуму й республіканських переконань, майбутній Сен-Жюст, як запевняв клерк. Фредерік тричі підіймався до нього на шостий поверх, але так і не побачився з ним. Більше він туди не ходив.

Фредерік прагнув розваг. Він почав одвідувати бали Опері. Ледве переступав поріг, як од тих буйних веселощів його проймало холодом. До того ж стримувала боязнь марнотратства, бо він уявляв собі, ніби вечера

з маскою, вимагаючи великих коштів, обіцяє ще й непевні пригоди.

А втім, йому здавалося, що його повинні любити. Інколи він прокидався, сповнений надій, старанно одягався, ніби на побачення, і робив по Парижу безконечні прогулянки. Кожного разу, побачивши жінку, що простувала поперед нього або йшла назустріч, він казав собі: «Ось вона!» — і кожного разу це було новим самообманом. Думки про пані Арну посилювали його бажання. Можливо, він зустріне її на своєму шляху; мріючи наблизитися до неї, він уже малював найхимерніший збіг обставин, надзвичайні небезпеки, від яких її врятує.

Так нудно й одноманітно минали дні серед заведених звичок. Фредерік гортав брошури під аркадами Одеона, ходив у кафе почитати «Ревю де Де Монд», з'являвся на якусь годину в аудиторію Французького колежу послухати лекцію про китайську мову чи про політичну економію. Щотижня він писав довжелезні листи Делор'є, вряди-годи обідав із Мартіноном, а інколи зустрічався з паном Сізі.

Він узяв на тимчасове користування рояль і компопував вальси на німецький взірєць.

Одного вечора в літерній ложі Пале-Рояля він помітив Арну і поруч із ним жінку. Невже то вона? Фіранки із зеленої тафти на бар'єрі ложі затуляли її обличчя. Нарешті завіса піднялась, фіранки відслонили. То була висока на зріст особа, близько тридцяти років, уже прив'яла, з товстими губами; коли вона усміхалася, було видно прекрасні зуби. Жінка фамільярно розмовляла з Арну і поляскувала віялом його по пальцях. Згодом підійшла молода білява дівчина з почервонілими, ніби від сліз, повіками й сіла поміж ними. Тепер Арну, схилившись до її плеча, щось говорив до неї; вона слухала, нічого не відповідаючи. Фредерік сушив собі голову, намагаючись розгадати, хто ці жінки, скромно зодягнені в простенькі темні сукні з виложними комірцями.

Коли вистава скінчилася, він поспішив у коридори. Юрба наповнювала їх. Поперед нього повільно опускався східцями Арну, тримаючи під руку обох жінок.

Раптом на нього впало світло газового ріжка. На його капелюсі був креп. Може, вона померла? Ця думка так гнітила його, що на другий день він помчав до «Художнього промислу» і, хапливо розраховуючись за одну

з виставлених на вітрині гравюр, запитав прикажчика, як почуввається пан Арну. Той відповів:

— Дуже добре.

Фредерік, бліднучи, додав:

— А пані Арну?

— Пані — так само.

Виходячи, Фредерік і гравюру забув узяти.

Зима кінчилася. Весною він так не сумував, навіть почав готуватися до іспитів і, склавши їх посередньо, відразу поїхав до Ножана.

Він не навідував свого друга в Труа, щоб не давати матері приводу до зауважень. Повернувшись до Парижа, він одмовився від своєї колишньої квартири, найняв на набережній Наполеона дві кімнати й опорядив їх. У нього вже не було надії на запрошення до Дамбрезів; велика пристрасть до пані Арну почала згасати.

IV

Якось грудневого ранку, коли він ішов на лекцію з судочинства, йому здалося, що на вулиці Сен-Жак більше пошвавлення, ніж буває звичайно. Студенти хапливо виходили з кав'ярень, дехто перегукувався крізь одчинені вікна своїх помешкань; крамарі, повиходивши на тротуар, занепокоєно озиралися; зачинялися віконниці; а коли він вибрався на вулицю Суффло, то побачив величезний натовп, що оточував Пантеон.

Молодики купками від п'яти до дванадцяти чоловік прогулювалися, взявшись об руки, і підходили до численніших гуртків, що стояли то тут, то там; у кінці майдану, біля ґраток, про щось гомоніли люди в блузах, тим часом як поліцейські в трикутних капелюхах набакир, заклавши руки за спину, походжали вздовж мурів, лунко ступаючи важкими чобітьми по кам'яних плитах. У всіх вигляд був таємничий і стурбований; явно чогось чекали; кожен стримувався від запитання, готового зірватися з язика.

Фредерік стояв біля молодого вродливого блондина з вусами й борідкою, якою хизувалися чепуруни за часів Людовіка XIII. Фредерік запитав його про причину заворушення.

— Нічого не знаю, — відповів той, — та вони й самі не знають! Тепер у них так заведено! Кумедія, та й годі! І він зареготав.

Петиції про реформу, від якими збирали підписи серед національної гвардії, Юманів перелис та інші події вже півроку призводили в Парижі до незрозумілих збіговиськ; і вони повторювалися так часто, що газети про них уже перестали писати.

— Нема в них ні певної мети, ані власного обличчя, — правив далі сусід Фредеріка. — Мені здається, добродію, що ми вироджуємося! За добрих часів Людовіка Одинадцятого, ба навіть за Бенжамена Констана серед школярів було більше непокори. По-моєму, вони сумирні, як вівці, дурні, як пеньки, і годяться, хай бог простить, хіба в бакалійники. І це називається студентство!

Він широко розвів руки, як Фредерік Леметр у ролі Робера Макера.

— Студентство, благословляю тебе! — Тоді, звернувшись до лахмітника, що під тумбою біля винарні порпався в устричних скойках, запитав: — А ти також належиш до студентства?

Дідок підвів нечупарне лице, на якому виділявся серед сивої щетини червоний ніс і безтямні п'яні очі.

— Ні, ти, либонь, скоріше з тих, за ким плаче шибениця і хто шастає в юрбі та повними пригорщами розсипає золото... Ну, розсипай, патріарше, розсипай! Підкупляй мене скарбами Альбіону! *Are you English?*¹ Я не відмовляюся від дарів Артаксеркса. Давай побалакаємо про митну спілку.

Фредерік відчув, як хтось торкнув його за плече; він обернувся. Це був Мартінон, страшенно поблідлий.

— От, маєш, — сказав він, глибоко зітхнувши, — знову бунт!

Він боявся накликати на себе підозру і дуже побивався. Найбільше непокоїли його люди, які нібито належали до таємних товариств.

— А хіба існують таємні товариства? — мовив молодик із вусами. — Все це старі байки, якими уряд залякує буржуа!

Мартінон попросив його говорити тихіше — він боявся поліції.

— Ви ще вірите в поліцію? А справді, хто знає, добродію, може я й сам шпик?

І він з таким виразом глянув на Мартінона, що той, зовсім ошелешений, спершу не зрозумів жарту. Юрба

¹ Ви англієць? (Англ.)

відтиснула їх, і всім трьом довелося стати на східцях, які через коридор провадили до нового амфітеатру.

Невдовзі юрба розступилася сама собою; декотрі покидали капелюхи: вони вітали знаменитого професора Самюеля Рондело — в широкому сюртуці, з піднятими на лоб окулярами в срібній оправі; страждаючи од ядухи, він повільно йшов читати лекцію. Це був один із тих, хто в царині права становив гордість ХІХ сторіччя, суперник Цахар'їв і Рудорфів. Недавно вшанований званням шера Франції, він ні в чому не міняв своїх звичок. Було відомо, що він убогий, і всі ставилися до нього з великою пошаною.

Тим часом із кінця майдану долинули вигуки:

- Геть Гізо!
- Геть Прітчарда!
- Геть зрадників!
- Геть Луї-Філіппа!

Юрба завирувала, збившись під зачиненою брамою, що вела у двір, не давала професорові пройти. Він зупинився перед східцями. Незабаром професор з'явився на третій, верхній сходинці. Він почав щось говорити; голос його заглушило гудіння натовпу. Щойно він був улюбленцем, а тепер став осоружний, тому що уособлював владу. Щоразу, коли він намагався говорити голосніше, вигуки поновлювалися. Він зробив широкий жест, закликаючи студентів іти за ним. У відповідь розлігся загальний галас. Професор зневажливо знизав плечима і зник у коридорі. Мартінон, скориставшись із нагоди, в ту ж мить шаснув також.

- Ну й боягуз! — мовив Фредерік.
- Виходить, обачний! — зауважив молодик.

Юрба вибухнула оплесками. Відступ професора означав її перемогу. В усі вікна визирали зацікавлені. Дехто заспівав «Марсельєзу», дехто пропонував іти до Бранже.

- До Лаффіта!
- До Шатобріана!
- До Вольтера! — загорлав молодик із білявими вусиками.

Поліцейські намагалися пробитися крізь натовп, горючи якомога лагідніше:

- Розходьтєся, панове, йдїть додому!
- Хтось вигукнув:
- Геть убивць!

Починаючи з вересневих заворушень, це було звичайним лайливим словом. Усі підхопили його. Слугам громадського порядку тютюкали, свистіли; вони поблідли; один із них не втримався і, наглянувши якогось малого хлопчину, що надто близько підійшов до нього і сміявся йому просто в лице, так турнув його, що той відлетів кроків за п'ять і впав навznak біля крамниці виноторговця. Всі розступились. Але майже в ту ж мить полетів сторчака й сам поліцейський, збитий із ніг якимось геркулесом, чуприна котрого вибивалася з-під цератового кашкета, неначе жмут клоччя.

Велетень уже кілька хвилин стояв на розі вулиці Сен-Жак; шпурнувши великий паунок, який тримав у руках, він кинувся на поліцейського, повалив його під себе й почав щодуху товкти кулачиськами по обличчю. Надбігли інші поліцейські. Страшний здоровило був такий дужий, що на його приборкання метнулося не менше чотирьох чоловік. Двоє термосили його за барки, двоє тягли за руки, п'ятий підштовхував коліном ззаду, і всі лаяли його розбійником, вбивцею, бунтарем. Розхристаний, в одежі, подраний на лахміття, він опирався, заявляючи, що не винен, що не міг спокійно дивитися, як б'ють дитину.

— Мене звати Дюссардье. Я служу в братів Валенсар, у крамниці мережив і мод, на вулиці Клері. Де мій паунок? Віддайте мій паунок! — Він знай говорив одне й те саме: — Дюссардье!.. З вулиці Клері! Віддайте мій паунок!

Нарешті він таки скорився і, стоїчно терплячи знегоду, дав одвести себе в дільницю, що на вулиці Декарта. За ним ринув цілий потік. Фредерік та вусатий молодик ішли відразу ж за ним, захоплюючись цим прикажчиком, обурюючись насильством влади.

Що ближче підходили вони до поліційної дільниці, то юрба зменшувалася.

Поліцейські час од часу оберталися з лютим виглядом; а що забіякам уже не було чого робити, роззявам ні на що дивитися, то всі мало-помалу розійшлися. Зустрічні прохожі роздивлялися Дюссардье і голосно висловлювали образливі зауваження. Якась стара зі свого порога навіть крикнула, що він украв хліб; ця несправедливість ще дужче посирила гнів обох приятелів. Нарешті підійшли до поліційної дільниці. Від гурту зоставалося всього чоловік двадцять. Але, побачивши солдатів, і ті порозбігалися.

Фредерік та його товариш сміливо зажадали звільнення арештованого. Поліцейський погрозив їм: якщо вони будуть уперто наполягати, то їх теж посадять. Вони викликали начальника, назвали свої прізвища, сказали, що вони студенти-юристи, запевнюючи, що арештований їхній товариш по навчанню.

Тоді їх завели до порожньої кімнати, де попід нетинькованими закіптюженими стінами стояли тільки чотири ослони. В задній стіні відчинилося віконце. Показалася здоровенна голова Дюссардье, його скуйовджена чуприна, маленькі довірливі очі, приплюснутий ніс чимось нагадували морду добродушного собаки.

— Не впізнаєш нас? — мовив Юссоне. Так звали молодика з вусиками.

— Але ж... — пробурмотів Дюссардье.

— Ну, годі тобі прикидатися дурником! — вів далі Юссоне. — Добре відомо, що ти студент-юрист, так само як і ми.

Незважаючи на їхні підморгування, Дюссардье нічого не міг второпати. Здавалося, він силкувався щось пригадати і раптом спитав:

— Знайшли мій пакунок?

Фредерік, утративши надію, високо звів очі. Юссоне не розгубився й відповів:

— А! Папку, в якій ти носиш конспекти лекцій? Так, так, заспокойся!

Вони ще завзятіше заходилися кивати й підморгувати. Нарешті Дюссардье зрозумів, що вони прийшли допомогти йому, і замовк, боячись ненавмисне їх виказати. До того ж йому було ніяково, що його підносять до звання студента і прирівнюють до паничів, у яких такі білі руки.

— Може, ти хочеш кому-небудь щось переказати? — спитав Фредерік.

— Ні, дякую, нікому.

— А рідним?

Він опустил голову й не відповів: сердега був підкидьком. Обидва приятелі здивувалися, не розуміючи, чому він мовчить.

— Є в тебе що курити? — знову спитав Фредерік.

Дюссардье помацав у кишені й витяг уламки люльки, чудової пінкової люльки з цибухом чорного дерева, срібною кришкою та бурштиновим мундштуком.

Він три роки трудився, щоб зробити з неї мистецький твір. Він завжди тримав люльку в замшевім футлярі,

курив якомога повільніше, ніколи не клав її на мрамур і щовечора вшав над узголів'ям свого ліжка. Тепер він торохтів друзками в руці, з-під нігтів якої сочилася кров; опутивши голову на груди й відкривши рота, він зосередженим, невимовно печальним поглядом роздивлявся рештки своєї втіхи.

— Може б, дати йому сигар? — пошепки спитав Юссоне, пориваючись дістати їх.

Фредерік уже встиг покласти на віконце повний портсигар.

— Бери! До зустрічі! Кріпись!

Дюссардье захопив простягнені йому руки. Він палко стискав їх, голос його вривався від сліз.

— Що? Це мені!.. Мені!..

Приятелі, щоб уникнути його подяки, вийшли і разом пішли снідати в кафе «Табуре», що навпроти Люксембурзького саду.

Розрізуючи біфштекс, Юссоне сказав своєму супутникові, що він працює в журналах мод і складає реклами для «Художнього промислу».

— У Жака Арну? — спитав Фредерік.

— Ви його знаєте?

— Так... Тобто ні. Тобто яось я бачив його, познайомився з ним.

Фредерік байдужим тоном спитав Юссоне, чи бачиться він із його дружиною.

— Вряди-годи, — відповів журналіст.

Фредерік не наважувався розпитувати далі; ця людина посіла віднині в його житті чільне місце; він заплатив за сніданок, що не викликало жодних заперечень з боку Юссоне.

Симпатія була взаємна; вони обмінялися адресами, і Юссоне по-дружньому запросив його пройтися з ним до вулиці Флерюс.

Вони були посередині саду, коли співпрацівник Арну затамувавши подих, скорчив потворну гримасу і закукурикав півнем. Тут усі півні, що були поблизу, відповіли йому протяжним кукуріканням.

— Це умовний знак, — сказав Юссоне.

Вони зупинилися біля театру Бобіно, перед будинком, до якого вів вузький прохід. У віконці горища, між красолею і пахучим горошком, з'явилася молода жінка, простоволоса, в корсеті; вона обома руками спиралася на ринву.

— Добридень, мій янголе, добридень, дитинко!
гукнув Юссоне, посилаючи їй здаля рукою цілунок.

Він штовхнув ногою хвіртку і зник.

Фредерік чекав його цілий тиждень. Він не наважувався йти до нього сам, щоб не показати, що йому не терпиться дістати відповідні запитання на сніданок; проте він, прагнучи зустрітися з ним, виходив увесь Латинський квартал. Якось увечері він натрапив на Юссоне і привів до себе в кімнату на набережній Наполеона.

Приятелі гомоніли досить довго; розмова точилася від широкого серця. Юссоне мріяв про театральну славу і театральні прибутки. Він брав участь у складанні водевілів, яких ніде не приймали, у нього було багато планів, він писав куплети, кілька з них проспівав. Потім, помітивши на етажерці книжку Гюго і томик Ламартіна, він вибухнув сарказмом щодо романтичної школи. У цих поетів ні тверезого розуму, ні почуття стилю, та й не французи вони, ось у чім річ! І він вихвалявся знанням мови; у найвишуканіших фразах убачав хиби й прискіпувався із тим злісним бурчанням, із тією академічністю смаку, якою відзначаються легковажні люди, що беруться міркувати про високе мистецтво.

Фредерік був уражений в своїх уподобаннях; йому хотілося порвати це знайомство. Але чому тут-таки не ризикнути й не завести мову про те, від чого залежить його щастя? І він запитав літературного молодика, чи не може той ближче познайомити його з родиною Арну.

В тому не було труднощів, і вони домовилися на завтрашній день.

Однак Юссоне на призначений час не прийшов; уникав зустрічі ще тричі. Нарешті з'явився в суботу близько четвертої години. Але, користуючись екіпажем, що найняв Фредерік, він звелів спершу зупинитися біля Французького театру, де мав дістати квитки в ложу, потім завернув до кравця, до швачки, писав у швейцарських записки. Кінець кінцем вони приїхали на бульвар Монмартр. Фредерік перейшов крамницю і піднявся східцями. Арну впізнав його, побачивши в дзеркалі, що стояло перед конторкою, і, пишучи далі, протягнув йому через плече ліву руку.

В тісній кімнатці з одним вікном у двір зібралося п'ять-шість одвідувачів; при задній стіні в алькові, між двома порт'єрами брунатного штофу, був диван, оббитий такою самою тканиною. На каміні, захаращеному

паперами, стояла бронзова Венера; обабіч неї симетрично розташовані — два канделябри з рожевими свічками. Праворуч, біля етажерки, заставленої папками, сидів у кріслі чоловік, що так і не зняв капелюха, й читав газету; стіни були геть усі закриті естампами й картинами, цінними гравюрами або ескізами сучасних майстрів з написами, в яких засвідчувалася найсердечніша приязнь до Жака Арну.

— Як живете? — спитав він, повернувшись до Фредеріка. І, не чекаючи відповіді, пошепки спитав Юссоне: — Як звати вашого друга? — Потім голосно: — Візьміть сигару, там, на етажерці, в коробці.

«Художній промисел», що містився в центрі Парижа, був зручним місцем для зустрічей, нейтральною територією, де запросто збиралися суперники. Того дня тут можна було побачити Антенора Брева, портретиста королів, Жюля Бюр'є, що своїми рисунками популяризував алжирські війни, карикатуриста Сомбаза, скульптора Вурда та інших; і ніхто з них не відповідав уявленням, що склалися в студента. Вони трималися просто; мова їхня була вільна. Містик Ловаріас розповів сороміцький анекдот, а в творця східного пейзажу, знаменитого Дітмера, під жилеткою була надягнена плетена кофтина, і вертався він додому в омнібусі.

Спершу розмова точилася про якусь Аполлонію, колишню натурницю, що її Бюр'є нібито впізнав на бульварі, коли вона їхала в кареті цугом. Юссоне пояснив таку метаморфозу тим, що в неї до послуг цілий гурт її благодійників.

— Цей баламут знає паризьких дівчаток! — сказав Арну.

— Якщо після вас що-небудь залишиться, ваша величності, — відповів молодик, по-військовому віддаючи честь, ніби той гренадер, який запропонував Наполеонові випити зі своєї баклажки.

Далі завели суперечку про полотна, для яких правила за модель голова Аполонії. Критикували відсутніх колег. Дивувалися на високі ціни їхніх творів; і всі скаржилися, що недостатньо заробляють, коли раптом увійшов середнього зросту чоловік у фракку, застебнутому на один гудзик; очі — жваві, вигляд — трохи божевільний.

— Ну ж і зборище міщан! — вигукнув прибулець. — То й що з того, даруйте! Давні майстри, що створили шедеври, не дбали про мільйони. Корреджо, Мурільйо...

— Та й Пеллерен, — додав Сомбаз.

Але той, незважаючи на шпильку, і далі сперечався з таким запалом, що Арну довелося двічі повторити йому:

— Моя дружина чекає на вас у четвер. Не забудьте!

Ці слова навернули Фредеріка на думку про пані Арну. Певно, до неї проходять через суміжну кімнатку, що біля дивана? Арну шойно відчинив туди двері, щоб узяти носову хусточку; Фредерік у глибині помітив умивальник. Аж тут із кутка, де стояв камін, почулося якесь бурмотіння; воно долинало від суб'єкта, котрий, сидючи в кріслі, читав газету. На зріст він був п'ять футів дев'ять дюймів; очі трохи примружені, волосся сиве, вигляд величавий, і звали його Режембар.

— Що там таке, Громадянине? — спитав Арну.

— Нова підлість уряду.

Йшлося про звільнення якогось шкільного вчителя. Пеллерен знов узявся проводити паралель між Мікеланджело та Шекспіром. Дітмер наладився йти. Арну наддогнав його і дав йому дві асигнації. Юссоне подумав, що це слушна хвилина.

— Чи не змогли б ви, дорогий патроне, видати мені аванс?..

Але Арну вже всівся і почав шпетити якогось вельми гидкого на вигляд дідка в синіх окулярах.

— Хороший ви, дядечку Ісаак, нічого казати! Три картини, знецінені, пропали. Всі на мене плюють! Тепер усі їх знають! Що накажете з ними робити? Хіба що спроводити їх у Каліфорнію!.. До дідька в зуби! Замовчіть!

Фахом цього дідка було фальшування підписів на полотнах давніх майстрів. Арну, відмовившись платити, брутально випровадив його. Зовсім інакше він зустрів бундючного пана в орденах, із бакенбардами і в білій краватці.

Зіпершись ліктем на віконний засув, він запобігливим тоном довго щось говорив йому. Потім вигукнув:

— Ах, графе, для мене не становить жодних труднощів знайти посередника!

Дворянин погодився, Арну заплатив йому двадцять п'ять луїдорів і, ледве той устиг вийти, вибухнув:

— Яке ж воно нестерпне, оте знатне панство!

— Всі вони нікчеми! — буркнув Режембар.

Минав час, і справ у Арну дедалі ставало більше; він розкладав статті, розрізав конверти, підбивав рахунки;

на стук молоточка, що долинав із крамниці, виходив простежити за пакуванням, потім знову сідав до роботи і, далі водячи по папері металевим пером, відповідав на жарти. Того дня він мав обідати у свого повіреного, а на другий день — виїхати до Бельгії.

Інші гомоніли про різні буденні речі: про портрет Керубіні, про напівкруглу залу Академії мистецтв, про майбутню виставку. Пеллерен ганив Інститут. Плітки точилися впереміж із суперечками. В цю низьку кімнату набилася стільки люду, що ніде було й повернутися, а блимання рожевих свічок просочувалося крізь сигарний дим, ніби сонячне проміння крізь туман.

Двері біля дивана відчинились, увійшла висока кощава жінка з такими поривчастими рухами, що на чорній тафтяній сукні дзеленькали всі брелоки її годинника.

Це була та жінка, яку Фредерік минулого літа мигцем бачив у Пале-Роялі. Дехто називав її на ім'я, обмінюючись із нею потиском рук. Юссоне вирвав, нарешті, в Арну п'ятдесят франків; годинник вибив сьому; всі стали розходитися.

Арну попросив Пеллерена залишитись, а сам тим часом повів мадмуазель Ватназ до туалетної кімнати.

Фредерік не чув їхніх слів: говорили вони пошепки. Та раптом жіночий голос вихопився гучніше:

— Вже півроку, як справу зроблено, а я все чекаю!

Залягла тривала тиша; мадмуазель Ватназ показалася знову. Арну пообіцяв їй щось.

— Ну-ну! Тоді побачимо, — сказав він.

— Бувайте, щасливий чоловіче! — сказала вона, виходячи.

Арну швидко вернувся в ту саму кімнату, нафабрив вуса, поправив шлейки, щоб підтягнути штрипки, і, миючи руки, сказав:

— Мені потрібні два панно над дверима, по двісті п'ятдесят штука, в жанрі Буше. Можна сподіватися?

— Домовилися, — сказав, червоніючи, художник.

— Ну й гаразд. І не забувайте моєї дружини!

Фредерік провів Пеллерена в самий кінець передмістя Пуассоньєр і попросив дозволу інколи навідувати його; згоду люб'язно було дано.

Пеллерен перечитував усі праці з естетики, щоб одкрити справжню теорію Прекрасного, оскільки був упевнений, що, досягнувши її, створить шедеври. Він обклався всілякими можливими посібниками, рисунками,

зліпками, моделями, гравюрами і, страждаючи, шукав; він звинувачував погоду, нерви, свою майстерню, виходив на вулицю, щоб знайти натхнення, здригався, так начебто воно найшло на нього, потім кидав почату картину і задумував іншу, що мала бути ще прекрасніша. Отож, катуючись жадобою слави й марнуючи дні в суперечках, вірячи в тисячі нісенітниць, у системи, в критику, в необхідність якихось правил чи якоїсь реформи в мистецтві, він дожив до п'ятдесяти років, створивши всього кілька начерків. Непохитна гордість не дозволяла йому впасти в зневіру, проте він завжди був роздратований і постійно перебував у тому збудженні, водночас штучному і природному, яким позначено артистів.

Коли входили до нього, найперше в око впадали дві картини, де на тлі білого виділялися коричневі, червоні й сині плями. Все це було вкрито сіткою накреслених крейдою ліній, безладно поснованих туди-сюди так, що нічогісінько не можна було второпати. Пеллерен пояснював зміст обох композицій, позначаючи великим пальцем ті частини, яких іще бракувало. Одна з картин мала зображати «Шаленство Навуходоносора», друга — «Нерон спалює Рим». Фредерікові вони дуже сподобались.

Його захоплювали й етюди жінок із розпущеним волоссям, і краєвиди, на яких багато стовбурів покрутила буря, а над усе — начерки пером в манері Калло, Рембрандта чи Гойї; оригіналів їхніх він не знав. Пеллерен зневажливо ставився до цих робіт своєї молодості; тепер він стояв за високий стиль; художник повчальним тоном красномовно говорив про Фідія та Вінкельмана. Речі, які оточували його, посилювали враження від його слів: тут можна було бачити череп на аналої, ятагани, чернечу рясу; Фредерік одного разу надягнув її.

Коли він приходив рано, то заставав Пеллерена в незручному похідному ліжку, застеленому драним килимчиком; господар лягав пізно, бо запопадливо відвідував театри. Слугувала йому старенька жінка в лахмітті, обідав він у харчевні і жив без полюбовниці. Завдяки знанням, набутим без будь-якої системи, його парадокси були дотепні. Зневага до всього сірого й міщанського проривалася в нього в сарказмах, сповнених прекрасного ліризму, а до майстрів відчував він таку побожність, що це підносило і його трохи не до їхнього рівня.

Але чому він ніколи не заводив мови про пані Арну? Щодо її чоловіка, то інколи він називав його добрим хлопцем, інколи — дурисвітом. Фредерік чекав, коли Пеллерен пуститься на відверті розмови.

Якось, гортаючи рисунки в одній із його папок, Фредерік у портреті циганки знайшов щось подібне до мадмуазель Ватназ, а що ця особа його цікавила, то він захотів дізнатися, що вона за одна.

Спочатку Ватназ, наскільки відомо було Пеллеренові, вчителювала десь у провінції; тепер вона дає уроки, пробує писати до маленьких газет.

Судячи з того, як вона поводить себе з Арну, можна було — здавалося Фредерікові — вважати її за його коханку.

— Та ну! Вистачає йому й інших!

Тоді юнак, відвернувши лице, що зашарілося із сорому через таку ницу думку, хоробро спитав:

— Певно, дружина платить йому тим самим?

— Аж ніяк! Вона жінка порядна!

Фредерік страждав од докорів сумління і став ще частіше відвідувати редакцію.

Великі літери, що з них на мармуровій плиті над крамницею було складено прізвище Арну, здавалися йому якимись особливими і повними значення, ніби святе письмо. Широким похилим хідником іти було легко, двері відчинялися майже самі собою, а гладенька на дотик ручка здавалася м'якою і чутливою, немов жива рука, яку він тримає в своїй. Непомітно він став приходити з тією самою точністю, що й Режембар.

Щодня Режембар всідався у своє крісло в кутку біля каміна, брав «Насьйональ» і, вже не одриваючись від нього, виражав свою думку лише вигуком або просто знизував плечима. Час од часу він витирив чоло скрученою у валик носовою хусточкою, що висіла в нього на грудях між двома гудзиками зеленого сюртука. Носив він панталони зі складками, глибокі черевики й довгу краватку, а по капелюхові із загнутими крисами його легко можна було здалеку впізнати серед юрби.

О восьмій ранку він спускався з висоти Монмартру, щоб на вулиці Нотр-Дам-де-Віктуар випити білого вина. Його сніданок, за яким ішло кілька партій на більярді, тривав до третьої години. Потім він простував до пасажу Панорами підкріпитися абсентом. Одвідавши Арну, він заходив у «Бордоський шиночок» випити вермуту; тоді,

замість того щоб вернутися до дружини, здебільша волів пообідати на самоті у невеличкому кафе на площі Гайон, де замовляв «домашні страви, що-небудь натуральне!» Наостанці він добирався до якоїсь більярдної і висиджував там до дванадцятої, до першої години ночі, до того часу, доки не гасили газу, не зачиняли віконниць і знеможений господар закладу не благав його піти.

І то не любов до випивки надила в такі місця громадянина Режембара, а давня звичка до політичних розмов; але з роками запал його охолонув, і він зберігав похмуру мовчанку. Дивлячись на його серйозне лице, можна було подумати, що він заклопотаний світовими проблемами. Думки свої Режембар тримав при собі, і ніхто, навіть його друзі, не знали, чим він займається, хоча він і натякав, ніби в нього ділова контора.

Арну, здавалося, відчував до нього безмірну повагу. Якось він сказав Фредерікові:

— Він усе знає, будьте певні! Людина з головою!

Одного разу Режембар розклав на конторці папери, в яких ішлося про копалини фарфорової глини в Бретані; Арну покладався в тому на його досвід.

Фредерік став ще люб'язніший із Режембаром — настільки, що вряди-годи частував його абсентом; і, хоча вважав за дурня, частенько проводив у його товаристві цілі години тільки тому, що з ним приятелював Жак Арну.

Торговець картинами, якому траплялося сприяти успіху декого із сучасних художників ще при їхніх перших спробах, як людина передова дбав про свій гаманець і водночас тримався артистичних манер. Він прагнув розкріпачення мистецтва і дешевим коштом досягнути до прекрасного. Вся паризька промисловість, зайнята виготовленням предметів розкоші, відчувала на собі його вплив, благодійний для всілякого дріб'язку і згубний для всього великого. Старанно догоджаючи низьким смакам загалу, він збивав зі шляху вправних майстрів, розбещував талановитих, вичавлював до останку соки із кволих і прославляв посередніх; він верховодив над ними завдяки своїм зв'язкам і своїй газеті. Нездарні малярчуки жадали бачити свої творіння в вітрині Арну, оббивачі брали в нього рисунки меблів. Фредерік вбачав у ньому водночас мільйонера, аматора й ділка. Проте багато дечого дивувало юнака: Арну був великим спритником у торгових ділах.

Він діставав із Німеччини або Італії картину, куплену в Парижі за півтори тисячі франків, і, пред'явивши на неї накладну на чотири тисячі, перепродавав її з люб'язності за три з половиною. Одне з його звичних шахрайств супроти художників полягало в тому, що він вимагав у них на додачу до їхнього полотна невеличку копію, мовляв, щоб зробити з неї гравюру; копію він щоразу продавав, а гравюра ніколи не з'являлася. Тих, котрі скаржилися, що це експлуатація, він у відповідь лише поляскував по животу. Зрештою, Арну був дуже милий чоловіча, він щедро частував сигарами, «тикав» незнайомим, а вже коли захоплювався якимось твором або людиною, то, ні на що не зважаючи, стояв на своєму, виявляючи ревну турботу, не скупився на статті, на реклами. Він вважав себе вельми чесним і, відчуваючи потребу відкрити комусь душу, простосердо розповідав про всілякі свої непорядні діла.

Одного разу, щоб допекти колезі, котрий, заснувавши газету, також присвячену малярству, влаштував з тієї нагоди пишній банкет, Арну попросив Фредеріка написати в його присутності, незадовго до призначеної години, листи всім запрошеним, що банкет відкладено.

— Адже це не запламує честі, розумієте?

І молодикові забракло духу відмовити йому в послугі.

На другий день, зайшовши разом із Юссоне в контору Арну, Фредерік помітив, як у дверях (тих, що виходили на східці) майнув поділ сукні.

— Тисячу вибачень! — сказав Юссоне. — Коли б я знав, що тут жінки...

— О! Це моя дружина, — відповів Арну. — Вона, проходячи мимо, зайшла на хвилинку.

— Невже? — мовив Фредерік.

— Так, так, і зараз повертається додому.

Розкіш довколишнього раптом зникла. Те, що було, як Фредерікові здавалося, розлите тут на всьому, щезло, чи скорше, його ніколи й не було. Він відчував безмірне здивування і нібито біль зради.

Арну, порпаючись у шухляді, посміхався. Може, з нього? Прикажчик поклав на стіл паку вогкого паперу.

— Ага! Афіші! — вигукнув торговець. — Не скоро виберусь я сьогодні обідати!

Режембар узявся за капелюха.

— Що, ви залишаєте мене?

— Сьома година! — відповідь Режембар.

Фредерік пішов за ним.

На розі вулиці Монмартр він озирнувся, глянув на вікна другого поверху і подумки посміхнувся з жалю до себе, згадуючи, з якою любов'ю він так часто дививсь на них. Де ж вона живе? Як зустрітися з нею тепер? Самітність, безпросвітна, як ніколи, знову простерлася довкола його бажань.

— Підемо попробуємо? — спитав Режембар.

— Чого попробуємо?

— Полинівки.

І, поступившись перед наполегливими проханнями, Фредерік дав затягти себе в «Бордоский шиночок». Тим часом, як його супутник, спершись ліктями на стіл, роздивлявся карафку, Фредерік кидав поглядом навсебіч. Раптом він помітив на тротуарі Пеллеренову постать; він хапливо забарабанив у шибку; не встиг художник сісти, як Режембар запитав, чому його більше не видно в «Художньому промислі».

— Хай я лусну, якщо моя нога туди ступить. Він — справжня тварюка, міщанин, нікчема, шахрай!

Ця лайка була приємна розгніваному Фредерікові, проте й діяла на його, бо йому здавалося, що вона певною мірою торкається й пані Арну.

— Що ж він вам накоїв? — спитав Режембар.

Замість відповіді Пеллерен тільки тупнув ногою і гучно засопів.

Він тайкома займався деякими ділами, наприклад, малював кольоровим олівцем портрети або підробляв твори великих майстрів, збуваючи їх недосвідченим аматорам; а що ті роботи принижували його, то він здебільша волів про них мовчати. Але «нищість Арну» допекла йому до живого. Він вилив душу.

На замовлення, яке Арну зробив у присутності Фредеріка, художник приніс дві картини. І крамар дозволив собі критикувати їх! Він ганив композицію, колорит і рисунок, надто рисунок, коротше кажучи, нізачо не хотів їх брати. Тож Пеллерен, змушений тим, що вийшов термін векселя, збув їх євреєві Ісааку, а за два тижні Арну, той самий Арну, продав їх якомусь іспанцеві за дві тисячі франків.

— Ні на су не дешевше. Яка підлість! І до того ж, сто чортів, не єдина підлість! Не сьогодні-завтра ми ще побачимо його на лаві підсудних.

— Ну, це ви вже перебільшуєте, — несміливо сказав Фредерік.

— Отакої! Перебільшую! — вигукнув художник, шосили вдаривши кулаком по столі.

Його лють вернула юнакові самовпевненість. Звісно, можна було б триматися пристойніше; однак якщо, на думку Арну, ті двоє полотен...

— Нікчемні? Кажіть далі! А ви ж їх бачили? Ви на малярстві тямитеся? Бо ж знаєте, мій хлопче, я дилетантів не визнаю!

— Ну, це мене й не обходить! — мовив Фредерік.

— То чого ж ви заступаєтесь за нього? — холодно спитав Пеллерен.

Молодик промимрив:

— Та... тому, що він мій друг.

— Ну й поцілуйте його за мене! На добраніч!

І художник, геть розлючений, пішов, і не подумавши, ясна річ, розрахуватися за вечерю.

Фредерік, захищаючи Арну, сам себе переконав у його пработі. Він так захопився своїм красномовством, що відчув ніжність до цієї розумної й доброї людини, на яку його ж друзі зводять наклепи і яка тепер працює сама-одна, всіма покинута. Фредерік не опирався дивному бажанню зараз же побачити Арну. Через десять хвилин він уже відчиняв двері крамниці.

Арну разом із прикажчиком складав величезні афіші до виставки картин.

— Чи ти ба! Яким вітром вас принесло знову?

Це звичайне питання спантеличило Фредеріка, і, не здобувшись на відповідь, він спитав, чи, бува, не знайшовся його записничок, маленький записничок в синій шкіряній оправі.

— Той, у якому ви ховаєте листи від жінок? — сказав Арну.

Фредерік зашарівся, як дівчина, і став захищатися, відхиляючи такі припущення.

— Тоді, виходить, власні вірші? — напосідав Арну.

Він перебирав розкладені зразки, обмірковував їхню форму, колір, облямівку, і Фредеріка все більше дратував його зосереджений вигляд, а надто руки, що совгали по афішах, величезні ручиська, трохи пухлі, з пласкими нігтями. Нарешті вставши, Арну сказав: «Ось і все!» — і фамільярно взяв його за підборіддя. Така безцеремонність не сподобалася Фредерікові, він позадкував,

потім переступив поріг, останній раз у житті — як він думав. Навіть і на саму пані Арну, здавалося, поширювалась оця вульгарність її чоловіка.

Того ж таки тижня дістав він листа, в якому Делор'є повідомляв, що приїде в Париж наступного четверга. І Фредерік з новою пристрасстю вернувся до цієї прихильності, міцнішої й шляхетнішої. Така людина варта всіх жінок. Тепер йому будуть не потрібні Режембар, Пеллерен, Юссоне — ніхто! Щоб ліпше влаштувати свого друга, він купив залізне ліжко, друге крісло, поділив на двох свою постільну білизну; і в четвер уранці вже одягався, щоб їхати зустрічати Делор'є, аж тут задзеленчав біля дверей дзвоник. Увійшов Арну.

— Тільки два слова. Вчора прислали мені із Женеви чудову форель; ми розраховуємо на вас, сьогодні рівно о сьомій... Вулиця Шуазель, будинок двадцять чотири «Б». Не забудьте!

Фредерік змушений був сісти. Коліна його дрижали. Він повторював: «Нарешті! Нарешті!» Потім написав до свого кравця, капелюшника та шевця і відправив ці три записки трьома посильними. В замку клацнув ключ, і з'явився воротар із дорожньою корзиною на плечах.

Побачивши Делор'є, Фредерік затремтів, мов жінка, яку з полюбовником несподівано застав її чоловік.

— Що тебе так вразило? — спитав Делор'є.— Адже ж ти, певно, дістав мого листа?

Фредерікові забракло сили збрехати.

Він розкрив обійми й кинувся йому на груди.

Тоді клерк розповів свою історію. Його батько відмовився дати звіт про опікунство, гадаючи, ніби необхідність у тому відпала з огляду на десятирічну давність. Однак Делор'є, добре обізнаний із судочинством, кінець кінцем вирвав усю материнську спадщину, чистих сім тисяч франків, що були тут, при ньому, в старенькому гамані.

— Це в запас, про чорний день. Завтра ж уранці треба подумати, куди вкласти гроші, та й самому влаштуватися. А сьогодні — цілковитий відпочинок, і я весь до твоїх послуг, старий!

— Та ти не церемонься! — сказав Фредерік.— Якщо в тебе сьогодні ввечері щось невідкладне...

— Туди к бісу! Та я був би нікчемний негідник...

Цей епітет, що випадково вихопився, вколов Фредеріка в самісіньке серце, немов образливий натяк.

Воротар розставив на столі біля каміна котлети, заливне, лангусты, десерт і дві пляшки бордо. Така зустріч розчулила Делор'є.

— Ти частуєш мене справді по-царському!

Вони говорили про минуле, про майбутнє і час від часу простягали руки через стіл, з ніжністю поглядаючи один на одного. Аж тут посильний приніс нового капелюха. Делор'є голосно зауважив, яка чудова у нього підбивка.

Потім кравець особисто приніс фрак, що сам і випрашував.

— Можна подумати, що ти йдеш до вінця, — сказав Делор'є.

За годину з'явилась третя особа й витягла з великої чорної торби пару прекрасних лакованих черевиків. Поки Фредерік примірював їх, швець із посмішкою оглядав взуття провінціала.

— Панові нічого не потрібно?

— Ні, дякую, — сказав клерк, ховаючи під стілець ноги в старих черевиках зі шнурівкою.

Таке приниження його друга збентежило Фредеріка. Він усе зволікав, не наважуючись сказати про свої наміри. Нарешті, ніби спохватившись, вигукнув:

— Тьху! Зовсім забув!

— Що таке?

— Сьогодні я обідаю в гостях!

— У Дамбрезів? Чому ти ніколи не писав мені про них?

Ба ні, він обідає не в Дамбрезів, а в Арну.

— Ти ж міг мене попередити! — сказав Делор'є. — Я приїхав би на день пізніше.

— Це було неможливо! — різко відповів Фредерік. — Я тільки сьогодні вранці дістав запрошення.

І, щоб загладити свою вину й відвернути увагу друга, він заходився розв'язувати мотузки, якими була обмотана корзина, розкладати в комоді всі його речі, хотів поступитися навіть своїм ліжком, мовляв, сам ляже в комірці для дров. Потім, уже з четвертої години, приступив до свого туалету.

— Часу в тебе ще досить! — сказав клерк.

Нарешті Фредерік одягнувся і вийшов.

«Ось вони, багачі!» — подумав Делор'є. І подався обідати на вулицю Сен-Жак у знайомий ресторанчик.

Фредерік кілька разів зупинявся на східцях, — так у нього калатало серце. Одна з рукавичок, занадто вузька, тріснула, і поки він ховав розірване місце під манжет, Арну, що вслід за ним піднімався східцями, взяв його за руку й завів до своєї квартири.

У передпокої, оздобленому в китайському стилі, під стелею був мальований ліхтар, по кутках — бамбук. Переходячи вітальню, Фредерік спіткнувся об тигрову шкіру. Свічок ще не запалювали, лише в глибині будуара горіли дві лампи.

З'явилася мадмуазель Марта і сказала, що мама одягається. Арну підняв її і поцілував; тоді, захотівши сам вибрати в льошу кілька пляшок вина, залишив Фредеріка з дівчинкою.

З часу подорожування в Монтеро вона дуже виросла. Її темне волосся довгими локонами спадало на голі руки. Із-під сукенки, ще пишнішої, ніж у балерини, виднілися рожеві литки, і вся її мила постать дихала свіжістю букета. Компліменти гостя вона вислухала з виглядом кокетки, зупинила на ньому глибокий пильний погляд, потім, прослизнувши, ніби кішка, між меблями, зникла.

Фредерік більше не почував збентеження. Кулі ламп, покриті мережаним папером, кидали на обтягнені бузковим атласом стіни м'яке молочне світло. Крізь камінну решітку, подібну до великого віяла, жаріло вугілля; біля годинника стояла скринька із срібними защібками; тут і там порозкидані були домашні речі: на диванчику — лялька, на спинці стільця — косинка, на робочому столу — розпочате плетіння, в якому гостряками донизу стриміли дві шпиці слонової кісті. Тут усе разом свідчило про мирне родинне добropорядне життя.

Вернувся Арну; із-за другої порт'єри з'явилася пані Арну. Вона була в затінку, і він спочатку бачив тільки її обличчя. На ній була чорна оксамитова сукня, а волосся покривала довга з червоного шовку алжирська сітка, що, оповившись навколо гребеня, спадала на ліве плече.

Арну відрекомендував Фредеріка.

— О! Я дуже добре пам'ятаю вас, — мовила вона.

Тоді майже водночас надійшла решта гостей: Дітмер, Лорріас, Бюр'є, композитор Розенвальд, поет Теофіль Лорріс, два художні критики, товариші Юссоне, власник паперової фабрики і, нарешті, знаменитий П'єр-Поль Мейнсіус, останній представник високого живопису,

який жваво ніс разом із своєю славою тягар вісімдесяти років і величезний живіт.

Коли гості рушили в їдальню, пані Арну взяла його під руку. Одне крісло залишалося вільне — для Пеллерена. Арну його любив і водночас визискував. До того ж він побоювався його лихого язика — настільки, що, бажаючи власкавити, помістив у газеті «Художній промисел» його портрет, який супроводили перебільшені похвали; і Пеллерен, скоріше ласий на славу, ніж на гроші, з'явився перед восьмою годиною, геть захекавшись. Фредерік подумав, що вони вже давно помирилися.

І товариство, і страви — все йому сподобалось. Їдальня була обтягнена тисненою шкірою на зразок середньовічних віталень; перед голландською етажеркою був поставець для цибухів, а розставлені на столі кругом різнобарвні келихи з богемського кришталю виглядали серед квітів і фруктів, неначе ілюмінація в саду.

Фредерікові довелося вибирати з-поміж десяти сортів гірчиці. Він їв даспакк'ю, карі, імбир, корсіканських дроздів, римську локшину; він пив надзвичайні вина, лібфрауенмільх і токайське. Арну справді пишався умінням добре частувати. Він догоджав кондукторам поштових карет, дістаючи від них всілякі наїдки, приятелював із кухарями багатих домів, які передавали йому рецепти присмак.

Та найбільше захоплювали Фредеріка розмови. Він плекав мрію про подорожі — тож його вабили Дітмерові розповіді про Схід; його пристрасне зацікавлення театром удовольняв Розенвальд, який говорив про оперу, а суворе життя богеми видалося йому втішним крізь призму веселості, з якою Юссоне мальовниче описував, як він провів цілу зиму, харчуючись самим лише голландським сиром. Потім суперечка між Ловаріасом і Бюр'е про флорентійську школу розкрила перед ним нові шедеври, розширила його обрій, і він ледве стримав свій захват, коли Пеллерен вигукнув:

— Дайте мені спокій з вашою огидною реальністю! Що вона означає — ота реальність? Одні бачать чорне, інші — голу́бе, більшість бачить саме безглуздя. Нема нічого менше природного, ніж Мікеланджело, і нічого прекраснішого! Піклування про зовнішню правдоподібність викриває сучасну ницість; і якщо так триватиме й далі, мистецтво зійде на казна-що, стане менш поетичне, аніж релігія, і менш цікаве за політику. Його мета, —

так мета! — будити у нас зачарування якостями самого твору, і ви її не досягнете якимись дрібничками, незважаючи на всі ваші хитрощі оздоблення. Ось, наприклад, картини Бассольє: забавно, чепурно, чисто й не громіздко! Можна покласти в кишеню і взяти в дорогу. Нотаріуси платять за такі речі по двадцять тисяч франків, а ідеї в них на три су; але без ідеї — нічого великого! Без величчя — нічого прекрасного! Олімп — це гора! Найприголомшливішим пам'ятником назавжди лишаться піраміди! Краще надмірність, аніж помірність, краще пустеля, ніж тротуари, краще дикун, аніж перукар!

Слухаючи ці речі, Фредерік дивився на пані Арну. Пеллеренові слова падали в його свідомість, немов шматки металу в горно, зливалися з його жагою й оберталися на любов.

Він сидів по той самий бік столу за троє місць од неї. Час од часу вона трохи нахилилася і повертала голову, щоб сказати кілька слів дівчинці; вона усміхалась, і тоді на щоці її з'являлась ямочка, що надавала обличчю ще більшої лагідності й доброти.

Коли подали лікери, вона вийшла. Розмова стала дуже вільною; пан Арну відзначався в ній особливим блиском, і Фредерік був здивований цинізмом усіх цих чоловіків. Проте зацікавлення жінками ніби встановило між ним і ними рівність, яка підносила його у власних очах.

Вернувшись до вітальні, він заради звичаю взяв один із альбомів, що лежали на столі. Найбільші сучасні художники оздобили його рисунками, цілі сторінки заповнили прозою, віршами чи просто залишили автографи; між знаменитими іменами траплялося чимало й невідомих, а цікаві думки тільки де-не-де проглядали серед потоку безглуздя. Всі вони містили більшу чи меншу похвалу пані Арну. Фредерікові страшно було б написати тут бодай рядочок.

Вона пішла в будуар, щоб узяти скриньку із срібними зачісками, яку він устиг помітити на каміні. Це був дарунок її чоловіка, робота епохи Відродження. Друзі Арну хвалили подарунок, дружина дякувала; він, охоплений ніжністю, при всіх поцілував її.

Розмова тривала, гості повсідалися групами; старенький Мейнсіус сидів із пані Арну на крилах біля каміна; вона нахилилася до його вуха, їхні голови торкалися; і Фредерік ладен був стати глухим, немічним і негарним

заради гучного імені та сивини, аби тільки чимось таким заслужити на подібну близькість. Він страждав, досажуючи на свою молодість.

Та от вона перейшла в той куток вітальні, де був Фредерік, спитала, чи знайомий він з ким-небудь із гостей, чи любить малярство, чи давно навчається в Парижі. Кожне її слово здавалося йому чимось новим, можливим тільки в її устах. Він уважно роздивлявся торочки її головного убору, що кінчиком торкалися оголеного плеча; він не відводив од нього очей, подумки поринаючи в білину цього жіночого тіла; проте йому бракувало сміливості звести погляд і подивитися їй просто в обличчя.

Розенвальд обірвав їхню розмову, попросивши пані Арну щось заспівати. Він почав грати вступ; вона чекала; уста її розтулилися, й полинули чисті протяжні рівні звуки.

Слів італійської пісні Фредерік не зрозумів.

Вона почалася у врочистому ритмі, що нагадував церковні співи, далі музика пожвавлювалася, звуки наростали, переходячи в дзвінке рокотання і раптом замирали; а там поновлювалась, оживала знову ніжна мелодія, розлягаючись широко, привільно.

Пані Арну стояла коло рояля, опустивши руки, задивлена кудись у далечінь. Час од часу, щоб прочитати ноти, вона примружувала очі й на мить нахилила голову. Її контральто на низьких нотах набувало скорботної інтонації, від якої віяло холодом, і тоді її прекрасне лице з видовженими бровами схилялося на плече; груди здіймалися, вона розставляла руки, млосно закидала голову, ніби хтось незримий цілував її, а рулади линули й далі; вона взяла три високі ноти, зійшла донизу, тоді взяла ще вищу ноту і, після паузи, кінчила фермато.

Розенвальд не залишав рояля. Він грав уже для себе. Вряди-годи хтось із гостей зникав. Об одинадцятій годині, коли виходили останні, Арну вийшов з Пеллереном, нібито щоб провести його. Він був із тих людей, котрі почуваються хворими, якщо не *прогуляються* по обіді.

Пані Арну вийшла в передпокій; Дітмер і Юссоне вклонилися їй, вона протягнула їм руку; вона протягнула руку й Фредерікові, і він відчув той дотик усім єством.

Він попрощався з товаришами; йому потрібно було zostатися на самоті. Серце його було переповнене.

Що означала ота протягнена рука? Був то необдуманий жест чи знак заохочення? «Ну, та досить! Я дурень!» Зрештою, ніби не все одно, якщо він тепер може навідувати її, коли захочеться, жити в одному з нею оточенні?

Вулиці були порожні. Інколи проїжджав важкий віз, від якого здригався брук. Один за одним тяглися будинки — сірі фасади, позачинювані вікна; і він зневажливо думав про всіх тих людей, які сплять за цими мурами, живуть, не бачачи її і навіть не підозріваючи, що вона існує на світі! Він не уявляв собі ні віддалі, ні місця, куди зайшов, — нічого; гупаючи підборами по хіднику, вдаряючи ціпком по крамничних віконницях, ішов навмання просто себе, розгублений, скоряючись якійсь силі. На нього повіяло вологою, і він збагнув, що стоїть на набережній.

Двома прямими нескінченними смугами блищали вуличні ліхтарі, і довгі червоні язики коливалися, глибоко проникаючи в воду. Вона була кольору аспідної дошки, а небо, світліше за неї, ніби опиралося на похмуре громаддя, що височило обабіч ріки. Споруди, яких не було видно, ще посилювали темряву. Освітлений туман клубочився поверх дахів; усі шуми зливалися в суцільне гудіння; тягнув легкий вітерець.

Простоволосий і розхристаний, Фредерік дійшов середини Нового моста й, зупинившись, на повні груди вдихав повітря. Він відчув, як із глибини його єства підіймається щось невичерпне, наплив ніжності, що розслаблює його, як плин води перед очима. На церковній дзвіниці повільно вибило годину, неначе хтось покликав його.

Тоді його душу охопило таке тремтіння, коли здається, ніби ви переноситесь у вищий світ. У нього раптом пробудився талант, якого він і сам не підозрівав. Він серйозно запитував себе, вийде з нього великий художник чи великий поет, і обрав живопис, бо це заняття наблизить його до пані Арну. Отже, він знайшов своє поклонання! Мета його життя тепер ясна, а майбутнє безпомільне.

Вдома, замкнувши двері, Фредерік почув, що в темній, суміжній з кімнатою, комірці хтось хропе. То був його друг. Він про нього й забув.

Побачивши своє лице в дзеркалі, він упевнився, що гожий із себе, й хвилину постояв, розглядаючись.

Другого дня вранці він купив етюдник із фарбами, пензлі й мольберт. Пеллерен погодився давати йому уроки, і Фредерік привів його до свого помешкання, щоб той подивився, чи не бракує чогось із малярського приладдя.

Делор'є вже вернувся. А в кріслі навпроти сидів якийсь молодик. Клерк сказав, показуючи на нього:

— Оце він самий! Сенекаль!

Фредерікові хлопець не сподобався. Його чоло здавалося вищим, бо волосся було підстрижене йоржиком. Щось жорстоке й холодне проглядало в його сірих очах, а від довгого чорного сюртука, від усієї одежі тхнуло педагогікою та чимось церковним.

Спершу розмова точилася про новини, між іншим, і про «*Stabat Mater*» Россіні; коли запитали Сенекалья, він заявив, що ніколи не ходить до театру. Пеллерен одкрив етюдника.

— Це все для тебе? — спитав клерк.

— Звичайно!

— Та ну? Ото вигадки!

І він нахилився до стола, де репетитор з математики гортав томик Луї Блана. Він приніс його з собою і тепер півголосом читав окремі місця, тим часом як Пеллерен і Фредерік роздивлялися палітру, шпатель, тюбики; потім вони заговорили про обід в Арну.

— У торговця картинами? — запитав Сенекаль. — Теж мені штучка, ну-ну!

— А в чім річ? — озвався Пеллерен.

— Тип, — відповів Сенекаль, — який кує грошки політичними мерзотами!

І він завів мову про знамениту літографію, на якій зображено всю королівську сім'ю, зайняту речами повчальними; Луї-Філіпп тримає звід законів, королева — молитовник, принцеси вишивають, герцог Немурський прищібає шаблю; пан де Жуанвіль показує молодшим братам географічну карту; в глибині видніє двоспальне ліжко. Ця картина, що її названо «Добра родина», радувала буржуа, але прикро вражала патріотів. Пеллерен гнівним тоном, так ніби він був автором картини, відповів, що обом думкам — одна ціна. Сенекаль заперечив. Мистецтво мусить мати єдину мету — моральне вдосконалення мас! Потрібно брати лише такі сюжети, які

спонукають до вчинків добродійних, всі інші — шкідливі.

— А все залежить од виконання! — вигукнув Пеллерен. — Я можу створити шедевр!

— Тим гірше для вас! Нема такого права...

— Що?

— Ні, добродію! Ви не маєте права збуджувати в мене цікавість до того, що я засуджую! Навіщо нам ретельно виписані витребеньки, з яких ніякісінького пожитку, як оті, наприклад, Венери зі всіма вашими краєвидами? Я не бачу в них нічого повчального для народу! Ви покажіть нам його злигодні! Викличте в нас священну шану перед його жертовністю! О господи, сюжетів не бракує: ферма, майстерня...

Пеллерен аж затинався з обурення; йому здалося, що він знайшов довід:

— Мольєра ви визнаєте?

— Звичайно! — відповів Сенекаль. — Я захоплююсь ним як провісником французької революції.

— Ох! Революція! Та яке там мистецтво? Не було жалюгіднішої доби!

— Величнішої, добродію!

Пеллерен схрестив руки і глянув йому в лице.

— З вас вийшов би прекрасний солдат національної гвардії!

Супротивник, звиклий до суперечок, сказав:

— Я до неї не належу, і вона мені осоружна, як і вам. Але подібними принципами лише розбещують юрбу! Зрештою, це входить у розрахунки уряду; він не був би такий сильний без підтримки цілої зграї таких самих блазнів, як Арну.

Художник став на оборону торговця, бо думки Сенекалья його дратували. Він навіть насмілився запевнювати, що в Жака Арну справді золоте серце, що він відданий своїм друзям, щиро любить дружину.

— О! О! Якби йому запропонували добрячу суму, він би не відмовився зробити з неї натурницю.

Фредерік пополотнів.

— Певно, він вас, пане, дуже скривдив?

— Мене? Ні! Я бачив його лише раз, у кафе, з приятелем. Та й тільки.

Сенекаль казав правду. Але йому день у день дозволяли реклами «Художнього промислу». Арну був у його очах представником того світу, що він вважав його згубним

для демократії. Суворий республіканець, він у всякій вишуканості підозривав розбещеність, притому сам не мав ніяких потреб і визначався непохитною чесністю.

Розмова не клеїлась. Художник незабаром нагадав про домовлену зустріч, репетитор — про своїх учнів; коли вони пішли, Делор'є по тривалій мовчанці почав розпитувати про Арну.

— Згодом відрекомендуєш мене, правда ж, старий?

— Звичайно, — відповів Фредерік.

Потім вони міркували над тим, як їм улаштуватися. Делор'є без труднощів посів місце другого клерка в адвоката, записався на юридичний факультет, купив необхідні книжки; і життя, про яке вони так мріяли, почалося.

Воно було прекрасне завдяки чару молодості. Делор'є й не згадував про грошові справи, не говорив про них і Фредерік. Він покривав усі витрати, прибирав у шафі, вів хатнє господарство; та коли потрібно було посварити вортаря, за те брався клерк, і тепер, як у колежі, граючи роль заступника й старшого.

Розлучені протягом цілого дня, вони зустрічалися лише ввечері. Кожен, сівши на своє місце біля каміна, брався до роботи. Незабаром вони припиняли її. Починалися нескінченні сердечні розмови, безпричинні напади веселощів, а то, бувало, й сварки через надто чадну лампу чи запроторену кудись книжку, і хвилинний гнів кінчався сміхом.

Двері в дров'яну комірчину залишалися відчинені, тож і лежачи в постелі, вони гомонили й далі.

Вранці обидва без сюртуків походжали по балконі; вставало сонце, над річкою стелився легкий туман, із квіtkового базару, розташованого по сусідству, долинав пронизливий гамір, а дим од їхніх люльок здіймався в чистому повітрі, що освіжувало їхні сонні лиця; дихаючи ним, вони відчували розлиті довкола безмежні надії.

В недільні дні, коли не було дощу, вони виходили разом і, взявшись під руку, вешталися вулицями. Часто в них виникала одна й та сама думка, а то, бувало, розмовляючи, вони нічого й не помічали довкола себе. Делор'є прагнув багатства як засобу панування над людьми. Йому хотілося б розбурхати якомога більше народу, зчинити якнайбільше галасу, мати трьох секретарів і щотижня давати великий політичний обід. Фредерік умебльовував собі палац на мавританський смак, щоб

жити, вилежуючись на диванах, обтягнених кашеміром, під дзюркіт водограїв, і щоб йому слугували негри-пажі; всі ці плоди марень набували зрештою такої видимості, що він потім упадав у розпуку, ніби втрачав їх.

— Навіщо про все те говорити, — зауважував він, — коли ми ніколи його не матимемо?

— А хто зна, — відповідав Делор'є.

Хоч він і дотримувався демократичних поглядів, проте радив Фредерікові завести знайомство з Дамбрезами. Той заперечував, нагадуючи про свої невдалі спроби.

— Та годі тобі! Зайди ще! Тебе запросять!

В середині вересня вони, разом з іншими величеськими рахунками, отримали рахунок із кухмістерської, що давала їм обіди. Фредерік, не маючи достатньої суми, позичив у Делор'є тридцять екю; з таким самим проханням звернувся він до нього й по двох тижнях, і клерк одчитав його за те, що він так багато витрачає в Арну.

Тут він і справді не знав міри. Краєвид Венеції, краєвид Неаполя, краєвид Константинополя займали три стіни, тут і там висіли етюди коней Альфреда де Дре, на каміні стояла скульптурна група Прадье, на роялі валялися примірники «Художнього промислу», на підлозі по кутках — папки; кімната була така захаращена, що не було де поставити книжку чи ворухнути ліктем. Фредерік запевняв, що все це потрібне йому для заняття малярством.

Працював він у Пеллерена. Але художник часто відлучався з дому, бо звик бувати на всіх похоронах та при всіх подіях, про які газети мали подавати звіт, і Фредерік цілі години проводив у майстерні сам. Тиша великої кімнати, де тільки й чулося, що шарудіння мишей, світло, яке падало зі стелі, навіть гудіння в грубі — все сповнювало його блаженним почуттям духовного затишку. Очі, відірвавшись од роботи, блукали по облупленій стіні, по всіляких дрібничках на етажерці, по торсах, укритих грубим шаром пилюки, наче клаптями оксамиту, і, ніби, мандрівець, який заблукав у лісі і якого усі стежки ведуть до одного й того самого місця, Фредерік у глибині кожної своєї думки раз у раз приходив до споминів про пані Арну.

Він визначав собі день, коли піде до неї; піднявшись на третій поверх, уже стоячи коло її дверей, він якусь мить не наважувався подзвонити. Аж ось наближалися

кроки; двері відчинялися, і тільки слова: «Пані нема вдома» ніби повертали йому волю, полегшували тягар на душі.

Проте він, бувало, й заставав її. Першого разу в неї було три дами; другого — в пообідню пору — зайшов учитель краснопису панни Марти. Чоловіки, яких приймала в себе пані Арну, з візитами не з'являлися. Фредерік, зі скромності, більше не приходив.

Однак, щоб дістати запрошення на обід у четвер, він щосереді, неухильно з'являючись у «Художній промисел», залишався там довше за всіх, навіть довше, ніж Режембар, аж до останньої хвилини, вдаючи, що роздивляється якусь там гравюру чи проглядає газету. Нарешті Арну запитував: «Ви завтра ввечері вільні?» Запрошення він приймав раніше, ніж було закінчено фразу. Арну ніби відчував до нього прихильність. Він навчав його розумітися на винах, варити пунш, готувати рагу з бекасів; Фредерік покійно йшов за його порадами: він любив усе, що було пов'язано з пані Арну — її меблі, її слуг, її дім, її вулицю.

На цих обідах він майже нічого не говорив; він споглядав її. На правій скроні в неї була маленька родимка; гладенько начесані на вуха пасма волосся були темніші за решту зачіски і завжди здавалися трохи вогкими по краях; час од часу вона пригладжувала їх двома пальцями. Він уже знав форму кожного її нігтя, насолоджувався шелестом її шовкової сукні, коли вона проходила до дверей, крадькома вдихав пахощі її носової хусточки; її гребінь, її рукавички, її персні здавалися йому речами особливими, визначними, як твори мистецтва, майже живими, як людські істоти; все це бентежило його серце і збільшувало жагу.

В нього не вистачало сили таїти її перед Делор'є. Повертаючись од пані Арну, він ніби ненароком будив його, аби поговорити про неї.

Делор'є, що спав у комірчині для дров, біля вмивальника, довго позіхав. Фредерік сідав на ліжко в нього в ногах. Спочатку він говорив про обід, потім розповідав тисячу незначних дрібниць, у яких бачив ознаки зневаги або прихильності до себе. Одного разу, наприклад, вона не пішла під руку з ним, волівши піти з Дітмером, і Фредерік був у розпачі.

— Яка дурниця!

А то якось вона назвала його своїм другом.

- Тоді — більше відваги!
- Я не насмілююсь, — сказав Фредерік.
- Ну, то й не думай про неї! Добраніч!

Делор'є обертався до стіни і засинав. Він не розумів цієї любові, в якій вбачав останню юнацьку слабкість Фредеріка; а що їхня близькість уже, мабуть, не вдовольняла його, то він надумав збирати раз на тиждень спільних друзів.

Вони приходили по суботах близько дев'ятої вечора. Всі три тикові фіранки були ретельно запнуті; лампа й чотири свічки запалені; посеред столу покладено капшук з тютюном, люльки лежали між пляшками пива, чайником, карафкою рому й печивом. Сперечалися про безсмертя душі, порівнювали переваги своїх професорів.

Якось Юссоне привів одягненого в сюртук з надто короткими рукавами високого молодика, що почувався тут дуже ніяково. Це був той самий хлопець, якого вони торік намагалися визволити з поліції.

Оскільки він не міг повернути пакунка з мереживом, утраченого в сутичці, господар звинуватив його в крадіжці і погрожував судом; тепер він служив прикажником у транспортній конторі. Юссоне зустрівся з ним уранці на вулиці і привів його, бо Дюссардье з урядності захотів побачити й «другого».

Він протягнув Фредерікові портсигар, і досі повний, тому що беріг його із святобливстю, сподіваючись повернути. Приятелі просили його заходити. Він почав до них учащати.

Всі відчували взаємну симпатію. Їхня ненависть до уряду була піднесена до рівня беззастережного догмата. Лише один Мартінон пробував захищати Луї-Філіппа. Проти нього висовували всі втерті доводи, що стали звичні в газетах: спорудження укріплень довкола Парижа, вересневі закони, Прітчарда, лорда Гізо, — тож Мартінон замовкав, побоюючись когось образити. За сім років навчання в коледжі він ні разу не зазнав покарання, а на юридичному факультеті зумів подобатися професорам. Звичайно він ходив у широкому брунатному сюртуці, в гумових калошах; але одного вечора з'явився вичепурений, як на весілля: на ньому була оксамитова жилетка, біла краватка, золотий ланцюжок.

Товариство здивувалося ще більше, коли стало відомо, що він прийшов од пана Дамбреза. Банкір справді купив

у батька Мартінона чималу партію лісу; старий від-рекомендував йому сина, і Дамбрез запросив обох на обід

— Багато було трюфелів? — спитав Делор'є. — Чи пригорнув ти його дружину десь у дверях *sicut decet*?¹

Далі розмова торкнулася жінок. Пеллерен не припскав, що можуть бути гарні жінки (він оддавав перевагу тигрицям); взагалі людська самиця — створіння нижче в естетичній ієрархії.

— Саме те, що нас приваблює, і принижує її як ідею; я маю на увазі волосся, груди...

— Проте, — заперечив Фредерік, — довге чорне волосся, великі карі очі...

— О! Звісно! — вигукнув Юссоне. — Досить андалусок серед зелених лугів! Щось античне? Слуга покірний! Зрештою — будьмо щирі — така собі лоретка куди втішніша за Венеру Мілоську! Будьмо ж галлами, сто чортів! Живім, коли зможемо, як за Регентства.

Струмуй, вино, всміхайтесь, діви!

Від брюнетки мчімо до блондинки! Яка ваша думка, дядечку Дюссардье?

Дюссардье не відповів. Усі напосідали на нього, щоб узнати його смаки.

— Так от, — сказав він, червоніючи, — я хотів би завжди любити одну й ту саму!

Це було сказано так, що на мить запала мовчанка; одних здивувала ця душевна чистота, інші в його словах відкрили те, про що вони, можливо, потай мріяли й самі.

Сенекаль поставив свого кумля з пивом на підвіконня і напутливо заявив, що проституція — тиранія, а шлюб — аморальність, і тому найліпше — здержливість. Делор'є дивився на жінок як на забавку — та й тільки. Панові де Сізі вони навівали всілякі небезпеки.

Вихований під оком побожної бабусі, він вважав товариство цих молодих людей принагідним, немов якесь кишло, і повчальним, як Сорбонна. Вони не скупилися на уроки, і він був такий запопадливий, що навіть брався курити, хоч після того його щоразу нудило. Фредерік панькався з ним. Він захоплювався відтінком його краваток, хутром його пальта, особливо черевиками,

¹Як личить (латин.).

тонкими, як рукавички, і зухвало зграбними та блискучими; внизу на вулиці на нього завжди чекав екіпаж.

Якось по його від'їзді, — того вечора йшов сніг, — Сенекаль став уболівати за його кучера. Тоді скерував своє красномовство проти жовтих рукавичок, проти Жокей-клубу. Будь-якого робітника він шанує більше, ніж таке панство!

— Я принаймні працюю, я бідняк!

— Та воно й видно, — сказав нарешті Фредерік, втрапивши терпіння.

За ці слова репетитор затаїв на нього злість.

Але, почувши якось від Режембара, що він трохи знає Сенекалья, Фредерік, бажаючи зробити люб'язність приятелеві Арну, запросив його бувати по суботах, і зустріч була приємна обом патріотам.

Проте вони й різнилися один від одного.

Сенекаль — голова в нього була клинцювата — визнавав лише системи. Режембар, навпаки, бачив у фактах самі лише факти. Його непокоїло понад усе питання рейнського кордону. Він запевнював, що розуміється на артилерії, й одягався у кравця Політехнічної школи.

В перший прихід, коли йому запропонували солодкого пирога, він, зневажливо знизавши плечима, сказав, що такі делікатеси годяться тільки для жінок; нітрохи не чемніший він був і за дальших відвідин. Тільки-но розмови торкалися якихось високих речей, він бурмотів: «О! Та геть ваші утопії, геть фантазії!» В царині мистецтва (хоч він і відвідував художні ательє, де інколи, з люб'язності, давав уроки фехтування) погляди його не відзначалися глибиною. Він порівнював стиль пана Мараста зі стилем Вольтера, пані де Сталь із мадмуазель Ватназ — і то лише тому, що остання написала «сміливу» оду на честь Польщі. Режембар дратував усіх, а надто Делор'є, бо сам Громадянин був своєю людиною в Арну. А клерк прагнув і собі попасти в той дім, сподіваючись там завести корисні знайомства. «Коли ж ти поведеш мене туди?» — питав він Фредеріка. Та Арну був заклопотаний справами або лаштувався кудись їхати; а там виявлялося, що то марні заходи, бо звані обіди скоро скінчаться.

Якби потрібно було задля друга ризикнути життям, Фредерік не вагався б. Але, бажаючи показати себе в найвигіднішому світлі, він стежив за своєю мовою, за своїми манерами, костюмом і навіть до «Художнього промислу»

з'являвся в бездоганних рукавичках; він боявся, щоб Делор'є у старому чорному фраківі своїм судейським норовом і самовпевненим тоном у розмовах не справив на пані Арну поганого враження, що могло скомпрометувати і його самого, принизивши в її очах. Когось іншого він би узяв з собою, але саме ця людина завдавала б йому в тисячу разів більше клопоту за всіх. Клерк помітив, що він не хоче дотримати обіцянки; Фредерікова мовчанка видавалася йому ще образливішою.

Делор'є хотів би керувати ним у всьому, бачити, як він розвивається в душі ідеалів їхньої юності, а Фредерікове неробство обурювало його як непослух і зрада. До того ж Фредерік, сповнений думок про пані Арну, часто говорив про її чоловіка, і Делор'є взявся допікати йому, сто разів на день, як маніяк-ідіот, повторюючи наприкінці кожної фрази ім'я Арну. На стук у двері він одказував: «Будь ласка, Арну!» У ресторані він замовляв сир брі «а ля Арну»; а вночі, вдаючи, ніби в нього кошмар, будив друга, волаючи: «Арну! Арну!» Нарешті одного дня доведений до краю Фредерік сказав йому благально:

- Дай мені спокій із тим Арну!
- Ніколи! — відповів клерк.

Він тут, він там! Мов лід, мов жар,
Арну, Арну, Арну!

— Та замовчи! — вигукнув Фредерік, здіймаючи кулаки. І сумирно додав: — Ти ж добре знаєш, що мені тяжко говорити на цю тему.

— О! Прости мене, старий, — мовив Делор'є, низько вклонившись. — Ми будемо зважати на нерви тендітної панночки! Ще раз прости! Тисячу вибачень!

На тім і скінчилися кпини.

Але тижнів через три, якось увечері, він сказав Фредерікові:

- А знаєш, я сьогодні бачив пані Арну!
- Де б то?

— В суді, з адвокатом Баландаром; брюнетка, середнього зросту, правда ж?

Фредерік ствердно кивнув головою. Він чекав, що Делор'є говоритиме про неї. Мовив би той єдине слівце захоплення, він вилив би всю душу, ладен був закохатися в нього; Делор'є мовчав; нарешті Фредерік не витримав і байдуже спитав, що він думає про неї.

Делор'є вважав, що вона «непогана, проте — нічого особливого».

— О! Ти вважаєш? — сказав Фредерік.

Настав серпень, пора складати другий іспит. На загальну думку, двох тижнів було досить, щоб підготуватися. Фредерік не сумнівався в своїх силах, він за одним заходом проковтнув перші чотири книжки Процесуального кодексу, перші три — Уложення про кару, кілька уривків із Кримінального судочинства та частину Цивільного судочинства з примітками пана Понселе. Напередодні іспиту Делор'є засадив його за повторення, що тривало до самого ранку, а щоб використати й останні хвилини, він і далі питав його, вже йдучи вулицею.

Оскільки іспити з різних предметів провадились одночасно, у дворі збилося багато народу, серед інших — Юссоне та Сізі; коли справа торкалася котрогось із товаришів, на екзамен обов'язково приходили усі. Фредерік надягнув традиційну чорну мантию; тоді разом з іншими трьома студентами, в супроводі цілої юрми, ввійшов він до великої зали, де на вікнах не було фіранок, а попід стінами тяглися лави. Посередині, навколо стола, покритого зеленим сукном, стояли шкіряні стільці. Стіл розмежовував кандидатів та панів екзаменаторів у червоних мантиях, з горностаями через плече, у шапочках, оздоблених золотим галуном.

Фредерік був у кепському становищі, він — передостанній у списку. Відповідаючи на перше запитання — яка різниця між умовою та договором, — він переплутав визначення, але професор, добряга, сказав йому: «Не бентежтеся, ласкавий пане, заспокойтеся!» — потім, поставивши двоє легких запитань, дістав неясну відповідь і, нарешті, перейшов до четвертого. Фредерік був пригнічений таким лихим початком. Делор'є, що сидів серед публіки, подавав йому знаки, мовляв, не все ще втрачено, і друга його відповідь на питання з Кримінального права була цілком задовільна. Та після третього — про таємні заповіді — Фредерікове занепокоєння збільшилося: екзаменатор залишався байдужим, тим часом як Юссоне вже складав руки для оплесків, а Делор'є раз у раз тільки знизував плечима. Нарешті прийшла черга відповідати на запитання із судочинства! Ішлося про протест із боку третіх осіб. Професор, зачеплений за живе, що доводиться вислуховувати теорії, супротивні його власним, запитав різко:

— Це що, добродію, ваша думка? Як же ви узгоджуєте принцип статті тисяча триста п'ятдесят першої Цивільного кодексу із таким незвичайним способом порушувати позов?

У Фредеріка дуже боліла голова, бо він всю ніч не спав Сонячний промінь, що пробивався крізь жалюзі, бив йому просто в лице. Стоячи за стільцем і переступаючи з ноги на ногу, він щипав вуса.

— Я чекаю на вашу відповідь! — сказав чоловік у золотистій шапочці. А що Фредеріків жест дратував його, то він додав: — У вусах ви її не знайдете!

Цей сарказм викликав сміх серед слухачів; підлещений професор подобришав. Він поставив йому ще двоє запитань — про виклик до суду та спрощене судочинство, тоді схилив голову на знак схвалення; прилюдний іспит було закінчено. Фредерік вернувся у вестибюль.

Поки прислужник скидав із нього мантию, щоб зараз же надягнути на іншого, друзі оточили Фредеріка і зовсім збили його з пантелику своїми суперечливими думками про наслідки іспиту. Невдовзі їх оголосили біля входу до зали чийось гучним голосом: «Номеру третьому... дано відстрочку!»

— Зрізався! — сказав Юссоне. — Ходім!

Біля воратарської будки вони зустріли Мартінона, червоного, схвильованого, з усміхненим поглядом і з оролом перемоги навкруг чола. Він щойно успішно склав останній іспит. Залишалась тільки дисертація. За два тижні він стане ліценціатом. Його сім'я знається з міністром, перед ним одкривається «блискуча кар'єра».

— Цей все-таки тебе обскакав, — сказав Делор'є.

Нема важчого приниження, як бачити бовдура, котрий домігся успіху там, де ти зазнаєш невдачі. Роздратований Фредерік відповів, що йому начхати на те, у нього вищі пориви. А коли Юссоне збирався відійти, Фредерік, одвівши його вбік, сказав:

— У них, звісно, про це ні слова!

Зберегти таємницю було легко, бо Арну на другий день вирушав у подорож по Німеччині.

Увечері, вернувшись додому, клерк помітив у своєму другові чудну переміну: він робив піруети, насвистував, а коли Делор'є здивувався з такого настрою, Фредерік заявив, що він не поїде до матері, а використає канікули для занять.

Узнавши, що Арну виїжджає, він дуже зрадів. Тепер у нього буде змога являтися туди, коли йому заманеться, не боячись жодних перешкод у своїх відвідинах. Певність цілковитої безпеки надасть йому відваги. Нарешті він не буде далеко, не буде відмежований од неї! До Парижа його прикувало щось міцніше від залізного ланцюга, внутрішній голос волав до нього залишитись.

Виникли деякі перешкоди. Він подолав їх, написав матері; найперше він признався у своєму провалі, спричиненому змінами в програмі, — просто випадковість, несправедливість; та, зрештою, всі великі адвокати (він наводив імена) зрізувалися на екзаменах. Але він розраховує знову тримати їх у грудні. Отож, щоб не марнувати часу, він і в цьому році не поїде додому і просить, крім тих грошей, які висилають йому кожні три місяці, ще двісті франків на вельми корисні заняття з репетитором; усе це було присмачено жалкуваннями, потішаннями, ніжностями та запевненнями в синівській любові.

Пані Моро, що чекала його на другий день, була подвійно вражена. Вона промовчала про синову невдачу і відповіла йому, щоб він «усе-таки приїхав». Фредерік не поступався. Зав'язалася суперечка. А проте під кінець тижня він отримав гроші на три місяці разом із сумою, яка була призначена репетиторові, а насправді пішла на оплату світло-сірих панталон, білого фетрового капелюха й ціпка із золотою головкою.

Коли все те було вже до його послуг, він подумав: «А може, така вигадка личить хіба що перукареві?»

І його посіли великі сумніви.

Щоб вирішити, чи йти йому до пані Арну, він тричі підкидав монету. Всі три рази звістували, що все буде добре. Виходить — це веління долі. Фіакр одвіз його на вулицю Шуазель.

Він жваво піднявся східцями, сіпнув шнурок дзвоника; дзвоник не дзеленькав. Фредерік відчув, що ось-ось зомліє.

Тоді він щосили шарпнув важку китицю червоного шовку. Дзвінок, задзенькавши, поволи стих, і знову — нічичирк. Фредерік злякався.

Він притулив до дверей вухо — ні звуку! Потім глянув у замкову шпарку, але нічого не помітив у передпокої, крім двох очеретинок на тлі шпалер з квітчастим візерунком. Він уже збирався вернутися, але передумав. На

цей раз легенько постукав. Двері відчинилися, і тут, із розкуйовдженим чубом, багровим лицем і невдоволеним виглядом, на порозі став сам Арну.

— На тобі! Яка чортяка вас принесла? Заходьте!

Він завів його, але не в будуар і не до свого покою, а в їдальню, де на столі стояла пляшка шампанського й два келихи; він уривчасто запитав:

— Ви, любий друже, маєте до мене якусь пильну справу?

— Ба ні! Нічого, нічогісінько! — промимрив юнак, вигадуючи привід для свого візиту.

Нарешті Фредерік сказав, що зайшов довідатись про нього, бо чув од Юссоне, ніби він у Німеччині.

— І не думав про те! — відповів Арну. — Ну й ворона, отой хлопчисько, все чує навиворіт!

Щоб приховати своє спантеличення, Фредерік став походжати по кімнаті. Зачепивши ногою стільця, він скинув парасольку, що лежала на ньому; ручка слонової кістки розбилася.

— Боже мій, як жаль! — вигукнув він. — Я зіпсував парасольку пані Арну!

На ці слова торговець підвів голову і якимось дивно посміхнувся. Фредерік, користуючись із нагоди, заговорив про пані Арну, спитав:

— Чи можна її побачити?

Виявляється, вона була в своїх рідних краях, у хворої матері.

У нього не вистачило духу запитати, скільки триватиме її відсутність. Він спитав лише, з яких країв пані Арну.

— Із Шартра. Це вас дивує?

— Мене? Ні! Чому? Нітрохи!

Тепер вони не знаходили нічогісінько, про що можна було б говорити. Арну, скрутивши цигарку, ходив навколо столу і відсапувався. Фредерік, прихилившись до груби, озирає стіни, шафу, паркет; і в його пам'яті, точніше, перед очима проходили чарівні образи. Нарешті він пішов.

У передпокої на підлозі валявся зібганий на кульку клаптик газети, Арну підібрав його і, звівшись навшпиньки, запхав у дзвоник, щоб продовжити, як він сам сказав, порушений пообідній відпочинок. Потім, тиснувши Фредерікові руку, попросив:

— Будь ласка, попередьте воротаря, що мене нема вдома. — І люто грюкнув дверима за його спиною.

Фредерік східець по східцю зійшов донизу. Невдача першої спроби відібрала в нього надію на подальший успіх. Настали три місяці нудьги. Занять у нього не було жодних, і неробство ще більше поглиблювало його печаль.

Цілі години споглядав він із висоти свого балкона річку, що линула між сіруватими набережними, почорнілими де-не-де від бруду стічних труб; при березі був пришвартований пліт для прання білизни, де хлоп'ята інколи забавлялися, купаючи в мулистій воді пуделя. Він не обертаяся ліворуч, у бік Кам'яного мосту біля собору Богоматері та трьох висячих мостів, а завжди втуплював погляд лише на набережну Берестів, на купи старих дерев, схожих на липи біля пристані Монтеро. Вежа св. Якова, Ратуша, церкви св. Гервасія, св. Людовіка, св. Павла височіли прямо навпроти, поміж нагороджених дахів, а зі сходу, на Липневій колоні, ніби величезна золота зоря, виблискував ангел, тоді як із другого краю небосхилу здіймалася круглою озією блакитна баня Тюільрі. По цей бік, десь за тими спорудами, мав бути будинок пані Арну.

Фредерік вертався в кімнату; він лягав на канапу і поринав у безладні думки — про плани робіт, про те, як йому поводитись, про майбутнє, до якого він поривався. Нарешті, щоб звільнитися від самого себе, виходив надвір.

Він ішов навмання Латинським кварталом, звичайно таким галасливим, а тепер пустельним, бо студенти пороз'їжджалися по домівках. Довгі мури колежів, які, здавалося, ще більше розтягнулися від того безгоміння, набрали ще похмурішого вигляду; чулися лише всілякі шуми мирної буденщини: лопотіли крильми птахи в клітках, скрипів токарний верстат, швець постукував молотком, а лахмітники, проходячи серединою вулиць, даремно кидали на кожне вікно запитливі погляди. В глибині безлюдних кафе, серед повних карафок, позіхали продавщиці; на столах читалень лежали акуратно розкладені газети; в пральні під поривами теплого вітру коливалася білизна. Вряди-годи він зупинявся перед крамницею букініста; омнібус, проїжджаючи мимо й черкаючи хідник, змушував його обернутися; добравшись до Люксембурзького саду, він далі вже не йшов.

Бувало, надія чимось розважитися вабила його на бульвари. Із темних завулків, де тягнуло сирістю, він

виходив на широкі пустельні майдани, осяяні сліпучим сонцем, — лише від пам'ятників падала на бруківку чорна зубчаста тінь. А далі знову починали гуркотіти вози, тягнулися крамниці, і товпища людей приголомшували його, надто по неділях, коли від Бастілії аж до церкви св. Магдалини серед пилюки, серед безугавного гамору котився по асфальту величезний хисткий потік; йому були гидкі ці вульгарні обличчя, безглузді теревені, дурнувате самовдоволення, написане на спітнілих лобах! Але свідомість власної вищості над цими людьми послаб-лювала втому від такого видовища.

Щодня ходив він до «Художнього промислу» і, щоб дізнатися, коли вернеться пані Арну, дуже докладно розпитував про здоров'я її матері. Відповідь Арну раз у раз була одна й та сама: «Помалу одужує», — дружина з малою має вернутися на тім тижні. Що далі зволікала вона з поверненням, то більшу занепокоєність виказував Фредерік, аж Арну, зворушений таким співчуттям, разів п'ять-шість запрошував його пообідати до ресторану.

За цих тривалих зустрічей сам на сам Фредерік збагнув, що торговець картинами не відзначається великим розумом. Однак Арну міг би помітити його збайдужіння, та воно й слід було якось віддячити йому за люб'язність.

Бажаючи влаштувати все якнайкраще, Фредерік продав лахмітникові за вісімдесят франків усі свої нові костюми і, додавши до виторгу ще сотню з своїх запасів, подався до Арну запросити його на обід. Виявилося, що там Режембар. Вони пішли в ресторан «Три провансальські брати».

Громадянин передусім скинув сюртук і, певний, що приятелі схвалять його дії, склав меню. Хоча він і подався на кухню, щоб особисто переговорити з кухарем, хоча й спускався в льох, знайомий йому в усіх своїх закутках, хоча й викликав господаря ресторану й навіть «нагрів йому чуба», проте явно не вдовольнився ні стравами, ні винами, ні сервіруванням. При кожній новій страві, при кожній новій марці вина, після першого кусника, першого ковтка він кидав виделку чи геть відсував келиха; тоді спирався ліктями на стіл і кричав, що в Парижі неможливо вже й пообідати! Нарешті, не знаючи, яку б йому страву вигадати, Режембар замовив собі «просто» квасолу на прованській олії, яка, хоч і не зовсім удалася, але трохи втихомирила його. Потім у нього зав'язався з лакеєм діалог про колишніх

лакеїв у «Провансальських братів»: «Що трапилось із Антуаном? А з Еженом? А з Теодором, отим курдуплем, котрий завжди прислужував унизу? Тоді їжа тут була куди вишуканіша, а бургундське — такого вже й не побачиш!»

Далі, в зв'язку з якоюсь спекуляцією Арну, цілком певною, мова пішла про ціни на землю в приміській смузі. Поки що він утрачав на відсотках, бо не хотів ні за яку ціну продавати. Режембар радив йому одного чоловіка, і обидва, взявши олівці, щось обчислювали до самісінького кінця десерту.

Пити каву пішли в пасаж «Сомон», до кав'ярні, що містилася на антресолях. Фредерік, стоячи, стежив за безконечними партіями на більярді, гравці гамували спрагу незчисленними кухлями пива; він зостався там до півночі, сам не знаючи чого, із слабодухості, з дурного розуму чи в невиразній надії на якусь випадковість, сприятливу для його кохання.

Коли ж він знову побачить її? Фредерік впадав у відчай. Але якось увечері наприкінці листопада Арну сказав йому:

— А знаєте, вчора вернулася дружина!

На другий день, о п'ятій годині, він уже заходив до неї.

Найперше він поздоровив її з одужанням матері, що хворіла так тяжко.

— Та ні. Хто вам таке сказав?

— Арну!

Вона зронила лише легке «а-а!», потім додала, що були серйозні побоювання, але тепер усе минулося.

Пані Арну сиділа біля каміна в глибокому кріслі, оббитому шовком. Він уместився на канапі, тримаючи капелюх на колінах; розмова не в'язалася, господиня не намагалася її пожвавити; він не знаходив приводу заговорити про свої почуття. А коли почав скаржитися, що змушений вивчати крющокодерство, вона сказала: «Авжеж... розумію... позови!» — і схилила голову, несподівано поглинута якимись думками.

Він, жадаючи узнати їх, уже ні про що інше й не думав. Смеркло, тіні погустішали довкруг.

Вона підвелася, збираючись кудись піти, потім знову з'явилася в оксамитовім капелюшику і чорній накидці, облямованій білячим хутром. Він насмілився запропонувати себе в провозаті.

Вже зовсім стемніло, погода була холодна, а густий затхлий туман оповивав фасади будинків. Фредерік удихав його з насолодою, бо крізь ватяну підкладку відчував форму її ліктя, а її рука в замшевій рукавичці на два гудзики, її маленька ручка, яку хотілося йому вкрити поцілунками, спиралася на його руку. Було слизко, вони йшли, іноді заточуючись, і йому здавалося, ніби їх у хмарах колише вітер.

Поблискування бульварних ліхтарів перенесло його в дійсність. Нагода була сприятлива, треба було спішити. Він вирішив, що тільки-но проминуть вулицю Рішельє, зараз освідчиться в коханні. Аж тут вона зупинилася перед посудною крамницею й сказала:

— От ми й прийшли, дякую вам. До четверга, правда ж, як завжди?

Відновилися обіди, і що частіше він бував у пані Арну, то більшала його знемога.

Споглядання цієї жінки млоїло його, ніби пахощі міцних парфумів. Якесь сила проникала в глибини його єства і, беручи гору над усіма почуттями, ставала новою формою буття.

Повії, зустрінуті в світлі газових ліхтарів, співачки, що витягували рулади, наїзниць, що мчали навскач, піші городянки, гризетки в своїх вікнах — усі жінки нагадували її подобою або різким контрастом. Він дивився на виставлені в крамницях кашемірові тканини, мережива і підвіски з коштовних каменів, уявляючи, як вони облягають її стан, оздоблюють її корсаж, ряхтять вогнем у її чорному волоссі. На лотках квітникарок квіти розпускалися для того, щоб вона, проходячи мимо, могла вибрати їх; виставлені у вітрині взуттєвої крамниці атласні черевички, обшиті лебединим пухом, здавалося, чекали на її ніжки; всі вулиці провадили до її дому; екіпажі на майданах стояли лише для того, щоб можна було приїхати до неї; Париж був пов'язаний з її особою, і все це величезне місто, виповнене стількома голосами, гуділо, як велетенський оркестр, довкола неї.

Коли він приходив у Ботанічний сад, вигляд пальми переносив його в далекі країни. Ось вони подорожують разом на спині верблюда, в шатрі на слоні, в каюті яхти серед блакитного архіпелагу або їдуть поряд на мулах із балабончиками, мули спотикаються в траві об розбиті колони. Часом зупинявся він у Луврі перед давніми полотнами; а що любов переслідувала його і в колишніх віках,

то кохана бачилась йому на всіх картинах замість зображених персонажів. Ось вона з високою зачіскою на голові молиться навколішки за свинцевими ґратками вікна. Володарка обох Кастілій чи Фландрії, вона сидить у накрохмалених брижах і затягнутому ліфі з пишними буфами. Або в парчевій сукні, під балдахіном із страусового пір'я, в оточенні сенаторів спускається вона по широчезних порфірових сходах. А іноді він уявляв її в жовтих шовкових шальварах, на подушках, десь у гаремі; і все, що було прекрасного, — мерехтіння зір, мелодія, ритм фрази, контур якогось образу — все те зненацька й непомітно повертало його думки до неї.

Він був упевнений, що всяка спроба зробити її своєю коханкою буде марна.

Якось увечері Дітмер, увійшовши, поцілував її в чоло; Ловаріас зробив те саме і сказав:

— Ви дозволяєте, правда ж? Це право друзів.

Фредерік промурмотів:

— Мені здається, що ми всі друзі?

— Але не всі давні! — підхопила вона.

Це був натяк, що вона заздалегідь відкидає його.

Що ж у такому разі робити? Признатися їй, що він її кохає? Безперечно, вона делікатно відмовить йому, а то й обурено прожене геть! Але він волів би хоч би яке страждання, ніж страшне горе ніколи її не бачити.

Він заздрих талантові піаністів, шрамам солдатів. Він прагнув небезпечної хвороби, сподіваючись таким чином домогтися її уваги.

Одне дивувало його: до Арну він не ревнував; і він не міг собі уявити її інакше, як одягнуною, — такою природною здавалась її сором'язливість, що відсувала її стать у якусь таємничу тінь.

А проте він мріяв про щастя жити з нею, казати їй «ти», без кінця-краю гладити її волосся чи, стоячи перед нею навколішки, обіймати її стан, упиватися її поглядом, у якому світиться її душа! Для цього потрібно було б перебороти долю; а він, нездатний до дії, проклинаючи бога і звинувачуючи себе в слабодухості, борсався в лещатах своїх бажань, як той в'язень у камері. Його гнітила безперервна туга. Він годинами сидів нерухомо або ж заливався слізьми; та якось, коли йому не вистачило сил втриматися, Делор'є сказав:

-- Ну й що в біса з тобою сталося?

У Фредеріка були розладнані нерви. Делор'є й не повірив би тому. Перед такими муками він відчув, як у ньому пробуджується колишня ніжність, і почав його підбадьорювати. Така людина, як він, і раптом занепадає духом! Яке безглуздя! Ну, хай би в юності, але тепер — це тільки марнування часу.

— Ти зовсім приголомшив мене, мій Фредеріку! Я вимагаю тебе колишнього. Будь, хлопче, яким був досі! Той мені до вподоби! Ну ж, викури люльку, паршивцю! Та візьми себе в руки! Ти ж мене кидаєш у відчай!

— Правда, — сказав Фредерік, — я божеволю!

Клерк вів далі:

— Ага, старий трубадуре, я здогадуюсь, що тебе гнітить. Серденько? Признавайся! Овва! Одну втратимо, чотирьох знайдемо! Не щастить із добропорядними дамами — втішаються з іншими. Хочеш, я познайомлю тебе з жінками? Варто лише сходити в «Альгамбру».

Це були публічні бали, що недавно відкрилися в кінці Єлсейських Полів і зазнали краху в другому ж сезоні, до чого спричинилася розкіш, завчасна для такого гатунку закладів.

— Кажуть, там весело. Поїдьмо туди! Хочеш, візьми своїх приятелів. Я погоджуюся навіть на Режембара!

Але Фредерік не запросив Громадянина, Делор'є обійшовся без Сенекаля. Вони взяли тільки Юссоне, Сізі та Дюссардье, і фіакр привіз усіх п'ятьох до під'їзду «Альгамбри».

Дві галереї на мавританський штиб рівнобіжно тягнулися праворуч і ліворуч. В глибині навпроти них височів мур будинку, а четвертий бік (де був ресторан) становив загорожу монастиря в готичному стилі з кольоровими шибками. Під захистом шатра, подібного до китайського даху, розташувалась естрада, де грали музиканти; земля довкола була покрита асфальтом, а венецькі ліхтарі, які коливалися на стовпах, здалеку скидалися на вінок різнобарвних огнів над тими, що танцювали. На тумбах то тут, то там стояла кам'яна чаша, з якої били тоненькі струмені води. Серед листя виднілися гіпсові статуї — Геби та купідонів, ще липкі від олійної фарби; а що було багато алей, посипаних яскравим жовтим піском і дбайливо розчищених, сад здавався набагато більшим, ніж насправді.

Студенти походжали зі своїми любками; прикажчики з модних крамниць статечно виступали, хизуючись ціп-

ками; студенти колежів пахкали сигарами; старі кавалери розчісували гребінчиками свої фарбовані бороди; тут були англійці, росіяни, прибульці з Південної Америки, три східні чоловіки в фесках. Лоретки, гризетки, повії поприходили сюди, сподіваючись знайти благодійника, коханця, золоту монету або й просто задля втіхи потанцювати; і їхні широкі сукні — ясно-зелені, темно-вишневі, фіолетові — мигтіли, маючи серед кущів верболозу та бузку. Чоловіки майже всі були в костюмах із картатої тканини, дехто, незважаючи на прохолодний вечір, у білих панталонах. Засвічували газові ріжки.

Юссоне, завдяки своїм зв'язкам із модними журналами та невеличкими театрами, знав багатьох жінок; він посилав їм рукою поцілунки і час од часу залишав друзів, щоб із котроюсь погомоніти.

Делор'є задрив його спритності. Він нахабно причепився до якоїсь високої білявки у нанковій сукні. Вона зміряла його похмурим поглядом і мовила: «Ні, голубе, ти не викликаєш довіри», — та й показала йому спину.

Він знову спробував щастя з опасистою брюнеткою, в якої, видно, не всі були вдома, бо на перше його слово вона схопилася, погрожуючи позвати поліцію, якщо він і далі чіплятиметься. Делор'є силувано засміявся; тоді, наглянувши маленьку жіночку, що сиділа осторонь під ліхтарем, запросив її на кадриль.

Музиканти, поприсідавши на естраді в мавпячих позах, несамовито цигикали й трубили, капельмейстер навстоячки машинально одбивав такт. Усі збилися у купу й веселилися; стрічки капелюшків порозв'язувалися і метлялися по краватках, чоботи заплутувалися в сукнях; усі ритмічно підстрибували; Делор'є пригортав до себе маленьку жіночку і, захоплений шаленством канкану, метався серед танцюристів, неначе величезна маріонетка. Сізі та Дюссардьє і далі прогулювалися; молодий аристократ лорнетував дівчат, проте, не здаючись на підбадьорювання прикажчика, не наважувався заговорити з ними, гадаючи, ніби в таких жінок «завжди схований у шафі чоловік із пістолетом, котрий вискакує звідти, щоб змусити вас підписати векселя».

Вони вернулися до Фредеріка. Делор'є вже не танцював; і коли всі міркували, як завершити вечір, Юссоне раптом вигукнув:

— О! Маркіза д'Амаєгі!

Це була бліда жінка з кирпатим носом, у мітенках по самі лікті, з довгими чорними локонами, що звисали на щоки, немов собачі вуха. Юссоне мовив до неї:

— От би влаштувати нам у тебе невеличкий бенкет, східний раут. Постарайся зібрати декого з подруг для цих французьких лицарів. Ну, що тебе стримує? Може, чекаєш на свого гідальго?

Андалуска нерішуче похнюпила голову; знаючи аж ніяк не розкішний спосіб життя свого приятеля, вона побоювалась, як би їй не довелося самій розраховуватися за наїдки та напої. Коли ж вона натякнула про гроші, Сізі запропонував п'ять наполеондорів — усе, що знайшлося в його гаманці; справу було залагоджено. Але Фредерік уже зник.

Йому нібито почувся голос Арну; він, помітивши жіночий капелюшок, метнувся вбік за боскетовий куц. Мадмуазель Ватназ була наодинці з Арну.

— Даруйте! Я вам не завадив?

— Аж ніяк! — одказав торговець.

З останніх слів їхньої розмови Фредерік зрозумів, що Арну примчав у «Альгамбру» поговорити з мадмуазель Ватназ про невідкладну справу і, видно, був не зовсім спокійний, бо запитав її з тривожним виглядом:

— Ви цілком певні?

— Цілком певна! Вас люблять! О, що за людина!

І вона надулася на нього, випнувши товсті губи, майже кривавого кольору — такі вони були наквацьовані. Зате вона мала чудові очі, карі, із золотими іскорками в зіницях, розумні, сповнені любові й чуттєвості. Вони, як лампади, освічували її жовтаве, худе обличчя. Арну ніби втішався з її непривітності. Він нахилився до неї і сказав:

— Ви така гарненька, поцілуйте мене!

Вона взяла його за вуха й поцілувала в чоло.

В цю мить танці припинилися, й на місце капельмейстера з'явився красивий юнак, занадто огрядний, з білим, як віск, обличчям. У нього було довге чорне волосся, до плечей, як у Христа, лазурова оксамитова жилетка, гаптована великим пальмовим віттям, бундючний, мов у павича, і дурнуватий, ніби в індика, вигляд; віддавши уклін публіці, він заспівав пісеньку. В ній селянин розповідав про свою мандрівку до столиці; артист співав нижньонормандською говіркою, вдаючи п'яного, а після приспіву:

Сміх і танці й дивовижа
В тій злиденності Парижа! —

щоразу розлягалось тупотіння, як вияв безмірного захоплення публіки. Дельмас, майстер «виразного співу», був занадто спритний, щоб дати тому захопленню охолонути. Йому швиденько піднесли гітару, і він жалібно проворкував романс під назвою «Брат албанки».

Слова нагадували Фредерікові пісню, яку співав на пароплаві між двома колісними кожухами арфіст у лахмітті. Його погляд мимохіть зупинявся на подолі сукні, що метялася перед ним. Після кожного куплета йшла тривала пауза, і легіт вітерцю між деревами здався гомоном хвиль.

Мадмузель Ватназ, розхиливши гілки вовчих ягід, що заслоняли естраду, пильно розглядала співака; її ніздрі роздimalися, очі примружились, і вона ніби поринула в зосереджену втіху.

— Прекрасно! — сказав Арну. — Тепер я розумію, що вас привело цього вечора в «Альгамбру»! Вам, голубонько моя, подобається Дельмас.

Вона не хотіла признаватися.

— Ох, яка сором'язливість! — І, показуючи на Фредеріка, додав: — А може, то задля нього? Ви промахнулись. Нема хлопця скромнішого!

Решта, шукаючи свого приятеля, ввійшли й собі в зелену альтанку. Юссоне познайомив їх. Арну запропонував усім сигари й почастував компанію шербетом.

Мадмузель Ватназ, побачивши Дюссардье, почервоніла. Вона невдовзі встала й подала йому руку.

— Ви мене не впізнаєте, пане Огюсте?

— Звідкіля ви її знаєте? — спитав Фредерік.

— Ми разом служили в одній крамниці, — відповів той.

Сізі смикнув його за рукав, і вони вийшли; ледве встигли вони піти, як мадмузель Ватназ стала вихвалити характер Дюссардье. Вона навіть додала, що він «обдарований незвичайним серцем».

Далі мова перейшла на Дельмаса, що завдяки своїй міміці мав би успіх і в театрі; й почалася суперечка, в якій згадувалися мішма Шекспір, цензура, стиль, народ, виручка театру Порт Сен-Мартен, Александр Дюма, Віктор Гюго та Дюмерсан. Арну був знайомий з кількома знаменитими актрисами; молоді люди нахилилися до нього, щоб краще чути. Але гуркіт музики покривав його слова; а тільки-но закінчувались польки чи кадрили, усі кидалися до столиків, підкликали офіціанта, смі-

ялися; в гушавині листя бахкали затички від пляшок пива, газованого лимонаду; жіноцтво кудкудакало, наче кури; траплялося, двоє панків хапали один одного за барки; було затримано злодія.

Музиканти заграли галоп, і пари наповнили алеї. Захекані, з почервонілими й усміхненими лицями, вони мчали у вихорі так, що аж сукні й фалди сюртуків розліталися в боки; дедалі гучніше ревли тромбони, темп прискорювався; за середньовічною монастирською огорожею почувся тріск; то розривалися ракети; закружляли сонця; смарагдове сяйво бенгальських вогнів на одну хвилину освітило сад, і при згасанні останньої ракети натовп глибоко зітхнув.

Розходилися повільно. В повітрі плавала хмарка порохового диму. Фредерік і Делор'є крок за кроком посувалися в юрбі, як раптом перед ними постало видовище: Мартінон допоминався здачі біля вішалки, де зберігалися парасольки; він супроводив якусь рокив п'ятдесяти, негарну, пишно зодягнену даму, представницю невідомо якого суспільного про шарку.

— Цей жевжик, — сказав Делор'є, — не такий собі протак, як можна гадати. А де ж Сізі?

Дюссардье показав на шиночок, в якому вони побачили нащадка лицарів за чашею пуншу в товаристві рожевого капелюшика.

Юссоне, що кудись був зник хвилин п'ять тому, з'явився знову.

Молода дівчина, яка спиралась на його руку, голосно називала його «мій котик».

— Ну, годі! — осмикнув він дівчину. — Перестань! Непростойно на людях! Краще називай мене віконтом! Це буде вишукано, як за Людовіка Тринадцятого, за часів, коли ходили в м'яких чоботях, це мені до вподоби. Так, мої любі, ось моя давня пасія! Миле дівча, правда ж? Він узяв її за підборіддя.

— Привітай цих панів! Це сини перів Франції! Я вожу з ними знайомство, щоб мене призначили послом!

— Який ви жартівник! — зітхнула мадмуазель Ватназ. Вона попросила Дюссардье провести її додому.

Арну подивився їй услід, потім повернувся до Фредеріка:

— Подобається вам ця Ватназ? Зрештою, ви в таких ділах невідверті! Гадаю, ви приховуєте свої захоплення?

Фредерік, геть побліднувши, став присягатися, що нічого не приховує.

— Таж невідомо, чи маєте ви коханку,— провадив Арну.

Фредерікові хотілося назвати наздогад абияке ім'я. Та все це могли переповісти їй. Він одказав, що справді в нього немає коханки.

Торговець покартав його за це.

— Сьогодні ввечері вам трапилася добра нагода! Кожен вертається звідціля з жінкою. Чому ж ви не зробили, як інші?

— А ви? — сказав Фредерік, не стерпівши такого чіпляння.

— О! Я, мій любий! Тут є різниця! Я ж вертаюся до власної жінки!

Він покликав кабриолет і зник.

Приятелі подалися пішки. Віяв східний вітерець. Обидва мовчали. Делор'є шкодував, що не «блиснув» перед видавцем журналу, а Фредерік поринув у тугу. Нарешті він зауважив, що бал видався йому безглуздим.

— А хто винен? Якби ж ти не покидав нас для свого Арну!

— Ет! Усе, що б я не затіяв, було б зовсім ні до чого!

Але в клерка були свої теорії. Щоб чогось домогтися, досить лише сильно захотіти.

— Однак сам ти щойно...

— Чхати я хотів на те! — вихопився Делор'є, обриваючи натяк. — Стану я зв'язуватися з бабами!

І він заходився викривати їхню манірність, їхню тупість; одне слово, вони йому осоружні.

— Та не хизуйся! — сказав Фредерік.

Делор'є замовк. Потім раптом запропонував:

— Хочеш, ідем у заклад на сто франків, що я *вкоськаю* першу-ліпшу?

— Згода!

Першою трапилась їм брудна жебрачка, і вони стали втрачати надію, як раптом посеред вулиці Ріволі побачили високу дівчину з пакуночком у руці.

Делор'є підійшов до неї під арками. Вона метнулася в бік Тюільрі й невдовзі вийшла на площу Каруселі, оглядаючись праворуч і ліворуч. Потім кинулась за фіакром; Делор'є наздогнав її. Він ішов поруч неї й розмовляв, красномовно жестикулюючи. Нарешті вона взяла його під руку, і вони попростували вздовж набережних.

Дійшовши до Шатле, вони хвилин двадцять походжали туди-сюди по тротуару, немов два матроси на вахті. Та ось вони перейшли Банківський міст, перетяли Квітковий базар і опинилися на Наполеонівській набережній. Фредерік слідом за ними ввійшов у під'їзд. Делор'є натякнув, що він їм заважатиме і йому залишається тільки піти за їхнім прикладом.

— Скільки там у тебе залишилося?

— Дві монети по сто су!

— Цього досить! На добраніч!

Фредеріка опанував той подив, який відчуваєш, побачивши, що жарт вийшов на користь. «Він глузує з мене, — подумав Фредерік. — А що, коли я піднімусь?» Делор'є, чого доброго, подумає, що він заздрить його амурній пригоді? «Начебто я сам не знаю любові, та ще стократ незвичайнішої, шляхетнішої й ширішої!» Його охопила якась лють. Він опинився біля під'їзду пані Арну.

Жодне вікно її помешкання не виходило на вулицю. Проте він зупинився і втупився поглядом у фасад, так ніби міг пробитися ним крізь мур. Зараз вона, мабуть, спочиває, безтурботна, як сонна квітка; її прекрасне чорне волосся розмаялось на мереживі подушки, уста напіврозтулені, рука підкладена під голову.

Йому привиділась і голова Арну. Він відійшов геть, щоб уникнути такого видіння.

На думку йому спала порада Делор'є, і він жажнувся. Тоді він повернув назад і довго тинявся по вулицях.

Коли назустріч наближався якийсь пішоходець, Фредерік намагався роздивитися його лице. Часом промінь світла ковзав у нього під ногами, окреслював на гладенькій бруківці величезну дугу, і з темряви виринав якийсь чолов'яга з кошиком на спині і ліхтарем у руках. Вітер шарпав десь на дашку димаря обірвану бляху; звідкись долинали далекі звуки, що мішалися з шумом у нього в голові, і тоді здавалося, ніби в повітрі невиразно лунає ригурнель кадрилі. Швидка хода підтримувала відчуття хмелю; він опинився на мосту Згоди.

Тут йому пригадався інший вечір — тієї зими, коли, повертаючись од неї після першого візиту, він змушений був зупинитися — так сильно калатало сповнене надій серце. Тепер усі ті надії померли.

По небу мчали темні хмари, затягуючи місяць. Фредерік дивився на нього і думав про безмежні простори, про нікчемність життя, про марноту всього. Починало дніти;

у нього цокотіли зуби; і, напівсонний, змоклий од туману, весь у сльозах, він запитав сам себе, чому б не покласти всьому край. Досить зробити лише один рух! Він гнувся під тягарем голови, вже бачив свій труп, що пливе на воді; Фредерік нахилився. Парапет був заширокий, і лише з утоми він не спробував перестрибнути через нього.

Його опанував страх. Він вернувся на бульвари й опустився на лаву. Розбудили його поліцейські, певні, що він «гульнув».

Підвівшись, Фредерік знову пішов. Оскільки він уже добре зголоднів, а ресторани були ще позачинювані, довелося йому поснідати в харчевні Критого ринку. Потім, зміркувавши, що ще надто рано, він до чверті на дев'яту тинявся довкола Ратуші.

Делор'є давно вже спровадив свою кралю; він сидів за столом посеред кімнати й писав. Близько четвертої години з'явився пан Сізі.

Завдяки Дюссардье він напередодні ввечері зав'язав розмову з однією дамою й навіть одвіз її в екіпажі разом з її чоловіком аж додому, де вона призначила йому побачення. Він щойно звідти. Її там ніхто не знає!

— Чим же я можу в тім зарадити? — спитав Фредерік.

Тоді дворянин почав здалеку; він теревенив про мадмуазель Ватназ, про андалуску та всіх інших. Кінець кінцем, потоптавшись довкола, він сказав про мету свого візиту: покладаючись на стриманість друга, він прийшов просити його допомогти в одній спробі, по якій зможе остаточно вважати себе за мужчину; Фредерік не відмовив. Він розповів цю історію Делор'є, приховавши тільки те, що стосувалося його особисто.

Клерк вважав, що тепер він «дав собі цілковитий лад». Таке шанобливе ставлення до його напучування ще більше підняло йому настрій.

Саме своїм веселим гумором спокусив він із першої зустрічі панну Клеманс Давіу, гаптувальницю золотом військових мундирів, найсумирніше в світі створіння, струнке, як очеретина, з великими блакитними очима, завжди здивованими. Клерк надуживав її довір'ям — аж до того, що запевнював, ніби його нагороджено орденом; залишаючись із нею наодинці, він прикрашував свого сюртука червоною стрічкою, але утримувався од того на людях, мовляв, не хочеться принижувати свого патрона. Зрештою, він держав її на певній відстані, дозволяв голубити себе, немов якийсь паша, і жартома

називав її «дочка народу». Щоразу вона приносила йому пучечок фіалок. Фредерік не хотів би такого кохання.

Проте, коли вони під руку йшли обідати до Пенсона чи Барію в окремий кабінет, його обіймала якась дивна туга. Фредерік не підозрівав, яких він страждань завдавав Делор'є впродовж усього року, щочетверга, коли чистив собі нігті перед тим, як іти обідати на вулицю Шуазель!

Якось увечері, стоячи в себе на балконі й дивлячись їм услід, він помітив удалині, на Аркольському мосту, Юссоне. Той знаками став його звати, а коли Фредерік зійшов із п'ятого поверху, сказав:

— Справа ось яка: в суботу, двадцять четвертого, іменини пані Арну.

— Що? Так її зовуть Марія!

— І Анжела. Це не має значення. Святкуватимуть у них на дачі, в Сен-Клу; мені доручено повідомити вас. О третій годині біля редакції на вас чекатиме екіпаж. Отже, домовились! Даруйте, що потурбував. Спішу — в мене багато справ!

Тільки-но Фредерік вернувся, воротар подав йому листа:

«Пан і пані Дамбрез просять пана Ф. Моро зробити їм честь — завітати на обід у суботу, 24 цього місяця. Звольте відповісти».

«Надто пізно», — подумав він.

Проте він показав листа Делор'є. Той вигукнув:

— Ага! Нарешті! Але ти нібито незадоволений? Чому?

Фредерік після деякого вагання сказав, що на цей день він дістав інше запрошення.

— Зроби мені приємність — начхай на вулицю Шуазель! Кинь оті дурощі! Якщо ти соромишся, я напишу за тебе відповідь.

І клерк у третій особі написав, що запрошення прийнято.

Знаючи світ лише крізь лихоманку власних жадань, Делор'є уявляв його як штучний витвір, що діє за математичними законами. Званий обід, зустріч із впливовою особою, усмішка вродливої жінки могли викликати низку вчинків, які випливають один із одного, і мати величезні наслідки. Деякі паризькі салони були на його думку машинами; вони приймають сирий матеріал і, переробивши його, надають стократ більшої вартості. Він

вірив, що трапляються куртизанки, котрі дають поради й дипломатам, вірив у вигідні шлюби, укладені за допомогою інтриг, у геніальних каторжників, у випадковість, покірну сильній руці. Нарешті, він вважав знайомство з Дамбрезами таким корисним і говорив так красномовно, що Фредерік уже не знав, яку прийняти ухвалу.

В кожному випадку, якщо пані Арну іменинниця, він повинен подбати про подарунок для неї; він, звісно, подумав про парасольку, бо хотілося загладити свою незграбність. І саме трапилась йому китайська парасолька сизого шовку, з різьбленою ручкою слонової кістки. Але ж вона коштувала сто сімдесят п'ять франків, а Фредерік не мав жодного су, жив навіть у борг, очікуючи грошей, що їх висилали йому кожні три місяці. Проте він конче хотів купити її, і хоч йому те було бридко, звернувся до Делор'є.

Делор'є відповів, що в нього нема грошей.

— Мені потрібно, — сказав Фредерік, — дуже потрібно!

А коли Делор'є і вдруге вибачився, він утратив терпіння:

— Ти міг би інколи...

— Що?

— Нічого!

Клерк зрозумів. Він узяв із свого припасу потрібну суму і, відраховуючи монету по монеті, сказав:

— Розписки не вимагаю, бо живу твоїм коштом!

Фредерік кинувся йому на ший, палко запевнюючи в сердечній дружбі. Делор'є зостався холодний. Другого дня він помітив на роялі парасольку.

— А! Он навіть гроші!

— Я, мабуть, верну її, — легкодухо відповів Фредерік.

Прислужився йому випадок: увечері дістав він листа з жалобною облямівкою, в якому пані Дамбрез, сповіщаючи про дядькову смерть, просила його вибачити, що змушена відкласти приемність із ним познайомитися.

Близько другої години Фредерік прийшов до редакції газети. Замість чекати на нього і везти в своїм екіпажі, Арну виїхав ще напередодні, бо йому кортіло подихати свіжим повітрям.

Щороку, з появою перших листочків, рано-вранці вирушав він на кілька днів підряд за місто, робив тривалі прогулянки по ланах, пив молоко на фермах, жартував із селянками, розпитував про види на врожай і привозив

із собою в носовій хусточці пучки салату. Нарешті він здійснив давню мрію — купив дачу.

Поки Фредерік розмовляв із прикажчиком, надійшла мадмуазель Ватназ і дуже розчарувалася, що не застала Арну. Він, певно, затримається там іще днів на два. Прикажчик радив їй «поїхати туди»; вона не могла поїхати, а написати листа боялась: раптом він десь пропаде! Фредерік брався передати його до рук. Вона швиденько написала цидулку і попросила вручити її без свідків.

Через сорок хвилин він був у Сен-Клу.

Будинок стояв на схилі горба, кроків сто від мосту. Садову огорожу ховали два ряди тополь, широкий моріжок спускався до самого берега річки. Гратчаста хвіртка була відчинена, і Фредерік зайшов.

Арну, простягшись на траві, бавився з котенятами. Ця розвага, видно, поглинула його цілком. Лист мадмуазель Ватназ похитнув його спокійну рівновагу.

— Хай йому чорт! Яка прикрість! Вона має рацію: доведеться їхати.

Тоді, засунувши послання в кишеню, він зробив собі приємність похвалитися своїм володінням. Він показав гостеві все: стайню, хлів, кухню. Вітальня була праворуч; за вікнами, що виходили в бік Парижа, тягнувся трельяж, повитий ломиносом. Раптом у них над головою розляглися рулади: пані Арну, гадаючи, що вона одна вдома, розважалася співами. Вона брала гами, трелі, арпеджіо. Довгі ноти, здавалося, зависали в повітрі, інші стрімко падали, неначе бризки водоспаду, і голос її, проникаючи крізь жалюзі, розривав глибоку тишу й линув у блакитне небо.

Нараз вона замовкла: прийшли сусіди, подружжя Удрі.

Потім вона сама з'явилася на ганку, а коли ступала по східцях, Фредерік побачив її ногу. Пані Арну була в одкритих черевичках бронзової шкіри з трьома перехресними ремінцями, що золотою решіткою окреслювались на тлі пантохи.

Над'їхали гості. Крім адвоката Лефошера, все це були завсідники четвергів. Кожен приніс якийсь подарунок: Дітмер — сірійський шарф, Розенвальд — альбом романсів, Бюр'є — акварель, Сомбаз — карикатуру на самого себе, а Пеллерен — рисунок вуглем, на якому зображено було щось ніби танець смерті, огидну фантазію, річ пересічну. Юссоне взагалі нічого не подарував.

Фредерік виждав і після всіх підніс їй свого подарунка.

Вона широко подякувала. Тоді він мовив:

— Але ж... це майже борг! Я був такий лихий на себе...

— За що? — спитала вона. — Не розумію!

— До столу! — втрутився Арну і вхопив його під руку; потім шепнув на вухо: «Ну ж ви й недотепа!»

Ніщо не виглядало приємніше за їдальню, пофарбовану під колір зеленої води. На одному з її кінців кам'яна німфа занурювала кінчик ноги у басейн, що мав форму мушлі. Крізь одчинене вікно було видно весь сад із довгим моріжком, обіч якого височіла стара шотландська сосна, більше як наполовину всохла; клумби були насипані неоднакової висоти; за річкою широким півколом розлягалися Булонський ліс, Нейї, Севр, Медон. За решіткою, просто навпроти, мчав по воді вітрильний човен.

Спершу говорили про цей краєвид, потім про пейзаж взагалі, і суперечки ще тільки починалися, коли Арну звелів служникові запрягти о пів на десяту коней у кабріолет. Лист од касира кликав його до міста.

— Хочеш, я поїду з тобою? — сказала пані Арну.

— Авжеж! — І він віддав їй низький уклін. — Ви ж знаєте, добродійко, що без вас я жити не можу.

Всі почали її вітати, що вона має такого милого чоловіка.

— О! Та я ж не сама! — лагідно зауважила пані Арну, киваючи на дочку.

Тоді знову мова перекинулась на малярство, заговорили про картину Рюїсдаля, на якій Арну сподівався заробити значну суму, і Пеллерен спитав його, чи правда, нібито горезвісний Саул Матіас минулого місяця приїжджав із Лондона і пропонував за неї двадцять три тисячі франків.

— Щонайчистісінька правда! — І Арну обернувся до Фредеріка: — Це саме той добродій, з яким я того вечора був в «Альгамбрі», не з власної волі, запевняю вас, — ті англійці нітрохи не цікаві!

Фредерік, підозрюючи в листі мадмуазель Ватназ якусь амуруну історію, дивувався легкості, а якою статечний Арну знайшов пристойний привід, щоб утекти в місто, але ця нова брехня, зовсім непотрібна, змусила його вирячити очі.

Торговець спитав із невинним виглядом:

— А як звати отого високого юнака, вашого приятеля?

— Делор'є, — не задумуючись відповів Фредерік.

І, щоб загладити вину, яку він відчував перед клерком, почав вихваляти його неабиякий розум.

— Справді? А з вигляду він не такий молодець, як той, другий, прикажчик із транспортної контори.

Фредерік уже проклинав Дюссард'є: чого доброго, вона подумає, що він водиться з простолюдом.

Потім пішла мова про оздоблення столиці, про нові квартали, і стариган Удрі в числі великих ділків назвав пана Дамбреза.

Фредерік, користуючись нагодою показати себе з вигідного боку, сказав, що він знайомий із Дамбрезом. Але Пеллерен вдався тут до філіппік проти крамарів: гендлюють вони свічками чи грішми, різниці між ними він не бачить. Далі Розенвальд і Бюр'є почали міркувати про порцеляну; Арну розмовляв із пані Удрі про садівництво; Сомбаз, веселун старого гарту, втішався тим, що кепкував із її чоловіка, називаючи його Одрі, йменням актора, потім заявив, що він, певно, нащадок Удрі, рисувальника собак, бо на лобі в нього помітна гуля цих тварин. Він навіть захотів помацати його череп, але той не давався, бо носив перуку; і десерт завершився вибухами реготу.

Коли в саду під липами випили кави, покурили і кілька разів пройшлися по доріжках, усе товариство рушило погуляти вздовж річки.

Зупинилися біля рибалки, який чистив у своїм наметі вугрів. Мадмуазель Марта захотіла на них подивитися. Рибалка висипав їх на траву; дівчинка, впавши на коліна, почала їх ловити; вона і сміялася з утіхи, й покрикувала з ляку. Всі вугри порозповзалися. Арну заплатив за них.

Потім спало йому на думку покататися на човні.

З одного боку обрій почав бліднути, тоді як з другого затулювала небо широка оранжева заслона, все більше червоніючи над вершинами горбів, що вже стали зовсім чорні. Пані Арну сиділа на великому камені, спиною до заграви цієї пожежі. Інші тинялися тут і там; Юссоне, що стояв унизу на самому березі, пускав по воді камінці.

Повернувся Арну, він роздобув старого човна і, незважаючи на застереження наймудріших, посадив у нього гостей. Човен почав тонути, довелося висадитись.

У вітальні, обтягнутій ситцем, уже горіли в кришталевих жирандолях свічки. Старенька Удрі любісінько задрімала в кріслі, інші слухали пана Лефошера, що розпо-

дився про знаменитості адвокатури. Пані Арну стояла самотньо біля вікна; Фредерік підійшов до неї.

Вони говорили про те саме, що й решта. Вона захоплювалася ораторами, а він віддавав перевагу славі письменника. Але ж, мабуть, вела вона далі, відчуваєш більшу насолоду, коли впливаєш на юрбу безпосередньо, коли бачиш, як передаються їй усі почуття твоєї душі. Така вітха не вабить Фредеріка — у нього нема честолюбства.

— Хіба? Чому б то? — мовила вона. — Трохи честолюбства треба мати.

Вони стояли при вікні одне біля одного. Перед ними простиралася ніч, як безмежне темне покривало в срібних цятах. Вперше вони говорили не про абиякі речі. Він навіть узнав, що їй не подобається, а що захоплює; є деякі запахи, для неї болісні, її цікавили історичні книжки, вона вірила в сни.

Він порушив тему кохання. У ній будили співчуття ті страждання, що їх завдає пристрасть, а нице лукавство обурювало її; ця душевна відвертість так пасувала правильним рисам її прекрасного обличчя, що здавалося, ніби між ними є певна взаємозалежність.

Іноді вона всміхалася, на мить зупиняючи на ньому свій погляд. Тоді він відчував, як цей погляд проникає йому в душу, неначе яскраве сонячне проміння, що до самого дна пронизує воду. Він кохав її без якоїсь потаємної думки, не сподіваючись на взаємність, кохав до нестями; і в цьому німому захопленні, схожому на порив удячності, йому хотілось би вкрити її чоло зливою поцілунків. Тим часом якась внутрішня сила ніби підіймала його над самим собою; то було прагнення самопожертви, потреба негайно довести свою відданість, прагнення тим сильніше, що він не міг його вгамувати.

Він не поїхав разом з іншими гостями, Юссоне також. Вони мали повертатися в екіпажі; кабріолет уже стояв біля ганку, коли Арну пішов до саду нарвати троянд. Він зв'язав букет ниткою; а що стебла були завдовжки неоднакові, він подлубався в кишені, повній всіляких папірців, витяг одного навмання, загорнув квіти, скріпив їх грубою шпилькою і розчулено підніс дружині.

— На, моя дорога, і вибач, що я забув про тебе!

Вона скрикнула: шпилька, недбало ввіткнута, уколола її, і вона пішла до себе в спальню. На неї очікували з чверть години. Нарешті вона вийшла, підхопила Марту і швидко сіла в екіпаж.

— А букет? — спитав Арну?

— Ні, ні! Не варто про нього турбуватися.

Фредерік кинувся за квітами; вона гукнула навздогін:

— Він мені не потрібний!

Але він хутенько приніс букет і сказав, що знову загорнув його в папір, бо квіти валялися долі. Вона засунула їх за шкіряний фартух навпроти сидіння, й екіпаж рушив.

Фредерік, сидючи поруч неї, помітив, що вона страшенно тремтить. Згодом, коли переїхали міст, Арну повернув ліворуч.

— Та ні! Ти помилився! — гукнула вона. — Треба праворуч!

Видно, вона була роздратована; все її хвилювало. Нарешті, коли Марта заплющила очі, вона витягла букет і кинула його за дверці, тоді, схопивши Фредеріка за рукав, другою рукою подала йому знак більше не говорити про це. По тому приклала до уст носову хусточку і вже не рухалась.

Два їхні супутники, які сиділи на передку, розмовляли про друкарню, про передплатників. Арну, не уважно правлячи, серед Булонського лісу збився з дороги. Далі їхали якимись вузькими алеями. Кінь ішов ступою; гілля дерев черкало відкидний верх екіпажа. В темряві Фредерік нічого не бачив, крім очей пані Арну; Марта лежала в неї на колінах, і він підтримував їй голову.

— Ви вже втомилися тримати її! — сказала мати.

— Ні! О, ні!

Повільно підіймалися хмари куряви; проїжджали Отейль; всі будинки були вже позачинювані; то тут, то там ліхтар освітлював ріг муру, а далі знову поринали в темряву; раптом Фредерік помітив, що вона плаче.

Що це — докори сумління? Якесь бажання? Ця печаль, причини якої він не знав, непокоїла його, як щось таке, що торкалося його самого; тепер між ними виник новий зв'язок, певна спілка; він спитав її якомога ласкавіше:

— Ви недобре почуваетесь?

— Так, трошки, — відповіла вона.

Екіпаж котився, і жимолость та бузок, простягши віття за садові паркани, сповнювали ніч млосними пахощами. Рясні оборки її сукні закривали йому ноги. Фредерікові здавалося, що дівчинка, яка лежала між ними, зв'язує його зі всім її єством. Він нахилився до малої й, відгорнувши її гарне темне волосся, легенько поцілував чоло.

- Ви добрий! — сказала пані Арну.
- Чому ви так думаєте?
- Бо ви любите дітей.
- Не всіх!

Він більше нічого не сказав, лише простягнув до неї ліву руку й широко відкрив долоню, гадаючи, що й вона зробить те саме і їхні руки зустрінуться; потім йому стало ніяково, і він прийняв руку.

Незабаром вибралися на бруківку. Екіпаж поїхав швидше; газових ріжків ставало густіше — це був Париж. Перед будинком морського міністерства Юссоне зіскочив із передка. Фредерік вийшов із екіпажа тільки тоді, коли заїхали в двір; він притаївся за рогом вулиці Шуазель і незабаром помітив Арну, що повільно йшов у напрямі бульварів.

З наступного дня Фредерік на повну силу взявся до роботи.

Він бачив себе в залі суду зимового вечора, коли промова оборонця наближається до кінця, коли обличчя присяжних бліді, і під натиском збуреного натовпу тріщать перегородки; він промовляє вже чотири години, підсумовує всі свої доводи, висуває нові і з кожною фразою, з кожним словом, з кожним жестом чує, як ніж гільйотини, вже завислий над обвинуваченим, підіймається дедалі вище; потім бачив себе на трибуні палати депутатів, він — оратор, на чийх устах порятунок усього народу; він топить супротивників своїми риторичними фігурами, розчавлює однією відповіддю; в голосі його чуються і гromи, і музичні інтонації, іронія, пафос, гнів, велич. Вона також там, десь у натовпі, вона ховає під вуаллю сльози захоплення; потім вони зустрічаються; і вже ні розчарування, ні наклепи, ні образи не обходять його, якщо вона скаже: «Ох, як чудово!» — і проведе по його чолу своїми ніжними пальчиками.

Ці образи, як маяки, сяяли на його життєвому обрії. Його збуджений розум став гнучкіший і міцніший. До серпня він замкнувся в себе вдома і склав останній іспит.

Делор'є, що на превелику силу підтягував його знову до другого іспиту в кінці грудня і до третього — в лютому, дивувався з його запалу. Ожили колишні надії. Через десять років Фредерік повинен стати депутатом, через п'ятнадцять — міністром. А чому ж ні? З його спадщиною, яка йому швидко дістанеться, він зможе спершу заснувати газету; це буде початком; а далі час покаже.

Що стосується його, Делор'є, то він, як і раніше, мріяв про кафедру на юридичному факультеті і своєю докторську дисертацію захистив так успішно, що заслужив похвали професорів.

Через три дні після нього Фредерік захистив свою. Перед від'їздом на канікули він вирішив улаштувати пікнік і тим самим завершити суботні збіговиська.

На тій гулянці в нього піднявся настрій. Пані Арну тепер була у своєї матері в Шартрі. Але незабаром він із нею зустрінеться знову і кінець кінцем стане її любовником.

Делор'є, саме цього дня допущений до ораторських вправ на набережній Орсе, виголосив промову, що була зустрінута гучними оплесками. Хоча звичайно стриманий, цього разу він підпив і за десертом сказав Дюссардье:

— Ти — людина чесна! Коли я розбагатію, зроблю тебе своїм управителем.

Всі були щасливі. Сізі не думав закінчувати курсу; Мартінон для дальшого придбання досвіду збирався в провінцію, де його буде призначено помічником прокурора; у Пеллерена були наміри взятися до великої картини на тему «Геній революції»; Юссоне на тім тижні мав читати директорові театру Відпочинок сюжет п'єси і в успіхові не сумнівався.

— Побудову драми буде схвалено! Пристрасті — досить я вже тертий, щоб на них розумітися; а що стосується дотепності — то це мій фах!

Він підстрибнув, став на руки й кілька разів пройшов навколо стола.

Ця хлоп'яча витівка не розвеселила Сенекаля. З пансіону, де він служив, його витурили за те, що він одлупцював якогось дворянського синка. Терплячи все більші злидні, він винуватив у тім суспільний лад, проклинав багачів; свої почуття він виливав перед Режембаром, дедалі більше розчарованим, засмученим, вередливим. Громадянин удався тепер до бюджетних справ і звинувачував камарилью в тому, що вона втрачає в Алжирі мільйони.

Він не міг заснути, не зазирнувши в шиночок «Александр», тому й зник іще об одинадцятій. Решта розійшлися пізніше; прощаючись із Юссоне, Фредерік дізнався від нього, що пані Арну мала вернутися напередодні.

Він подався в контору диліжансів замінити квитка, щоб виїхати на день пізніше, і годині о шостій вечора

прийшов до неї. Повернення її, сказав воротар, відкладено на тиждень. Фредерік пообідав на самоті, а потім тинявся по бульварах.

Над дахами простиралися довгі, мов шарфи, рожеві хмари; починали підніматися навіси над вітринами крамниць; із поливних бочок бризнула на пилюку вода, несподівана свіжість мішалася з пахощами кав'ярень, крізь одчинені двері яких було видно серед срібла й позолоти цілі снопи квітів, що відбивалися в високих дзеркалах. Повільно рухалась юрба. Стоячи групами, розмовляли на тротуарах чоловіки; проходили жінки, і в очах їхніх була млість, а на обличчях та блідість камелій, якої надає знемога від великої спеки. Щось неосяжне було розлите в повітрі, оповивало будинки. Ніколи Париж не видавався Фредерікові таким чудовим. Він бачив у майбутньому лише нескінченну низку років, повних кохання.

Він зупинився перед театром Порт Сен-Мартен глянути на афішу, а що робити йому було нічого, то взяв квитка.

Грали якусь стару феєрію. Глядачів було не густо; крізь слухові віконця над гальоркою виднілося небо — маленькі сині квадратики, а кенкети рампи утворювали суцільну смугу жовтих вогнів. Сцена зображувала невільничий ринок у Пекіні — з дзвониками, гонгами, султаншами, гостроверхими шапками, а репліки рясніли каламбурами. В антракті Фредерік вийшов походити в безлюдному фойє і крізь вікно помітив на бульварі, перед під'їздом, зелене ландо, запряжене парою білих коней, та кучера в куцях штанях.

Він уже вертався на своє місце, коли до першої ложі бельєтажа зайшла якась дама в супроводі пана. У чоловіка було бліде обличчя, облямоване ріденькою сивою борідкою, орден у петлиці й той холодний вигляд, який нібито завжди притаманний дипломатам.

Дружина, принаймні років на двадцять молодша, ні висока, ні низька, ні поганенька, ні красуня, блондинка з локонами під англійську моду, в сукні з плоским корсажем, тримала в руці широке чорне мереживне віяло. Щоб зрозуміти, чому люди подібного кола приїхали до театру в таку пору року, потрібно було припустити або якусь випадковість, або нудьгу, що їм обіцяв вечір, проведений удвох. Дама покусувала віяло, чоловік позіхав. Фредерік не міг пригадати, де він його бачив.

В наступному антракті, проходячи коридором, він зустрів їх і невпевнено вклонився; пан Дамбрез упізнав його, підійшов і тут же вибачився за неприпустиму неухважність. Це був натяк на численні візитні картки, які Фредерік посилав за порадою клерка. Однак він утратив лік рокам і гадав, ніби Фредерік на другім курсі. Потім він сказав Фредерікові, що заздрить його поїздки на село. Йому й самому треба було б відпочити, та справи затримують його в Парижі.

Пані Дамбрез, зіпершись на чоловікову руку, злегка нахилила голову; жвава люб'язність, що з'явилась у неї на обличчі, нітрохи не в'язалася із виразом печалі, яка щойно була на ньому.

— Однак і тут трапляються чудові розваги! — сказала вона, тільки-но чоловік її змовк. — Яка безглузда п'єса! Чи правда, добродію?

Так вони втрюх іще постояли якийсь час, розмовляючи про театр та нові п'єси.

Фредерік, звиклий до манірності провінційних міщанок, не бачив досі ні в однієї жінки такої невимушеності в поведженні, тієї простоти, яка насправді і є вишуканістю і в якій простаки вбачають вияв раптової приязні.

Вони чекають на нього, як тільки він повернеться; пан Дамбрез доручав передати вітання дядечкові Року.

Фредерік, вернувшись додому, не забув розповісти Делор'є про цю зустріч.

— Чудово! — озвався клерк. — Тільки ж не давай матусі крутити тобою! Вертайся негайно!

На другий день по його приїзді пані Моро після сніданку повела сина в сад.

Вона висловила радість з приводу того, що він дістав звання: адже вони не такі багаті, як про них гадають; од землі прибуток невеликий; орендари платять погано; вона навіть мусила продати свій екіпаж. Нарешті вона з'ясувала йому їхнє становище.

Коли, овдовівши, вона вперше опинилась у тяжкій скруті, один підступний чоловік, пан Рок, позичив їй трохи грошей, а потім поновлював і відтягував терміни векселя, не погоджуючи того з нею. Несподівано він запрогнун повного розрахунку, і вона, погодившись на його умови, за сміховинну ціну віддала йому Прельську ферму. Через десять років, коли зазнав краху Меленський банк, вона втратила й свій капітал. Боячись, як би не

довелося заставляти нерухоме майно, і щоб зберегти видимість колишнього життя, що може в майбутньому піти на користь синові, вона, коли знову з'явився дядечко Рок, ще раз пристала на його доводи. Але тепер вона з ним розрахувалася. Коротко кажучи: у них залишається близько десяти тисяч франків щорічного прибутку, з яких Фредерікова пайка — дві тисячі триста, все, що зосталося з родового маєтку!

— Не може бути! — вигукнув Фредерік.

Вона лише кивнула головою на знак того, що так воно і є.

Але ж дядько відпише йому щось?

В тому нема найменшої певності!

І вони мовчки пройшлися по саду. Нарешті вона пригорнула його до грудей і голосом, здушеним од сліз, мовила:

— Ох, бідолашний мій хлопчику! Мені довелося відмовитись од багатьох надій!

Він сів на лаву в затінку крилатої акації.

Її порада — влаштуватися клерком до адвоката Пруарама, який згодом передасть йому свою контору; якщо він добре поведе справи, то зможе її перепродати і знайти багату наречену.

Фредерік уже не слухав. Він несвідомо дивився просто себе поверх загорожі в сусідній сад.

Там була сама-одна рудоволоса дівчинка років дванадцяти. З ягід горобини вона зробила собі сережки; її сирій полотняний нагрудничок залишав непокритими плечі, злегка позолочені сонцем; на білій спідничині були плями від варення; у всій її істоті, напруженій і тендітній, відчувалася певна зграбність хижої звірючки. Поява незнайомця, видно, здивувала її, бо вона, тримаючи поливалку в руках, раптом стала, як укопана, і втупилась у нього ясними зелено-синіми очима.

— Це донька пана Рока, — сказала пані Моро. — Він недавно одружився зі своєю служницею і узаконив дитину.

VI

Зруйнований, пограбований, погублений!

Фредерік і далі сидів на лаві, ніби приголомшений ударом. Він проклинав долю, йому хотілося кого-небудь побити; і він впадав у ще більший розпач од того, що

відчував себе ображеним, збещеним; адже він досі гадав, що батьківський статок даватиме йому з часом тисяч п'ятнадцять річного прибутку, і натяками дав це зрозуміти подружжю Арну. Тепер його матимуть за хвалька, шахрая, підозрілого пролазу, що втерся до них, сподіваючись на якісь вигоди! А вона, пані Арну, як тепер зустрітися з нею?

Зрештою, про це вже й годі думати, маючи всього лише якихось три тисячі ренти! Не може ж він завжди мешкати на п'ятому поверсі, маючи за слугу воротаря, і протягом цілого року з'являтися в тих самих нужденних чорних рукавичках, побілілих на пальцях, у засмальцьованому капелюсі й незмінному сюртуку! Ні! Ні! Ніколи! А проте жити без неї нестерпно. Щоправда, багато хто обходиться без жодних статків, — між них і Делор'є; і йому видалося легкодухістю занадто зважати на такі незначні речі. Убозтво, може, стократно умножить його здібності. Він підбадьорився, думаючи про великих людей, які трудяться десь по мансардах. Душа пані Арну повинна зворушитися перед таким видовищем, і вона розчулиться. Отже, ця катастрофа кінець кінцем вийде на добре; немов землетруси, за яких відкриваються скарби, вона розбудить приховані багатства його натури. Але в усьому світі є лише одне місце, де їх можуть оцінити, — Париж! Бо, на його думку, мистецтво, наука і любов (ці три лики божества, як сказав би Пеллерен) можливі тільки в столиці.

Увечері він заявив матері, що повертається в Париж. Пані Моро була здивована й обурена. Це безглуздя, дурощі. Краще б він послухався її ради, тобто залишився з нею і став на службу в конторі. Фредерік знизав плечима: «Облишмо!» — вважаючи таку пропозицію за образливу.

Тоді добра жінка вдалася до іншого засобу. Тихо плачучи, вона зворушливим голосом почала говорити про свою самотність, про свою старість, про жертви, які вона принесла. А тепер, коли вона така нещасна, він її покидає. Під кінець, натякаючи на свою вже близьку смерть, мовила:

— Господи, почекай ще трошки! Скоро ти будеш вільний!

Ці зойки повторювалися разів двадцять на день протягом трьох місяців; водночас його принаджували вигоди домашнього життя: він розкошував у м'якій постелі,

втішався рушниками, на яких не було дірок, і, врешті, знесилений, розслаблений, словом, скорений страшною силою сумирності, Фредерік дав одвести себе до метра Пруарама.

Він не показав у нього ні знання, ні завзяття. Досі його мали за юнака з неабиякими задатками, котрий може стати гордістю департаменту. Проте всі були розчаровані.

Спершу він казав собі: «Треба повідомити пані Арну», — і цілий тиждень обмірковував листи, сповнені дифіраблів, і коротенькі цидулки в лапідарному та високому стилі. Його втримувала боязнь признатися в своїм становищі. Потім він вирішив, що краще написати її чоловікові. Арну знає життя і зможе його зрозуміти. Кінець кінцем, по двох тижнях вагання, він постановив: «Овва! Мені ж не доведеться більше зустрітися з ними. Хай забудуть мене! Принаймні я не впаду в її очач! Вона гадатиме, що я вмер, і жалкуватиме за мною... може».

А що й найрішучіші ухвали йому нічого не коштували, то він запрягнувся ніколи не вертатися до Парижа і навіть не довідуватися про пані Арну.

Проте він шкодував за всім, аж до запаху газу й гуркоту омнібусів. Він замріяно згадував кожне слово, яке вона мовила, тембр її голосу, сяйво її очей і, вважаючи себе живим трупом, не робив уже нічого, нічогісінько.

Він уставав дуже пізно, дивився в вікно на вози, що проїжджали мимо. Особливо гнітючі були перші півроку.

Однак траплялися дні, коли він обурювався сам проти себе. Тоді він виходив із дому. Він тинявся по луках, що взимку наполовину затоплені розливом Сени. Їх розділяють ряди тополь. Де-не-де над водою зводиться місточок. Він блукав до вечора, ступаючи по жовтому листю, вдихаючи туман, перестрибуючи канали; що сильніше біла в скроні кров, то шаленіша жадова діяльності охоплювала його; кортіло стати мисливцем в Америці, слугою східного паші або матросом; свою меланхолію він виливав у довгих листах до Делор'є.

А той із шкури пнувся, аби тільки пробити собі дорогу. Легкодухість друга і його постійні скарги здавалися клеркові безглуздя. Незабаром їхнє листування зійшло майже нанівець. Усе своє вмєблювання Фредерік подарував Делор'є, що й далі жив у його квартирі. Мати час

од часу починала мову про те; нарешті він зізнався, що подарував обставу, і мати його покартала. Саме тоді принесли йому листа.

— Що з тобою? — спитала вона. — Ти весь тремтиш!

— Нічого! — відповів Фредерік.

Делор'є сповіщав, що поселив у себе Сенекаля і вони вже два тижні живуть разом. Виходить, Сенекаль тепер серед речей, що пов'язані з подружжям Арну. Він може продати їх, робити щодо них зауваження, кепкувати. Фредерік почув себе враженим до глибини душі. Він пішов до себе в кімнату. Йому хотілося померти.

Мати покликала його. Їй потрібно було порадитись із ним щодо насаджень у саду.

Цей сад, на зразок англійського парку, посередині був розмежований штахетами, і одна половина належала дядечку Рокові, який мав ще й город при березі річки. Сусіди, що не ладили між собою, уникали появлятися в саду в ті самі години. Та після повернення Фредеріка старий почав частенько прогулюватися там і не скупився на люб'язності синові пані Моро. Він співчував молодикові, якому доводиться жити в глухому містечку. Якось він сказав йому, що пан Дамбрез питав про нього. Іншого разу він став розводитися про звичаї Шампані, де титул переходив до дітей по жіночій лінії.

— За тих часів ви були б вельможним паном, адже ваша матінка з роду де Фуванів. І що б не казали, справді, ім'я — це неабищо. Зрештою, — додав сусід, лукаво позираючи на Фредеріка, — все залежить від міністра юстиції.

Ці претензії на аристократичність навдивовижу не пасували до його вигляду. Росту він був низького, а просторий брунатний сюртук занадто побільшував довжину тулуба. Коли він скидав картуза, показувалося майже жіноче лице з гострющим носом; жовте волосся скидалося на перуку; віддаючи комусь низенький уклін, він своїм рединготом черкався стін.

До п'ятдесяти років він обходився слугуванням Катріни, родом з Лотарінгії, його ровесниці, чие лице було подзьобане віспою. А 1834 року пан Рок привіз із Парижа вродливу блондинку з овечим виразом обличчя й «царственою поставою». Незабаром вона бундючно походжала з великими сергами у вухах, а після народження дочки, записаної під ім'ям Елізабет-Олімпії-Луїзи Рок, усе прояснилося.

Катріна думала, що з ревнощів зненавидить дитину. Навпаки, вона полюбила її і оточила турботою, увагою та ласкою, щоб посісти місце матері і настроїти проти неї дитя, а досягти цього було легко, бо пані Елеонора зовсім занедбала малу, воліючи потеревенити зі своїми постачальниками. На другий же день після одруження вона побувала з візитами в домі супрефекта, перестала «тикати» служницям і вирішила, вважаючи це за добрий тон, триматися суворості у вихованні дитини. Вона була присутня на уроках; учитель, старий чиновник із мерії, не знав, на яку ступити. Учениця чинила спротив, діставала ляпаси, а потім плакала на колінах у Катріни, що завжди визнавала її правоту. Тоді жінки сварилися; пан Рок зацитькував їх. Він одружився з любові до дочки і не хотів, щоб її мучили.

Часто ходила вона в подертій білій сукенці й мереживних панталонах, але на великі свята її чепурили як принцесу, на злість міщанам, які, з огляду на її незаконне народження, забороняли своїм дітлахам дружити з нею.

Вона жила сама у своїм саду, гоїдалася на релях, ганяла за метеликами, а то раптом зупиниться й спостерігає, як жук-бронзівка опускається на трояндовий кущ... Певно, такий спосіб життя надав їй личку виразу водночас і відваги, і мрійливості. На зріст вона була така сама, як Марта, тим-то Фредерік за другої зустрічі з нею спитав її:

— Чи ви дозволите мені поцілувати вас, мадмуазель?
Дівчинка підняла голову й відповіла:

— З великою приємністю!

Але між ними були штахети.

— Треба на них вилізти,— сказав Фредерік.

— Ні, підійми мене.

Він нагнувся через штахети і, взявши її під пахви, поцілував в обидві щічки, а тоді так само поставив на місце; це повторювалося кілька разів.

Безпосередня, як чотирирічне дитя, вона, ледве почує, що йде її друг, кидалася йому назустріч або ховалася за дерево і дзвякала, ніби щеня, аби його налякати.

Одного разу, коли пані Моро кудись пішла, він завів її до своєї кімнати. Вона повідкривала всі флакони з парфумами і густо напмадила собі волосся; потім, нітрохи не соромлячись, лягла на його ліжко, хоча спати й не думала.

— Я уявляю, що я твоя дружина, — сказала вона.

На другий день він застав її всю в сльозах. Вона призналася, що «оплакує свої гріхи», а коли він хотів дізнатися про них, вона, похнюпившись, відповіла:

— Не питай мене!

Наближався день першого причастя; вранці повели її сповідатися.

Святе причастя не додало їй розважливості. Бувало, вона впадала в справжнє шаленство; щоб угамувати її, звертали по допомогу до Фредеріка.

Він часто брав її з собою на прогулянку. Тим часом як він, ідучи, витав у своїх мріях, вона край поля рвала маки, а коли помічала, що він сумніший, ніж звичайно, намагалася втішити його ніжними словами. Його серце, яке не знало взаємної любові, відгукнулося на цю дитячу дружбу; він малював їй чоловічків, розповідав різні історії і став читати уґолос.

Він почав із «Романтичних анналів», знаменитої тоді збірки віршів і прози. Потім, забувши про її вік, — так вражений був її розумом, — він прочитав їй «Аталу», «Сен-Мара», «Осіннє листя». Та якось уночі (того вечора вона слухала «Макбета» в немудрячому перекладі Летурнера) дівчинка прокинулася з криком: «Пляма! Пляма!» — зуби в неї цокотіли, вона тремтіла і, втупивши перелякані очі в праву руку, терла її і приказувала: «Та сама пляма!» Нарешті прийшов лікар і наказав не хвилювати її.

Місцеві буржуа побачили в тому тільки недобру призвістку щодо її моралі. Подейкували, ніби «син Моро» хоче зробити з неї в майбутньому актрису.

Незабаром заговорили про іншу подію — стало відомо, що приїхав дядечко Бартелемі. Пані Моро приділила йому власну спальню і в своїй запобігливості дійшла до того, що в пісні дні подавала скоромину.

Старий виявився не надто люб'язним. Не було кінця-краю порівнянням між Гавром та Ножаном, де, на його думку, повітря важке, хліб нікудишній, вулиці кепсько бруковані, харчування абияке, а жителі міста ледарі. «Яка ж у вас нужденна торгівля!» — бурчав він.

Старий осуджував свого брата за його навіженство, тим часом як він сам нажив капітал, що дає двадцять сім тисяч ліврів річного прибутку. Під кінець тижня дядечко поїхав і, вже сідаючи в екіпаж, проронив слова не дуже багатонадійні:

— Мені завжди відрадно знати, що ви живете в достатку.

— Ти не отримаєш анічогісінько! — сказала пані Моро, вертаючись у вітальню.

Він приїхав лише на її домагання, і вона цілий тиждень добивалася, — може, занадто відверто, — щоб він одкрив свої наміри. Вона вже каялась, що так діяла, і тепер сиділа в кріслі, схиливши голову й стиснувши губи. Фредерік, сидючи навпроти, стежив за нею; і вони обоє мовчали, як і п'ять років тому, коли він вернувся з Монтеро. Цей збіг, що прийшов йому на думку, нагадав йому про пані Арну.

В цю хвилину під вікном пролунало хльоскання багота, і чийсь голос його покликав.

То був дядечко Рок — один на своїм візку. Він налагодився провести весь день у Ла Фортель, у пана Дамбреза, і по-дружньому запропонував Фредерікові скласти йому компанію.

— Зі мною вам не треба ніяких запрошень, не турбуйтеся!

Фредерік охоче погодився б. Але чим пояснити своє остаточне переселення в Ножан? Не було в нього й пристойного літнього костюма. Нарешті, що скаже мати? Він odmовився.

Відтоді сусід став не такий приятний. Луїза підросала. Пані Елеонора тяжко занедужала, і стосунки припинилися, на велике вдоволення пані Моро, яка побоювалась, що взаємини з такими людьми пошкодять синовій кар'єрі.

Вона плакала мрію купити йому місце в канцелярії суду. Фредерік не дуже опирався тим намірам. Тепер він супроводив її до обідні, вечорами грав із нею в імперіал; він звикав до провінції, занурювався в неї, і навіть його кохання набуло якоїсь похмурої насолоди, дрімливого чару. Він так щедро виливав у листах свої страждання, так часто згадував про них, читаючи книжки абсгуляючи в полях, до всього їх прикладаючи, що вони майже вичерпалися; тепер пані Арну стала для нього наче небіжчицею, і він дивувався, що не знає, де її могила, — такою тихою і покірною стала його любов.

Одного дня — це було 12 грудня 1845 року, — близьк дев'ятої години ранку, куховарка принесла йому в кімнату листа. Адреса була написана великими літерами незнайомою рукою, і Фредерік, іще сонний, неквапливо розпечатав його. Нарешті прочитав:

«Гаврський мировий суддя, III округу.
Ласкавий добродію!
Ваш дядько, пан Моро, помер *ab intestat*...»¹

Він спадкоємець!

Фредерік зіскочив з ліжка, босоніж, у самій сорочці, неначе за стіною вибухнула пожежа; він провів рукою по обличчю, не вірячи своїм очам, гадаючи, ніби все це йому сниться, і, бажаючи впевнитись, що не спить, розчахнув вікно.

Вночі випав сніг; дахи побіліли; у дворі він навіть помітив ночовки для прання білизни, що об них спотикнувся був учора ввечері.

Він тричі поспіль прочитав листа. Щирісінька правда! Всі дядькові статки! Двадцять сім тисяч ліврів річного прибутку! І шалена радість потрясла його на саму лише думку, що він побачить пані Арну. З чіткістю галюцинації він уже бачив себе поруч неї, в її домі; він привіз їй якогось подарунка, загорненого в тонкий папір, а біля під'їзду чекає на нього тільбюрі, ні, ліпше двомісна карета! Авжеж, чорна двомісна карета зі слугою в брунатній лівреї; він чує, як кінь б'є копитом, і дзеленькання зброї зливається з ніжними звуками їхніх поцілунків. Це повторюватиметься щодня, без кінця-краю. Він вітатиме їх у себе, у власнім домі; їдальня буде оббита червоним сап'яном, будуар — жовтим шовком, скрізь — дивани! А які етажерки! Які китайські вази! Які килими! Ці образи мигтіли так безладно, що йому в голові запаморочилось. Тоді він згадав про матір і пішов до неї, все ще тримаючи в руках листа.

Пані Моро намагалася стримати своє хвилювання і трохи не зомліла. Фредерік обняв її й поцілував у чоло.

— Люба матусю, тепер ти зможеш знову купити екіпаж. Тож усміхнися, не плач, будь щаслива!

За якихось десять хвилин новина розійшлась аж до самих околиць міста. Тут поспішили з'явитися метр Бенуа, пан Гамблен, пан Шамбріон, усі друзі. Фредерік вийшов на хвилинку, щоб написати Делор'є. Надійшли нові гості. Друга половина дня минула в поздоровленнях. У тій метушні зовсім забули про дружину Рока, а їй було «зовсім погано».

¹ Не залишивши заповіту (*латин.*).

Вечері, коли вони zostалися вдвох, пані Моро сказала синові, що їй рада — осісти в Труа і взятися за адвокатуру. В рідному краю його знають краще, ніж деінде, і йому легше буде знайти тут вигідну партію.

— Ого! Це вже занадто! — вигукнув Фредерік.

Ледве попало йому до рук щастя, як його вже хочуть одібрати. Він заявив про своє категоричне рішення оселитися в Парижі.

— А що там робити?

— Нічого!

Пані Моро, здивована таким тоном, спитала, ким же він хоче стати.

— Міністром! — відповів Фредерік.

І він запевнив її, що нітрохи не жартує, що має намір піти на дипломатичну службу, що до цього спонукають його знання і внутрішній потяг. Спершу він поступить у державну раду за протекцією пана Дамбреза.

— То ти знайомий із ним?

— Так! Через пана Рока!

— Дивно, — сказала пані Моро.

Він розбудив у її серці давні честолюбні мрії. Вона поринула в них і ні про що інше вже не говорила.

Якби Фредерік піддався власному нетерпінню, він виїхав би негайно. На другий день усі місця в дилжансі були продані; довелося мучитись до наступного дня, аж до сьомої вечора.

Коли вони сідали обідати, протягло пролунали три удари церковного дзвона, і служниця, зайшовши до кімнати, об'явила, що пані Елеонора померла.

Ця смерть, по суті, ні для кого не була горем, навіть і для дитини. Дівчинці це могло згодом піти лише на користь.

Будинки стояли поруч, і було чути метушню, чиїсь голоси; думка про труп, що так близько од них, кидала якусь траурну тінь на їхнє розставання. Пані Моро разів зо два витирала очі; у Фредеріка щеміло серце.

Коли кінчили обідати, у дверях до нього підійшла Катріна. Мадмуазель неодмінно хоче його бачити. Вона чекає на нього в саду. Він вийшов, перескочив загорожу і, натикаючись на дерева, попростував до будинку пана Рока. В одному вікні третього поверху світилося, у темряві хтось показався, і голос прошепотів:

— Це я.

Вона видалася йому вищою, ніж звичайно, може, тому, що в чорній сукні. Не знаючи, з якими словами підійти до неї, він узяв її за руку і, зітхнувши, мовив:

— Ох, бідна моя Луїзо!

Вона нічого не відповіла. Подивилась на нього довгим, пильним поглядом. Фредерік боявся запізнитися на диліжанс; десь далеко ніби стукотіли колеса, і, щоб швидше кінчити розмову, він озвався:

— Катріна сказала мені, що ти хочеш щось...

— Еге ж, то правда! Я хотіла вам сказати...

Це «ви» здивувало його; вона замовкла, і він запитав:

— Ну, що саме?

— Я вже не знаю. Забула! Чи правда, що ви їдете?

— Атож, зараз.

Вона перепитала:

— Ой, зараз?.. Назовсім?.. Ми більше не побачимось? — Її душило ридання. — Прощай! Прощай! Поцілуй мене!

І вона стиснула його в палких обіймах.

ЧАСТИНА ДРУГА

I

Коли Фредерік зайняв своє місце в глибині екіпажа і диліжанс рушив, одностайно підхоплений п'ятіркою коней, його затопило якесь сп'яніння. Як архітектор створює план палацу, так він заздалегідь обдумував своє життя. Він заповнив його вишуканістю і пишнотою; воно здіймалося до небесної височини; всього в ньому було вдосталь, і споглядання того життя так захопило його, що довколишній світ для нього зник.

Аж у кінці сурденського пагорка він пробудився од марень і спустився на землю. Проїхали всього п'ять кілометрів, не більше. Це його обурило. Він опустив віконце, щоб дивитися на дорогу. Кілька разів запитував кондуктора, коли точно вони приїдуть. Однак поступово заспокоювся і сидів у своїм кутку з одкритими очима.

Ліхтар, почеплений на передку, освітлював крупі корінників. Попереду він бачив лише гриви решти коней, що коливалися, немов білі хвилі; од кінського

дихання пообіч запрягу валувала пара; залізні ланцюжки збруї дзеленькали, в рамках деренчали шибки, і важкий екіпаж розмірено котився по бруківці. То тут, то там видніла якась повітка чи самітний заїзд. Часом, коли проїжджали село, полум'я від печі в пекарні освітлювало коней і страхітливі силуети пробігали по муру протилежного будинку. На станціях, поки перепрягали коней, на хвилину запановувала глибока тиша. Хтось тупцявся по дахові екіпажа, під брезентом, а на ганку стояла жінка, затуляючи рукою свічку од вітру. Потім кондуктор вистрибував на приступку, і диліжанс рушав далі.

В Мормані почули, як годинник вибив чверть на другу. «Отже, сьогодні, — подумав Фредерік, — таки сьогодні, вже скоро!»

Але поволі його надії і спомини, Ножан, вулиця Шуазель, пані Арну, матір — усе перемішалось.

Його розбудив стукіт коліс по дерев'яному помості: переїжджали Шарантонський міст, це був Париж. Тоді його супутники поскидали один — картуза, другий — фулярову хустку, наділи капелюхи й завели розмову. Перший, червоновидий здоровань у оксамитовім сюртуку, був купець; другий вибрався в столицю, щоб порадитись із лікарем, і Фредерік, раптом злякавшись, чи не потурбував, бува, уночі хворого, став просити вибачення, — так щастя розчулило його душу.

Вокзальна набережна була, видно, затоплена, довелося їхати далі навпростець, і знову почалися поля. Вдалині диміли високі фабричні димарі. Потім екіпаж повернув на Іврі. Виїхали на якусь вулицю; несподівано Фредерік побачив склепіння Пантеону.

Порита рівнина скидалася на якісь руїни. Довгою смугою випинався фортечний мур; уздовж хідників, що тяглися обабіч дороги, стояли молоденькі, іще без крон, деревця, обгороджені штахетами, в яких стирчали цвяшки. Фабрики хімічних виробів перемежовувалися складами дров'яників. За високими прочиненими ворітьми, як ті, що бувають на фермах, виднілися огидні двори, повні всілякого мотлоху, з брудними калюжами посередині. На довгих трактирних будинках кольору бичачої крові у простінках між вікнами другого поверху можна було бачити два складені навхрест більярдні кії у вінку із намальованих квітів; то тут, то там бовваніли наполовину збудовані, занедбані хатки. Далі з обох боків суцільною смугою тягнулися будинки, і на їхніх

голих фасадах велетенська бляшана сигара вказувала на тютюнову крамницю. За вивіску баби-повитухи правила статечна дама в чепчику, що колисала немовля, сповите в стебновану ковдру, оздоблену мереживом. Роги будинків укривали майже зовсім пошматовані афіші, які тріпотіли на вітрі, неначе лахміття. Проходили робітники в блузах, проїжджали вози з барилами пива, фургони пралень, хури з м'ясом; сіялась мжичка, ставало холодно, в тьмяному небі — ані зірочки, але з імлі сяяли очі, які для нього були варті сонця.

Перед заставою довелося зупинитися ненадовго, бо торговці яйцями, ломовики та ціла отара овець захарашували всю дорогу. Вартовий, накинувши каптура, ходив перед своєю будою, щоб зігрітися. Акцизний чиновник вибрався на імперіал, і почувся пронизливий сигнал поштового ріжка. По бульвару екіпаж подався клусом, — постукували орчики, метялися посторонки. В вогкому повітрі на довгім пужалні цвюхках батіг. Кондуктор голосно викрикував: «Гей там! Стережіться!» — і підмітальники відходили вбік, пішохідці сахалися назад, болото бризкало по вікнах диліжанса; назустріч траплялися вози, кабріюлети, омнібуси. Нарешті показалася решітка Ботанічного саду.

Жовтаві води Сени піднялися трохи не до настилу мостів. Од річки тягнуло прохолодою. Фредерік вдихав її на повні груди, смакуючи благодатне паризьке повітря, що, напоєне любов'ю, здавалося джерелом розумової наснаги; він розчулився, побачивши першого фіакра. І все йому було любе — навіть устелені соломою пороги винних погребів, навіть чистильники взуття з їхніми скриньками, навіть прикажчики, що біля бакалійних крамниць струшують жаровні для кави. Хапливо пробігали жінки під парасольками; Фредерік висовувався в віконце, щоб розгледіти їхні обличчя, — адже випадок міг привести сюди й пані Арну.

Тягнулася низка крамниць, юрба густішала, гомін гучнішав. Проїхавши набережну Святого Бернара, набережну Турнель і набережну Монтебелло, вже простували по набережній Наполеона; Фредерік захотів побачити вікна своєї квартири, та вони були далеко. Потім по Новому мосту знову переїхали через Сену, дісталися до Лувра, а далі вулицями Святого Гонорія, Круа-де-Пті-Шан та Булуа опинилися на вулиці Чаплі й заїхали в готельний двір.

Щоб продовжити втіху, Фредерік одягався якомога повільніше і навіть пішов на бульвар Монмартр пішки; усміхаючись на саму думку, що зараз же знову побачить на мармуровій плиті дороге ім'я, він звів погляд. Ні вітрини, ані картин! Нічогісінько!

Він кинувся на вулицю Шуазель. Пан і пані Арну там уже не мешкали, замість воротаря сиділа якась сусідка; Фредерік почекав на нього; нарешті він з'явився — це був не той. Адреси їхньої він не знав.

Фредерік зайшов до кафе і за сніданням пробував найти довідку в «Торговому альманасі». Там виявилось триста різних Арну, але Жака Арну не було! Де ж вони мешкають? Пеллерен повинен би те знати.

Фредерік подався в найдавший кінець передмістя Пуассоньєр, до його майстерні. При дверях не було ні дзвоника, ні молотка; він кілька разів щосили постукав кулаком, кликав, гукав. Йому відповіла порожнеча.

Тут нагадав він про Юссоне. Та де розшукати таку людину? Якось Фредерікові випало проводити приятеля до того дому, де жила його полюбовниця, — на вулицю Флерюс. Дійшовши до тієї вулиці, Фредерік захопився, що не знає, як звуть оту дівчину.

Він звернувся до поліційної префектури, блукав коридорами зі східців на східці, од канцелярії до канцелярії. Адресне бюро вже кінчало роботу. Йому сказали прийти завтра.

Тоді він узявся обходити всіх торговців картинами, яких тільки міг виявити, і розпитував, чи не знають вони Арну. Такою торгівлею пан Арну більше не займався.

Нарешті, занепавши духом, пригнічений, ослаблений, Фредерік повернувся до себе в готель і ліг у ліжко. Коли він укривався простирадлом, йому зненацька сяйнула думка, аж він підстрибнув на радіощах: «Режембар! Який же я бовдур, що не згадав про нього!»

Наступного дня, ще до сьомої години, він уже був на вулиці Богоматері-переможниці перед винним погребом, де Режембар за своїм звичаєм випивав склянку білого. Там було ще зачинено; Фредерік трохи погуляв і за півгодини вернувся. Режембар уже пішов. Фредерік кинувся на вулицю. Вдалині ніби майнув Режембарів капелюх; похоронна процесія і жалобні карети перегородили Фредерікові шлях. Коли ж перепони не стало, видіння щезло.

На щастя він згадав, що Громадянин щодня рівно об одинадцятій снідає в ресторанчику на площі Гайон. Треба було набратися терпіння; і по безконечних мандрахах од Біржі до церкви св. Магдалини, а від Магдалини до театру Жімназ, він рівно об одинадцятій зайшов до ресторанчика, впевнений, що знайде там свого Режембара.

— Не знаю такого! — спогорда сказав ресторатор.

Фредерік наполягав, і той додав:

— Я, добродію, більше з ним не знайомий! — Він пихато підняв брови і покрутив головою, натякаючи на якусь таємницю.

За їхньої останньої зустрічі Громадянин щось говорив про шиночок «Александр». Фредерік, нашвидку з'ївши солодку булочку, скочив у кабріолет і спитав кучера, чи нема десь у кварталі Святої Женев'єви кафе під назвою «Александр». Кучер привіз його на вулицю Фран-Буржуа-Сен-Мішель у заклад з такою назвою, і на Фредерікове запитання: «Чи можна побачити пана Режембара?» — господар відповів із надзвичайно люб'язною усмішкою:

— Ми його ще не бачили сьогодні, добродію, — і кинув значущий погляд на свою дружину, що сиділа за конторкою. Потім він глянув на настінний годинник: — Але він прийде, сподіваюся, хвилин за десять, найбільше за чверть години. Селестене, швиденько газети! Що пан бажає замовити?

Хоча Фредерікові нічого не хотілося, він проковтнув чарку рому, потім чарку кіршу, потім чарку кюрасо, а за ним — усілякі гроги, холодні й гарячі. Він прочитав увесь номер «Доби», перечитав іще раз; роздивився до найменшої крапочки карикатури «Шаріварі» й під кінець знав напам'ять усі оголошення. Час од часу на тротуарі лунали кроки — він! — і чийсь силует появлявся за вікном, але щоразу проходив далі.

Нудьгуючи, Фредерік переходив з місця на місце; спершу він сів біля задньої стіни, тоді пересів праворуч, потім ліворуч, далі вмовстився посередині канапи і розкинув руки. Але кіт, тихо ступаючи по оксамитовій спинці, налякав його тим, що раптом стрибнув до таці вилізати краплі сиропу; а господарів синок, непосидючий чотирирічний малюк, бавився брязкальцем на східцях конторки. Його матінка, маленька бліда жінка з попсованими зубами, безглуздо всміхалася. Що могло трапитися

з Режембаром? Фредерік чекав на нього, впадаючи в невимовну розпуку.

Дош, неначе град, торохтів по піднятому верху кабрі-олета. Крізь одслонену муслінову фіранку він бачив на вулиці бідолашну конячину, що стояла непорушніша за дерев'яну. Між колесами, саме посередині, стічний рівчачок перетворився на справжній потік; кучер накрився фартухом і дрімав, а проте, весь мокрий, стріпуючи з себе ручаї води, інколи позирав на двері, боячись, щоб його пасажир, бува, не чкурнув; якби погляди могли руйнувати щось, то Фредерік ущент розтрощив би годинника силою очей, втуплених у нього. Однак годинник цокав. Пан Александр походжав по залу, приказуючи: «Він прийде! Він неодмінно прийде!» — і, щоб розважити клієнта, заводив теревені, говорив про політику. Він у своїй люб'язності дійшов до того, що запропонував зіграти партію в доміно.

О пів на п'яту Фредерік, що мордувався отут од дванадцятої години, нарешті підвівся й сказав, що більше чекати не буде.

— Я вже й сам нічого не второпаю, — з простодушним виглядом одповів господар. — Це вперше пан Леду не приходить!

— Що? Пан Леду?

— Авжеж, добродію!

— Я ж казав: Режембар! — нетямлячись, вигукнув Фредерік.

— Ба ні! Даруйте! Ви помилились! Правда ж, пані Александр, цей добродій сказав: Леду? — І звернувся до офіціанта: — Адже ж і ви чули так само, як я?

Офіціант, мабуть, щоб помститися за щось господареві, обмежився посмішкою.

Фредерік наказав їхати на бульвари, обурений, що згаяв час, лихий на Громадянина і палко прагнучи побачити його, ніби якогось бога; він рішуче постановив собі витягти його з глибин хоча б найвіддаленішого винного погребя. Екіпаж дратував Фредеріка, і він одпустив його; думки в голові плутались; потім усі назви кафе, що їх згадавав при ньому цей бовдур, раптом спалахнули разом у його пам'яті, немов тисячі вогнів фейерверка: кафе «Гаскар», кафе «Грембер», кафе «Альбу», шиночок «Бордоський», «Гаванський», «Гаврський», «Беф-а-ля-Мод», «Німецька пивниця», «Матінка Морель»; і він одвідав їх усіх один по одному. Але в одному казали,

що Режембар допіру вийшов, у другому — що він, може, прийде; в третьому — що його не бачили вже півроку; в іншому місці він напередодні замовив на суботу печеню з баранини. Нарешті, в шинкаря Вотьє Фредерік, одчинивши двері, зіткнувся з офіціантом.

— Чи знаєте ви пана Режембара?

— Аякже, добродію, звичайно, знаю! Я ж маю честь слугувати йому. Він нагорі, оце зараз дообідує.

І сам шинкар із серветкою під пахвою підійшов до Фредеріка.

— Ви, добродію, шукаєте пана Режембара? Він щойно був тут.

Фредерік вилаявся, але шинкар став запевнювати, що він неодмінно знайде його в Бутвілена.

— Даю вам слово честі! Він пішов трохи раніше, ніж звичайно, бо в нього ділове побачення з якимись панамі. Але, ще раз кажу, ви його застанете в Бутвілена, на вулиці Сен-Мартен, номер дев'яносто два, другий під'їзд, двері ліворуч, антресолі — двері праворуч!

Нарешті кризь заслону тютюнового диму він побачив його в глибині дальньої кімнати, позад більярда; Режембар, опустивши голову, самотньо сидів замислений за кухлем пива.

— О! Як довго я вас розшукував!

Режембар, не встаючи зі стільця, протягнув йому лише два пальці й так, ніби вони бачились тільки-но вчора, проронив кілька незначних фраз з приводу відкриття сесії.

Фредерік перебив його і спитав якомога байдужіше:

— Як мається Арну?

На відповідь довелося чекати довго — Режембар полоסקав горло своїм напоєм.

— Непогано!

— Де ж він тепер мешкає?

— Та... по вулиці Параді-Пуассоньєр, — відповів здивований Громадянин.

— Який номер?

— Тридцять сім; далєбі, ви дивак!

Фредерік устав.

— Що, ви вже йдете?

— Так, так, мені треба їхати, я й забув, що в мене справи. Бувайте!

Із шиночка Фредерік, неначе його підганяв теплий вітер, помчав до Арну з тією надзвичайною легкістю, яку відчують лише ві сні.

Невдовзі він опинився перед дверима на площадці третього поверху; зазеленькав дзвоник і з'явилася служниця, крізь відчинені другі двері було видно пані Арну, що сиділа біля каміна. Арну підхопився й обняв Фредеріка. На колінах у неї сиділо хлоп'я років трьох; її дочка, тепер такого самого зросту, як і вона, стояла по другий бік каміна.

— Дозвольте відрекомендувати вам ось цього пана, — сказав Арну, взявши під пахви сина.

І він кілька хвилин забавлявся, високо підкидаючи й на льоту підхоплюючи малого.

— Та ти його вб'єш! О господи! Ну, перестань! — кричала пані Арну.

Але Арну присягався, що нема жодної небезпеки, підкидав сина і навіть лепетав ласкаві слова на своїй марсельській говірці.

— Ах ти, мій карапузику, моє курчатко, мій любий соловеєчку!

Потім став розпитувати Фредеріка, чому він так довго не писав, чим він там займався і що змусило його вернутися.

— А я тепер, дорогий друже, торгую фаянсом. Але поговоримо про вас.

Фредерік покликався на тривалий судовий процес, на материну недугу, наголошуючи останнє, щоб показати себе з кращого боку. Коротше: тепер він має остаточний намір оселитися в Парижі; про спадщину він завбачливо промовчав, боячись, щоб тим не пошкодити своєму минулому.

Фіранки, як і меблі, були з вовняного штофу брунатного кольору; в узголів'ї ліжка лежали дві подушки; в каміні грівся на вугіллі чайник; абажур лампи, що стояла на краю комода, затінював кімнату. Пані Арну була в синім мериносовім капоті. Дивлячись на вичахлий у каміні жар і поклавши одну руку на плече хлопчині, вона другою розв'язувала йому на кофтині тасьомку; малий, у самій лише сорочечці, зарюмсав, чухаючи собі голівку, точнісінько, як син пана Александра.

Фредерік гадав, що задихнеться з радості; але пристрасті, перенесені зі звичного місця в інше, вгасають, і коли він побачив пані Арну не в тому оточенні, в якому знав її досі, йому здалося, ніби вона втратила щось, якось підупала, одне слово, стала не та, що була. Власний сердечний спокій прикро вразив його. Він запитав про давніх друзів, про Пеллерена та інших.

— Я рідко бачуся з ними,— сказав Арну.

Вона додала:

— Ми більше не приймаємо, як бувало!

Чи не був це натяк, що його вже не запрошуватимуть? Але Арну, розмовляючи й далі по-дружньому, дорікнув Фредерікові, що той не прийшов до них запросто пообідати, і став пояснювати, чому перемінив заняття.

— Що накажете робити в часи такого занепаду, як зараз? Велике малярство вийшло з моди. Зрештою, будь-де можна знайти місце для мистецтва. Ви ж знаєте, я люблю Прекрасне! Треба буде на днях повезти вас на мою фабрику.

І йому захотілося зараз же показати дещо зі своїх виробів у коморі на антресолях.

Підлога була заставлена блюдами, супницями, тарілками та великими мисками. Попід стінами стояли великі кахлі для ванних і туалетних кімнат із міфологічними сюжетами в стилі Відродження, а посередині здіймався до самої стелі стелаж з полицями на два боки, захарачений вазами для морозива, вазонами для великих квітів, свічниками, маленькими жардиньєрками та великими розмальованими статуетками, що зображали негра чи пастушку в стилі помпадур. Фредерікові наскучили пояснення Арну, до того ж він змерз і був голодний.

Він швидко подався в «Англійське кафе» і, розкішно вечеряючи, казав собі подумки: «Ну й добре ж я там виглядав зі своїми стражданнями! Вона ледве мене впізнала! Ото міщанка!»

І, відчувши несподіваний приплив сил, він прийняв егоїстичну ухвалу. Його серце здавалося йому таким самим твердим, як і стіл, на який він обіперся ліктями. Отже, тепер він може сміливо кинутись у світ. Йому спали на думку Дамбрези; він скористається знайомством із ними; потім згадав про Делор'є: «Хай йому всячина!» Однак він передав посильним записку, в якій призначав Делор'є зустріч на завтра в Пале-Роялі, щоб разом піти поснідати.

До Делор'є доля була не така прихильна.

Він подав на здобуття кафедри дисертацію «Про право духівниці», де наполягав на тому, що це право слід якомога більше обмежувати; оскільки ж опонент підбирав його на дурниці, то він наговорив їх більше ніж досить, а екзаменатори сиділи й бровою не повели. Потім цілком випадково темою його лекції стало питання про

давність. Тут Делор'є дав волю щонайсумнішим теоріям: мовляв, старі претензії можна виставляти нарівні з новими; навіщо людину позбавляти її власності, якщо вона може довести права на неї хоча б тоді, коли минуло вже тридцять один рік? Це означало б ставити спадкоємця розбагатілого злодія в таке саме становище, як і чесну людину! Всі несправедливості освячуються широким тлумаченням цього права, що є тиранією, зловживанням сили. Він навіть вигукнув:

— Знищимо його, і франки більше не гнітитимуть галлів, англійці — ірландців, янки — червоношкірих, турки — арабів, білі — негрів, Польща...

Голова обірвав його:

— Гаразд, ласкавий добродію, гаразд! Нас не цікавлять ваші політичні погляди; прийдете ще раз!

Делор'є не схотів приходити. Але цей горезвісний розділ двадцятій третьої книги Цивільного кодексу став для нього каменем спотикання. Він працював над твором про «давність, що розглядається як основа цивільного й природного права народів», і заглибився в книги Дюно, Рогеріуса, Балбуса, Мерлена, Вазейля, Савіньї, Тролона та інші серйозні праці. Щоб мати для того більше вільного часу, він покинув місце старшого клерка. Він заробляв на життя уроками та писанням кандидатських робіт, а на ораторських зборах своєю ущипливістю лякав консервативну партію, всіх молодих доктринерів школи пана Гізо, отож серед певних людей домігся своєї рідної популярності, поєднаної з деяким недовір'ям до його особи.

На побачення він прийшов у пальті грубого сукна на підбивці з червоної фланелі, — в такому ходив колись Сенекаль.

Вони соромились на очах перехожих розцілуватись і, сміючись від радощів, мало не пустивши сльозу, пішли попідруч до Вефура. Коли вони залишилися на самоті, Делор'є вигукнув:

— Ну, сто чортів! От коли заживемо любо-мило!

Фредерікові аж ніяк не сподобалася така покvapливність приєднатися до його багатства. Друг його був занадто радий за них обох і не досить за нього одного.

Далі Делор'є розповів про свою невдачу, а там поволі про свої праці, про своє життя і говорив про себе тоном стоїка, а про інших — із люттю. Все йому не подобалося. Не було жодної людини зі становищем, якої він не

вважав би кретином чи негідником. За погано вимиту склянку він напав на офіціанта, а коли Фредерік делікатно дорікнув йому, обурився:

— Стану я панькатися з подібними типами, які заробляють до шести-восьми тисяч франків на рік, мають право обирати, ба навіть бути обраними! О ні, ні! — А далі жартівливим тоном: — Але я й забув, що розмовляю з капіталістом, із золотим мішком — адже ж ти тепер золотий мішок!

І, вернувшись знову до питання спадщини, він висловив думку, що успадкування по бічній лінії (річ сама по собі несправедлива, хоч у цьому випадку він дуже радий) буде скасоване найближчими днями, тільки-но станеться революція.

— Та гадаєш? — сказав Фредерік.

— Будь певен! — відповів Делор'є. — Так не може тривати й далі! Надто багато страждань. Коли я бачу в злиднях таких людей як Сенекаль...

«Завжди той Сенекаль!» — подумав Фредерік.

— А взагалі, що нового? Ти й досі закоханий у пані Арну? Що, минулося? Га?

Фредерік, не знаючи, що відповісти, примружив очі й опустив голову.

Щодо Арну Делор'є повідомив, що його газета належить тепер Юссоне, який змінив її цілком. Називається вона «Мистецтво», літературне підприємство, спілка на паях, по сто франків кожний; капітал спілки — сорок тисяч франків; кожному з пайовиків надано право друкувати в ньому свої рукописи, бо «спілка ставить собі за мету публікувати твори початківців, оберігаючи талант, а може, й геній од болісних криз, що завдають... і т. д. Розумієш, які брехні!» А проте, тут можна було б дещо зробити, скажімо, підняти тон того ж таки листка, а далі, залишаючи тих самих редакторів і пообіцявши передплатникам продовження фейлетону, піднести їм політичну газету; попередні затрати не були б надто великі.

— Що ти про це думаєш? Хочеш узяти участь?

Фредерік не відхилив пропозиції. Але треба зачекати, поки він залагодить свої справи.

— Тоді, якщо матимеш у чомусь потребу...

— Дякую, голубчику! — сказав Делор'є.

Потім вони запалили сигари й поспиралися на підвіконня, оббите оксамитом. Сяяло сонце, повітря було

лагідне, птахи, що зграйками літали в саду, сідали на дерева; блищали вмиті дощем бронзові й мармурові статуї; няньки в фартухах гомоніли, сидячи на лавах; чувся дитячий сміх і безугавний шум води, що снопами біла з фонтана.

Фредерік був занепокоєний злобою Делор'є; але під впливом вина, що розлилося по жилах, півсонний, обважнілий, він підставив під сонячне проміння лице і відчував лише безмірне блаженство та безтямну розкіш, немов рослина в достатку тепла й вологи. Делор'є, приплющивши очі, дивився кудись удалечінь. Груді його здіймалися, аж ось він заговорив:

— Ох, як то було хороше, коли Каміл Демулен, стоячи он там на столі, закликав народ на штурм Бастілії! В ті часи люди жили, вони могли ствердити себе, показати свою силу! Прості адвокати командували генералами, босоногий люд бив королів, а тепер...

Він умовк, потім зненацька вигукнув:

— Так! Майбутнє таїть у собі великі події!

І, тарабанячи пальцями по шибці, став декламувати вірша Бартелемі:

Грізні зберуться знов ті Збори всенародні,
На згадку про які ви тремтите й сьогодні,
Колос, який іде, зневажаючи страх!

Як далі, не пам'ятаю! Однак уже пізно, чи не час нам іти?

І на вулиці він викладав далі свої теорії.

Фредерік, не слухаючи його, роздивлявся у вітринах магазинів тканини й меблі, підходящі для його квартири, і, можливо, саме думка про пані Арну спонукала його зупинитися перед крамницею випадкових речей, де були виставлені три фаянсові тарілки, оздоблені жовтими арабесками з металічним відблиском; кожна коштувала сто екю. Він звелів одкласти їх.

— Я на твоєму місці радше купував би срібло, — сказав Делор'є, засвідчуючи цією любов'ю до надійних коштовностей своє низьке походження.

Тільки-но вони розпрощались, Фредерік пішов до знаменитого Помадера, в якого замовив три пари штанів, два фраки, шубу і п'ять жилетів; потім — до шевця, в білизняний та капелюшний магазини, всюди наказуючи, щоб якомога швидше було виконано замовлення.

Через три дні, вернувшись увечері із Гавра, він побачив у себе повний гардероб; йому не терпілося скористатися

з нього, і він вирішив зараз-таки піти з візитом до Дамбрезів. Але було занадто рано, всього восьма година.

«А що, як податися до тих?» — подумав він.

Арну на самоті голився перед дзеркалом. Він запропонував Фредерікові повезти його в одне місце, де можна повеселитися, а коли почув ім'я пана Дамбреза, додав:

— От і до речі! Ви там побачите і його знайомих. Отже, поїдемо! Буде чудово!

Фредерік одмагався; пані Арну почула його голос і привіталася з ним із другої кімнати, бо дочка її занедужала, та й сама вона почувалася негаразд; долинали дзеленькання ложечки об склянку і чувся той невиразний шурхіт, який буває в кімнаті хворого, коли обережно щось переставляють. Потім Арну вийшов, щоб попрощатися з дружиною. Він сипав різні доводи:

— Ти ж добре знаєш, що це важлива справа! Я мушу там бути, мені необхідно, на мене чекають!

— Ну, їдь, любий, розважся!

Арну гукнув візника.

— Пале-Рояль, галерея Монпансьє, будинок номер сім.— І, відкинувшись на подушки, зітхнув.— Ох! Як я стомився, дорогий мій! Просто здихаю! Зрештою, вам я можу сказати... — Він нахилився Фредерікові до вуха й таємничо мовив: — Я намагаюсь виготовити червоно-мідну фарбу китайських майстрів.

І він пояснив, що таке полива й повільний вогонь.

В магазині Шеве йому дали велику корзину, яку він наказав однести в фіакр. Потім він вибрав для «своїї бідолашної дружини» винограду, ананасів, всіляких рідкісних ласощів і звелів, щоб усе те було привезено на другий день рано-вранці.

Тоді вони пішли в костюмерну — адже збиралися на бал. Арну одягнув короткі штани із синього оксамиту, такий самий камзол, руду перуку; Фредерік вирядився в доміно; і вони поїхали на вулицю Лавалля, де зупинилися перед будинком, третій поверх якого освітлювався різнобарвними ліхтариками.

Ще внизу, на сходах, було чути звуки скрипок.

— Куди ви мене у біса привели? — сказав Фредерік.

— До гарненької дівчини! Не лякайтеся!

Грум одчинив їм двері, й вони ввійшли в передпокій, де на стільцях жужмом були накидані пальта, плащі, шалі. Саме в цю хвилину тут проходила молода жінка

в драгунському костюмі часів Людовіка XV. То була мадмуазель Роза-Анетта Брон, господиня дому.

— Ну що? — спитав Арну.

— Зроблено! — відповіла вона.

— О, дякую, мій янголе!

І він хотів її поцілувати.

— Обережно, телепню! Ти мені зіпсуєш грим.

Арну відрекомендував Фредеріка.

— Заходьте, пане, ласкаво просимо! — Вона відкинула назад порт'єру і врочисто об'явила: — Пан Арну, Кухарчук, і князь, його друг!

Фредеріка спершу засліпило яскраве світло; він не бачив нічого, окрім шовку, оксамиту, оголених пліч, пістрявого натовпу, який під звуки оркестру, схованого в зелені, похитувався серед обтягнених жовтим шовком стін, подекуди оздоблених портретами пастеллю та кришталевими бра в стилі Людовіка XVI. Високі лампи з матовими ковпаками, подібними до снігових куль, здіймалися над корзинами квітів, що стояли на консолях по кутках зали, а просто, за другою, трохи меншою кімнатою, виднілася третя, де було ліжко з витими колонами й венецьким дзеркалом в узголів'ї.

Танці припинилися, розляглися оплески, радісні вигуки при появі Арну, що ступав із кошиком на голові, там височіла ціла гора їстива.

— Обережно, люстра!

Фредерік підвів очі: це була та сама люстра стародавньої саксонської порцеляни, що оздоблювала крамницю «Художнього промислу»; у нього постали спомини минулих днів; та якраз у цю мить Піхотинець у караульній формі з простацьким виглядом, що його за традицією приписують новобранцям, став перед ним і на знак здивування розвів руки; незважаючи на страхітливі, надзвичайно шпичасті чорні вуса, що геть змінили обличчя, Фредерік упізнав у ньому свого колишнього друга Юссоне. Теревенячи якимсь суржилом напівельзаської, напівнегритянської мови, гульвіса розсипався перед ним у поздореленнях, називаючи його полковником. Фредерік, спантелений усім цим набродом, не знав, що відповісти. Аж тут ударили смичком по пюпітру, танцюристи й танцюристки зайняли свої місця.

Їх було тут близько шістдесяти, жінки здебільшого в костюмах селянок або маркіз, а чоловіки, майже всі зрілого віку, переодягнені на візників, вантажників чи матросів.

Фредерік, ставши під стіною, споглядав кадрийль.

Старий красень у довгій шовковій пурпурній мантії, що зображував венецького дожа, танцював з пані Розанеттою, на якій був зелений мундир, облегли штани та м'які чобітки із золотими острогами. Пару навпроти них складали Арнаут, обвішаний ятаганми, та синьоока Швейцарка, біла, як молоко, пухленька, мов перепілка, в червонім корсеті. Висока блондинка, оперна статистка, бажаючи виставити напоказ своє волосся, що сягало до колін, вирядилась Дикункою і поверх коричневого трико надягла лише шкіряний фартух, браслети із скляних бус та сухозлітну діадему, над якою висів цілий сніп павичевого пір'я. Поперед неї Прітчард, кумедно одягнений у широчезний чорний фрак, ліктем вибивав такт по своїй табакерці. Пастушок у стилі Ватто, лазуровий і срібний, як місячне світло, вдаряв своєю герлигою по торсові Вакханки, увінчаної виноградним листям, у леопардовій шкурі через ліве плече і в котурнах із золотими тасьомками. По другий бік — Полька в корсетці малинового оксамиту маяла свою газову спідничку над яносірими шовковими панчохами й рожевими чобітками з білою смушевою облямівкою. Вона всміхалася сорокалітньому череваневі, вирядженому на Церковного півчого; він підстрибував дуже високо, одною рукою піднімаючи стихаря, а другою притримуючи червону скуфію. Але королевою, зіркою була мадмуазель Лулу, прославлена танцівниця публічних балів. Вона тепер розбагатіла і на своєму гладенькому камзолі чорного оксамиту мала широкий мереживний комір; її широкі шаровари з шарлатового шовку, в обтяжку ззаду й стягнені в талії кашеміровим шарфом, були оздоблені на всю довжину швів живими білими камеліями. Її бліде, пухлувате обличчя з кирпатим носиком здавалося ще нахабнішим завдяки скуйовдженій перуці, на яку був надягнений сірий чоловічий фетровий капелюх, збитий на праве вухо; а коли вона підскакувала, її черевички з діамантовими застібками майже сягали носа її партнера, довготелесого Середньовічного барона, закутого в залізний обладунок. Був тут і Ангел з золотим мечем у руці та лебединими крильми за спиною; він, рухаючись назад і вперед, щоразу губив свого кавалера, Людовіка XIV, не знав фігур і, плутаючись, заважав танцівникам.

Фредерік, дивлячись на цих людей, почувався чужим і самотнім. Він і тут думав про пані Арну, і йому здава-

лося, що він причетний до чогось ворожого, затіяного проти неї.

Коли скінчилася кадрий, до нього підійшла пані Розанетта. Вона трошки задихалась, і її металевий нагрудник, блискучий, мов дзеркало, злегка піднімався до підборіддя.

— А ви, пане, — сказала вона, — ви не танцюєте?

Фредерік вибачився: він не вмів танцювати.

— Справді? А зі мною? Так-таки зовсім не вмієте?

Вона трошки відставила назад ногу, однією рукою вперлась у бік, а другою поглажувала перламутрове руків'я шпаги і якусь хвилину дивилася на нього напів-благальним, напівглузливим поглядом. Нарешті вона сказала: «Прощайте!» — зробила пірует і зникла.

Фредерік, невдоволений із себе і не знаючи, що робити, став тинятися по кімнатах.

Він зайшов до будуара, оббитого ясно-голубим шовком із букетами польових квітів; на стелі, в колі позолоченого дерева, амури, виступаючи з лазурового неба, пустували на хмаринках, схожих на перини. Ці зразки елегантності, що були б нині убозством для таких жінок, як Розанетта, засліпили Фредеріка, і його захоплювало все: штучна повійка на дзеркальній рамі, фіранки біля каміна, турецький диван і в ніші стіни щось подібне до шатра, обтягнутого рожевим шовком і покритого білим мусліном. Опочивальня була опоряджена меблями чорного дерева з мідною інкрустацією, а на помості, вкритому килимом із лебедячого пуху, стояло широке ліжко під балдахіном, оздобленим страусовим пір'ям. В сутінках кімнати, освітленої люстрою з богемського кришталю, підвішеною на трьох ланцюжках, можна було роздивитися шпильки з коштовними камінцями, встромлені в подушечки, персні, кинуті на тарілочки, медальйони в золотих обідках і срібні шкатули. Крізь невеличкі прочинені двері було видно теплицю на всю ширину тераси, що закінчувалася вольєром.

Така обстава прийшлася до смаку Фредерікові. В ньому раптом озвалася молодість, він заприсягнувся дістати з цього всього втіху і набрався сміливості; вернувшись у вітальню, де народу тепер зібралось ще більше (все вирувало в якомусь ніби сяйливому пилу), і стоячи в дверях, він почав дивитися на тих, що танцювали, примружував очі, щоб краще бачити, вдихав ніжні пахощі жіночих парфумів, що струмували навкруги, як нескінченний поцілунок.

Але біля нього, по другий бік дверей, стояв Пеллерен, — Пеллерен при повному параді, — ліва рука застромлена за жилет, у правій — капелюх та біла подрана рукавичка.

— На тобі! Давненько не бачилися! Де ж вас у лиха носило? Мандрували? По Італії? Нічого в ній оригінального, в Італії? Не така чудова, як то кажуть? Ну, та все одно! Може, принесли б мені на днях ваші ескізи?

І художник, не чекаючи відповіді, заговорив про самого себе.

Він домігся неабияких успіхів, остаточно зрозумівши нікчемність Лінії. В мистецтві треба рахуватися не так з Красою та Єдністю, як із характерністю та розмаїттям речей.

— Бо в природі існує все, отже, все законне і все пластичне. Річ лише в тому, щоб ухопити тон, та й тільки. Я відкрив цей секрет! — І, штовхнувши Фредеріка ліктем, він кілька разів повторив: — От бачите, я відкрив секрет!.. Ану погляньте на цю жіночку з пов'язкою сфінкса на зачісці, котра танцює з Російським ямщиком, — у неї все строге, сухе, чітке, все пласке і в яскравих тонах: індиго під очима, кіновар на щоках, бістр на скронях — ляп-тяп! — І він махнув великим пальцем, ніби кладучи пензлем мазки. — А ген ота товпига, — вів далі художник, киваючи на Рибну торговку у вишневій сукні із золотим хрестиком на шиї, в батистовій хустині, зав'язаній на спині вузлом, — суцільні опуклості; ніздрі приплюснуті, неначе банти на її очіпку, кутики рота трохи підняті, воло обвисле, і все жирне, злите, щільне, спокійне й променисте, — справжнісінький Рубенс! І обидві вони — досконалість! Де ж тоді типаж? — Він гарячкував: — Що таке вродлива жінка? Що таке Краса? О, Краса, скажете ви мені...

Фредерік обірвав його запитанням, хто такий отой П'єро із цапиним профілем, котрий благословляє танцюристів у самий розпал кадрили.

— Цілковите ніщо! Вдівець, батько трьох хлопчиків. Вони ходять без штанів, а він проводить життя у клубі й живе зі своєю служницею.

— А ген той, переодягнений на Середньовічного суддю, котрий біля вікна розмовляє з маркізою Помпадур?

— Маркіза — це пані Вандаель, колишня актриса театру Жімназ, полюбовниця Дожа, графа де Палазо.

Вже двадцять років вони живуть разом — невідомо чому. Які чудові очі були колись у цієї жінки! А Громадянина, що стоїть поруч неї, зовуть капітаном д'Ербінї, він ветеран старої гвардії; у нього тільки й добра, що орден Почесного легіону та пенсія; у врочистих випадках він грає роль дядечка якої-небудь гризетки, порядкує на дуелях і завжди обідає в гостях.

— Пройда? — спитав Фредерік.

— Та ні! Порядна людина!

— А-а!

Художник і далі називав йому інших, аж раптом помітив якогось добродія, що був на зразок мольєрівських лікарів одягнений у чорну саржеву мантию, розхристану зверху донизу, щоб виставити напоказ усі свої брелоки.

— Перед вами лікар де Рожі; його дратує те, що він не знаменитий; написав порнографічну книжку з медицини; охоче лиже чоботи в світському товаристві, вміє тримати язика за зубами; тутешні жіночки його обожнюють. Він і його дружина (он та худорлява Середньовічна дама в сірій сукні) волочаться разом по всіх публичних та інших місцях. Незважаючи на скрутне становище, у них є «прийомні дні», — артистичні чаювання, на яких читаються вірші... Тихо!

До них і справді підійшов лікар; і між ними трьома тут же, біля дверей, зав'язалася розмова; до них приєдналися Юссоне, потім коханець Дикунки, молодий поет, миршавої постаті якого не міг приховати куценький плащ у стилі Франціска I, і, нарешті, дотепний хлопець, перодягнений на Турецького стражника. Та його мундир із жовтими галунами стільки подорожував по спинах мандрівних дантистів, широкі червоні панталони у складках так полиняли, тюрбан, скручений по-татарському, як в'юн, мав такий жалюгідний вигляд, одне слово, весь його костюм був такий нужденний і водночас такий вдалий, що жінки вже й не приховували своєї огиди. Лікар утішив його захопленими похвалами на адресу Вантажниці, його коханки. Цей Турок — банкірів син.

Між двома кадрилиями Розанетта попрямувала до каміна, біля якого сидів у кріслі опецькуватий дідок у брунатному фракку з золотими гудзиками. Незважаючи на його побляклі щоки, звислі над високою білою краваткою, волосся в нього було ще русяве й саме кучерявилось, як шерсть пуделя, надаючи йому якоїсь грайливості.

Вона слухала його, нахилившись до самого лиця. Потім приготувала йому склянку сиропу; і нічого не було зграбнішого за її ручки в мереживних манжетах, що виступали з-під вилоги зеленого мундира. Старенький випив сироп і поцілував їх.

— Та це ж пан Удрі, сусід Арну!

— Він же його й занастив! — усміхаючись, мовив Пеллерен.

— Як саме?

Поштар із Лонжюмо вхопив Розанетту за стан; почався вальс. Усі жінки, що сиділи на диванчиках попід стінами вітальні, жваво посхоплювались одна по одній; і їхні спідниці, їхні шаровари, їхні зачіски — все завирувало.

Вони крутилися так близько від Фредеріка, що він помічав навіть краплини поту на лобі, і ця круговерть дедалі швидшала, рівномірна й запаморочлива, надавала його думкам якогось сп'яніння, викликаючи інші образи; усі ці жінки проносилися перед ним, однаково сліпучі, але кожна бентежила його по-іншому, залежно від типу своєї вроди. Полька, що, танцюючи, впадала в якусь солодку млість, будила в ньому бажання пригорнути її до серця й разом полинати в санях по засніженій рівнині. Коли він споглядав рухи Швейцарки, яка вальсувала, випроставши стан і опутивши очі, перед ним поставали картини безтурботної насолоди десь у хатині на березі озера. А то раптом Вакханка, відкинувши свою смагляву голівку, навівала йому мрії про шалені пестощі в олеандрових гаях, у грозу, під невизначні звуки тамбурина. Рибна торговка, засапавшись од надто швидкого темпу, гучно сміялася; і він хотів би разом із нею попивати вино в якійсь поршеронській корчмі і досхочу м'яти в руках її нашійну хустину, як за добрих старих часів. А Вантажниця, ледь торкаючись паркету, здавалося, приховувала в гнучкості свого тіла, в поважному виразі обличчя всю витонченість сучасного кохання, в якому була точність науки і жвавість птаха. Розанетта крутилася, узявшись в боки; з її химерної перуки, що підстрибувала над комірцем, розліталася довкола рисова пудра, і за кожним туром вона своїми золотими острогами ледь-ледь не черкала Фредеріка.

Коли пролунав останній акорд вальсу, з'явилася мадмуазель Ватназ. Голова в неї була пов'язана алжирською хусткою, на лобі численні пістри, очі підмальовані, на

плечах щось ніби плащ із чорного кашеміру, що спадав на світлу спідничку, гаптовану сріблом, а в руці вона тримала баскський бубон.

Позад неї в класичному костюмі Данте ішов високий чоловік, котрий виявився (тепер вона не приховувала своїх стосунків із ним) тим самим співаком із «Альгамбри»; спершу іменуючись Огюстом Деламаром, пізніше він став називати себе Антенором Делама́ре, згодом — Дельмасом, потім Бельмаром і, нарешті, Дельмаром, міняючи і вдосконалюючи своє прізвище відповідно до зростання своєї слави; корчемний поміст він змінив на театр і навіть успішно оце зараз дебютував на сцені Амбігю в п'єсі «Гаспардо-рибалка».

Юссоне, побачивши його, нахмурився. З того часу як відхилили його п'єсу, він терпіти не міг акторів. Годі й уявити собі, які марнославні оті панове, особливо цей.

— Але ж і хизується, полюбуйтеся!

Дельмар злегка віддав чолом Розанетті, тоді прихилився до каміна й заляк; одну руку приклав до серця, виставив уперед ліву ногу, звів очі до неба і так і стояв із позолоченим вінком на капюшоні, силкуючись надати своєму поглядові якомога поетичнішого виразу, щоб чарувати дам. На деякій віддалі довкола нього поступово зібрався цілий гурт.

Ватназ, по тривалих обіймах з Розанеттою, підійшла до Юссоне попросити, щоб той продивився з погляду стилістики її педагогічну працю, яку вона збиралася видати; це був літературно-повчальний збірник «Вінок молодим дівчатам». Літератор обіцяв допомогти. Тоді вона спитала, чи не міг би він у котрійсь із газет, куди має доступ, написати щось похвальне про її друга, а потім навіть дати йому якусь роль. Юссоне за цими розмовами прогавив склянку пуншу.

Готував його Арну, і в супроводі графського грума, котрий тримав тацю, він із задоволенням виглядом пропонував той напій гостям.

Коли він підходив до пана Удрі, Розанетта його зупинила:

— Ну, то як же та справа?

Він трощки почервонів; потім звернувся до старого:

— Наша приятелька казала мені, що ви такі люб'язні...

— Аякже, любий сусіде! Покладайтесь цілком на мене!

При цьому було згадано ім'я пана Дамбреза, вони розмовляли стиха, тому Фредерік чув їх погано; він

перейшов на другий бік каміна, де вже балакали Розанетта й Дельмар.

Лице в актора було вульгарне, ніби театральні декорації, розраховане на те, що дивитимуться віддалік; руки грубі, ноги великі, щелепа важка; він ганив найзнаменитіших акторів, з погордою дивився на поетів, казав: «мій голос, моя зовнішність, мої дані», — прикрашував свою мову словами, мало зрозумілими йому самому, до яких у нього була пристрасть, як-от: «морбідецца», «аналогічний», «гомогенність».

Розанетта слухала його, потакуючи головою. Кризь рум'яна було видно, як у неї від захоплення шаріють щоки, і щось вологе, ніби серпанком, затягувало її ясні очі невиразного кольору. Як могла подібна людина зачарувати її? Фредерік розпалював у собі презирство до нього, можливо, сподіваючись тим самим позбутися певної заздрості, яку той викликав у ньому.

Мадмуазель Ватназ була тепер у товаристві Арну; надто голосно сміючись, вона раз у раз кидала погляд на свою подругу, з якої пан Удрі також не зводив ока.

Незабаром Арну й Ватназ десь зникли, а старий підійшов до Розанетти і щось їй пошепки сказав.

— Та вже ж, це вирішено! Дайте мені спокій!

І вона попросила Фредеріка піти на кухню подивитися, чи там пан Арну.

Вся підлога була заставлена недопитими склянками, а каструлі, казанки, сковороди аж підскакували на плиті. Арну правував слугами, всім тикав, збивав гострий соус, куштував підливи, жартував із куховаркою.

— Гарзд, — сказав він, — перекажіть їй, що я зараз звелю подавати!

Танці припинилися, жіноцтво знову повсідалося, чоловіки походжали собі. Фіранка на одному з вікон випнулась під вітром, і жінка-Сфінкс, не зважаючи на умовляння, виставила спітнілі плечі під протяг. А де ж Розанетта? Шукаючи її, Фредерік пройшов далі, в будуар і спальню. Щоб побути на самоті чи залишитися з кимось удвох, дехто позаходив аж сюди. Шепотіння зливалося з напівтемрявою. Було чути сміх, приглушений носовою хусточкою, і на тлі корсажів повільно й м'яко тріпотіли віяла, неначе крила пораненого птаха.

Ввійшовши до оранжереї, Фредерік побачив біля фонтана, під широким листям каладіума, Дельмара, що лежав на канапі з полотняною оббивкою; Розанетта, сидючи

біля нього, гладила рукою його волосся, і вони дивилися одне на одного. В ту ж таки мить з другого боку, що від вольєра, вступив Арну. Дельмар схопився на ноги; потім подався геть спокійною ходою, не оглядаючись, і навіть зупинився біля дверей, щоб зірвати квітку гібіска і встро-мити її в петельку. Розанетта схилила голову; Фредерік, дивлячись на неї у профіль, помітив, що вона плаче.

— Отакої! Що з тобою? — спитав Арну.

Вона, не відповідаючи, знизала плечима.

— Це через нього? — спитав він.

Вона оповила руками його шию й, цілючи в лоб, повільно сказала:

— Ти ж добре знаєш, що я тебе любитиму завжди, мій пузанчику. Забудь про це! Ходімо вечеряти!

Мідна люстра на сорок свічок освітлювала їдальню, стін якої й не видно було з-під поначіплюваного старовинного фаянсу, і від цього яскравого світла, що падало зовсім прямовисно, ще більшим здавалося велетенське тюрбо, що між закусками та фруктами стояло посеред столу, а по краях вишикувалися тарілки з раковим супом. Шелестячи сукнями, підбираючи спідниці, рукави та шарфи, жінки сідали одна біля одної, чоловіки, стоячи, прилаштовувалися по кутках. Пеллерен та Удрі опинилися біля Розанетти, Арну — навпроти. Палазо та його подруга щойно поїхали.

— Щасливої дороги! — сказала Розанетта. — Почнемо!

І Церковний півчий, вдатний жартівник, замашно перехрестився й почав читати «*Benedicite*»¹.

Дами були скандалізовані, а надто Рибна торговка, що мала дочку, з якої прагнула зробити порядну жінку. Арну також не любляв «таких штучок», вважаючи, що релігію слід шанувати.

Німецький годинник із півнем вибив другу годину, давши тим самим привід до веселих жартів на адресу птаха. Тут посипалися всілякі каламбури, анекдоти, хвастощі, заклади, побрехеньки, що їх видавали за бувальщину, запевнювання в неймовірному, цілий потік слів, який поволі розділявся на приватні розмови. Лилося вино, за однією стравою подавали іншу, лікар розрізав печеню. Гості ціляли один в одного апельсинами, корками, виходили з-за столу, щоб із кимось погомоніти.

¹ «Благословен» (латин.) — назва молитви.

Розанетта раз по раз оберталася до Дельмара, що непо-рушно стояв у неї за спиною; Пеллерен базікав, пан Удрі посміхався. Мадмуазель Ватназ майже одна з'їла цілу купу раків, і їхні панцери хрустіли під її довгими зубами. Ангел, примостившись на дзиглику від форте-піано (єдине місце, де йому дозволяли сісти його крила), незворушно й безупинно жував.

— Ну й апетит! — з подивом повторював Церковний півчий. — Ну й апетит!

А жінка-Сфінкс пила горілку, репетувала на все горло, біснувалася, як демон. Раптом її щоки роздулися, і вона, безсила далі тамувати кров, від якої задихалася, приклала до рота серветку, а тоді шпурнула її під стіл.

Фредерік це бачив.

— Дрібниці!

На його умовляння їхати додому й шануватися, вона відповіла:

— Ова! А що з того? Шануйся, не шануйся — все одно не велика втіха з життя!

І він здригнувся, охоплений печаллю, від якої серце йому взялося кригою, неначе він побачив цілі світи убозтва й розпачу, жаровню з вугіллям біля койки хворого, трупи в морзі, прикриті шкіряними фартухами, і з крана лється їм на голови холодна вода.

А тим часом Юссоне, присівши навпочіпки в ногах Дикунки, горлав захриплим голосом, перекривляючи актора Грассо:

— Не будь жорстока, о Селюто! Це маленьке родинне свято чудове! Сп'яніть мене сластолюбством, мої милі! Пустуймо! Пустуймо!

І він заходився цілувати жінок у плечі. Вони здригалися від його колючих вусів; потім заманулося йому розбити тарілку, злегка стукнувши її об свою ж голову. За його прикладом пішли інші; фаянсові скалки летіли, немов черепаща під великим вітром, а Вантажниця кричала:

— Не бідкайтесь! Це дармовина! Все це нам подарунок від добродія, що їх виробляє!

Всі погляди звернулися до Арну. Він зауважив:

— Ба ні, вибачте, рахунок оплачено! — Йому, певно, хотілося натякнути, що він не коханець Розанетти чи, може, перестав ним бути.

Аж тут залунали два злостиві голоси:

— Йолоп!

— Розпусник!

— До ваших послуг!

— Я також!

Це завелися Середньовічний лицар і Російський ямщик; останній зауважив, що хоробрим може стати всякий, хто заховається в панцир. Лицар узяв це за образ. Він хотів битися, втрутилися інші, а Ветеран гвардії намагався перекричати решту:

— Панове! Вислухайте мене! Кілька слів! Я людина бувала, панове!

Розанетта, постукавши ножем по склянці, домоглася нарешті тиші й тоді звернулася до Лицаря, що так і не зняв шолома, а потім до Ямщика в кошлатій хутряній шапці:

— Скиньте насамперед вашу каструлю! Мені від неї жарко! А ви там — вашу вовчу морду! Будете ви мене слухати, чорти б вас ухопили? Гляньте на мої еполети! Я — ваша капітанша!

Вони скорилися, і всі заплескали в долоні, вигукуючи:
— Хай живе Капітанша! Хай живе Капітанша!

Потім вона взяла з каміна пляшку шампанського і, піднявши її, стала наливати вино в простягнуті до неї келихи. Стіл був дуже широкий, і гості, особливо жінки, обступили її, вони позводилися навшпиньки, позабиралися на стільці, отож за хвилину утворилася справжня піраміда із зачісок, оголених пліч, витягнутих рук, нахилених постатей; і раптом заіскрилися довгі струмені вина, бо П'єро та Арну в різних кінцях їдальні також одкорковували пляшки, забризкуючи лиця гостей. Із вольєра, двері якого були відхилені, дрібненькі пташки позалітали в їдальню; наполохані, вони пурхали навколо люстри, бились у шибки, а деякі сідали на голови, і здавалося, це великі квіти в зачісках.

Музиканти пішли. Рояль переставили з передпокою до вітальні. Ватназ сіла до нього й під акомпанемент Церковного півного, що бив у бубон, із шаленством заграла кадриль, гатячи по клавішах, як кінь б'є копитами землю; вона похитувалася, щоб краще відбивати такт. Капітанша потягла Фредеріка, Юссоне ходив колесом, Вантажниця викаблучувалась, мов клоун, П'єро вдавав орангутанга, Дикунка, розкинувши руки, зображувала човна, що хитається на воді. Нарешті, зовсім знемігшись, всі вгамувалися; розчахнули вікно.

Разом із ранковою свіжістю ринуло денне світло. Розлігся вигук подиву, потім запало безгоміння. Колива-

лося жовтаве полум'я свічок, час од часу лопались їхні розетки, стрічки, квіти, буси всівали паркет; на столиках позалишалися липкі плями пуншу й сиропу; шпалери були забруднені, костюми пом'ялися, припали пилом; волосся позвисало на плечі; рум'яна, білила й пудра, що постікали разом із потом, відкрили мертвотну блідість облич, на яких кліпали почервонілі повіки.

У Капітанші, свіжої, ніби вона щойно з ванни, щоки були рожеві, очі блискучі. Вона геть пошпурила свою перуку, волосся її розсипалося, немов руно, заслонивши весь її одяг, окрім панталон, що справляло враження водночас кумедне і приємне.

Сфінксові, що цокотів зубами од лихоманки, потрібно було дати шаль.

Розанетта кинулась по неї до себе в спальню, а коли гостя пішла й собі слідом, вона рвучко, перед самим її носом, із грюком причинила двері.

Турок голосно зауважив, що ніхто не бачив, як пішов пан Удрі. Всі були такі стомлені, що не звернули уваги на той ущипливий натяк.

Згодом, чекаючи на екіпажі, гості стали загортатися в плащі, надягати капори. Вибило сьому годину. Ангел і досі залишався в їдальні за тарілкою із сардинами в олії, а поруч неї Рибна торговка курила цигарки, даючи життєві поради.

Нарешті під'їхали фіакри, й усі роз'їхались. Юссоне як кореспондент по провінції мусив до сніданку перечитати п'ятдесят три газети, в Дикунки була репетиція в театрі, на Пеллерена чекав натурник, Церковний півчий мав троє побачень. Ангел, відчувши перші напади шлункового розладу, не міг устати. Середньовічний барон відніс дівчину до фіакра.

— Обережно, не поламайте їй крил! — гукнула крізь вікно Вантажниця.

Мадмуазель Ватназ, коли вже вийшла на східці, сказала Розанетті:

— Прощай, дорога! Твій вечір удався на славу. — Тоді нахилилася до її вуха: — Не випускай його з рук!

— До кращих часів, — сказала Капітанша, звільна повертаючись до неї спиною.

Арну й Фредерік верталися разом, так як і приїхали. У торговця фаянсом був такий похнюплений вигляд, аж його супутник подумав, що той занедужав.

— Я? Анітрохи!

Він покушував вуса, хмурих брови, і Фредерік спитав, чи, бува, не справи так його непокоять.

— Зовсім ні! — Тоді зненацька: — Ви, здається, були знайомі з дядечком Удрі? Чи не так? — І додав зі злістю: — Багатий, старий мерзотник.

Далі Арну заговорив про якесь важливе випалювання фаянсу, що його мали закінчити сьогодні у нього на фабриці. Йому хотілося все те бачити. Поїзд відходив за годину.

— Потрібно все-таки заскочити поцілувати дружину! «Авжеж, дружину!» — подумав Фредерік.

Нарешті він ліг спати з нестерпним болем у потилиці; він випив повну карафку води, щоб утамувати спрагу.

Настала інша спрага, спрага жінок, розкошів і всього, що становить паризьке життя. Він почував себе трохи приголомшеним, як людина, що зійшла з корабля; і в маячні напівсну бачив, як раз у раз пропливали перед ним плечі Рибної торгівки, стегна Вантажниці, литки Польки, волосся Дикунки. Потім двоє великих чорних очей, яких на балу не було, з'явилися й собі; легкі, як метелики, палкі, мов смолоскипи, вони зникали, верталися знову, мигтіли, злітали до карнизів, опускалися до його вуст. Фредерік наполегливо, хоча й намарне, силкувався пригадати, чиї ж то очі. Однак сон уже поборов його; тепер йому видалося, немовби він у парі з Арну запряжений в голоблі фіакра, а Капітанша, сидючи на ньому верхи, впинається в нього золотими острогами.

II

На розі вулиці Ремфор Фредерік найняв особняк і негайно купив двомісну карету, коня, меблі, дві жардиньєрки, котрі вибрав собі в Арну, щоб поставити їх обабіч дверей у вітальні. За вітальнею була ще кімната і туалетна. Йому спало на думку поселити там Делор'є. Але як тоді він зможе приймати в себе її, свою майбутню коханку? Присутність друга заважатиме. Фредерік наказав розібрати стінку, щоб розширити вітальню, а туалетну перетворив на курильну кімнату.

Він купив книжки улюблених поетів, розповіді мандрівників, географічні атласи, словники, бо вже склав собі широкий план занять; він підганяв робітників, бігав по магазинах і в нетерплячці зажити втіхи брав усе, не торгуючись.

З рахунків, які подали постачальники, Фредерік побачив, що найближчим часом повинен витратити тисяч сорок франків, не враховуючи спадкових податків — понад тридцять сім тисяч; а що статки його становили нерухоме майно, то він написав у Гавр своєму нотареві, просячи частину його продати, щоб розрахуватися з боргами й мати якусь суму про запас. Потім, бажаючи нарешті узнати оте туманне, хистке й невиразне, що його називають «світом», він листовно попросив дозволу в Дамбрезів навідати їх. Пані Дамбрез відповіла, що сподівається на його візит завтра.

То був прийомний день. У дворі стояли екіпажі. Біля під'їзду до нього поспішили два лакеї, а третій, що був на горішній площадці сходів, рушив поперед нього.

Фредерік пройшов передpokій, ще одну кімнату, тоді простору вітальню з високими вікнами і монументальним каміном, на якому стояли кулястий годинник та дві порцелянові вази страхітливих розмірів, звідки, ніби два золоті куці, стриміли два канделябри з цілим жмутом свічок. По стінах висіли картини в манері іспанця Рібейри, велично спадали важкі порт'єри, і в цьому опорядженні стилю ампір, у кріслах, консолях, столах було щось показне, бундючне. Фредерік мимохить задоволено всміхнувся.

Нарешті він вступив до овальної кімнати з панелями рожевого дерева, щільно заставленої мініатюрними меблями; її освітлювало тільки одне дзеркальне вікно, що виходило в сад. Пані Дамбрез сиділа поблизу каміна, і якийсь десяток гостей утворювали довкола неї кільце. Люб'язними словами привітавши Фредеріка, вона йому подала знак сісти, не виявляючи здивування, що так давно не бачила його.

Коли він увійшов, тут саме вихваляли красномовство абата Кера. Потім стали з приводу якогось нечистого на руку лакея бідкатися, що попсувалися служники, і пішли суди-пересуди. Стара пані Соммері простудилася, мадмуазель Тюрвізо виходить заміж, Моншарони вернуться не раніше як у кінці січня, Бретанкури також. Тепер заведено довго zostаватися в селі. І розкіш обставин ще більше підкреслювала убозтво цих розмов, хоч те, про що точилася розмова, було не таке безглузде, як сама манера говорити, — ні початку, ні кінця, ані будь-якої жвавості. А проте були тут люди обметані — колишній

міністр, кюре великої парафії, кілька визначних державних діячів; і всі вони трималися в межах заялжених тем. В одних був вигляд знеможених удів, в інших — баришницькі нориви, а старі добродії, які поприходили в супроводі своїх дружин, могли бути їхніми дідами.

Пані Дамбрез вітала всіх з однаковою люб'язністю. Ледве заходила мова про чийось хворобу, вона скорботно хмурила брови, але зараз же веселішала, тільки-но починали говорити про бали або вечори. Скоро їй доведеться відмовитись від цих розваг, бо вона бере до себе в дім чоловікову небогу, сироту. Стали вихваляти її самозречення: вона чинить, як справжня матір.

Фредерік приглядався до неї. Матова шкіра її обличчя здавалася пружною й свіжою, однак позбавлена живого блиску, нагадувала законсервований плід. Зате волосся, завите на англійський лад, було ніжніше за шовк, блакитні очі сяяли, всі рухи — зграбні. Сидячи в глибині кімнати на канапці, вона гладила червоні торочки японського екрана, мабуть, для того, щоб показати свої довгі, вузькі, трохи худі руки з вигнутими на кінцях пальцями. На ній була сіра муарова сукня з високим комірцем, — достоту пуританка.

Фредерік запитав, чи не думає вона відвідати в цьому році Ла Фортель. Пані Дамбрез іще й сама не знала. Зрештою, він розуміє: в Ножані їй, певне, нудно. Тим часом гостей більшало. По килимах шелестіли й шелестіли сукні, дами, присівши на край стільця, стиха похихотівши і сказавши кілька слів, хвилин за п'ять від'їжджали зі своїми дочками. Скоро стало неможливо стежити за розмовами, і Фредерік уже намірився йти, як раптом пані Дамбрез сказала йому:

— Отже, по середях, пане Моро, гаразд? — цією одною фразою спокутуючи всю байдужість, виявлену до нього.

Він був задоволений. А проте, вийшовши на вулицю, глибоко зітхнув; і, відчуваючи потребу не в такому штучному середовищі, Фредерік пригадав, що повинен зробити візит Капітанші.

Двері до передпокою були відчинені. Вибігли дві гаванські болонки. Почувся голос:

— Дельфіно! Дельфіно! Це ви, Феліксе?

Він далі не заходив; собачки й досі дзявкали. Нарешті з'явилась Розанетта в пеньюарі з білого мусліну, оздобленому мереживом, у турецьких туфлях на босу ногу.

— Ох, даруйте, пане! Я прийняла вас за перукаря. Одну хвилину! Зараз вернусь!

І він зостався один в їдальні.

Віконниці були позачинювані. Фредерік пройшовся поглядом по кімнаті, пригадуючи метушню тієї ночі, і тут помітив на столі чоловічий фетровий капелюх, старий, пом'ятий, заяложений, гидкий. Чий же це капелюх? Зухвало виставивши свою подрану підкладку, він, здавалося, казав: «А я на все чхав! Я тут господар!»

Капітанша вийшла знову. Вона взяла капелюха, відчинила двері до теплиці, викинула його туди, зачинила двері (тим часом інші двері відчинилися й зачинилися) і, провівши Фредеріка через кухню, впустила його до своєї туалетної кімнати.

З першого погляду було видно, що в усьому домі це найулюбленіше місце, сказати б, його справжній духовний осередок. Стіни, крісла й пружний широкий диван були оббиті ситцем із густим листяним візерунком; на білому мармуровому столі стояли дві великі миски з голубого фаянсу; скляні полички, що утворювали над ним ніби етажерку, були захарашчені флаконами, щітками, гребенями, косметичними олівцями, пуделками з пудрою; в високому трюмо відбивався вогонь, що горів у каміні; з ванни звисало простирадло, в кімнаті пахло сумішшю мигдалю й смирни.

— Вибачте за безладдя. Сьогодні я обідаю не вдома.

І, круто повернувшись, вона трохи не задушила одне собача. Фредерік сказав, що вони чарівні. Розанетта взяла їх на руки і піднесла йому до лиця їхні чорні мордочки:

— Ну ж бо, усміхніться й поцілуйте пана!

Несподівано до кімнати ввійшов якийсь чоловік у засмальцьованому пальті з хутряним коміром.

— Феліксе, мій хороший, — сказала вона, — в неділю ваша справа буде залагоджена, напевне.

Той узявся її зачісувати. Він повідомив їй новини про її приятельок: пані де Рошегюн, пані де Сен-Флорантен, пані Ломбар, — усе це були знатні дами, такі як у домі Дамбрезів. Потім він заговорив про театри; сьогодні ввечері в Амбігю надзвичайний спектакль.

— Ви поїдете?

— Ні! Буду вдома.

З'явилася Дельфіна. Розанетта стала її сварити, що вона пішла з дому без її дозволу. Та божилася, що «ходила на ринок».

— Ану дайте-но видаткового зошита!.. Ви дозволите? Стиха читаючи записи, Розанетта робила зауваження щодо кожної витрати. Звіт служниці не сходився з рахунками.

— Віддайте чотири су решти!

Дельфіна вернула, і Розанетта, відпустивши її, сказала:

— Ох, пресвята діво! Яке горе з цими людьми!

Фредеріка неприємно вразило її нарікання. Воно надто нагадувало йому недавно почуте і ставило знак прикрої рівності між обома домами.

Дельфіна знову зайшла і, наблизившись до Капітанші, щось шепнула їй на вухо.

— Е, ні! Не хочу!

Дельфіна за хвильку явилася знову.

— Пані, вона впирається.

— Ото мені морока! Та витури її!

Саме в цю мить двері штовхнула стара дама в чорному. Фредерік не встиг нічого ні почути, ні розгледіти: господиня метнулася в спальню їй назустріч.

Коли Розанетта вернулася, щоки в неї палали, і вона мовчки сіла в крісло. По її щоці котилася сльозина; згодом вона обернулася до юнака й тихо спитала:

— Як вас зовуть?

— Фредерік.

— А, Фредеріко! Вам не буде неприємно, що я вас так називаю?

Вона глянула на нього ласкаво, майже закохано. Та раптом вигукнула з радощів, побачивши мадмуазель Ватназ.

Ця артистична жінка аж ніяк не могла гаяти часу: рівно о шостій їй належало очолити власний табльдот, вона задихалась од знемоги. Спершу вона дістала з торбинки ланцюжок годинника та аркушик паперу, а тоді різні речі, покупки.

— Хай тобі буде відомо, що на вулиці Жебур продаються шведські рукавички по тридцять шість су пара, — чудо! Твій фарбар просить зачекати ще тиждень. Щодо гіпюру я сказала, що зайду згодом. Бюньйо завдаток отримав. Ото, здається, і все? Всього ти мені винна сто вісімдесят п'ять франків!

Розанетта дістала з шухляди десять наполеондорів. У них обох не знайшлося дрібних грошей, і Фредерік запропонував свої.

— Я вам верну, — сказала Ватназ, кладучи в торбинку п'ятнадцять франків. — А ви поганець! Я вас більше не люблю: ви того вечора ні разу зі мною не танцювали. Ох, моя люба, на набережній Волтера в одній крамниці наглянула я рамку, сплетену з опудал қолібрі, — яка ж то розкіш! На твоєму місці я б її купила. А ось, поглянь, як тобі це подобається?

І вона показала відріз старовинного рожевого шовку, що його купила в Тамплі на середньовічний камзол Дельмарові.

— Він сьогодні до тебе приходив, еге ж?

— Ні.

— Дивно! — І за хвилину: — Ти де сьогодні ввечері?

— В Альфонсіні, — сказала Розанетта.

Це був третій уже варіант, де вона думає провести вечір.

Мадмуазель Ватназ запитала знову:

— А про старого з Гори що новенького?

Але Капітанша, швидко підморгнувши їй, змусила її прикусити язика; потім провела Фредеріка в передпокій, щоб узнати, чи скоро він бачитиме Арну.

— Попросіть його, хай заїде до мене; звичайно, не при дружині!

На площадці біля стіни стояла парасолька й поруч — пара калош.

— Калоші Ватназ, — сказала Розанетта. — Ну й ніжка, га! Здоровецька в мене подружка! — І мелодраматичним тоном сказала так, що остання літера слова розкотисто загримотіла: — Таким не вірррр!

Фредерік, підбадьорений цією відвертістю, хотів поцілувати її в шию. Вона холодно сказала:

— Ну ж бо — це нічого не коштує!

Він пішов од неї в легковажному настрої, не сумніваючись, що Капітанша незабаром стане його коханкою. Це бажання збудило в ньому інше, і, хоча він був трохи лихий на пані Арну, йому захотілося побачити її.

До того ж він мав зайти до них за дорученням Розанетти.

«Тільки ж зараз, — подумав він (саме вибило шосту), — мабуть, і Арну вдома».

І він одклав візит на завтра.

Вона сиділа в тій самій позі, що й минулого разу й шила дитячу сорочину. Хлоп'я гралося у неї біля ніг із дерев'яними звірятами; Марта трохи поодаль писала.

Фредерік почав із того, що похвалив дітей. Вона відповіла, нітрохи не впадаючи в безглузде материнське марнославство.

Кімната справляла враження цілковитого супокою. У вікна яскраво світило сонце, поліровані меблі блищали; пані Арну сиділа біля вікна, і широкий сонячний промінь, падаючи на завитки волосся на її потилиці, неначе плинним золотом пронизував ніжну смагляву шкіру. І він сказав:

— Он як за три роки вигналась юна особа! Чи пам'ятаєте, мадмуазель, як ви спали в мене на колінах у колясці?

Марта не пам'ятала.

— Це було ввечері, ми верталися із Сен-Клу.

Пані Арну кинула на нього погляд, повний дивного смутку. Чи не забороняла вона йому будь-який натяк на їхній спільний спомин?

Її прекрасні чорні очі з блискучими білками повільно рухалися під повіками, трохи важкими, і в глибині зіниць крилася безмірна добрість. Його знову охопила любов, іще сильніша, ніж досі, неосяжна; споглядання приголомшувало Фредеріка; однак він подолав те заціпеніння. Як же підняти себе в її очах? Яким чином? І, добре подумавши, Фредерік не знайшов нічого кращого, як згадати про гроші. Він завів мову про погоду, що тут не така холодна, як у Гаврі.

— Ви там були?

— Так, у справах... родинних... щодо спадщини.

— А! Дуже рада за вас, — сказала вона з виразом такого щирого вдовolenня, що він був зворушений, так ніби вона зробила йому велику послугу.

Потім вона спитала, що він думає тепер робити, — адже чоловік повинен чимось займатися. Йому спала на думку його вигадка, і він сказав, що завдяки пану Дамбрезу, депутатові, сподівається потрапити в Державну раду.

— Ви, може, знаєте його?

— Лише на прізвище. — Потім, притишивши голос, запитала: — *Він* возив вас на бал тоді, правда?

Фредерік промовчав.

— Мені просто хотілося взнати; дякую.

Далі вона поставила йому двоє-троє стриманих запитань про його сім'ю та рідне місто. Це вельми люб'язно, що він, так довго живучи там, не забув про них.

— А хіба міг би я?.. — спитав він. — Невже ви сумнівалися?

Пані Арну встала.

— Я думаю, що у вас до нашої сім'ї добрі й ширі почуття. Прощайте... до зустрічі.

І вона щиро, по-чоловічому потисла йому руку. Чи не запорука, не обіцянка це? Фредерік відчув усю радість життя; він стримував себе, щоб не заспівати; у нього була потреба відкрити перед ким-небудь серце, виявити великодушність, подати милостиню. Він озирнувся довкола, чи нема людини, якій би можна було чимось допомогти. Ні один жебрак не проходив; і кволе бажання його жертвності зникло, бо він був не з тих, хто довго шукав би для того нагоди.

Тоді він згадав про своїх друзів. Перший, про кого він подумав, був Юссоне, другий — Пеллерен. До Дюссардье, з огляду на його скромне становище, треба було поставитися з особливою увагою; щодо Сізі, то Фредерік радів, що зможе перед ним показати свої достатки. Він усім чотирьом написав листи, запрошуючи відзначити його новосілля наступної неділі, рівно об одинадцятій годині, а Делор'є він доручив привести Сенекаля.

Репетитора звільнили вже з третього пансіону за те, що він засуджував роздачу нагород, — звичай, як на нього, згубний з погляду рівності. Тепер він служив у якогось машинобудівника і вже півроку не жив разом із Делор'є.

Розлука була для них анітрохи не важка. Останнім часом до Сенекаля вчашали якісь чоловіки у блузах, усе патріоти, все робітники, все люди чесні, але їхнє товариство здавалося адвокатові нудним. До того й деякі ідеї його друга, прекрасні як засоби боротьби, йому не подобалися. З честолюбства він про те мовчав, тримаючись у поведженні з Сенекалем обачно, аби лише керувати ним, бо сам із нетерпінням чекав на великий переверот і сподівався вибитись, посісти становище.

Сенекалеві погляди були безкорисні. Щовечора після роботи він вертався до себе в мансарду і шукав по книжках підтвердження своїм мріям. Він робив нотатки до «Суспільного договору». Він напихав себе «Незалежним оглядом». Він вивчив Маблі, Мореллі, Фур'є, Сен-Сімона, Конта, Кабе, Луї Блана — важкий віз письменників-соціалістів, тих, хто хоче все людство поселити в казарми, тих, хто бажав би розважати його в домах розпусти

або змусити до нидіння за конторкою; із суміші всього цього він створив собі ідеал добродесної демократії, щось на зразок ферми та прядильні, якусь подобу американської Лакедемонії, де особистість існувала б лише на те, щоб слугувати суспільству, всемогутньому, більше самодержавному, непогрішимому і божественному за якісь там далай-лами та Навуходоносори. Він не мав сумніву в скорому здійсненні цієї ідеї і люто виступав проти всього, що вважав ворожим їй, міркуючи, як математик, і сліпо вірячи в неї, як інквізитор. Дворянські титули, ордени, мундири, особливо лівреї і навіть занадто гучні репутації збуджували в ньому обурення, а його студії і його злигодні щодень побільшували в ньому зненависть до всього виняткового та до будь-якого вияву зверхності.

— Чим я завдячую цьому панові, щоб виявляти йому якісь люб'язності? Якщо я йому потрібний, він може сам прийти!

Делор'є притягнув його силоміць.

Вони застали Фредеріка в спальні. Штори й подвійні фіранки, венецькі дзеркала — нічого не бракувало; гостодар в оксамитовій куртці сидів, розкинувшись у фотелі, й курих турецькі цигарки.

Сенекаль нахмурился, немов святоша, приведений на веселе збіговисько. Делор'є одним поглядом окинув геть усе, а тоді низько вклонився:

— Ваша ясновельможносте! Засвідчую вам свою пошану!

Дюссардьє кинувся йому на шию.

— Отже, тепер ви розбагатіли? А, це добре, сто чортів, це добре!

Сізі з'явився з крепом на капелюсі. По смерті своєї бабусі він посів неабиякі статки і намагався не так веселитися, як відрізнитися од інших, бути не як усі, одне слово, мати «особливу познаку». Це був його улюблений вислів.

Дійшлося вже до полудня, і всі позіхали; Фредерік очікував іще декого. Почувши ім'я Арну, Пеллерен скорчив гримасу. Він дивився на нього як на ренегата, відколи той покинув мистецтво.

— А якби обійтися без нього? Що ви скажете?

Всі погодилися.

Слуга в високих гетрах одчинив двері, і гості побачили їдальню, оздоблену високими чудовими панелями із золотою фільонкою вгорі; на двох сервантах було

повнісінько посуду. На пічці підігрівалися пляшки з вином; обіч устриць блищали леза нових ножів; у молочному відтинку тоненьких склянок було щось ніжно привабливе, і стіл угинався від дичини, фруктів, вишуканих наїдків. Ця витонченість для Сенекалья нічого не важила.

Він почав з того, що запитав звичайного хліба (якомога черствішого) і при цій нагоді заговорив про вбивства в Бюзансе і продовольчу кризу.

Нічого б цього не сталося, якби пильніше дбали про хліборобство, якби всього не віддали в руки конкуренції, анархії, сумного принципу «вільної торгівлі»! Он як постає грошовий феодалізм, ще гірший за феодалізм колишній. Але начувайтесь! Народ кінець кінцем не стерпить і за свої страждання відплатить капіталістам кривавими вироками або пограбуванням їхніх палаців.

Фредерік на мить уявив собі, як людська юрба із заковченими рукавами вдерлася до розкішної вітальні пані Дамбрез і киями трощить дзеркала.

Тим часом Сенекаль правив далі: робітник через недостатність заробітної плати нещасніший, ніж ілот, негр або парія, особливо коли в нього діти.

— Що йому, подушити їх, щоб спекатися, як то радить, уже не пам'ятаю який, англійський учений, послідовник Мальтуса? — І він повернувся до Сізі: — Невже дійшлося до того, що ми підемо за порадами нищого Мальтуса?

Сізі, який нічого не відав про ту нищість, ба навіть про саме існування Мальтуса, відповів, що біднякам усе-таки багато допомагають і що вищі класи...

— Ох! Вищі класи! — з посмішкою мовив соціаліст. — Найперше, нема ніяких вищих класів; людину підвищує тільки її серце. Ми не хочемо милостині, ви чуєте? Ми жадаємо рівності, справедливого розподілу продуктів праці.

Він вимагав, щоб робітник мав змогу стати капіталістом, як солдат — полковником. Середньовічні цехи, принаймні, обмежуючи кількість підмайстрів, уникали зайвого скупчення робочої сили, а братерські почуття підтримувалися святами, прапорами.

Юссоне, як поет, шкодував за прапорами; Пеллерен — також, уподобавши їх відтоді, як у кафе «Даньйо» почув розмову прибічників фаланстери. Він заявив, що Фур'є велика людина.

— Де там! — заперечив Делор'є. — Ця стара тварюка вбчає в державних переворотях вияв господньої помсти.

Він, як вельможний Сен-Сімон та його поплічники з їхньою ненавистю до французької революції, — купка базік, які прагнуть відновити католицизм.

Пан де Сізі, мабуть, із цікавості чи бажаючи справити добре враження, запитав:

— То ці вчені не поділяють поглядів Вольтера?

— Цього я залишаю вам! — відповів Сенекаль.

— Що? А я гадав...

— Та ні! Він не любив народу!

Далі мова перейшла на сучасні події: іспанські шлюби, рошфорівське казнокрадство, новий капітул Сен-Дені, який призведе до збільшення податків. На думку Сенекаля, вони й так були надто великі.

— І навіщо, боже милий? Щоб споруджувати палаци для музейних мавп, улаштовувати на майданах пишні паради чи підтримувати серед придворних лакеїв середньовічний етикет!

— Я читав у «Журналі мод», — сказав Сізі, — що в день святого Фердинанда на балу в Тюільрі всі були одягнені як вантажники.

— Хіба ж це не жалюгідно! — мовив соціаліст, з огидою знизуючи плечима.

— А версальський музей! — вигукнув Пеллерен. — Що там казати! Ті йолопи вкоротили одну з картин Делакруа і наточили Гро! В Луврі так добре реставрують, скребуть і підправляють полотна, що років за десять од них, певно, нічого й не зостанеться. А про помилки в каталозі один німець написав цілу книжку. Слово честі, чужоземці сміються з нас!

— Авжеж, ми стали посміховиськом Європи, — сказав Сенекаль.

— Це тому, що мистецтво підпорядковане короні.

— Доки не буде загального виборчого права...

— Дозвольте! — Художник, якого вже двадцять років не приймали на жодну виставку, обурювався проти Влади. — О, хай нам дадуть спокій! Я особисто не вимагаю нічого! Тільки ж палати повинні були б законами підтримувати мистецтво. Слід би заснувати кафедру естетики, знайти професора, людину, котра була б і практиком, і водночас філософом і, можна сподіватися, зуміла б згуртувати маси. Ви б, Юссоне, добре зробили, якби порушили це питання в вашій газеті!

— Хіба ж наші газети мають волю? Чи ми самі вільні? — з запалом озвався Делор'є. — Як подумаю, що,

перше ніж пустити на воду човника, треба виконати двадцять вісім формальностей, хочеться податися до людодів! Уряд нас пожирає! Усе в його руках: філософія, право, мистецтво, навіть повітря, а знеможена Франція хрипить під жандармським чоботом і попівською сутаною!

Так майбутній Мірабо широким потоком виливав свою жовч. Нарешті він узяв склянку, підняв її, підвівся сам і, впершись рукою в бік, блискаючи очима, промовив:

— Я п'ю за повне повалення існуючого ладу, інакше кажучи, всього, що називають Привілеями, Монополією, Управлінням, Ієрархією, Владою, Державою, — і ще гучнішим голосом закінчив: — яких я хотів би розбити ось так! — І він шпурнув на стіл високий гарний келих, що розлетівся на тисячу скалок.

Всі заляскали в долоні, а найдужче — Дюссардье.

Видовище несправедливостей обурювало його серце. Він непокоївся за Барбесову долю; він був із тих, хто ладен кинутися під колеса екіпажа, щоб допомогти коневі, що, спіткнувшись, упав. Його ерудиція обмежувалася двома творами: один із них називався «Злочини королів», другий — «Таємниці Ватикану». Він, роззявивши рота, слухав адвоката з явною насолодою. Нарешті він не втримався:

— А я докоряю Луї-Філіппові за те, що він зрадив поляків!

— Одну хвилинку, — сказав Юссоне. — Передусім ніякої Польщі не існує; це Лафайєтова вигадка. Як правило, всі поляки — з передмістя Сен-Марсо, а справжні потонули разом із Понятовським.

Одне слово, його «на слизкє не зіб'єш», він «зневірився в усьому тому». Це ж те саме, що морський змії, скасування Нантського едикту чи «стара байка про Варфоломійську ніч»!

Сенекаль, не беручи під захист поляків, вхопився за останні слова журналіста. На пап звели наклепи, адже вони, що не кажіть, стоять за народ, а Лігу він назвав «зорею Демократії, великим рухом на захист більшості проти індивідуалізму протестантів».

Фредерік був трохи здивований такими ідеями. Сізі вони, мабуть, остогидли також; він перевів мову на живі картини в театрі Жімназ, що саме на ту пору приваблювали багато глядачів.

Сенекаль засмутився з того. Такі видовища розбещують дочок пролетаря; потім і вони прагнуть виставляти напоказ зухвалу розкіш. Тож він виправдував баварських студентів, які образили Лолу Монтеc. За прикладом Руссо, він більше поважав вугляреву дружину, ніж фаворитку короля.

— Ви зневажаєте трюфелі! — велично заперечив Юссоне.

І він став на захист таких дам із пошани до Розанетти. Далі повів мову про бал, що вона влаштувала, про костюм Арну.

— Кажуть, що справи його кепські, — сказав Пеллерен.

У торговця картинами щойно скінчився судовий процес у справі його бельвільських ділянок, а тепер він був членом компанії по розробці фарфорової глини в Нижній Бретані разом із такими, як і він сам, несерйозними особами.

Дюссардье знав про це більше, бо його хазяїн, пан Муссіно, справлявся про Арну в банкіра Оскара Лефевра, і той відповів, що вважає Арну людиною несолідною, — йому доводилося переписувати векселі.

Десерт закінчився; перебралися в вітальню, обтягнуту, як і в Капітанші, жовтим шовком і обставлену в стилі Людовіка XVI.

Пеллерен кинув докір Фредерікові, що він не віддав переваги неогрецькому стилеві; Сенекаль тер сірники об шпалери; Делор'є втримувався од зауважень, зробивши лише одне щодо бібліотеки: назвав її бібліотекою малої дівчинки. Тут було зібрано більшу частину сучасних авторів. Поговорити про їхні твори не було змоги, бо Юссоне зараз же починав розповідати анекдоти про них самих, критикував їхній вигляд, поведження, костюми, вихваляючи якихось літераторів п'ятнадцятого рангу, ганячи першорядні таланти і, звісно, побиваючись над сучасним занепадом. У будь-якій сільській пісеньці більше поезії, ніж у всій ліриці XIX сторіччя; Бальзака перехвалили, Байрона уже знищено, Гюго нічого не тямить у театрі тощо.

— Чому ж, — спитав Сенекаль, — у вас нема книжок наших поетів-робітників?

А пан Сізі, що цікавився літературою, здивувався, що не бачить на Фредеріковім столі «якихось новітніх фізіологій — фізіології курця, рибалки, митного чиновника».

Гості так допекли господареві, що йому кортіло витурити їх геть. «Ну ж і дурень я!» І, відвівши вбік Дюссардье, він запитав, чи не може йому в чомусь допомогти.

Славний хлопець розчулився. Але він служить касиром і нічого не потребує.

Потім Фредерік повів Делор'є до себе в спальню і дістав із шухляди дві тисячі франків.

— На, друже, бери! Це решта моїх давніх боргів.

— Ну... а як же газета? — спитав адвокат. — Ти ж добре знаєш, я вже говорив про це з Юссоне.

А коли Фредерік сказав, що зараз йому «трохи сутужно», той ущипливо посміхнувся.

Після лікерів пили пиво; після пива — грог; знов запалили люлечки. Нарешті о п'ятій годині гості порозходилися; вони простували поруч, не розмовляючи, аж раптом Дюссардье сказав, що Фредерік чудово їх пригостив. Усі погодилися.

Юссоне зауважив, що сніданок був важкуватий. Сенекаль розкритикував обставу помешкання, назвавши її нікчемною. Сізі був такої самої думки. Там нема й сліду «особливої позначки».

— Мені здається, — мовив Пеллерен, — що він, безперечно, міг би замовити в мене картину.

Делор'є мовчав, маючи в кишені панталон банкові білети.

Фредерік залишився сам. Він думав про своїх друзів і відчував, що його ніби відмежовує од них глибокий рів, повний темряви. Ось він протягнув їм руку, проте його щирість не викликала в них відгуку.

Він пригадав, що Пеллерен і Дюссардье говорили про Арну. То, звичайно, вигадки, наклепи. Але з якої речі? І він уже бачив, як зубожіла пані Арну, плачучи, розпродує своє умеблювання. Ця думка мордувала його цілісіньку ніч; на другий день він подався до неї.

Не знаючи, як їй передати те, що йому стало відомо, він у розмові, ніби між іншим, спитав, чи Арну й досі посідає бельвільські ділянки.

— Так, і досі.

— Він тепер, здається, член товариства по видобутку фарфорової глини в Бретані?

— Так.

— На фабриці все йде гаразд, правда ж?

— Авжеж... я думаю. — І, відчуваючи, що він не зважається щось сказати, запитала: — Що з вами? Ви мене лякаєте!

Тоді він розповів їй про історію з переписуванням векселів. Вона опустила голову і мовила:

— Я так і підозрювала!

Справді, Арну заради вигідної спекуляції відмовився продавати свої ділянки, заставив їх за велику суму і, не знаходячи покупців, вирішив поправити справу спорудженням фабрики. Витрати переважили кошторис. Більше вона нічого не знала; а він уникає будь-яких розпитувань і знай запевнює, що «все йде гаразд».

Фредерік намагався її заспокоїти. Може, це труднощі тимчасові. Зрештою, коли він щось довідається, то повідомить їй.

— Ох, так! Прошу вас! — сказала вона і склала руки з чарівним виразом благання.

Отже, він може бути їй корисним. Він входить у її життя, в її серце!

З'явився Арну.

— От чудово! Ви зайшли, щоб повезти мене на обід!

Спантичений Фредерік промовчав.

Арну поговорив про різні дрібниці, потім попередив дружину, що повернеться дуже пізно, бо в нього побачення з паном Удрі.

— У нього вдома?

— Ну звичайно, у нього.

Спускаючись по східцях, він признався, що Капітанша сьогодні вільна, і вони разом поїдуть повеселитися в «Мулен Руж», а що він завжди мав потребу комусь відкрити серце, то попросив Фредеріка, щоб той провів його аж до Розанеттиного дому.

Та замість того щоб зайти, він почав ходити по тротуару, роздивляючись вікна третього поверху. Раптом фіранка відхилилася.

— А! Браво! Дядечко Удрі вже пішов. На добраніч!

Виходить, вона утриманка старого Удрі! Фредерік тепер не знав, що й подумати.

З цього дня Арну став ще приязніший, аніж досі; він запрошував його на обіди до своєї коханки, і невдовзі Фредерік почав одвідувати обидва доми.

У Розанетти було весело. До неї заїжджали ввечері, повертаючись із клубу чи театру, пили чай, грали партію в лото; по неділях розгадували шаради; Розанетта, найжвавіша серед усіх, відзначалася забавними витівками, наприклад, бігала навкарачки або натягувала на

себе плетеного ковпака. Коли вона ставала край вікна розглядати перехожих, то надівала капелюха з волової шкіри; вона курила люльку з довгим цибухом, співала тірольських пісень. Днями вона знічев'я витинала квіти із шматка ситцю, сама наліплювала їх на шибки, намазувала рум'янами обох своїх собачок, запалювала курильні свічки й ворожила на картах. Безсила вгамувати власні примхи, вона мліла з захоплення, побачивши якусь витребеньку, не спала вночі, квапилася купити її, вимінювала на іншу, переводила нінащо якусь тканину, розгублювала свої коштовності, тринькала гроші, могла б збути останню сорочку, щоб дістати літерну ложу. Вона часто просила Фредеріка, щоб той пояснив їй якесь випадково вчитане слівце, але не слухала пояснень, швидко перестрибуючи з одного предмета на інший і сиплючи запитання. Напади веселощів змінювались у неї на дитячі вибухи гніву; а то, бувало, поринала вона в мрії, сидючи на підлозі перед каміном, понуривши голову і охопивши руками коліна, непорушна, немов той заціпенілий вуж. Не зважаючи на Фредеріка, вона при ньому одягалася, повільно натягувала шовкові панчохи, тоді вмивалася, забризкуючи все довкола, відкидалася назад, ніби трепетна наяда; і її сміх, що відкривав білі зуби, блиск очей, її врода й веселість — усе поклонило Фредеріка й бентежило його.

Пані Арну майже завжди, коли він приходив, учила малого читати або стояла за стільцем Марти, яка грала на піаніно гами; якщо вона сиділа за шиттям, він вважав за велике щастя підняти ножиці, коли вони впадуть. Всі її рухи були велично-спокійні; її маленькі ручки здавалися створеними на те, щоб роздавати милостиню, щоб утирати сльози, а в її голосі, трохи приглушеному з природи, чулися ласкаві інтонації й ніби подих легенького вітерцю.

Літературою вона не захоплювалася, але чарувала розумом, коли вживала слова прості й проникливі. Вона любила подорожувати, слухати шум вітру в лісі і в дощ гуляти з непокритою головою. Слухаючи про оті милі вподобання, Фредерік сподівався на її цілковиту відвертість, до якої воно вже йшлося.

Часті відвідини цих двох жінок становили ніби дві мелодії; одна — грайлива, буйна, повна веселощів, а друга — врочиста, майже побожна; линучи водночас, вони звучали дедалі голосніше і мало-помалу зливалися,

бо тоді, коли пані Арну, бувало, ненароком торкнеться до нього лише пальцем, перед ним поставав, відгукуючись на його бажання, образ тієї, другої, з котрою було більше надії на успіх; коли ж у товаристві з Розанеттою починало хвилюватися його серце, він одразу згадував своє велике кохання.

До цього ж злиття схиляла й подібність в обставі обох помешкань. Одна із двох скринь, що колись виставлені були на бульварі Монмартр, тепер прикрашала Розанеттину їдальню, друга — вітальню пані Арну. В обох домах сервізи були однакові, й навіть на кріслах валялися такі самі оксамитові ярмулки; далі безліч дрібних подарунків — екрани, шкатули, віяла — переходили від дружини до полюбовниці й назад, бо Арну, без найменшого сорому, часто відбирав те, що подарував одній, щоб презентувати другій.

Капітанша з Фредеріком сміялися з тих поганих його вибриків. Яюсь у неділю, по обіді, вона повела Фредеріка в передпокій і показала в кишені пальта Арну пакуночок з тістечками, що їх він поцупив зі столу, певно, щоб почастувати свою сім'ю. Пан Арну зважувався на пустощі, що межували з гидотою. Він вважав обов'язком ошукувати міську митницю; в театр він ніколи не ходив за гроші; з квитком другого класу завжди пробирався в перший і розповідав, як про чудову витівку, що мав звичку кидати в купальнях до карнавки служникам замість монети в десять су гудзика від штанів; усе це нітрохи не заважало Капітанші любити його.

Проте вона яюсь сказала в розмові про нього:

— Ох і набрид він мені нарешті! Досить з мене! Хай там що, їй-богу, найду собі іншого!

Фредерік зауважив, що «іншого», як йому здається, вже знайдено і зовуть його паном Удрі.

— Ова! — сказала Розанетта. — Ну й що з того? — І далі зі слізьми в голосі: — Адже я у нього прошу так мало, а він, тварюка, не хоче! Не хоче! Що ж до обіцянок — о! — то інша справа.

Він пообіцяв їй навіть четверту пайку прибутків од горезвісної фарфорової глини; жодних прибутків вона й в очі не бачила, як і кашемірової шалі, якою він уже півроку дурить її.

Фредерік одразу вирішив було зробити їй цей подарунок. Проте Арну міг зрозуміти, ніби приятель хоче тим самим провчити його.

Попри все те він добряга, його дружина сама це казала. Але який навіжений! Замість того щоб приймати гостей у себе, він тепер щодня запрошує знайомих до ресторану. Він купує речі зовсім непотрібні, скажімо, золоті ланцюжки, настінні годинники, всіляке домашнє начиння. Пані Арну навіть показала Фредерікові в коридорі силу-силенну чайників, грілок, самоварів. Нарешті вона якось призналася йому, що її непокоїть: Арну змусив її підписати вексель на ім'я пана Дамбреза.

Тим часом Фредерік не зрікався літературних намірів, які в певному розумінні були для нього справою честі. Він хотів написати історію естетики — підсумок його розмов із Пеллереном; потім — зобразити в драмах різні моменти французької революції і, під посереднім впливом Делор'є та Юссоне, збирався створити велику комедію. Під час роботи часто виринало перед ним обличчя то однієї, то другої жінки; він опирався бажанню побачити одну з них, та незабаром піддавався спокусі, а вернувшись од пані Арну, ставав іще сумніший.

Якось уранці, коли він біля каміна вдавався в меланхолію, ввійшов Делор'є. Сенекалеві підбурливі речі наполохали його патрона, і він знову опинився без засобів до існування.

— Що ж я тут, по-твоєму, можу зробити? — мовив Фредерік.

— Нічого! Грошей у тебе нема, я знаю. Але чи не зміг би ти підшукати йому якесь місце через пана Дамбреза або Арну?

Цьому, останньому, можливо, потрібні інженери на його фабриці. Фредерікові сійнула думка: Сенекаль міг би повідомляти його про відсутність чоловіка, передавати листи, помагати в багатьох випадках, які можуть трапитись. Чоловіки завжди роблять один одному такі послуги. Зрештою, він добере способу скористатися Сенекалем таким чином, що той і не здогадається. Доля посилає йому помічника, це добрий знак, нехтувати ним не слід; і, вдаючи, ніби те йому байдужісінько, він відповів, що справу, мабуть, пощастить залагодити і що він за неї візьметься.

Фредерік узявся за неї негайно. В Арну було багато мороки з фабрикою. Він шукав мідно-червону китайську фарбу; але його фарби щезали при випалюванні. Щоб запобігти розтріскуванню фаянсу, він підмішував до

глини вапна; та вироби ставали ламкі, емаль на рисунках бралася пухирчиками, великі пластинки жолобилися, і він, приписуючи ці невдачі поганому устаткуванню фабрики, хотів замовити нові дробарки, нові сушарні. Фредерік пригадав деякі з цих недоладностей і, зайшовши до Арну, сказав, що натрапив на людину вельми тямущу, здатну винайти знамениту червону фарбу. Арну аж підстрибнув на radoщах, потім, вислухавши все, відповів, що йому нікого не треба.

Фредерік заходився вихваляти надзвичайні знання Сенекалья — воднораз інженера й рахівника, пречудового математика.

Фабрикант погодився на зустріч із Сенекалем.

Обидва вони засперечалися про оплату. Тоді Фредерік, утрутившись у справу, все влаштував, і в кінці тижня угоду було укладено.

Але фабрика знаходилась у Крейлі, тому Сенекаль не міг Фредерікові ні в чому допомагати. Ця думка, дуже проста, засмутила Фредеріка, як справжня невдача.

Він зрозумів: що більше справи відриватимуть Арну від дружини, то більше він сам зможе розраховувати на успіх у неї. Тоді взявся він вихваляти Розанетту, вказав Арну на все, чим той завинив перед нею, передав їй не-виразні погрози, почуті за останньої зустрічі, навіть згадав про кашемірову шаль, не приховуючи й того, що Розанетта звинувачує його в скнарості.

Арну, ображений цими докорами (та ще й занепокоєний), приніс Розанетті шаль, але посварив її за те, що вона поскаржилась Фредерікові; а коли вона сказала, що тисячу разів нагадувала йому про обіцянку, він став запевнювати, нібито забув, бо надто заклопотаний справами.

Другого дня Фредерік прийшов до неї. Хоч була вже друга година, Капітанша вилежувалась, а біля самого її узголів'я Дельмар за круглим столиком доїдав шматок паштету. Вона ще здалеку вигукнула: «Отримала! Отримала!» — тоді, взявши Фредеріка за вуха, поцілувала в лоб, довго дякувала, казала йому «ти» і навіть захотіла посадити його на своє ліжко. Її гарні ніжні очі блищали, вологий рот усміхався, округлі руки висувалися із сорочки без рукавів, і час од часу він відчував крізь батист пружні форми її тіла. Дельмар увесь цей час поводив очима:

— Але справді, друже мій, дорога моя!..

Те повторювалося потім раз по раз. Як тільки Фредерік заходив, вона підіймалася на лікті, щоб йому було зручніше поцілувати її, називала його любчиком, дорогесеньким, втикала йому в петельку квіточку, поправляла краватку; ці ніжності збільшувалися завжди, коли поряд бував Дельмар.

Чи не залицяється вона до нього? Фредерік так і подумав. На його місці Арну не посоромився б обдурити друга. Має ж він право не бути доброчесним із його коханкою, якщо він доброчесний з його дружиною; адже Фредерік гадав, що воно так і є, чи, точніше, хотів упевнити себе, ніби так є, намагаючись виправдати свою надмірну стриманість. Проте він вважав своє поведіння безглуздим і постановив діяти щодо Капітанші рішуче.

Отож якось у пообідню пору, коли вона нахилилася над комодом, він підійшов до неї й обійняв її так недовзначно, що вона випросталася і вся спаленіла. Він почав знову те саме; тоді вона заплакала й сказала, що дуже нещасна, але це ще не дає підстави зневажати її.

Він повторював свої спроби. Вона змінила тактику: на все лише сміялась. Він надумався відповідати тим самим тоном і дійшов до крайнощів. Але він прикидався занадто веселим, щоб вона могла повірити в його щирість, а їхня товариська невимушеність стала на заваді серйозному вияву почуттів. Нарешті вона якось заявила, що не потребує чийось недоїдків.

— Яких це чийось?

— А може, ні? Забирайся до своєї пані Арну!

Фредерік часто говорив про неї; Арну, зі свого боку, мав ту саму звичку; Розанетті кінець кінцем увірвався терпець раз у раз вислуховувати похвали цій жінці, і її докір був у певному розумінні помстою.

Фредерік затаїв на неї образу.

До того ж вона почала його дуже дратувати. Інколи виставляла себе бувалою в бувальцях і злісно говорила про любовні діла зі скептичною посмішкою, яка будила в ньому непереможне бажання ляснути її по обличчю. Але за чверть години любов уже була єдиним благом на світі, і, приморщивши очі та схрестивши на грудях руки, ніби когось обіймаючи, Розанетта в сп'янінні, майже неприємна, бурмотала: «Ох, так! Це чудово! Це так чудово!» Неможливо було збагнути її, взнати, наприклад, чи любить вона Арну, бо вона знущалася

з нього, а проте, здавалося, й ревнувала його. Те саме і з Ватназ, яку вона називала то негідницею, а то своєю найкращою подругою. Зрештою, у всій її особі, навіть у тому, як вона закручувала косу, було щось незбагненне, схоже на виклик, і Фредерік прагнув її головним чином заради вдовolenня перемогти й підкорити.

Що його діяти? Адже часто вона без жодної церемонії спроваджувала його, на хвилю з'являючись у дверях, щоб тільки шепнути: «Я зайнята до вечора!» — або заставав він її в товаристві душ дванадцяти гостей, а коли вони й залишалися вдвох, можна було битися об заклад, що завади поставатимуть без кінця-краю. Він запрошував її на обід, вона завжди відмовлялась; раз якось погодилась, але не приїхала.

В голові йому зродився макіавеллівський план.

Знаючи від Дюссардье про Пеллеренові нарікання на свою адресу, Фредерік надумав замовити йому портрет Капітанші, портрет натуральної величини, який потребував би багато сеансів; сам він не пропустить жодного з них; властива художникові неакуратність полегшить побачення сам на сам. І він запропонував Розанетті позувати для портрета, щоб подарувати своє зображення дорогому Арну. Вона погодилась, бо заздалегідь уявила свій портрет у Великому салоні, на найпочеснішому місці, і навіть юрму, що товпилась перед ним, до того ж і газети заговорять про неї, тож вона відразу «ввійде в моду».

Що ж до Пеллерена, то він жадібно вхопився за пропозицію. Цей портрет повинен його прославити, стати шедевром.

Він перебрав у пам'яті всі портрети відомих йому великих майстрів і остаточно зупинився на портреті в манері Тиціана, до якого він додасть оздоблення на зразок Веронезе. Отже, він здійснить свій замір без усяких штучних тіней, у яскравому світлі, тіло витримає в одному тоні, і лише на аксесуари падатимуть відблиски.

«А що, як одягти її, — думав він, — у рожеву шовкову сукню зі східним бурнусом? Е, ні, до біса цей бурнус! Краще б убрати її в синій оксамит на сірому, щільному тлі! Може, додати ще білий гіпюровий комірець, чорне опахало, а позаду червоне драпування?»

Отак, добираючи убори, він день у день поширював свій задум і захоплювався ним.

Серце його стрепенулося, коли Розанетта, в супроводі

Фредеріка, прийшла до нього на перший сеанс. Він поставив її на якусь подобу естради посередині кімнати і, скаржачись на освітлення та жалкуючи за своєю колишньою робітнею, попросив її спершу зіпертися на якийсь п'єдестал, потім сісти в крісло, а сам то віддалявся, то знову підходив до неї, щоб щиглем поправити складки сукні; примруживши очі, він дивився на Розанетту і часом озивався до Фредеріка, питаючи поради.

— Оце вже ні! — вигукнув він. — Я вертаюся до попереднього задуму! Я оберну вас на венеціанку!

На ній буде сукня вишневого оксамиту із золотим поясом, а з-під широкого рукава, облямованого горностаєм, виднітиме оголена рука, зіперта на поручень східців, що підніматимуться позаду. Ліворуч, аж до верху полотна, буде височіти колона, сягаючи архітектурних оздоб склепіння. Під ними маячитимуть купи майже чорних помаранчевих дерев на тлі голубого неба, посмугованого білими хмарами. На балюстраді, застеленій килимом, — срібна таця, букет квітів, бурштинові чотки, кинджал і старовинна жовтава скринька слонової кісті, повна золотих цехінів; кілька з них, розсипавшись по підлозі, утворюватимуть блискучі бризки, що мають повертати погляд до кінчика її ноги, а стоятиме вона, яскраво освітлена, на передостанній приступці.

Він приніс скриньку від картин і поставив на естраду, щоб зобразити приступку; тоді замість аксесуарів розклав на дзиглику, що правив за балюстраду, свою синю блузу, щит, бляшанку з-під сардин, жмутик пір'я, ножа і, розкидавши перед Розанеттою дюжину мідяків, попросив її прибрати відповідну позу.

— Уявіть собі, що всі ці речі — скарби, розкішні подарунки. Голову трошки праворуч! Чудово! Не рухайтеся! Така велична постава личить характерові вашої вроди.

Вона була в шотландській сукні, в руках тримала велику муфту і ледве стримувалась, щоб не зареготати.

— А от у волосся ми повплітаємо перли: в рудому волоссі це завжди ефектно.

Капітанша запротестувала, сказавши, що волосся в неї не руде.

— Та не сперечайтесь! У художників рудий колір зовсім не те, що в обивателів!

Він почав робити загальний начерк і так був поглинутий думками про великих майстрів Відродження, що

тільки й говорив про них. Цілу годину він марив уголок про їхнє чудове життя, сповнене геніальності, слави й розкошів, про тріумфальні в'їзди до міст, про бенкети при світлі смолоскипів, серед жінок, напівголих, прекрасних, як богині.

— Ви створені, щоб жити так, як жили за тих часів. Така жінка, як ви, була б гідна принца.

Розанетта вважала, що Пеллеренові компліменти дуже милі. Було призначено день наступного сеансу; Фредерік узявся принести аксесуари.

Від натопленої груби в Розанетти трохи туманіла голова, тож верталися вони пішки вулицею Дюбак і виїшли на Королівський міст.

Була прекрасна погода, холодна і ясна. Сідало сонце, деякі вікна будинків Старого міста блищали вдалині, мов золоті плити, а позаду, з правого боку, вежі собору Богоматері окреслювались зовсім чорні на тлі синього неба, м'яко повитого на обрії сірим серпанком. Потягнув вітер. Розанетта сказала, що їй захотілося їсти, і вони зайшли в Англійську кондитерську.

Молоді жінки з дітьми їли, стоячи біля мармурового прилавка, де під скляними ковпаками тиснулися тарілки з тістечками. Розанетта проковтнула два бісквіти з кремом. Цукрова пудра залишила в неї по куточках губ вусики. Щоб витерти їх, вона кілька разів діставала з муфти носовичок; в обрамленні зеленого шовкового капора її обличчя нагадувало розквітлу троянду серед листя.

Вони пішли далі; на вулиці Миру вони зупинилися перед вітриною ювеліра, щоб роздивитися браслет; Фредерік захотів подарувати їй ту оздобу.

— Ні, — сказала вона, — бережи гроші.

Його вразили ці слова.

— Що сталося з моїм котиком? Затужив?

І розмова зав'язалася знову; Фредерік, як звичайно, взявся запевнювати її в своїм коханні.

— Ти ж добре знаєш, що це неможливо!

— Чому?

— А! Тому що...

Вони йшли пліч-о-пліч, вона спиралася йому на руку, і оборки сукні торкалися його ніг. Тут він згадав зимові сутінки, коли по цьому ж таки тротуару йшла обіч нього пані Арну, і так поринув у цей спомин, що вже й не помічав Розанетти і не думав про неї.

Вона дивилася кудись просто себе, висячи на його руці, а він тягнув її за собою, немов ліниве дитя. Була пора, коли повертаються з прогулянки, і по сухій бруківці швидко мчалися екіпажі. Їй, мабуть, спливали в пам'яті Пеллеренові лестощі, й вона зітхнула:

— Ох! І є ж десь такі щасливиці! Цілком певно, я створена для якогось багатого чоловіка.

Він брутально заперечив:

— Та ви ж його вже маєте! — Адже пан Удрі, як усі вважали, був тричі мільйонер.

Але, виявилось, вона тільки й мріяла, як би його спекатись.

— А хто вам боронить?

І він дав волю висміюванню того старого буржуа в перуці, запевнюючи її, що цей зв'язок непристойний і що вона мусить його порвати.

— Авжеж,— відповіла Капітанша, ніби розмовляючи сама з собою,— мабуть, я зрештою так і зроблю.

Фредерік був у захопленні від її безкорисливості. Вона пішла повільніше, і він подумав, що вона втомилася. Вона вперто не хотіла сідати в екіпаж і відпустила Фредеріка перед своїм під'їздом, пославши йому поцілунок рукою.

«О! Яка шкода! Лише подумати: є ж такі дурні, що вважають мене за багача!»

Він вертався додому похмурий.

Там на нього чекали Юссоне й Делор'є.

Журналіст, сидючи за столом, малював голови турків, тим часом як адвокат, улігшись у брудних черевиках на канапу, куняв.

— А! Нарешті! — вигукнув він.— Але який лютий вигляд! Можеш ти мене вислухати?

Мода на нього як на репетитора минала, бо він начиняв своїх учнів теоріями, несприятливими для іспитів. Він два-три рази виступив у суді, програв справи, і кожне нове розчарування підкріплювало в ньому давню мрію про газету, де він зміг би показати себе, мстити, вивергати свою жовч і свої ідеї. До того ж прийдуть слава й багатство. Сподіваючись на це, він і укоськував Юссоне, що мав свою газету.

Той випускав її тепер на рожевому папері, вигадував небиліці, укладав ребуси, встрявав у полеміку, навіть (незважаючи на тісне приміщення) збирався влаштувати концерти. Річна передплата «давала право на

місце в партері одного з головних паризьких театрів; крім того, редакція зобов'язувалась забезпечувати іногородніх добродіїв усіма бажаними довідками з царини мистецтва та іншими». Але друкар погрожував, господареві будинку заборгували за дев'ять місяців, виникли всілякі труднощі, і Юссоне дав би «Мистецтву» загинути, якби не вмовляння адвоката, який день у день підтримував у ньому бадьорість. Зараз Делор'є підпріг і його, аби надати більшої ваги своєму клопотанню.

— Ми прийшли заради газети, — сказав він.

— Хіба? Ти й досі думаєш про неї? — байдужим тоном відповів Фредерік.

— Звичайно, думаю!

І він знову виклав свій план. Друкуючи біржові звіти, вони зав'яжуть взаємини з фінансистами і таким чином дістануть сто тисяч франків, необхідних для застави. Однак, щоб листок міг перетворитися на політичну газету, треба спочатку мати численну клієнтуру і заради цього піти на деякі збитки, не рахуючи витрат на папір, на друкування, на контору; коротше — потрібна сума в п'ятнадцять тисяч франків.

— Я не маю капіталів, — заявив Фредерік.

— А ми? — мовив Делор'є, схрестивши руки на грудях.

Фредерік, ображений таким жестом, сказав:

— Хіба в тому моя вина?..

— Ого! Чудово! Вони мають дрова в каміні, трюфелі на обід, м'яку постіль, бібліотеку, екіпаж, усі блага! А що інший тремтить на холодному горищі, обідає за двадцять су, гарує, мов каторжник, і борсається в злиднях — то не їхня вина!

І він повторював: «То не їхня вина!» — з ціцеронівською іронією, що відгонила судовим красномовством.

Фредерік хотів щось сказати.

— Зрештою, я розумію, є потреби... аристократичного гатунку; безперечно... яка-небудь жінка...

— Ну й що з того, коли б і так? Хіба я не вільний?

— О! Цілком вільний! — І по хвилинній мовчанці Делор'є додав: — Найлегше обіцяти.

— Милій боже! Я ж не відмовляюся від обіцянок! — сказав Фредерік.

Адвокат правив далі:

— В шкільні роки дають клятви, готуються утворити фалангу, наслідувати «Тринадцятьох» Бальзака! А зго-

дом, коли зустрінуться: «Прощай, голубе, йди своєю дорогою!» Той, хто міг би зробити послугу іншому, дбайливо притримує все для себе.

— Що?

— Авжеж, ти навіть не познайомив нас із Дамбрезами!

Фредерік глянув на нього; в нужденній сюртучині, тьмяних окулярах, блідий, адвокат видався йому таким жалюгідним, що він не міг утриматися від зневажливої посмішки. Делор'є, помітивши її, почервонів.

Він уже вхопив капелюха, щоб іти. Юссоне, занепокоєний, благальним поглядом пробував умовити його і звернувся до Фредеріка, що повернувся до них спиною:

— Ну ж бо, любий мій, будьте моїм меценатом! Посприяйте мистецтвам!

Фредерік, з раптовою покірністю долі, взяв аркушик паперу і, нашкрябавши кілька рядків, подав йому. Обличчя Юссоне засяяло. Він передав листа Делор'є:

— Просіть вибачення, вельможний пане!

Їхній друг благав свого нотаря прислати йому якомога скоріше п'ятнадцять тисяч франків.

— О! Тепер я тебе впізнаю! — сказав Делор'є.

— Присягаю честю дворянина, — додав журналіст, — ви молодчага, вас помістять у галерею добродійців!

Адвокат докинув:

— Ти нічого не втратиш, оборудка прекрасна.

— Сто чортів! — вигукнув Юссоне. — Та я ручаюся головою!

І він натеревенив стільки дурниць і наобіцяв стільки чудес (у які, певно, й сам не вірив), що Фредерік не міг добрати, чи то він насміхається з них, чи з самого себе.

Того ж вечора він дістав листа від матері.

Вона, злегка кепкуючи з нього, дивувалася, що він і досі не міністр. Далі писала про своє здоров'я і повідомляла, що пан Рок тепер заходить до неї. «Відтоді як він овдовів, я не вважаю за непристойне приймати його. Луїза дуже змінилася на краще». І в дописці: «Ти нічого не пишеш мені про свого впливового знайомого, пана Дамбреза; на твоєму місці я скористалася б із нагоди».

А чому б і ні? Високі пориви він занедбав, засоби його (він бачив те) були недостатні; після сплати боргів і передачі друзям обіцяної суми його прибутки зменшаться принаймні на чотири тисячі франків. Зрештою,

він відчував потребу припинити цей спосіб життя і взятися за якусь діло. Тим-то, обідаючи другого дня в пані Арну, він признався, як мати його наполягає, щоб він обрав якусь професію.

— А я гадала, — мовила пані Арну, — що пан Дамбрез намірився вас улаштувати в Державну раду. Це б вам підійшло.

Виходить, вона цього хоче. Він послухався.

Банкір, як і за першого візиту Фредеріка, сидів за своїм бюро і жестом попросив його кілька хвилин зачекати; якийсь добродій, стоячи спиною до дверей, розмовляв з ним про пильні справи. Йшлося про кам'яне вугілля та майбутнє об'єднання кількох компаній.

Обабіч дзеркала висіли портрети генерала Фуа і Луї-Філіппа; вздовж стін з панелями здіймалися до самої стелі полиці з папками, в кімнаті було всього-на-всього шість солом'яних стільців — пан Дамбрез не потребував для своїх справ кращого помешкання; воно скидалося на ті темні кухні, де готуються страви для пишних бенкетів. Фредерік звернув особливу увагу на дві велетенські вогнетривкі шафи, що стояли по кутках. Він подумки питав себе, скільки вони можуть умістити мільйонів. Банкір одімкнув одну з них, залізна плита повернулася, всередині було видно лише сині папки.

Нарешті одвідувач пройшов повз Фредеріка. Це був стариган Удрі. Вони вклонилися один одному і почервоніли, що, видно, здивувало пана Дамбреза. Зрештою, він виявив щирі прихильність. Нічого не було легшого, як відрекомендувати молодого друга міністрові. Там його з радістю приймуть; і на довершення люб'язності він запросив Фредеріка на вечір, якого давав цими днями.

Коли Фредерік сідав у карету, щоб їхати на вечір до Дамбрезів, йому принесли цидулку від Капітанші. При світлі ліхтаря він прочитав:

«Любий, я зробила, як ви радили. Щойно я прогнала свого дикуна. З завтрашнього вечора я вільна! А тепер скажіть, що я не молодець».

Та й тільки! Але ж це запрошення на вільне місце. Він закінчив думку вигуком, сховав листа до кишені й поїхав.

Два кінні поліцейські стояли на вулиці. Над брамою ланцюжком горіли ліхтарі, а в дворі лакеї окриками наказували кучерам заїжджати до ганку під навіс. У вестибюлі шум одразу втихав.

Крислаті рослини заповнювали прогін сходів; порцелянові кулі лили світло, від якого стіни, здавалося, мерехтіли, неначе білий муаровий атлас. Фредерік жваво піднімався по східцях. Слуга оголосив його прізвище; пан Дамбрез подав йому руку; слідом за ним з'явилася й пані Дамбрез.

На ній була лілова сукня, оздоблена мереживом; локони її зачіски спадали пишніше, аніж звичайно; і жодної коштовної прикраси.

Вона покартала його, що він рідко в них буває, і задля пристойності сказала ще кілька фраз. Гості все надходили; вітаючи господарів, хто відкидав увесь корпус убік, хто згинався вдвоє, а хто лише схилив голову; пройшло подружжя, потім ціла сім'я — і всі розсіювалися в уже повнісінькій вітальні.

Під самою люстрою стояв величезний круглий диван, посередині якого здіймалась жардиньєрка, і квіти звисали, мов пір'я капелюха, на голови дам, що сиділи кружкома, тим часом як інші повмощувалися в глибокі крісла, розставлені вздовж обох стін прямою лінією, яку симетрично переривали широкі, з малинового оксамиту, фіранки на вікнах та високі пройми дверей із позолоченими карнизами.

Гурт чоловіків з капелюхами в руках віддалік становив суцільну чорну масу, на тлі якої подекуди червоними цятками миготіли орденські стрічки; завдяки одноманітній білині краваток вона здавалася іще темнішою. За винятком зовсім молодих людей з борідками, що тільки сіялися, всі, видно, нудьгували; кілька фронтів із понурим виглядом похитувалися на підборах. Тут було чимало сивих голів, перук; де-не-де вилискував голий череп; обличчя багряні чи надто бліді виказували сліди безмірної втоми — це були люди, належні до політичного або ділового світу. Пан Дамбрез запросив також кількох учених, судейських, двох-трьох відомих лікарів і скромно відхилив похвали щодо його вечора та натяки на його багатство.

Всюди снували лакеї з широкими золотими галунами. Високі свічники, немов вогненні букети, розквітали на тлі шпалер, відбивалися в дзеркалах, а буфет у глибині ідальні, оздобленої жасминовим трельяжем, скидався на соборний вітлар або виставку коштовностей — стільки було на ньому тарелів, накривок, кувертів, срібних та позолочених ложок, розкладених поміж гранчастого

кришталю, райдужне проміння якого перехрещувалося над стравами. Три інші вітальні були прикрашені мистецькими творами: по стінах — пейзажі відомих майстрів, на столах — вироби із слонової кості й порцеляни, на консолях — китайські статуетки; перед вікнами стояли лакові ширми, на камінах здіймалися жмути камелій, а здаля линула ніжна музика, неначе бджолине брєніння.

Кадриль танцювало небагато пар, і танцюристи, мляво совгаючи бальними туфлями, здавалося, виконували нудний обов'язок. Фредерік чув окремі фрази, як-от:

— Ви, мадмуазель, були на останньому благодійному святі в Ламберів?

— Ні, пане!

— Зараз буде жарко!

— Так, справді душно!

— Хто написав цю польку?

— Йй-богу, не знаю, пані!

У нього за спиною три дідки, що п'ялися показати себе молодими, стоячи біля вікна, пошепки обмінювалися непристойними зауваженнями; інші розмовляли про залізницю, про вільну торгівлю; якийсь мисливець розповідав про пригоду на полюванні; легітиміст сперечався з орлеаністом.

Переходячи від групки до групки, Фредерік дійшов до кімнати, де грали в карти і де в товаристві статечних людей він побачив Мартінона, «зарахованого тепер до столичної прокуратури».

Його опасисте воскове лице акуратно облямовувала пещена чорна борідка, що являла собою справжнє чудо, — так рівненько були пригладжені волосинки, і, тримаючись золотої середини між елегантністю, до якої зобов'язував його вік, та гідністю, що її вимагав фах, він то застромлював великого пальця під пахву, наслідуючи фронтів, то засовував руку за жилет на зразок доктринерів. Він носив блискучі лаковані черевики і голив скроні, щоб чоло мати як у мислителя.

Холодно сказавши кілька слів Фредерікові, він знов обернувся до свого товариства. Якийсь землевласник мовив:

— Це клас людей, котрі мріють про суспільний переворот!

— Вони вимагають організації праці! — підкинув інший. — Тільки уявити таке!

— Чого ви хочете, — озвався третій, — коли ми бачимо, як пан Женуд простягає руку «Добі»!

— Навіть консерватори, і ті називають себе прогресивними! Щоб привести нас до чого? До республіки! Неначебно вона у Франції можлива!

Всі зійшлися на тому, що республіка у Франції неможлива.

— В кожному разі, — дуже голосно сказав якийсь панок, — революцією займаються надто багато; про неї публікують гори всякої всячини, стоси книжок!..

— Не кажучи вже про те, — зауважив Мартінон, — що є, мабуть, серйозніші проблеми!

Прибічник міністерства причепився до театральних скандалів:

— Ось, наприклад, нова драма «Королева Марго»; справді, вона виходить за всякі межі! Ну, навіщо було говорити про Валуа? Все це виставляє королівську владу в невігідному світлі! Он яка ваша преса! Вересневі закони, хоч би що там казали, занадто м'які! Я хотів би, щоб військові суди позатикали пельки журналістам! За найменше зухвальство — тягти до військового трибуналу, і край!

— Ох, пане, обережніше, обережніше! — сказав професор. — Не чіпайте наших неоціненних завоювань тисяча вісімсот тридцятого року! Шануймо наші свободи!

Потрібно, мовляв, негайно провести децентралізацію, зайвину міських жителів переселити в села.

— Але ж вони заражені! — вигукнув католик. — Зміцнюйте релігію!

Мартінон покwapно додав:

— Справді, це гнuzдечка!

Все лихо, на його думку, полягало в сучасному прагненні піднятися над своїм класом, домогтися розкоші.

— Але, — озвався один промисловець, — розкіш сприяє торгівлі. Тим-то я підтримую герцога Немурського, який вимагає, щоб до нього на вечори з'являлися в коротких панталонах.

— А пан Тьер приїхав у довгих. Ви чули його дотеп?

— Так, чудовий! Однак він обертається на демагога, і його промова з питання несумісності не залишилася без впливу на замах дванадцятого травня.

— Та невже?

— От тобі й на!

Коло змушене було розступитися, щоб пропустити лакея, котрий із тацею намагався пройти в салон до гравців.

Там під зеленими ковпаками горіли на столах свічки, на сукні — розкидані карти й золоті монети. Фредерік зупинився біля одного стола, програв п'ятнадцять наполеондорів, що були в кишені, повернувся кругом і опинився на порозі будуара, де на той час була пані Дамбрез.

В будуарі зібралось багато дам, що сиділи одна біля одної на м'яких дзигликах. Їхні довгі спідниці пороздувалися, нагадуючи хвилі, з яких виринав стан, а в вирізі корсажів очам відкривалися груди. Майже кожна тримала букетик фіалок. Матовий тон рукавичок підкреслював живу білину рук; з плечей звисали торочки і якісь трави; а коли котрась дама здригалась, тоді здавалося, що сукня от-от спаде. Але зухвалий вигляд одержі згладжувався добропристойним виразом обличчя; на деяких навіть відбивався майже тваринний спокій, і це зборище напівголих жінок навівало думку про гарем; Фредерікові спало на думку ще брутальніше порівняння. Ба й справді, тут були всі види краси: англійка з профілем як у кіпсеку, італійка з чорними очима, вогненними, як Везувій, три сестри в голубому, три нормандки, свіженькі, мов яблуні в квітні, огрядна руда жінка в аметистових оздобах; білі іскри діамантів, що тремтіли на егретах у волоссі, променисті цятки коштовного каміння на грудях і ніжні переливи перлів, які підкреслювали колір обличчя, — все це зливалось з ряхтінням золотих перснів, із мереживом, пудрою, пір'ям, карміном пухких губок, з перламутром зубів. Склепінчаста стеля надавала будуарові подібності з корзиною, а від коливання віял пробігав запашний легіт.

Фредерік, стоячи позаду з моноклем в оці, прийшов до висновку, що не у всіх жінок бездоганні плечі; він думав про Капітаншу, і це гамувало його хіть, заспокоювало.

А проте, роздивляючись пані Дамбрез, він визнав, що вона чарівна, незважаючи на довгуватий рот і надто широкі ніздрі. В ній була особлива грація. Навіть локони її неначебто були сповнені жагливою млістю, агатове ж чоло, здавалося, ховало багато чого і свідчило про неабиякі здібності.

Поруч себе вона посадила чоловікову небогу, дівчину досить некрасиву. Час од часу вона вставала вітати но-

вих гостей; жіночий гомін усе голоснішав і нагадував пташине щебетання.

Мова йшла про туніських послів та їхнє вбрання. Одна з дам була присутня на останньому засіданні Академії; інша заговорила про Мольєрового «Дон Жуана», що знову ставився у Французькому театрі. Але пані Дамбрез, кинувши оком на племінницю, приклала пальця до губ, хоча мимовільна посмішка перечила цій суворості.

Раптом у протилежних дверях з'явився Мартінон. Вона встала. Він запропонував їй руку. Фредерік, щоб побачити, як то він упадатиме біля неї далі, пройшов повз картярські столи і приєднався до них обох у великій ідальні; пані Дамбрез одразу ж залишила свого кавалера і стала попросту розмовляти з Фредеріком.

Їй було зрозуміле те, що він не танцює і не грає в карти.

— Замолоду часом так сумно! — Вона обвела поглядом тих, хто танцював: — До того ж усе це нудно! В кожному разі, для декого!

І вона, проходячи повз ряди крісел, то тут, то там зупинялася, казала кілька люб'язних слів, а діди з лорнетами підходили до неї сказати якийсь комплімент. Де-кілком з них вона відрекомендувала Фредеріка. Пан Дамбрез легенько торкнув його за лікоть і повів на терасу.

Він уже бачився з міністром. Справа, як виявилось, не така легка. Щоб бути призначеним на аудитора в Державну раду, необхідно скласти іспит; Фредерік із незбагненою самовпевненістю відповів, що предмет він знає.

Банкір не здивувався, наслуховавшись чимало похвального про Фредеріка від пана Рока.

Почувши це ім'я, Фредерік уявив собі маленьку Луїзу, свій дім, свою кімнату, і йому пригадалися такі самі ночі, коли він, стоячи при вікні, наслухав, як гуркотять фургони. Цей спомин про колишню тугу, збудив думку про пані Арну; і він мовчав, усе ходив по терасі. В темряві вікна виділялися довгими червоними прямокутниками; шум балу поволі влягався; екіпажі почали роз'їжджатися.

— А чому, — спитав Дамбрез, — вам хочеться конче в Державну раду?

І він тоном ліберала почав запевнювати, що державна служба ні до чого не веде, він у цьому дещо тямить; куди краще зайнятися ділами. Фредерік заперечив, що цього важко навчитися.

— Та що там! Я б вас швидко зі всім ознайомив.

Чи не хоче він залучити його до своїх підприємств?

Перед молодиком, неначе в світлі блискавки, постало те величезне багатство, що до нього прийде.

— Вернімося в дім, — сказав банкір. — Ви з нами поведе-
черяєте, еге ж?

Була третя година, гості роз'їхалися. В їдальні було накрито стола для близьких друзів.

Пан Дамбрез помітив Мартінона і, підійшовши до дружини, пошепки спитав:

— Це ви запросили його?

Вона сухо відповіла:

— Так.

Племінниці не було. Пили дуже багато, сміялися дуже голосно, і ризиковані жарти нікого не вражали, — всі відчували те полегшення, яке буває після довгих годин вимушеності. Один лише Мартінон тримався поважно: від шампанського він одмовився, гадаючи, що того вимагає добрий тон, взагалі ж був лагідний і надміру ввічливий; оскільки пан Дамбрез, у якого були вузькі груди скаржився на ядуху, Мартінон кілька разів питав, як той почувається; тоді переводив свої голубуваті очі на пані Дамбрез.

Вона звернулася до Фредеріка з питанням, котра з дівчат йому сподобалась. Йому не впала в око ні одна, до того ж він оддає перевагу жінкам років тридцяти.

— Це, мабуть, не позбавлено глузду! — відповіла вона.

Пізніше, коли гості одягали шуби і пальта, пан Дамбрез сказав йому:

— Приїжджайте до мене як-небудь на днях уранці, ми побалакаємо!

Мартінон, зійшовши сходами, запалив сигару; профіль його здавався таким важким, що його супутник зронив фразу;

— А ти, справді, маєш голову на в'язах!

— І вона уже запаморочила не одну! — відповів молодий судець з виглядом самовпевненим і водночас роздратованим.

Фредерік, лягаючи спати, підбив підсумки вечора. Перш за все, його туалет (він уже кілька разів оглядав себе в дзеркалі), від крою фрака аж до бантиків на туфлях, — не давав підстав для будь-яких зауважень; він розмовляв з людьми визначними, бачив зблизька бага-

тих жінок, пан Дамбрез поставився до нього прекрасно, а пані Дамбрез обійшлася з ним майже ласкаво. Він обмірковував кожне її слово, всі її погляди, тисячу речей, нез'ясовних, а проте промовистих. От би мати таку коханку! А чому б, кінець кінцем, і ні? Він не гірший за інших! Гляди, вона не така вже й неприступна? Тоді прийшов йому на думку Мартінон, і, вже засинаючи, він усміхнувся з жалю до цього бравого молодчаги.

Проснувся Фредерік з думкою про Капітаншу; адже слова в її записці: «з завтрашнього вечора» означали побачення на сьогодні. Діждавши дев'ятої години, він поквапився до неї.

Хтось перед ним підіймався по сходах, двері зачинилися. Він подзвонив; Дельфіна відчинила і стала запевнювати, що господині нема вдома.

Фредерік наполягав, просив. Йому треба сказати їй щось дуже важливе, лише кілька слів. Нарешті найпереконливішим доводом стала монета в сто су, і служниця залишила його одного в передпокої.

З'явилася Розанетта. Вона була в самій сорочці, волосся розпущене, і, крутячи головою, вона здала розводила руки, — виразний жест означав, що вона не може його прийняти.

Фредерік повільно спустився сходами. Ця примха перевершила все. Він нічого не розумів.

Перед швейцарською його зупинила мадмуазель Ватназ.

— Вона вас прийняла?

— Ні!

— Вас витурили?

— Як ви дізналися?

— Одразу видно! Ходіте! Геть звідси! Я задихаюся!

Ватназ потягла його за собою на вулицю. Вона важко дихала. Він відчував, як її худа рука тремтить у нього в руці. Раптом вона вибухнула:

— Ох, негідник!

— Хто?

— Та це ж він! Він! Дельмар!

Це відкриття образило Фредеріка, він спитав:

— Ви впевнені?

— Та я ж вам кажу, що йшла назирці за ним! — вигукнула Ватназ. — Я бачила, як він заходив! Тепер ви мене розумієте? Зрештою, я й повинна була цього сподіватися: адже я сама з дурного розуму ввела його в її дім.

О господи, якби ви тільки знали! Та я ж йому дала в себе притулок, годувала й зодягала. А всі мої клопоти в газетах?! Я любила його, як мати! — Потім, злісно посміхаючись, вела далі: — Еге ж, цьому панові потрібні оксамитові костюми! Це все він — задля вигоди, будьте певні! А вона! Я ж бо знала її ще швачкою! Якби не я, вона б уже сто разів потонула в багні! Але я ще шпурну її в твань! Авжеж! Нехай сконає в лікарні! Хай усі дізнаються!

І неначе потік бруду з бочки, в якій возять нечистоти, вона вилила перед Фредеріком свій гнів, виявивши всю ганьбу суперниці.

— Вона спала з Жюмійяком, з Флакуром, з молодим Алларом, з Бертіно, із Сен-Валері — отим таранкуватим. Ні, з другим! Та однаково: вони ж брати! Коли ж вона встрявала в халепу, я все залагоджувала. А що мені від неї перепало? Адже вона страх яка скупердяга! Та й, погодьтеся, з мого боку велика ласка водитися з нею, бо, зрештою, ми люди не одного кола! Я ж не якась там дівка! Хіба я продажна? Вже не кажу про те, що в неї не голова, а капустяний качан на в'язах. Слово «категорія» вона пише з двома «т». А втім, який їхав, таку здибав, хоча він величає себе артистом і вдає з себе генія! Та, боже милий, якби в нього було хоч трохи кебети, він би не дійшов до такої нищості! Покинути неабияку жінку заради якоїсь там хльорки! Кінець кінцем, мені начхати. Він зовсім поганіє! Він мені осоружний! Якщо я його зустріну, їй-право, плюну йому в пику. — Вона плюнула. — Еге ж, он як я на нього дивлюся! А яке становище Арну? Жахливе, правда ж? Він уже стільки разів прощав їй! Складав їй такі жертви, що й не сказати! Та вона повинна б ноги йому цілувати! Який же він щедрий, який добрий!

Фредерік радо слухав, як вона ганьбила Дельмара, проте був на боці Арну. Розанеттина віроломність здавалася йому чимось неприродним, несправедливим; збудження старої дівки передалося і йому, він відчув навіть до Арну ніби жаль. Несподівано Фредерік опинився перед його під'їздом; він і не помітив, як мадмуазель Ватназ привела його в передмістя Пуассоньєр.

— От ми й прийшли, — сказала вона. — Я зайти до нього не можу. Але вам нічого не заважає навідати його.

— Навіщо?

— Щоб йому все розповісти, достолиха!

Фредерік, немовби його щойно розбудили, збагнув, на яку ницість його штовхають.

— Ну то що? — спитала вона.

Він глянув на третій поверх. У пані Арну світилося. Справді, ніщо йому не заважало зайти.

— Я чекатиму вас тут. Ідіть же!

Цей наказ розхолодив його остаточно, і він одказав:

— Я пробуду там довго. Вам ліпше вернутися б додому. Взавтра я зайду до вас.

— Ні, ні! — відповіла Ватназ, тупнувши ногою. — Захопіть його! Тягніть його з собою! Нехай він застукає їх у парі!

— Але Дельмара там уже не буде!

Вона понурила голову.

— Авжеж, це, либонь, слушно.

І вона мовчки стояла посеред вулиці, де мчали екіпажі; потім втупилася в нього очима дикої кішки.

— Я можу розраховувати на вас, еге ж? Тепер ми з вами заодно, це свято! Тож дійте. До завтра!

Вже йдучи коридором, Фредерік почув два голоси — вони сперечалися. Голос пані Арну казав:

— Не бреші! Не бреші ж!

Він увійшов. Вони замовкли.

Арну ходив туди-сюди по кімнаті, а дружина сиділа на стільчику біля каміна, надзвичайно бліда, потупивши погляд. Фредерік уже намірився вийти. Арну вхопив його за руку, радий, що той з'явився на виручку.

— Боюся, що я... — почав Фредерік.

— Та залишайтеся! — шепнув йому на вухо Арну.

Пані Арну сказала:

— Треба бути поблажливим, пане Моро! Такі речі в родинях інколи трапляються.

— Тобто їх улаштовують, — грайливо сказав Арну. —

І то ж нападають на жінок химери! Ось, наприклад, вона людина не погана. Навпаки! І що ж, цілу годину розважається тим, що допікає мені всілякими вигадками.

— Ба ні, це правда! — роздратовано заперечила пані Арну. — Адже ж ти її таки купив.

— Я?

— Так, ти! В «Персидському магазині»!

«Кашемірова шаль!» — подумав Фредерік.

Він почував себе винуватцем і налякався.

Вона відразу додала:

— Це було того місяця, в суботу, чотирнадцятого.
— А! Саме того дня я перебував у Крейлі! Отже, сама бачиш.

— Зовсім ні! Таж чотирнадцятого ми обідали у Бертенів.

— Гм, чотирнадцятого?..— мовив Арну і звів очі до стелі, ніби пригадував число.

— І навіть скажу більше: прикажчик, що її продавав, білявий!

— Ще б я пам'ятав прикажчика!

— Але ти сказав йому адресу: вулиця Лаваль, вісімнадцять.

— Як ти дізналася? — спитав Арну, вражений.

Вона знизала плечима.

— О! Дуже просто: я зайшла полагодити свою шаль, а старший прикажчик сказав, що точнісінько таку саму щойно вислали пані Арну.

— То хіба ж моя вина, якщо на тій вулиці мешкає якась пані Арну?

— Так! Але не дружина Жака Арну, — відповіла вона.

Тут він почав пантеличитись, але запевняв, що не винен. Це непорозуміння, випадковість, одна з тих незбагнених речей, які іноді трапляються. Не слід судити людей за самим лише підозрінням, на підставі непевних доказів, і для прикладу нагадав бідолашного Лезюрка.

— Одне слово, я наполягаю, що ти помиляєшся. Хочеш, я тобі запрягну?

— Марний труд!

— Чому?

Вона глянула йому просто в лице, нічого не кажучи; тоді протягнула руку, взяла з каміна срібну скриньку і подала йому розгорнений рахунок.

Арну почервонів до самих вух, і його розгублене обличчя роздулося.

— Ну?

— Але...— повільно проказав він.— Що це доводить?

— Он як! — мовила вона з особливою інтонацією, в якій вчувалися біль і іронія.— Он як!

Арну тримав у руках рахунок і вертів його, не відриваючи від нього погляду, неначе мусив там знайти розв'язання важливої проблеми.

— А! Так, так, пригадую! — нарешті сказав він.— Це було доручення. Ви ж це повинні знати, Фредеріку.

Фредерік мовчав.

— Доручення, що його просив мене виконати... так, так, просив... старий Удрі.

— А для кого?

— Для його коханої!

— Для вашої! — вигукнула пані Арну, випроставшись на весь зріст.

— Присягаю тобі...

— Не вигадуйте й далі! Я все знаю!

— А! Прекрасно! Виходить, за мною шпигують?

Вона холодно поцікавилась:

— Може, це вас, людину делікатну, вражає?

— Якщо жінка втрачає витримку, — почав Арну, шукаючи капелюха, — а вгамувати її немає змоги!.. — Потім він тяжко зітхнув: — Не одружуйтеся, мій голубе, ні, поверте мені!

І він швидко вийшов, відчуваючи потребу дихнути свіжим повітрям.

Тут настала глибока мовчанка, і в кімнаті, здавалося, все завмерло. На стелі білів ясний кружок од лампи, а по кутках, немов смуги чорного флеру, лежали тіні, тільки й чулося цокання годинника та вогонь потріскував у каміні.

Пані Арну знову сіла в крісло, вже по другий бік каміна; вона, тремтячи, кусала губи, а тоді підняла руки, схлипнула й розплакалася.

Фредерік присів на стільчик і ласкавим голосом, яким звертаються до хворого, почав:

— Ви не сумніваєтесь, що я поділяю?..

Вона нічого не відповіла. Але далі, міркуючи вголос, промовила:

— Я ж йому даю повну волю! У нього не було потреби брехати.

— Атож! — сказав Фредерік. — Певно, це просто за звичкою, мабуть, він не подумав і, може, в інших, важливіших справах...

— А що ж, по-вашому, важливіше?

— Так! Нічого!

Фредерік вклонився з покірною усмішкою. В Арну все ж таки є й певні переваги: він любить своїх дітей.

— Ох! І робить усе, щоб їх пустити старцями!

— До цього призводить його занадто компанійська вдача; адже він, зрештою, добряга.

Вона скрикнула:

— А що воно означає — добряга?

Так Фредерік захищав його, висловлюючись у найневизначніший спосіб, якого лише міг добратися, і, хоча щиро співчував їй, однак у глибині душі радувався, відчуваючи велику втіху. З почуття помсти чи з потреби кохання, вона тепер кинеться до нього. Надії, надмірно зростаючи, посилювали його любов.

Ніколи вона не здавалася йому такою привабливою, безмірно прекрасною. Вона важко дихала, і раз у раз груди в неї здіймалися; її непорушні очі, здавалося, були захоплені якимсь внутрішнім видінням, а уста залишалися напіврозтулені, ніби для того, щоб душу випустити на волю. Іноді вона міцно притискувала до уст хусточку. Фредерікові хотілося стати клаптиком того батисту, наскрізь просякнутого слізьми. Мимоволі він дивився на ліжку в глибині алькова, уявляючи її голову на подушці, і так виразно бачив усе те, що стримувався, аби не стиснути її в обіймах. Вона закрила очі, заспокоєна, нерухома. Тоді він підійшов ближче до неї і, нахилившись, став жадібно вдивлятися в її обличчя. В коридорі почулися кроки, то вертався Арну. Вони чули, як він зачинив двері в свою спальню. Фредерік знаком запитав її, чи не повинен він зайти до нього.

Вона в такий самий спосіб відповіла: «Так»,— і цей німий обмін думками був ніби взаємною згодою, початком любовного зв'язку.

Арну, готуючись лягати, скидав сюртука.

— Ну, як вона?

— О! Краще! — сказав Фредерік. — Це пройде!

Але Арну був пригнічений.

— Ви її не знаєте! Тепер вона знервована!.. Ну ж і дурень прикажчик! Ліпше було б не дарувати Розанетті тієї проклятої шалі!

— Не шкодуйте! Вона вам, і не сказати, яка вдячна!

— Ви гадаєте?

Фредерік у тому не сумнівався. Свідченням цього є те, що вона спровадила старого Удрі.

— Ох! Любе ластівча!

І в нападі розчулення Арну хотів уже бігти до неї.

— Не варто! Я щойно від неї! Вона нездужає!

— Тим більше!

Він швидко знову одягнув сюртук і взяв свічника. Фредерік проклинав себе за це безглуздя і заходився втокмачувати йому, що цього вечора він задля пристой-

ності повинен залишитися вдома з дружиною. Кидати її саму не можна, це було б зовсім погано.

— Кажу вам відверто — ви вчините дурницю! Туди нічого спішити! Підете взавтра! Ну, зробіть це для мене!

Арну поставив свічник і сказав:

— Ви добра людина!

III

Відтоді для Фредеріка почалося нещасне існування. Він став нахлібником у цьому домі.

Коли хтось у сім'ї хворів, він тричі на день заходив довідатися про здоров'я; він їздив по настроювача піаніно, вигадував тисячі приводів, щоб зайти у дім, із задоволеним виглядом терпів примхи мадмуазель Марти і ласки маленького Ежена, який щоразу гладив йому брудними руками обличчя. Він був присутній на обідах, під час яких господар і господиня, сидячи одне проти одного, не обмінювалися жодним слівцем, або Арну брався у спальні з хлоп'ям, грався з ним у жмурки або носив його на спині, стаючи навкарачки, немов беарнець. Нарешті він ішов із дому, а дружина відразу починала розмову на тему, що була причиною безнастанних скарг: Арну.

Безпутність чоловіка обурювала її. Проте, мабуть, страждала також її гордість, і вона не приховувала відрази до цієї людини, в якій не було ні сумління, ні гідності, ні честі...

— Чи він просто божевільний! — казала вона.

Фредерік спритно схиляв її до відвертості. Незабаром він узнав усе її життя.

Батьки її, дрібні буржуа, жили в Шартрі. Якось Арну, малюючи на березі річки (у ті часи він уявляв себе художником), побачив її, коли вона виходила з церкви, й освідчився їй; з огляду на його маєтність батьки, не вагаючись, дали згоду. До того ж він шалено любив її. Вона додала:

— Боже мій, він і досі любить мене — на свій лад!

Перші місяці вони подорожували по Італії.

Арну, незважаючи на замишування краєвидами та шедеврами мистецтва, тільки те й робив, що скаржився на кепське вино і, задля розваги, влаштував пікніки з англійцями. Вигідно перепродавши кілька картин, він

узявся за торгівлю мистецькими речами. Потім захопився виробництвом фаянсу. Тепер його потягло на інші спекуляції і, стаючи дедалі вульгарнішим, він набував брутальних та розорливих звичок. Вона ставила йому на карб не так його вади, як поведінку. Якоїсь переміни годі було й чекати, і горе її непоправне.

Фредерік запевнював, що і його життя не вдалося.

Але ж він іще такий молодий. Чому ж упадати у відчай? І вона давала йому добрі поради: «Працюйте! Одружіться!» Він відповідав гіркою посмішкою, бо, замість назвати справжню причину своєї печалі, вдавав, ніби є інша, висока, грав певною мірою Антоні, позначеного тавром прокляття, що, зрештою, не зовсім перекручувало його думку.

Для деяких людей дія тим нездійсненніша, чим дужче бажання. Їх сковує недовіра до самих себе, лякає страх не сподобатись; до того ж глибокі почуття схожі на порядних жінок: вони бояться, як би їх не помітили, і проходять через життя з опущеними очима.

Хоча Фредерік узнав ближче пані Арну (чи, може, саме тому), він став іще несміливіший. Кожного ранку він давав собі клятву діяти відважніше. Та від цього його втримувала непереможна сором'язливість, і він не міг керуватися нічим прикладом, оскільки вона відрізнялась від усіх інших жінок. Силою своїх мрій він поставив її над будь-які людські відносини. Поруч неї він почувався в цьому світі нікчемнішим за клапті шовку, що падали з-під її ножиць.

Потім спадали йому на думку речі страхітливі, безглузді, як-от несподіваний напад уночі, з наркотиками та підробленими ключами, бо все здавалося легшим, аніж витерпіти її зневагу.

А тут іще діти, дві служниці, розташування кімнат — усе це становило нездоланні перешкоди. Він постановив собі, що володітиме нею один і що вони поїдуть далеко і житимуть удвох у цілковитій самоті; він навіть добирав озеро з достатньо синьою водою і затишним пляжем, хай то буде Іспанія, Швейцарія чи Схід; саме в такі дні, коли вона здавалася особливо роздратованою, він казав їй, що потрібно покласти цьому край, знайти якийсь спосіб і що, на його думку, вихід лише один — розлучення. Але з любові до дітей вона ніколи не піде на такі крайнощі. І ця доброчесність тільки збільшувала його пошану.

Пополудні час він проводив у споминах про вчорашні відвідини і мріяв про візит, який зробить сьогодні ввечері. Якщо він обідав не в них, то близько дев'ятої години приходив на ріг їхньої вулиці, і тільки-но Арну зачиняв за собою парадні двері, Фредерік жваво піднімався на третій поверх і з невинним виглядом питав служницю:

— Пан Арну вдома?

Потім вдавав із себе здивованого, що не застав його.

Бувало, Арну неждано-негадано вертався додому. Тоді доводилося супроводити його до маленького кафе на вулиці Святої Анни, де частенько бував тепер і Режембар.

Найперше Громадянин висловлював своє незадоволення урядом. Далі, розбалакавшись, вони по-дружньому картали один одного, бо фабрикант вважав Режембара неабияким мислителем і, шкодуючи, що марнуються такі здібності, висміював його лінощі. А Громадянин в Арну вбачав людину щиросерду та з багатою фантазією, але, безперечно, занадто безпутну; саме тому він обходився з ним без жодної поблажливості, навіть одмовлявся в нього обідати, бо його драгували «оті церемонії».

Іноді, коли вони вже прощались, Арну раптом відчував голод. Він «мав потребу» поїсти смажених яєць чи то печених яблук, а що в кафе звичайно того не знаходилося, то посилали деінде по наїдки. Доводилося чекати. Режембар не йшов і кінець кінцем, буркочучи, погоджувався чого-небудь перехопити.

І все-таки він був похмурий, годинами просиджував за склянкою, випитою тільки до половини. Провидіння правило світом невідповідно до його думок, він перетворювався на іпохондрика, вже й газет не хотів читати і вибухав риканням, почувши єдине слово «Англія». Одного разу, коли офіціант не зумів догодити йому, він вигукнув:

— Невже мало тих образ, що їх завдають нам чужоземні держави!

Коли ж не брати до уваги подібних спалахів, то звичайно він тримався мовчки й обмірковував «удар без промаху, щоб з гуркотом розлетілася вся ота крамничка».

Тим часом, коли він поринав у роздуми, Арну, вже з посоловілими трохи очима, розповідав монотонним голосом неймовірні історії, в яких завдяки дотепності

він завжди виявляв певний блиск, і Фредерік (можливо, це походило від якоїсь глибокої взаємоподібності) відчував до нього ніби потяг. Він дорікав собі за цю слабкість, вважаючи, що, навпаки, мав би зневажати його.

Арну скаржився йому на поганий настрій своєї дружини, на її затятість, на несправедливу упередженість. Раніше вона була не така.

— На вашому місці,— казав Фредерік,— я призначив би їй утримання і жив би нарізно.

Арну нічого не відповідав, а за хвилику починав її вихвалити. Вона добра, віддана, розумна, добродісна; і, перейшовши до її тілесних якостей, він не скупився на одкровення з легковажністю тих людей, що де-небудь у заїзді виставляють напоказ свої скарби.

Рівновагу його порушила катастрофа.

Він увійшов до спілки по видобутку фарфорової глини і став членом ревізійної ради. Але, вірячи всьому, що йому казали, він підписував неправильні звіти і, не перевіривши, схвалив річну відомість, яку по-шахрайському склав управитель. Спілка збанкрутувала, й Арну, солідарно відповідальний, повинен був за вироком разом з іншими покрити збитки, що становили для нього близько тридцяти тисяч франків утрати, яка ускладнювалася ще й мотивуванням судової постанови.

Фредерік дізнався про те з газети і чимдуж кинувся на вулицю Параді.

Його прийняли в кімнаті пані Арну. Була сніданкова пора. Чашки кави з молоком зашарували столик біля каміна. На килимі валялися капці, на кріслах — одяг. В Арну, що сидів у підштаниках і плетеній куртці, очі були червоні, волосся скуйовджене; маленький Ежен, хворий на свинку, плачучи, жував хліб із маслом; його сестра їла спокійно, а пані Арну, блідніша, ніж звичайно, всім трьом слугувала.

— Ну от,— тяжко зітхаючи, сказав Арну.— Ви вже знаєте!

Фредерік зробив жест, що виражав співчуття.

— Он як! Я став жертвою своєї довірливості!

Він умовк; він був такий пригнічений, що й від сніданку одмовився. Пані Арну підняла очі, знизала плечима. Він провів руками по лобі.

— Зрештою, я не винен. Я не маю за що кинути собі докір. Це — просто лиха година! Та вже якось будемо викручуватися! Нічого не вдієш!

І він одламав шматок булки, піддавшись кінець кінцем умовлянням дружини.

Увечері йому заманулося пообідати разом із нею в «Золотім домі», в окремому кабінеті. Пані Арну не зрозуміла його сердечного пориву і навіть образилась, що її ставлять на місце лоретки; а з боку Арну це було, навпаки, засвідченням любові. Потім він занудьгував і поїхав розважитись до Капітанші.

Досі багато чого сходило йому з рук завдяки його добродушній вдачі. Судовий процес поставив його в число людей сумнівних. Довкола його дому утворилася порожнеча.

Фредерік вважав обов'язком честі бувати в них саме тепер частіше, ніж будь-коли досі. Він узяв абонемент на ложу бенуара в Італійській опері й щотижня запрошував їх із собою. Але вони переживали ту пору сімейного неладу, коли після обопільних поступок, на які йде подружжя, у них виникає взаємна нездоланна огида, що робить дальше життя нестерпним. Пані Арну стримувався, щоб не спалахнути, Арну хмурився, і вигляд цих двох нещасних людей засмучував Фредеріка.

Вона доручила йому, — оскільки він користувався її довірою, — довідуватися, в якому стані їхні справи. Та йому було соромно обідати в Арну, домагаючись прихильності його дружини, і він од того страждав. А проте й далі вчашав до них, виправдуючись тим, що мусить її захищати і що, може, трапиться потреба стати їй у пригоді.

Через тиждень після балу він зробив візит панові Дамбрезу. Фінансист запропонував йому двадцять акцій у своїм кам'яновугільнім підприємстві; Фредерік удруге не заходив. Делор'є писав йому листи; він не відповідав на них. Пеллерен запрошував його навідатись і глянути на портрет; він щоразу чемно відмовлявся. Однак поступився перед наполяганням Сізі познайомити його з Розанеттою.

Вона зустріла Фредеріка досить люб'язно, але не кинулась на ший, як то бувало раніше. Його приятель вважав за щастя потрапити в дім до розбещеної жінки, а надто — поговорити з артистом: там був Дельмар.

Драма, в якій він грав селяка, котрий картає Людовіка XIV й провіщає 1789 рік, так прославила його, що для нього тільки й писали подібні ролі, і тепер призначення його полягало в тому, щоб висміювати монархів

усіх країн. У ролі англійського броварника він шпетив Карла I, у ролі студента із Саламанки проклинав Філіппа II або, зображуючи ніжного батька, обурювався проти маркізи Помпадур, це вдавалося найкраще! Хлопчаки, аби тільки глянути на нього, очікували його під дверима театру; в антрактах розпродували його біографію, в якій описувалось, як він піклується про свою стареньку матір, як читає Євангеліє, допомагає убогим, — коротко кажучи: він перетворився на святого Венсана де Поля з домішкою Брута і Мірабо. Говорили: «Наш Дельмар». На нього покладалася місія, він ставав Христом.

Все це зачарувало Розанетту, й вона без найменших роздумів позбулася старого Удрі, оскільки була нежадібною.

Арну, який знав її, тривалий час користувався цією її рисою і мало витрачав на неї; з'явився й старий, і всі троє навіть не пробували відверто з'ясувати своїх взаємин. Тепер, гадаючи, ніби вона тільки заради нього спекалася старого, Арну побільшив її утримання. А вона все просила й просила грошей, і це було незрозуміло, бо вона вела вже не такий марнотратний спосіб життя; ба навіть продала кашемірову шаль, аби — як сама казала — розрахуватися зі старими боргами; а він усе давав, вона причарувала його і зловживала тією прихильністю без усякого жалю. Рахунки, гербові папери плавом пливли в цей дім, Фредерік передчував наближення кризи.

Якось він зайшов навідати пані Арну. Вона саме десь вийшла. Господар щось робив унизу в крамниці.

Арну й справді стояв серед своїх китайських ваз і намагався замилити очі молодому подружжю буржуа з провінції. Він розводився про токарні роботи, про гончарний круг, про накладання фарби та глазурування; а ті, не бажаючи показати, що нічогосінько не тямлять, потакували, киваючи головою, й купували.

Коли покупці вийшли, Арну сказав, що вранці у нього з дружиною зчинилася сварка. Щоб уникнути її зауважень щодо витрат, він став запевнювати, нібито Капітанша вже не його коханка.

— Я навіть сказав, що вона — ваша.

Фредерік був обурений, але докори могли виказати його, і він пробурмотів:

— Ох! Це негарно, дуже негарно!

— Ну й що тут лихого? — мовив Арну. — Невже то ганьба — вважатися її коханцем? Я ж не соромлюся! Хіба вам того не хотілося б?

Чи вона, почувши це, не сказала чого-небудь? А може, то натяк? Фредерік поспішив одповісти:

— Ба ні! Аж ніяк! Навпаки!

— Тоді що з того?

— Та воно, справді, нічого!

Арну вів далі:

— А чому ви більше не буваєте там?

Фредерік пообіцяв заходити знову.

— Ага! Я й забув! Вам би слід було... в розмові про Розанетту сказати моїй дружині що-небудь таке... не знаю що, але ви придумайте... кілька таких слів, з яких би вона переконалася, що ви її коханець. Прошу вас про таку послугу. Ну що?

Юнак замість відповіді скорчив двозначну гримасу. Такий наклеп на себе міг його згубити. Того самого вечора він пішов до пані Арну й запрягнув, що твердження Арну — брехня.

— Справді?

Здавалося, він був щирий, і вона, тяжко зітхнувши, з чарівною усмішкою сказала йому:

— Я вам вірю. — Потім опустила голівку і, не дивлячись на нього, промовила: — Зрештою, на вас ніхто не має прав!

Виходить, вона ні про що не здогадується, вона його зневажає, коли не думає, що він може так любити її, щоб берегти їй вірність! Фредерік, забувши про свої зальоти до іншої, вважав ту поблажливість за образливу для себе.

Потім вона попросила його бувати іноді в «тієї жінки», щоб бачити, що там діється.

Надійшов Арну і хвилин через п'ять став тягти його до Розанетти.

Становище складалося нестерпне.

Його трохи розважив лист нотаря, що мав на другий день вислати Фредерікові п'ятнадцять тисяч франків; і, щоб загладити свою неухажливість до Делор'є, він одразу ж пішов сповістити йому цюприємну новину.

Адвокат мешкав по вулиці Трьох Марій, на шостому поверсі, в квартирі, вікна якої виходили в двір. Головною оздобою його кабінету, невеликої холодної кімнати з сіруватими шпалерами та підлогою, викладеною плита-

ми, була золота медаль, одержана за дисертацію на ступінь доктора, і висіла вона в чорній дерев'яній рамі поряд із дзеркалом. У книжковій шафі червоного дерева за склом стояло близько сотні томів. Письмовий стіл, оббитий сап'яном, займав середину кімнати. По кутках стояли чотири старі крісла, обтягнені зеленим оксамитом; у каміні горіли тріски, а збоку лежала напихвата в'язка хмизу, щоб підкинути в огонь, коли подзвонять. Це були години його прийому; адвокат пов'язав білу краватку.

Звістка про п'ятнадцять тисяч франків (видно, він уже не розраховував на них) обрадувала його, і він сказав, задоволено всміхаючись:

— Це добре, мій любий, це добре, це дуже добре!

Делор'є підкинув у вогонь хмизу, знову сів і зараз же заговорив про газету. Найперше треба позбутись Юссоне.

— Я стомився від цього кретина! А що стосується напряду газети, то, мені здається, найслушніше й наймудріше не мати ніякого!

Фредерік здивувався.

— Авжеж, певна річ! Уже час дивитися на політику з наукового погляду. Діди вісімнадцятого сторіччя започаткували це, але Руссо й письменники ввели туди філантропію, поезію та інші дурниці, на більшу втіху католиків; зрештою, така спілка природна, бо новітні реформатори (я можу це довести) всі вірять в Одкровення. Та якщо ви відправляєте меси про спасіння Польщі, якщо бога домініканців, який був катом, ви замінюєте на бога романтиків, який є оббивником, якщо, нарешті, про Абсолют думка у вас не ширша, ніж у ваших предків, то крізь ваші республіканські форми проникне монархія, а ваш червоний ковпак завжди буде лише попівською скуфією! Різниця тільки та, що замість катувань буде одиночне ув'язнення, замість блюзнірства — образа релігії, замість Священного союзу — європейська згода; і за цього прекрасного ладу, яким усі захоплюються, ладу, створеного з уламків епохи Людовіка Четирнадцятого, із вольтер'янських руїн, на яких zostалися сліди імператорського фарбування та англійської конституції, буде видно, як муніципальні ради намагатимуться допекти мерові, генеральні ради — своєму префектові, палати — королю, преса — владі, адміністрація — геть усім! Однак добрі душі в захопленні від Цивільного кодексу,

сфабрикованого, що б там не казали, на копил обивательський і тиранічний, бо законодавець, замість робити свою справу, тобто впорядковувати звичаї, береться формувати суспільство, ніби якийсь Лікурґ! Чому закон сковує батька родини в питаннях заповіту? Чому він чинить перешкоди примусовому відчуженню нерухомого майна? Чому карає бродяжництво як злочин, хоча воно, по суті, навіть не є порушенням закону! І ще багато іншого! Я ж бо знаю! Я хочу написати невеличкий роман під заголовком «Історія ідеї правосуддя» — ото буде втішна річ! Але мені страшенно хочеться пити! А тобі?

Він висунувся з вікна і гукнув воротареві, щоб той скочив у шиночок по грог.

— Коротко кажучи, я бачу три партії... Ні! Три групи, з яких жодна мене не цікавить: ті, котрі мають, ті, котрі вже нічогосінько не мають, і ті, котрі прагнуть мати. Але всі вони однакові в безглуздому поклонінні Владі! Приклади: Маблі радить заборонити філософам поширювати їхні вчення; пан Вронський, математик, називає своєю мовою цензуру «критичним припиненням умоглядних здібностей»; отець Анфантен благословляє Габсбургів за те, що вони «простягли через Альпи важку руку, щоб задушити Італію»; П'єр Леру бажає, щоб вас примушували слухати оратора, а Луї Блан схиляється до державної релігії — так усі ці васали палко жадають управляти! Однак усі вони, незважаючи на їхні споконвічні принципи, не є прихильниками законності. А що *принцип* означає *походження*, то потрібно завжди подумки звертатися до якоїсь революції, до акту насильства, до чогось перехідного. Так, наш принцип — це народний суверенітет, виражений у парламентській формі, хоча парламент цього й не визнає. Але чому народний суверенітет має бути священніший за божественне право? І той, і той — фікція! Досить метафізики, досить примар! Щоб підмітати вулиці, не потрібно догм! Мені скажуть, що я руйную суспільство! То й що? Яке в тому лихо? Ну й хороше ж воно, оте суспільство!

Фредерік міг би багато чого йому заперечити. Але, бачачи, що Делор'є далекий від Сенекалевих теорій, був сповнений поблажливості до нього. Він удовольнився зауваженням, що подібна система викличе до них загальну ненависть.

— Навпаки, оскільки ми кожному партію впевнено в своїй ненависті до її сусіда, всі розраховуватимуть на нас. Ти також візьмеш участь і займешся високою критикою!

Треба було повстати супроти загальноновизнаних ідей, супроти Академії, Нормальної школи, Консерваторії, Французької комедії, супроти всього, що нагадує якусь інституцію. Таким чином вони нададуть своєму «Оглядові» характеру цілісного вчення. Потім, коли він посяде надійне становище, газета раптом стане щоденною; тоді вони візьмуться за окремих осіб.

— І нас поважатимуть, будь певен!

Здійснювалась давня мрія Делор'є — очолити редакцію, тобто мати невимовне щастя керувати іншими, геть перекраювати статті, замовляти їх, відхиляти. Його очі засяяли з-під окулярів, він запалювався і машинально випивав скляночку за склянкою.

— Тобі треба буде раз на тиждень улаштувати обід. Це необхідно, якби навіть пішла на те половина твоїх прибутків! Кожен захоче прийти до тебе, ці обіди стануть осередком для багатьох, для тебе ж — важелем, і, скеровуючи громадську думку з обох боків, — з одного література, з другого політика, — ми, от побачиш, за якісь півроку посядемо в Парижі неабияке місце.

Слухаючи його, Фредерік відчув, як молодіє, немов людина, що після довгого нидіння в кімнаті вийшла на свіже повітря. Його теж охопило піднесення.

— Авжеж, я був ледарем, дурнем, ти маєш рацію!

— В добрий час! — вигукнув Делор'є. — Впізнаю мого Фредеріка! — І, піднісши йому до підборіддя кулак, додав: — Ну й помучив же ти мене! Та дарма! Я тебе все-таки люблю.

Вони стояли й дивилися один на одного, розчулені, ладні обнятися.

На порозі передпокою показався жіночий капелюшок.

— Яким тебе вітром принесло? — спитав Делор'є.

То була мадмуазель Клеманс, його полюбовниця.

Вона відповіла, що, випадково проходячи повз будинок, не могла встояти проти бажання побачитись із ним, а щоб разом перекусити, принесла солодких пирогів; і вона поклала їх на стіл.

— Обережно, тут мої папери! — роздратовано мовив адвокат. — Крім того, я вже втретє забороняю тобі приходити до мене в приймальні години.

Вона хотіла його поцілувати.

— Добре! Забирайся! Змотуй вудочки!

Він одштовхнув її; вона голосно захлипала.

— Отакої! Це мені вже набридло!

— Та я ж тебе люблю!

— Мені потрібна не любов, а слугування.

Ці прикрі слова зупинили сльози Клеманс. Вона стала перед вікном і, притуливши чоло до шибки, заціпеніла на місці.

Її поза й мовчанка драгували Делор'є.

— Коли вволю настоїшся, то, може, накажеш подати карету? Га?

Вона рвучко обернулася.

— Ти мене проганяєш?

— Саме так!

Вона, мабуть, на знак останнього благання звела на нього великі сині очі, потім зав'язала навхрест свою шотландську хустку, зачекала ще хвилину і вийшла.

— Ти б її вернув,— сказав Фредерік.

— Ще чого!

І Делор'є, якому треба було кудись іти, завернув у кухню, що правила йому й за туалетну кімнату. На плиті, біля пари чобіт, залишалися рештки вбогого сніданку, а на підлозі в кутку валявся згорнутий разом із ковдрою матрац.

— Це доводить тобі,— сказав він,— що я рідко приймаю в себе маркіз! А й справді, без них легко обійтися, та й без інших теж. Ті, котрі нічого не коштують, одбирають час, а це також гроші в іншій формі; я ж не багатий. І потім, усі вони такі дурнуваті! Такі дурнуваті! Невже ти можеш розмовляти з жінкою?

Розсталися вони біля Нового мосту.

— Отже, домовились? Ти принесеш це взавтра, тількино отримаєш?

— Домовились! — сказав Фредерік.

На другий ранок, прокинувшись, він отримав поштою банківий чек на п'ятнадцять тисяч франків.

Цей клаптик паперу уявився йому у вигляді п'ятнадцяти лантухів грошей, і він подумав, що з такими грішми зміг би, передусім, утримувати екіпаж протягом трьох років, замість того щоб продавати його, як буде змушений незабаром зробити, або ж придбати два прекрасні комплекти зброї із золотою насічкою, що їх він бачив на Вольтерівській набережній, і ще багато речей —

картини, книжки та стільки букетів, подарунків для пані Арну! Коротко кажучи, все було б краще, ніж ризикувати, ніж марнувати стільки грошей на газету! Делор'є здавався йому самовпевненим, його бездушність, виявлена вчора, охолодила Фредеріка, і він почав уже шкодувати, аж тут, цілком несподівано, ввійшов Арну й важко, ніби чимось пригнічений, сів на край ліжка.

— Що сталося?

— Я загинув!

Цього ж таки дня він повинен був унести в контору Боміне, нотаря на вулиці Святої Анни, вісімнадцять тисяч франків, позичених у якогось Ваннеруа.

— Незбагненне лихо! Адже я дав йому в заставу нерухоме майно, яке все-таки мало його заспокоїти! А він погрожує протестом, якщо не отримає грошей сьогодні після обіду, зараз же!

— А що ж тоді?

— Тоді все дуже просто! Він накладе арешт на моє нерухоме майно. Перше ж оголошення мене зруйнує, і кінець! От би знайти мені людину, котра позичила б цю прокляту суму, — вона б стала на місце Ваннеруа, і я був би врятований! У вас, бува, не знайдеться таких грошей?

Чек лежав на нічному столику, поряд із книжкою. Фредерік узяв книжку і, поклавши її на чек, відповів:

— О господи! Ні, дорогий друже!

Проте він був безсилий одмовити Арну.

— Невже ви не можете знайти когось, хто погодився б?..

— Нікого! І подумати лишень, що за тиждень я отримаю гроші! До кінця місяця мені винні десь так... п'ятдесят тисяч франків!

— А чи не могли б ви попросити своїх боржників, щоб вернули гроші раніше?

— Та де там!

— Але ж ви маєте якісь коштовності, векселі?

— Нічого!

— Що ж робити? — мовив Фредерік.

— Про це саме я й запитую себе, — відповів Арну.

Він замовк і став ходити назад і вперед по кімнаті.
— Боже милий! Ідеться ж не про мене, а про моїх дітей, мою бідолашну дружину! — Потім, відрубуючи кожне слово, додав: — Кінець кінцем... я буду рішучий... укладу позитки... і подамся шукати щастя... сам не знаю куди!

— Це неможливо! — вигукнув Фредерік.

Арну спокійно відповів:

— Як же мені тепер жити в Парижі?

Запала тривала мовчанка.

Фредерік заговорив:

— Коли б ви змогли повернути позичені гроші?

Це не означає, що вони в нього є, — навпаки! Проте ніщо йому не заважає побачитися з приятелями, вжити якихось заходів. І він подзвонив слuzі, лаштуючись одягатися. Арну дякував йому.

— Ви потребуєте вісімнадцяти тисяч, правда ж?

— О, мені вистачило б шістнадцяти! Дві з половиною — три тисячі я виручу за столове срібло, якщо Ваннеруа погодиться зачекати до завтра, і кажу вам іще раз, ви можете запевнити кредитора, заприсягнути йому, що за тиждень, навіть, може, днів п'ять-шість гроші будуть повернені. До того ж під них дається застава. Отже, ніякого ризику, ви розумієте?

Фредерік сказав, що розуміє і зараз рушає.

Він залишився вдома, проклинаючи Делор'є, бо йому хотілося дотримати слова і водночас допомогти Арну.

«А що, коли я звернуся до пана Дамбреза? Але під яким приводом просити грошей? Адже ж це, навпаки, я мав би платити йому за кам'яновугільні акції! А! Та ну його з тими акціями! Я ж не зобов'язаний!»

І Фредерік радів зі своєї незалежності, ніби він одмовив Дамбрезові в якійсь послузі.

«Ну й що, — казав він собі, — адже я на цьому втрачаю, а міг би за п'ятнадцять тисяч франків заробити сто! На біржі трапляється таке... Отже, якщо я нехтую одним, то хіба я не вільний? А потім, Делор'є може й зачекати! Ні, ні, це негаразд, піду до нього».

Він глянув на годинника.

«Ну, не пече! Банк зачиняється лише о п'ятій годині!»

А о пів на п'яту, діставши гроші, він подумав: «Тепер уже нічого йти! Все одно я його не застану. Навідаюся увечері!» — І таким чином дав собі змогу відступитися від свого наміру, бо в свідомості завжди зостається щось од софізмів, що проникли до неї; від них зберігається присмак, ніби від поганенького вина.

Він прогулявся бульварами і сам пообідав у ресторані. Потім у театрі Водевіль прослухав один акт п'єси, щоб розвіятись. Але банкноти якось непокоїли його, начебто він їх украв. Його не засмутило б, якби він і згубив їх.

Вернувшись додому, Фредерік знайшов листа, в якому було написано:

«Які новини?

Моя дружина приєднується до мого прохання, дорогий друже, сподіваючись... і т. д.

Ваш...»

І підпис.

«Його дружина! Вона мене просить!»

У цю ж мить з'явився Арну, щоб узнати, чи дістав він потрібну суму.

— Візьміть, ось гроші! — сказав Фредерік.

А через добу повідомив Делор'є:

— Я нічого не отримав.

Адвокат приходив до нього три дні поспіль. Він наполягав, щоб Фредерік написав нотареві. Він навіть зголосився поїхати в Гавр.

— Ні! Це ні до чого! Я сам поїду!

Минув тиждень, і Фредерік несміливо запитав Арну про свої п'ятнадцять тисяч.

Арну відтягнув виплату на завтра, потім — на післязавтра. Фредерік наважувався виходити з дому лише пізно вночі, боячись, як би Делор'є десь не заскочив його зненацька.

Якось увечері на розі біля церкви св. Магдалини він наткнувся на якогось перехожого. То був Делор'є.

— Іду по гроші, — сказав Фредерік.

І Делор'є супроводив його аж до самих дверей якогось будинку в передмісті Пуассоньєр.

— Зачекай мене!

Той став чекати. Нарешті через сорок три хвилини Фредерік вийшов разом з Арну і дав знак Делор'є, щоб потерпів ще трохи. Торговець фаянсом і його супутник пройшлися під руку вулицею Отвіль, потім звернули на вулицю Шаболь.

Ніч була темна з поривами теплого вітру. Арну йшов повільно, розповідав про Торговельні галереї — криті ряди, що тягтимуться від бульвару Сен-Дені до Шатле, чудове підприємство, до якого дуже хотілось би пристати і йому; час од часу він зупинявся перед вікнами крамниць, щоб глянути на гризеток, а тоді провадив свої теревні.

Фредерік чув кроки Делор'є — неначе докори, неначе удари по його сумлінню. Однак правити свої гроші не

наважувався через фальшивий сором та ще побоюючись, що це намарне. Делор'є наближався. Фредерік набрався духу.

Арну досить безцеремонним тоном відповів, що й досі не отримав боргів і зараз не може вернути п'ятнадцяти тисяч франків.

— Ви, гадаю, не маєте в них потреби?

В цю мить Делор'є підійшов до Фредеріка й одвів його бік.

— Скажи навпростець, є вони в тебе чи ні?

— Ну, то нема! — відказав Фредерік. — Я їх утратив!

— А! Яким чином?

— Програв!

Делор'є не мовив на те й слова, дуже низько вклонився й відійшов. Арну, користуючись з нагоди, запалив у тютюновій крамниці сигару. Вернувшись, він спитав, хто цей молодик.

— Так собі, один приятель!

Потім, через три хвилини, перед під'їздом Розанетти Арну сказав:

— Зайдіть-бо, вона буде рада вас бачити. Яким ви тепер стали дикуном!

Ліхтар, що був навпроти, освітив йому лице; в його самовдоволеній фізіономії з сигарою в зубах було щось нестерпне.

— Ага! До речі, мій нотар був сьогодні вранці у вашого, щоб разом скласти заставного листа. Це нагадала мені дружина.

— Розумна жінка! — машинально зауважив Фредерік.

— Я думаю!

І Арну знову заходився вихваляти дружину. Йї не було рівні за розумом, серцем і ощадністю; він пошепки додав, поводячи очима:

— А яке тіло!

— Прощайте! — кинув Фредерік.

Арну стрепенувся:

— На тобі! В чім річ?

І, простягнувши йому руку, глянув на нього; він знітився, помітивши гнівний вираз обличчя молодика.

Фредерік сухо повторив:

— Прощайте!

Мов камінь, що котиться донизу, пустився він по вулиці Бредá, лютуючи на Арну й клянучись не бачитися з ним більше ніколи, і з нею також. Замість того щоб

розлучитися з нею, на що Фредерік і сподівався, Арну, навпаки, знову став дорожити нею, любити її всю — від кінчиків волосся до глибини душі. Вульгарність цього чоловіка дратувала Фредеріка. Виходить, усе належить йому, все! Він знову зустрівся з ним на порозі лоретки, і до болю, спричиненого їхнім розривом, доточувалося почуття власного безсилля. До того ж чесність Арну, що запропонував забезпечення під позичені гроші, образила його; Фредерік ладен був задушити його; і над Фредеріковим горем, неначе туман, витала свідомість власної підлості щодо свого друга. Він душився від сліз.

Делор'є йшов донизу вулицею Мучеників і обурено лаявся вголос: адже його проект, як поваленийobelisk, здавався йому чимось надзвичайно високим. Він вважав, що його обікрали, що він зазнав великих збитків. Приязнь його до Фредеріка вмерла, і від того він відчував радість: це було йому за винагороду! Адвоката охопила ненависть до багатіїв. Він схилився до Сенекалевих поглядів і дав собі слово їм слугувати.

Тим часом Арну, зручно вмовившись у глибокому кріслі біля каміна, попивав чай, а Капітанша сиділа в нього на колінах.

Фредерік більше до них не ходив, а щоб відвернутися від своєї нещасливої пристрасті, взявся за перше, що йому спало на думку, і вирішив написати «Історію доби Відродження». Він безладно нагромадив у себе на столі праці гуманістів, філософів, поетів; він ходив у музеї естампів дивитися гравюри Марка Антонія; намагався збагнути Макіавеллі. Мало-помалу мирний труд заспокоїв його. Вникаючи у вивчення інших особистостей, він забував про свою — єдиний, мабуть, засіб не страждати від неї.

Якось, коли він зосереджено робив виписки, відчинилися двері, й слуга сказав, що прийшла пані Арну.

Це була вона! А чи сама? Ба ні! Вона тримала за руку маленького Ежена, а слідом ішла нянька в білому фартушку. Пані Арну сіла і, відкашлявшись, мовила:

— Давно ви не були в нас!

Фредерік не знаходив на те виправдання, і вона додала:

— Це все ваша делікатність!

Він спитав:

— Чому делікатність?

— А те, що ви зробили для Арну! — сказала вона.

Фредерік махнув рукою, мовляв: «Що мені Арну! Це — для вас!»

Вона вирядила хлопчика з нянею погратися в вітальні. Вони обмінялися кількома словами про здоров'я, і розмова вичерпалась.

Вона була в коричневій шовковій сукні, такої барви, як іспанське вино, в чорному оксамитовому пальті, оточеному хутром куниці; так і хотілося погладити хутро рукою, а низько зібраного гладенького волосся торкнутися губами. Але якесь почуття непокоїло її, і, обернувшись до дверей, вона промовила:

— У вас трохи душно!

Фредерік із її погляду відгадав невисловлену думку.

— Даруйте, двері ж лише причинені.

— Ох, правда!

І вона всміхнулася, ніби кажучи: «Я нічого не боюсь».

Він одразу ж запитав, що її привело.

— Мій чоловік, — мовила вона із зусиллям, — просив мене зайти до вас, бо сам не наважується.

— Чому б то?

— Адже ви знайомі з паном Дамбрезом?

— Так, трошки!

Вона замовкла.

— Та все одно! А в чім річ?

І вона розказала, що позавчора Арну не зміг заплатити банкірові чотирьох тисяч згідно з векселями, котрі свого часу змусив її підписати. Вона кається, що наразила на ризик статки своїх дітей. Та все краще за ганьбу, і якщо Дамбрез припинить стягнення, то йому, звичайно, скоро все заплатять, бо вона збирається продати свій будиночок у Шартрі.

— Бідолашна жінка! — пробурмотів Фредерік. — Я поїду до нього! Можете покластися на мене!

— Дякую!

І вона встала, щоб іти.

— О, вам іще нема чого квапитись!

Вона, стоячи, розглядала монгольські стріли, що звисали з-під стелі, книжкові шафи, оправи книжок, письмове приладдя; вона підняла бронзову чашечку, в якій лежали пера; її підбори стукали по килиму. Вона вже кілька разів бувала у Фредеріка, але завжди з Арну. Тепер вони були самі-одні в його власнім домі — подія надзвичайна, майже любовна пригода.

Вона захотіла побачити його садочок; він запропонував їй руку, щоб піти показати свої володіння — ділянку на тридцять футів, зі всіх боків оточену будинками, оздоблену кущами по кутках і грядкою квітів посередині.

Був початок квітня. Листя бузку вже зазеленіло, довкола подихав свіжий вітерець, і щебетали пташки, чий спів переплітався з далеким дзеньканням, що лінуло з каретної майстерні.

Фредерік приніс камінний совок, і, поки вони походжали пліч-о-пліч, хлопчик в алеї насипав купки піску.

Пані Арну гадала, що син не визначатиметься палкою уявою, але він ласкавої вдачі. Його сестрі, навпаки, притаманна якась вроджена стриманість, що інколи завдавала матері болю.

— Це минеться, — сказав Фредерік. — Не треба впадати у відчай.

Вона повторила:

— Не треба впадати у відчай!

Ця машинально повторена фраза видалась йому ніби намаганням підбадьорити його; він зірвав троянду, єдину в садочку.

— Чи пригадуєте... букетик троянд якось увечері в екіпажі?

Вона трохи зашарілася і тоном насмішкуватого жалю відповіла:

— Ох! Я тоді була дуже молода!

— А з цієїю, — тихим голосом вів далі Фредерік, — буде те саме?

Вона відказала, крутячи між пальців стебло, неначе нитку веретена:

— Ні! Я її збережу!

Вона кивком покликала няньку, що взяла малога на руки; виходячи на вулицю, вже на порозі, пані Арну понюхала квітку, схилила на плече голову й кинула погляд, ніжний, як поцілунок.

Вернувшись до себе в кабінет, він дивився на крісло, де вона сиділа, на речі, яких вона торкалася. Щось од неї залишилося тут і ширяло довкола нього. Ласка її присутності іще тривала.

«Отже, вона приходила сюди!» — сказав він подумки. І на нього ринула хвиля безмежної ніжності.

Другого дня об одинадцятій годині він прийшов до пана Дамбреза. Вітали його в їдальні. Банкір снідав, си-

дячи навпроти дружини. Поруч неї була племінниця, по другий бік — таранкувата гувернантка-англійка.

Пан Дамбрез запросив свого молодого друга до столу, а коли він одмовився, спитав:

— Чим можу бути корисний? Я служую вас.

Фредерік, ніби збайдужа, зізнався, що приїхав клопотатися про такого собі Арну.

— Ага, ага! Колишній торговець картинами, — беззвучно засміявся банкір, оголюючи ясна. — За нього якось ручався Удрі; вони щось тепер не помирилися.

І він почав переглядати листи й газети, що лежали біля його куверта.

Слугували два лакеї, безгучно ступаючи по паркету; і висота кімнати з трьома вишитими порт'єрами та двома басейнами з білого мармуру, блиск конфорок, розміщення страв, навіть складки накрохмалених серветок, — уся ця пишнота й достаток становили в очах Фредеріка великий контраст із другим сніданком — у Арну. Він не насмілювався переривати пана Дамбреза.

Господина помітила його зніяковіння.

— Ви іноді бачите нашого друга Мартінона?

— Він прийде сьогодні ввечері, — жваво мовила дівчина.

— А, ти вже знаєш? — спитала тітка, зупинивши на ній холодний погляд.

Тут один із лакеїв нахилився до її вуха і щось прошепотів.

— Дитино моя, твоя швачка!.. Міс Джон!

І покірна гувернантка зникла зі своєю вихованкою.

Пан Дамбрез, потривожений совганням стільців, запитав, що сталося.

— Прийшла пані Режембар.

— Що? Режембар? Це прізвище мені знайоме. Мені десь траплявся такий підпис.

Фредерік нарешті вернувся до справи: Арну заслуговує співчуття; він навіть, з єдиною метою виконати зобов'язання, збирається продати будинок своєї дружини.

— Кажуть, вона дуже гарненька, — сказала пані Дамбрез.

Банкір добродушно додав:

— Ви їхній близький... друг?

Фредерік не відповів навпростець, сказавши, що буде вельми зобов'язаний, якщо пан Дамбрез візьме до уваги...

— Гаразд, коли це зробить вам приємність! Хай! Можна й зачекати! Час іще терпить. Чи не зійти б до мене в контору, хочете?

Сніданок закінчився; пані Дамбрез ледь кивнула головою, всміхнулась якоюсь дивною посмішкою, повною ввічливості й воднораз іронії. Фредерікові бракувало часу поміркувати над тим, бо пан Дамбрез, тільки-но zostалися вони на самоті, запитав:

— Ви не заїжджали за вашими акціями? — І, не давши йому попросити вибачення, додав: — Добре, добре! Вам слід би ознайомитися трохи з ділом. — Він запропонував йому цигарку й почав: — «Спільне товариство французьких кам'яновугільних копалень» засновано; очікують лише затвердження статуту. Сам факт злиття товариств уже скорочує витрати на контроль та робочу силу, збільшує прибутки. До того ж товариство ухвалило здійснити нові вдосконалення, щоб зацікавити в підприємстві робітників. Воно спорудить їм будинки, корисні для здоров'я помешкання; воно стане постачальником для своїх службовців, продаватиме їм усе по собівартості.

І вони виграють, добродію; ось де справжній поступ! Це переможна відповідь на деякі республіканські вигуки! До складу нашої ради входять, — він дістав проект, — пер Франції, один учений — академік, інженер — генерал у відставці, все імена відомі! Подібні елементи заспокоюють боязливих акціонерів і приваблюють розумних! Товариство діставатиме державні замовлення, потім постачатиме залізниці, пароплави, металургійні підприємства, газові заводи, кухні городян. Отже, ми опалюємо, ми освітлюємо, ми проникаємо аж до найскромнішого домашнього вогнища. Але як, запитаєте ви, ми зможемо забезпечити збут? Завдяки протекційним законам, дорогий мій, а ми їх доб'ємося; то вже наш клопіт. Я, зрештою, відвертий прибічник заборонної системи! Країна над усе!

Його обрано директором, але йому бракує часу на різні дрібниці, між іншим — на складання доповідей.

— Я трохи не в злагоді з класиками, забув грецьку! Мені потрібний хто-небудь... хто зміг би викладати мої думки. — І зненацька: — Чи не хотіли б ви стати такою людиною й мати звання генерального секретаря?

Фредерік не знав, що відповісти.

— Ну? Що ж вас утримує?

Його обов'язки обмежаться складанням щорічного звіту для акціонерів. Він щодня перебуватиме в стосунках із найвизначнішими людьми Парижа. Представник товариства — він, звичайно, здобуде прихильність робітників, а це згодом дозволить йому попасти в Генеральну раду, в депутати.

У Фредеріка дзвеніло в вухах. З якої б то речі така доброзичливість? Він розсипався в подяках.

Однак не слід, як сказав банкір, ставити себе в залежність од будь-кого. Ліпший спосіб — придбати акції, оскільки вони «прекрасний вклад грошей, бо ваш капітал гарантує вам становище, а ваше становище — капітал».

— Яку ж приблизно суму необхідно внести? — запитав Фредерік.

— Боже мій, та яку захочете, гадаю, тисяч сорок — шістдесят.

Ця сума для пана Дамбреза була така нікчемна, а його авторитет був такий великий, що юнак негайно вирішив продати одну із своїх ферм. Він погодився на пропозицію. Пан Дамбрез призначить йому на днях зустрічі, щоб остаточно домовитись.

— Отже, я можу сказати Жакові Арну?..

— Все, що вам завгодно! Бідолаха! Еге ж, усе, що вам завгодно!

Фредерік написав подружжю Арну, щоб їх заспокоїти; листа доручив однести своєму слугі, якому відповіли: «Дуже добре!»

Однак він гадав, що його клопотання заслужили на більше. Фредерік сподівався візиту чи принаймні листа. Візиту йому не зробили. Листа не прислали.

Що це — забудькуватість з їхнього боку чи зловмисність? Якщо пані Арну могла прийти до нього раз, то що їй не дає прийти знову? Виходить, той невиразний натяк, та довіра, на яку вона нібито зважилась, — лише користолюбний маневр? «Невже вони тільки використали його? Невже вона співниця?» Якась сором'язливість усупереч його бажанню заважала йому піти до них.

Якось уранці (по трьох тижнях після їхнього побачення) пан Дамбрез написав йому, що чекає на нього за годину.

По дорозі його знову непокоїла думка про подружжя Арну; і, не мігши збагнути причини їхньої поведінки,

Фредерік був охоплений тугою, лихим передчуттям. Щоб звільнитися від нього, він гукнув кабріолет і звелів їхати на вулицю Параді.

Арну був у від'їзді.

— А пані?

— В селі, на фабриці!

— Коли повернеться пан Арну?

— Взавтра, неодмінно!

Отже, він застане її саму; це добра нагода. Якийсь внутрішній голос наполегливо волав йому: «Ідь!»

А пан Дамбрез? «Та ну його! Скажу, що був хворий!» Він подався на вокзал. Потім, уже в вагоні, подумав: «Може, не варто? А, все одно!»

Праворуч і ліворуч простерлися зелені рівнини; поїзд мчався; станційні будиночки пролітали, немов декорація, а дим паротяга валив в один і той же бік великими клаптями, що якусь хвилину клубочились над травою, а потім розсівалися.

Фредерік сидів сам на диванчику; нудьгуючи, він споглядав усе це, охоплений тією знемогою, що буває од надмірної нетерпеливості. Аж показалися крани, склади. Це був Крейль.

В цьому містечку, збудованому на схилі двох низьких горбів (один із яких голий, а другий на вершині вкритий лісом), з його церковною вежею, нерівними будинками та кам'яним мостом, як видалося Фредерікові, було щось невеселе, скромне і добре. Великий човен спускався за течією річки, і плюскали збиті вітром хвилі; біля підніжжя хреста, що стояв на горбочку, порпалися в соломі кури; пройшла якась жінка, несучи на голові таз із мокрою білизною.

Проминувши міст, Фредерік опинився на острові, де праворуч видніли руїни монастиря. Працював млин, перекиваючи на всю широчінь другий рукав Уази, над яким височів будинок фабрики. Солідність цієї споруди вельми здивувала Фредеріка. Він пройнявся більшою повагою до Арну. Ступивши іще кілька кроків, він завернув у завулок, що кінчався решіткою.

Він зайшов у двір. Воротарка гукнула на нього:

— У вас є перепустка?

— Для чого?

— Щоб зайти на фабрику.

Фредерік грубо відповів, що йде до пана Арну.

— А хто він такий, отой пан Арну?

— Таж начальник, господар, одне слово, володар фабрики.

— Ні, добродію, це фабрика панів Лебефа та Мілье! Мабуть, стара пожартувала. Надійшли робітники; він звернувся до кількох із них; вони відповіли те саме.

Фредерік вийшов з двору, похитуючись, мов п'яний, і з таким приголомшеним виглядом, що на Різницькому мосту якийсь обиватель, пахкаючи люлькою, спитав його, чи він, бува, не загубив чого-небудь. Цей чоловік знав фабрику Арну. Вона — в Монтатері.

Фредерік став шукати екіпажа. Знайти його можна було лише на вокзалі. Він вернувся туди. Біля багажної каси самотно стояла розбита коляска, запряжена старенькою конячиною в порваній збруї, що звисала з голобель.

Хлопчина взявся розшукати «дядечка Пілона». Хвилини за десять малий вернувся: дядечко Пілон снідає. Фредерікові увірвалося терпіння, і він рушив пішки. Але шлагбаум на переїзді був опущений. Довелося чекати, поки не пройдуть два поїзди. Нарешті він поспішив полем.

Своєю одноманітною зеленню воно скидалося на сукно величезного більярда. Обабіч шляху лежав, не наче купа щебеню, залізний шлак. Віддалік диміли один біля одного фабричні димарі. Попереду височів на круглому згірку маленький замок із вежками й чотирикутною дзвіницею. Нижче, поміж деревами, ламаною лінією тягнувся довгий мур, а зовсім унизу розкинулося село.

Будинки в ньому одноповерхові, перед дверима — по три кам'яні приступки, складені із суцільних брил, без цементу. Час од часу з якоїсь крамниці було чути теленькання дзвінка на дверях. В чорному болоті чиїсь важкі кроки залишили глибокі сліди; сівся дрібний дощ, заштриховуючи численними рисками тьмаве небо.

Фредерік простував бруківкою; незабаром він помітив ліворуч, де повертає шлях, велику дерев'яну арку, на якій було написано золотими літерами «Фаянс».

Так, Арну не випадково влаштувався по сусідству з Крейлем; спорудивши свою фабрику якомога ближче до другої (що давно вже мала добру славу), він розраховував, що публіка переплутає їх на його користь.

Головний корпус будівлі впирався в самісінький берег річки, яка перетинала заплаву. Дім господаря, оточений садом, вирізнявся своїм ганком, оздобленим чотирма

вазами, у яких їжачилися кактуси. Під повітками сушилися купи білої глини; інші сушилися просто неба, а посередині двора стояв Сенекаль — у завсідному синьому пальті з червоною підкладкою.

Колишній репетитор протягнув Фредерікові холодну руку.

— Ви до хазяїна? Його нема.

Фредерік зняковів і безглуздо бовкнув:

— Та я... знаю. — І зараз же додав: — Я в справі, що стосується пані Арну. Чи може вона мене прийняти?

— Гм! Я не бачив її вже три дні, — відповів Сенекаль.

І він лину́в цілий потік скарг. Приймаючи умови фабриканта, він сподівався жити в Парижі, а не скніти в цьому глухому закутку, далеко від товаришів, без газет. Ну, та нехай! Він і на це погодився. Але Арну, видно, не звертає жодної уваги на його заслуги. До того ж він людина обмежена, ретроград, невіглас, яких мало. Замість того щоб прагнути мистецького вдосконалення, ліпше було б перейти на вугільне й газове опалення. Буржуа *зарвався*; Сенекаль наголосив це слово. Коротше кажучи, репетиторові це заняття осоружне, і він трохи не вимагав од Фредеріка, щоб той заступився за нього й домігся збільшення платні.

— Будьте спокійні! — сказав Фредерік.

На сходах він не зустрів нікого. Вийшовши на другий поверх, зазирнув до порожньої кімнати; це була вітальня. Він голосно покликав. Ніхто не відповів; певно, кухарка десь пішла, служниця також; нарешті, вибравшись на третій поверх, він штовхнув двері. Пані Арну була сама; вона стояла перед дзеркалом шафи. Пояс напіврозгорненого капота звисав по боках. Її волосся чорним потоком спадало на праве плече, а обидві руки були підняті; однією вона підтримувала шиньон, другою встромляла в нього шпильку. Вона скрикнула й щезла.

Невдовзі пані Арну вернулася, чепурно зодягнена. Її постать, її очі, шелестіння сукні — все його зачарувало. Він стримував себе, щоб не розцілувати її.

— Перепрошую, — сказала вона, — але я не могла...

Він набрався зухвалості її перебити.

— Однак... ви були такі гарні... оце допіру.

Комплімент, певно, видався їй трохи брутальним, бо щоки в неї зашарілися. Він злякався, що вона образилася. Вона спитала:

— Який щасливий випадок привів вас?

Він не знав, що відповісти, і, всміхнувшись, вигадав на тому час, щоб оговтатись, а тоді знайшовся:

— Якщо я скажу, чи ви мені повірите?

— Чому ж би ні?

Фредерік сказав, що тієї ночі бачив страшний сон.

— Мені приснилося, що ви тяжко хворі, при смерті.

— О! Ні я, ні мій чоловік ніколи не хворіємо!

— Мені приснилися лише ви,— сказав він.

Вона спокійно глянула на нього:

— Сни не завжди справджуються.

Фредерік щось промимрив, шукаючи слів, і нарешті почав довжелезну фразу про споріднення душ. Мовляв, існує така сила, яка й на віддалі може зв'язати двох людей; вона дозволяє одному дізнатися, що відчуває другий, і сприяє їхньому поєднанню.

Вона слухала, схиливши голову, все усміхаючись своєю чудовою посмішкою. Він, сповнений радості, краєчком ока стежив за нею і вільніше виливав свої почуття, приховуючи їх загальниками. Пані Арну запропонувала оглянути фабрику; вона наполягала, і він погодився.

Щоб зацікавити його чимось, вона спочатку показала йому щось ніби музей, улаштований на східцях. Зразки виробів, почеплені на стінах або розставлені на полицях, свідчили про зусилля Арну й переміни в його захопленнях. Після спроб винайти китайську червону фарбу, він брався за виробництво майоліки, речей в етрусському та східному стилі, імітацію італійського фаянсу, кінець кінцем намагався впровадити деякі вдосконалення, здійснені вже пізніше. Тим-то серед низки експонатів можна було бачити і великі вази із зображенням китайських мандаринів, і червонувато-коричневі миски із золотими переливами, і горщики, оздоблені арабськими написами, і глечики в стилі Відродження, і великі тарелі з двома людськими постатями, наведеними начебто сангвіною, зграбними і легкими. Тепер він виготовляв літери для вивісок, етикетки для вин, але, будучи людиною не досить високого розуму, щоб піднятися до справжнього мистецтва, і не зовсім банального, щоб прагнути лише зиску, він, нікого не задовольняючи, сам розорявся. Коли вони роздивлялися ті речі, повз них пройшла мадмуазель Марта.

— Хіба ти не впізнаєш пана? — спитала мати.

— Впізнаю,— відповіла вона, вклонившись, тоді як її дівочий погляд, чистий і підозріливий, здавалося,

шепотів: «А тобі, чого тобі тут потрібно?» — І вона пішла нагору, трохи схиливши голову на плече.

Пані Арну повела Фредеріка в двір, потім серйозним тоном стала пояснювати, як розмелюють глину, як її очищають, як пересівають.

— Найголовніше — приготування маси.

І вона завела його в приміщення, заставлене чанами, де крутився вертикальний вал із горизонтальними стрижнями. Фредерік шкодував, що рішуче не відмовився від її запрошення.

— Це промивалки, — сказала вона.

Назва видалась йому смішною і в її устах якоюсь недоречною.

Широкі паси тяглися з одного кінця стелі до другого, намотуючись на барабани, і все рухалося без угаву, з математичною чіткістю, дратівливо.

Вибравшись звідтіля, вони пройшли повз якусь зруйновану повітку, де колись зберігався садовий реманент.

— Вона вже ні до чого не придатна, — мовила пані Арну.

Він тремтячим голосом зауважив:

— Щасливим можна бути і в такій!

Його слова заглушив шум парової помпи, і вони ввійшли до формувального цеху.

Люди, що сиділи за вузьким столом, накладали грудки глини на диски, які крутилися перед кожним із них; лівою рукою вони робили всередині отвір, а правою розгладжували зокола, і, немов квіти, що розпускаються, на очах виростали вази.

Пані Арну звеліла показати форми для складніших виробів.

В іншому приміщенні виготовлювали обідки, шийки, опуклі частини. На горішньому поверсі загладжували спайки і заправляли гіпсом дірочки, що залишалися від попередніх операцій.

На решітках, по кутках, посеред коридорів — усюди рядами стояв посуд.

Фредерік починав нудитися.

— Може, вас це стомлює? — мовила вона.

Боячись, як би на тому не довелось обмежити свого візиту, Фредерік став удавати, що, навпаки, він дуже захоплений. Він навіть висловив жаль, що сам не взявся за це діло.

Вона нібито здивувалась.

— Звичайно. Я міг би тоді жити поруч із вами!

Він шукав її погляду, і пані Арну, аби уникнути цього, взяла зі столу балабушки місива, що залишилися після невдалих обробок, сплющила їх на плескачик і зробила відбиток своєї руки.

— Чи можу я це взяти з собою? — спитав Фредерік.

— Боже милий, яка ви дитина!

Він хотів щось відповісти, але надійшов Сенекаль.

Помічник директора ще з порога помітив порушення правил. В майстернях мали підмітати щодня; була субота, й оскільки робітники цього не зробили, Сенекаль оголосив, що їм доведеться залишитись на годину довше. «Самі винні!»

Робітники, нічого не кажучи, посхилялися над роботою, але про їхній гнів можна було здогадатися з того, як вони хрипло дихали. Зрештою, керувати ними було нелегко: усіх їх колись повиганяли з великої фабрики. Республіканець поводився з ними жорстоко. Людина теорії, він рахувався лише з масами і був немилосердний до окремих осіб.

Фредерік, зняковілий у його присутності, пошепки спитав пані Арну, чи не можна глянути на печі. Вони зійшли на нижній поверх, і вона стала пояснювати йому призначення камер, як раптом Сенекаль, що йшов слідом, знову постав між них.

Він сам узявся пояснювати, розводячись про різні види пального, про завантаження печі, про піроскопи, про випалювання, про покриття виробів, про глазур і метали, сиплючи термінами з хімії: «хлориста сполука», «сірчана сполука», «бура», «карбонат». Фредерік нічого-сінько в тому не тямив і тільки раз у раз повертався до пані Арну.

— Та ви ж не слухаєте, — сказала вона. — А пан Сенекаль пояснює дуже зрозуміло. Всі ці премудрощі він знає набагато краще за мене.

Математик, потішений цією похвалою, зголосився показати, як наносяться фарби. Фредерік кинув на пані Арну запитально-тривожний погляд. Вона залишилася байдужою, мабуть, не бажаючи опинитися з ним наодинці, та однак ще не думаючи прощатися. Він запропонував їй руку.

— Ні, красенько дякую! Східці занадто вузькі!

А коли вони вибралися нагору, Сенекаль відчинив двері в приміщення, повне жінок.

В руках вони тримали пензлики, пляшечки, скійки, скляні платівки. Вздовж стін по карнизу тяглися дошки з гравірованими рисунками; в повітрі літали клапті тонкого паперу, а чавунна пічка пашіла нестерпним жаром, до якого примішувався запах терпентину.

Робітниці майже всі були в нужденній одежі. Але одна з них вирізнялася — в напівшовковій шалі та з довгими сережками. В неї, стрункої і водночас пухкенької, були великі карі очі й повні, як у негритянки, губи. Пишні груди випиналися під сорочкою, охопленою довкола стану паском спідниці, ліктем одної руки обпершись на верстат, а другу опустивши, вона неуважно дивилася кудись далеко в поле. Обіч неї стояла пляшка вина й лежав шматок ковбаси.

За приписами розпорядку заборонялося їсти в майстернях — захід, передбачений з метою додержання чистоти в роботі й гігієни серед робітників.

Сенекаль, із почуття обов'язку чи з нахилу до деспотизму, ще здалеку розкричався, показуючи на оголошення в рамці:

— Гей! Ви ген там! Бордоско! Прочитайте лишень уголос пункт дев'ятий!

— А тоді що?

— Тоді, мадмуазель? Тоді ви заплатите три франки штрафу!

Вона зухвало подивилася йому просто в вічі.

— Ото налякав! Хазяїн повернеться і зніме ваш штраф! Чхала я на вас, соколику!

Сенекаль заклав руки за спину і, походжаючи, немов той класний наглядчак на уроці, лише посміхнувся.

— А пункт тринадцятий, непослух, десять франків!

Бордоска знову стала до роботи. Пані Арну з пристойності не сказала нічого, але нахмурила брови. Фредерік буркнув:

— О! Для демократа ви надто суворі!

Сенекаль повчальним тоном відповів:

— Демократія — не розгнузданість особистості. Це — рівність усіх перед законом, розподіл праці, порядок!

— Ви забуваєте про гуманність! — зауважив Фредерік.

Пані Арну взяла його об руку; Сенекаль, ображений, певно, виявом цієї мовчазної згоди, відійшов.

Фредерік знову відчув велике полегшення. Від самісінького ранку він шукав нагоди поговорити відверто;

така нагода трапилась. До того ж несподіваний рух пані Арну, здавалося, таїв у собі обіцянку; і він, ніби для того, щоб зігріти ноги, попросив її дозволу зайти до неї в кімнату. Та коли він сів біля неї, його скувала непевність, і не знати було, з чого почати. На щастя, спав йому на думку Сенекаль.

— Нема нічого безглуздішого, — сказав Фредерік, — за таке покарання.

Пані Арну заперечила:

— Буває необхідна й суворість.

— Що? І це кажете ви, така добра? О! Я помилився, бо й вам іноді подобається завдавати страждань!

— Не розумію загадок, друже мій!

І її погляд, ще суворіший за слова, зупинив його. Проте Фредерік збирався вести й далі наступ. На комоді випадково трапився томик Мюссе. Він перегорнув кілька сторінок, а тоді заговорив про любов, про її відчай та її пориви.

Все це, на думку пані Арну, було злочинне або вдаване.

Такі негативні міркування прикро вразили молодика; і, щоб заперечити їх, він послався на самовбивства, про які повідомляється в газетах, почав захоплено вихвалити знамениті літературні типи — Федру, Дідону, Ромео, де Гріє. Тут він заплутався.

Вогонь у каміні зачах, по шибках порошив дощ. Пані Арну сиділа нерухомо, поклавши руки на бильця крісла; тасьомки її чепця звисали, немов кінці сфінксової пов'язки; в темряві виділявся білиною її чистий профіль.

Йому хотілося кинутись до її ніг. У коридорі щось заскрипіло, він не насмілився.

Крім того, його втримував якийсь побожний страх. Ця сукня, що зливалася із сутінками, здавалася йому безмірною, безконечною, якоюсь нездоланною перешкодою, і саме з цієї причини його бажання ставало ще більше. Однак побоювання зробити дуже багато і з чимось не зовсім упоратися позбавляло його здорового глузду.

«Якщо я їй не подобаюсь, — міркував він, — нехай мене прожене! Якщо ж і вона мене воліє, хай додасть мені відваги!»

Зітхнувши, він сказав:

— Отже, ви не припускаєте, що можна любити... жінку?

Пані Арну відповіла:

— Якщо вона вільна, з нею одружуються; якщо належить іншому — йдуть собі геть.

— Виходить, щастя неможливе?

— Можливе! Але його ніколи не знаходять в ошуканстві, у тривогах і муках сумління.

— Ну й хай, якщо воно приносить божественну втіху!

— Такі спроби коштують надто дорого!

Він вирішив удатися до іронії:

— Отже, добродійність не що інше, як боягузтво?

— Ліпше скажіть — передбачливість. Навіть для тих жінок, хто забув про обов'язок і релігію, може часом вистачити здорового розуму. Егоїзм — міцна основа цнотливості.

— Ой-ой! Які у вас обивательські погляди!

— Та я й не корчу з себе знатної дами.

В цю мить надбіг малюк.

— Мамо, підемо обідати?

— Атож, зараз!

Фредерік устав; саме з'явилася Марта.

Йому бракувало рішучості піти, і, дивлячись на пані Арну очима, сповненими благання, він мовив:

— Жінки, про яких ви говорите, певно, зовсім бездушні?

— Ні! Але вони глухі, коли потрібно!

Вона стояла на порозі спальні, а пообіч — двоє її дітей. Він уклонився, не сказавши їй слова. Вона мовчки відповіла на його уклін.

Все, що він спершу відчував, — було безмежне заціпеніння. Його цілком приголомшило те, як вона дала йому зрозуміти все безглуздя його надій. Він усвідомив, що загинув, як людина, котра впала в безодню й певна: її не врятують і вона повинна вмерти.

Все ж таки він простував, хоча й нічого не бачачи, навмання; він спотикався об каміння, збився з дороги. Зовсім близько пролунав стукіт дерев'яних черевиків; це були робітники, що верталися з ливарного заводу. Тоді він отямився.

На обрії залізничні ліхтарі провели вогняну лінію. Він прийшов на станцію перед самим відходом поїзда, пропхався в вагон і відразу заснув.

Через годину вечірні веселощі паризьких бульварів раптом відсунули його поїзду десь далеко в минуле. Він постановив бути твердим і полегшив душу, обкладаючи пані Арну лайливими словами:

«Недоумкувата гуска, дурепа, не варто більше й думати про неї!»

Вернувшись додому, він знайшов у кабінеті листа на вісім сторінок голубуватого лискучого паперу з ініціалами Р. А.

Лист починався дружніми докорами: «Що з вами, друже мій? Я зіскупилась».

Але почерк був такий жахливий, що Фредерік уже хотів викинути листа, аж раптом помітив приписку:

«Я розраховую, що взавтра ви поїдете зі мною на кінні перегони».

Що означало це запрошення? Чи не був це ще якийсь Капітаншин вибрик? Але ж не може бути, щоб отак, із доброго дива, двічі поспіль, знущатися над однією й тією самою людиною; і, захоплений цікавістю, він уважно прочитав листа.

Фредерік ледве розбирав: «Непорозуміння... піти хибною дорогою... розчарування... Відолашні ми створіння!.. Неначе ті два потоки, що зливаються...» і т. д.

Цей стиль не пов'язувався із звичайною мовою лоретки. Які ж тут сталися переміни?

Він довго тримав у руках ті аркушки. Вони пахли ірисом, а в своєрідно виведених літерах, в неоднакових інтервалах між рядками було щось таке, що нагадувало безладдя в туалеті, яке бентежило його.

«Чому б і справді не поїхати? — подумав він нарешті. — А якщо взнає пані Арну? Ну і хай! Хай собі ревнує. Це буде помста!»

IV

Капітанша вже зібралась і чекала на нього.

— Як це мило! — сказала вона, глянувши на нього своїми чудовими очима, ніжними й веселими.

Вона зав'язала стрічки капелюшка, сіла на диван і мовчала.

— Ідемо? — сказав Фредерік.

Вона подивилася на годинника.

— Ой, ні! Не раніше, як за годину-півтори. — Цим ніби вона сама ставила межу своїй нерішучості.

Нарешті вибило назначену годину.

— А тепер *andiamo, caro mio!*¹

¹ Ходімо, мій любий! (Іт.)

І вона востаннє пригласила своє волосся, дала вказівки Дельфіні.

— Чи пані до обіду вернуться?

— Чому б то? Адже ж ми пообідаємо разом де-небудь, в «Англійському кафе», де захочете!

— Гаразд!

Собачата дзявкали в неї під ногами.

— Може б, узяти їх із собою? Га?

Фредерік сам відніс їх у екіпаж. Це була велика найнята карета на пару поштових коней із кучером; на задній приступці стояв Фредеріків слуга. Капітанша, видно, була задоволена з його запобігливості; вона, лише всівшись, одразу ж спитала, чи він останнім часом бував у Арну.

— Вже цілий місяць не заходив, — відповів Фредерік.

— А я позавчора здибала його, він хотів навіть навідатися сьогодні. Та в нього всілякі там неприємності, знову якийсь процес, уже й сама не знаю, що воно. Яка химерна людина!

— Так, дуже химерна! — І Фредерік байдуже додав: — До речі, ви й досі бачитесь із... як там його зовуть? Із тим колишнім співаком... Дельмаром?

Вона сухо відповіла:

— Ні! З тим усе скінчено!

Отже, їхній розрив цілком певний. У Фредеріка з'явилася надія.

Вони ступою проїхали квартал Бредá; з нагоди неділі вулиці були безлюдні, за вікнами показувалися обличчя городян. Екіпаж поїхав швидше; на стукіт коліс оглядалися перехожі; виблискувала шкіра опущеного верха; слуга нахилився вперед, а собачата скидалися на дві горностаєві муфти, покладені на подушки одна біля одної. Фредерік похитувався на сидінні. Капітанша, усміхаючись, повертала голову то праворуч, то ліворуч.

Її солom'яний капелюшок, оправлений чорною мережкою, переливався перламутром. Капюшон бурнуса маяв на вітрі, а від сонця вона затулялася ліловою атласною парасолькою, шпичастою, немов дахівка пагоди.

— Які чудові пальчики! — сказав Фредерік, легенько взявши її другу руку, прикрашену золотим браслетом у вигляді люнцюжка. — Яка мила річ! Звідкіля вона взялась?

— О, вона в мене давно, — сказала Капітанша.

Молодик нічого не заперечив на лицемірну відповідь. Він вважав, що краще «скористатися з випадку». Тримавши її далі її руку, він припав до неї вустами між рукавичкою й рукавцем.

— Перестаньте, нас побачать!

— Овва! Ну й що з того?

За площею Згоди вони звернули на набережну Конферанс, а там на набережну Бійі, де в якомусь саду помітили кедр. Розанетта гадала, що Ліван у Китаї; вона сама засміялася зі свого ж таки невігластва і попросила Фредеріка давати їй уроки географії. Далі, залишивши праворуч Трокадеро, переїхали Іенський міст і нарешті зупинилися на Марсовім полі, обіч інших екіпажів, що вже стояли біля іподрому.

Горбистий моріжок укрили прості люди. Цікавих можна було помітити й на балконах Військової школи; обидва павільйони за жокейськими терезами, дві трибуни в колі і третю навпроти королівської ложі заповнила ошатно зодягнена юрба, яка, судячи з манери триматися, шанобливо ставилась до цього ще нового виду розваг. Публіка, що збиралася тоді на кінні перегони, на ту пору своєрідніша, мала і вигляд не такий вульгарний; то були часи штрипок, оксамитових комірців та білих рукавичок. Дами в яскравих сукнях з довгими таліями, сидючи на лавах трибун, нагадували величезний квітник, то тут, то там поцяткований темними костюмами чоловіків. Але всі погляди були скеровані на знаменитого алжирця Бу-Мазá, що незворушно сидів поміж двох офіцерів генерального штабу в одній із окремих лож. Трибуну Жокей-клубу заповнювало винятково статечне панство.

Найпалкіші аматори розташовувалися внизу, біля кола для перегонів, обгородженого двома рядами стовпів із натягненими між них мотузками; всередині велетенського овала, окресленого вузьким проходом, викрикували торговці напоями, інші продавали програми перегонів, ще інші пропонували сигари; лунав неймовірний гамір; скрізь сновигали поліцейські; дзвін, що висів на стовпі, покритому цифрами, закалатав. З'явилося п'ятеро коней, і глядачі поспішили до своїх трибун.

Тим часом важкі хмари ковзали своїми сувоями по верхів'ю берестів. Розанетта боялася дощу.

— У мене є парасолі,— сказав Фредерік.— І все інше, щоб розважитися,— додав він, піднімаючи передне сидіння, під яким стояв кошик із закускою.

- Браво! Ми одне одного розуміємо!
- І розумітимем іще краще, еге ж?
- Можливо! — відповіла вона, червоніючи.

Жокеї в шовкових камзолах намагалися вишикувати в одну шеренгу своїх коней, обіруч стримуючи їх. Хтось опустил червоного прапорця. Тоді всі п'ятеро, попригинавшись до грив, помчали. Спершу вони йшли разом бік у бік рівною лавою; тоді лінія порвалася, й вершники розтягнулися довгою вервечкою; жокей у жовтому камзолі посередині першого кола трохи не впав; довгий час Філі й Тібі йшли на одному рівні; потім їх наздогнав Том Пус, але Клабстік, що від самого початку весь час тримався позаду, обігнав усіх і прийшов перший, випередивши сера Чарлза на два корпуси, це була несподіванка; зчинився крик; дощаті помости дрижали від тупотіння.

— Яка ж утіха! — сказала Капітанша! — Я тебе кохаю, мій любий!

Фредерік не сумнівався в успіхові: це підтверджували останні Розанеттині слова.

Кроків за сто від нього в двомісному кабріолеті з'явилася дама. Вона висовувалась у віконце, а потім швидко відкидалася назад; це повторювалося кілька разів; Фредерік не міг роздивитися її лиця. У нього майнула підозра — здалося, що то пані Арну. Тільки ж не може бути! Чого б їй сюди приїжджати?

Він вийшов із екіпажа під тим приводом, ніби хоче подивитися на терези.

— Ви не надто поштиві! — мовила Розанетта.

Він, не слухаючи її, пішов уперед. Кабріолет повернув, кінь помчав риссу.

В ту ж мить Фредеріка перейняв Сізі:

— Добридень, дорогий! Як ся маєте? Юссоне ген там. Послухайте ж!

Фредерік намагався відчепитись од нього, щоб наздогнати кабріолет. Капітанша подавала йому знак вернутися. Йі помітив Сізі і захотів неодмінно поздороватися.

Відтоді як скінчилася жалоба по його бабуні, він здійснював свій ідеал, прагнучи мати на собі *особливу познаку*. Картатий жилет, короткий фрак, широкі банти на туплях, вхідний квиток, застромлений за стрічку на капелюсі, — справді нічого не бракувало для того, що він сам називав «шиком», це був шик англомана і мушкетера. Найперше він став скаржитися на Марсове

поле, препаскудне місце для перегонів, потім заговорив про перегони в Шантійї та про тамтешні витівки, присягався, що може випити дванадцять келихів шампанського, поки опівночі годинник битиме дванадцятку, пропонував Капітанші заклад на коня, легенько погладжував болонок; зіпершись ліктем другої руки на дверці екіпажа, приклавши до рота головку стека, розкарячивши ноги, виструнчивши стан, він безугавно теревенив усякі дурниці. Фредерік, що стояв поруч нього, курих і сушив собі голову над тим, куди подівся кабріолет.

Ударив дзвін, Сізі відійшов, на велику втіху Розанетти, якій, за її ж словами, він дуже остогид.

Другий заїзд нічим надзвичайним не позначився, третій так само, за винятком того, що одного коня винесли на ношах. Четвертий, у якому восьмеро коней змагалися за приз міста, був цікавіший.

Глядачі трибун повилазили на лави. Решта, стоячи в екіпажах, з біноклями в руках слідкували за рухами жокеїв; ті, ніби червоні, білі й сині цятки, гнали вздовж натовпу, який оточував іподром. Здалеку їхня швидкість не здавалася особливо великою; в кінці Марсового поля вона нібито навіть уповільнювалась, коні начебто ковзали, черевами торкаючись землі, не згинаючи витягнутих ніг. Але, хутко вертаючись назад, вони збільшувалися; вони розтинали повітря, земля стугоніла, розбрикувалася жорства; повітря, вриваючись під жокейські камзоли, роздувало їх, як вітрила; ударами хлиста жокеї гнали коней, щоб першими прийти до фінішу, — то була мета. На табло одні цифри знімали, інші виставляли; і серед оплесків кінь-переможець, увесь у милі, з опущеною шиєю, дибав задубілими ногами до терезів, а їздець у сідлі, здавалося, вже конаючи, тримався за боки.

Останній заїзд загаявся через суперечку. Натовп, що вже нудився, почав розходитись. Чоловіки, постававши групками, гомоніли біля підніжжя трибун. Розмови були вільні; великосвітські дами роз'їхались, шоковані сусідством лореток.

Були тут і знаменитості публічних балів, актриси бульварних театрів, — і найбільше похвал дісталася аж ніяк не найвродливішим. Підтоптана Жоржіна Обер, та сама, котру один водевіліст прозвав Людовіком XI від проституції, жакливо розмальована, розкинулась у своїй довгій колясці, закуталась у кунячий палантин, неначе була зима, і час од часу випускала звуки, скорше схожі

на рохкання, ніж на сміх. Пані Рамуссо, що прославилась завдяки своєму процесові, сиділа в бреку в товаристві американців, а Тереза Башлю, подібна до середньовічної мадонни, заповнювала своїми дванадцятьма оборками маленький фаєтон, де замість фартуха була жардиньєрка з трояндами. Капітанша позаздрила на оту пишноту; щоб привернути увагу до себе, вона стала жваво жестикулювати й говорити занадто голосно.

Якісь джентльмени впізнали її і вклонилися. Вона, відповідаючи на поклон, називала Фредерікові їхні імена. Все це були графи, віконті, герцоги та маркізи; і він пишався, бо всі погляди виражали певну пошану, що її викликала його любовна удача.

Сізі, з усього видно, був не менше щасливий у колі чоловіків зрілого віку. Його співбесідники в високих комірцях посміхалися, ніби глузуючи з нього; нарешті він ляснув по руці найстаршого і попрямував до Капітанші.

Вона з підкресленою жадібністю їла шматок паштету; Фредерік, із покірності, наслідував її приклад, тримаючи між колін пляшку вина.

Знову показався кабріолет, це була пані Арну. Вона страшенно зблідла.

— Дай мені шампанського! — сказала Розанетта. І, якомога вище піднявши наповнений келих, вона гукнула: — Гей, ви там, порядна жінко, дружино мого ласкавця, агов!

Навколо неї розлігся сміх, кабріолет зник. Фредерік осмикував Розанетту за сукню, він ладен був спалахнути. Але поруч стояв Сізі, в тій самій позі, що й перше; він іще з більшою самовпевненістю запросив Розанетту на обід цього ж таки вечора.

— Не можу! — відказала вона. — Ми разом їдемо в «Англійське кафе».

Фредерік мовчав, ніби нічого не чуючи, і Сізі з розчарованим виглядом залишив Капітаншу.

Поки він розмовляв із нею, стоячи біля правих дверцят, ліворуч з'явився Юссоне й, почувши слова «Англійське кафе», озвався:

— Милій куточок! Перехопити б там чого-небудь, га?

— Як вам завгодно, — відповів Фредерік; забравшись у куток карети, він дивився, як на обрії зникає кабріолет, і відчував, що сталося непоправне, що він згубив своє велике кохання. А інша любов була тут, біля нього,

любов весела й доступна! Але, зморений, сповнений суперечливих поривань, він уже й сам не знав, чого йому хочеться, і почував безмірний смуток, прагнув смерті.

Гучне тупотіння ніг і гомін змусили його підвести голову; хлопці перестрибували через бар'єр кола для перегонів, роздивлялися на трибуни; всі роз'їжджалися. Впало кілька дощових крапель. Збилася сила екіпажів. Юссоне десь уже зник.

— Ну, тим краще! — сказав Фредерік.

— Воліємо бути самі-одні? — спитала Капітанша, кладучи свою руку на його.

В цю хвилину повз них проїхало, виблискуючи міддю і сталлю, прекрасне ландо, запряжене четвіркою цугом із двома жокеями в оксамитових куртках, обшитих золотою бахромою. Пані Дамбрез сиділа поруч свого чоловіка, а проти них — Мартінон; обличчя у всіх трьох були здивовані.

«Вони мене впізнали!» — сказав подумки Фредерік.

Розанетта зажадала, щоб зупинились: їй кортіло краще бачити, як роз'їжджаються. Могла знову з'явитися пані Арну. Фредерік гукнув до кучера:

— Ідь! Ідь! Гони вперед!

І карета помчала до Єлісейських Полів разом з іншими екіпажами, колясками, бричками, англійськими лінійками, каретами, запряженими цугом, тільбюрі, фургонами зі шкіряними заслонами, де напідпитку співали робітники, однокінними каретами, якими правили батьки родин. Із напхом напханої відкритої коляски звисали ноги якогось хлопчини, що сидів на колінах в інших. У великих каретах із оббитими сукном сидіннями дримали вдови; а то раптом пролітав прекрасний рисак, запряжений у дрожку, просту й елегантну, як чорний фрак денді. Тим часом дощ поросив дедалі рясніший. З'являлися зонти, парасольки, макінтоші; їзді здалеку перегукувалися: «Добрий день!» — «Як ся маєте?» — «Авжеж!» — «Ба ні!» — «На все добре!» — і лиця миготіли одне за одним зі швидкістю китайських тіней. Фредерік і Розанетта не розмовляли, приголомшені повинню коліс, що крутилися поряд.

Деколи валки екіпажів, щільно стиснені між собою, зупинялися в кілька рядів. Тоді пасажири, опинившись близько з іншими, розглядали одне одного. Із екіпажів, прикрашених гербами, на юрбу падали байдужі погляди; очі тих, хто їхав у фіакрах, були сповнені заздрощів;

зневажливі посмішки правили за відповідь на гордовиті кивки; широко роззявлені роти виражали безглузде захоплення; то тут, то там якийсь швендя, раптом опинившись посеред проїзду, одним плугом одскакував назад, щоб урятуватися од вершника, який гарцював між екіпажів і, нарешті, вибирався із тисняви. Згодом усе знову починало рухатися; візники попускали віжки, помахували довгими пугами; збуджені коні посмикували гнuzдечками, бризкали піною довкола себе, а від вологих крупів та грив здіймалася пара, яку пронизувало проміння надвечірнього сонця. Під Тріумфальною аркою це проміння на висоті людського зросту простягалось рудим сяйвом, ряхтіло на шпичках коліс, ручках дверцят, наконечниках дишлів, на кільцях сідел; по обидва боки широкого проїзду, схожого на потік, у якому коливаються гриви, одяг, людські голови, двома зеленими мурами здіймалися блискучі від дощу дерева. Де-не-де просвічувалась блакить неба, ніжна, як батист.

Тоді Фредерік пригадав ті, вже далекі, дні, коли він заздрих невимовному щастю сидіти в одному з таких екіпажів поруч однієї з таких жінок. Тепер він мав таке щастя, та не мав з нього великої втіхи.

Дощ уже вщух. Перехожі, що ховалися під колонадою морського міністерства, виходили звідтіля. Ті, хто прогулювався по Королівській вулиці, виходили на бульвар. На східцях перед міністерством закордонних справ стояли рядком роззяви.

Перед Китайськими лазнями, де була вибоїста бруківка, карета пішла повільніше. По краю тротуару йшов чоловік у пальті горіхового кольору. Грязь, що бризкала з-під коліс, заляпала йому спину. Чоловік у гніві обернувся. Фредерік зблід: він упізнав Делор'є.

Зійшовши біля «Англійського кафе», він одіслав екіпаж. Поки Фредерік розраховувався з кучером, Розантта пішла вперед.

Він наздогнав її на східцях, де вона розмовляла з якимось добродієм. Фредерік узяв її під руку. Але посередині коридора зупинив її другий чоловік.

— Та ти йди! — мовила вона. — Я зараз!

І він сам увійшов у окремий кабінет. Обидва вікна були відчинені, і за шибками в будинку в протилежного боку вулиці було видно людей. Асфальт, просихаючи, мерехтів широкою муаровою стрічкою; магнолія, поставлена на край балкона, сповнювала кімнату ароматом.

Ці пахощі й ця свіжість заспокоювали йому нерви; він опустився на червоний диван під дзеркалом.

Увійшла Капітанша й, поцілувавши його в чоло, спитала:

— Засумувалося бідолашньому?

— Можливо! — відповів Фредерік.

— Та не одному ж тобі! — Це мало означати: «Забудьмо кожен своє у спільних насолодах».

Потім вона взяла в уста пелюсточку квітки і потягнулася до нього, щоб він її поцілував. Цей рух, сповнений звабливої краси і майже хтивої покірності, розчулив Фредеріка.

— Навіщо ти завдаєш мені болю? — спитав він, думаючи про пані Арну.

— Завдаю болю? Я?

І, ставши перед ним, вона поклала йому на плечі руки й подивилася на нього примруженими очима.

Вся його доброчесність, вся його злість потонули в бездонному безвіллі.

Він провадив:

— Адаже ти не хочеш мене любити? — і притягнув її до себе на коліна.

Вона скорилася; він обома руками обхопив її стан; шелестіння шовкової сукні розпалювало його ще дужче.

— Де ж вони? — почувся в коридорі голос Юссоне.

Капітанша рвучко підхопилася і, відійшовши в другий кінець кімнати, повернулася спиною до дверей.

Вона звеліла подати устриць; сіли до столу.

Тепер Юссоне вже не був жартуном. Змушений день при дні писати про всяку всячину, перечитувати стоси газет, вислуховувати безліч суперечок і сипати парадоксами, щоб напустити туману, він кінець кінцем утратив правильне уявлення про речі, засліплюючи сам себе своєю недолугою дотепністю. Турботи життя, колись легкого, тепер тяжкого, тримали його в нескінченній тривозі; і власне безсилля, в якому він не хотів зізнатися, робило його буркотливим і саркастичним. З приводу «Озаї», нового балету, він виступив з жорстокими нападками проти танців, а з приводу танців — на оперу; потім, говорячи про оперу, пройшовся по італійцях, яких тепер змінила трупа іспанських акторів, «неначе нам не набридли ще ота Кастілія». Фредерік був вражений у своїй романтичній любові до Іспанії і, щоб обірвати цю розмову, запитав про Французький колеж, з якого щойно

були звільнені Едгар Кіне та Міцкевіч. Але Юссоне, шанувач пана де Местра, оголосив себе прибічником уряду й спіритуалізму. Однак він сумнівався у фактах найвірогідніших, відкидав історію й заперечував речі найбезсумнівніші, аж до того, що, почувши слово «геометрія», вигукнув: «Яка нісенітниця, ота геометрія!» І одразу починав імітувати різних акторів. Головним його взірцем був Сенвіль.

Це блазнювання Фредерікові остобісіло. Нетерпляче смикаючись, він під столом копнув ногою одну з болонок. Обидві зайшлися несамовитим дзявканням.

— Вам би їх відправити додому! — буркнув він.

Розанетта нікому б не довірила їх.

Тоді він звернувся до журналіста:

— Ану, Юссоне, віддайте себе в жертву!

— Ох, і справді, голубчику! Яка б це була люб'язність!

Юссоне пішов виконати доручення, не змушуючи себе впрошувати.

Як же віддячити йому за таку ласку? Фредерік не подумав про це. Він навіть почав радіти, що вони залишилися сам на сам, як тут увійшов лакей.

— Пані, вас хтось запитує.

— Що? Знову?

— Все-таки мені треба піти глянути! — мовила Розанетта.

Він жадав її, вона йому була необхідна. Її зникнення видавалось йому злочином, майже зневагою. Чого вона хоче? Не досить із неї того, що вона образила пані Арну? Зрештою, тим гірше для тієї. Тепер йому всі жінки були осоружні; його душили сльози, — адже його кохання не прийнято, бажання було обдурено.

Капітанша вернулась і, відрекомендовуючи йому Сізі, сказала:

— Я його запросила. Правда ж, добре зробила?

— Ще б пак! Звичайно! — І Фредерік з усмішкою мученика подав аристократові знак сісти.

Капітанша взялася проглядати меню, зупиняючись на хитромудрих назвах.

— А що, коли б нам з'їсти тюрбан із кролика а ля Рішельє і пудинг по-орлеанськи?

— О ні! Тільки не по-орлеанськи! — вигукнув Сізі, який належав до легітимістів і силкувався на дотеп.

— Вам більше смакує тюрбан а ля Шамбор?

Ця догідливість обурила Фредеріка.

Капітанша вирішила взяти просте філе, раки, трюфелі, ананасовий салат, ванільний щербет.

— А там побачимо. Поки що йдять... Стривайте, ще забула! Принесіть мені ковбаси! Без часнику!

Вона звала офіціанта «юначе», стукала ножом по склянці, шпурляла в стелю кульки із хліба. Йй заманулося зараз же випити бургундського.

— Починати з вина не годиться, — сказав Фредерік.

На думку віконта, це іноді роблять.

— О ні! Ніколи!

— Роблять, запевняю вас!

— Ага! От бачиш!

Ці слова вона супроводила поглядом, що означав: «Він людина багата. Слухайся ж його».

Тим часом двері щохвилини відчинялися, лакеї сварилися, а в суміжному кабінеті хтось на диявольському піаніно барабанив вальс. Від кінних перегонів мова зійшла на майстерну їзду верхи взагалі та на дві її протилежні системи. Сізі захищав Боше, Фредерік — графа д'Ор. Розанетта знизала плечима.

— Та, боже мій, досить із тебе! Він більше тямить у тому ділі!

Вона, зіпершись ліктем на стіл, розгризла гранат; у канделябрах перед нею тремтіло од протягу полум'я свічок; яскраве світло проникало крізь її шкіру перламутрового тону, рожевило їй повіки, надавало блиску очам; багрянець овоча зливався з пурпуром уст, тонкі ніздрі роздimalися, і в усій істоті її було щось зухвале, п'яне й безпутне; це дратувало Фредеріка, проте й будило шалену хіть.

Потім вона спокійно спитала, кому належить ген оте велике ландо з лакеєм у брунатній лівреї.

— Графині Дамбрез, — відповів Сізі.

— Вони дуже багаті, еге ж?

— О! Дуже багаті! Хоча в пані Дамбрез, усього лише вродженої Бутрон, дочки префекта, статки невеликі.

Йй чоловік, навпаки, отримав кілька спадків. Сізі пере числив їх; буваючи в Дамбрезів, він знав їхню історію.

Фредерік, щоб завдати йому прикрості, вперто все заперечував. Він запевнював, що пані Дамбрез — в дівочтві де Бутрон, наполягав на її шляхетному походженні.

— То все одно. Мені хотілося б мати її коляску! — сказала Капітанша, відкинувшись у кріслі.

Рукав її сукні піднявся, й вони побачили на лівій руці браслет, оздоблений трьома опалами.

Фредерік помітив його.

— Стривайте! Але ж...

Всі троє перезирнулися й почервоніли.

Двері тихесенько відхилилися, спершу показалися криса капелюха, а тоді й профіль Юссоне.

— Даруйте, якщо я потривожив вас, закохані голуб'ята!

Він зупинився, здивувавшись, що бачить Сізі і що Сізі захопив його місце.

Принесли ще один прибор; а що Юссоне був голодний, то він навмання хапав рештки обіду, м'ясо із тареля, фрукти з кошика і, тримаючи в одній руці склянку, в другій — виделку, їв, пив та водночас розповідав, як він виконав доручення. Собачата доставлені. Вдома нічого нового. Куховарку він застав із солдатом, — цей випадок вигадав він лише для того, щоб справити ефект.

Капітанша зняла з вішалки свого капелюшика. Фредерік кинувся до дзвінка і ще здалеку гукнув до лакея:

— Карету!

— Карета є в мене, — сказав віконт.

— Але ж, пане!

— Одначе, пане!

І вони втупились один в одного; обидва поблідли, в обох тремтіли руки.

Нарешті Капітанша пішла під руку із Сізі й, кивнувши на журналіста, що орудував за столом, мовила:

— Заопікуйтеся ним! Він, чого доброго, подавиться. Я б не хотіла, щоб його відданість моїм шавкам спричинилася до його смерті.

Двері з грюкотом зачинилися.

— Ну? — мовив Юссоне.

— Що — ну?

— А я гадав...

— Що ж ви гадали?

— Хіба ж ви не...

Фразу він довершив жестами.

— Ба ні! Ніколи в житті!

Юссоне не наполягав.

Напрошуючись обідати, він мав певну мету. Оскільки газета його, що тепер називалася не «Мистецтво», а «Сміхотун» із епіграфом: «Каноніри, до гармат!» — аж ніяк не процвітала, то він хотів перетворити її на

щотижневий огляд і видавати його самому, без участі Делор'є. Він повів мову про свій колишній проект і виклав новий план.

Фредерік, видно, не розуміючи, куди він хилить, відповідав щось навмання. Юссоне схопив зі столу кілька сигарет, сказав: «Прощай, друже!» — і зник.

Фредерік запитав рахунок. Він був довгий; і, поки лакей із серветкою під пахвою чекав на гроші, ввійшов другий, блідий суб'єкт, схожий на Мартінона, й сказав:

— Перепрошую, тут забули додати рахунок за фіакр.

— Який фіакр?

— Той, що його оце брав пан із собачками.

І лице лакея витяглося так, неначе йому жаль було молодика. Фредерікові кортіло вліпити йому ляпаса. Він залишив лакеєві на випивку двадцять франків решти, які йому вертали.

— Дякую, вельможний пане! — сказав чолов'яга із серветкою під пахвою, низько вклоняючись.

Увесь другий день Фредерік був охоплений гнівом та все думав про своє приниження. Він картав себе, що не затопив у пику Сізі. Що ж до Капітанші, то він заприсягнув більше не зустрічатися з нею; не бракуватиме йому й інших, так само гарних; оскільки ж потрібні будуть гроші, щоб домогтися успіху у жінок, він продасть ферму, гратиме на біржі, забагатіє, своїми розкошами приголомшить Капітаншу і весь світ. Настав уже вечір, і він здивувався, що й не думав про пані Арну.

«Тим краще! Яка із того всього користь?»

Третього дня, о восьмій годині, до нього завітав Пеллерен. Він почав із похвал умеблюванню, з лестощів. Потім зненацька запитав:

— Ви були в неділю на перегонах?

— Так, на жаль!

Тоді художник почав зневажливо говорити про статі англійських коней, вихваляти коней Жеріко, Парфенових коней.

— З вами була Розанетта?

І він спритно почав її розхвалювати.

Фредерікова холодність збила його з пантелику. Він не знав, як заговорити про портрет.

У нього був спершу намір написати портрет у манері Тіціана. Але мало-помалу його спокусив багатий колорит моделі, і він, давши собі волю, накладав мазок на мазок, скупчував світляні плями. На початку роботи

Розанетта була зачарована; її побачення з Дельмаром обі-рвали ці сеанси і дали Пеллеренові дозвілля милуватися на власне творіння. Згодом, коли це захоплення минуло, він запитав себе, чи, бува, не бракує його картині величі. Він пішов подивитися на Тиціанові полотна, збагнув різницю, усвідомив свою хибу і взявся наводити контури. Потім намагався послабити їхню різкість, щоб наблизити тон голови і тло картини, і лице набуло більшої виразності, тіні стали насиченіші; у всьому з'явилася більша впевненість. Нарешті Капітанша знову прийшла. Вона навіть дозволила собі робити зауваження. Художник, звісна річ, не поступався. Він шаленів од її дурості, а потім сказав собі, що, може, вона й має рацію. Тоді настала пора сумнівів, борсання думки, що спричиняю-ться до спазмів шлунка, безсоння, лихоманки, огиди до самого себе; у нього вистачило відваги підправити портрет, але він робив це з важким серцем, відчуваючи, що робота невдала.

Він скаржився лише на те, що полотно на виставку не взяли, потім дорікав Фредерікові, що той не зайшов подивитися на портрет Капітанші.

— А що мені до Капітанші!

Ці слова надали Пеллеренові сміливості.

— Тільки подумайте, тепер цій дурепі портрет уже не потрібний!

Він не сказав, що зажадав од неї тисячу екю. А Капітанша не турбувалася про те, хто платитиме, і, вважаючи за краще дістати від Арну щось необхідніше, навіть нічого йому не сказала про портрет.

— Ну, а що ж Арну? — спитав Фредерік.

Вона вже посилала до нього Пеллерена. Колишньому торговцеві картинами портрет був ні до чого.

— Він каже, що ця річ належить Розанетті.

— Справді, це її власність.

— Що? А вона спровадила мене до вас! — мовив Пеллерен.

Якби він був упевнений у досконалості свого твору, то, мабуть, не думав би ним промишляти. Але певна сума (і то сума неабияка) могла б стати запереченням критиків, утвердженням його самого як майстра. Фредерік, щоб одчепитися від нього, запитав про ціну.

Страхітливість цифри обурила його; він одказав:

— Ні, ні, ні!

— Адже ж ви її коханець, ви мені замовили портрет!

— Перепрошую, я був посередником!
— Але ж я не можу залишити його собі!

Художник розлютився.

— О, я не думав, що ви такий жаднюга!

— А я не думав, що ви такий скнара! Слуга покірний!
Тільки він пішов, з'явився Сенекаль.

Фредерік знітився, занепокоєно смикнувся.

— Що сталося?

Сенекаль розповів свою історію:

— В суботу, годині о дев'ятій, пані Арну дістала листа, її викликали до Парижа. Як на те не знайшлося нікого, щоб послати в Крейль по екіпаж, і вона думала вирядити мене. Я відмовився, бо це не входить у мої обов'язки. Вона поїхала й вернулась у неділю ввечері. А вчора вранці раптом на фабриці появилася Арну. Бордоска йому поскаржилася на мене. Не знаю, що там між ними, але він при всіх зняв із неї штраф. Ми обмінялися крутими словами. Коротше кажучи, він мене розраховував, та й усе. — Потім він мовив, підкреслюючи кожне слово: — Зрештою, я не жалкую, я виконав свій обов'язок. Та все одно, це з вашої вини.

— Як! — вигукнув Фредерік, побоюючись, щоб Сенекаль не здогадався.

Сенекаль ні про що не здогадувався, бо правив далі:

— Коли б не ви, я, може, підшукав би що-небудь ліпше.

Фредерік відчув щось подібне до мук сумління.

— Чим же я тепер можу вам зарадити?

Сенекаль просив підібрати йому яку-небудь службу, якесь місце.

— Вам це легко зробити. У вас так багато знайомих, між ними й пан Дамбрез, як мені казав Делор'є.

Другові Делор'є це нагадування про нього було неприємне. А після зустрічі на Марсовім полі він і не думав одвідувати Дамбрезів.

— Я не досить знайомий з ними, щоб їм когось рекомендувати.

Демократ стоїчно витерпів цю відмову і по хвилині мовчанці сказав:

— Усе це, я певен, через бордоску, та ще через вашу пані Арну.

Оте «ваша» витиснуло з Фредерікового серця будь-яке бажання допомогти йому. Однак, із делікатності, він узяв ключа від свого бюро.

Сенекаль випередив його:

— Дякую вам!

Потім, забувши власні прикροщі, він заговорив про державні справи, про ордени, що їх щедро роздавали на королівські іменини, про зміни кабінету, про справи Друайяра та Бенъе, навколо яких тоді зчинився галас, обурюювався проти буржуазії і пророкував революцію.

Його погляд привернув повішений на стіні японський кинджал. Він узяв його, помацав руків'я, а тоді з огидою кинув на диван.

— Ну, прощайте! Мені час до Лоретської богоматері.

— Он що! З якої б то речі?

— Сьогодні щорічна панахида по Годфруа Кавеньяку. Він-бо вмер на посту! Але не все ще скінчено!.. Хто знає! — І Сенекаль бадьоро подав йому руку.— Ми не побачимося, може, ніколи. Прощайте!

Це двічі сказане «прощайте», погляд із-під нахмурених брів, кинутий на кинджал, ця покірність долі і, головне, ця врочистість схилили Фредеріка до мрійливості, і незабаром він перестав думати про Сенекаля.

Цього самого тижня його гаврський нотар прислав йому гроші за продаж ферми — сто вісімдесят чотири тисячі франків. Він розділив суму на дві частини: одну поклав у банк, другу відніс біржовому маклерові, щоб почати гру на біржі.

Він обідав у модних ресторанах, відвідував театри і намагався розважатися, аж тут прийшов йому лист од Юссоне, який весело повідомляв його, що Капітанша на другий день після перегонів покинула Сізі. Фредерік зрадів із того, не задумуючись, чому Юссоне пише йому про такі речі.

По трьох днях він випадково зустрівся із Сізі. Дворянин тримався досить спокійно і навіть запросив його пообідати в себе на тім тижні.

Вранці того ж дня Фредерік отримав від судового пристава папір, у якому пан Шарль-Жан-Батіст Удрі сповіщав його, що, згідно з ухвалою суду, він є власником бельвільського маєтку, котрий належав панові Жаку Арну, і що він готовий виплатити двісті двадцять три тисячі франків — вартість маєтку. Однак, із того ж повідомлення було видно, що, оскільки сума, під яку заставлено маєток, перевершує його вартість, боргове зобов'язання, дане Фредерікові, втрачає своєю силу.

Все лихо постало з того, що свого часу термін чинності векся не було продовжено. Арну взявся виконати цю

процедуру і забув. Фредерік розсердився на нього, а коли гнів минув, подумав: «Ну, та вже по всьому! Що тепер? Якщо це зможе його врятувати, тим краще! Я від того не вмру! Шкода про те й думати!»

Та якось, перебираючи в себе на столі папери, він знову натрапив на лист Юссоне й помітив приписку, якої не завважив першого разу. Журналіст просив п'ять тисяч франків, не більше й не менше, щоб налагодити справи газети.

«Ох! Як же він надокучив!»

І Фредерік, пославши йому лаконічну записку, навпростець відмовив. Після цього одягнувся, щоб їхати на обід у «Золотий дім».

Сізі відрекомендував йому своїх гостей, почавши із найстатечнішого — гладкого сивочубого добродія:

— Маркіз Жільбер дез Оне, мій хрещений батько. Пан Ансельм де Форшамбо, — назвав він другого (це був білявий кволий молодик, уже лисий), тоді він кивнув на чоловіка років сорока, що тримався просто: — Жозеф БофFRE, мій двоюрідний брат, а ось мій колишній наставник, пан Везу. — Цей чолов'яга, що скидався чи то на биндюжника, чи то на семінариста, був із великими бакенбардами і в довгому сурдуді, застебнутому внизу на один лише гудзик, так що груди він прикривав шарфом.

Сізі чекав ще одну особу — барона Коена, який, «можливо, буде, але не напевне». Господар щохвилини виходив, здавався схвильованим. Нарешті о восьмій годині перейшли в залу, прекрасно освітлену й занадто простору для такої кількості гостей. Сізі вибрав її навмисне для більшої врочистості.

Ваза з позолоченого срібла, повна квітів і фруктів, займала середину стола, заставленого, за давнім французьким звичаєм, срібними блюдами; довкола них були тарілки із солониною та гострими приправами; на певній відстані одна від одної здіймалися карафки замороженого рожевого вина, п'ять келихів різної висоти стояли перед кожним прибором, а обіч лежала сила якогось хитромудрого начиння, невідомо для якого вжитку; і лише на першу переміну подали: осетрову голову в шампанському, йоркську шинку на токайському, дроздів у сухарях, смажених перепілок, волован під бешамеллю, соте із червоних куріпок, а по два боки того всього картопляний салат впереміш із трюфелями. Люстра

і жирандолі освітлювали залу, обтягнену червоним шовком. Позаду крісел, оббитих сап'яном, стояли чотири лакеї у фраках. Побачивши таке видовище, гості від захоплення заохали, особливо наставник.

— Ну, наш амфітріон, далєбі, зрікся розважливості. Це занадто!

— Та ну! — сказав віконт де Сізі. — Дрібниці! — І після першої ложки спитав: — То як ви, мій ласкавий дез Оне, бачили вже в Пале-Роялі «Батька і двірника»?

— Ти ж знаєш, що я не маю часу! — відказав маркіз.

Ранками він був зайнятий, бо слухав курс лісництва, по вечорах одвідував землеробський клуб, а вдень вивчав на заводах виробництво рільничого реманенту. Перебуваючи три чверті року в Сентонжі, він використовував приїзди до столиці для збагачення своїх знань, і його крилатий капелюх, якого він поклав на консоль, був повен брошур.

Сізі помітив, що пан Форшамбо відмовляється від вина.

— Призволяйтеся, хай воно тямиться! Ви на вашому парубоцькому обіді не вельми відзначились!

Почувши ці слова, всі стали вклонятися, вітати його.

— А молоденька особа, — сказав наставник, — чарівна, еге ж?

— Ще б пак, сто чортів! — вигукнув Сізі. — Ну, та все одно, він не мав рації: одружуватись — це таке безглуздя!

— Ти міркуєш легковажно, друже мій! — зауважив пан дез Оне, пустивши сльозу на саму лише згадку про свою небіжчицю.

А Форшамбо, посміхаючись, повторив кілька разів поспіль:

— Доживете й ви до цього, доживете!

Сізі заперечував. Він волів розважатися, жити, як «за Регентства». Він хотів вивчити прийоми французького боксу, щоб одвідувати шинки Старого міста, як принц Родольф з «Паризьких таємниць»; дістав із кишені носогрійку, брутально поведився зі слугами, надто багато пив і, щоб справити добре враження про свою особу, ганив усі страви; трюфелі навіть наказав забрати геть, а наставник, який смакував їх, на догоду йому підкинув:

— Авжеж, це вам не підбиті з цукром яєчні білки, які готували у вашої бабусі!

І він повів мову із своїм сусідом-агрономом, котрий вважав, що життя в селі має багато переваг: там він може виховувати в своїх дочок любов до простоти. Наставник схвалював такі погляди і підлабузнювався до нього, гадаючи, що той має вплив на його вихованця, до якого йому потай хотілося попасти в управителі.

Фредерік, прийшовши сюди, був лихий на Сізі; віконтова дурість його обеззброїла. А жести Сізі, його обличчя — усе в ньому нагадувало Фредерікові обід в «Англійському кафе» і дедалі більше дратувало; він слухав неприхильні зауваження, що їх стиха висловлював кузен Жозеф, безмаєтний добряга, запальний мисливець та біржовий гравець. Сізі жартома кілька разів назвав його шахраєм; тоді раптом вигукнув:

— А, ось і барон!

Зайшов чоловік років тридцяти з якимось грубим лицем і в'юнкими рухами, капелюх збитий набакир, у петельці — квіточка. Це був віконтів ідеал. У невимовному захопленні від такого гостя, збуджений його присутністю, господар попробував сказати каламбур, що стосувався поданого саме глухаря:

— Він користується у знавців успіхом оглушливим!

Сізі засипав пана де Комена питаннями про якихось осіб, що їх не знав ніхто з гостей; потім, ніби йому шойно спало те на думку, спитав:

— Скажіть-бо, ви подумали про мене?

Той низав плечима:

— Ви ще не доросли до того, мій маленький! Не можна!

Сізі просив пана де Комена ввести його до свого клубу. Барон, мабуть, зглянувшись на його самолюбство, втішив його:

— Тьху! Я й забув! Поздоровляю, мій любий: ви ж виграли заклад!

— Який заклад?

— Таж на перегонах ви запевнювали, що того ж таки вечора будете в тієї дами.

Фредерік почувався, ніби його огріли батогом. Однак він зараз же заспокоївся, побачивши зніяковіле обличчя Сізі.

Справді, вже другого дня, коли з'явився Арну, її попередній коханець, її любчик, Капітанша схаменулася. Вони обое дали зрозуміти віконтові, що він їм «заважає», і спровадили його, нітрохи не церемонячись.

Сізі прикинувся, ніби добре не розчув. Барон додав:
— А як вона чувається, ота мила Роза?.. Чи в неї й досі такі чудові ніжки? — Цим він хотів показати, що був із нею в близьких стосунках.

Фредеріка прикро вразило це відкриття.

— Та нема чого червоніти, — вів далі барон. — Це ласий шматочок!

Сізі клацнув язиком.

— Ба ні! Не такий вже й ласий!

— Он як!

— Йй-право. Перш за все, я не знаходжу в ній нічого особливого, а потім таких, як вона, скільки завгодно, бо, зрештою... вона ж — товар!

— Не для всіх! — роздратовано заперечив Фредерік.

— Йому здається, що він чимось відрізняється від усіх, — сказав Сізі. — Ну й жартівник!

За столом прохопився смішок.

У Фредеріка закалатало серце, і він відчув, що задихається. Він випив дві склянки води, одну по одній.

Однак у барона збереглися приємні спогади про Розанетту.

— Вона й далі з якимсь Арну?

— Не можу сказати, — відповів Сізі. — Я не знаю того добродія!

А проте, він став запевнювати, що Арну шахрай.

— Послухайте! — крикнув Фредерік.

— Але ж це цілком певно! Його навіть позивали.

— Неправда!

Фредерік почав захищати Арну. Він ручався за його чесність і врешті й сам повірив у те, вигадував цифри, докази. Віконт, сповнений люті, а до того ще й п'яний, усе товк своєї, і Фредерік суворо запитав його:

— Ви, пане, хочете мене образити?

І він кинув на віконта погляд, пекучий, як кінчик його сигари.

— Аж ніяк! Я навіть погоджуюся, що в нього є дещо вельми гарненьке: його дружина.

— Ви її знаєте?

— Ще б пак! Софі Арну — хто її не знає!

— Що ви сказали?

Сізі встав і, заникуючись, повторив:

— Хто її не знає!

— Замовчіть! Вона не з тих, у кого ви буваєте!

— Сподіваюся!

Фредерік шпурнув йому в лице тарілку.

Вона блискавкою пролетіла над столом, перекинула дві пляшки, розбила салатницю, розколоса на три шматки, вдарившись об срібну вазу, і влучила віконтові в живіт.

Всі посхоплювалися, щоб втримати його. Він, охоплений шаленством, одбивався, кричав. Пан дез Оне правив одне й те саме:

— Заспокойтеся! Ну, годі, дитино моя!

— Але ж це жахливо! — лементував наставник.

Форшамбо, блідий як сніг, тремтів; Жозеф заходився реготом; лакеї витирали вино, підбирали з підлоги скалки, а барон зачинив вікно, бо, незважаючи на стукіт екіпажів, гамір могли чути й на бульварі.

В ту мить, коли Фредерік пошпурив тарілку, всі гомонили водночас, тож не можна було визначити, що спричинилося до образи, — чи то сталося через Арну, пані Арну, Розанетту або ще когось іншого. Ясно було одне — нечувана брутальність Фредеріка: він рішуче відмовлявся висловити будь-яке каяття.

Пан дез Оне пробував утихомирити його, кузен Жозеф, наставник і навіть Форшамбо робили те саме. Барон тим часом заспокоював Сізі, який, знесилившись од нервування, лив сльози. Фредерік, навпаки, дедалі дратувався все більше й більше, і так тривало б до самого ранку, якби барон не сказав, щоб покласти тому край:

— Шановний добродію, віконт пришле до вас узавтра своїх секундантив.

— О котрій годині?

— Опівдні, якщо ваша ласка.

— Прекрасно, шановний пане.

Опинившись на вулиці, Фредерік зітхнув на повні груди. Надто вже довго він стримувався. Нарешті дав собі волю; він відчував якусь мужню гордість, надмір внутрішньої сили, що п'янила його. Йому потрібні були два секунданти. Перший, про кого він подумав, був Режембар, і він одразу подався до шиночка на вулиці Сен-Дені. Віконниці були позачинювані. Але крізь віконце над дверима блищало світло. Двері відчинилися, і він увійшов, низько нагинаючись під дашком.

Свічка, що стояла на краєчку шинкваса, освітлювала порожнє приміщення. Всі табурети були розкладені догори ніжками по столах. Господар і господиня із офіціантом вечеряли в кутку, біля дверей у кухню; Режем-

бар, з капелюхом на голові, поділяв їхню вечерю і навіть трохи заважав офіціантові, що, несучи до рота шматок, мусив щоразу повертатися боком до стола. Фредерік коротко розповів Режембарові суть справи й пояснив, у чому полягатиме його допомога. Громадянин спочатку нічого не відповів; він поводив очима, ніби розмірковував, кілька разів обійшов кімнату й нарешті сказав:

— Гарзд, охоче!

А коли він узнав, що супротивник — аристократ, зморшки на його обличчі розгладила кровожерна посмішка.

— Ну, ми йому всиплемо перцю, будьте спокійні! По-перше... дуель на шпагах...

— Але, можливо, — зауважив Фредерік, — я не маю права...

— Кажу вам, треба битися на шпагах! — рішуче заперечив Громадянин. — Умієте ви фехтувати?

— Трошки.

— Хе! Трошки! Всі вони отак! А ще пориваються в бій! Хіба їх чогось навчили там, на заняттях фехтування! Слухайте: тримайтесь якнайдалі від супротивника, закривайте коло і відступайте, відступайте! Це дозволено. Виснажуйте його! А тоді сміливо кидайтесь на нього. Головне — жодних хитрощів, жодних ударів у стилі Ла Фужера! Ні! Просто раз-два, відбій. Ось бачите? Треба повертати п'ясть, неначе відмикаєте ключем... Дядечку Вотье, дайте-но вашого ціпка! Ну, ось! Він саме до речі.

Він ухопив палицю, якою запалювали газ, закруглив праву руку, ліву зігнув у лікті й почав завдавати ударів стіні. Він притупував ногою, запалювався, навіть удавав, нібито зустрічає опір, вигукував: «Що, попався? Ага, попався!» — і на стіні відбивався його величезний силует, а капелюх, здавалося, торкався стелі. Господар час од часу приказував: «Браво! Чудово!» Його дружина, хоч і була схвильована, теж захоплювалась, а Теодор, колишній солдат, до того ж Режембарів ревний шанувальник, геть приголомшений, заціпенів на місці, як прицвяхований.

На другий день рано-вранці Фредерік кинувся в магазин, де працював Дюссардьє. Перейшовши кілька приміщень, де було повнісінько тканин, складених на полицях або виставлених на прилавках, а на дерев'яних підставках у вигляді грибів порозвішувано шалі, він помітив

у якійсь загратованій клітці серед рахункових книг Дюссардье, який навстоячки щось писав за конторкою. Добряга відразу кинув свої діла.

Секунданти прибули о дванадцятій. Фредерік для звичайності вважав за доцільне не бути присутнім на перемогах.

Барон і пан Жозеф заявили, що їх задовольнить найпростіше вибачення. Однак Режембар, що тримався принципу ніколи не поступатися і вважав своїм обов'язком захищати честь Арну (Фредерік ні про що інше йому не сказав), поставив вимогу, щоб вибачення попросив віконт. Пан де Комен обурився з такого зухвальства. Громадянин не бажав іти на поступки. Примирення ставало неможливим, вирішено було битись.

Виникли інші ускладнення, бо згідно з правилами вибір зброї належав ображеному Сізі. Але Режембар вперто стояв на тому, що, посилаючи виклик, він сам через те стає зневажником. Секунданти Сізі зчинили крик, мовляв, ляпас усе-таки найтяжча образа. Однак Громадянин, присікавшись до слова, заперечив, що удар не ляпас. Нарешті вирішили звернутися до військових, і всі чотири секунданти пішли, щоб десь у казармі порадитися з офіцерами.

Вони спинилися біля казарми на набережній Орсе.

Пан де Комен звернувся до двох капітанів і переповів їм суть суперечки.

Капітани спершу нічого не второпали, бо зауваження, що їх вставляв Громадянин, тільки заплутували справу. Кінець кінцем офіцери запропонували секундантам скласти протокол, бо, лише прочитавши його, вони зможуть винести якусь ухвалу. Тоді зайшли в кафе. Задля більшої обачності Сізі в протоколі позначили літерою Г., а Фредеріка — літерою К.

По тому вернулися до казарми. Офіцери десь вийшли. Незабаром вони з'явилися і сказали, що вибір зброї належить, безперечно, панові Г. Всі подалися до Сізі. Режембар та Дюссардье залишилися на вулиці.

Віконт, узнавши про це рішення, так розхвилювався, що змусив повторити його кілька разів, а коли пан де Комен сказав про Режембарові вимоги, він пробелькотів: «А проте...» — потай близький до того, щоб піти на них. Тоді він повалився в крісло і заявив, що битися не буде.

— Як? Що? — спитав барон.

І тут із уст Сізі ринув потік безладного белькотання. Він хотів стріляти впритул, через капелюх, і щоб був один пістолет.

— Або насипати в склянку миш'яку і тягнути жеребка. Таке інколи роблять, я читав!

Барон, людина досить нетерпелива, гостро обізвав:

— Панове секунданти чекають на вашу відповідь. Це непристойно, кінець кінцем! Що ви обираєте? Ну ж бо! Шпагу?

Віконт кивком голови відповів «так», і зустріч було призначено на ранок другого дня, точно о сьомій годині, біля застави Майо.

Дюссардье мусив вернутися на свою службу, і Режембар пішов розповісти про все Фредерикові.

Він увесь день залишався без жодних новин; його нетерпіння дійшло до самісінького краю.

— Тим краще! — вигукнув він.

Громадянин був задоволений з того, як тримався Фредерік.

— Від нас вимагали вибачення, уявляєте собі? Дрібниця, якесь одне слівце! Але я вбрав їх у шори! Я ж і повинен був так повернути діло, правда ж?

— Безперечно, — сказав Фредерік і подумав, що краще було б підшукати іншого секунданта.

Пізніше, коли вже залишився на самоті, він кілька разів проказав уголос:

— Я битимусь на дуелі! Так, я битимусь! Дивно!

Ходячи по кімнаті й опинившись перед дзеркалом, Фредерік помітив, що він блідий.

«Невже я злякався?»

Страшенна тривога обійняла його на саму лише думку, що він на дуелі сторопіе.

«А що, як уб'ють? Мій батько загинув також на дуелі. Так! Мене уб'ють!»

І раптом він уявив собі матір у траурному вбранні: в голові завирували безладні образи. Він впав у розпач од власної легкодухості. Його охопив напад хоробрості, жадоба нищення. Цілий батальйон не змусив би його відступити. Коли нервові збудження вляглося, він із радістю відчув свою непохитність. Щоб трохи розвіятися, пішов у театр, де давали балет. Послухав музику, подивився на танцівниць, в антракті випив склянку пуншу. Але, вернувшись додому й побачивши свій кабінет, обставу, де перебував, можливо, востаннє, відчув якусь кволість.

Він спустився у свій садочок. Ряхтіли зорі; він споглядав їх. Думка, що йому доведеться битись за жінку, підіймала його у власних очах, ушляхетнювала. Тоді він спокійно ліг спати.

Не так тримався Сізі. Коли барон від'їхав, Жозеф намагався його підбадьорити, а що віконт сприймав ті спроби холодно, то кузен сказав йому:

— Дивись, якщо ти, голубе мій, хочеш зам'яти справу, я піду скажу їм.

Сізі бракувало духу сказати: «Атож, звичайно», — однак йому хотілося, щоб кузен зробив таку послугу, не заводячи про те з ним розмови.

Він бажав, щоб Фредерік сконав цієї ночі від апоплексичного удару або щоб вибухнуло повстання і до ранку численні барикади загородили будь-який шлях до Булонського лісу; або ж щоб якась подія перешкодила з'явитися одному із секундантив: не було б секунданта, не було б і дуелі. Йому хотілося майнути швидким поїздом абикуди. Він шкодував, що не знає медицини й не може прийняти такого зілля, яке, не зашкодивши життю, приспало б його так, що його мали б за мертвого. Він дійшов до того, що навіть прагнув якоїсь тяжкої хвороби.

Шукаючи поради й підтримки, він послав по маркіза дез Оне. Виявилось, що ця поважна людина, діставши депешу про недугу однієї з дочок, поїхала до себе в Сентонж. Сізі видалось це за лиху призивітку. На щастя, зайшов навідати його пан Везу, його наставник. Сізі взявся виливати душу.

— Ну що робити, боже мій? Що робити?

— Я на вашому місці, графе, найняв би якого-небудь вантажника з Центрального ринку, щоб він оддухопелив Фредеріка.

— Все одно він догадається, хто його підіслав! відказав Сізі. Раз по раз він тяжко стогнав.

— А хіба закон дозволяє битися на дуелі?

— Це пережиток варварства! Нічого не вдієш!

З люб'язності педагог сам напросився на обід. Його вихованець нічого не їв, а по обіді відчув потребу прогулятися.

Проходячи повз церкву, він сказав:

— Зайти б на хвильку... подивитися.

Пан Везу нічого кращого й не бажав і сам запропонував йому свяченої води.

Був травень, квіти вкривали вітвар, линули співи, звучав орган. Але молитися він не міг, відправа навівала думки про похорон, і йому вчувалося гудіння «De profundis»¹.

— Ходімте! Я почуваюся негаразд!

Цілу ніч вони грали в карти. Віконт намагався програвати, щоб власкавити долю, з чого скористався пан Везу. Нарешті вдосвіта Сізі, геть знесилений, опустив голову на зелене сукно й поринув у дрімоту, повну неприємних сновидь.

Проте, якщо хоробрість полягає в прагненні перемогти слабощі, то віконт виявив її, бо, побачивши своїх секундантив, що прийшли по нього, він напружив усі сили: гонор підказав йому, що відступ загубить його. Пан де Комен похвалив Сізі за бадьорий дух.

Але в дорозі тряска фіакра й ранішнє сонце розслабили віконта. Енергія його підупала. Він уже навіть не розрізняв тих вулиць, якими проїжджали.

Барон утішався з того, що наганяв на нього страх, говорячи про «труп», про те, в який спосіб тайкома привезти його до міста. Жозеф і собі підкидав щось подібне; вони обидва вважали цю пригоду сміховинною, були певні, що все якось уляжеться.

Сізі сидів, опустивши голову на груди; він повільно підвів її і зауважив, що вони не взяли з собою лікаря.

— Це й не потрібно, — сказав барон.

— Виходить, небезпеки немає?

Жозеф відповів значуще:

— Будемо сподіватися!

І в кареті ніхто більше не починав розмови.

О десятій хвилині на восьму приїхали до застави Майо. Фредерік зі своїми секундантами були вже там, всі три одягнені в чорне. У Режембара замість краватки був твердий, як у військових, комірець; у руках він тримав якусь довгу скриньку на взірєць футляра для скрипки, доконечну в таких випадках. Дуелянти холодно вклонились один одному. Тоді всі заглибились у Булонський ліс, по Мадридській дорозі, щоб вибрати відповідне місце.

Режембар звернувся до Фредеріка, що йшов між ним і Дюссардье:

— Ну, а як же воно там щодо страху? Якщо вам щось потрібно, не соромтеся, я ж розумію! Страх властивий

¹ «Із глибини» (латин.) — похоронний псалом.

людині. — І стиха додав: — Не паліть більше, це розслаблює!

Фредерік кинув сигару, що заважала йому, і рішучою ходою простував далі. Віконт плентав позаду, спираючись на руки своїх секундантив.

Зрідка зустрічалися їм перехожі. Небо було голубе, вряди-годи чулося, як у заростях стрибають кролики. Там, де стежка повертала, якась жінка в картатій хустині розмовляла з чоловіком у блузі, а по широкій каштановій алеї конюхи в полотняних куртках прогулювали коней. Сізі пригадував ті щасливі дні, коли верхи на своїм рижім жеребці він, з моноклем в оці, гарцював обіч якої-небудь коляски; ці спомини посилювали його тривогу; мучила нестерпна спрага; гудіння мух зливалося з пульсуванням його крові; ноги грузнули в піску; йому здавалося, що вони вже йдуть цілу вічність.

Секунданти, не зупиняючись, пильно дивилися обабіч дороги. Стали міркувати, куди йти — до Каталанського хреста чи до Багательського муру. Нарешті взяли праворуч і зупинилися в якомусь гайку між соснами.

Місце вибрали так, щоб обох супротивників поставити в однакові умови. Позначили місце, де вони повинні стояти. Тоді Режембар одкрив скриньку. У ній на червоній сап'яновій подушечці лежали чотири прекрасні шпаги, з жолобками посередині, з філігранно оздобленими руків'ями. Яскравий промінь, протявши листя, упав на них, і Сізі вони видалися срібними гадюками, що блиснули над кривавою калюжею.

Громадянин показав, що всі вони завдовжки однакові; третю він узяв сам на випадок потреби розняти дуелянтів. Пан де Комен прихопив із собою ціпка. Запала мовчанка. Розглядали одні одних. У всіх на лицях була якась чи то розгубленість, чи то жорстокість.

Фредерік скинув сюртука й жилет. Жозеф допоміг Сізі зробити те саме; коли той розв'язав краватку, всі помітили у нього на шиї образочок. Це викликало у Режембара зневажливу посмішку.

Тоді пан де Комен (щоб дати Фредерікові ще хвилину на міркування) спробував до чого-небудь прискіпатись. Він застерігав право надіти рукавичку, вхопитися за шпагу супротивника лівою рукою; Режембар, якому вже врівнявся терпець, не заперечував. Нарешті барон звернувся до Фредеріка:

— Все залежить од вас, пане! У визнанні своїх помилок немає нічого соромного.

Дюссардьє ствердно кивнув головою. Громадянин обурився:

— Ви що, гадаєте, ми приїхали сюди бавитись, сто чортів! Захищайтесь!

Супротивники стали один проти одного, секунданти пообіч. Режембар крикнув:

— Вперед!

Сізі страшенно зблід. Кінчик його шпаги дрижав, як хлист. Він одкинув голову, розставив руки і, знепритомнівши, впав горілиць. Жозеф підвів його і, піднісши йому до носа флакон, почав щосили термосити. Віконт розплющив очі і раптом, як навіжений, кинувся до своєї шпаги. Фредерік чекав, зосереджено дивлячись просто себе й піднявши шпагу.

— Зупиніться! Зупиніться! — долинув із дороги чийсь голос, і почувся тупіт пущеного вскач коня; верх кабріолета ламав нависле гілля. Якийсь чоловік, висунувшись із віконця, махав хусточкою і весь час волав: — Зупиніться! Зупиніться!

Пан де Комен, гадаючи, що це втрутилася поліція, підняв ціпка:

— Годі вам! У віконта йде кров!

— У мене? — спитав Сізі.

І справді, він, падаючи, подряпав собі великого пальця лівої руки.

— Та це, коли він падав, — сказав Громадянин.

Барон прикинувся, що не почув.

З кабріолета вистрибнув Арну.

— Я спізнився! Ні? Слава богу!

Він обійняв по-ведмежому Фредеріка, обмацував його, вкриваючи поцілунками лице.

— Я знаю привід: ви заступилися за давнього друга! Це прекрасно! Я не забуду цього ніколи! Яка ви чудова людина! Ох, любя дитино!

Він дивився на нього і, ллючи сльози, водночас сміявся з радощів. Барон обернувся до Жозефа:

— Думаю, що ми зайві на цьому маленькому родинному святі. Все скінчено, панове, чи не так? Віконт, перев'яжіть руку, ось вам хустина. — І з владним жестом додав: — Ну ж бо, годі! Геть ворожнечу, миріться! Так заведено!

Дуелянти мляво потиснули один одному руку. Віконт, пан де Комен та Жозеф пішли в один бік, а Фредерік зі своїми приятелями — в другий.

А що недалечко був ресторан «Мадрид», то Арну запропонував зайти випити по кухлю пива.

— Можна б і поснідати, — мовив Режембар.

Але в Дюссардье не було вільного часу, і вони обмежились тим, що перекусили в саду. Всі перебували в тому блаженному настрої, який настає по щасливій розв'язці. Однак Громадянин усе-таки бурчав, що дуель обірвали в найцікавішу мить.

Арну дізнався про поєдинок від Режембарового приятеля, якогось Компена, і в сердечному пориві кинувся, щоб запобігти дуелі, гадаючи, що сам є її причиною. Він попросив Фредеріка розповісти все докладно. Фредерікові, розчуленому ніжністю Арну, совісно було підтримувати цю хибну думку.

— Зробіть милість, не згадуйте про це!

У такій стриманості Арну вбачав велику делікатність. Він, із властивою йому легковажністю, перейшов до іншої теми.

— Які новини, Громадянине?

І вони завели мову про векселі, платіжні терміни. Щоб зручніше влаштуватися, вони навіть пересіли за інший стіл і заговорили пошепки.

Фредерік розібрав слова:

— Ви мені підпишете?

— Так. Але ж і ви, звичайно...

— Я перепродав зрештою за триста! Зиск неабиякий, далекі!

Одне слово, було ясно, що Арну та Громадянин разом облагоджують цілу купу якихось махінацій.

Фредерік хотів нагадати йому про свої п'ятнадцять тисяч. Але недавня поява Арну внеможливіювала докори, навіть найлагідніші. До того ж він почувався стомленим. Та й місце було невідходяще. Він одклав розмову до слухнішого часу.

Арну, сидючи в затінку жимолості, палив і був дуже веселий. Кинувши оком на двері кабінетів, що всі виходили в сад, він сказав, що колись бував тут частенько.

— І не один, мабуть? — запитав Громадянин.

— Ще 6 пак!

— Який ви гульвіса! А ще одружений!

— Ну, а ви ж самі! — сказав Арну, і, поблажливо усміхнувшись, додав: — Я навіть упевнений, що цей шалапут має десь кімнатку, де тримає дівчаток!

Громадянин на підтвердження того, що це правда, тільки-но кивнув бровою. Тоді обидва почали висловлювати свої смаки: Арну тепер віддавав перевагу молоденьким робітницям; Режембар не міг терпіти «манірниць» і цінував передусім позитивні риси. Висновок, до якого прийшов торговець фаянсом, полягав у тому, що до жінок не слід ставитися серйозно.

«А проте свою дружину він любить!» — думав Фредерік, вертаючись додому; Арну здавався йому людиною нечесною. Він був лихий на торговця за цю дуель, неначе заради нього щойно ризикував життям.

Дюссардье він був удячний за його відданість; прикажчик, якого Фредерік наполегливо запрошував до себе, незабаром почав заходити до нього щоденно.

Фредерік давав йому книжки: Тьєра, Дюлора, Баранта, Ламартінових «Жірондистів». Хлопець уважно слухав і приймав його думки як думки наставника.

Якось увечері прийшов він дуже занепокоєний.

Вранці на бульварі зіткнувся з ним один чолов'яга, який мчався щодуху; чоловік упізнав у ньому одного з друзів Сенекаля й сказав:

— Його схоплено, я втікаю!

Це була чиста правда. Цілісінький день Дюссардье намагався щось розвідати. Сенекаль, звинувачуваний у політичній змові, був кинутий за ґрати.

Родом із Ліона, син майстра й учень одного з послідовників Шальє, Сенекаль, приїхавши до Парижа, вступив у Товариство сімей; спосіб його життя був відомий; поліція стежила за ним. Виявилось, що він був у числі тих, хто воював у травні 1839 року і відтоді тримався в тіні, але все більше й більше запалювався, фанатично схиляючись перед Алібо, ототожнюючи власне невдоволення проти суспільства із невдоволенням, що його будила в народі монархія, і щоранку прокидався з надією на революцію, яка за два тижні чи за місяць змінить світ. Кінець кінцем, зневажаючи своїх млявих побратимів, розлючений їхнім зволанням, що відсувало здійснення його мрії, зневірившись у своїй батьківщині, він як хімік пристав до змовників, котрі виготовляли запальні бомби, і був зненацька захоплений по дорозі до Мон-

мартру, коли ніс на випробу порох — останній засіб до встановлення республіки.

Дюссардье вона була не менше дорога, ніж Сенекалеві, бо, на його думку, вона означала волю і загальне щастя. Одного дня — йому тоді було п'ятнадцять років — він на вулиці Транснонен перед бакалією побачив солдатів із багнетами, червоними від крові, і налиплим до прикладів їхніх рушниць волоссям; з того часу уряд обурював його як втілення самої несправедливості. Він не вбачав великої різниці між убивцею та жандармом; таємний агент поліції в його очах був те саме, що й батьковбивець. Усе зло, розлите по землі він з простоти своєї привинював Владі і ненавидів її органічною, безугавною ненавистю, що до краю сповнювала його серце, загострювала його чутливість. Сенекалева вітійство засліплювало його. Винен він чи не винен і чи злочинне його намагання — яке то має значення! З тієї хвилини, як він став жертвою Влади, потрібно йому допомагати.

— Пери, звичайно, засудять його. Потім його повезуть в арештантській кареті, як каторжника, і замкнуть у в'язниці на Мон-Сен-Мішель, де уряд їх морить. Остен збожеволів! Штейбен наклав на себе руки! Переводячи Барбеса до каземату, його волокли за ноги, тягли за чуприну! Його топтали ногами, і голова в нього підскакувала на кожній сходинці. Який жах! Негідники!

Він ридав із гніву, задихався і в страшному розпачі метався по кімнаті.

— Все-таки потрібно щось робити! Послухайте! Я сам нічого не придумую! А що, якби ми попробували його визволити, га? Коли його вестимуть у Люксембург, можна в коридорі напасти на конвоїрів! Десяток одчайдухів проникнуть хоч куди.

Очі його так палали, що Фредерік здригнувся.

Сенекаль видався йому зараз величнішим, ніж він гадав. Фредерікові пригадалися його поневіряння, його суворе життя; не поділяючи запалу Дюссардье, він усе-таки відчув захоплення, яке збуджує кожна людина, котра віддає себе в жертву ідеї. Він казав собі, що якби він поміг Сенекалеві, той не опинився б у тюрмі; і приятелі добирали способу, щоб урятувати його.

Зв'язатися з ним було неможливо.

Фредерік узнавав із газет про його долю і протягом трьох тижнів одвідував читальні.

Якось попалися йому під руку кілька номерів «Сміхотуна». Передовиця, як завжди, була присвячена розгрові якоїсь відомої особи. Далі подавалася світська хроніка, плітки. Потім висміювали Одеон, Карпентра́, рибництво і приречених до страти, якщо такі були. Зникнення пасажирського судна правило цілий рік за тему для жартів. Третя колонка відводилась художнім кореспонденціям, де в формі анекдотів чи порад рекламувалися кравці, містилися описи балів, оголошення про розпродаж, розгляд творів, і при тому міркувалося в однакових виразах про томик віршів чи про якусь пару кобіт. Єдиним серйозним куточком був огляд маленьких театрів, у якому злісно нападали на двох-трьох директорів; а інтереси мистецтва обмежувалися темою декорацій у Театрі канатоходців чи зауваженнями про яку-небудь актрису в ролі коханок із театру Відпочинок.

Фредерік хотів уже кинути все це, аж раптом його погляд натрапив на статтю під назвою «Курочка поміж трьох півнів».

Це була історія його дуелі, подана в стилі жвавому й вільному. Він легко впізнав себе самого, бо, говорячи про нього, часто повторювався жарт: «Молодик, що навчався в Санському колежі, нічого там не навчившись». Його навіть було змальовано нужденним провінціалом, таким собі сірим простаком, що пнеться водити знайомство з вельможним панством. Що ж до віконта, то він грав роль благородного героя: спершу за вечерею, куди він прийшов непрошений-незваний, потім у історії із закладом, бо він перехопив даму, і, нарешті, під час дуелі, де він тримався, як належить дворянинові. Фредерікова хоробрість, щоправда, не заперечувалась, однак у статті давалося зрозуміти, що посередник, він же таки й *заступник*, явився саме в час. Усе це кінчалося фразою, можливо, найпідступнішою: «З чого впливає така ніжність? Ось у чім річ! І, як мовляв той Базіліо, кого тут у біса обдурюють?»

Це, без найменшого сумніву, була помста Юссоне Фредерікові за його відмову в п'яти тисячах франків.

Що ж діяти? Коли він і запрагне пояснень, Юссоне протестуватиме, запевнюючи в своїй непричетності, і він нічого не досягне. Краще мовчки проковтнути образу. Ніхто, зрештою, не читає цього «Сміхотуна».

Вийшовши з читальні, він побачив юрбу, що збилася перед крамницею торговця картинами. Всі дивилися

на жіночий портрет, під яким було написано чорними літерами: «Мадмуазель Роза-Анетта Брон. Власність пана Фредеріка Моро із Ножана».

Це була вона, або майже вона, зображена анфас, із відкритими грудьми, розпущеним волоссям і з червоним оксамитовим гаманцем у руці; а позаду, із-за її плеча, павич виткнув дзьоба, затуливши всю стіну віялом величезного хвоста.

Пеллерен виставив портрет, аби змусити Фредеріка заплатити, певний, що він знаменитий й що весь Париж приєднається до нього й зацікавиться цією чварою.

Чи це, бува, не змова? Чи не спільно художник і журналіст підготували напад?

Його дуель нічому не зарадила. Він стає смішним, усі глузують із нього.

Днів за три, в кінці червня, акції Північної компанії піднялися на п'ятнадцять франків, і Фредерік, купивши їх минулого місяця на дві тисячі, дістав тридцять тисяч франків. Ця ласка долі повернула йому впевненість. Він сказав собі, що ніхто йому не потрібний, що всі його прикрощі походять із несміливості, вагань. З Капітаншою слід було з самого початку повестися брутально, з першого ж дня прогнати Юссоне, не ганьбити себе, зв'язуючись із Пеллереном; щоб показати, що все те нітрохи його не обходить, він пішов до пані Дамбрез на один із її звичайних вечорів.

В передпокої Мартінон, який приїхав одночасно із ним, обернувся:

— Що? Ти прийшов сюди? — спитав він, здивований і навіть незадоволений з того, що бачить його.

— А чому б ні?

І, міркуючи над тим, що могло б стати причиною такого прийому, Фредерік пройшов у вітальню.

Незважаючи на торшери, запалені по кутках кімнати, освітлення було тьмяне; всі троє вікон, розчинених навстіж, виділялися великими чорними чотирикутниками. Жардиньєрки, поставлені під картинами, сягали людського зросту; а в глибині відбивалися в дзеркалі срібний чайник і самовар. Здіймався притишений людський го-мін. Чулося порипування туфель на килимі.

Фредерік розрізний чорні фраки, потім — круглий стіл, освітлений лампою під великим абажуром, сім-вісім дам у літніх туалетах, а трохи далі — пані Дамбрез у кріслі-гойдалці. Її сукня з бузкової тафти була з про-

різами на рукавах, із яких виступали муслінові оборки, і ніжний тон тканини пасував до кольору її волосся; вона трохи відкинулась назад, тримаючи ногу на подушечці, — спокійна, як витвір мистецтва, повна зграбності, як пишна квітка.

Пан Дамбрез і якийсь старий із сивою чуприною походили взад і вперед через усю вітальню. Деякі з гостей розмовляли поміж собою, присівши то тут, то там на козетки; інші зібралися в коло, стоячи посередині.

Бесіда точилася про вибори, про внесені до законів зміни і доповнення до них, про промову пана Грандена, про відповідь на неї пана Бенуа. Третя партія зайшла надто вже далеко! Лівий центр мав би трохи пам'ятати, як він виник! Міністерство зазнало серйозних втрат! Однак заспокоює те, що в нього не передбачається спадкоємців. Коротше кажучи, становище таке самісіньке, як 1834 року.

Фредерікові все це наскучило, і він підійшов до жінок. Мартінон виснув біля них; він стояв із капелюхом під пахвою, повернувшись на три чверті, і мав такий добропристойний вигляд, що нагадував фігурку севрської порцеляни. Він узяв номер «Ревю де Де Монд», що валявся на столі між «Наслідкуванням Христа» та «Готським альманахом», і звисока висловив своє міркування про одного славетного поета, потім сказав, що відвідує читання, присвячені святому Франціскові; поскаржився на своє горло, час од часу ковтав таблетки проти кашлю; говорив про музику, виставляв себе за вітрогона. Мадмуазель Сесіль, Дамбрезова небога, що вишивала собі рукавці, скоса поглядала на нього своїми блідо-голубими очима, а міс Джон, кирпатенька гувернантка, навіть залишила вишивання; обидві вони ніби подумки вигукували: «Який же він красень!»

Пані Дамбрез обернулася до нього:

— Подайте-но мені віяло — ген там, на столику. Ви не те взяли! Друге!

Вона встала, а що він уже вертався, вони зустрілися посеред вітальні лице в лице; вона сказала йому кілька слів, видно, якийсь докір, судячи з бундючного виразу її лица. Мартінон силкувався всміхнутись, потім відійшов і приєднався до групи статечних чоловіків. Господиня знову сіла і, перехилившись через бильце крісла, сказала Фредерікові:

— Я позавчора бачила одного чоловіка, що говорив

зі мною про вас, це пан Сізі; адже ви його знаєте?

— Атож... трошки.

Раптом пані Дамбрез вигукнула:

— Герцогиня! Ох, яке щастя!

І вона кинулася аж до дверей назустріч маленькій бабусі в сукні із світло-брунатної тафти і мереживному чепчику з довгими кінцями. Дочка одного із товаришів по вигнанню графа д'Артуа і вдова наполеонівського маршала, що 1830 року став пером Франції, вона підтримувала зв'язки як при старому, так і при новому дворі й могла добитися багато чого. Гості, що стояли посеред кімнати, розступилися, а тоді провадили розмову далі.

Тепер бесіда перекинулася на пауперизм, всі описи якого, на думку співрозмовників, були дуже перебільшені.

— А проте, — заперечив Мартінон, — убожество існує, слід визнати! Але вилікувати від нього не спроможна ні наука, ні влада. Це питання чисто індивідуальне. Коли нижчі класи захочуть позбутися своїх вад, зникнуть і їхні злидні. Хай народ стане моральнішим, і тоді менше буде убоства!

На думку пана Дамбреза, не можна чекати нічого доброго, доки не буде надміру капіталів. Отже, єдиний спосіб — довірити, «як того, зрештою, прагнули й сенсімоністи (боже милий, дещо і в них було добре, будьмо до всіх справедливі), довірити, кажу я, справу прогресу людям, котрі зможуть примножити народне багатство». Непомітно перейшли на великі промислові підприємства, залізниці, вугільні копальні. І пан Дамбрез, звернувшись до Фредеріка, тихо сказав йому:

— Ви так і не завітали, щоб поговорити про нашу справу.

Фредерік послався на хворобу, але, відчувши, що таке виправдання занадто безглузде, додав:

— До того ж мені потрібні були гроші.

— Щоб купити коляску? — підкинула пані Дамбрез, що проходила повз них із чашкою чаю в руках, і глянула на нього через плече.

Вона гадала, що він Розанеттин коханець; натяк був ясний. Фредерікові навіть здалося, що всі дами, позираючи на нього здалека, перешіптуються. Щоб з'ясувати собі, що вони думають, він знову наблизився до них.

Мартінон, сидючи біля панни Сесіль по другий бік столу, гортав альбом. Це були літографії, на яких зображено іспанські костюми. Мартінон читав уголос підписи:

«Севільська жінка», «Садівник із Валенсії», «Андалуський пікадор» — і враз, опустивши погляд до самого низу сторінки, без найменшої паузи прочитав:

— «Жак Арну, видавець». Ніби один із твоїх друзів?

— Так, — відповів Фредерік, вражений його тоном.

Пані Дамбрез підхопила:

— І справді, адже ви якось уранці приїжджали... здається, з приводу будинку. Авжеж, будинку, що належить його дружині.

Це означало: «Вона ваша коханка».

Він почервонів аж до вух, а пан Дамбрез, що підійшов у цю мить, додав:

— Ви, пригадую, навіть дуже за них клопоталися?

Ці слова остаточно збентежили Фредеріка. Його сум'яття, яке, він гадав, помітили, повинне було підтвердити підозри, аж тут раптом пан Дамбрез, підійшовши ближче, спитав поважним тоном:

— Ви, сподіваюся, не заводили з ним ніяких спільних справ?

Фредерік на знак заперечення покрутив головою, не розуміючи, що має на думці капіталіст, який тільки хотів дати йому пораду.

У нього було бажання поїхати додому. Побоювання показати свою легкодухість утримало його. Лакей прибирав чайні чашки; пані Дамбрез розмовляла з дипломатом у синьому фракі; дві дівчини, схиливши голови, роздивлялися перстень; решта гостей, усівшись півколом у кріслах, звільна повертали одне до одного свої бліді обличчя, обрамлені чорним чи світлим волоссям; коротко кажучи, ніхто на нього не звертав уваги. Фредерік повернувся і, зробивши кілька зигзагів, наблизився вже до дверей, як раптом, проходячи повз консоль, помітив засунуту між китайською вазою та стіною складену вдвоє газету. Він трошки витягнув її і прочитав: «Сміхотун».

Хто міг принести її сюди? Сізі! Ніхто інший, звичайно. Та, зрештою, все одно! Вони повірять, вони всі уже, мабуть, повірили написаному. Звідки таке озлоблення? Його оточував мовчазний глум. Він почувався ніби заблудлим у пустелі. Аж раптом пролунав Мартінонів голос:

— До речі, з приводу Арну. Серед звинувачених у справі запальних бомб я прочитав прізвище одного з його службовців — Сенекаля. Чи, бува, не наш?

— Він самий, — відповів Фредерік.

Мартінон двічі повторив, голосно викрикуючи:

— Що?! Наш Сенекаль?! Наш Сенекаль!

Тут його почали розпитувати про змову; служачи в суді, він мусив би мати про неї відомості.

Мартінон сказав, що він їх не має. Взагалі, цей суб'єкт йому мало знайомий, бо він бачив його два-три рази; зрештою, він вважає, що це неабиякий негідник. Фредерік, обурений, вигукнув:

— Зовсім ні! Це дуже чесний хлопець.

— Однак, добродію, — озвався один із підприємців, — не такий він уже й чесний, якщо причетний до змови!

Більшість чоловіків, що були тут, служили принаймні чотирьом урядам; і вони ладні були продати Францію чи й рід людський, аби зберегти власне багатство, уникнути скрути чи навіть просто із ницості, що спонукала їх інстинктивно обожнювати силу. Всі заявили, що політичним злочинам нема виправдань. Скоріше можна простити ті, котрі викликані бідністю! І не забули поставити в приклад горезвісного батька родини, котрий у незмінного пекаря краде незмінний шматок хліба.

Якийсь урядовець навіть вигукнув:

— Добродію, якби я взнав, що мій брат бере участь у змові, я б його виказав!

Фредерік послався на право чинити опір і, згадавши деякі висловлювання, почуті від Делор'є, вказав на Дезольма, Блекстона, на англійський білл про права і статтю другу конституції дев'яносто першого року. Саме на підставі цього права був скинутий Наполеон; воно було визнано 1830 року, лягло в основу хартії.

— Взагалі, коли монарх порушує свої зобов'язання, правосуддя вимагає повалення його.

— Але ж це жахливо! — вигукнула дружина одного префекта.

Всі інші мовчали, трохи налякані, немовби почули свистіння куль. Пані Дамбрез погойдувалась у своїм кріслі й, усміхаючись, слухала Фредеріка.

Якийсь промисловець, колишній карбонарій, пробував довести йому, що Орлеанський дім — прекрасна сім'я; що правда, трапляються зловживання...

— Ну й що?

— Та не слід говорити про них, дорогий мій! Коли б ви знали, як шкідливо відбивається на справах увесь цей галас опозиціонерів!

— Чхав я на справи! — відрубав Фредерік.

Його обурювали ці спорохнявілі дідугани, і, запалений хоробрістю, яка інколи пориває найполохливіших, він накинувся на фінансистів, на депутатів, на уряд, на королів, почав захищати арабів і наговорив багато дурниць. Дехто іронічно підбадьорював його: «Отак, отак! Давай-те далі!» — тим часом як інші буркотіли: «До біса! Ну й завзяття!» Нарешті він вирішив, що тепер пристойно буде піти, і, коли вже виходив, пан Дамбрез, натякаючи на місце секретаря, сказав йому:

— Ще нічого не вирішено! Але поспішіть!

А пані Дамбрез додала:

— До скорого, правда ж?

Фредерік сприйняв їхні прощальні слова за глузи. Він постановив собі ніколи не вертатися в цей дім, не відвувати більше цих людей. Він гадав, що образив їх, бо не знав, який великий запас байдужості має цей світ. Особливо обурювали його жінки. Жодна не підтримала його бодай співчутливим поглядом. Могли б його слова хоч трохи збентежити їх! Що ж до пані Дамбрез, то в ній він убачав якесь томління і воднораз сухість, що не давала змоги розгадати її до кінця. Чи має вона полюбовника? Що він за один? Дипломат чи хто-небудь інший? Невже Мартінон? Не може бути! А проте Мартінон будив у нім щось подібне до ревнощів, а вона — злість, яку важко й пояснити.

Вдома, як і щовечора, чекав на нього Дюссардье. У Фредеріка серце було переповнене, він вилив душу, і хоча скарги його були невиразні й не зовсім зрозумілі, вони засмутили прикажчика. Фредерік нарікав навіть на самотність. Дюссардье, трохи повагавшись, запропонував навідатись до Делор'є.

Почувши адвокатове ім'я, Фредерік запалився бажанням побачитись із ним. Він глибоко відчував свою розумову відчуженість, а товариство Дюссардье його не задовольняло. Він сказав, що здається на його розсуд.

Делор'є, відколи вони посварилися, так само відчував якусь утрату в своїм житті. Він легко пішов на дружнє примирення.

Вони обнялись й почали розмову про абищо.

Стриманість Делор'є розчулила Фредеріка, і, щоб якось виправдатися перед ним, він розказав, як позбувся п'ятнадцяти тисяч франків, промовчавши, що ті п'ятнадцять тисяч призначалися спершу для нього. Адвокат,

проте, не сумнівався в тому. Фредерікова неприємність, що зміцнила упередження Делор'є проти Арну, цілком розвіяла його злість, і він більше не згадував про колишню обіцянку.

Фредерік, уведений в оману його мовчанням, подумав, що він забув про неї. Через кілька днів він спитав адвоката, чи нема якої-небудь змоги вирвати ті гроші.

Можна було б заперечити чинність попередніх заставних, звинуватити Арну в незаконному продажі, подати позов на його дружину.

— Ні! Ні! Тільки не на неї! — скрикнув Фредерік і в відповідь на наполегливі запитання колишнього клерка розповів йому правду. Делор'є не сумнівався, що друг, очевидно, з делікатності сказав не все. Така недовіра вразила його.

Проте їх по-давньому пов'язувала дружба, і бути разом становило для них таку втіху, що присутність Дюссардьє їм заважала. Під приводом, нібито в них якісь невідкладні справи, вони мало-помалу збулися його. Є люди, призначення яких — правити за посередників для інших; через них переходять, як через кладку, і йдуть далі.

Фредерік перед давнім другом не крився ні з чим. Він розповів йому про кам'яновугільні копальні й Дамбрезову пропозицію. Адвокат замислився.

— Дивно! На таке місце потрібний був би хтось, добре обізнаний із правом.

— Але ж ти міг би мені помагати, — відповів Фредерік.

— Так, аякже!.. Хай йому біс! Звісно.

Цього самого тижня Фредерік показав другові материного листа.

Пані Моро картала себе, що хибно думала про пана Рока, який тепер переконливо з'ясував їй свої вчинки. Далі писала вона про його багатство і можливість для Фредеріка одружитися в майбутньому з Луїзою.

— А це було б розумно! — сказав Делор'є.

Фредерік рішуче відкинув таку можливість: крім усього, дядечко Рок — старий шахрай. На адвокатуву думку, це нічого не значило.

В кінці липня ціна на північні акції з невідомої причини впала. Фредерік не продав своїх; він одразу втратив шістьдесят тисяч франків. Його прибутки відчутно зменшились. Треба було скоротити витрати, або підшукати

собі якесь заняття, або поліпшити становище вигідним шлюбом.

Тоді Делор'є нагадав йому про мадмуазель Рок. Нічого не заважає йому поїхати туди й самому глянути, що воно там діється. Фредерік трохи стомився; у провінції, в материнському домі, він зможе відпочити. І Фредерік поїхав.

Споглядаючи з віконця екіпажа ножанські вулиці в місячному сяйві, він поринув у спомини давноминулих днів і відчув тугу, як ті, хто по тривалих мандрах вертається додому.

У матері були всі її постійні гості: пани Гамблен, Едра і Шамбріон, родина Лебрєнів, «панни Оже» і, крім того, дядечко Рок, а навпроти пані Моро, за ломберним столом — Луїза. Тепер це була доросла жінка. Вона схопилася, скрикнула. Всі заметушилися. Вона залякла на місці, і чотири свічки, що стояли на столі в срібних свічниках, надавали їй ще більшої блідості. Коли вона знову взялася за карти, рука в неї тремтіла. Її хвилювання безмірно тішило Фредеріка, чия гордість була вражена; він сказав собі: «Ну ти мене то покохаєш!» — і, винагороджуючи себе за прикрощі, яких натерпівся там, він узявся вдавати з себе парижанина, великосвітського лева, повідомляв театральні новини, розповідав анекдоти вищого товариства, почерпнуті з бульварної преси, — одне слово, геть приголомшив своїх земляків.

Другого дня пані Моро стала перед сином вихвалити Луїзині достойності, далі перелічила ліси й ферми, що мали дістатися їй. Статки пана Рока були неабиякі.

Він збив собі капітал, лихварюючи грішми пана Дамбреза; позичав тільки тим, хто міг дати добрі гарантії, і це дозволило йому допоминатися приплати чи комісійних. Позичкам, завдяки пильному наглядові, не загрожував ніякий ризик. А втім, дядечко Рок ніколи не зупинявся й перед накладанням арешту; потім він за безцінь скуповував заставлені маєтки, а пан Дамбрез, бачачи, як зростає його капітал, вважав, що справи його ведуться прекасно.

Але ці незаконні оборудки принижували його в очах управителя. Дамбрез не міг йому ні в чому відмовити. Саме під наполяганням Рока він так добре приймав Фредеріка.

Тим часом дядечко Рок виношував у глибині душі честолюбні заміри. Йому хотілося, щоб його дочка стала

графинею, і він не знав, крім Фредеріка, іншого молодика, завдяки якому можна було б досягнути цього, не ризикуючи щастям дочки.

За протекцією пана Дамбреза можна б передати Фредерікові титул його діда, бо пані Моро була дочкою графа де Фуван, та ще й доводилася родичкою найдавнішим фаміліям Шампані — Левернадам та д'Етрінї. Що ж до самих Моро, то готичний напис біля млинів міста Вільнев-Ларшевек говорив про якогось Жакоба Моро, котрий відбудував їх заново 1596 року, а могила його сина, П'єра Моро, головного шталмейстера при Людовікові XIV, була в каплиці св. Миколая.

Така честь заворожувала пана Рока, лакейського сина. Якби не пощастило доскочити графській корони, він би втішався іншим; коли пан Дамбрез буде піднесений у пери, Фредерік зможе стати депутатом і сприятиме Роківі в його справах, добуватиме йому поставки, концесії. Сам хлопець йому подобався. Нарешті, він хотів мати його за зятя, бо вже давно забрав собі в голову цю думку, і вона міцно там вкорінилася.

Тепер він став одвідувати церкву, а пані Моро спокусив головним чином сподіванкою на титул. А проте вона остерігалася давати остаточну відповідь.

Отже, за тиждень, хоч ніякого освідчення не було, Фредеріка вважали «нареченим» мадмуазель Луїзи, і дядечко Рок, людина не надто делікатна, залишав їх інколи на самоті.

V

Делор'є дістав од Фредеріка копію заставної разом із складеним за відповідною формою дорученням, що надавало йому цілковитих повноважень; та коли він вибрався до себе на шостий поверх і, залишившись один серед сумного кабінету, сів у шкіряне крісло, вигляд гербового паперу збудив у ньому огиду.

Він стомився від усього — від обідів по тридцять два су, від їзди на омнібусах, від своїх злиднів і своїх зусиль. Він знову взявся до паперів; тут були разом і проспект кам'яновугільної компанії, і список шахт, де значилася їхня виробнича потужність, — Фредерік усе те переслав йому, щоб узнати його думку.

Делор'є намислив піти до пана Дамбреза й попросити в нього місце секретаря. Звичайно, цього місця не

отримати, не купивши певної кількості акцій. Адвокат зрозумів безглуздя своїх намірів і сказав собі:

«О ні! Це було б низько».

Тоді він почав добирати способу, як би забрати назад п'ятнадцять тисяч франків. Для Фредеріка така сума нічого не важила! От би йому такі гроші — ну й підойма була б! І колишній клерк обурювався, що в того такі статки.

«Та й користується ж ними безглуздо! Він егоїст. Е, начхати мені на його п'ятнадцять тисяч!»

Заради чого він їх позичив? Задля прекрасних очей пані Арну? Вона його коханка! Делор'є в тому не сумнівався. «Он на що розтринькано гроші!» Його опали злостиві думки.

Потім він став міркувати про саму особу Фредеріка. Друг завжди впливав на Делор'є своїм майже жіночим чаром, і тепер він, не помічаючи того, захоплювався його успіхом, на який себе вважав нездатним.

Проте хіба воля — не головний чинник будь-якого заходу? А коли завдяки їй можна все перемагти...

«От було б утішно!»

Але йому стало соромно за своє зрадництво, а за хвилину він подумав:

«Годі! Невже я злякався?»

Пані Арну (тому, що він так багато про неї наслухався) вимальовувалась у його уяві надзвичайними фарбами. Ця сталість у любові дратувала його, як щось незбагненне. Власна ж суворість, трохи удавана, тепер гнітила його. До того світська дама (чи те, що він під цим розумів) засліплювала адвоката як символ і як вираз тисячі незвіданих насолод. Убогий, він жадав розкоші в її найяскравішій формі.

«Якщо Фредерік, кінець кінцем, і розсердиться — нехай! Він занадто погано повівся зі мною, щоб я церемонився! Я не маю жодних доводів, що вона його коханка. Та й він це заперечує. Виходить, я вільний у своїх вчинках!»

Бажання зробити цей крок уже не покидало його. Йому хотілося випробувати свої сили; тож він якось сам почистив собі чоботи, купив білі рукавички й рушив у дорогу; поставивши себе на місце Фредеріка, він уявляв себе майже ним, переживаючи своєрідну розумову еволюцію, в якій поєдналися бажання помсти й симпатія, наслідування й зухвальство.

Він звелів доповісти про себе: «Доктор Делор'є». Пані Арну здивувалася, бо не викликала лікаря.

— О, перепрошую! Я ж бо доктор права. Я зайшов до вас у справі пана Моро.

Почувши це прізвисьце, вона неначебто зніяковіла.

«Тим краще, — подумав колишній клерк, — приймала його, прийме й мене!» — підбадьорював він себе поширеною думкою, нібито коханця легше витиснути, ніж чоловіка.

Він мав задоволення стрітися з нею якось у суді; він навіть назвав день і число. Така пам'ятливість здивувала пані Арну. Він солодкавим голосом вів далі:

— Ви й тоді вже... були... в дещо скрутному становищі.

Вона нічого не відповіла; виходить, це була правда.

Адвокат заговорив про те, про се, про її квартиру, про фабрику; тоді, наглянувши біля дзеркала кілька медальйонів, спитав:

— О, певно, родинні портрети?

Він звернув увагу на портрет літньої жінки, матері пані Арну.

— Судячи з обличчя, прекрасна жінка, типова південка.

Дізнавшись, що вона із Шартра, він мовив:

— Шартр! Яке гарне місто!

Делор'є похвалив Шартрський собор і пироги; потім, вернувшись до портрета, знайшов у ньому подібність із пані Арну і сказав їй кілька прихованих компліментів. Це її не образило. Він повівся впевненіше й повідомив, що давно знайомий з Арну.

— Хороший чоловіча, але компрометує себе! Ну, хоча б оця заставна, — годі собі й увияти таку легковажність...

— Так, я знаю, — відказала вона й знизала плечима.

Ця мимохіть засвідчена зневага надала Делор'є сміливості вести далі:

— Історія з фарфоровою глиною, — може, ви цього й не знаєте, — трохи було не обернулася на вельми велику прикрийсть, і навіть його репутація...

Вона суворо нахмурила брови, і це осмикнуло його. Тоді, перейшовши на загальні теми, він став уболівати над нещасними жінками, чиї чоловіки розтринькують статки...

— Але ж вони належать йому, добродію; я не маю нічого!

Все одно! То ще не знати... Людина досвідчена могла б стати в пригоді. Він просив йому вірити й покласти на нього, хвастив своїми власними заслугами і крізь блискучі окуляри дивився їй просто в обличчя.

Її охопило якесь невіразне оціпеніння, та раптом вона сказала:

— Я вас прошу, перейдімо до діла!

Він розгорнув папку.

— Ось доручення Фредеріка. Якщо такий документ попаде в руки судового пристава, котрий діятиме згідно з законом, тоді нема нічого простішого: за двадцять чотири години... — Вона залишалася незворушною, і він перемінив тактику. — Я, зрештою, ніяк не можу збагнути, що змусило його вимагати цю суму, — адже він не має в ній ніякісінької потреби!

— Та що ви! Пан Моро був такий ласкавий...

— О, ваша правда!

І Делор'є заходився вихвалити його, а потім мало-помалу став ганьбити як людину, котра не пам'ятає добра, обзиваючи себелюбцем і скнарою.

— Я думала, добродію, що ви йому друг.

— Це не шкодить бачити його хиби. Скажімо, він не надто цінить... як би це сказати?.. ту симпатію...

Пані Арну гортала грубий зошит. Вона, перебивши його, попросила пояснити якесь слово.

Він схилився до її плеча, і так близько, що торкнувся до щоки. Вона почервоніла; цей рум'янець запалив Делор'є; він ненаситно вп'явся устами в її руку.

— Ви що дозволяєте собі, добродію?

Тут вона, ставши при стіні, з обуренням глянула на нього великими гнівними очима, і він під тим поглядом остовпів.

— Вислухайте мене! Я вас люблю!

Вона зареготала, вибухнула різким, убивчим сміхом, що наганяв розпач. Делор'є відчув таку лють, що ладен був задушити її. Але стримався і з виглядом переможеного, що благає пощади, промимрив:

— Ох як ви помилились! Я не став би, як він...

— Про кого ви говорите?

— Про Фредеріка!

— Ну, пан Моро мало мене обходить, я ж вам сказала!

— О! Даруйте, даруйте! — Він, розтягуючи слова, ущипливо додав: — А мені здалося, ви настільки не байдужі до нього, що вам зробить приємність дізнатись...

Вона поблідла. Колишній клерк додав:

— Він одружується.

— Одружується?

— За місяць — щонайпізніше, на мадмуазель Рок, дочці управителя пана Дамбреза. Саме тому він і поїхав до Ножана, тільки тому.

Вона поклала руку на серце, неначе їй завдали сильного удару, але зараз же смикнула шнурок дзвоника. Делор'є не чекав, щоб його вигнали. Коли вона обернулася, його вже не було.

Пані Арну майже задихнулася. Вона підійшла до вікна подихати свіжим повітрям.

По той бік вулиці, на хіднику, пакувальник, скинувши куртку, забивав ящик. Проїжджали екіпажі. Вона зачинила вікно і, відійшовши, сіла. Високі сусідні будинки затуляли сонце, і в кімнату падало якесь холодне світло. Діти приходили надвір, довкола ніякого руху. Вона ніби опинилася в безмежній пустелі.

«Він одружується! Невже це можливо?»

Її взяв нервовий дроз.

«Що це? Хіба я люблю його?»

І раптом вихопилося:

«Так, люблю!.. Я його люблю!»

Їй здавалося, що вона падає в якусь безконечну глибину. Годинник вибив третю. Вона слухала, як завмирає дзвін. Так і сиділа на краєчку крісла й усміхалась, дивлячись в одну точку.

Того самого дня і в ту ж годину Фредерік і мадмуазель Луїза гуляли в кінці острова по саду, що належав панові Року. Стара Катріна здалеку стежила за ними. Вони йшли поряд, і Фредерік спитав:

— Пам'ятаєте, як я брав вас із собою в поле?

— Які ви були добрі зі мною! — відповіла вона. — Ви помагали мені ліпити пироги з піску, наливали в ліжку води, гойдали мене на релях...

— А що стало з вашими ляльками, котрих ви називали маркізами та королевами?

— Далебі, не знаю!

— А ваш цуцик Жучок?

— Втопився, бідолашненький!

- А «Дон Кіхот», в якому ми розфарбовували картинки?
- Зберігається й досі!

Фредерік нагадав їй про перше причастя і яка вона була мила на вечірній відправі в білій вуалі і з великою свічкою в руках, коли разом із дівчатками обходила вівтар під теленькання дзвоника.

Видно, ці спомини не дуже захоплювали мадмузель Рок; вона не мала чого відповісти, а за хвилину сказала:

- Вреднющий! Жодного разу не написав про себе!

Фредерік виправдувався, посилаючись на всілякі справи.

- Що ж ви там робили?

На це питання важко було відповісти; він сказав, що вивчав політику.

— Он що! — І, більше нічого не розпитуючи, додала: — Воно вам цікаве, а мені...

І вона розказала йому, яке нудне її життя, яка вона самотня, нікого не бачить, не знає ніякої втіхи, ніякої розради! От би зайнятися верховою їздою!

— Вікарій вважає, що це для дівчини непристойно. Яке безглузда — ота пристойність! Раніше мені дозволяли робити все, що заманеться, а тепер нічогісінько не можна!

- І все-таки ваш батько любить вас!

- Воно так, але...

Вона зітхнула, що означало: «Для мого щастя цього не досить».

Запала мовчанка. І тільки чути було, як шурхотить під ногами пісок та шумить між камінням вода. Сена вище Ножана ділиться на два рукави. Той, котрий рухає млинові колеса, в цьому місці виходить із берегів, переповнений водами, що нижче впадають у природне русло; за мостами, праворуч, з протилежного боку, над схилом, де зеленіє дерен, видно білий будинок. Ліворуч, на порослому моріжку височать тополі, а просто — обрій, обмежений вигином річки; вона була гладенька, як дзеркало; великі жуки ковзали по спокійній воді. Зарості очерету й куги нерівною габою лямували берег; до самої води підступало якесь зілля із золотими пуп'янками, що починали розпускатися, посихлялися кетяги козельцю, стриміли пучки лілових квітів, подекуди вибивалися пасма зелені. По заводі стелилося біле латаття; ряди старих верб, де були розставлені пастки на дичину, захищали сад із цього боку острова.

Серед саду, обнесений кам'яною загорожею з черепичним дашком, розкинувся город; там бурими квадратами вирізнялися латки недавно розпушеної землі. На ложі вузької грядки, витягшись довгою смугою, блищали скляні ковпаки динь; артишок, квасоля, шпинат, морква й помідори чергувалися одні за одними до самої ділянки, де росла спаржа, що здалеку скидалася на пір'їстий гайок.

За Директорії ця місцина являла собою те, що називали тоді «примхою». З того часу дерева незмірно порозросталися. Грабові алеї позаплітав ломиніс, доріжки взялися мохом, всюди буйно повиганяла ожина. В траві виднілась потерть гіпсових статуй. Ноги чіплялися за обривки дроту. Від павільйону zostалися всього дві нижні кімнати з клаптями синіх шпалер. Перед фасадом тягнулася доріжка-галерея на італійський взірець, де на цегляних стовпчиках стояла дерев'яна решітка, оповита виноградом.

Вони пішли по доріжці; крізь нерівні просвіти в зелені пробивалося проміння; Фредерік, на ходу розмовляючи з Луїзою, спостерігав, як тїнь од листя миготїла на її обличчі.

Волосся в неї руде, а в шиньйон застромлена шпилька зі скляною кулькою, підробленою під смарагд; незважаючи на жалобу по матері, Луїза носила (така наївна була в своєму несмаку) солом'яні туфлі, оправлені рожевим атласом, — банальна дивина, куплена, певно, десь на ярмарку.

Він те запримітив і сказав іронічний комплімент.

— Не глузуйте з мене! — відповіла вона. І, окинувши його поглядом, від сірого фетрового капелюха до шовкових шарпеток, сказала: — Який ви чепурний!

По тому вона попросила поради книжки для читання. Він назвав багато, і вона мовила:

— О, ви вельми вчений!

Ще зовсім малою вона його полюбила тією дитячою любов'ю, що сповнена релігійної чистоти і водночас непереможної пристрасті. Він був для неї за товариша, брата, наставника, розважав її розум, змушував битися серце і мимохіть вливав у її єство таємниче й тривале сп'яніння. Згодом він залишив її в хвилину трагічного перелому, саме тоді, коли померла її мати, і те, й те горе з'єдналися в єдине. За час розлуки вона в своїх споминах ідеалізувала його; вернувся він у якомусь ореолі, і вона простодушню віддавалася щастю бачити його.

Вперше за все життя Фредерік відчував, що його люблять, і від цього приємного відчуття, котре здавалося всього-на-всього новою втіхою, в ньому ніби щось росло, аж він простяг руки й закинув голову.

По небу пропливала велика хмара.

— Вона суне до Парижа, — мовила Луїза. — Адже вам би хотілося полинутися за нею?

— Мені? З якої б то речі?

— Хто знає. — І, пронизавши його пильним поглядом, додала: — Можливо, у вас там є... — вона шукала слова, — ...якось симпатія.

— Та нема в мене симпатії!

— Певно?

— Авжеж, мадмуазель, цілком певно!

Не минуло й року, а в дівчині сталася незвичайна переміна, для Фредеріка дуже дивна. По хвилиній мовчанці він сказав:

— Нам би треба було говорити одне одному «ти», як і колись. Згода?

— Ні.

— Чому?

— Так!

Він наполягав. Вона відповіла, схиливши голову:

— Я не смію.

Вони дійшли до кінця саду, що впирався в піщаний берег. Фредерік по-хлоп'ячому став пускати по воді «бабки». Вона звеліла йому сісти. Він послухався; недовзі сказав, дивлячись на водоспад:

— Справжня Ніагара!

Він почав говорити про далекі краї, тривалі подорожі. Думка про мандри захоплювала і її. Ніщо її не злякало б — ні бурі, ні леви.

Сидячи поруч, вони набирали в жмені піску і, пропускаючи його крізь пальці, вели розмову; а теплий вітерець тягнув із ланів, поривами приносив пахощі лаванди, змішані із запахом дьогтю, що йшов од баржі, яка стояла по той бік греблі. Сонце кидало на водоспад проміння; по зеленуватому камінню, нагромадженому, як невисокий мур, текла вода, подібна до срібного прозорого серпанку, що розмотувався без кінця-краю. Унизу раз по раз розбивалася довга смуга піни. За нею утворювалися вири, нуртувала вода, численні струмені налітали один на одного і нарешті зливалися в один чистий, прозорий, схожий на полотнище, потік.

Луїза пошепки сказала, що заздрить рибі.

— Це, мабуть, велика втіха — поринути в глибину, відчувати, як зі всіх боків голубить вода.

Вона, здригнувшись, потягнулася з чуттєвою томністю.

Але пролунав голос:

— Де ти?

— Вас кличе нянька, — сказав Фредерік.

— Ну й хай собі!

Луїза й не ворухнулася.

— Вона розсердиться, — додав він.

— Мені все одно! Та, зрештою...

Мадмуазель Рок зробила жест — мовляв, нянькою ж правує вона.

Однак Луїза встала, а тоді почала скаржитися на головний біль. А коли вони проходили повз повітку, де лежали в'язки хмизу, вона сказала:

— Чи не заховатися б нам за ті в'язки та *погалабурдити*?

Він прикинувся, ніби не розуміє, і, присікавшись до місцевої говірки, навіть почав передражнювати її вимову. Мало-помалу в неї стали тремтіти куточки рота, вона кусала собі губи і, капризуючи, трохи відстала.

Фредерік підійшов до неї, поклявся, що не хотів її образити і що він її любить.

— Правда? — вигукнула вона, дивлячись на нього з усмішкою, яка освітила все її лице, зрідка всіяне ластовинням.

Він не міг опиратися цим сміливо висловленим почуттям, цій юній свіжості й вів далі:

— Навіщо б я мав тебе обманювати?.. Ти сумніваєшся? — і лівою рукою обійняв її за стан.

З грудей дівчини вихопився крик, ніжний, як воркування; голова відкинулася назад, вона мліла; він підтримав її. І веління совісті тут були б марні; перед цією дівчиною, ладною віддатися йому, Фредеріка охопив страх. Він допоміг їй пройти кілька кроків, зовсім повільно. Ніжні слова вичерпались, і, намагаючись говорити з нею про що-небудь незначне, він перевів мову на ножанське товариство.

Раптом вона відштовхнула його й гірко вигукнула:

— Тобі не стане духу викрасти мене!

Він остовпів, геть зовсім приголомшений. Луїза вибухнула плачем, припавши йому до грудей:

— Хіба я можу жити без тебе?

Він намагався її заспокоїти. Вона поклала йому руки на плечі, щоб краще бачити його лице, і втупилась у нього своїми зеленими очима, вологими, майже хижими:

— Хочеш бути мені за чоловіка?

— Але... — мовив Фредерік, міркуючи, що б їй відповісти. — Звичайно... Нічого кращого я й не бажаю.

В цю мить із-за бузкового куща показався картуз добродія Рока.

Він запропонував своєму «молодому другові» здійснити з ним дводенну поїздку по його навколишніх маєтках. Вернувшись, Фредерік застав удома три листи.

Перший був од пана Дамбреза, який запрошував його на обід у минулий вівторок. Чим пояснити таку люб'язність? Виходить, йому простили його вчинок?

Другого листа прислала Розанетта. Вона дякувала за те, що він заради неї важив життям. Фредерік спочатку не зрозумів, що вона має на увазі; далі, після всіляких натяків, «доведена до краю прикрою необхідністю», вона стала навпростець благодіти його, волаючи «навколішках», як просять шматка хліба, про невеличку допомогу — про п'ятсот франків. Він вирішив негайно послати їй ті гроші.

Третій лист, од Делор'є, де йшлося про заставну, був довгий і заплутаний. Адвокат іще не дійшов певної думки. Він умовляв його не сушити собі над тим голову: «Повертатися тобі нема чого!» — і навіть наполягав на цьому з якоюсь дивною впертістю.

Фредерік губився в різних припущеннях, і йому захотілося вернутись у Париж; таке намагання товариша керувати його вчинками обурювало його.

До того ж він почав тужити за бульварами, а тут іще мати так напосідалася на нього, добродій Рок так улещував його і Луїзіна любов була така сильна, що він не міг залишатися вдома довше, не освідчившись у коханні. Потрібно все зважити, здалеку ж обмірковувати буде краще.

Щоб виправдати свій від'їзд, Фредерік вигадав якусь історію і поїхав, кажучи всім і сам у те вірячи, що незабаром вернеться.

VI

Повернення в Париж не порадувало його; був кінець серпня, вечір; бульвари здавалися пустельними, перехожі прямували з похмурими обличчями, то тут, то там діміли казани з асфальтом, у багатьох будинках віконниці

були наглухо позачинювані; він дістався до свого помешкання; на шпалерах лежав шар пороху; і коли Фредерік обідав у цілковитій самотності, його опанувало дивне почуття, ніби всі його покинули; раптом він подумав про мадмуазель Рок.

Думка про одруження вже не здавалась йому чимось неприпустимим. Вони подорожуватимуть, поїдуть в Італію, на Схід! І він уявив собі Луїзу: ось вона стоїть на пагорбі, милується краєвидом або, опершись йому на руку, роздивляється флорентійську галерею, зупиняється перед картинами. Скільки-то втіхи буде бачити, як це миле створіння розцвітає під сяйвом Мистецтва й Природи! Розставшись із своїм середовищем, вона досить скоро стане чудовою супутницею. До того ж його приваблювало й багатство пана Рока. Однак подібні наміри були йому й огидні, як певна слабкість, як щось принизливе.

Проте він рішуче постановив (хай там що!) перемінити своє життя, тобто не витратити сердечного запалу на безплідні захоплення, і навіть вагався, чи виконувати доручення, яке дала йому Луїза. Треба було купити для неї в Жака Арну дві великі розфарбовані статуетки негрів, такі самі, як у префектурі Труа. Вона пам'ятала вензель фабриканта, і їй заманулося тільки таких статуєток. Фредерік не наважувався одвідати Арну, боячись, що як тільки переступить їхній поріг, у ньому прокинеться давня любов.

Ці думки не залишали його весь вечір; він уже лаштувався лягати в ліжко, як раптом увійшла жінка.

— Це я, — сміючись, мовила мадмуазель Ватназ. — Я від Розанетти.

Виходить, вони помирилися?

— Господи! Ну звичайно! Ви ж знаєте, що я не лихопомна. До того ж бідолашна Розанетта... Та надто довго розповідати.

Коротше кажучи, Капітанша хотіла його бачити; вона чекала відповіді на листа, що його послала з Парижа в Ножан; панні Ватназ не відомо, що вона там писала. Тоді Фредерік запитав, як мається Капітанша.

Тепер вона жила з людиною дуже багатою, російським князем Чернуковим, що наглянув її минулого літа під час кінних перегонів на Марсовому полі.

— Аж три екіпажі, верховий кінь, ліврейні слуги, грум в англійському строї, особняк за містом, ложа

в Італійській опері і ще всяка всячина. Отаке-то, голубе мій!

І Ватназ, наче їй пішла на користь переміна в Розанеттиній долі, здавалася веселішою й цілком щасливою. Вона скинула рукавички й стала роздивлятися меблі та всілякі дрібнички. Немов антиквар, гостя складала їм справжню ціну. Йому слід би запитати її порад, і він дістав би їх дешевшим коштом. Вона хвалила його смак:

— Ах, як мило, надзвичайно! Ніхто краще не зможе! — Тоді, помітивши в алькові за узголів'ям двері: — Крізь них випускаєте жіночок, га?

І вона по-дружньому взяла його за підборіддя. Він здригнувся від дотику її довгих рук, і худорлявих, і нижних. Рукави в неї були оздоблені мережкою, а ліф зеленої сукні обшитий позументом, як у гусара. Чорний тюлевий капелюшок із опущеними крисами прикривав чоло; з-під капелюшка блищали очі; волосся пахло пачулями. Кенкет, що стояв на круглому столику, освітлював її знизу, немов театральна рампа, і ще більше виділяв підборіддя; і раптом, споглядаючи цю негарну жінку, гнучку, немов пантера, Фредерік відчув непереможне бажання, напад тваринної хтивості.

Витягнувши з гаманця три квадратні папірці, вона солодкавим голосом запитала:

— Зволите взяти?

Це були три квитки на Дельмарів бенефіс.

— Що? На його бенефіс?

— Звичайно!

Мадмуазель Ватназ, нічого більше не пояснюючи, додала, що вона обожнює його більш ніж будь-коли. Актора, як вірити її словам, остаточно визнано за одну із «знаменитостей нашої доби». Це не той чи той персонаж, якого він зображує на сцені, він — самий геній Франції, Народ! У нього «гуманна душа, він збагнув таємницю Мистецтва». Щоб скоріше припинити оті похвали, Фредерік заплатив їй за три квитки.

— Там говорити про це у вас не буде потреби!.. О господи, як пізно! Я мушу йти... Ох, я й забула сказати адресу: вулиця Гранд-Батальєр, чотирнадцять. — І, вже стоячи на порозі, додала: — Бувайте, чоловіче, котрого кохають!

«Хто кохає? — питав себе Фредерік. — Яка дивакувата особа!» І йому пригадалося, що якимось Дюссардьє сказав

про неї: «О, це не бозна-яка цяця!» — тим самим ніби натякаючи на якісь непристойні діла.

Другого дня він пішов до Капітанші. Мешкала вона в новому будинку; полотняні маркізи його виступали на вулицю. На кожній площадці сходів у стінах були дзеркала, перед вікнами — кошики з квітами, вздовж по східцях простелена полотняна доріжка, і той, хто входив знадвору, відчував тут приємну свіжість.

У Розанетти слугували й чоловіки — йому відчинив двері лакей у червоному жилеті. В передпокої, ніби в приймальні міністра, сиділи на лаві жінка та два чоловіки — мабуть, постачальники — й чекали. Ліворуч, крізь прочинені двері їдальні, було видно порожні пляшки на буфетах, серветки на спинках стільців, а рівнобіжно з їдальнею тягнулася галерея, де золочені кілки підтримували шпалери троянд. Унизу, в дворі, два служники, позакочувавши рукави, мили коляску. Їхні голоси долинали нагору, зливаючись із переривчастим стуком скребла об камінь.

Лакей вернувся, сказав: «Пані запрошують», — і провів Фредеріка через другий передпокій у велику вітальню, обтягнену жовтою парчею; по кутках були виті шнури, що з'єднувалися посередині стелі і неначе переходили в сплетені вервечки люстри. Минулої ночі тут, мабуть, бенкетували: на консолях і досі залишався сигарний попіл.

Нарешті він опинився ніби в будуарі, що його тьмяно освітлювали вікна з кольоровими шибками. Над дверима красувалися вирізані з дерева трилисники; за балюстрадою — три пурпурові матраци, що правили за диван, а на них валялася люлька платинового кальяну. Над каміном замість дзеркала була пірамідальна етажерка, а на її полицках — ціла колекція дивовиж: старовинний срібний годинник, застібки із самоцвітами, нефритові гудзики, емалі, кумедні статуетки, візантійський образок богоматері в ризі з позолоченого срібла — все це в золотистих сутінках зливалося з голубуватим килимом, з перламутровим відблиском табуретів, з рудуватими стінами, оббитими коричневою шкірою. По кутках на тумбочках стояли бронзові вазы з пучками квітів, що сповнювали повітря важкими пахощами.

З'явилася Розанетта в рожевій атласній курточці, в білих кашемірових шароварах, з піастровим намистом і в червоній шапочці, оповитій віткою ямину.

Фредерік сторопів із подиву, оговтавшись, він сказав, що приніс «прошене», і простяг їй банкноту.

Вона спантеличено втупилась в нього; він тримав асигнацію, не знаючи, де її покласти.

— Та беріть же!

Вона захопила її й кинула на диван.

— Ви дуже люб'язні.

Гроші були потрібні на сплату щорічної суми за ділянку землі в Бельвю. Фредеріка вразила така безцеремонність. Зрештою, тим краще! Це помста за минуле.

— Сідайте! — сказала вона. — Сюди, ближче. — І почала серйозним тоном: — Найперше я мушу подякувати вам, дорогий мій: ви задля мене ризикували життям.

— Пусте!

— Та ну! Це так чудово!

Від вдячності Капітанші Фредерік почувався ніяково, бо вона, певно, думала, що бився він тільки через Арну, який, і сам гадаючи так, похвалився тим коханці.

«А може, вона глузує з мене», — подумав Фредерік.

Тут йому робити було нічого, і, посилаючись на ділове побачення, він устав.

— Ні! Ні! Побудьте ще!

Він знову сів і похвалив її костюм.

Вона скрушно відповіла:

— Князь любить, щоб я так одягалась. А ще треба курити із оцих мудрацій, — додала Розанетта, показуючи на кальян. — Може, попробуємо? Бажаєте?

Принесли вогню; трубка з червоної латуні розігрівалася повільно, і Розанетта нетерпляче затупотіла ногами. Потім її опанувала якась млявість, і вона лежала на дивані непорушно, підклавши подушку під руку, трохи вигнувшись, одну ногу підібгала, а другу витягла зовсім прямо. Довга гадюка з червоного сап'яну, що, скрутившись кільцями, лежала долі, оповила її руку. Розанетта піднесла до губів бурштинового цибуха і, примруживши очі, дивилася на Фредеріка крізь дим, що клубочився над нею. З кожним подихом здійсмалися й опускалися її груди, і тоді в кальяні булькала вода, а вона шептала:

— Любе хлоп'я! Бідолаха!

Фредерік намагався знайти якусь приємну тему, і йому спала на думку Ватназ.

Він сказав, що вона видалась йому досить елегантною.

— Ще б пак! — озвалася Розанетта. — Все її щастя — в мені!

Їхня розмова була така вривчаста, що вона не додала до цього жодного слова.

Обоє відчували якусь вимушеність, між ними стояло щось на заваді. Розанетта й справді вважала себе причиною дуелі, і це тішило її себелюбство. Вона була дуже здивована, що він не поспішив до неї похвалитися своєю перемогою, — тому, щоб змусити його прийти, вигадала, що їй потрібні п'ятсот франків. Чому ж Фредерік у винагороду не просить ласки? То була витонченість, яка надзвичайно захоплювала її; і вона в сердечному пориві сказала йому:

— Хочете, поїдемо з нами на морські купання?

— З ким це — з нами?

— Зі мною і моїм гусаком; як у давніх комедіях, я відрекомендую вас моїм двоюрідним братом.

— Красенько дякую!

— Ну, тоді найміть собі помешкання по сусідству з нами.

Сама думка ховатися перед багатою людиною видалась йому принизливою.

— Ні! Це неможливо.

— Ваша воля!

Розанетта відвернулась, на очах у неї бриніли сльози. Фредерік помітив їх і, щоб висловити їй співчуття, сказав, що він щасливий бачити, якого вона нарешті досягла добробуту.

Вона знизала плечима. Хто ж завдав їй прикрощів? Чи, може, її не люблять?

— О ні! Мене завжди кохають! — І додала: — Дивлячись яким коханням.

Нарікаючи на те, що вона «задихається від спеки», Капітанша скинула куртину, залишилась у самій тільки шовковій сорочці і, схиливши голову на плече, прибрала пози рабині-спокусниці.

Егоїстові, не такому розважливому, й на думку не спало б, що може надійти віконт де Комен чи ще хто-небудь. Та Фредерік був уже не раз ошуканий цими поглядами, і йому не хотілося зазнавати нових принижень.

Розанетті кортіло дізнатися, з ким він підтримує знайомство, як розважається; вона розпитала навіть про його справи й запропонувала йому позичити грошей,

якщо є в гому потреба. Фредерік не стерпів і взяв капелюха.

— Ну, дорога, бажаю втіхи! Бувайте!

Вона витріщилась на нього, потім сухо сказала:

— Бувайте!

Він знову перейшов жовту вітальню й другий передпокій. Там, на столі, між вазою з візитними картками та чорнильницею, стояла срібна різьблена скринька. То була власність пані Арну! І він відчув замилювання і водночас ганьбу за таке блюзнірство. Йому захотілося торкнутися до скриньки, відкрити її. Він боявся, що це можуть помітити, і пройшов повз неї.

Фредерік залишився доброчесним. Він не поїхав до Арну.

Він послав лакея купити статуетки двох негрів, давши йому всі необхідні вказівки, і пакунок того ж таки вечора було вислано до Ножана. Другого дня, йдучи до Делор'є, він на розі вулиці Вів'ен і бульвару зіткнувся лице в лице з пані Арну.

Першим їхнім рухом було повернути назад, потім на їхніх устах з'явилася одна й та сама усмішка, і вони підійшли одне до одного. Хвилину обоє мовчали.

Вся вона була осяяна сонцем, і її овальне лице, довгі брови, чорна мереживна шаль, що вкривала її плечі, її сукня переливного шовку, пучок фіалок на капелюшику — все здалося йому надзвичайно чарівним. Її прекрасні очі випромінювали безмірну ніжність, і Фредерік навмання пробелькотів перші-ліпші слова, що прийшли йому в голову:

— Як мається Арну?

— Дякую!

— А діти?

— Дуже добре!

— О, яка чудова погода, правда ж?

— Атож. Чудова!

— Ви за покупками?

— Так. — І, повільно схиливши голову, сказала: — Прощайте!

Вона не простягнула йому руки, не мовила жодного ласкавого слова, навіть не запросила заходити — ну та все одно! Він не віддав би цієї зустрічі за найліпшу пригоду і, простуючи далі, тішився насолодою від неї.

Делор'є, здивувавшись його появі, приховав свою досаду: людина напосідлива, він іще плекав деяку надію

щодо пані Арну і радив Фредерікові в листах залишатися й далі у матері, щоб самому було вільніше чинити зальоти.

Проте адвокат признався, що був у неї, аби дізнатися, чи шлюбною угодою обумовлено спільність їхнього майна: в такому випадку можна було б позивати дружину.

— А який у неї був вираз обличчя, коли я сказав про твоє одруження!

— Ну, що за вигадка!

— Це було необхідно, щоб виправдати твою потребу в грошах. Хтось інший, байдужий до тебе, не зомлів би від того, як вона.

— Це правда? — вигукнув Фредерік.

— Е, гультю, ти себе виказуєш. Ну годі, не крийся! Закоханець пані Арну страшенно знітився.

— Та ні... запевняю тебе... слово честі!

Ці мляві заперечення остаточно впевнили Делор'є. Він поздоровив його з успіхом. Став розпитувати про «подробиці». Фредерік нічого не сказав і навіть притлумив бажання вигадувати будь-які подробиці.

Щодо заставної, то він звелів нічого не робити, зачекати. Делор'є вважав, що Фредерік не має рації, і навіть гостро відчитав його.

Зрештою, Делор'є ще більше спохмурнів, зробився лихий і дратівливий як ніколи. За рік, якщо доля його не переміниться, він подасться до Америки або пустить собі кулю в лоб. Одне слово, він здавався таким лютим на все і радикалізм його дійшов таких меж, що Фредерік не витерпів і сказав:

— Ти став як Сенекаль.

Тут Делор'є повідомив його, що Сенекаля випустили з тюрми Сент-Пелажі, оскільки слідство, мабуть, не знайшло достатніх доказів, щоб передати справу до суду.

На radoшах Дюссардье захотів те звільнення «відзначити пуншем» і запросив Фредеріка «бути присутнім», однак попередив, що йому доведеться зустрітися з Юссоне, який показав себе щодо Сенекаля з найкращого боку.

Річ у тім, що «Сміхотун» заснував ділову спілку, котра, судячи з її перспектив, складалася з «Контори виноторгівлі», «Відділу оголошень», «Бюро стягнень і довідок» тощо. Та Юссоне боявся, щоб це підприємство не зашко-

дило його літературній репутації, і запросив математика вести рахунки. Хоча місце було й не дуже вигідне, але без нього Сенекаль помер би з голоду. Фредерік, не бажаючи образити добрягу, прийняв запрошення.

Дюссардьє за три дні наперед сам натер червону кам'яну підлогу своєї мансарди, вибив крісло і витер пилюку на каміні, де між сталактитом та кокосовим горіхом стояв під скляним ковпаком алебастровий годинник. Трьох його свічників — двох великих і одного маленького — було замало, і він попросив у воротаря ще два, і ці п'ять світильників сяяли на комоді, покритому трьома серветками, щоб надати більшої привабливості мигдальним тістечкам, бісквітам, булочкам і дюжині пляшок пива. Навпроти комода, при стіні, обклеєній жовтими шпалерами, в книжковій шафці червоного дерева стояли «Байки» Лашамбоді, «Паризькі таємниці», «Наполеон» Норвена, а в алькові, визираючи з палісандрової рами, усміхалося обличчя Беранже!

Запрошені були (крім Делор'є та Сенекалья) фармацевт, який щойно закінчив курс, але не мав коштів, щоб заснувати власне діло; юнак із того самого магазину, що й Дюссардьє; комісіонер по збуту вина; архітектор та якийсь добродій, службовець страхового агентства. Режембар не мав змоги прийти. З цього приводу компанія шкодувала.

Фредеріка зустріли дуже люб'язно: від Дюссардьє всі знали, що він говорив у Дамбреза. Сенекаль удовольнився тим, що з гідністю подав йому руку.

Він стояв біля каміна. Решта сиділи з люльками в зубах і слухали його міркування про загальне виборче право, що мало забезпечити перемогу демократії, здійснення евангельських принципів. Зрештою, час наближався; по провінціях раз у раз улаштовуються реформістські банкети; П'ємонт, Неаполь, Тоскана...

— Це правда, — на півслові перебив його Делор'є, — так тривати далі не може!

І він почав змальовувати становище:

— Ми принесли в жертву Голландію, аби Англія визнала Луї-Філіппа, а горезвісна спілка з Англією запропала через іспанські шлюби. В Швейцарії пан Гізо, з намови Австрії, підтримує трактати тисяча вісімсот п'ятнадцятого року. Пруссія та її митний союз готують нам чимало прикрощів. Східне питання залишається відкритим.

Якщо великий князь Костянтин і шле дарунки герцогові Омальському, то це не підстава покладатися на Росію. Щодо внутрішніх справ, то ще ніколи не бачили такого засліплення, такого безглуздя! Навіть більшість голосів — і та нічого не важить! Одне слово, повсюди, тримаючись відомого вислову, нічого, нічого, нічого! І, незважаючи на таку ганьбу, — провадив адвокат, узявшись у боки, — вони заявляють, що задоволені!

Цей натяк на знамените голосування викликав оплески. Дюссардье відкоркував пляшку пива; піна забризкала фіранки, але він не звернув на те уваги; він натоптував люльки, нарізував булки, частував гостей; кілька разів сходив донизу дізнатися, чи готовий пунш. Незабаром присутніх опанувало збудження, всі ремствували на Владу; обурення було безмірне, і жилося воно лише ненавистю до несправедливості; однак посипалися впереміш і заслужені, й зовсім безглузді докори.

Фармацевт бідкався, що геть занедбано наш флот. Страховий агент не міг простити маршалові Сультові, що його під'їзд охороняють два вартові. Делор'є викривав езуїтів, які на очах у всіх окубулились у Ліллі. Сенекаль ще більше ганбив пана Кузена, бо еклектизм, навчаючи громадян черпати свої переконання з розуму, розвиває егоїзм, підриває солідарність; комісіонер по продажу вина, мало тямлячись на таких речах, на повен голос зауважив, що багато неподобств забуто:

— Королівський вагон на Північній залізниці має коштувати вісімдесят тисяч франків! А хто платитиме?

— Еге ж, хто платитиме? — підхопив прикажчик з такою люттю, неначе ті гроші витягли з його кишені.

Тут пішли скарги на хижу зграю біржовиків та хабарництва чиновників. За Сенекалевими словами, лихо слід було шукати вище й звинувачувати насамперед принців, які воскрешали Регентство.

— Хіба ж ви не чули, що на днях друзі герцога Монпасье, вертаючись із Венсена, безперечно, п'яні, потривожили своїми піснями робітників Сент-Антуанського передмістя?

— Їм навіть кричали: «Геть злодіїв!» — сказав фармацевт. — Я там був і також кричав!

— Тим краще! Після процесу Теста — Кюб'єра народ нарешті прокидається.

— А мене цей процес засмутив, — озвався Дюссардье. — Зганьбили старого солдата!

— Чи знаєте ви, — вів далі Сенекаль, — що в герцоґині де Прален знайшли...

Але несподівано хтось гупнув ногою у двері, й вони відчинилися. Увійшов Юссоне.

— Вітаю, панове! — сказав він, сідаючи на ліжко.

На його статтю ніхто й не натякнув; зрештою, він і сам уже кається, бо за неї Капітанша добряче йому вчитала.

Він приїхав із театру Дюма, де дивився «Кавалера де Мезон-Руж», п'єсу, що видалась йому «страшенно нудною».

Таке міркування здивувало демократів, адже ця п'єса своїм спрямуванням, чи скорше — своїми декораціями, припала їм до вподоби. Тож вони протестували. Сенекаль, щоб покласти тому край, спитав, чи сприяє п'єса демократії.

— Та вже ж... але стиль...

— Тоді, виходить, п'єса хороша. А що важить стиль? Головне — ідея! — І, не даючи Фредерікові заперечити, вів далі: — Отже, я казав, що в справі Прален...

Юссоне перебив його:

— А! Стара пісня! Остобісіла вона мені!

— І не тільки вам! — зауважив Делор'є. — Через неї закрили вже п'ять газет. Ось послухайте ці цифри. — І, витягнувши записника, він прочитав: — «Відтоді як установлено «найкращу з республік», відбулося тисяча двісті двадцять дев'ять процесів у справах преси, наслідком яких для авторів стало: три тисячі сто сорок один рік тюремного ув'язнення та маленький штраф на суму сім мільйонів сто десять тисяч п'ятсот франків». Милолюбо, правда ж?

Усі гірко посміхнулися. Фредерік, збуджений, як і решта, підхопив:

— Проти «Мирної демократії» затіяли процес за публікацію роману «Жіноча доля».

— Он воно як! — сказав Юссоне. — Ще нам заборонять наші обов'язки щодо жінок!

— Чого тільки не забороняють! — вигукнув Делор'є. — Забороняють курити в Люксембурзькому саду, забороняють співати гімн Пію Дев'ятому!

— Забороняють банкети друкарів! — мовив хтось приглушеним голосом.

Це озвався архітектор, який досі сидів мовчки в затінку алькова. Він додав, що минулого тижня за образу короля ухвалено обвинувальний вирок якомусь Руже.

— І славному Руже капут уже, — сказав Юссоне. Цей жарт видався Сенекалеві таким недоречним, що він кинув докір Юссоне, ніби той захищає «штукаря з Ратуші, друга зрадника Дюмур'є».

— Я захищаю? Навпаки!

Луї-Філіппа він вважав за людину банальну, мляву, за національного гвардійця, крамаря, яких не густо. І, приклавши руку до серця, журналіст мовив сакраментальні фрази: «Щоразу з новою приємністю... Польський народ не загине... Наші великі труди будуть звершені... Дайте мені грошей для моєї любові родини...» Всі довго реготали, називали Юссоне чудовим хлопцем, дотепником; веселощі подвоїлися, коли шинкар приніс замовлену чашу з пуншем.

Пломінь спирту і пломінь свічок скоро нагріли кімнату; світло, що падало з вікна мансарди через увесь двір, сягало піддашшя протилежного будинку з димарем, який чорнів на тлі нічного неба. Говорили дуже голосно, всі разом; сюртуки поскидали; натикалися на стільці, чокалися чарками.

Юссоне вигукнув:

— Запросіть сюди знатних дам, щоб більше скидалося на «Нельську вежу», щоб надати виразнішого місцевого колориту, чогось рембрандтівського, побий мене грім!

А фармацевт, що без кінця-краю розмішував пунш, заспівав на все горло:

Два білі бики в моїй стайні,
Два білі великі бики...

Сенекаль затулив йому долонею рота, він не любив шарварку; у вікна уже зазирали пожильці, здивовані незвичайним галасом, що зчинився в помешканні Дюссардье.

Добродушний хлопець був щасливий і сказав, що це йому нагадує колишні їхні збіговиська на набережній Наполеона; проте декого бракує, «наприклад, Пеллерена».

— Обійдеться й без нього, — сказав Фредерік.

Делор'є запитав про Мартінона:

— Як там ведеться тому цікавому панові?

Тут Фредерік, виливаючи лихі почуття, що їх давно мав до Мартінона, почав критикувати його розум, його вдачу, фальшивий полиск, геть усе. Типовий вискочень із селюків! Нова аристократія — буржуазія — не рівня

колишнім вельможам, дворянству. Він наполягав на цьому, і демократи схвалювали його думку, так ніби Фредерік належав до старої аристократії і ніби самі бували в домах нового панства. Усі були зачаровані Фредеріком. Фармацевт навіть порівняв його з паном д'Альтон-Ше, який, дарма що пер Франції, а захищав Народ.

Пора було розходитися. Тиснули один одному руки; розчулений Дюссардье пішов проводити Фредеріка й Делор'є. Тільки-но вийшли на вулицю, адвокат ніби про щось задумався, а потім по хвилинній мовчанці запитав:

— То як, ти дуже лихий на Пеллерена?

Фредерік не приховував своєї злості.

Але ж художник забрав із вітрини той портрет. Не варто сваритися через дурниці. Навіщо наживати собі ворога.

— Він піддався вибухові гніву, цілком прощеному, коли в людини нема й гроша за душею. Адже тобі цього не збагнути.

Коли Делор'є дійшов до свого будинку, прикажчик не відставав од Фредеріка; він навіть намагався умовити його, щоб той купив картину. Річ у тім, що Пеллерен, утративши надію залякати Фредеріка, вдався по допомогу до спільних друзів, щоб вони переконали його взяти портрет.

Делор'є іще якимось наполягав на тому, повернувшись удруге до тієї розмови. Домагання художника він уважав за слушні.

— Та я певен, що за яких п'ятсот франків...

— А! Віддай їх йому, ось бери гроші!

Того ж таки вечора картину принесли. Вона видалась йому ще жахливішою, ніж першого разу. На півтіні й тіні стільки накладалося фарби, що вони стали свинцевими і здавалися ще темнішими поруч ясних плям, які яскрили тут і там, випираючи з загального тону.

Фредерік, щоб відомстити за те, що його змусили купити картину, жорстоко розкритикував її. Делор'є повірив йому на слово і схвалив його поведінку, бо, як і раніше, він прагнув створити фалангу й очолити її; деякі люди дістають насолоду з того, що примушують своїх друзів робити речі, неприємні для них.

Фредерік більше не одвідував Дамбрезів. У нього не було грошей. А це вимагало б нескінченних пояснень;

він вагався, не знаючи, на що зважитись. Мабуть, він мав рацію. Тепер ні в чому не можна бути певним, і в кам'яновугільному товаристві — не більше, ніж у чомусь іншому; потрібно покінчити з цим колом; Делор'є остаточно переконав його не братися за це діло. Під впливом ненависті він став добродійним; до того ж адвокат волів, щоб Фредерік залишався людиною середнього достатку. Тоді він буде йому рівнею, і вони залишатимуться на короткій нозі.

Доручення мадмуазель Рок було виконано вкрай невдало. Луїзин батько написав про це Фредерікові, даючи докладні вказівки і кінчаючи листа жартом: «Вам загрожує небезпека працювати, як негрові».

Фредерікові не залишилося іншої ради, як самому йти до Арну. Зайшовши до магазину, він нікого там не побачив. Торговий дім занепадав, прикажчики рівнялися на недбальство хазяїна.

Він пройшов уздовж довгих полиць, заставлених фаянсовим посудом, що займали всю середину помешкання; потім, опинившись у глибині кімнати перед прилавком, він почав ступати якомога гучніше, щоб хтось почув його кроки.

Відхилилася порт'єра і показала пані Арну.

— Що? Ви тут? Ви!

— Так, — буркнула вона, трохи збентежена. — Я шукала...

На конторці він помітив її носовичок і здогадався, що вона, певно, чимось занепокоєна, зайшла до чоловіка, аби з'ясувати якимсь непорозуміння.

— Але... може, вам що-небудь потрібно? — спитала вона.

— Нічого особливого, пані.

— Ці прикажчики нестерпні! Ніколи не застанеш їх за прилавком.

Не варто їх картати. Навпаки, він навіть радий, що так склалися обставини.

Вона іронічно глянула на нього:

— Ну, то коли весілля?

— Яке весілля?

— Ваше!

— Мое? Та ніколи в житті!

Вона зробила заперечливий жест.

— А якби, зрештою, й так? Утративши надію на омріяну красу, шукають притулку і в посередності.

— Однак не всі ваші мрії були такі... невинні!
— Що ви хочете цим сказати?
— Та коли ви їздите на перегони з такими... особами!
Він прокляв Капітаншу. Та спомин йому допоміг.
— Адже ви колись самі просили мене зустрічатися з нею заради Арну!

Вона відповіла, похитавши головою:

— І ви скористалися нагодою, щоб розважитись.

— Боже ж мій! Викиньте з голови всі ті дурниці!

— Ваша правда: адже ви збираєтесь одружуватись.

І вона, кусаючи губи, стримала зітхання.

Тоді він скрикнув:

— Але ще раз кажу вам, що це не так! Невже ви можете повірити, що я, з моїми духовними потребами, моїми звичками, заберусь у провінцію, щоб грати у карти, наглядати за мулярами й походжати в дерев'яних черевиках? Заради чого б то? Вам сказали, що вона багата, еге ж? Ах, гроші мене нітрохи не цікавлять! Якщо я й поривався до найпрекраснішого, до найніжнішого, найчарівнішого, до раю в людській подобі і якщо я нарешті знайшов його, знайшов цей ідеал, якщо це видіння затуляє від мене все інше...

І, вхопивши обома руками її голову, він став цілувати її очі й повторював:

— Ні, ні, ні! Я ніколи не одружуся. Ніколи! Ніколи!

Вона приймала ці пестоші, завмираючи від подиву й захоплення.

Стукнули надвірні двері магазину. Пані Арну відскочила й простягнула руку, ніби наказуючи йому мовчати. Кроки наближались. Потім хтось запитав за дверима:

— Пані, ви тут?

— Заходьте!

Коли рахівник відчинив двері, пані Арну стояла, зіпершись ліктем на прилавок, і спокійно вертіла між пальцями перо.

Фредерік устав.

— Маю за честь відкланятися, пані! Сервіз буде готовий, я сподіваюсь? Можна розраховувати?

Вона нічого не відповіла. Але ця мовчазна згода запалила її обличчя всіма барвами перелюбства.

Другого дня Фредерік знову пішов до неї; його приїняли, і він, щоб скористатися з досягнутого, відразу ж, довго не розводячись, почав виправдуватися в тому, що було на Марсовому полі. Зустрівся він з тією жінкою зовсім випадково. Припустімо, що вона вродлива

(насправді це не так), — як би вона хоч на хвилину змогла захопити його думки, коли він кохає іншу?

— Ви ж це знаєте, я вам казав.

Пані Арну опустила голову.

— Дуже шкода, що казали.

— Чому?

— Звичайне почуття пристойності тепер вимагає, щоб я з вами більше не бачилась!

Він став її запевняти, що кохання його чисте. Минуле — за порука на майбутнє; він дав собі слово не тривожити її життя, не турбувати своїми скаргами.

— Але вчора моє серце не втрималося.

— Ми більше не повинні згадувати про ту хвилину, друже мій!

Однак що в тому лихого, коли обопільна печаль з'єднає двох бідолашних істот?

— Адже й ви теж нещасливі! О! Я знаю, у вас нема нікого, хто вдовольняв би вашу потребу в коханні, відданості; я робитиму все, що ви захочете. Я не ображу вас!.. Присягаю вам!

І він упав на коліна, всупереч власній волі схиляючись під занадто важким тягарем почуття.

— Встаньте! — сказала вона. — Я наказую!

І вона рішуче заявила йому, що він ніколи не побачить її, якщо не послухається.

— О, ви мене нічим не залякаєте! — відказав Фредерік. — Що мені робити в цьому світі? Дехто з усіх сил домагається багатства, слави, влади! Я ж не посідаю становища в світі, ви — моє єдине заняття, все моє багатство, мета, зосередження мого життя, моїх помислів. Без вас я не можу далі жити, як без повітря! Невже ви не відчуваєте, що моя душа поривається до вашої, що вони повинні злитися і що я помираю?

Пані Арну вся тремтіла.

— Ох! Ідіть собі! Благаю вас!

Вираз розгубленості, що з'явився на її лиці, зупинив його. Він ступив крок до неї. Але вона відступилася, склавши руки.

— Залиште мене! Ради бога! Змилуйтесь!

І така щира була його любов, що він пішов геть.

Невдовзі він розсердився на себе, обізвав себе дурнем і другого ж дня подався знову до неї.

Пані Арну не було вдома. Він стояв на сходовій площадці, приголомшений люттю й обуренням. Появився

Арну й сказав, що дружина вранці поїхала в Отейль, щоб пожити в замиському будиночку, який вони там наймають відтоді, як було продано їхню дачу в Сен-Клу.

— Чергова її примха! Ну й хай, це її влаштовує... та, зрештою, і мене. Тим краще! Обідаємо сьогодні разом?

Фредерік, пославшись на пильну справу, помчав в Отейль.

Пані Арну на radoшах скрикнула. І весь його гнів розвіявся.

Він і не згадував про свою любов. Щоб викликати в неї глибшу довіру, він навіть перебільшував свою стриманість, а коли спитав, чи можна йому знову приїхати, вона відповіла: «Ну звичайно»,— і, простягнувши руку, відразу смикнула її назад.

З цього дня Фредерік став учащати до пані Арну. Кучерові він щедро обіцяв на випивку. Не раз, коли повільна конячина вривала йому терпець, він зіскакував із екіпажа і потім, захекавшись, стрибав в омнібус; і з якою зневагою позирив він на лиця людей, що сиділи навпроти і їхали не до неї!

Він здалеку впізнавав її будинок по височенній жимолості, що звисала на один із боків даху. То було щось на взірєць швейцарського шале, пофарбованого в червоний колір, із балконом. У саду росло три старі каштани, а посередині на пагорку, опираючись на стовбур дерева, стримів покритий соломою парасоль; під обшитими шифером стінами вилася груба виноградна лоза; недбало підв'язана, вона подекуди звисала, неначе гнила мотузка. При хвіртці дзеленькав дзвоник із туго натягнуеною дротиною; довго не відчиняли. Фредеріка щоразу брав острах, він відчував якусь непевність.

Нарешті було чути, як по піску човгає туплями служниця або з'являлася сама пані Арну. Одного разу, коли він прийшов, вона спиною до нього стояла навколішках перед грядкою і шукала в траві фіалок.

Дочку, через її важку вдачу, довелося віддати до монастирського пансіону; хлопчик удень бував у школі; Арну багато часу марнував на сніданки в Пале-Роялі у компанії з Режембаром та приятелем Компеном. Тож ніхто не міг заскочити їх зненацька.

Було твердо вирішено, що вони не повинні належати одне одному. Ця постанова, гарантуючи їхню безпеку, полегшувала виявлення сердечних почуттів.

Вона розповіла йому про своє колишнє життя в Шартрі, у матері, про те, яка вона була побожна в двадцять років, як потім захоплювалася музикою і до пізньої ночі співала у себе в кімнатці, вікно якої виходило на фортечний вал. Він розказав їй про свою журбу за часів навчання в коледжі, про те, як у його поетичних мріях саяв образ жінки; тим-то, вперше побачивши її, він упізнав той образ.

Здебільшого вони в своїх розмовах торкалися тільки тих років, коли вже були знайомі. Він нагадував їй різні подробиці — якого кольору була її сукня тоді-то, хто приходив до неї такого-то дня, що вона говорила, і вона захоплено відповідала:

— Так, так, пам'ятаю!

У них були однакові смаки, міркування. Не раз той із них, хто слухав другого, вигукував:

— Я також!

А другий, в свою чергу, підхоплював:

— І я також!

Потім ішли нескінченні нарікання на провидіння:

— Чому не завгодно було небу?.. От якби ми зустрілися раніше!..

— Ах! Якби я була молодша! — зітхала вона.

— Ні! Це мені слід би бути старшим!

І вони малювали собі життя, де змістом було саме кохання, таке багате, що ним заповнилась би найглибша самотність; життя над усі радощі, котре переборює хоч би які злигодні, — життя, де зникав би час у нескінченних виявах любові, щось сліпуче й високе, мов мерехтіння зір.

Майже завжди вони сиділи надворі, на ганку дому; верхів'я дерев, що їх уже золотила осінь, здіймаючись перед ними нерівними горбиками, тяглися аж до смуги білого обрію; або ж вони йшли до кінця алеї, в альтанку, де з меблів була лише канапка, оббита сірою тканиною. Дзеркало було поцятковане чорними крапками; від стін тхнуло пліснявою; і вони засиджувалися тут, захоплено бесідуючи про себе, про інших, про абищо. Інколи сонячне проміння, проникаючи крізь жалюзі, простягалось від підлоги до стелі, подібне до струн ліри, і в цих сяйливих пасмах вирували порошинки. Пані Арну втішалася, розсікаючи їх рукою; Фредерік ніжно брав цю руку і роздивлявся мереживо вен, відтінок шкіри, форму пальців. Кожен із них був для нього майже живим створінням.

Вона подарувала йому свої рукавички, а через тиждень носовичок. Вона звала його «Фредерік», він звав її «Марія», обожнюючи це ім'я, створене, як він казав, навмисне для того, щоб, зітхаючи, шепотіти його в хвилини екстазу, — ім'я це нібито містило в собі хмарини фіміаmu, трояндові пелюстки.

Дійшло до того, що вони стали заздалегідь призначати дні побачень; ніби ненароком виходячи з дому, вона йшла по дорозі йому назустріч.

Вона не намагалася розпалити його кохання, вся поглинута безтурботністю, яка властива справжньому щастю. О тій порі вона постійно ходила в брунатовому шовковому капоті, отороченому оксамитом такого самого кольору, — просторому одязі, що личив м'якості її рухів та поважному виразові обличчя. Крім того, вона наближалася до осінньої пори жіночого життя, пори і роздумів, і ніжності, коли зрілість починає запалювати погляд глибшим полум'ям, коли сила почуття поєднується з життєвим досвідом, і людська істота, сягнувши свого останнього розквіту, випромінює скарби гармонії та краси. Ніколи ще не було в ній такої лагідності й поблажливості. Певна того, що до падіння не дійдеться, вона віддавалася чуттю, право на яке, їй здавалося, було завойоване пережитими стражданнями. До того ж воно було таке прекрасне, таке незвідане! Яка прірва між брутальністю Арну та обожнюванням Фредеріка!

Він боявся мовити неособачне слово, яке могло б зруйнувати все, чого, як він гадав, уже домігся, і казав собі: може, щаслива нагода випаде знову, а висловленого безглуздя не вернеш. Він хотів, щоб вона самохіть віддалась йому, і не збирався змушувати її до того. Він діставав насолоду в певності, що вона його кохає, неначе завчасно смакуючи блаженну мить; її чарівність більше бентежила йому душу, ніж почуття. Це було незбагненне раювання, таке сп'яніння, що він забув про саму можливість цілковитого щастя. В розлуці з нею його мордувала невтоленна жага.

Скоро їхні розмови стали обриватися довгими хвилинами мовчанки. Бувало, вони паленіли одне перед одним, неначе соромлячись своєї статі. Всяка застережливість, якою вони намагалися приховати своє кохання, викривала його; що сильнішим воно ставало, то більше вони стримувались. Ці вправи в фальші загострили їхню чут-

ливість. Вони зазнавали безмірної насолоди від пахощів вологого листа, були пригнічені, коли віяв східний вітер, раптом ні з того ні з сього починали хвилюватися, потерпати від лихого передчуття; звук чиїхось кроків, тріск дощатої обшивки стін лякав їх, неначе між ними сталося щось злочинне; вони відчували, що їх тягне в прірву; їх огортала грозова атмосфера, і коли Фредерік журився, вона звинувачувала себе:

— Авжеж, я чиню нечесно! Поводжуся, наче кокетка! Не приїжджайте більше!

Тоді він повторював колишні клятви, які вона щоразу слухала задоволено.

Її повернення в Париж і новорічні турботи на якийсь час перервали їхні зустрічі. А коли він знову прийшов до неї, в його манерах з'явилось щось рішучіше. Вона раз у раз виходила дати якісь вказівки по господарству й, незважаючи на його прохання, приймала всіх тих буржуа, що навідували її. Розмови точилися про Леотада, пана Гізо, папу, про повстання в Палермо та банкет 12-ї округи, яка завдавала неспокою. Фредерік полегшував душу, лихословлячи проти уряду, бо так само, як і Делор'є, прагнув загального перевороту, — такий він був розлючений тепер. Хмурилась і пані Арну.

Чоловік її дозволяв собі всяке неподобство, утримував одну з робітниць своєї фабрики, ту, котру, прозвали Бордоскою. Пані Арну сама сказала про це Фредерікові. З того йому хотілося скористатись як доводом, мовляв, «її ж зраджують».

— О, мене це нітрохи не хвилює! — відповіла вона.

Йому здавалося, що ця заява остаточно скріплювала їхню близькість. Та чи не виникло підозри в Арну?

— Ні! Тепер ні!

І вона сказала йому, що одного вечора, залишивши їх наодинці, він потім вернувся, підслухував за дверима, а що вони говорили про речі незначні, то відтоді він був цілком спокійний.

— І не без підстав, — з прикрістю мовив Фредерік.

— Авжеж, безперечно!

Краще їй було не казати цього.

Якось він не застав її вдома о тій годині, коли звичайно до неї приходив. Це було для нього ніби зрада.

Другого разу його розсердило те, що квіти, які він їй приніс, так і залишилися у склянці з водою.

— А де б їм, по-вашому, бути?

— О! Тільки не тут! Зрештою, їм тут не так холодно, як біля вашого серця.

За кілька днів він дорікнув їй, що вона напередодні поїхала в Італійську оперу, не попередивши його. Інші дивилися на неї, милувалися, може, й закохувалися. Фредерік тримався своїх підозрінь лише з тим, щоб кинути їй докір, помучити; він починав ненавидіти її, тож нехай і вона зазнає бодай частку його муки!

Якось опівдні (десь у середині лютого) він знайшов її занепокоєну. Ежен плакав: у нього боліло горло. Але лікар сказав, що то не страшно, тяжка простуда, грип. В'ялість дитини здивувала Фредеріка. Все-таки він заспокоював матір, згадавши кількох малюків, які перенесли таку хворобу і скоро одужали.

— Правда?

— Атож, певна річ.

— Який ви добрий!

І вона взяла його за руку. Він потиснув її руку в своїй.

— Ох! Залиште!

— Що ж тут такого, адже ви простягли її тому, хто намагається вас розрадити!.. Ви мені вірите, коли я кажу про такі речі, але сумніваєтесь у мені... коли я говорю про свою любов!

— Я не сумніваюся, мій бідний друже!

— Чому ж у вас така недовіра, неначебто я якийсь негідник, що може зловжити...

— О ні!

— Якби ж тільки я мав доказ!..

— Який доказ?

— Той, що його дають першому стрічному, той, що ви давали колись мені.

І він їй нагадав, як вони одного разу йшли вдвох вулицею, в зимові сутінки, в тумані. Все те було дуже давно! Хто ж боронить їй вийти з ним під руку, цілком відкрито, так, щоб у неї не було жодної боязні, а в нього — жодної задньої думки, щоб їм ніхто не заважав?

— Гаразд! — відповіла вона з такою рішучою сміливістю, що спершу аж спантеличила Фредеріка.

Проте він одразу жваво підхопив:

— Хочете, я чекатиму вас на розі вулиці Тронше й вулиці Ферм?

— Боже милий! Друже мій!.. — лепетала пані Арну. Не даючи їй часу поміркувати, він додав:

— Отже, у вівторок?

- У вівторок?
- Так, між другою й третьою!
- Прийду!

І вона, зашарівшись, одвернулася. Фредерік доторкнувся губами до її потилиці.

— О! Це недобре,— мовила вона.— Ви примусите мене розкаятись.

Він швидко пішов, побоюючись властивої жінкам мінливості. Вже на порозі ласкаво прошепотів, ніби все було вирішено:

- До вівторка!

Вона скромно й покійно опустила свої гарні очі.

У Фредеріка виник план.

Він сподівався, що дощ або велика спекота дадуть йому привід сховатися з нею в якомусь під'їзді, а вже там вона погодиться зайти в будинок. Вся заковика була в тому, щоб знайти щось відповідне.

Тож він кинувся на пошуки і по вулиці Тронше здаля помітив вивіску: «Мебльовані кімнати».

Лакей, відгадавши його наміри, відразу ж показав йому на антресолях кімнати — спальню й кабінет з двома виходами. Фредерік найняв їх на місяць, заплативши наперед.

Потім він одвідав три магазини і купив дуже рідкісних парфумів, роздобув пілку підробленого гіпюру, щоб застелити огидну червону стебновану ковдру, вибрав пару голубих атласних тувельок. Лише побоювання видатись неотесаним стримало його від дальших покупок; він приніс їх на антресолі і побожніше, ніж оздоблював би вівтар, заходився переставляти меблі, сам почепив фіранки, поставив на каміні вереск, а на комоді фіалки; він ладен був усю підлогу викласти золотом. «Це станеся взавтра,— повторював він сам собі,— так, узавтра! Це не сон». І він чув, як у маячінні надії гучно калатає його серце; коли все було підготовлено, він пішов, сховавши в кишеню ключа, неначебно щастя, яке дрімало в покоїку, могло випурхнути відтіль.

Удома чекав на нього лист від матері.

«Чому тебе так довго нема? Твоя поведінка починає видаватися смішною. Я розумію, ти, йдучи на цей шлюб, до певної міри вагаєшся. А все-таки поміркуй!»

І вона уточнювала відомості: сорок п'ять тисяч ліврів доходу. Зрештою, «вже говорили про це», і пан Рок

чекає на остаточну відповідь. Що ж до молоді особи, то становище її справді ніякове. «Вона тебе щиро кохає».

Фредерік відкинув листа, не дочитавши, і розпечатав другого — записку Делор'є.

«Друзяко!

Груша доспіла. Згідно з твоєю обіцянкою, ми розраховуємо на тебе. Збираємось рано-вранці на Пантеонському майдані. Заходь у кафе Суффло. Мені треба поговорити з тобою до маніфестації».

«О, знаю я їхні маніфестації! Красенько дякую! На мене чекає зустріч куди приємніша».

Другого дня об одинадцятій ранку Фредерік вибрався із дому. Йому кортіло востаннє глянути, чи все гаразд підготовлено; а потім — хто зна? — вона випадково могла вийти раніше за нього. Дійшовши до вулиці Тронше, він почув якийсь крик, що долинав із-за церкви св. Магдалини; він підійшов ближче і в кінці майдану, з лівого боку, побачив людей у блузах та міщан.

Річ у тім, що оголошення, надруковане в газетах, закликала саме тут збиратися всіх охочих узяти участь у банкеті реформістів. На заборону його уряд одразу ж видав прокламацію. Напередодні ввечері парламентська опозиція відмовилась од банкету; проте патріоти, незважаючи на ухвалу своїх керівників, у супроводі зацікавленої юрби, з'явилися на призначене місце. Депутація від студентів щойно вирушила до Оділона Барро. Тепер вона перебувала в міністерстві закордонних справ, і не було відомо, чи відбудеться банкет, чи уряд здійснить свою погрозу, чи викличуть національну гвардію. Депутатами були так само невдоволені, як і урядом. Натовп дедалі збільшувався, аж раптом у повітрі розляглися слова «Марсельєзи».

Це наближалася колона студентів. Вони, по двоє в ряд, злагоджено йшли, збуджені, без рукавичок, і час од часу одноставно вигукували:

— Хай живе Реформа! Геть Гізо!

Певна річ, у цих лавах повинні були бути й Фредерікові друзі. Вони могли помітити його й потягти з собою. Він швидко сховався за ріг Аркадської вулиці.

Двічі обійшовши церкву св. Магдалини, студенти попрямували на площу Згоди. Тут була сила народу, і щільний натовп віддаля здавався чорною нивою, що не вгаваючи хвилювалась.

В цю саму хвилину ліворуч від церкви вишикувались у бойовому порядку війська.

Тим часом натовп не рухався. Щоб покласти цьому край, поліцейські, переодягнені на цивільних, не церемонячись хапали найзавзятіших бунтарів і відводили їх до дільниці. Фредерік, незважаючи на своє обурення, не втручався; його могли б забрати разом з іншими, і він не зустрівся б із пані Арну.

Трохи пізніше показалися каски муніципальної гвардії. Розмахуючи шаблями, солдати били плазом. Один із коней упав; його метнулися піднімати, а коли вершник знову скочив у сідло, всі кинулися врозтіч.

Невдовзі запанувала глибока тиша. Дрібний дощ, який змив асфальт, перестав. Хмари розійшлися, їх порозгонив легкий західний вітер.

Фредерік став походжати вулицею Тронше, пильно вдивляючись в обидва її кінці.

Нарешті вибило другу.

«Ось-ось надійде, — подумав він. — Оце вона вийшла з дому, тепер іде сюди». Минула хвилина. «Повинна б уже з'явитися». До третьої години він намагався заспокоїти себе: «Ні, вона не запізниться. Трошки терпіння!»

Знічев'я він роздивлявся вітрини поодиноких тут крамниць: книгопродавця, римаря, магазин траурних уборів. Незабаром він уже напам'ять знав усі назви виставлених книжок, усіляку зброю, всі тканини. Торговці, помітивши, що він безперестану походжає назад і вперед, спершу дивувались, а потім налякалися й позачиняли крамниці.

Мабуть, їй щось стало на заваді, і вона й сама страждає. Зате яка на них чекає втіха! Вона ж таки прийде, це напевне! «Адже вона пообіцяла!» Проте його опановувало нестерпне томління.

Гнаний безглуздим поривом, він подався в мебльовані кімнати, так ніби вона могла бути там. Але ж саме тепер вона могла прийти на вулицю. Він кинувся назад. Нікого! І він знову став походжати тротуаром.

Він блукав поглядом по вибоїнах брукувіки, отворах ринв, по ліхтарях, по номерах на брамах. Найнезначніші предмети обертались на його друзів чи, радше, на глузливих споглядальників, а рівні фасади будинків здавалися немилосердними. Ноги задубіли від холоду. Він почувався розбитим, знеможеним. Стукіт власних кроків відбивався в його мозку.

Годинник показував четверту, і він відчув, що голова в нього йде обертом, його охопив страх. Він силкувався повторювати вірші, рахував, вигадував якусь історію. Намарне! Його невідступно переслідував образ пані Арну. Йому хотілося мчати їй назустріч. Але якою податися дорогою, щоб не розминутись?

Він підійшов до посильного, ткнув йому в руку п'ять франків і наказав збігати на вулицю Параді до Жака Арну й довідатись у воротаря, чи вдома пані. Тоді став на розі вулиці Ферм та вулиці Тронше, щоб стежити водночас туди й туди. Вдалині, на бульварі, сунули якісь невиразні юрмища. Часом він розрізняв драгунський султан чи жіночий капелюшок і напружував зір, щоб роздивитись його. Якийсь хлопчина в лахмітті, що показував бабака в скриньці, всміхаючись, попросив у нього милостині.

Посильний у велюровій куртці вернувся. «Воротар не помічав, щоб вона виходила». Хто ж її затримав? Якби вона була хвора, воротар би сказав. Може, якийсь гість? Нема нічого простішого, як не прийняти його. Він ударив себе по лобі. «Ну й бовдур я! Всьому виною вуличні заворушення!» Це просте пояснення заспокоїло його. Потім він раптом подумав: «Але ж у її кварталі все спокійно». І лихі сумніви опали його знову. «А що, коли вона не прийде? Якщо вона пообіцяла, аби тільки спекатися мене? Ні! Ні! Певно, на заваді їй став якийсь незвичайний випадок, одна з тих подій, що їх годі передбачити. Але тоді б вона написала». І він послав слугу з мебльованих кімнат до себе додому, на вулицю Ремфор, узнати, чи нема листа.

Ніякого листа не приносили. Ця відсутність новин заспокоїла його.

Він почав гадати, ставлячи на кількість монет, навімання вихоплених із кишені, на прикмети перехожих, на масть коней, і коли призвістка була небажана, намагався не вірити їй. У нападі гніву на пані Арну він стиха лаяв її. Потім знемога доводила його до непритомності, й раптом знову оживала надія. Вона зараз появиться. Вона тут, у нього за спиною. Він обертався — нікого! Одного разу кроків за тридцять він помітив жінку такого самого зросту, одягнену, як і вона. Він наздогнав її — не вона! От уже й п'ята година! Половина на шосту, шоста! Запалили газові ліхтарі. Пані Арну не прийшла.

Минулої ночі їй приснилося, що вона давно вже стоїть на тротуарі вулиці Тронше. Вона очікувала чогось, чогось невизначеного, а проте значного, і, сама не знаючи чому, боялася, щоб її не помітили. Але якесь лихе собача, розлютившись на неї, шарпало зубами її за поділ. Воно нападало й дзявкало дедалі голосніше. Пані Арну прокинулася. Дзявкання тривало. Вона прислухалась. Ті звуки линули із синові кіннати. Вона метнулася туди босоніж. То кашляв Ежен. Руки його палали, личко почервоніло, а голос зробився якийсь дивно хриплий. Дихання щохвилини ставало важче. Схилившись над ліжком, вона до самого ранку не зводила очей із хворого.

О восьмій ранку барабан національної гвардії сповістив пана Арну, що на нього чекають товариші. Він на швидку одягнувся і вийшов, пообіцявши відразу ж зайти до лікаря, добродія Коло. До десятої добродій Коло не прийшов, і пані Арну послала по нього покоївку. Виявилося, що лікар у від'їзді, на селі, а юнак, який його застував, пішов до хворих.

Еженова голова на подушці звисала набік, брови були нахмурені, ніздрі роздувалися; його бідолашне личко стало біліше за простирадло, а з горла з кожним подихом вихоплювалося свистіння, дедалі коротше, сухе, якесь ніби металічне. Кашель скидався на гавкання, що його витворюють картонні іграшкові собачки за допомогою грубого механізму.

Пані Арну охопив жах. Вона кинулася до дзвоників, кликала на допомогу, волила:

— Лікаря! Лікаря!

За десять хвилин з'явився літній добродій у білій краватці, із сивими охайно підстриженими бакенбардами. Він довго розпитував про звички, вік і вдачу хворого малюка, потім оглянув йому горло, приклав до спини вухо і виписав рецепт. Спокійний вигляд цього чоловіка збуджував огиду. Він нагадував бальзамувальника. Їй хотілося побити його. Лікар сказав, що навідається ввечері.

Страшні напади кашлю невдовзі поновилися. Кілька разів хлопчик раптом поривався схопитись. Од судом грудні м'язи напружувались, і коли він дихав, живіт ходив, як від швидкого бігу. Потім він знову падав, відкинувши голову назад і широко відкривши рота. Пані Арну з безмірною завбачливістю намагалася змусити його проковтнути сироп іпекакуани, керметизовану

мікстуру, що були в склянках. Але він одштовхував ложку і стогнав кволим голосом. Здавалося, що він силкується видихнути якісь слова.

Час од часу вона перечитувала рецепт. Зауваження до нього лякали її — а раптом в аптеці помилилися! Власна безпорадність вкидала її у відчай. Надійшов помічник пана Коло.

Це був досить скромний юнак без достатньої практики, що не приховував свого враження. З остраху, щоб не припуститися якоїсь хиби, він спершу вагався, аж нарешті приписав лід. Його довго не могли знайти. Пузир із кусочками льоду продерся. Хворому довелося перемінити сорочку. Вся ця халепа викликала новий напад кашлю, ще страшніший.

Хлопчик намагався розірвати комір сорочки, неначе хотів забрати те, що душило його; він дряпав стіну, хався за заслону ліжка, шукаючи опори, щоб зітхнути. Лице його вже було сине, і все тіло, мокре від холодного поту, здавалося, схудло. Розгублені очі з жахом втупились у матір. Він охопив руками її шию і розпачливо повиснув на ній, а вона, тамуючи ридання, шептала йому ніжні слова:

— Так, любове моя, мій ангеле, скарбе мій!

Потім він утих.

Вона розшукала його іграшки, полішинеля, малюнки і розклала їх на ковдрі, щоб розважити його. Вона пробувала навіть співати.

Вона заспівала пісню, якою колись заколисувала його, сповивши на цьому ж таки стільчику, оббитому килимчиком. Та раптом по всьому його тілу пробігла дрож, неначе хвиля під ударом вітру; очі викотились; вона подумала, що він умирає, і відвернулася, щоб не бачити.

За хвилюк вона переборола себе й глянула. Він був іще живий. Минали години, важкі, похмурі, нескінченні, повні розпуки; і кожна хвилина була для неї хвилиною агонії. Кашель, від якого шарпалися Еженіві груди, підкидав його, ніби хотів розбити; нарешті він виригнув щось дивне, схоже на сувій пергаменту. Що б воно могло бути? Вона уявила собі, що то шматок кишки. Але тепер він став дихати вільно, рівномірно. Це показне полегшення настрахало її найбільше; вона, опустивши руки, стояла, неначе скам'яніла, утупившись в одну точку, аж тут увійшов пан Коло. Дитя, за його словами, було врятоване.

Спершу вона не зрозуміла його й примусила повторити цю фразу. Чи це не саме лиш утішання, узвичаєне серед лікарів? Тільки ж пан Коло пішов зовсім спокійний. Тоді вона відчула таку полегкість, ніби мотузки, що стягували їй серце, розв'язалися.

— Врятований! Невже правда?

Несподівано майнула думка про Фредеріка, виразна, безжальна. Це було застереження самого неба. Але господь у своєму милосерді не захотів її скарати нещадно! А віддалася б вона тій любові безоглядно, якої карі довелось б їй зазнати в майбутньому! Через неї, мабуть, зневажали б і її сина; і пані Арну уявила його собі юнаком, пораним на дуелі, простертим на ношах, при смерті. Вона кинулась до стільця, впала навколішки і, усією душею пориваючись до неба, принесла в жертву богові свою першу пристрасть, свою єдину слабкість.

Фредерік вернувся додому. Він сидів у фотелі, безсилий навіть проклинати її. Його опанувала якась дрімота; крізь кошмар він чув шум дощу, уявляючи, що й досі стоїть там, на хіднику.

Другого дня, піддавшись легкодухості, він знову вирядив до пані Арну посильного.

Може, тому, що посильний недбало виконав доручення, або вона мала так багато сказати, що на те бракувало слів,— але Фредерік дістав ту саму відповідь. Яка дошкульна образа! В ньому спалахнули гнів і гордість. Він поклявся, що віднині притлумить навіть самий потяг до неї, і, немов листок, підхоплений бурею, зникла його любов. Тоді, відчувши полегкість, стоїчну радість, він запрогнув шаленої діяльності і пішов навмання тинятися вулицями.

Повз нього проходили жителі передмість із рушницями, старими шаблями, декотрі в червоних ковпаках, і всі співали «Марсельезу» або «Жірондистів». То тут, то там траплявся національний гвардієць, що спішив до своєї мерії. Вдаліні гримів барабан. Билися під брамою Сен-Мартен. У повітрі відчувалась якась бадьорість і войовничість. Фредерік ішов далі. Збурення великого міста веселило його.

Проходячи повз Фраскати, він побачив вікна Капітанші; йому сяйнула безглузда думка, озвалася молодість. Він перетяв бульвар.

Замикали браму; Дельфіна, покоївка, писала вуглем на ній: «Зброю здано».

— Ох, що з панією коїться! Вранці вона прогнала свого грума, що нагруб'янив їй. Вона гадає, що всіх будуть грабувати! Вона вмирає зі страху. Та ще й пан виїхав?

— Який пан?

— Князь!

Фредерік пішов у будуар. Капітанша з'явилася в куцій спідничці, волосся розпущене, дуже схвильована.

— О, дякую! Ти рятуєш мене! Це вже вдруге! І ніколи не вимагаєш нагороди!

— Перепрошую! — сказав Фредерік, обіруч охоплюючи її стан.

— Що таке? Що ти робиш? — лепетала Капітанша, здивована й воднораз вдоволена такою зухвалістю.

Він відповів:

— Тримаюся моди, впроваджую реформу.

Без жодного опору вона впала на диван і під його поцілунками сміялася й далі.

Надвечір'я вони провели при вікні, споглядаючи велелюдну вулицю. Потім він повіз її обідати до «Трьох провансальських братів». Обід був вишуканий і тривав довго. Додому верталися пішки через брак екіпажів.

Вістка про зміну міністерства змінила лице Парижа. Всі раділи; по вулицях гуляли юрми люду; а від ліхтариків, що гірляндами висіли на кожному поверсі, було видно, як удень. До казарм верталися солдати, зморені, понурі. Їх вітали вигуками: «Хай живе армія!» Вони, не відповідаючи, проходили далі. Зате офіцери національної гвардії, навпаки, почервоніли від збудження, махаючи шаблями, горлали: «Хай живе реформа!» — і ці слова раз у раз викликали сміх у закоханих. Фредерік жартував, був дуже веселий.

Вулицею Дюфо вони вийшли на бульвари. По фасадах тяглися вогненні гірлянди венецьких ліхтариків. Внизу невиразно коماشилася юрба; в сутінках де-не-де світлими цятками поблискували багнети. Здіймався гомін. Крізь щільний натовп вернутися навропростець було ніяк; і вони вже звертали на вулицю Комартена, як зненацька позаду розлігся тріск, неначе дерли величезний шмат шовкової тканини. То почалася стрілянина на бульварі Капуцинок.

— О! Підстрелили якогось буржуа, — мовив Фредерік зовсім спокійно.

Адже в житті трапляються обставини, коли найменш

жорстока істота буває така відірвана від решти людей, що, навіть якби гинуло все людство, у неї не здригнулося б серце.

Капітанша, вхопившись за його руку, цокотіла зубами. Вона заявила, що не спроможна ступити й двадцяти кроків. Тоді, в нападі витонченої ненависті, аби якнайдошкульніше зневажити в душі пані Арну, він завів її в мебльовані кімнати на вулицю Тронше, в спальню, призначену для іншої.

Квіти ще не зів'яли. На ліжку лежало гіпюрове покривало. Він дістав із шафи пантофельки. Розанетті вельми сподобалась така ніжна запобігливість.

Близько першої години ночі її розбудив далекий барабанний гуркіт, і вона побачила, що він ридає, уткнувшись головою в подушку.

— Що з тобою, любий?

— Це від надміру щастя, — відповів Фредерік. — Я занадто довго тебе жадав!

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

I

Фредеріка розбудили наглі звуки рушничних пострілів, і, незважаючи на наполягання Розанетти, він неодмінно захотів піти подивитися, що там діється. Він ішов Єлісейськими Полями у напрямі, звідки долинали постріли. На розі вулиці Сент-Оноре йому зустрілися люди в блузах, які гукали:

— Ні, не сюди! На Пале-Рояль!

Фредерік подався за ними. Гратчаста загорожа церкви Вознесіння була прорвана. Далі він помітив посеред вулиці три камені з бруківки, — видно, почали споруджувати барикаду, — а там і порозбивані пляшки, мотки колючого дроту, що мали затримати кавалерію; раптом із завулка вигулькнув блідий високий хлопець із чорним волоссям, що розвівалося по плечах, у безрукавці, поцяткованій кольоровими горошинами. Він тримав довгу солдатську рушницю і з виглядом сновиди мчав на носках туфель, меткий, мов тигр. Час од часу чулися постріли.

Учора ввечері, коли появилася віз із п'ятьма трупами, підібраними на бульварі Капуцинок, настроїв народу

перемінився, і поки в Тюільрі мінялися ад'ютанти, поки пан Моле, зволікаючи створення нового кабінету, не повертався, а пан Пьер намагався створити інший, поки король кував лихо, довго вагаючись, і нарешті призначив Бюжо на головнокомандувача, щоб зараз же завадити йому взятися до справ, — повстання, ніби скероване однією рукою, грізно насувалося. На перехрестях якісь люди з палким красномовством зверталися до натовпу, інші щодуху калатали в церковні дзвони, відливали кулі, начиняли патрони; дерева на бульварах, громадські вбиральні, лави, решітки, ліхтарі — все було зруйновано, поперекидувано. На ранок Париж покритися барикадами. Опір було зламано; повсюдно втручалася національна гвардія; до восьмої години народ, подекуди лише вдаючись до сили, захопив п'ять казарм, майже всі мерії, найголовніші стратегічні пункти. Монархія сама собою, без потрясінь, швидко розпадалася, і юрба ринула тепер на дільницю біля фонтана Шато д'О, щоб визволити п'ятдесят в'язнів, яких там уже не було.

Фредерік підійшов до майдану і мимохіть мусив зупинитися. Там було повнісінько озброєних людей. Загони піхоти захоплювали вулиці Святого Фоми і Фроманто. Хід на вулицю Валуа загороджувала величезна барикада. Дим, що коливався над її гребенем, розвіявся; по ній, широко розмахуючи руками, бігли і зникали люди; потім відновилася стрілянина. З поліційної дільниці відповідали, але всередині нікого не було видно; в дубових віконницях, що захищали вікна, були пороблені бійниці, і двоповерхова споруда з двома флігелями, вузькими дверима посередині та басейном внизу почала всіватися білими цятками від куль. На трьох східцях ганку ніхто не показувався.

Обіч Фредеріка якийсь чолов'яга у фрігійському ковпаку й плетеній кофтині, оперезаний патронташем, сварився з жінкою в мадрасовій хустині. Вона умовляла його:

— Та вернися ж! Вернись!

— Одчепись! — відповідав чоловік. — Можеш і сама постерегти браму. Правда ж? Я вас питаю, громадянине. Я завсігди виконував свій обов'язок — і тисяча вісімсот тридцятого, і тридцять другого, і тридцять четвертого, і тридцять дев'ятого! Сьогодні б'ються! Я повинен битись!.. Забирайся геть!

І воротарка нарешті поступилася перед докорами чоловіка, якого підтримав національний гвардієць, що стояв

біля них, — сорокалітній солдат із добродушним лицем, обрамленим білявою бородою. Він наладноував рушницю, стріляв, весь час розмовляючи з Фредеріком, незворушний серед бунту, неначе той садівник серед своїх дерев. Біля нього шастав якийсь підліток у фартусі з грубого полотна, придобрюючись, щоб дістати патронів і пустити в добре діло свою рушницю, чудовий мисливський карабін, якого йому подарував «один пан».

— Візьми у мене за плечима, — сказав йому солдат, — та ховайся, а то ще вб'ють.

Барабани били наступ. Лунали пронизливі вигуки, переможне «ура». Натовп гойдався, нуртував. Фредерік, попавши в саму тисняву, не міг ворухнутися, захоплений цим видовищем і вельми вдоволений. Поранені, що падали, трупи, що лежали на землі, не були схожі на справжніх поранених, на справжні трупи. Йому здавалося, що він дивиться спектакль.

Здіймаючись над головами, показався верхи на білому коні під оксамитовим сідлом старий у чорному фракку. В одній руці він тримав зелену гілку, в другій — якийсь папірець і вперто ним розмахував. Кінець кінцем, утративши надію, що його хто-небудь почує, поїхав геть.

Загін піхоти зник, і муніципальна гвардія сама тепер захищала дільницю. Цілий потік сміливців ринув на ганок; їх перестріляли, надійшли інші; двері, в які били залізними шворнями, гули; муніципальна гвардія не здавалась. Тоді до муру підкотили коляску, набиту сіном; вона запалала, немов велетенський смолоскип. Понаносили хворосту, соломи, барило спирту. Вогонь ковзнув догори по кам'яному муру, весь будинок оповився димом, і широкі язики полум'я з гуготінням вихопились над перилами тераси, над дахом. Другий поверх Пале-Рояля був повнісінький національних гвардійців. Зі всіх вікон, що виходили на майдан, розлягалися постріли; свистіли кулі; вода біла струменями з пробитого басейну, мішалася з кров'ю й розливалася калюжами; ноги ковзали в болоті, чіпляючись за одяг, ківери, зброю; Фредерік наступив на щось м'яке; це була рука сержанта в сірій шинелі, що лежав, уткнувшись лицем у риштак. Дедалі прибували юрми народу, тиснучи на тих, що билися попереду. Постріли ряснішали. Винарні були повідчинювані; туди час од часу заходили викурити люльку, випити кухоль пива і знову верталися битись. Десь завив пес, одбившись від хазяїна. Це викликало регіт.

Фредерік заточився — йому на плече з хрипінням упав якийсь чоловік, поранений кулею в бік. Той постріл, націлений, може, у нього, розлютив Фредеріка, і він кинувся вперед, але національний гвардієць зупинив його:

— Не ризикуйте даремно! Король утік. Ну, якщо не вірите, ідіть подивіться!

Це запевнення вгамувало Фредеріка. Майдан Каруселі виглядав спокійно. На ньому, як завжди, мирно височів Отель де Нант, а будинки за ним, Луврська баня, яка видніла навпроти, довга дерев'яна галерея, що тягнулася праворуч, і пустир, що простирався аж до яток вуличних крамарів, — усе тонуло в сірому серпанку, де далекий гомін, здавалося, мішався з туманом; а на другому кінці майдану яскраве сонячне проміння, пробиваючись крізь розриви хмар, освітлювало фасад Тюільрі, білими плямами виділяючи його вікна. Біля Триумфальної брами лежав кінський труп. По той бік решітки стояли групи по п'ять-шість чоловік і розмовляли. Двері в палац були відчинені; слуги, стоячи на порозі, пропускали всіх.

На нижньому поверсі, в малому залі, були приготовлені філіжанки кави з молоком. Кілька роззяв порозсідалися тут і жартували, інші стовбичили, між ними і якийсь візник. Він обома руками вхопив вазочку із цукровою пудрою, занепокоєно озирнувся на всі боки і став жадібно їсти цукор, глибоко засовуючи в нього носа. Внизу головних сходів якийсь чоловік розписувався в журналі. Фредерік упізнав його по спині.

— На тобі! Юссоне!

— Авжеж, — відповів той. — Представляюся до двору. Он яка комедія! Скажи?

— Чи не піднятися нам нагору?

Вони ввійшли в Маршальську залу. Портрети славетних мужів були повністю збережені, крім портрета Бюжо, якому проткнули живота. Всі вони стояли, поспираючись на шаблі на тлі гармат, у грізних позах, що ніяк не пасували до нинішніх обставин. На великому стінному годиннику вибило двадцять хвилин на другу.

Раптом гримнула «Марсельєза». Юссоне і Фредерік схилилися через перила. То співав народ. Юрба ринула східцями вгору, зливаючи в запаморочливий потік непокриті голови, каски, червоні ковпаки, багнети й плечі, — і цей потік був такий невтримний, що самі люди

зникали в його бурхливих хвилях, які без кінця-краю ринули все вище з протяжливим ревом, немов ріка, гнана шаленим припливом у пору рівнодення. Нагорі юрба розсіялася, і спів обірвався.

Чулося лише тупотіння черевиків, що мішалось з відгомоном людських голосів. Юрма, тепер цілком сумирна, вдовольнялася тільки самим спогляданням. Щоправда, коли-не-коли чийсь лікоть, якому було занадто тісно, вибивав шибу, або летіла зі столу на підлогу ваза чи статуетка. Дерев'яні панелі тріщали. Обличчя у всіх почервоніли, по них рясними краплинами котився піт. Юссоне зауважив:

— А від героїв не надто тхне ароматом!

— Ет, ви тільки дратуєте! — відповів Фредерік.

Юрба тиснула на них, і вони перейшли до другої кімнати, де під стелею був розкинутий балдахін із червоного оксамиту. Внизу, на троні, сидів чорнобородий пролетар у розстебнутій сорочці; лице в нього було веселе й безглузде, як у китайського бовванчика. На поміст видиралися й інші, очі посидіти й собі на троні.

— Чистий тобі міф! — мовив Юссоне. — Ось він, народ-володар!

Крісло підняли за бильця і, розхитуючи, понесли через залу.

— Сто чортів, як його хитає! Корабель держави мчить по буряних хвилях! Канкан! Справжній канкан!

Трон піднесли до вікна і під загальний свист шпурнули донизу.

— Бідолашний стариган! — сказав Юссоне, дивлячись, як він летить у сад, де його жваво схопили, щоб віднести до Бастії і там спалити.

Юрба вибухнула шаленою радістю, неначе трон уже звільнив місце для майбутнього безмежного щастя; народ, не так задля помсти, як утверджуючи свою владу, заходився рвати гардини, бити, трошити дзеркала, люстри, свічки, столи, стільці, дзиглики, всякі меблі, нищити навіть альбоми з рисунками, навіть кошики з начинням для вишивки. Раз уже перемогли, чому б не повтішатися? Голота для посміху куталась у мережива й шалі. Золотими торочками повивали рукава блуз, капелюхи із страусовим пір'ям прикрашували голови ковалів, стрічки Почесного легіону оперізували проституток. Кожен удовольняв свою примху; одні танцювали, інші заводили пісень. У кімнаті королеви якась жінка шмарувала собі

волосся помадою; за ширмою два гравці взялися до карт; Юссоне кивнув Фредерікові на якогось суб'єкта, що, опершись ліктем на балконні перила, курив люльку. Шаленство зростало, без увагу дзвеніли скалки фарфору й кришталю, що, падаючи, звучали, немов клавіші гармоніки.

Згодом безумство набуло й зовсім похмурого характеру. Непристойна цікавість спонукала нишпорити по всіх закапелках, витягувати всі шухляди. Каторжники запускали руки в постелі принцес, валялися на них, утішаючись хоча б тим, якщо не вдалося згвалтувати королівен. Інші, іще жахливіші з вигляду, мовчки повсюдно шастали, шукаючи, що б його вкрати; але люду збилося надто багато. Крізь дверні отвори в анфіладі зал серед позолоти й хмар куряви виднілася темна людська маса. Всі важко дихали; дедалі жара ставала задушливіша; приятелі, боячись, як би не задихнутися, вийшли.

В передпокої, на купі одягу, вдаючи статую Свободи, стояла якась повія, непорушна, страшна, з витріщеними очима.

Ледве вони вибрались надвір, як назустріч їм показався загін муніципальних гвардійців у шинелях, що, поскидавши свої поліційні шапки, оголивши при цьому трохи облісілі вже голови, дуже низько вклонилися народові. Бачачи таку шану до себе, переможці в лахманах запишалися. Юссоне й Фредерік також відчували певне вдовolenня.

Запал підбадьорив їх. Вони вернулися до Пале-Рояля. Перед вулицею Фроманто лежали скидані на солому трупи солдатів. Обидва пройшли мимо спокійнісінько, навіть горді з такої незворушності.

В палаці було повно народу. На внутрішнім дворі палало сім багать. Через вікна викидали роялі, комоди, настінні годинники. Пожежні помпи метали воду до самих дахів. Одчайдухи намагалися шаблями перетяти шланги. Фредерік почав умовляти якогось студента Політехнічної школи перешкодити цьому. Студент не зрозумів, він мав вигляд цілковитого дурня. Довкола, в обох галереях, чернь, здобувши винні льохи, пиячила до нестями. Вино лилося струмками, мочило ноги, вуличні хлопчачки пили із денець пляшок і, хитаючись, галасували на все горло.

— Ходімо звідсіль, — сказав Юссоне, — цей набрід збуджує в мене огиду.

Вздовж усієї Орлеанської галереї на матрацах, розстелених долі, лежали поранені, замість ковдр понакривані пурпуровими гардинами; городяночки з сусіднього кварталу приносили пораненим бульйон та білизну.

— Хай там що, — сказав Фредерік, — а як на мене, то народ чудовий!

У великому вестибюлі нуртували охижілі юрби, що поривалися на горішні поверхи, прагнучи зруйнувати геть усе дощенту; національні гвардійці, котрі стояли на сходах, силкувалися зупинити їх. Найхоробрішим виявився стрілець без шапки, із розкуйовдженою чуприною, в подраному шкіряному спорядженні. Його сорочка здулася між поясом і курткою; він разом із іншими розлучено відбивався. Гостроокий Юссоне здалеку впізнав Арну.

Нарешті вони дісталися до саду Тюїльрі, щоб на волі віддихатись. Вони посідали на лаву і просиділи кілька хвилин із заплющеними очима, такі приголомшені, що не мали сил говорити. Перехожі розмовляли між собою. Герцогиню Орлеанську призначено на регентшу; всьому був край, і відчувалося те особливе заспокоєння, яке настає по швидкій розв'язці, як раптом у кожній мансарді палацу показалися в вікнах слуги, що шматували на собі лівреї. Вони шпурляли їх у сад на знак зречення. Народ освистав їх. Вони поховалися.

Увагу Юссоне й Фредеріка привернув до себе високий парубок, що швидко простував алеєю із рушницею на плечі. Червону блузу в поясі стягував патронташ; лоб його під картузом був пов'язаний хустиною. Він повернув голову. То був Дюссардье; він кинувся їм в обійми.

— О! Яке щастя, мої любі! — Він так задихався від знемоги й радощів, що більше не мав сили щось сказати.

Дві доби він був на ногах. Він споруджував барикади в Латинському кварталі, бився на вулиці Рамбюто, врятував трьох драгунів, увійшов у Тюїльрі з загоном Дюнуайє, тоді подався в палату, по тому — до Ратуші.

— Я оце звідтіля! Все йде гаразд! Народ тріумфує! Робітники обнімаються з буржуа! О, знали б ви, що я бачив! Які прекрасні люди! Як це чудово! — І, не помітивши, що вони беззбройні, додав: — Я був певен, що зустріну вас тут! Тяжкі були хвилини, ну, та дарма! — По щоці в нього скотилася краплина крові, й на запитання друзів він одмахнувся: — Хе, дурниця, багнетом дряпнули!

— Однак потрібно з цим щось робити.

— Та ну! Я здоровий! Що та дряпина? Республіку проголошено! Тепер настане благодать! Ось журналісти казали при мені, що буде визволено Польщу й Італію! Королям уже край! Ви розумієте? Воля всьому світові! Воля всьому світові!

І, обвівши поглядом обрїй, він із переможним виглядом підняв руки. Але по терасі вздовж берега довгою низкою бігли люди.

— О! Прокляття! Я й забув! Вони ж і досі втримують форти! Мені потрібно туди! Прощайте! — Він оглянувся й гукнув до них, розмахуючи рушницею: — Хай живе республіка!

З палацових димарів шугали величезні клуби чорного диму, несучи з собою іскри. Калатання дзвонів удалині здавалося беканням наляканих овець. Праворуч і ліворуч — повсюди переможці розряджали свої рушниці. Фредерік, хоч і не був войовничої вдачі, відчув, як у ньому клекоче галльська кров. Йому передавався магнетизм збудженого натовпу. Він із насолодою вдихав грозове повітря, насичене запахом пороху, і тремтів од напливу безмірної любові, од високої всеосяжної ніжності, ніби серце всього народу забилося в його грудях.

Юссоне, позіхаючи, мовив:

— Мабуть, пора йти оповіщати населення!

Фредерік пішов із ним у редакцію його газети, що містилася на Біржовій площі, і заходився складати для газети в Труа звіт про події — справжній літературний твір у ліричному ключі, який підписав своїм прізвищем. Потім вони разом пообідали в ресторані. Юссоне був задуманий; ексцентричність революції перевершувала його власне навіженство.

Після кафе, коли вони подалися в Ратушу, щоб узнати новини, його природжене бешкетництво взяло гору. Він, як сарна, перестрибував барикади і відповідав вартовим патріотичними жартами.

При світлі смолоскипів вони почули, як проголошують тимчасовий уряд. Нарешті, опівночі, Фредерік, падаючи з ніг від втоми, вернувся додому.

— Ну то як, — спитав він свого лакея, що роздягав його, — ти задоволений?

— Авжеж, звісно, пане! Тільки не подобається мені, коли народ отак розперізується!

Прокинувшись другого дня вранці, Фредерік подумав про Делор'є. Він подався до нього. Адвокат щойно

виїхав — його призначено на комісара в провінцію. Напередодні ввечері він, прибувши до Ледрю-Роллена, доти набридав йому проханнями від імені вищих шкіл, доки не вирвав собі місце, домігшись призначення. Зрештою, як сказав воротар, адвокат наступного тижня мав написати, повідомити свою адресу.

По тому Фредерік пішов навідати Капітаншу. Вона зустріла його холодно, ображена тим, що він покинув її саму. Гнів її розвіявся, коли він запевнив її, що мир буде відновлено. Тепер усе вже вляглося, боятися нема ніяких причин; він обіймав її, і вона оголосила себе прихильницею республіки, як це зробив уже архієпископ Паризький і як мали незабаром зробити з дивним поспіхом і ревністю магістратура, Державна рада, Академія, маршали Франції, Шангарньє, пан де Фаллу, всі бонапартисти, всі легітимісти й чимала частина орлеаністів.

Падіння монархії здійснилося з такою швидкістю, що, коли минуло перше остовпіння, буржуа були ніби здивовані: як вони zostалися живі? Страта без будь-якого суду кількох злодіїв здавалася чимось цілком справедливим. На протязі місяця повторювали Ламартінову фразу про червоний прапор, «що його лише раз пронесли довкола Марсового поля, тим часом як трибарвний прапор...» і т. д., і всі стали під нього, бо з трьох його кольорів кожна партія бачила тільки свій колір, маючи намір знищити два інші, коли зміцніє сама.

Оскільки ділове життя припинилося, то хвилювання й цікавість штовхали людей на вулицю. Недбальство в одезі згладжувало різницю суспільного становища, ненависть приховувалась, надії виставлялися напоказ, юрма були привітна. На обличчях сяяла гордість завойованого права. Всюди — карнавальні веселощі, вигляд бівауку; не було нічого забавнішого за Париж в оці перші дні.

Фредерік брав Капітаншу під руку, і вони гуляли вулицями. Її тішили бантики, якими всі поприкрашували петельки, прапори, що висіли біля кожного вікна, барвисті афіші, понаклеювані на мурах, і вона вкидала кілька монет на пожертву пораненим у карнавку, виставлену десь на стільці посеред вулиці. Вона зупинялася перед карикатурами, які зображали Луї-Філіппа в подобі кондитера, штукаря, собачати чи п'явки. Але люди Косідьєра, їхні шаблі й шарфи страхали її. Іноді випадало

бачити, як саджають «дерево Свободи». В цій церемонії брали участь і панове священики, вони в супроводі послугачів із золотими галунами благословляли республіку; і юрба вважала, що це чудово. Найбуденнішим видовищем були всілякі депутації, що простували до Ратуші з яким-небудь проханням, бо всі ремесла, всі промисли очікували, що уряд покладе нарешті край їхнім прикрошам. Дехто, щоправда, йшов, аби подати правителям раду, поздоровити їх чи просто навідати й подивитися, як орудує машина.

Десь у половині березня, коли Фредерік вирушив за дорученням Розанетти в Латинський квартал і вже прийшов до Аркольського мосту, він побачив загін якихось бородачів у кумедних капелюхах. На чолі загону, б'ючи в барабан, ішов негр, колишній натурник; розмаяного прапора з написом «Художники» ніс не хто інший, як сам Пеллерен.

Він подав Фредерікові знак почекаати на нього і за п'ять хвилин вернувся, бо ще мав час, оскільки зараз уряд приймав каменярів. Пеллерен із своїми колегами йшов вимагати створення Форуму Мистецтв, певної біржі, де обмірковували б питання мистецтва; коли всі митці об'єднують свої таланти, виникнуть великі творіння. Невдовзі Париж зарясніє велетенськими спорудами, і оздоблюватиме їх він; він уже навіть почав писати фігуру «Республіки». Тут надійшов один із Пеллеренових друзів і забрав його з собою, бо вже наближалася депутація торговців живністю.

— Що за безглуздя! — бурмотів чийсь голос із юрби. — Завжди якась нісенітниця! Нічого путящого!

То був Режембар. Він не привітався з Фредеріком, але скористався з нагоди, щоб вилити свою досаду.

Громадянин марнував час, цілі дні вештаючись вулицями, покручував вуса, поводив очима, вислуховував і поширював зловісні новини і мав на все лише дві фрази: «Будьте пильні, нас хочуть вишпурнути!» і «Сто чортів! Вони хочуть тайкома вкрасти у нас Республіку!» Він був із усього незадоволений і зокрема з того, що ми не відновили своїх природних кордонів. Почувши ім'я Ламартіна, він тільки знизував плечима, вважав, що Ледрю-Роллен «не відповідає вимогам часу», Дюпона де л'Ера вважав за «стару ганчірку», Альбера — за ідіота, Луї Блана — за утопіста, Бланкі — за людину вкрай небезпечну,

а коли Фредерік запитав його, що потрібно було б робити, він відповів, ухопивши його за руку й стиснувши до болю:

— Захопити Рейн, кажу вам, захопити Рейн, сто чортів!

Потім він став звинувачувати реакцію.

Вона скинула з себе машкару. Пограбування замків Нейї та Сюрен, пожежа в Батінйолі, заворушення в Ліоні, всіляка несамовитість, всіляка кривда були тепер приводом для перебільшення, так само як і циркуляр Ледрю-Роллена, примусовий курс кредитних знаків, рента, що впала до шістдесяти франків і, нарешті, найвище беззаконня, як останній удар, на довершення лиха — податок сорок п'ять сантимів. А над усе — соціалізм! Хоч усі ці теорії, такі ж нові, як гра в дурня, впродовж сорока років обмірковувалися достатньо, щоб заповнити цілі бібліотеки, вони настрахали обивателів, як град аеролітів; і люди обурювались, сповнені тієї ненависті, яку викликає всяка нова ідея саме тому, що це ідея ненависті, котра згодом здобуває ідеї славу і через котру супротивники її завжди стоять нижче за неї, хоч би вона була й зовсім нікудишня.

Так от, Власність стала предметом поклоніння, трохи не культом, і ототожнювалася з поняттям бога. Нападки на неї вже здавалися блюзнірством, майже людоджерством. Незважаючи на законодавство, найгуманніше з усіх, що були досі, знову постала примара дев'яносто третього року, і в кожному складі слова «Республіка» чувся хряскіт гільйотинного ножа, що не заважало ганьбити цю республіку за її слабкість. Франція, не відчуваючи більше господаря, почала волати з жаху, немов сліпець, утративши костура, немов малюк, що відбився від няньки.

Але жоден француз так не дрижав од страху, як пан Дамбрез. Новий лад загрожував його достаткам, а головне — ошукав його досвідченість. Яка чудова система, який мудрий король! Чи це можливо? Настав кінець світові! На другий день він звільнив трьох лакеїв, продав коней, купив собі м'якого капелюха для виходу на вулицю, навіть думав відпустити бороду; геть занепавши духом, він сидів удома, сумно перечитував газети, найворожіші його поглядам, став такий похмурий, що навіть жарти над Флоконовою люлькою не могли викликати в нього усмішки.

Ревний прибічник поваленої монархії, він боявся, що народна помста впаде на його маєтки в Шампані, аж раптом попався йому під руку плід Фредерикових просторікувань. Тож він уявив собі, що його молодий друг став тепер особою вельми впливовою і якщо він не зуміє зробити йому ділової послуги, то принаймні зможе захистити його; тим-то якимось уранці пан Дамбрез і завітав до нього в супроводі Мартінона.

Єдиною метою цих відвідин, сказав пан Дамбрез, було побачитись і поговорити з ним. Врешті-решт події радуєть його, і він із щирим серцем приймає «наш величний девіз: *Свобода, Рівність, Братерство*, оскільки в глибокій душі завжди був республіканцем». Якщо ж він за колишнього режиму й подавав голос за уряд, то попросту для того, щоб прискорити неминучий крах. Він навіть запалився гнівом проти Гізо, «який — слід визнати — завдав нам чимало прикрощів!» Зате він дуже захоплено відгукувався про Ламартіна, що, «слово честі, був такий прекрасний, коли з приводу червоного прапора...».

— Так-так, знаю, — мовив Фредерік.

По тому пан Дамбрез заявив про свої симпатії до робітників.

— Адже, кінець кінцем, усі ми більше чи менше робітники!

Його безсторонність доходила до того, аж він визнав, що Прудон був логічний. «О, дуже логічний, достолиха!» І він із байдужістю, притаманною високому розуму, заговорив про виставку, де бачив Пеллеренову картину. Як на нього — це оригінальна, дуже вдала річ.

Мартінон раз по раз підкидав схвальні зауваження; він також гадав, що треба «чесно приєднатися до республіки», і став розводитись про свого батька-хлібороба, вдаючи з себе селянина, простолюдця; скоро мова зайшла про вибори до Національних зборів та про кандидатів од Фортельської округи. Кандидат опозиції не мав надії на успіх.

— Вам належало б посісти його місце! — сказав пан Дамбрез.

Фредерік став одмовлятися.

А чому б ні? Голоси крайніх лівих забезпечено завдяки його особистим поглядам, а голоси консерваторів — завдяки його походженню.

— А може, — додав банкір усміхаючись, — і завдяки моєму невеличкому впливові.

Фредерік заперечив, мовляв, він не знає, як до того підступити. Та нема нічого простішого! Варто лише дістати від одного із столичних клубів рекомендацію до патріотів департаменту Оби. Треба не просто заявити про свої переконання, як то щоденно бачимо в газетах, а серйозно викласти певні принципи.

— Принесіть мені те писання; я знаю, чого прагнуть у тих місцях. І кажу вам іще раз, ви змогли б зробити великі послуги країні, всім нам, навіть мені.

В такі часи слід допомагати один одному, і якщо Фредерікові чи його друзям щось потрібно...

— Я вам безмірно вдячний, ласкавий пане!

— Послуга за послугу, чого там.

Банкір і справді милий чоловічяга.

Фредерік не міг не задуматись над його порадою; у нього пішла обертом голова, він був приголомшений.

Великі образи Конвенту постали перед ним. Йому здавалося, що загоряється осяйна зоря. Рим, Відень, Берлін охоплені повстанням, австрійців прогнано з Венеції, вся Європа хвилюється. Настала пора взяти участь у рухові, можливо, прискорити його, а потім його вабив сам одяг, в якому нібито ходитимуть депутати. Він уже бачив себе в жилеті з вилогами, у трибарвному шарфі, і цей свербіж, ці галюцинації були такі сильні, що він поділився своїми планами із Дюссардьє.

Запал добряги й досі не підупав.

— Ну звичайно! Цілком слушно! Виставляйте свою кандидатуру!

І все-таки Фредерік порадився з Делор'є. Безглузда опозиція, що чинила комісарові опір у провінції, зміцнила його лібералізм. Він зараз же написав йому листа, повного палких напучень.

Проте Фредерікові хотілося дістати підтримку з боку більшої кількості осіб, і він звирився Розанетті саме тоді, коли до неї зайшла панна Ватназ.

Вона була однією з тих незаміжніх парижанок, які дають уроки й щовечора після них чи після спроби продати свої рисуночки або десь приткнути слабенькі рукописи вертаються додому із задрипаним подолом спідничини, самі готують собі обід, з'їдають його в цілковитій самотності, а тоді, поставивши ноги на грілку, при світлі лампи із закіптюженим склом мріють про любов, сім'ю, домашній затишок, багатство — про все, чого їм так бракує. Тож вона, разом із багатьма іншими,

вітала революцію, як початок відплати, і стала ревною поборницею соціалізму.

Визволення пролетаріату, на думку Ватназ, було можливе тільки за умови розкріпачення жінки. Вона вимагала доступу жінок до всіх посад, права оголошувати батьківство нешлюбних дітей, вимагала заміни законодавства, скасувати чи принаймні «впорядкувати шлюб на розумніших засадах». Тоді кожна французенка буде зобов'язана вийти заміж за француза або прийняти якогось старого. Годувальниці та повитухи повинні стати державними службовцями й діставати відповідну платню; потрібне особливе жюрі, котре б оцінювало жіночі твори, окремі видавці для жінок, політехнічна школа для жінок, національна гвардія із жіноцтва — все для жінок! А що держава не визнає їхніх прав, то вони повинні силу перебороти силою. Десять тисяч громадян, добре озброєних рушницями, можуть завдати Ратуші неабиякого страху!

Кандидатура Фредеріка видалась їй підходящою з цього погляду. Вона підбадьорювала його, вказуючи на славу, яка чекає на нього. Розанетта раділа, що матиме приятеля, котрий виголошує промови в палаті.

— Крім усього, тобі, дивись, запропонують тепленьке місце.

Фредерік, підвладний усіляким слабостям, запалився загальним шаленством. Він склав промову й пішов показати її панові Дамбрезу.

Коли він зайшов у двір і брама з гримотінням зачинилася, за одним вікном відслонилася фіранка; показалася якась жінка; він не встиг роздивитися, хто вона; в передпокої увагу його привернула Пеллеренова картина, поставлена на стілець, видно, тимчасово.

Картина зображала Республіку, чи Прогрес, чи Цивілізацію в подібі Ісуса Христа, який вів паровоза, що мчав незайманим лісом. Після хвилинного споглядання Фредерік вигукнув:

— Яка гидота!

— Правда ж? Га? — мовив пан Дамбрез; він саме надійшов і подумав, що ці слова стосуються не живопису, а лише доктрини, звеличеної на полотні.

Тут з'явився й Мартінон. Вони пішли до кабінету, й Фредерік уже витяг із кишені папір, як раптом увійшла панна Сесіль і з невинним виглядом запитала:

— Тітка тут?

— Ти ж добре знаєш, що ні, — відповів банкір. — Ну, та дарма! Почувайтесь як дома, мадмуазель!

— Ах, ні, дякую! Я йду.

Тільки-но вона вийшла, Мартінон прикинувся, ніби шукає свою хусточку.

— Я забув її в пальті. Вибачте, піду по неї.

— Будь ласка! — відповів пан Дамбрес.

Видно було, що він бачив ці хитрощі і навіть, здавалося, сприяв їм. Чому? Але Мартінон скоро вернувся, і Фредерік приступив до своєї промови. Уже з другої сторінки, де на панування грошових інтересів указувалось як на ганьбу, банкір став корчити міни. Далі, переходячи до реформ, Фредерік домагався вільної торгівлі.

— Як?.. Але ж даруйте!

Фредерік не слухав і читав далі. Він вимагав оподаткування ренти, оподаткування прогресивного, Європейської федерації, освіти для народу, найширшого заохочення образотворчих мистецтв і музики.

«Коли б таким людям, як Делакура чи Гюго, країна призначила сто тисяч франків утримання, що в тому було б лихого?»

Промова завершувалася порадами вищим класам:

«Нічого не шкодуйте, о багаті! Жертвуйте! Жертвуйте!»

Дочитавши, він залишився стояти. Обидва слухачі сиділи мовчки; Мартінон лупав очима, пан Дамбрес поблід. Нарешті, приховавши своє хвилювання під кислою посмішкою, він сказав:

— Ваша промова чудесна! — і став підкреслено вихвалити її форму, нічого не кажучи про саму суть.

Ця озлобленість сумирного юнака налякала банкіра головним чином як ознака загального настрою. Мартінон намагався заспокоїти його. Звичайно, консервативна партія незабаром переможе; з багатьох міст уже повиганяли комісарів Тимчасового уряду; вибори призначені аж на 23 квітня, ще є час; коротше кажучи, пан Дамбрес, як представник департаменту Оби, повинен сам виставити свою кандидатуру; і відтоді Мартінон не залишав його, став у нього за секретаря й оточив його синівським піклуванням.

Фредерік прийшов до Розанетти вельми задоволений собою. В неї він застав Дельмара, і той похвалився, що він, як уже «вирішено», виступає кандидатом від департаменту Сени. У відозві «до Народу» — при цьому

Дельмар звертався до нього на «ти» — актор запевняв, що «добре знає народ» і задля його порятунку «віддає себе мистецтву на розп'яття» й, отже, є його уособленням, його ідеалом; він і справді думав, що має великий вплив на маси, і навіть згодом запропонував канцелярії якогось міністерства самотужки втихомирити повстання; коли ж його запитали, до яких засобів він удасться, відповів: «Не лякайтесь! Я просто покажусь перед ними!»

Фредерік, щоб дошкулити йому, сказав про свою власну кандидатуру. Штукар, узнавши, що його майбутній колега намітив собі провінцію, запропонував свої послуги і брався ввести його в клуби.

Вони одвідали трохи не всі клуби, червоні й сині, несамовиті й сумирні, пуританські, непристойні, містичні та гультьяйські, де королям оголошували смертні вирок, де викривали шахрайство крамарів; і всюди пожиліці проклинали домовласників, блуза нападали на фрак, а багатії змовлялися проти бідняків. Одні вимагали відшкодування за те, що були мучениками поліції, інші просили грошей, щоб пустити в діло свої винаходи, а то ще виникали плани фаланстерів, проекти окружних базарів, системи громадського добробуту; то тут, то там — проблеск розуму поміж цими хмарами безглуздя, вигуки, раптові, мов бризки, право, висловлене лайкою, і квіти красномовства, що вихоплювались із уст якогось обідранця із шаблею на портупеї через голі груди. Вряди-годи з'являвся якийсь пан, аристократ, що тримався скромно, говорив на плебейський манір і не мив рук, щоб здавалися мозолястими. Котрийсь із патріотів узнавав його, тоді найзавзятіші кидалися на нього, і він, приховуючи лють, ішов геть. Щоб мати вигляд людини розсудливої, треба було весь час лаяти адвокатів і якнайчастіше вживати виразів: «принести й свого каменя на споруду», «соціальне питання», «майстерня».

Дельмар не пропускав нагоди взяти слово, — коли ж йому не було чого сказати, він однією рукою опирався в бік, а другу засував за жилет і рвучко повертався в профіль, щоб краще виділялась його голова. Тоді вибухали оплески — то мадмуазель Ватназ аплодувала в глибині зали.

Незважаючи на те, що оратори не визначалися красномовством, Фредерік не наважувався виступати. Всі ці

люди, на його думку, були надто обмежені або надто ворожі.

Але за пошуки взявся Дюссардьє і повідомив, що на вулиці Сен-Жак є клуб, який величає себе «Клубом Розуму». Така назва вселяла надію. До того ж Дюссардьє пообіцяв привести друзів.

Він привів тих, хто був у нього на пунші: рахівника, агента виноторгівлі, архітектора; прийшов навіть Пеллерен, сподівалися на появу і Юссоне, а на вулиці біля дверей стояв Режембар із двома суб'єктами: один із них — його вірний Компен, людина приземкувата, таранкувата, з червоними очима, а другий — щось на зразок негра-мавпи, дуже патлатий, про якого він тільки й знав, що він «барселонський патріот».

Вони перейшли вузький коридор і опинились у великій залі, котра, видно, правила за столярну майстерню; стіни ще пахли свіжим вапном. Чотири кенкети, почеплені по обидва боки, кидали неприємне світло. В глибині, на помості, стояла конторка, на ній — дзвоник; нижче, замість трибуни, — стіл, обабіч нього — ще два трохи нижчі столи, для секретарів. Публіка, що сиділа на лавах, складалася з художників-невдах, класних наставників, авторів невиданих творів. У цих рядах палът із засмальцьованими комірами виднілися подекуди то жіночий чепчик, то робітничка блуза. У кінці зали було навіть повнісінько робітників, що посходилися, мабуть, знічев'я або їх привели оратори, яким вони мали аплодувати.

Фредерік обрав собі місце між Дюссардьє та Режембаром, котрий, усівшись, поклав руки на свій ціпок, зіперся на них підборіддям і заплащив очі; а на другому кінці зали, здіймаючись над усіма, стовбичив Дельмар.

Біля конторки, призначеної для голови, з'явився Сенекаль.

Ця несподіванка — думав простодушний прикажчик — буде приємна Фредерікові. Вона ж його прикро вразила.

Юрба виявляла велику пошану до свого голови. Він був одним із тих, хто 25 лютого домагався негайної організації праці; на другий день він у Прадо закликав до нападу на Ратушу; а що тут кожна особа тягнулася за певним взірцем, і один брав приклад із Сен-Жюста, другий — із Дантона, третій — із Марата, то Сенекаль прагнув уподібнитися Бланкі, який наслідував Робесп'єра. Чорні рукавички й чуприна щіткою надавали

йому суворого вигляду, напрочуд доречного в цьому випадку.

Він почав збори з читання «Декларації прав людини й громадянина», що вже стало узвичаєним ритуалом. Потім чийсь могутній голос завів «Народну пам'ять» Беранже.

Почулися інші голоси:

— Ні! Ні! Не цієї!

— «Кашкета»! — заревли з глибини зали патріоти.

І хором заспівали злободенної пісні:

Геть капелюхи — перед кашкетом,
На коліна — перед трударем!

Скоряючись слову голови, аудиторія замовкла. Один із секретарів почав переглядати листи:

«Група молоді повідомляє, що вона щовечора спалює перед Пантеоном номер «Національних зборів», і закликає всіх патріотів іти за їхнім прикладом».

— Браво! Ухвалено! — відповів натовп.

«Громадянин Жан-Жак Лангрене, друкар із вулиці Дофіна, хотів би, щоб було споруджено монумент на спомин про мучеників Термідора».

«Мішель-Еваріст-Непомюсен Венсан, колишній учитель, висловлює бажання, щоб європейська демократія запровадила єдину мову. Можна було б скористатися однією з мертвих мов, скажімо, удосконаленою латинською».

— Ні! Геть латину! — вигукнув архітектор.

— Чому? — спитав якийсь класний наставник.

Вони затіяли суперечку, до якої приєдналися й інші, кожен прагнув блиснути слівцем, і незабаром стало так нудно, що багато порозходилося.

Та ось низенький дідок у зелених окулярах, над якими здіймалося на диво високе чоло, зажадав слова для невідкладного повідомлення.

То була доповідна записка про розподіл податків. Цифри лилися без кінця-краю. Нетерпіння виявилось спершу бурмотінням, розмовами; ніщо його не обходило. Тоді почали свистати, тюкати; Сенекаль покартав публіку; оратор вів далі, як заведена машина. Щоб зупинити старого, довелося вхопити його за лікоть. Тоді він ніби прокинувся і, спокійно піднявши окуляри, сказав:

— Перепрощую, громадяни! Перепрощую! Вже йду! Даруйте!

Невдача цього виступу згнітила Фредеріка. У нього в кишені була підготовлена промова, але імпровізація могла б мати більший успіх.

Нарешті голова об'явив, що пора перейти до головного питання — до виборів. Довгих республіканських списків не варто було обговорювати. Проте «Клуб Розуму», як і будь-який інший, мав право скласти свій список, — «хай не прогніваються панове бонзи з Ратуші», — тож громадяни, котрі прагнуть народної довіри, можуть оголосити своє прізвище й звання.

— Що ж, починайте! — сказав Дюссардье.

Чоловік у сутані, з кучерявою шевелюрою й задерикуватим виразом на обличчі, вже підняв руку. Він промимрив, що його зовуть Дюкрето, що він священник і агроном, автор праці «Про добрива». Йому порадили звернутися до товариства садівників.

Тут вийшов на трибуну патріот у блузі. Це був плечистий плебей із довгим чорним волоссям і повним, дуже добродушним обличчям. Він обвів збори майже сластолюбним поглядом, відкинув голову і нарешті, розвівши руки, почав:

— Ви одхилили Дюкрето, браття мої! І добре зробили, але зробили те не через невіру, бо всі ж ми віруємо.

Деякі слухали його, повідкривавши роти, прибравши захоплені пози, як оті новонавернені, котрим читають проповідь перед хрещенням.

— І не через те, що він священнослужитель, бо ми також священнослужителі! Робітник — священнослужитель так само, як і основоположник соціалізму, наш спільний учитель Ісус Христос!

Настав час установити царство боже на землі! Євангеліє — прямий шлях до вісімдесят дев'ятого року! Після знищення рабства — визволення пролетаріату. Минула доба ненависті, настане доба любові.

Християнство — наріжний камінь, підвалини нової будови...

— Та ви що, глузуєте з нас? — вигукнув агент винної торгівлі. — Хто його випустив, оцього попа?

Така вихватка викликала велике сум'яття. Трохи не всі посхоплювалися з лав і, зціпивши кулаки, загаласували: «Безбожник! Аристократ! Негідник!» — тим часом як голова не вгаваючи дзвонив і ще гучніше розлягалися крики: «До порядку! До порядку!» Але хоробрий ора-

тор, який іще до зборів підкріпився «трьома чашками кави», відбивався:

— Що? Я аристократ? Ну, це знаєте!

Діставши нарешті дозвіл з'ясувати непорозуміння, він заявив, що спокою не буде, поки існують священики, і оскільки мова йде про ощадливість, то найкраще буде скасувати церкви, дароносиці і взагалі всі відправи.

Хтось зауважив, що він надто далеко заходить.

— Авжеж, далеко! Та коли корабель захопила буря...

Не чекаючи кінця його порівняння, інший сказав:

— Воно то так! Але це те саме, що одним ударом зруйнувати, як той нерозважливий муляр...

— Ви ображаєте мулярів! — загаласував якийсь громадянин у заляпаній вапном одежі.

Гадаючи, що це нападки особисто проти нього, він став лягтися, хотів затіяти бійку, вхопився за лаву. Три чоловіки, ледве вправшись із ним, випхали його за двері.

Тим часом робітник і досі стояв на трибуні. Обидва секретарі попередили його, що пора зійти. Він протестував проти порушення його законних прав.

— Ви не забороните мені кричати: нашій дорогій Франції — вічна любов! Республіці — також вічна любов!

— Громадяни! — вигукнув Компен. — Громадяни! — І, домігшись деякої тиші гучним повторюванням слова «громадяни», він поклав на трибуну свої червоні, схожі на обрубки руки, нахилився вперед і, кліпаючи очима, сказав: — Гадаю, що слід би знайти ширше застосування телячій голові.

Всі притихли, подумавши, що не дочули.

— Так, телячій голові!

Триста чоловік вибухнули одноставним реготом. Задрижала стеля. Перед цими спотвореними сміхом лицями Компен відсахнувся назад і, розлютившись, вів далі:

— Як? Ви не знаєте, що таке теляча голова?

Юрба запала в шаленство, зчинилося справжнє ревище. Хапалися за боки. Деякі навіть повалились долі, падали під лави. Компен не витерпів, повернувся до Режембара й хотів вивести його.

— Ні, я залишуся до кінця! — сказав Громадянин.

Ця відповідь надала Фредерікові рішучості; озируючись довкола і шукаючи підтримки друзів, він помітив

Пеллерена, що стояв проти нього на трибуні. Художник звисока звернувся до натовпу:

— Хотілося б мені знати, де тут представник од мистецтва? Я створив картину...

— Нам тільки-но ваших картин і бракує! — грубо сказав якийсь худючий чоловік із червоними плямами на вилицях.

Пеллерен поскаржився, що його перебивають.

Але той провадив трагічним тоном:

— Хіба уряд не повинен би вже скасувати декретом проституцію та убозтво? — І, цими словами відразу здобувши прихильність народу, він заходився громити розбещеність великих міст. — Ганьба і сором! Треба було б отих буржуа схопити, коли вони виходять із «Золотого дому», і заплювати їм пику! Якби хоч уряд не сприяв зіпсутості! Але митні чиновники так непристойно поводяться з нашими дочками й сестрами!..

Хтось із задніх рядів мовив:

— Ото віха!

— Геть звідціля!

— Із нас деруть податки, щоб оплачувати розпусту! Наприклад, актори дістають велику платню...

— Дозвольте! — закричав Дельмар.

Він розштовхав усіх, вискочив на трибуну, прибрав позу й, заявивши, що зневажає такі ниці звинувачення, пустився міркувати про просвітницьку місію актора. А що театр є вогнищем народної освіти, то він, Дельмар, подає свій голос за реформу театру: передусім — геть диктаторів, геть привілеї!

— Так, жодних привілеїв!

Гра актора запалила юрбу, звідусіль линули нищівні пропозиції:

— Геть академії! Геть Інститут!

— Геть місії!

— Геть атестати зрілості!

— Геть учені ступені!

— Збережемо їх, — сказав Сенекаль, — але хай присуджують їх загальним голосуванням, волею Народу, єдиного справжнього судді!

Зрештою, це не найголовніше. Спершу треба зрівняти багатів зі всіма. І він розповів, як вони, наситившись по горло злочинствами, розкошують у своїх палацах із позолоченими стелями, тоді як бідняки, тримаючись усіяких чеснот, корчаться з голоду по своїх халупах. Оплес-

ки розляглися такі гучні, що промовець замовк. Кілька хвилин він стояв із заплющеними очима, відкинувши голову, ніби заколисаний тим гнівом, що його розбудив.

Потім він знову заговорив повчальним тоном, наказовими, як закон, фразами. Держава повинна заволодіти банками та страховими товариствами. Право спадкоємності скасовується. Встановлюється суспільний фонд для трударів. У майбутньому потрібно здійснити й інші корисні заходи. Поки що досить і цих. Він вернувся до питання про вибори:

— Нам потрібні громадяни чисті, люди зовсім нові! Хто пропонує свою кандидатуру?

Фредерік устав. Зчинився схвальний гомін — то його підтримали друзі. Проте Сенекаль, прибравши вигляду Фук'є-Тенвіля, став його питати ім'я, прізвище, минуле, спосіб життя.

Фредерік відповідав йому стисло, кусаючи губи. Сенекаль спитав, чи має хто-небудь заперечення щодо цієї кандидатури.

— Нема! Нема!

А в голови було заперечення. Всі потяглися вперед, наставили вуха. Громадянин кандидат не вділив певної суми, що пообіцяв їм на демократичну потребу — заснування газети. Далі, 22 лютого, хоч його й було попереджено, він не з'явився на місце збору — на Пантеонський майдан.

— Присягаю, що він був у Тюільрі! — вигукнув Дюссардье.

— Можете присягнути, що бачили його біля Пантеону?

Дюссардье понурив голову. Фредерік мовчав; його зняковілі друзі дивилися на нього занепокоєно.

— Чи можете ви, — вів далі Сенекаль, — хоча б назвати патріота, котрий поручився б за ваші переконання?

— Я поручусь! — озвався Дюссардье.

— О, цього не досить. Хтось би інший!

Фредерік повернувся до Пеллерена. Художник відповів йому всілякими жестами, які означали: «Ох, дорогий мій, вони мене відштовхнули! Сто чортів! Нічого не вдієш!»

Тоді Фредерік торкнув ліктем Режембара.

— Авжеж, правда, саме пора! Іду!

І Режембар ступив на естраду, потім, кивнувши на іспанця, що йшов за ним, сказав:

— Дозвольте мені, громадяни, відрекомендувати патріота із Барселони!

Патріот віддав низький уклін і, поводячи, як автомат, очима із срібним відтінком, приклав руку до серця і мовив:

— Ciudadanos! Mucho aprecio el honor que me dispensais, y si grande es vuestra bondad mayor es vuestro atención¹.

— Прошу слова! — гукнув Фредерік.

— Desde que se proclamó la constitución de Cádiz, ese pacto fundamental de las libertades españolas, hasta la última revolución, nuestra patria cuenta numerosos y heroicos mártires².

— Але ж, громадяни!

Іспанець вів далі:

— El martes próximo tendrá lugar en la iglesia de la Magdalena un servicio fúnebre³.

— Та це ж, кінець кінцем, нісенітниця! Ніхто ж не розуміє!

Це зауваження розлютило юрбу.

— Забирайся геть! Геть!

— Хто? Я? — спитав Фредерік.

— Саме ви! — велично мовив Сенекаль. — Ідіть геть!

Фредерік устав, щоб іти, а голос іберійця переслідував його:

— Y todos los españoles desearían ver allí reunidas las diputaciones de los clubs y de la milicia nacional. Una oración fúnebre, en honor de la libertad española y del mundo entero, será pronunciada por un miembro del clero de París en la sala Bonne-Nouvelle. ¡ Honor al pueblo francés, que llamaría yo el primero pueblo del mundo, sino fuese ciudadano de otra nación!⁴

¹ Громадяни, я високо ціную честь, яку ви мені виявляєте, велика ваша добрість, а ще більша — увага (*исп.*).

² Відтоді як було оголошено конституцію в Кадісі — цю основну угоду про іспанські свободи, — аж до останньої революції наша батьківщина нараховує багато героїчних мучеників (*исп.*).

³ Найближчого вівторка у церкві св. Магдалини відбудеться поминальна відправа (*исп.*).

⁴ Всі іспанці вирушать туди, приєднавшись до депутацій від клубів і національної гвардії. Поминальну промову на честь іспанської свободи й усього світу виголосить член паризького кліру в залі Бон-Нувель. Слава французькому народові, якого я назву першим народом у світі, хоча сам громадянин іншої нації! (*исп.*)

— Аристократик! — цвікнув якийсь голодранець, показуючи кулака обуреному Фредерікові, який вибирався в двір.

Він уже каювся в своїх пориваннях, не задумуючись над тим, що звинувачення, кинуті проти нього, кінець кінцем слушні. Треба ж додуматися до такого безглуздя — висувати свою кандидатуру! Але ж які осли, які кретини! Він порівнював себе із цими людьми й думками про їхню тупість гоїв рани, завдані його самолюбству.

Згодом він відчув потребу побачитися з Розанеттою. Після отих неподобств, отієї пишномовності, товариство такої милої жінки буде відпочинком. Вона знала, що цього вечора він має виступати в клубі. Проте, коли він увійшов, Капітанша ні про що не спитала.

Вона сиділа біля каміна, відпорюючи підшивку сукні. Таке заняття його здивувало.

— Що ти оце робиш?

— Ти ж бачиш, — холодно відповіла вона. — Перешиваю свої лахи. Он вона, твоя республіка!

— Чому «твоя»?

— А що, може, моя?

Вона заходилася дорікати йому за все, що сталося у Франції за ці два місяці, звинувачуючи його в тому, що революцію зробив він, що через нього людей розорено, що заможні покидають Париж і що їй самій незабаром доведеться сконати десь у лікарні.

— Добре тобі говорити при твоїх достатках, твоїх прибутках! Ну, та зрештою, якщо так триватиме й далі, скоро тим прибуткам прийде край.

— Можливо, — сказав Фредерік. — Тих, хто найбільше жертвує собою, завжди не розуміють, і якби не чисте сумління, то скоти, з якими доводиться зв'язуватися, відбили б усяке бажання до самозречення!

Розанетта поглянула на нього, примружила очі.

— Що таке? Яке самозречення? Видно, пана спіткала невдача? Тим краще! Ото знатимеш, як жертвувати на благо батьківщини! О, не бреш! Я ж знаю, що ти дав їм триста франків, — адже вона утриманка, твоя республіка! Ну і втішайся з нею, мій хлопчику!

Фредерік під зливою цієї дурості перейшов від одного розчарування до другого, ще важчого.

Він забився в глибину кімнати. Вона підійшла до нього.

— Ну, поміркуй сам! У країні, як і в господі, повинен бути хазяїн, а то кожен ховрашок у свій мішок. По-перше, всі знають, що Ледрю-Роллен по вуха в боргах! Що ж до Ламартіна, то де вже там поетові тямитися на політиці? Ах, скільки б ти не крутив головою і вважав себе мудрішим за інших, а це таки правда! Але ти завжди сперечаєшся, тобі не можна й слова сказати! Ось, наприклад, Фурньє-Фонтен, той, що тримає магазин у Сен-Року, — знаєш, які в нього збитки? Вісімсот тисяч франків! А Омер, пакувальник, що живе навпроти, теж республіканець, — він на жінчиній голові поламав камінні щипці, а вицмулив стільки абсенту, що його збираються відвезти до лікарні. Он які вони всі, твої республіканці! Республіка — а вимагає двадцять п'ять відсотків! Еге ж, є що вихваляти!

Фредерік пішов. Глупство цієї дівки, яке раптом провалалося й заговорило мовою простолюду, збудило в ньому огиду. Він відчув, що знову стає трохи патріотом.

Поганий настрій Розанетти усе гіршав. Мадмуазель Ватназ дратувала її своїм захопленням. Упевнена в своєму особливому призначенні, вона з запалом теревенила, наставляла, а що в тих речах почувалася певніше за свою подругу, то й приголомшувала її доводами.

Якось вона з'явилася дуже обурена проти Юссоне, що дозволив собі наброїти в жіночому клубі. Розанетта схвалила таке поведження, навіть сказала, що й сама одягнеться чоловіком, щоб «пити, сказати їм усе відверто і відшмагати їх». Саме в ту хвилину надійшов Фредерік.

— Ти ж бо також підеш зі мною?

І, незважаючи на його присутність, вони посварилися, одна, вдаючи буржуазну даму, друга — жінку-філософа.

Жінки, на думку Розанетти, створені для кохання й на те, щоб виховувати дітей, вести господарство.

Мадмуазель Ватназ вважала, що жінка має посісти своє місце в державі. Колись галльські жінки брали участь у законодавстві, англосаксонські теж; жінки гуронів — члени ради. Просвітництво — справа загальна. Все жіноцтво має сприяти тому; егоїзм повинен нарешті змінитися на братерство, а індивідуалізм — на спілку, роздрібненість земель — на громадське рільництво.

— Овва! Тепер ти вже тямися на рільництві!

— А чому б ні? Адже ж ідеться про все людство, про його майбутнє!

— Краще потурбувалась би про своє!

— То вже мій клопіт!

Сварка загострювалась. Утрутився Фредерік. Ватназ гарячкувала і стала навіть захищати комунізм.

— Яке безглуздя! — мовила Розанетта. — Хіба це може коли-небудь здійснитися?

Ватназ посилалася на есеїв, моравських братів, парагвайських єзуїтів, на родину Пенгонів, що поблизу Тьера, в Оверні; оскільки ж вона жваво жестикулювала, то ланцюжок її годинника заплутався в пучку брелоків і зачепився за маленького золотого баранчика.

Раптом Розанетта страшенно поблідла.

Мадмуазель Ватназ усе ще визволяла свій ланцюжок.

— Не крийся, — сказала Розанетта, — тепер я знаю твої політичні переконання.

— А що? — спитала Ватназ, почервонівши, як незаїмана дівчина.

— О, ти мене розумієш!

Фредерік нічого не тямив. Очевидно, між ними стало щось серйозне й інтимніше, ніж соціалізм.

— А якби й так! — заперечила Ватназ, відважно випроставшись. — Це я позичила, моя люба. Борг за борг!

— Далєбі, я від своїх боргів не відмовляюсь! Якусь там тисячу франків — дрібничка! Я, принаймні, тільки позичаю, я нікого не обкрадаю!

Мадмуазель Ватназ намагалася посміхнутись.

— О, я ладна покласти руку на вогонь!

— Стережися! Вона в тебе суха — чого доброго, спалахне.

Стара діва підняла правицю й піднесла їй до саміського лица:

— А проте вона декому з твоїх друзів до вподоби!

— Хіба андалусцям! Замість кастаньєт!

— Хвойда!

Капітанша тільки низько вклонилася:

— Чарівнішої над вас не знайти!

Мадмуазель Ватназ нічого не відповіла. На скронях у неї виступили краплини поту. Очі втупились у килим. Їй забивало дух. Нарешті вона підійшла до дверей і з грюком розчачнула їх.

— Прощайте! Ви ще дістанете від мене!

— Буде видно! — сказала Розанетта.

Терпець їй увірвався. Вона, впавши на канапу, уся тремтіла, бурмотіла лайку, проливала сльози. Невже її так непокоїла погроза Ватназ? Ба ні! Чхала вона на ті

погрози! А може, кінець кінцем, стара діва щось їй винна? Вся річ у золотому баранчикові, і крізь плач у неї вихопилося Дельмарове ім'я. Виходить, вона закохана в актора!

«Тоді навіщо вона чіпляється до мене? — запитував себе Фредерік. — Чому він вернувся до неї? Хто її змушує підтримувати стосунки зі мною? Який у всьому цьому сенс?»

Розанетта й далі тихенько хлипала. Вона так і лежала боком, простягнувшись на краю канапи, підклавши під праву щоку обидві руки, і здавалася істотою такою тендітною, безпорадною та стражденною, що Фредерік підійшов і ніжно поцілував її в чоло.

Тоді вона стала запевнювати його в коханні: князь уже виїхав, вони почуватимуться вільно. Але тепер вона... в притузі. «Ти сам бачив на днях, як я пускаю в діло стару підкладку». Екіпажів більше нема! Та й це ще не все: оббивач погрожує забрати меблі із кімнати і великої вітальні. Вона не знає що його робити.

Фредерік ладен був сказати: «Не турбуйся, я заплачу!» Але така жінка могла й збрехати. Навчений досвідом, він обмежився самими втішаннями.

Розанеттині побоювання були не марні: довелося віддати меблі й залишити чудову квартиру по вулиці Друо. Розанетта найняла іншу, на бульварі Пуассоньєр, на п'ятому поверсі. Рідкісних речей з її колишнього будуара було досить, щоб надати трьом кімнатам кокетливого вигляду. Повішали китайські штори, над балконом нап'яли тент, для вітальні купили випадком килима, ще зовсім нового, та пуфи, оббиті рожевим шовком. Фредерік брав щедру участь у цих надбаннях; він радів, як молодожон, у котрого нарешті є власна господа, власна дружина; йому так тут подобалося, що він майже весь час ночував у Розанетти.

Якось уранці, вийшовши з квартири, він помітив на сходах четвертого поверху ківер національного гвардійця. Куди б то він ішов? Фредерік зачекав. Чоловік, понуривши голову, підіймався все вище; раптом він глянув догори. Це був пан Арну. Все стало зрозуміле. Обидва водночас почервоніли, відчуючи однакову ніяковість.

Арну перший знайшов вихід із прикрого становища.

— Ну, що? Йй уже полегшало? — спитав Арну, так ніби Розанетта була хвора і він зайшов узнати, як вона почувається.

Фредерік і собі скористався з цієї вигадки:

— Атож, полегшало! В кожному разі, так сказала мені служниця. — Він хотів натякнути, що його не прийняли.

Вони стояли лице в лице, обидва не знаючи, на що зважитись, і роздивлялись один одного. Вирішувалося питання, котрий із них піде назад. Арну й цього разу викрутився:

— Гаразд! Зайду пізніше! Ви куди? Я проведу вас!

Коли вони вийшли на вулицю, Арну заговорив, ніби нічого й не сталося. Видно, він був не ревнивої вдачі або занадто добродушний, щоб гніватись.

До того ж його захопили державні справи. Тепер він уже не розлучався з військовою формою. 29 березня він захищав контору «Преси». Коли натовп удерся в палату, він відзначився хоробрістю й був запрошений взяти участь у банкеті на честь ам'єнської національної гвардії.

Юссоне, що завжди чергував із ним, більш за всіх інших користувався його баклагою й сигаретами, але непоштивий з природи, полюбляв йому перечити, ганячи не дуже правильну мову декретів, наради в Люксембурзькому палаці, везувіанок, тірольців — геть усе, аж до колісниці Хліборобства, яку тягнули коні замість волів і супроводили негарні дівчата. Арну, навпаки, захищав уряд і мріяв про об'єднання партій. Тим часом справи його повернули на зле. Це його мало непокоїло.

Взаємини Фредеріка з Капітаншою нітрохи його не зачіпали, бо це відкриття (як він гадав) давало йому змогу позбавити її утримання, яке він знову призначив їй після виїзду князя. Він посилався на свою скруту, довго бідкався, й Розанетта виявила великодушність. Тоді Арну став вважати себе вельми спритним полюбовником, і це звеличувало його у власних очах, молодило. Не сумніваючись, що Капітаншу утримує Фредерік, він гадав, ніби «затіяв кумедну гру», навіть став ховати свої стосунки з нею, а коли їхні відвідини збігалися, поступався місцем.

Необхідність такого поділу прикро вражала Фредеріка, і люб'язність суперника здавалася йому занадто довготривалою наругою. Однак, посварившись із ним, він би позбавив себе можливості вернутися до другої, а до того ж спілкування з Арну було єдиним засобом почути щось про неї. Торговець фаянсом, уже заведеним звичаєм, а може, й з лукавства, охоче згадував у розмові про неї, ба навіть запитував, чому він більше її не навідує.

Фредерік, вичерпавши всі відмовки, став запевнювати, що він кілька разів заходив до пані Арну, але не заставав її вдома. Арну не сумнівався в тому; адже він часто дивувався при ній, мовляв, чому не заходить Фредерік, а вона щоразу відповідала, що він приходив, але не заставав її вдома; отже, одна брехня не заперечувала другої, а підтверджувала її.

Лагідність юнака і втішна думка, що він обдурює його, навівала Арну ще ніжнішу любов до Фредеріка. У своєму панібратстві торговець фаянсом доходив крайніх меж не з почуття зневаги, а тому, що довіряв йому. Якось він написав молодому другові, що в пильній справі мусить на добу виїхати в провінцію; він просив Фредеріка заступити його на чергуванні. Фредерік не насмілився відмовити й пішов на площу Каруселі.

Йому довелося терпіти товариство національних гвардійців, і всі вони, oprіч одного рафінувальника, веселуна, неприторенного п'яка, здалися йому дурнішими за колоду. Вони тільки й говорили що про заміну шкіряної амуніції портупеєю. Декотрі обурювалися проти Національних майстерень. «Куди ми йдемо?» — гукав один. Той, до котрого зверталися з питанням, відповідав, витріщивши очі, ніби стояв на самому краю безодні: «Куди ми йдемо?» Хтось із сміливіших кричав: «Так не може тривати далі! Пора покласти край цьому!» Одні й ті самі розмови повторювалися аж до вечора. Фредерік нудьгував смертельно.

Він вельми здивувався, коли близько одинадцятої години з'явився Арну і тут же сказав, що спішить звільнити його, бо справи свої вже залагодив.

Справ у нього й не було. Він усе те вигадав, аби сам на сам провести добу з Розанеттою. Але в бравого Арну була надто перебільшена думка про власні сили, і старий зальотник, швидко вичерпавши їх, відчув докори сумління. Він прийшов подякувати Фредерікові й запропонував йому повечеряти.

— Красно дякую! Я не голодний. Мені аби швидше добратися до ліжка.

— Тим більше підстав поснідати разом. Який ви тендітний! Тепер вертатися додому не можна! Надто пізно! Це небезпечно!

Фредерік іще раз поступився. Гвардійці, що вже не ждали Арну, стали впадати біля нього, надто рафінувальник. Усі його любили; і він був такий компанійський, аж

навіть шкодував, що нема Юссоне. Однак його хилило до сну, хотілося подрімати хоча б хвилинку, не довше.

— Лягайте біля мене, — сказав він Фредерікові й витягся на похідному ліжку, не скидаючи спорядження. Остерігаючись тривоги, він, усупереч правилам, залишив при собі й рушницю; згодом пробурмотів: «Любенька! Янголятко моє!» — і негайно заснув.

Ті, хто гомонів, притихли, і мало-помалу запанувала глибока тиша. Фредерік, якого тяли блохи, дивився довкола. Уздовж стіни, пофарбованої на жовте, тяглась полиця, де лежали ранці, утворюючи низку горбочків, а внизу одна біля одної стояли рушниці свинцевого кольору; чулося хропіння національних гвардійців, і в сутінках невиразно окреслювалися їхні животи. На пічці стояли тарілки й порожня пляшка. Довкола столу, на якому валялися гральні карти, стояли три солом'яні стільці. На лаві лежав барабан, звисали його ремені. У двері тягнув теплий вітер, і лампа чаділа. Арну спав, розкинувши руки, а що рушниця його лежала навкисі прикладом донизу, то дуло було націлене просто під пахву. Фредерік помітив це і злякався.

«Та ні! Дурниця! Ніякої небезпеки! А проте, якби він помер...»

І зараз же розгорнулася нескінченна низка картин. Він побачив себе разом із нею, вночі, у поштовій кареті; потім — на березі річки літнього вечора; далі — при світлі лампи, вдома, у їхньому домі. Він навіть узявся обдумувати господарчі розрахунки, споглядаючи, відчуваючи вже своє щастя, а для здійснення його треба тільки, щоб звівся курок! Можна було штовхнути його носком; розлігся б постріл — чиста випадковість, та й по всьому!

Фредерік розвивав свою думку, як драматург komponує сюжет. Раптом йому здалося, що вона вже наближається до здійснення не без його втручання, що він тільки цього й прагне; тут його пройняв великий жах. Він мучився, водночас дістаючи втіху, дедалі все більше віддаючись їй, відчував зі страхом, як розвіюються його сумніви; в шаленстві цих мрій зникла решта всього світу, і тільки через нестерпне стиснення в грудях він усвідомлював своє власне «я».

— Чи не випити нам білого вина? — прокинувшись, озвався раптом рафінувальник.

Арну зіскочив із ліжка, а коли вино було випито, схотів заступити Фредеріка, що стояв на чатах.

Пізніше він повів його снідати на Шартрську вулицю до Парлі, і оскільки в нього була потреба добре підживитися, то й замовив дві порції м'ясного, омара, яєшню з ромом, салату тощо; все те запивали сотерном 1819 року й романеєю сорок другого, не рахуючи шампанського на десерт і лікерів.

Фредерік ні в чому не заперечував йому. Він почувався ніяково, так ніби Арну міг помітити на його обличчі сліди лихих думок.

Арну зіперся ліктями на край стола, низько схилив голову і, пригнічуючи Фредеріка пильним поглядом, звіряв йому свої химери.

Йому хотілося орендувати всі узбочини Північної залізниці, щоб засадити їх картоплею, або ж улаштувати по бульварах величезну кавалькаду, в якій узяти б участь «сучасні знаменитості». По шляху, де вона проходитьиме, він орендував би всі вікна, а тоді, здавши кожне в середньому по три франки, дістав би добрячий зиск. Коротше кажучи, він мріяв якоюсь спекуляцією нажити велике багатство. Проте він, як людина моральна, таврував надмірність, неподобство, згадував про свого «бідолашного батька» і розповідав, як щовечора перед молитвою він віддає себе на суд власного сумління.

— Ще по маленькій кюрасо, га?

— Як вам завгодно.

Щодо республіки, то все владнається; зрештою, він вважав себе найщасливішою в світі людиною і в нестямі взявся вихваляти Розанеттині принади, порівнюючи її навіть зі своєю дружиною. Це вже зовсім інше! Які стегна!

— За ваше здоров'я!

Фредерік цокнувся. На догоду Арну він випив зайве, до того ж від яскравого сонця в нього паморочилася голова, і, коли вони разом пішли вулицею Вів'ен, їхні еполети по-братському черкали один одного.

Вернувшись додому, Фредерік проспав до сьомої години. Потім він подався до Капітанші. Вона з кимось вийшла. Може, з Арну? Знічев'я він продовжував свою прогулянку по бульвару, але не міг пройти далі за браму Сен-Мартен — так багато було тут народу.

Убозтво кинуло напризволяще значну кількість робітників, і вони щовечора приходили сюди, очевидно, провадити огляд своїх сил, очікуючи сигналу. Незважаючи на закон про заборону зборищ, ці клуби відчаю

ставали загрозливо велелюдними, і багато буржуа, тримаючись моди, щодня хоробро виходили на них подивитися.

Раптом Фредерік за три кроки від себе помітив пана Дамбреза з Мартіноном. Фредерік одвернувся, бо пан Дамбрез уже доскочив депутатського місця, і він був на нього лихий. Але капіталіст зупинив його.

— На хвилинку, дорогий мій! Я повинен вам усе з'ясувати.

— Я того не потребую.

— Зробіть ласку, вислухайте мене!

Все сталося не з його вини. Його впросили, в певному розумінні навіть змусили. Мартінон негайно підтвердив його слова: жителі Ножана прислали до нього депутацію.

— До того ж я не вважав себе зв'язаним відтоді, як...

Юрба, що ринула тротуаром, відштовхнула пана Дамбреза. За хвилину він знову підійшов і сказав Мартінонові:

— Оце справжня послуга! Ви не будете каятись...

Всі троє стали біля стіни магазину, щоб юрба не заважала їм розмовляти.

Раз по раз лунали вигуки: «Хай живе Наполеон! Хай живе Барбес! Геть Марі!» Численний натовп гомонів досить гучно, і всі ті голоси, відбиваючись од мурів будинків, зливалися у безугавний гамір, подібний до плюскоту хвиль у гавані. Часом вони втихали; тоді чулася «Марсельеза». В підворотні якісь таємничі типи пропонували ціпки з кинджалами. Інколи такі собі два суб'єкти мимохідь переморгувались і швидко розходилися. На тротуарі купками стояли роззяви; на бруківці коливався щільний натовп. Цілі загони поліції виходили із завулків і зараз же зникали в ньому. Червоні прапорці, що маяли то тут, то там, скидалися на вогники; візники, сидячи на козлах, розмахували руками, а потім повертали назад. Усе рухалося, видовище було вкрай химерне.

— Як би все це розважило мадмуазель Сесіль! — сказав Мартінон.

— Я ж добре знаєте, що моя дружина не любить одпускати племінницю з нами, — посміхаючись, відповів пан Дамбрез.

Його не можна було впізнати. Вже три місяці він кричав: «Хай живе республіка!» — і навіть голосував за вигнання Орлеанської династії. Та потрібно було

кінчати з поступками. Він так лютував, що почав носити в кишені кастет.

Мав його також і Мартінон. Судові посади вже не були незмінні, і через те він кинув прокуратуру і різкістю міркувань перевершував навіть пана Дамбреза.

Банкір особливо ненавидів Ламартіна (за його підтримку Ледрю-Роллена), а разом і П'єра Леру, Прудона, Консідерана, Ламенне, — всіх навіжених, усіх соціалістів.

— Бо чого ж вони, кінець кінцем, прагнуть? Скасували мито на м'ясо й арешти за борги; зараз опрацьовується проект земельного банку, а на днях утворили державний банк! І от у бюджеті п'ять мільйонів — для робітників! Але, дякуючи панові де Фаллу, цьому, слава богу, покладено край! Щасливої дороги! Нехай забираються геть!

Справді-бо, не знаючи, як прогородувати сто тридцять тисяч робітників Національних майстерень, міністр громадської праці підписав того ж таки дня постанову, що закликала всіх громадян віком од вісімнадцяти до двадцяти років іти в солдати або переселитися в провінцію — обробляти землю.

Така пропозиція їх обурила, і вони вирішили, що правителі надумали задушити республіку. Життя далеко від столиці здавалося їм безрадісним, неначе вигнання; вони вже уявляли собі, як умиратимуть од пропасниці на дикому безлюдді. Та й багато з тих, котрі звикли до тонких ремесел, дивилися на хліборобство як на щось принизливе; нарешті, це ж було ошуканство, глузування, категорична відмова від усіх обіцянок! Якщо вони стануть опиратися, проти них застосують силу; вони не сумнівалися в тому й готувалися попередити напад.

Перед дев'ятою годиною юрби, що збилися біля Бастії та біля Шатле, ринули на бульвар. Від брами Сен-Дені до брами Сен-Мартен коماشилася суцільна величезна темно-синя, майже чорна маса. У всіх, кого можна було розгледіти, очі палали, обличчя були бліді, змарнілі від голоду, збуджені від несправедливості. Тим часом громадилися хмари, грозове небо наелектризувало нерішучу юрбу, що хуртувала на одному місці, погойдувалася широкою хвилею; і в її глибинах відчувалася безмірна сила, яка нагадувала могутню стихію. Потім усі заспівали: «Ліхтарики! Ліхтарики!» В кількох вікнах ще не світилось; у них шпурнули камінням. Пан Дамбрез

вважав за обачніше піти геть. Молодики пішли проводити його.

Він передбачав велике лихо. Народ міг знову вдертися в будинок палати; з цього приводу він розповів, що 15 травня його вбили б, якби не самовідданість одного національного гвардійця.

— Та це ж ваш приятель, я й забув! Ваш приятель, торговець фаянсом, Жак Арну!

Бунтарі напали на нього, а цей хоробрий громадянин захопив його на руки й відніс убік. Тоді й зав'язалося щось таке ніби знайомство.

— Треба буде якось на днях разом пообідати, а ви, оскільки часто з ним бачитесь, передайте йому, що він мені дуже сподобався. Чудова людина! По-моєму, на нього зводять наклепи. І він має голову, цей спритник! Бувайте ще раз! На все добре!

Розставшись із паном Дамбрезом, Фредерік вернувся до Капітанші і з украй похмурым виглядом сказав їй, що вона мусить вибрати: або він, або Арну. Розанетта лагідно відповіла, що зовсім не розуміє «таких дурниць», що не любить Арну, нітрохи ним не дорожить. Фредерік жадав залишити Париж. Вона не опиралася проти цієї примхи, і вони на другий день вирушили до Фонтенбло.

Готель, де вони зупинилися, відзначався тим, що посеред його двору дзюрчав водограй. Двері номерів виходили на терасу, як у монастирях. Їм призначали велику, добре опоряджену, обтягнену кретоном і досить спокійну кімнату, бо мандрівників було мало. Вздовж будинків походжали нічим не заклопотані городяни; пізніше, на спаді дня, під їхніми вікнами, на вулиці діти гуляли в скраклі, і тиша, що настала після паризького шуму, дивувала їх, навівала спокій.

Рано-вранці обоє пішли оглядати палац. Проминувши залізну браму, вони побачили відразу геть увесь фасад, усі п'ять павільйонів під гостроверхими дахами, східці у формі підкови в глибині двору і обабіч нього два трохи нижчі флігелі. Лишайники на брукованому дворі віддалік зливалися з бурими тонами цеглин, і палац іржавої барви, немов старі лати, був царствено незворушний, сповнений войовничої й печальної величі.

Нарешті з'явився сторож із в'язкою ключів. Спершу він показав їм покої королев, папську каплицю, галерею Франціска I, столик червоного дерева, на якому Імператор підписав зречення від престолу, а в одній із кімнат,

на які була поділена колишня Оленяча галерея, — те місце, де за наказом Христини убито Мональдескі. Розанетта уважно слухала цю історію, тоді, обернувшись до Фредеріка, сказала:

— Певно, з ревнощів? Дивись, будь обережний!

Потім вони пройшли через залу Ради, караульну і тронну зали, вітальню Людовіка XIII. Крізь високі незаслонені вікна лилося біле світло; дверні й віконні ручки, шпінгалети, мідні ніжки консолей припали тьмяним шаром пороху; крісла покривали чохла з грубого полотна; над дверима були зображені мисливські сцени часів Людовіка XV, а на гобеленах — олімпійські боги, Псіхея, битви Александра.

Проходячи повз дзеркала, Розанетта на хвилинку зупинялася, щоб пригладити волосся.

Після вежового двору й капели св. Сатурніна вони ввійшли в парадну залу.

Їх засліпила пишнота поділеного на восьмикутники плафона в золотому й срібному оздобленні, що витонченістю перевершувало коштовну статуетку, і приголомшило малювання, яким були так рясно вкриті стіни, починаючи від велетенського каміна, де півмісяці оточують герб Франції, і кінчаючи помостом для музикантів на другому кінці зали. Десять арочних вікон були широко розчинені; полотна під сонячним промінням блищали, блакитне небо посилювало враження безконечної глибини ультрамарину склепінчастої стелі, а з лісової гущавини, туманне верхів'я котрої заступало обрій, неначе долинали віддуння мисливських ріжків із слонової кості і відгомін міфологічних балетів, де в затінку листя танцювали принцеси й вельможі, переодягнені на німф та сільванів, — воскрешаючи далекі дні наївних знань, буйних пристрастей і пишного мистецтва, коли світ намагалися перетворити на марення про Гесперід, а королівських коханок прирівнювали до небесних світил. Найвродливіша з цих знаменитих жінок наказала зобразити себе на стіні праворуч у подобі Діани-мисливиці чи навіть Пекельної Діани, мабуть, для того, щоб показати, що влада її не закінчиться й за гробом. Усі ці символи утверджували славу красуні, і щось залишилося від неї — чи то невизначне віддуння її голосу, чи то відблиск її саява.

Фредеріка пройняла невимовна хтивість, нав'язана отим давноминулим. Аби притлумити потяг, він ніжно по-

глянув на Розанетту й спитав її, чи не хотіла б вона опинитися на місці тієї жінки.

— Якої жінки?

— Діани де Пуатьє! — Він повторив: — Діани де Пуатьє, коханки Генріха Другого.

Вона проронила: «А-а!» Тільки й того.

Її мовчанка ясно свідчила про те, що вона нічого не знає, нічого не розуміє. Він із люб'язності спитав:

— Може, тобі скучно?

— Ні, ні, навпаки!

Розанетта підвела голову, повела навколо нетямущим поглядом і мовила:

— Це навіває спогади!

Однак з її лиця було помітне зусилля прибрати поважного вигляду, а що ця серйозність вельми пасувала їй, то Фредерік прощав їй невігластво.

Коропи в ставку зацікавили її куди більше. З чверть години вона кидала у воду шматочки хліба, щоб подивитися, як на них накидаються риби.

Фредерік сів поруч неї під липами. Він думав про всіх отих людей, котрих бачили ці мури, про Карла V, про королів дому Валуа, про Генріха IV, про Петра Великого, про Жан-Жака Руссо та «прекрасних плакальниць нижніх лож», про Вольтера, Наполеона, Пія VII, Луї-Філіппа; він відчував, як обступають, штовхають його шумливі небіжчики; безладне юрмисько тих образів приголомшило його, хоча він і милувався ними.

Нарешті спустилися вони до квітника.

Він має форму великого прямокутника, і можна було одним поглядом окинути широкі жовті доріжки, квадрати газону, стрічки букшпану, пірамідальні тиси, низенькі кущі й вузькі клумби, де рідкісні квіти ряхтять цятками на сірій землі. За квітником розлігся парк, крізь який з кінця в кінець тягнеться довгий канал.

Королівські оселі сповнені якоїсь своєрідної меланхолії, що її збуджують, мабуть, невідповідність між їхніми величезними розмірами і нечисленністю мешканців, та тиша, котру ми з подивом находимо тут після такої кількості фанфар, та застигла розкіш, яка своєю прадавністю доводить скороминущість династій, вічну марноту всього сущого, і це дихання віків, запаморочливе й скорботне, немов пахощі мумій, відчувають навіть немудрящі голови. Розанетта солодко позіхала. Вони повернулися до готелю.

Після сніданку їм подали відкритий екіпаж. Вони виїхали із Фонтенбло через широкий круглий майданчик потім повільно підіймалися піщаною дорогою в низькорослому сосняку Дедалі дерева вищали, і візник час од часу казав: «Оце Сіамські близнята, Фарамонд, Королівський букет...» – не пропускаючи жодного знаменитого краєвиду, інколи навіть зупиняючись, щоб вони могли помилуватися на його красу.

Вони в'їхали у Франшарський гай. Екіпаж ковзав по траві, немов сани; туркотали невидимі голуби; раптом з'явився слуга із кафе, і вони зупинилися біля садового паркану, за яким стояли круглі столики. Поминувши з лівого боку мури зруйнованого абатства, Фредерік і Розанетта пішли стежкою поміж великого каміння і невдовзі дісталися до глибокого міжгір'я.

Один із його боків укритий піщаником і ялівцем, а другий, майже голий, спускається в яр, де поміж верескових барв блідою смужкою видніється стежка; ген удалині стримить вершина у формі зрізаного конуса і за нею – телеграфна вежа.

За півгодини вони ще раз вийшли з коляски, щоб вибратись на Апремонські височини.

Дорога звивається поміж оземкуватих сосон та скель із гострими кутами; в цьому закутку лісу відчувається якась глухомань, дикувата й насторожена. В пам'яті постають пустельники, котрі жили в товаристві величезних оленів із вогненным хрестом поміж рогами і, по-батьківськи усміхаючись, приймали добрих французьких королів, що схиляли коліна перед їхньою печерою. Душне повітря сповнювали пахощі живиці, коріння дерев перепліталосся на землі, неначе жили. Розанетта спотикалася об них, впадала у відчай, їй хотілося плакати.

Але на вершині вона знову повеселішала, знайшовши під дашком із гілля щось ніби ресторанчик, де продавалися також вирізані з дерева всілякі дрібнички. Вона випила пляшку лимонаду, купила ціпка з гостролисту і, навіть не глянувши на краєвид, який відкривався з плоскогір'я, зайшла в Розбійницьку печеру слідом за хлопчиною, що ніс запаленого смооскипа.

Коляска чекала на них у Ба-Брео.

Художник у синій блузі працював під дубом, тримаючи на колінах етюдник. Він підвів голову і глянув їм услід.

На косогорі Шайї їх несподівано заскочила злива, тож довелося підняти верх коляски. Дощ майже відразу вщух, і, коли вони в'їжджали до міста, бруківка блищала на сонці.

Від щойно прибулих мандрівників вони дізналися, що в Парижі точаться запеклі, криваві бої. Розанетту та її полюбовника ця звістка не здивувала. Незабаром мандрівники рушили в дорогу; в готелі знову запанувала тиша, газ погасили, і вони заснули під гомін водограю, що бив у дворі.

Другого дня вони поїхали оглядати Вовчу ущелину, озеро Фей, Довгий бескид, Марлотту, а третього — здався на волю кучера, не питаючи, куди він їх везе, і частенько навіть нехтуючи славетні місця.

Вони так затишно почувалися в старому ландо, оббитому всередині полотном з полинялими смугами, з низьким, як диван, сидінням! Перед їхніми очима спокійно і невпинно тяглися порослі чагарями канави. Біле проміння, неначе стріли, пронизувало високу папороть; часом виднілася пряма лінія дороги, якою тепер ніхто не їздив, і на ній подекуди вже м'яко хвилювалася трава. По розпутьях простирали свої руки хрести, а то десь, похилившись, немов усохле дерево, стримів дорожній сповп, і кривуляста вузька стежина, гублячись поміж дерев, вабила податися нею хтозна-куди; в ту ж хвилину кінь брав убік, грузнув у болоті, а попереду пролягали глибокі, порослі мохом колії.

Ім здавалося, що вони тут самі-одні, далекі від усього світу. Та раптом проходив якийсь лісник із рушницею або траплявся гурт обшарпаних жінок, що несли на спині в'язки довгого хворосту.

Коли коляска зупинялася, наставало цілковите безгоміння; тільки й чути було, як дихає кінь та з перервами стиха цвікає пташина.

Деякі галявини були освітлені, а в глибині лісу панувала темрява; подекуди ж світло, що його на передньому плані пом'якшували якісь ніби сутінки, стелилося вдалині фіалковим серпанком, білими плямами. Сонце, стоячи в зеніті, кидало прямовисне проміння на густу зелень дерев, забризкувало їх, запорошувало срібними краплями кінчики гілок, креслило траву смарагдовими смугами, розсипало золоті цятки на покров опалого листя; закинувши голову, можна було між верхів'ями дерев побачити небо. Деякі дерева, занадто високі,

скидалися на патріархів та імператорів, торкалися верхами одне одного і довгими стовбурами утворювали щось подібне до тріумфальної арки; інші, котрі від самого низу росли похило, здавалися колонами, готовими ось-ось упасти.

Це скупчення грубих прямовисних ліній, бувало, розступалося. Тоді було видно нерівні пасма горбів, які тяглися до самих долин величезними зеленими хвилями, де хребти інших горбів підносились із золотих ланів, що губилися в невиразній блідій далечі.

Стоячи поруч на якомусь узвишші, вони вдихали вітер і відчували, що в їхні душі ніби вселяється горда свідомість вільного життя, надмір сили, безпричинна радість.

Завдяки розмаїттю дерев краєвид раз по раз мінявся. Буки з білими гладенькими стовбурами переплітали свої крони; ясені в'яло спускали сіро-зелене віття, серед грабового пагіння, ніби вилиті з бронзи, їжилися гостролисники; далі йшов ряд тоненьких беріз, що поскихалися в елегійній поставі, а сосни, симетричні, немов органі труби, безперестану похитуючись, здавалося, співали. Були тут і велетенські кострубаті дуби, що, цупко вп'явшись корінням у землю, судомно зціпили один одного в обіймищах, вигиналися своїми тулубами, подібними до торсів, простягали оголені руки і в розпачі волали, несамовито погрожували, як група титанів, заціпенілих у гніві. Щось іще гнітючіше, якась гарячкова млість нависала над гладінню болотистих вод, охопивши їх колючим чагарником; лишайники, що росли по берегах, куди вовки приходять на водопій, і своєю барвою похожі на сірку, були обпалені, неначе по них топтався відьомський набрід, і безугавне жаб'яче кумкання відповідало на крикання ворон, що тут кружеляли. Потім вони поминали одноманітні прогалини, подекуди зарослі молодими деревцями. Раптом долинали гримотіння заліза, тяжкі разуразні вдари; то на схилі горба артіль каменярів лупала скалу. Скелі траплялися дедалі частіше і нарешті заповнили весь краєвид; кубічні, як будинки, пласкі, як плити, вони нависали, спиралися одна на одну, громадячись, ніби якісь незнані химерні руїни загиблого міста. Та само шаленство їхнього хаосу більше наводять на думку вулкани, потопа, великі, невідомі катаклізми. Фредерік казав, що ці скелі стоять отут від початку світу і залишаться до його кінця; Розанетта відвертала

голову, заявляючи, що «від цього здуріє», і йшла рвати вереск. Його дрібненькі лілові квіточки, тулячись одна до одної, зливалися в нерівні латки, і земля, що обсіпалася з його корінців, темніла, немов чорна бахрома, на піску, всіяному блискітками слюди.

Якось вони, виходячи на піщаний горб, добралися до його половини. По схилу, де не ступала людська нога, тяглися хвилясті симетричні смуги; тут і там, наче миси на висохлому ложі океану, зводилися скелі, що своєю подобою невиразно нагадували звірів — черепах із витягненими головами, тюленів, які повзають по землі, гіпопотамів та ведмедів. Довкола нікого. Жодного звуку. Пісок, освітлений сонцем, сліпив очі; і раптом, серед цього ряхтіння променів, звірі, здавалося, заворушилися. Фредерік і Розанетта майже з переляку кинулися назад, у них паморочилася голова.

Суворий спокій лісу передавався їм; бували години, коли вони їхали мовчки і, похитуючись на ресорах, ніби поринали в солодку знемогу. Обнявши Розанетту за стан, він слухав її мову й щебетання птахів, краєм ока споглядав і чорні виноградинки на її капелюшику, і ягоди ялівцю, і складки її вуалі, і сувої хмар, а коли нахилився до неї, то відчував свіжість її шкіри і вдихав її разом із пахощами лісу. Їх тішило все; вони показували як на щось дивовижне, на тендітні павутинки, що звисали з куща, на заглибини в камені, повні воді, на вивірку, що сиділа на гілці, на двох метеликів, які летіли слідом за ними; інколи за двадцять кроків від них спокійно проходила під деревами лагідна шляхетна лань і поряд із нею — молодий олень. Розанетті хотілося бігти за ними, цілувати їх.

Якось вона дуже налякалася: несподівано до них підійшов якийсь чоловік і показав їй у скриньці трьох гадюк. Вона припала до Фредеріка; він був щасливий, бачачи її слабкість і відчуваючи власну силу, щоб її захистити.

Того ж таки вечора вони пообідали в готелі на березі Сени. Їхній стіл був біля вікна, Розанетта сиділа навпроти Фредеріка, і він милувався на її тонкий білий носик, відкоплені губки, на її ясні очі, пухнасте каштанове волосся, гарний овал обличчя. Сукня з небіленого фуляру щільно облягала її трохи похилі плечі, а руки в гладеньких манжетах різали, наливали напої, вихалися над скатеркою. Їм подали курча із простертими крильцями

й лапками, матлот із вугрів у череп'яній мисці, терпке вино, черствий хліб, позублені ножі. Все це побільшувало їхню втіху, навівало якусь ілюзію. Їм трохи не здавалося, ніби вони під час свого медового місяця подорожують по Італії.

Перед від'їздом вони пішли прогулятися берегом Сени.

Ніжно-блакитне небо округлювалося, неначе баня, спираючись обрієм на зубчаті верхів'я лісу. Навпроти, за лугом, видніла дзвіниця сільської церкви, а ген-ген, ліворуч, дах будинку червоною плямою відбивався в річці, яка здавалася нерухомою на всій довжині свого закруту. Проте очерет нахилився, і вода легенько коливала повтикувані над берегом жердини, на яких сушилися розвішені сіті; тут же була лозова верша і стояло два-три старі човни. Біля заїзду дівчина в солом'яному брилику тягала відрами з криниці воду; щоразу, коли відро підіймалося, Фредерік із незбагненною радістю прислухався до брязкотіння ланцюга.

Він не сумнівався, що буде щасливий до кінця своїх днів, — таким природним здавалося його щастя, так нерозривно воно пов'язувалося із його життям та з особистістю цієї жінки. Йому хотілося говорити їй ніжні слова. Вона ласкаво відповідала йому, ляскала по плечу, і його чарувала несподіваність її пестошів. Тепер він одкривав у ній зовсім нову красу, що, може, була лише відблиском доколишнього світу чи, зрештою, викликана його потаємною сутністю.

Коли вони відпочивали серед поля, він клав голову їй на коліна, в затінок її парасоля; або вони обоє лягали ницьма на траву, обличчям одне до одного, поринали поглядом у зіниці, збуджуючи взаємну жагу, а вгамувавши її, приплющували очі й мовчали.

Часом десь віддаля линув до них гуркіт барабана. Це по селах били тривогу, закликаючи йти на захист Парижа.

— А! Це повстання! — казав Фредерік із зневажливим жалем; усі ці заворушення здавалися йому жалюгідними проти їхньої любові й вічної природи.

І вони говорили про абищо, про речі, які й так були їм відомі, про людей, котрі їх не цікавили, про безліч дрібниць. Вона розповідала йому про свою покоївку та свого перукаря. Якось вона, захопившись, сказала, скільки їй років, — двадцять дев'ять; вона старіє.

Бувало, несамохіть, вона вибовкувала подробиці про своє життя. Вона «служила продавщицею в крамниці», їздила до Англії, починала готуватися в актриси; усе те не мало жодного зв'язку, і Фредерік не міг скласти якогось цілісного враження. Вона розповіла й більше, — якось, коли вони сиділи під платаном на схилі луку. Внизу, край дороги, босе дівча із запилюженими ногами пасло корову. Помітивши їх, воно підійшло попросити милостиню; однією рукою пастушка притримувала драну спідничку, а другою чухала чорне волосся, яке скидалося на перуку часів Людовіка XIV і обрамлювало її смугляве личко, осяяне сліпучим блиском оченят.

— Згодом вона буде гарненька, — сказав Фредерік.

— Якщо їй поталанило й вона не має матері! — зауважила Розанетта.

— Що? Чому?

— Авжеж. Якби в мене не було матері, я б...

Вона зітхнула й почала розповідати про своє дитинство. Її батьки були прядильниками в Круа-Русс. Вона працювала в батька підмайстром. Бідолаха тягнувся, вибиваючись із останніх сил, а жінка їла його їдма і все збувала, аби тільки піти напитися. Розанетта ніби зараз бачила їхню кімнату, розставлені попід вікнами верстати, на пічці казан із супом, ліжко, пофарбоване під червоне дерево, навпроти — шафа і темна комірчина, де вона спала до п'ятнадцяти років. Нарешті з'явився якийсь пан, гладкий, лице бурого кольору, повадки святоші, весь у чорному. Він переговорив з матір'ю, і через три дні... Розанетта зупинилась і кинула погляд, сповнений безсоромності й гіркоти:

— Все сталося! — Потім, відповідаючи на мимовільний жест Фредеріка, повела далі: — Він був одружений і боявся скомпрометувати себе вдома, тож мене відвели в окремих кабінет ресторану і сказали, що я буду щаслива, дістану добрий подарунок.

Перше, що мене здивувало, коли я переступила поріг, був позолочений канделябр на столі, де стояло два прибори. Вони відбивалися в дзеркальній стелі, а стіни були обтягнені голубим шовком, і кімната скидалася на альков. Це мене приголомшило. Ти ж розумієш: бідне дівча ніколи нічого не бачило! Хоч мене й засліплював той блиск, проте було страшно. Хотілося піти геть, але я залишилась.

Перед столом був лише диван. Я сіла на нього і так і потонула — такий він був м'який! Калорифер з-під килима дихав на мене теплом, і я сиділа, ні до чого не торкаючись. Лакей, що стояв навпроти, умовляв мене поїсти. Він одразу налив мені повну склянку вина. В мене закрутилася голова, я хотіла відчинити вікно, але він сказав: «Ні, мадмуазель, не можна». І пішов собі. На столі було повно всякої всячини, про яку я й уявлення не мала. Проте ніщо мені не подобалося. Тоді я припала до вазочки з варенням і все чекала. Не знаю, що йому заважало прийти. Було досить пізно, десь близько півночі, і я знемоглася, чекаючи. Я взялася збивати подушки, щоб краще вмотитися, і під руку мені попало щось похоже на альбом, ніби зошит; це були непристойні малюнки... Я заснула над ними, коли він прийшов.

Вона опустила голову й задумалася.

Довкола шамотіло листя, в густій траві похитувалася велика наперстянка, на галявину лилося хвилями світло, лише зрідка, скубучи травку, порушувала тишу якась корова, котрої тепер їм було вже не видно.

Розанетта пильно дивилася просто себе в одну точку; ніздрі у неї тремтіли. Фредерік узяв її руку.

— Скільки ти вистраждала, люба, бідолахо!

— Еге ж, — мовила вона, — більше, ніж ти гадаєш!.. Навіть хотіла покінчити з собою; мене витягли з води.

— Як це?

— А! Не варто згадувати!.. Я тебе кохаю, я щаслива! Поцілуй мене.

І вона заходилася вискубувати реп'яшки, що поначіплювалися до подолю сукні.

Найбільше Фредерік думав про те, чого вона не доказала. Яким чином змогла вона вибитись із убогства? Якому коханцеві завдячує своїм вихованням? Що сталося в її житті до того дня, коли він уперше прийшов до неї? Її останнє признание унеможливувало дальші розпитування. Він лише поцікавився, як вона познайомилася з Арну.

— Через Ватназ.

— То не тебе якось бачив я разом із ними в Пале-Роялі?

Він назвав число. Розанетта силкувалася пригадати.

— Так, справді... Невесело мені було на той час!

Однак Арну показав себе якнайкраще. Фредерік у тому не сумнівався, та все-таки їхній друг — великий

дивак, у нього чимало вад; і він скористався з нагоди нагадати про них. Вона погоджувалась.

— Ну й що з того! Все-таки любиш отого поганця!

— І досі? — спитав Фредерік.

Вона зашарілася і напівусміхаючись, напівсердито відповіла:

— Ба ні! Це давні діла. Я ж од тебе нічого не приховую. А якби навіть і так, він — зовсім інше! До речі, ти не надто люб'язний зі своєю жертвою.

— Жертвою?

Розанетта взяла його за підборіддя.

— Звичайно! — І, сюсюкаючи, як ті годувальниці, додала: — Ти не завжди був невинним хлопчиком! Було ж із його жіночкою — люлі-люлечки!

— Я? Та ніколи в житті!

Розанетта посміхнулася. Ця посмішка ранила його, як доказ — так він подумав — байдужості. Але вона почала лагідно розпитувати його, благаючи поглядом, щоб він обдурив її:

— Правда?

— Авжеж!

Фредерік заприсягнув, що він ніколи не думав про пані Арну, бо палко закоханий в іншу

— В кого ж?

— Таж у вас, моя красунечко!

— Ах, не знущайся наді мною! Це мене дратує!

Він вирішив, що обачніше вигадати якусь історію, таке собі захоплення. Він придумав найдокладніші обставини. Зрештою, та особа завдала йому великих прикросів.

— Тобі напевне не щастить! — сказала Розанетта.

— Та ну! Всіляко бувало! — відповів Фредерік, бажаючи натякнути на деякі любовні удачі, щоб викликати про себе кращу думку; тим більше, що й Розанетта не розповідала про всіх своїх коханців, бо навіть у хвилини найсердечнішої відвертості завжди дещо приховують через фальшивий сором, делікатність або жалощі. У комусь іншому, ба й в самому собі, відкриваєш цілі безодні або помийні ями, які не дозволяють іти далі; крім того, відчуваєш, що тебе не зрозуміють; висловити будь-що дуже важко; тим-то цілковите єднання в любові — рідкість.

Бідолашна Капітанша ніколи не зазнала чогось кращого. Часто, коли вона дивилась на Фредеріка, зір її затума-

нювався слізьми, і вона зводила очі догори або втуплювала їх в обрій, неначе там бачила яскраву зорю, своє майбутнє, сповнене безмежною втіхи. Нарешті вона якось призналася, що їй хочеться замовити модебень, мовляв, «це принесе щастя нашому коханню».

Чому ж вона так довго опиралася йому? Вона й сама не знала. Він запитував її про це кілька разів, і вона відповідала, стискаючи його в обіймах:

— Я боялася, любий, занадто покохати тебе!

У неділю вранці Фредерік, читаючи газету, наглянув у списку поранених прізвище Дюссардьє. Він скрикнув, показуючи Розанетті газету, і заявив, що негайно повертається до Парижа.

Ну й чого?

— Щоб побачити друга, доглядати його!

— Сподіваюся, ти не покинеш мене саму-одну?

— Поїдемо разом.

— Еге! Щоб трапити в той шарварок? Красенько дякую!

— Але ж не можу я...

— Тринди-ринди! Ніби в шпиталях бракує фельдшерів! Та й чого він туди микався? Хай кожен пильнує свого носа!

Він обурювався з її егоїзму й картав себе, чому не залишився там, разом з іншими. В такій байдужості до лиха батьківщини було щось жалюгідне, обивательське. Любов до Розанетти раптом стала гнітити його, як злочин. Вони цілісіньку годину сердилися одне на одного.

Потім вона стала благати його, щоб трохи переचेкав, не наражався на небезпеку.

— А раптом тебе вб'ють!

— Ну й нехай! Я лише виконаю свій обов'язок!

Розанетта аж підстрибнула. Його обов'язок перед усім — кохати її. Виходить, вона йому вже непотрібна! В цьому нема жодного здорового глузду! Що за фантазія, боже милий!

Фредерік подзвонив, щоб дали рахунок. Однак вернутися до Парижа було нелегко. Диліжанс контори Лелуар щойно відійшов, Леконтові карети пасажирів не брали, диліжанс із Бурбоне прибуде тільки вночі, до того ж, певно, повнісінький; нічого не можна було передбачити. Змарнувавши багато часу на довідки, Фредерік постановив узяти поштову карету. Поштмейстер відмовив йому, бо у Фредеріка не було з собою паспорта.

Кінець кінцем він найняв коляску (ту саму, в якій вони каталися), і перед п'ятою годиною вони добралися до «Торгового готелю» в Мелені.

На ринковій площі стояли в козлах рушниці. Префект заборонив національній гвардії йти в Париж. Гвардійці, котрі не належали до його департаменту, прагнули вирушити в дорогу. Довкола лунав крик. Заїзд повнився шумом.

Розанетта, охоплена страхом, заявила, що далі не поїде, і знову благала Фредеріка залишитися. Хазяїн заїзду і його дружина підтримували її. До суперечки втрутився якийсь чолов'яга, котрий разом із іншими обідав; він запевнював, що битися скоро перестануть, але все ж таки треба виконувати свій обов'язок. Тоді Капітанша заплакала ще голосніше. Фредерік був у розпачі. Він віддав їй свого гаманця, поцілував і зник.

Добравшись до Корбея, він на вокзалі дізнався, що повстанці в кількох місцях розібрали рейки, а кучер відмовився везти його далі; коні «похляли», казав він.

Однак з його допомогою Фредерік напивав поганенького кабріолета і за шістьдесят франків, не враховуючи грошей на чарку, його погодилися довести до Італійської застави. Але за сто кроків до застави кучер висадив його й повернув назад. Фредерік ішов дорогою, аж раптом вартовий багнетом загородив шлях. Четверо схопили його, зчинили крик:

— Це один із них! Тримайте міцно! Обшукати! Розбійник! Погань!

Його здивування було таке глибоке, що він дав одвести себе до застави в караульню, що на майдані, де сходяться бульвари Гобеленів і Шпитальний та вулиці Годфруа й Муфтар.

На початку цих чотирьох доріг височіли барикади — чотири величезні кучугури брукового каміння; подекуди тріскотіли смолоскипи; хоча довкола здіймалася курява, Фредерік розрізняв піхотинців і національних гвардійців із почорнілими лицами, обшарпаних, лютих. Вони щойно захопили майдан і розстріляли кількох чоловік; їхнє шаленство ще не вляглося. Фредерік сказав, що він поспішив із Фонтенбло допомогти пораненому товаришеві, котрий живе на вулиці Бельфон; спершу йому не йняли віри; оглянули його руки, навіть обнюхали вуха, щоб упевнитися, чи не тхне від нього по-рохом.

Проте, вперто повторюючи одне й те саме, він нарешті переконав капітана, який наказав двом стрільцям провести його до поста біля Ботанічного саду.

Вони пішли Шпитальним бульваром. Дув сильний вітер. Він оживив Фредеріка.

Потім повернули на вулицю Кінський базар. Праворуч темніла громада Ботанічного саду, а ліворуч освітлений усіма вікнами виблискував, немов у заграві пожежі, фасад лікарні Милосердя, де за шибамися хапливо рухалися тіні.

Фредерікові проважаті вернулися назад. Інший чоловік повів його далі, до самої Політехнічної школи.

Вулиця Сен-Віктор поринула у цілковиту темряву; ні одного газового рижка, жодного освітленого вікна. Що десять кроків було чути:

— Вартовий! Увага!

І цей крик, розпанахуючи тишу, відлунював, немов камінь, що з гуркотом падає в безодню.

Інколи наближалось важке гупання кроків. То проходив патруль, щонайменше сотня людей; чути було перешіптування цієї невиразної маси, бряжчання зброї; ритмічно похитуючись, загін проходив далі й танув у пільмі.

На кожному перехресті, посеред вулиці, стримів драгун. Вряди-годи навскач проносився якийсь кур'єр, і знову западала тиша. Десь далі везли гармати, й над бруківкою розлягався важкий грізний гуркіт; серце стискалося від цього гримотіння, такого відмінного від усіх звичних звуків. Здавалося, ніби воно навіть підкреслює тишу — глибоку, цілковиту, чорну тишу. До солдатів підходили люди в білих блузах, щось казали їм і зникали, мов привиди.

Караульня Політехнічної школи була переповнена. На порозі юрилися жінки, що просили побачення з сином або чоловіком. Їх одсилали в Пантеон, перетворений на морг, і ніхто не хотів слухати Фредеріка. Він домагався, присягав, що його друг Дюссардьє чекає на нього, що він умирає. Нарешті призначили капрала, щоб провів його в кінець вулиці Сен-Жак до мерії 12-ї округи.

Площа Пантеону була забита солдатами, що спали на соломі. Починало дніти. Гаснули білуачні вогні.

В цілому кварталі повстання залишило страшні сліди. Вулиці були розриті з кінця в кінець, то тут, то там

кучугури землі. На барикадах, уже поруйнованих, лежали поперикидані омнібуси, валялися газові труби, каретні колеса; де-не-де чорніли маленькі калюжки, мабуть, крові. Мури будинків були подірвані снарядами, з-під одбитої штукатурки виглядала дранка. Жалюзі, що трималися на одному цвяхові, звисали, неначе рам'я. Сходи попровалювані, двері повідчинювані в порожнечу. В середині кімнат було помітне лахміття шпалер; подекуди вціліла якась тендітна річ. Фредерік помітив настінного годинника, жердинку для папуги, гравюри.

Коли він увійшов до будинку мерії, національні гвардійці не вгаваючи говорили про смерть Бреа і Негріє, депутата Шарбонеля й архієпископа Паризького. Казали, що в Булоні висадився герцог Омальський, Барбес утік із Венсена, з Буржа підтягують артилерію, а з провінцій надходить підмога. Перед третьюю годиною хтось приніс відрядну новину: повстанці вирядили до голови Національних зборів своїх парламентарів.

Усі зраділи, а Фредерік, у якого ще залишилось дванадцять франків, послав купити дюжину пляшок вина, сподіваючись тим самим прискорити своє звільнення. Раптом декому почулися постріли. Випивка припинилася; на незнайомця вступились підозріливі погляди: це ж міг бути сам Генріх V.

Щоб збутися всякої відповідальності, вони відвели Фредеріка до мерії 11-ї округи, звідки його відпустили близько дев'ятої ранку.

Він мчав бігом аж до Вольтерівської набережної. Перед одчиненим вікном стояв у жилеті якийсь старий і, плачучи, дивився догори. Спокійно плинула Сена. Небо було зовсім синє; на деревах у Тюільрі співали птахи.

Переходячи площу Каруселі, Фредерік зустрівся з ношами. Вартові, що стояли тут, зараз же взяли на караул, а офіцер приклав руку до кивера й сказав:

— Честь і слава хороброму в нещасті!

Ці слова стали майже обов'язковими; той, хто промовляв їх, завжди прибирав урочисто-схвильованого вигляду. Ноші супроводила групка людей, що з люттю вигукували:

— Ми за вас помстимося! Ми за вас помстимося!

По бульвару снували екіпажі; жінки, сидючи перед дверима, скубли корпію. Тим часом повстання було

придушено чи майже придушено; так говорилося в щойно розклеєній відозві Кавеньяка. В кінці вулиці Вів'єн показався загін мобільної гвардії. Буржуа захоплено закричали; вони махали капелюхами, плескали в долоні, танцювали, поривалися обіймати солдатів, пропонували їм випити, дами кидали їм з балконів квіти.

О десятій годині, саме тоді, коли під гарматний гуркіт брали Сент-Антуанське передмістя, Фредерік, нарешті, добрався до Дюссардье. Він, простягшись горілиць, спав у себе на мансарді. Із суміжної кімнати тихенько вийшла жінка — це була мадмуазель Ватназ.

Вона відвела Фредеріка вбік і розповіла, за яких обставин Дюссардье було поранено.

В суботу з барикади на вулиці Лафайєта якийсь хлопчина, загорнувшись трикольоровим прапором, кричав до національних гвардійців: «Це ж ви стрілятимете в своїх братів!» Та гвардійці наступали, і Дюссардье, кинувши долі рушницю, розштовхав усіх, стрибнув на барикаду, ударом ноги повалив малого повстанця і вирвав у нього прапора. Дюссардье знайшли під руїнами барикади; мідними осколками йому пробито стегно. Довелось робити розтин, щоб витягти їх. Панна Ватназ прийшла до нього того самого вечора і відтоді не залишала його.

Вона з цілковитим знанням справи готувала все необхідне для перев'язок, подавала йому пити, попереджувала його найменші бажання, ступала нечутно, як мишка, й дивилася на нього ніжними очима.

Фредерік навідував його щоранку протягом двох тижнів; якимось, коли він заговорив про самовідданість Ватназ, Дюссардье знизав плечима:

— Що ні, то ні! Це з корисливими намірами!

— Ти гадаєш?

— Я певен! — відповів Дюссардье, не бажаючи надто розводитись на цю тему.

Вона була така завбачлива, що приносила йому газети, в яких прославляли його хоробрий вчинок. Ці похвали, здавалося, дозоляли йому. Він навіть признався Фредерікові, що його непокоїть сумління.

Може, йому слід було стати на бік блузників; адже, кінець кінцем, їм надавали багато обіцянок, яких так і не виконали. Їхні переможці ненавидять республіку, й до того ж повелися з ними надто жорстоко. Безперечно, вони не мали рації, проте не зовсім; отож добрагу

мордувала думка, що він, можливо, боровся проти справедливості.

Сенекаль, ув'язнений в Тюільрі в підвалі під терасою з боку набережної, не мав цих сумнівів

Там їх було дев'яцот чоловік, кинутих у бруд, на купу, почорнілих од пороху та запеченої крові; вони тремтіли від пропасниці, кричали з люті; а коли хтось із них умирав, труп так і залишали між живих. Інколи, раптом зачувши постріл, вони думали, що їх зараз усіх перестріляють, і кидалися до стіни, а потім знову падали на свої місця; одурілим від страждання, їм здавалося, ніби все це якийсь кошмар, жахлива маячня. Лампа, що висіла під склепінчастою стелею, скидалася на криваву пляму; в повітрі кружляли жовті й зелені вогники, які виникали од випарів цього підземелля. Побоюючись епідемії, призначили спеціальну комісію. Голова спустився на кілька сходинок, але, жажнувшись трупного духу і смороду від нечистот, кинувся назад. Коли в'язні підходили до душників, солдати національної гвардії, які стояли на варті, починали орудувати багнетами, штрикати в кого попало, щоб не розхитували ґрат.

Загалом вони були безжальні. Ті, котрі не брали участі в сутичках, прагнули відзначитися. Це був розгул боягузтва. Мстилися водночас і за газети, і за клуби, і за зборища, і за доктрини — за все, що впродовж трьох місяців доводило до відчаю; і рівність, незважаючи на свою поразку (нібито караючи своїх оборонців і глумлячись над ворогами), переможно заявляла про себе, тупа, звіряча рівність; установився однаковий рівень кривавої підлоти, — адже фанатизмові наживи відповідало безумство злиднів, аристократія лютувала, як і чернь, нічний ковпак виявився не менш огидним, ніж червоний ковпак. Громадський розум помутився, як то буває після великого стихійного лиха. Дехто з розумних людей залишився після цього на все життя ідіотом.

Дядечко Рок так розхрабрувався, що майже зовсім очманів. 26-го, вступивши в Париж із ножанським загonom, він не хотів вертатися з ним назад і пристав до національної гвардії, яка отаборилась у Тюільрі; старий був дуже задоволений, що його поставили на варту біля тераси з боку Сени. Тут, принаймні, оті розбійники попалися йому в руки! Він тішився з їхньої невдачі, з наруги над ними і не міг утриматися від того, щоб не обкладати їх брутальною лайкою.

Один із них, білявий чубатий підліток, припавши лицем до ґрат, просив хліба. Пан Рок наказав йому замовкнути. Але хлопець жалісливо повторював:

— Хліба!

— Нема в мене хліба!

До ґрат потяглися інші в'язні, зі скуйовдженими бородами, палаючими очима; вони штовхали один одного й волали:

— Хліба!

Дядечко Рок обурився, що не виявляють йому належної поваги. Щоб нагнати на них страху, він став цілитись, а тим часом хлопчина, якого натовп, напіраючи, підняв аж до самого склепіння, крикнув ще раз:

— Хліба!

— На! Хапай! — мовив дядечко Рок і вистрелив.

Зчинилося справжнє ревище, потім усе стихло. На краю діжки залишилося щось біле.

Після цього пан Рок вернувся додому; по вулиці Сен-Мартен він мав будинок, де на випадок приїзду тримав для себе квартиру, і та обставина, що під час заколоту було пошкоджено чільну стіну тієї будівлі, вельми сприяла його несамовитості. Тепер, після обстеження фасаду, йому здалося, що він перебільшив збитки. Недавній вчинок заспокоїв старого, неначе йому відшкодували втрату.

Двері відчинила його ж таки дочка. Найперше вона сказала, що її непокоїла надто тривала його відсутність; вона боялася, що з ним трапилось якесь нещастя, що його поранено.

Такий доказ доччиної любові розчулив батька. Він здивувався, як це вона подалася в дорогу без Катріни.

— Я щойно послала її у справах, — відповіла Луїза.

І вона поцікавилась, як його здоров'я тощо; потім байдуже спитала, чи, бува, не зустрічав він Фредеріка.

— Ні! Ніде ані разу!

Вона ж відбула цю подорож тільки задля нього.

В коридорі почувлися кроки.

— Ах, вибач!..

Катріна Фредеріка не застала. Його вже кілька днів не було вдома, а близький його друг пан Делор'є перебував у провінції.

Луїза обернулася, вся тремтячи, безсила мовити хоч би слово. Вона оперлася на крісло.

— Що з тобою? Ну що сталося? — вигукнув батько.

Вона жестом відповіла, що це, мовляв, дурниця, і доклала великих зусиль, щоб оговтатись.

Із ресторану, що містився навпроти, принесли обід. Але дядечко Рок занадто перехвилювався. «Це так швидко не мине», — подумав він, і за десертом його взяла нібито млість. Мерщій послали по лікаря, і той приписав мікстуру. Згодом, уже в ліжку, пан Рок попросив укрити його якомога тепліше, щоб упріти. Він зітхав, він охав.

— Дякую тобі, моя добра Катріно! А ти поцілуй свого бідолашного татуса, моя ціпонько! Оті ще мені революції!

Дочка покартала його за те, що він через неї так хвилюється, аж занедужав.

— Еге ж! Твоя правда! Але мені просто несила! У мене надто м'яке серце!

II

Пані Дамбрез сиділа в себе в будуарі між небогою та міс Джон і слухала старого Рока, що розповідав про своє важке військове життя.

Вона кусала губи, здавалося, їй було зле.

— Ну, дарма! Все це минеться! — І з люб'язним виглядом додала: — Сьогодні в нас обідає ваш знайомий, пан Моро.

Луїза стрепенулася.

— Буде ще кілька близьких друзів, між іншим, і Альфред де Сізі.

Вона стала вихваляти його манери, його зовнішність і надто його моральність.

У словах пані Дамбрез було менше брехні, ніж вона гадала: віконт мріяв про одруження. Він казав про це Мартінонові, додавши, що подобається панні Сесіль, що він у тому переконаний і що його батьки дадуть згоду.

Зважаючись на таке зізнання, він, очевидно, мав певні відомості про її посаг. А Мартінон підозрював, що Сесіль — позашлюбна дочка пана Дамбреза; тож, мабуть, було б дуже вигідно про всяк випадок просити її руки. В цьому сміливому заході крилася й небезпека; тим-то Мартінон досі тримався так, щоб не вскопити в халепу; крім того, він не знав, як позбутися тітки. Заміри Сізі надали йому рішучості, й він поговорив із банкіром, який, не бачачи жодних перешкод, шойно сказав про те пані Дамбрез.

З'явився Сізі. Вона, вставши йому назустріч, сказала:
— Ви нас геть забули... Сесіль, shake hands¹.

В цю хвилину ввійшов Фредерік.

— Ах! Нарешті! Знайшлася пропажа! — вигукнув дядечко Рок. — Я на цім тижні тричі був-у вас із Луїзою.

Фредерік старанно уникав їх. Він послався на те, що всі дні доглядає пораненого товариша. До того ж був заклопотаний багатьма іншими справами; і він вигадував усілякі історії. На щастя, почали прибувати гості: спершу пан Поль де Гремонвіль, дипломат, зустрінутий на балу, потім Фюмішон — промисловець, чий консервативні погляди колись на одному вечорі обурили Фредеріка, за ними з'явилася стара герцогиня де Монтрей-Нантуа.

Та ось із вітальні долинули два голоси.

— Я в тому певна! — мовив один.

— Найдорожча моя, найдорожча моя! — відповів другий. — На милість божу, заспокойся!

То були пан де Нонанкур, старий чепурун, мумія, намащена кольдкремом, і пані де Ларсіюа, дружина префекта, котрий служив за Луї-Філіппа. Вона вся тремтіла, бо шойно почула, як на катеринці грають польку, що правила за умовний знак для заколотників. Багатьох буржуа мордували подібні фантазії: вони вірили, що люди, які поховалися в катакомбах, готуються висадити в повітря Сен-Жерменське передмістя; з підвалів долітав якийсь гамір, за вікнами відбувалося щось підозріле.

Проте всі постаралися заспокоїти пані де Ларсіюа. Лад відновлено. Боятися більше нічого: «Кавеньяк нас урятував!» Неначе повстанських страхіть було не досить, їх ще перебільшували. На бік соціалістів стали двадцять три тисячі каторжників, ніяк не менше!

Не було жодного сумніву, що харчові припаси отруювали, що солдатів мобільної гвардії розпилювали навпіл між двох дощок і що написи на прапорах закликали до грабунків та підпалювання.

— І ще до чогось! — докинула экс-префектова дружина.

— Ах, дорога! — піклуючись про цнотливість, похопилась пані Дамбрез і поглядом показала на трьох молодих дівчат.

¹ Привітайся (англ.).

Пан Дамбрез вийшов зі свого кабінету разом із Мартіноном. Господиня, повернувши голову, відповіла на уклін Пеллерена, який щойно показався. Художник занепокоєно оглянув стіни. Банкір відвів його вбік і пояснив, що змушений був на певний час заховати його революційну картину.

— Відома річ! — сказав Пеллерен, чиї погляди змінилися після його провалу в «Клубі Розуму».

Пан Дамбрез дуже чемно натякнув, що замовить у нього інші полотна.

— Даруйте!.. О дорогий друже! Яка радість!

Перед Фредеріком стояли пан і пані Арну.

Голова трохи не пішла йому обертом. Увесь цей день його дратувала Розанетта, що захоплювалася солдатами; прокинулася давня любов.

Дворецький доповів господині, що стіл накрито. Пані Дамбрез поглядом звеліла віконтові взяти під руку Сесіль, пошепки сказала Мартінонові: «Негіднику!» — і всі пішли в їдальню.

Посеред столу, під зеленим ананасовим листям лежав здоровенний золотавий короп, повернений головою до печені з косулі, а хвостом торкаючись блюда раків. Інжир, величезні вишні, груші й виноград (новинка паризьких теплиць) здіймалися пірамідами в старовинних вазах саксонської порцеляни; подекуди букети квітів поєднувалися з ряхтінням срібла; спущені на вікнах білі шовкові штори надавали освітленню кімнати приємної м'якості; два басейни, де плавали шматки льоду, освіжали повітря; слугували високі лакеї в коротких штанах. Після хвилювань, пережитих останнім часом, усе це здалося ще кращим. Знову почали втішатися з тих розкошів, що їх була небезпека втратити, і Нонанкур висловив спільне почуття, сказавши:

— Ох! Будемо сподіватися, що панове республіканці дозволять нам пообідати!

— Незважаючи на їхнє братерство! — велемудро докинув дядечко Рок.

Ці два почесні гості сиділи пообіч пані Дамбрез, вона — проти чоловіка, а поруч нього, по один бік — пані Ларсйуа і дипломат, по другий — стара герцогиня з Фюмішоном. Далі порозмішувалися художник, торговець фаянсом, панна Луїза, а завдяки Мартінонові, який зайняв Фредерікове місце, щоб сісти біля Сесіль, Фредерік опинився поряд із пані Арну.

Вона була в чорній барежевій сукні, на зап'ястку — золотий браслет, і так само, як і першого разу, коли він обідав у неї, — щось червоне в волоссі: галузка фуксії, що оповила шиньйон. Він не стримався й сказав їй:

— Давно ми не бачились!

— Авжеж! — відповіла вона холодно.

Він вів далі, лагідністю голосу пом'якшуючи зухвалість питання:

— Чи ви інколи думали про мене?

— З якої б то речі я мала думати про вас?

Фредеріка вразила ця відповідь.

— Зрештою, ви, мабуть, маєте рацію.

Але, зараз же розкаявшись за свої слова, поклявся їй, що не було дня, коли його не мордували б спомини про неї.

— Я, добродію, анітрохи в те не вірю.

— І все-таки ви знаєте, що я вас кохаю!

Вона не відповіла.

«Що ж, обійдемося без тебе!» — подумав Фредерік.

І, звівши очі, він помітив на другому кінці столу панну Рок.

Вона гадала, що їй личитиме, коли вона одягнеться в усе зелене, — колір, що становив прикрий контраст із тоном її рудого волосся. Пряжка її пояса була надто високо; комірець тиснув шию; ця недостатня елегантність, може, стала причиною холодності, з якою Фредерік зустрів її. Вона віддалік із цікавістю стежила за ним; Арну, що сидів поряд із нею, як не впадав біля сусідки, але, так і не спромігшись витягти з неї бодай кількох слів, одмовився від надії догодити їй і став прислухатися до загальної розмови. Тепер вона точилася довкола ананасового пюре, яке готують у Люксембурзі.

Луї Блан, за словами Фюмішона, посідає особняк на вулиці Сен-Домінік, проте відмовляється здавати його у винайм робітникам.

— А я особисто вважаю дивним те, — сказав Нонанкур, — що Ледрю-Роллен полює в королівських угіддях!

— Він заборгував одному ювелірові двадцять тисяч франків, — підкинув Сізі, — і навіть подекують...

Пані Дамбрез перебила його:

— Ах, як це гидко — гарячитися через політику! Юначе, як вам не соромно! Досить! Краще займіться своєю сусідкою!

Потім люди статечні напали на газети.

Арну став захищати їх, Фредерік, втрутившись у розмову, сказав, що це комерційні підприємства, як і всякі інші. Їхні писаки здебільшого як не дурні, то брехуни, — він удавав, ніби знає їх, і великодушним почуттям свого друга протиставляв сарказми. Пані Арну не добачала, що в цих словах — прихована помста саме їй.

Тим часом віконт стражденно мудрував, як би зачарувати панну Сесіль. Спочатку він виставляв свої артистичні смаки, ганджуючи форму карафок та вензелі на ножах. Далі став розводитися про свою конюшню, про свого кравця, про свого постачальника білизни; нарешті торкнувся питань релігії й визнав за можливе натякнути їй, що виконує всі обов'язки набожної людини.

Мартінон показав себе більшим спритником. Монотонно, не зводячи із Сесіль погляду, він вихваляв її пташиний профіль, її миршаве біляве волосся, її надто короткі руки. Молода поганулька умлівала під такою зливою люб'язності.

Їх ніхто не міг чути, бо всі говорили дуже голосно. Добродій Рок хотів, щоб Францією правила «залізна рука». Нонанкур навіть шкодував, що скасовано страту за політичні злочини. Всіх отих падлюк слід би вигубити!

— Та вони ж іще й боягузи! — сказав Фюмішон. —

Не бачу хоробрості в тому, щоб ховатися за барикадами!

— До речі, розкажіть нам про Дюссардьє! — озвався пан Дамбрез, повертаючись до Фредеріка.

Чесний прикажчик став тепер героєм, як Саллес, брати Жансон, матінка Пекійє та інші.

Фредерік, не заставляючи себе впрошувати, розповів про свого друга; деякі відблиски ореола впали й на нього.

Розмова, цілком природно, зав'язалася про різні вияви хоробрості. На думку дипломата, побороти страх смерті неважко, про що засвідчать люди, котрі билися на дуелі.

— Про це можна довідатись од віконта, — сказав Мартінон.

Сізі густо почервонів.

Гості дивилися на нього, а Луїза, більше за інших здивована, прошептала:

— А в чім річ?

— Він *спасував* перед Фредеріком, — тихо відповів Арну.

— Ви щось знаєте, мадмуазель? — відразу спитав Нонанкур і передав її відповідь пані Дамбрез, яка, трохи нахилившись, стала роздивлятися Фредеріка.

Мартінон, не чекаючи запитання Сесіль, сказав їй, що та історія пов'язана з особою огудної поведінки. Дівчина легенько відсунулась на стільці, неначе хотіла уникнути дотику розпусника.

Розмова поновилася. Пішли кружкома чудові бордоські вина, всі віджилися; Пеллерен нарікав на революцію, мовляв, через неї безповоротно загинув музей іспанського малярства. Його як художника це засмучувало найбільше. На ті слова до нього звернувся добродій Рок:

— Чи то, бува, не вашої роботи одна досить прикметна картина?

— Можливо! Яка саме?

— На ній зображено якусь даму в сукні... їй-право... трохи... легкій, з гаманцем у руці, а позад неї павич.

Тепер почервонів Фредерік. Пеллерен прикинувся, ніби не чує.

— Однак вона таки вашої роботи! Адже внизу стоїть ваше прізвище, а на рамі написано, що картина — власність пана Моро.

Якось дядечко Рок і Луїза, чекаючи на Фредеріка в його ж таки квартирі, побачили портрет Капітанші. Людина проста, Рок навіть гадав, що та «картина в готичній манері».

— Ні! — рішуче заперечив Пеллерен. — То звичайнісінький портрет однієї жінки.

Мартінон додав:

— І то жінки вельми живої! Чи не так, Сізі?

— Ну, я нічого про неї не знаю.

— А мені здавалося, що вона ваша знайома. Та якщо ця розмова завдає вам прикрощів, даруйте!

Сізі потупив очі, доводячи своїм сум'яттям, що йому випала жалюгідна роль у стосунках із об'єктом цього портрета. Що ж до Фредеріка, то моделлю могла стати лише його коханка. Це було одне з тих припущень, які виникають одразу, і обличчя присутніх говорили про це досить виразно.

«Як він мені брехав!» — сказала собі пані Арну.

«Он заради кого він покинув мене!» — подумала Луїза.

Фредерік уявив собі, що ці дві історії можуть його скомпрометувати, і, коли всі вийшли в сад, він став дорікати Мартінонові.

Жених мадмузель Сесіль зареготався йому в вічі:

— Та ні! Анітрохи! Це тобі навіть на руку! Шквар сміліше!

Що він хотів цим сказати? А потім, з якої б то речі така доброзичливість, ніяк не властива йому? Нічого не пояснивши, він пішов у сад, де сиділи дами. Неподаляк стояли чоловіки, а Пеллерен посеред них висловлював свої думки. Само собою зрозуміло, мистецтвом найбільше сприяє монархія. Сучасність збуджує в ньому огиду — «взяти хоча б національну гвардію»; він жалкує за середніми віками, епохою Людовіка XIV; пан Рок схвалював такі погляди, навіть признався, що вони руйнують його упередження щодо художників. Однак він майже одразу відійшов — його привабив голос Фюмішона. Арну намагався довести, що є два соціалізми: один хороший, другий поганий. Промисловець не добачав різниці, при самому слові «власність» йому од гніву в голові паморочилось.

— Це й справді сама природа написала! Діти тримаються за свої іграшки; всі народи поділяють мою думку, всі тварини — також; навіть лев, який міг говорити, заявив би, що він власник! Так, скажімо, я, панове, я почав із капіталом п'ятнадцять тисяч франків! Я, щоб ви знали, протягом тридцяти років завжди вставав о четвертій годині ранку! Я за сто чортів трудився, аби домогтися багатства! І раптом стануть мені доводити, що не я його господар, що мої гроші — не мої гроші, одне слово, що власність — це крадіжка!

— Одначе Прудон...

— Дайте мені спокій із вашим Прудоном! Опинився б він тут, я, гадаю, задушив би його!

Він би таки задушив. Після лікерів Фюмішон зовсім нетямився, і його апоплексичне лице, здавалося, зараз вибухне, як бомба.

— Добридень, Арну! — сказав Юссоне, швидко простуючи по газону.

Він приніс панові Дамбрезу перший відбиток брошури, що називалася «Гідра», де захищав інтереси реакційного кола, і банкір підкреслив це, відрекомендовуючи журналіста гостям.

Юссоне розважив їх, спершу запевнивши, що торговці салом платять трьомстам вісімдесяти двом хлопчакам, аби вони щовечора вигукували: «Ліхтарики!», по тому глулився над принципами вісімдесят дев'ятого року над звільненням негрів, над лівими промовцями; він

навіть намагався зобразити «пана Прюдома на барикаді» — і все те робив, мабуть, із звичайнісіньких задрощів до оцих буржуа, які смачно пообідали. Шаржування мало посередній успіх. Обличчя повитягувались.

Зрештою, жарти були недоречні; це сказав Нонанкур, що нагадав про смерть архієпископа Афра й генерала де Бреа. Їх часто згадували, на них покликалися. Пан Рок заявив, що смерть архієпископа — «вершина найбільшої величі». Фюмішон віддавав пальму першості генералові; замість того, щоб оплакувати ці дві жертви, затіяли суперечку, котра з них повинна збуджувати більше обурення. Тоді перейшли до другого порівняння — Ламорісьєра з Кавеньяком, і пан Дамбрез більше вихваляв Кавеньяка, а Нонанкур — Ламорісьєра. Ніхто з гостей, крім Арну, не міг бачити їх у ділі. Проте кожен висловлював про їхні вчинки незаперечні міркування. Фредерік утримувався від оцінок, зізнавшись, що не брався за зброю. Дипломат і пан Дамбрез схвально кивнули йому головою. Адже битися із повстанцями означало захищати республіку. Наслідок боротьби, хай і щасливий, зміцнював її, і тепер, коли покінчено з переможеними, бажано було позбутися й переможців.

Вийшовши в сад, пані Дамбрез негайно підізвала Сізі й покартала за його недотепність; побачивши Мартінона, вона відпустила віконта і захотіла взнати у свого майбутнього племінника, з якої причини він висміював Сізі.

— Та без усякої причини.

— Виходить, усе це — щоб підняти пана Моро! З якої б то речі?

— Ні з якої. Фредерік — хороший хлопець. Він мені дуже подобається.

— Мені також! Хай підійде! Пошукайте його!

По двох-трьох банальних фразах вона стала злегка глузувати зі своїх гостей, тим самим ставлячи його над ними. Фредерік не пропустив нагоди покритикувати інших дам — хитромудрий спосіб говорити компліменти. Та вона час од часу залишала його: день був прийомний, під'їжджали гості; потім вона верталася на своє місце, їхні крісла випадково були розміщені так, що ніхто не міг почути, про що вони говорять.

Вона здавалася то грайливою, то серйозною, то меланхолійною, то розважливою. Її не надто обходили буденні турботи; є цілий світ почуттів, не таких скоро-

минутих. Вона ремствувала на поетів, котрі спотворюють дійсність; потім звела очі до неба і спитала, як називається одна із зірок.

На деревах повішали китайські ліхтарики; їх похитував вітер, кольорове проміння тремтіло на її білій сукні. Вона, за звичкою, трохи відкинулася в кріслі, перед яким стояв стільчик для ніг, і на ньому виділявся носок її чорного оксамитового черевичка; інколи вона кидала голосніше якесь слово, кілька разів навіть розсміялась.

Це кокетування не обходило Мартінона, захопленого Сесіль, зате воно вражало маленьку Рок, що розмовляла з пані Арну. Її манери, на відміну від поведження решти дам, не здавалися Луїзі зневажливими. Дівчина підійшла й сіла поруч із нею; згодом, піддавшись потребі поділитися своїми почуттями, сказала:

— Правда, Фредерік Моро хороше говорить?

— Ви його знаєте?

— О, дуже добре! Ми сусіди, він грався зі мною, коли я була зовсім маленька.

Пані Арну кинула на неї пильний погляд, що означав: «Гадаю, ви не закохані в нього?»

Погляд дівчини без жодного зніяковіння відповів: «Закохана!»

— Виходить, ви часто з ним бачитесь?

О ні! Лише коли він приїжджає до своєї матері. Ось уже десять місяців, як його не було! А він же обіцяв повернутися швидко.

— Не треба, дитино моя, надто довіряти обіцянкам чоловіків.

— Кого-кого, а мене він не обдурював.

— Як і інших!

Луїза здригнулася: «Невже він, чого доброго, і цій щось обіцяв?» І її обличчя скривили підозріння та злість.

Пані Арну майже злякалась; їй уже хотілося вернути свої слова. Обидві замовкли.

Оскільки Фредерік сидів навпроти них на складаному стільці, і вони поглядали на нього, одна — дотримуючись пристойності, крайчиком ока, а друга — зовсім відверто, розтуливши рота, то пані Дамбрез навіть сказала йому:

— Ну ж бо поверніться, щоб вона краще вас бачила! Хто б то?

— Дочка пана Рока!

І вона стала дратувати його любов'ю молоденької провінціалки. Він захищався, намагаючись усміхатися:

— Ото вигадали! Схаменіться! Така почвара!

Однак усе це безмірно тишило його піху. Він згадав інший вечір, коли йому довелося виходити з цього дому, тяжко страждаючи від приниження, — і він дихав на повні груди; тепер він почував себе у справжньому своєму середовищі, майже як удома, так ніби все це, разом і особняк Дамбрезів, належало йому. Дами, сидючи півколом, слухали його, і він, прагнучи похизуватися, висловився за відновлення розлучень, які треба так полегшити, щоб можна було сходитися й розлучатися без кінця-краю, скільки завгодно. Вони зчинили галас; декотрі перешіптувалися; біля стіни, повитої зеленню, з темряви лунали короткі вигуки. То було якесь веселе кудкудання, а він розводив свою теорію з певністю, якої надає свідомість успіху. Лакей приніс до критої галереї тацю з морозивом. Підійшли чоловіки. Вони говорили про арешти.

Тоді Фредерік, щоб відомстити віконтові, став запевнювати, що тепер, мабуть, його почнуть переслідувати як легітиміста. Той одмагався, кажучи, що не виходив із своєї кімнати; його супротивник дедалі більше згущував можливі небезпеки, це смішило навіть панів Дамбреза і Гремонвіля. По тому вони сказали Фредерікові багато компліментів, шкодуючи, що він не застосує своїх здібностей на захист порядку, і дружньо тиснули йому руку, — відтепер він може розраховувати на них. Нарешті, коли всі почали розходитись, віконт низенько вклонився Сесіль:

— Мадмуазель, маю за честь побажати вам на добраніч.

Вона стримано відповіла:

— На добраніч!

А Мартінонові усміхнулася.

Дядечко Рок, аби продовжити розмову з Арну, запропонував провести його, «а також його дружину», адже їм було по дорозі. Луїза і Фредерік ішли попереду. Вона вхопила його під руку, а коли вони одійшли від інших трохи далі, сказала:

— Ах, нарешті! Нарешті! Ну й настраждалась я за цілісінький вечір! Які ці жінки лихі! Які чванливі!

Він намагався їх захистити.

— Ти міг би підійти до мене ще на початку вечора, адже ти цілий рік не приїжджав!

— Не цілий рік, — озвався Фредерік, радий упіймати її на цій дрібничці і спритно обійти все інше.

— Хай! Час тягнувся для мене так повільно! А на цьому противному обіді можна було подумати, що ти соромишся мене! Ах, я розумію, що не можу подобатися так, як вони.

— Ти помиляєшся, — сказав Фредерік.

— Правда? Заприсягни, що ти жодної з них не любиш! Він поклявся.

— І тільки мене одну кохаєш?

— Ще б пак!

Від цього запевнення вона знову зраділа. Їй хотілося б заблудитися в цих вулицях, щоб разом із ним прогуляти всю ніч.

— Я так мучилася там! Тільки й розмов було, що про барикади! Мені привиджувалось, ніби ти падаєш навznak, увесь забризканий кров'ю! Твоя мати лежала в ліжку, в неї ревматизм. Вона ні про що не знала. Я мусила тримати язика за зубами! Мені урвався терпець! Я взяла з собою Катріну...

І вона розказала про свій від'їзд, про подорож та про те, як обдурила батька.

— За два дні він одвезе мене додому. Приходь узавтра ввечері, нібито випадково, і принагідно поговори з батьком про наше одруження.

Фредерік ніколи ще не був такий далекий від думки про одруження. А тут іще панна Рок видавалася йому створінням досить-таки смішним. Яка різниця між нею та жінкою на зразок пані Дамбрез! Йому судилося зовсім інше майбутнє. Сьогодні він у тому переконався; тож не час йому зв'язувати себе, відважитися на такий серйозний крок під впливом сердечного пориву. Тепер необхідна розважливість, до того ж він знову побачив пані Арну. Тим часом його збивала з пантелику Луїзіна відвертість. Він спитав:

— Чи добре обмірковувала ти свій крок?

— Ти що! — крикнула вона, похолонувши з подиву й обурення.

Він сказав, що одружуватися нині було б справжнім божевільям.

— Виходить, я тобі не потрібна?

— Ти мене не розумієш!

І він пустився в дуже заплутану балаканину, намагаючись утовкмачити їй, що його втримують важливіші міркування, що в нього безконечні діла, що навіть статки його похитнулися (Луїза розбивала ясно й переконливо всі його доводи), що, нарешті, перешкоджають і політичні обставини. Отже, найрозумніше якийсь час почекати. Мабуть, усе владається, — в кожному разі він має на те надію; а коли в нього вже не залишалося жодних доводів, він прикинувся, ніби раптом згадав, що йому ось уже дві години, як треба було навідати Дюссардьє.

Тоді, попрощавшись з рештою, він завернув на вулицю Отвіль, обійшов будинок театру Жімназ, повернувся на бульвар і швидко вибіг на п'ятий поверх до Розанетти.

Подружжя Арну розсталося з дядечком Роком та його дочкою на розі вулиці Сен-Дені. Обоє йшли мовчки, — він не міг і далі точити теревені, а вона відчувала таку велику втому, що навіть опиралася йому на плече. Це був єдиний чоловік, який висловлював протягом усього вечора чесні погляди. Вона перейнялася цілковито поблажливістю до нього. Він був трохи лихий на Фредеріка.

— Ти бачила, яку він скорчив міну, коли почали розмову про портрет? Я ж тобі казав, що він її полюбовник! А ти не хотіла мені вірити!

— Так! Я помилялась!

Арну, задоволений зі своєї перемоги, наполягав:

— Я навіть ладен іти в заклад, що він кинув нас, аби мерщій махнути до неї! Тепер він у неї напевне! Він там і ночує.

Пані Арну опустила капор дуже низько.

— Ти ж уся тремтиш!

— Я змерзла, — відповіла вона.

Тільки-но батько заснув, Луїза кинулась у кімнату до Катріни й стала термосити її за плече.

— Встань!.. Скоріше, скоріше! І розшукай мені фіакр.

Катріна відповіла, що в таку пору фіакрів уже не буває.

— Тоді ти сама проведеш мене?

— А то куди?

— До Фредеріка!

— Не можна! Чого б то?

Їй треба поговорити з ним. Вона не може чекати. Вона хоче побачити його зараз же.

— Видумаєте отаке! З'явитися в чужий дім посеред ночі! Та він уже спить!

— Я його розбуджу!
— Але ж це дівчині й негоже!
— Я не дівчина! Я його дружина! Я його люблю!
Ходім же, накинй хустку.

Катріна, міркуючи, стояла біля свого ліжка. Нарешті вона сказала:

— Ні! Не хочу!
— Ну й залишайся! А я піду!

Луїза, як вуж, вислизнула на східці. Катріна, вихнувшись за нею, наздогнала її вже на хіднику. Умовляння були даремні, і вона поспішала за нею, на ходу застібаючи кофтину. Дорога здалася їй страшенно довгою. Служниця скаржилася на свої старечі ноги.

— Куди вже мені! Не маю вже, панночко, того, що вас так гонить. Де ж пак!

Потім пішли ніжності:

— Серденько моє! Нікого в тебе нема, лишень твоя Като!

Час од часу її брав сумнів:

— Ой, наробите ви мені великої халепи! Раптом батько прокинеться! Боже милостивий! Хоч би обійшлося без якої-небудь катавасії!

Біля театру Вар'єте їх зупинив патруль національної гвардії. Луїза не задумуючись сказала, що вона зі служницею йде на вулицю Ремфор по лікаря. Їх пропустили.

Біля площі Мадлени вони наткнулися на іншого патруля, а коли Луїза вдалася до того самого пояснення, якийсь громадянин підхопив:

— Це, бува, не через ту хворобу, яка триває дев'ять місяців, кішечко?

— Гужібо! — крикнув капітан. — При службі ніяких дурошів! Пані, проходьте!

Незважаючи на окрик, дотепи не припинилися:

— Бажаю втіхи!

— Моє шануваннячко лікареві!

— Дивись, не наскоч на вовка!

— Їм тільки б пореготати, — озвалася Катріна. — Сказано, молоде!

Нарешті вони дійшли до Фредерікового помешкання. Луїза кілька разів сильно шарпнула дзвоника. Двері прочинилися, й воротар на її питання відповів:

— Його нема!

— Може, він спить?

— Кажу вам, його нема! Вже три місяці, як він удома не ночує!

І віконце воротаря хряснуло, як ніж гільйотини. Вони стояли в темній підворотні.

— Забирайтеся геть! — гукнув розлючений голос. Двері знову відчинилися, і вони вийшли.

Луїза мусила сісти на тумбу; вона, схиливши голову на руки, дала волю сльозам і гірко заплакала.

Дніло, проїжджали вози.

Катріна повела її додому, підтримуючи, цілуючи; щоб розважити Луїзу, вона розповідала їй всяку всячину із власного життя. Не варто так побиватися за ними! Не вийшло з ним, знайдеться інший!

III

Коли Розанеттине захоплення солдатами національної гвардії охолело, вона стала ще чарівніша, ніж була доти, і в Фредеріка непомітно ввійшло в звичку весь час проводити в неї.

Найкращі години був ранок у неї на балконі. В батистовій кофтині і в пантофельках на босу ногу вона метушилася довкола нього, чистила клітку в канарок, мінjala воду золотим рибкам і камінною лопаткою розпушувала землю в ящику, звідки підіймався трельяж для красолі, що оздоблювала мур. Тоді вони, поспиравшись ліктями на балконні перила, споглядали екіпажі, прохожих, грілися на сонці, складали плани, як провести вечір. Відлучався він щонайбільше години на дві; потім вони йшли в який-небудь театр, брали літерну ложу, і Розанетта, з великим букетом в руках, слухала музику, тим часом як Фредерік, нахилившись до її вуха, нашіптував смішні анекдоти або люб'язності. Інколи вони наймали коляску, їхали в Булонський ліс; гуляли довго, до півночі. Нарешті верталися додому через Тріумфальну арку і по великій алеї, вдихали свіже повітря; над головами в них сяяли зорі, а попереду, в глибині перспективи, тягнучись двома променистими перловими шнурочками, ряхтіли газові ріжки.

Перед виходом із дому Фредерікові завжди доводилося чекати на Розанетту — вона дуже довго марудилася, зав'язуючи стрічки капелюшка; стоячи перед дзеркальною шафою, вона сама собі усміхалася. Тоді, взявши Фредеріка під руку, змушувала і його подивитися в дзеркало.

— Як воно любо-мило, коли ми стоїмо так у парі!
О любчику мій! Я тебе оце з'їла б!

Тепер він був її річчю, власністю. Й через те обличчя її постійно сяяло, навіть у манерах з'явилася більша м'яккість; вона поповніла, і Фредерік вбачав у ній якусь перемену, хоча й не міг сказати, в чому вона полягає.

Одного дня вона повідомила йому як дуже важливу новину, що шановний пан Арну відкрив білизняну крамницю для колишньої робітниці зі своєї фабрики, що він кожного вечора приходив до неї, «багато витрачає; не далі як тиждень тому він подарував їй палісандрові меблі».

— Звідкіля ти знаєш? — спитав Фредерік.

— О, я знаю напевне!

За її наказом усе те вивідувала Дельфіна.

Виходить, вона любить Арну, коли це так цікавить її!
Він обмежився відповіддю:

— Що тобі до того?

Розанетту це запитання ніби здивувало.

— Але ж той паскудник винен мені гроші! Це ж неподобство — утримувати якусь погань! Хіба ні? — І з виразом переможної злости мовила: — Зрештою, вона його добряче ошукала! У неї ще три таких. Тим краще! Хай вона обчухрає його до останнього су, я буду тільки рада!

Арну з поблажливістю, властивою старечій любові, і справді давав бордосці попуск, і вона експлуатувала його.

Фабрика занепадала; справи були в жалюгідному стані; тож, силкуючись вибратись із нього, він спершу задумав одкрити кафешантан, де виконувалися б лише патріотичні пісні; за допомогою субсидії, на яку міністр дав би згоду, цей заклад став би вогнищем пропаганди і водночас джерелом його достатку. Відколи змінився урядовий курс, це стало вже неможливим. Тепер він мріяв про великий магазин військових головних уборів. Але для початку бракувало коштів.

Не був він щасливіший і в домашньому житті. Пані Арну ставилась до нього не так ласкаво, інколи навіть бувала й трохи сувора. Марта завжди ставала на батьків бік. Це побільшувало незгоду, і домашнє життя зробилося нестерпне. Він часто з самого ранку йшов з дому, довго прогулювався, щоб розвіятись, потім обідав десь у сільському шинку й поринав у роздуми.

Тривала відсутність Фредеріка порушувала його звички. Тож якось він з'явився в пообідню пору, благуючи Фредеріка заходити, як і колись; той пообіцяв.

Фредерік не наважувався повернутись до пані Арну. Йому здавалося, що він її зрадив. Але така поведінка була боягузством. Виправдань він не мав аніякісіньких. Потрібно було покласти край! І якось увечері він подався до них.

Пустився дощ, і він завернув у пасаж Жуффруа, як раптом до нього підійшов товстий чоловічок у картузі. При світлі, що падало з вітрини, Фредерік одразу впізнав Компена, оратора, що своєю пропозицією в клубі викликав такий регіт. Він опирався на руку якогось суб'єкта, в якого була червона шапка зуава, випнута верхня губа, жовте, як помаранча, лице і невеличка борідка; дивився він на свого приятеля великими захопленими очима.

Компен, певно, гордився ним, бо сказав:

— Познайомтесь із цим чолов'ягою! Він швець моїх друзів і патріот! Вип'ємо чого-небудь?

Фредерік подякував і відмовився, а Компен тут же став громити пропозицію Рато — каверзи аристократів. Щоб покінчити з тим, треба знову почати дев'яносто третій рік! Потім він запитав про Режембара та про ще кількох осіб, так само знаменитих, як-от: про Маслена, Сансона, Лекорню, Марешала та якогось Делор'є, впутаного в справу про карабіни, що їх було перехоплено в Труа.

Для Фредеріка все це було нове. Але Компен нічого більше не знав. Розстаючись із Фредеріком, він сказав:

— До скорої зустрічі, адже й ви берете участь?

— У чому?

— В телячій голові!

— Якій телячій голові?

— Ну й баламут! — відповів Компен і ляснув його по животі.

Обидва терористи пішли в кафе.

Минуло десять хвилин, і Фредерік уже не думав про Делор'є. Він стояв на хіднику вулиці Параді й дивився на вікна третього поверху, де за фіранками горіло світло. Нарешті він піднявся по сходах.

— Пан Арну вдома?

Покоївка відповіла:

— Нема. Але ви все-таки заходьте!

І рвучко розчинила двері.

Пані, це добродій Моро!

Вона встала, біліша за свого комірця. Вона тремтіла.

— Чому завдячую честь... таких несподіваних відвідин?

— Нічому! Просто бажанню побачити давніх друзів. — І, сідаючи, запитав: — Як ведеться панові Арну?

— Чудово! Але він десь пішов.

— А, розумію! Ті самі вечірні звички — потреба трохи розвіятись!

— А чому б ні? Після цілоденних обчислень мусить голова спочити!

Вона навіть стала хвалити чоловіка як трудягу. Фредеріка ці вихвалання драгували. На колінах у неї лежав шмат чорного сукна із синьою тасьмою.

— Що це у вас?

— Перешиваю кофтину для дочки.

— До речі, я щось її не бачу, де вона?

— В пансіоні, — відповіла пані Арну.

На очі їй навернулися сльози, вона стримувала їх, швидко орудуючи голкою. Він узяв номер «Ілюстрації», що лежав на столі коло неї.

— Карикатури Хама дуже смішні, правда?

— Так.

І вона знову поринула в мовчанку.

Раптом під поривом вітру задеренчали шиби.

— Ну й погода! — озвався Фредерік.

— Справді, це люб'язно з вашого боку, що ви прийшли під такий страшний дощ!

— О, я на те не зважаю! Я не з тих, кому дощ перешкоджає прийти на побачення!

— На яке побачення? — наївно спитала вона.

— Ви не пам'ятаєте?

Вона затремтіла й опустила голову.

Він злегка поклав їй на плече руку.

— Запевняю вас, що ви змусили мене тяжко страждати!

Відповіла вона якимось жалісним голосом:

— Але мені було страшно за дитину!

Тут вона розповіла йому про хворобу маленького Ежена і всі тривоги того дня.

— Дякую! Дякую вам! Я більше не сумніваюсь! Я люблю вас, як любив завжди!

— Та ні! Це неправда!

— Чому?

Вона холодно поглянула на нього.

— Ви забули про другу. Про ту, котру возите на кінні перегони. Жінку, чий портрет ви зберігаєте, вашу коханку!

— Авжеж! Ну й що? — скрикнув Фредерік. — Я нічого не заперечуватиму! Я негідник! Але вислухайте мене!

Якщо він жив із тією жінкою, то тільки з одчаю, це було неначе самогубство. Зрештою, він завдав їй чимало прикрощів, щоб помститися за власну ганьбу.

— Яке катування! Чи ви зрозумієте це?

Пані Арну, повернувши до нього своє прегарне лице, протягнула йому руку; вони заплющили очі, охоплені ніжним та безконечним сп'янінням, яке ніби заколисувало їх. Потім вони, сидючи й далі лице в лице, зовсім близько, довго дивилися одне на одного.

— Невже ви могли повірити, що я вас розлюбив?

Вона відповіла тихим, повним ласки голосом:

— Ні! Незважаючи ні на що, я в глибині душі відчувала, що це неможливо і що якогось дня перепона між нами впаде.

— Я також! І мені до смерті хотілося побачити вас.

— Одного дня, — провадила вона, — я в Пале-Роялі пройшла повз вас.

— Правда?

І він сказав їй, що був дуже щасливий, зустрівшись із нею в Дамбрезів.

— Але як я ненавидів вас того вечора, коли ми йшли звідти!

— Бідолашненький!

— Моє життя таке сумне!

— А моє!.. Якби самі лише печалі, турботи, приниження — все, що я змушена терпіти як дружина і як мати, то я б не скаржилась: адже усі ми помremo; та найстрашніше — моя самотність. Анікогісінько ж!

— Але ж я тут! Я!

— О, так!

В пориві ніжності вона, ридаючи, встала. Простягнула до нього руки, і вони, стоячи, обнялися, завмерли в довгому поцілунку.

Рипнув паркет. Поряд із ними стояла жінка, це була Розанетта. Пані Арну впізнала її; широко відкривши очі, повні здивування та обурення, вона розглядала її. Нарешті Розанетта промовила:

— Я прийшла поговорити в одній справі з паном Арну.

— Його тут нема, ви ж бачите.

— Так, правда! — сказала Капітанша. — Ваша служниця мала рацію! Перепрошую! — Вона повернулася до Фредеріка. — І ти тут!

Це тикання в її присутності примусило пані Арну почервоніти так, неначе вона дістала дошкульного ляпаса.

— Його тут нема, кажу вам іще раз!

Капітанша, роздивляючись на всі боки, спокійнісінько спитала Фредеріка:

— Ну що, поїдемо додому? Внизу чекає фіакр.

Він прикинувся, ніби не чує.

— Ну ж, ходімо!

— Так! Добра нагода! Ідіть! Ідіть! — сказала пані Арну.

Вони вийшли. Вона нахилилася через поруччя, щоб глянути їм услід, і на них із горішньої площадки впав пронизливий, болісний сміх. Фредерік підштовхнув Розанетту в фіакр, сам сів навпроти і всю дорогу не проронив жодного слова.

Образа, що вкрай забруднила Фредерікову честь, була завдана йому з власної вини. Він відчував ганьбу гнітючого приниження і водночас жаль за втраченим блаженством; коли він уже міг, нарешті, зазнати його, воно зникло без вороття! — і то через неї, через цю дівулю, повійницю! Йому хотілося задушити її, він задихався. Коли вони вернулися до себе в квартиру, він шпурнув капелюха на стілець, зірвав із себе краватку.

— Ну ж і втяла ти штуку! Що й казати!

Вона гордо стала перед ним.

— Ну й що? Що поганого я вчинила?

— Що? Ти шпигувала за мною!

— Хіба в тім моя вина? Чого ти ходиш розважатися до порядних жінок?

— Не твоє діло! Я не бажаю, щоб ти їх ображала!

— А чим же я її образила?

Він не міг нічого відповісти й кричав іще з більшою люттю:

— А тоді, ще на Марсовім полі...

— О, як ти набрид мені зі своїми колишніми!

— Негіднице!

Він замахнувся кулаком.

— Не вбивай мене! Я вагітна!

Фредерік відсахнувся.

— Брешеш!

— Глянь на мене!

Вона взяла свічника і піднесла до свого лиця.

— Знаєш, що це?

Шкіра її, всяяна жовтими цятками, якось дивно припухла. Фредерік не заперечував того, що було очевидне. Він розчинив вікно, пройшовся кілька разів по кімнаті, потім сів у крісло.

Ця подія була справжнім лихом, бо віддалювала їхній розрив, ламала всі його плани. Та й сама думка стати батьком здавалася йому безглуздою, неприпустимою. А, зрештою, чому? От якби на місці Капітанші... І він поринув у таку глибоку задуму, аж відчув щось на зразок галюцинації. Ось тут, на килимі перед каміном, йому привиділася дівчинка. Вона була схожа на пані Арну і трохи на нього самого, білолиця брюнетка, з чорними очима, видовженими брівками, в кучерявому волоссі бантик. О, як би він її любив! І йому здалося, ніби він чує її голосок: «Татку! Татку!»

Розанетта, що вже роздягалася, підійшла до нього, помітила у нього на віях сльозу і врочисто поцілувала в чоло. Він устав, кажучи.

— Ну що ж! Не вбивати ж того пуцьвірінка!

Тут вона пустилася базікати. Напевне ж буде хлопчик! Назовуть його Фредеріком. Треба вже зараз готувати йому придане. Бачачи, яка вона щаслива, він пройнявся жалем. Тепер, коли гнів його зовсім улігся, йому захотілося взнати причину її недавнього вчинку.

Річ у тім, що панна Ватназ саме цього дня подала їй до оплати векселя, термін якого давно минув, тож вона й кинулась до Арну, щоб узяти грошей.

— Я б дав тобі! — сказав Фредерік.

— Простіше було б відібрати в нього те, що мені належить, і вернути їй тисячу франків.

— Це принаймні все, що ти їй винна?

Вона відповіла:

— Звичайно!

Другого дня о дев'ятій вечора (час, що його вказав воротар) Фредерік з'явився до панни Ватназ.

В передпокої він наткнувся на купу меблів. Чути було музику й чиїсь голоси, і він пішов на ті звуки. Відчинивши двері, Фредерік попав на раут. При роялі, за яким сиділа дівчина в окулярах, стояв Дельмар, урочистий, як жрець, і декламував гуманного вірша про проституцію; його загробний голос підтримували важкі акорди металічного акомпанементу. Попід стіною сиділи жінки,

зодягнені здебільшого в чорні сукні без комірців і манжет. П'ять-шість чоловіків, усе люди глибокодумні, розташувалися на стільцях де попало. В кріслі сидів старий байкар — цілковита руїна; ядучий запах двох ламп мішався з пахощами шоколаду, розлитого по чашках, що стояли на ломберному столі.

Панна Ватназ, оперезана східним шарфом, сиділа в кутку біля каміна. По другий бік, навпроти неї, сидів Дюссардье; він, видно, почувався ніяково через своє становище. До того ж його пригнічувало це артистичне оточення.

Чи покінчила Ватназ із Дельмаром? Певно, ні. Проте вона, здавалося, ревнувала чесного прикажчика, і коли Фредерік попросив її на кілька слів, вона подала Дюссардье знак вийти з ними в спальню. Діставши тисячу франків, вона зажадала й відсотків.

— Не треба! — сказав Дюссардье.

— А ти помовч!

Ця малодушність такої хороброї людини була приємна Фредерікові як виправдання власної слабості. Він вернувся з викупленим векселем і вже ніколи не заводив мови про скандальний вчинок Розанетти в пані Арну. Але відтепер він став помічати всі вади Капітанші.

У неї був непоправно поганий смак, незбагненні лінощі, невігластво дикунки, яке доходило до того, що вона вважала великою знаменитістю лікаря Дерожі і з гордістю вітала його в себе разом із його дружиною, бо вони були «люди одружені». Вона педантичним тоном навчала житейської мудрості мадмуазель Ірму, бідолашне створіннячко, яке мало кволенький голос і прихильника в особі «дуже статечного пана», колишнього митного чиновника, великого мастака на картярські фокуси; Розанетта звала його «мій любий пузанчик». Так само нестерпно було слухати Фредерікові, як вона повторює всілякі безглузді вирази на зразок: «Воно мені не свербить!», «Це ж треба таке!», «Лусни — не здогадаєшся!» і т. ін.; а щоранку вона сама затято обмітала порох зі своїх декоративних витребеньок, надягнувши старі білі рукавички! Надто ж обурювало його Розанеттине ставлення до своєї служниці, якій вона видавала платню з постійними запізненнями і в якій навіть позичала гроші. У дні, коли вони розраховувались, обидві сварились, як базарні перекупки, а по тому мирилися, обіймалися. Сумно було залишатися з нею наодинці. Полегшення настало для нього, коли в пані Дамбрез відновилися вечори.

Там, у кожному разі, не нудьгуватимеш! Вона знала про світські інтриги, про призначення послів, які в тої чи тої кравчині майстри; якщо ж траплялися в її мові загальні місця, то вони завжди набували такої умовної форми, що фраза могла здаватися шанобливою або іронічною. Треба було бачити її в товаристві двадцяти гостей, з котрими вона розмовляла, нікого не обходячи увагою, викликаючи репліки, яких сама хотіла, уникаючи ризикованих! Простісінькі слова в її устах, здавалося, повідали якусь таїну; найменша усмішка навівала мрії; коротше кажучи, її чарівливість, як і чудові пахощі її парфумів, що завжди линули від неї, були чимось складним і незбагненим. Фредерік у її присутності щоразу зазнавав утіхи, якогось нового відкриття; а проте вона зустрічала його завжди з однаковим спокоєм, що нагадував дзеркальну гладінь прозорих вод. Але чому в її поведженні з племінницею був такий холод? Інколи вона навіть кидала на неї якийсь дивний погляд.

Тільки-но зайшла мова про шлюб, вона звернула увагу пана Дамбреза на кволе здоров'я «любої дитини» й одразу ж відвезла її на води в Баларюк. Коли вона вернулася, постали нові перешкоди; жених іще не здобув становища в світі, це палке кохання не заслуговує на серйозне ставлення; та й зачекати — не велике лихо. Мартінон відповів, що почекає. Його поведінка була вельми шляхетна. Він вихваляв Фредеріка. Більше того: він повчав його, яким чином сподобатися пані Дамбрез, навіть натякнув, що дізнався від племінниці про тітчині почуття до Фредеріка.

Щодо пана Дамбреза, то він був далекий від ревнощів, він оточив свого молодого друга увагою, радився з ним про різні речі, навіть піклувався про його майбутнє і якимось, коли зайшла мова про дядечка Рока, лукаво шепнув йому на вухо:

— Ви вчинили слушно!

І Сесіль, міс Джон, прислуга, воротар — геть усі в цьому домі ставилися до нього якнайкраще. Він бував тут щовечора, залишаючи Розанетту саму вдома. Майбутнє материнство настроїло її на серйозний, ба навіть трохи сумний лад, немовби її мучила якась тривога. На всі запитання вона відповідала:

— Ти помиляєшся! Я почувуюсь добре!

Річ у тім, що вона свого часу підписала ще п'ять векселів і, не насмілюючись сказати про це Фредерікові,

після того як він оплатив першого векселя, знову приходила до Арну, котрий письмово пообіцяв їй третину прибутків од газового освітлення по містах Лангедока (чудове підприємство!) і порадив не користатися з цього листа до зібрання акціонерів; збори відкладалися з тижня на тиждень.

Одначе Капітанша потребувала грошей. Вона скорше померла б, ніж попросила у Фредеріка. У нього брати вона не хотіла. Це могло осквернити їхню любов. Він і давав кошти на домашні потреби, але коляска, яку наймав помісячно, та інші витрати, неминучі відтоді, як він почав відвідувати Дамбрезів, не дозволяли йому вділяти більше грошей своїй полюбовниці. Двічі або тричі, вертаючись у незвичний час, він ніби помітив чоловічі спini, що шмигнули за дверима; та й вона часто виходила з дому, не бажаючи признаватися, куди йде. На днях він повинен був прийняти рішення. Він мріяв про інакше життя, цікавіше й шляхетніше. Той ідеал змушував його бути поблажливим до дому Дамбрезів.

Цей дiм становив інтимний закуток вулиці Пуатьє. Тут він зустрічав великого пана А., знаменитого Б., глибокодумного В., красномовного Г., колóса Д., старих тенорів лівого центру, паладинів правого, бургграфів «золотої середини», вічних простаків комедії. Його приголомшила ницість їхніх промов, їхня дріб'язковість, їхня задавнена лють, їхня безсовісність; усі ці люди, що подали голоси за конституцію, зі шкіри пнулися, аби знищити її, і дуже метушилися, випускали маніфести, памфлети, біографії. Юссоне створив у цій царині справжній шедевр, написавши біографію Фюмішона; Нонанкур займався пропагандою по селах, пан де Гремонвіль укоськував духівництво, Мартінон об'єднував молодих буржуа. Кожен старався в міру своїх сил, навіть Сізі. Міркуючи тепер серйозно, він день при дні роз'їжджав кабриолетом у справах їхньої партії.

Пан Дамбрез, як той барометр, постійно виражав останні коливання. Аби тільки заговорили про Ламартіна, як він зараз же наводив слова якогось простолюдця: «Досить нам ліри!» Кавеньяк у його очах був лише зрадником. Президент, яким він захоплювався протягом трьох місяців, починав падати в його думці (бо йому бракувало «необхідної енергії»); а що панові Дамбрезу потрібно було завжди мати якогось рятівника, то після подій біля Консерваторії вдячність його перекинулася на Шангар-

ньє... «Слава богу, Шангарньє... Будемо сподіватися, що Шангарньє... О! Нічого боятися, поки Шангарньє...»

Над усіх ставили пана Тьера — за його книжку проти соціалізму, в якій він показав себе як письменник і мислитель. Особливо ж висміювали П'єра Леру, котрий цитував у палаті філософів, глузували з фаланстерів. У театрі аплодували «Ярмаркові ідей» і порівнювали автора з Арістофаном. Фредерік подивився п'єсу, як і всі.

Політичні теревені й вишукані страви приглушували його моральне чуття. Хоч би якими нікчемними здавалися йому ці люди, він пишався знайомством із ними, і в душі йому хотілося домогтися шани в буржуа. Така коханка, як пані Дамбрез, допомогла б йому висунутись.

Він узявся робити все, що для цього потрібно.

Він траплявся їй назустріч, коли вона гуляла в театрі, не впускав нагоди зайти до неї в ложу привітатися і, взявши, о котрій годині вона ходить до церкви, ставав у меланхолійній позі за колоною. З приводу цікавих новин, довідок про концерти, книжок та журналів, які вони брали одне в одного, обоє постійно обмінювалися записками. Крім вечірніх візитів, Фредерік інколи навідував її і вдень; радість його зростала з кожним кроком, коли він проходив крізь браму, через двір, передпокій і дві вітальні; нарешті вступав він до її будуара, безгомінного, як могила, теплого, як альков, де його оточували м'які меблі і всілякі речі: шифоньєрки, екрани, чаші й таці — лакові, черепащачі, малахітові, зі слонової кістки, коштовні, часто повторювані витребеньки. Були дрібнички й простіші: три привезені з Етрета валуни, що правили замість прес-пап'є; фламандський чепчик, накинутий на китайську ширму; ці речі, проте, гармонійно поєднувалися між собою; разом узяті, вони навіть захоплювали своєю шляхетністю, що, певно, походила від висоти стелі, від пишноти порт'єр та довгих шовкових торочок, які спадали на позолочені царги табуретів.

Вона майже завжди сиділа на маленькій канапці біля жардиньєрки, що стояла при вікні. Присівши на великий пуф із коліщатами на ніжках, він говорив їй досить ширі компліменти, а вона поглядала на нього, трохи схиливши голову набік, і усміхалась.

Він читав їй вірші, складаючи в них усю душу, бо йому хотілося розчулити її, а також викликати захоплен-

ня. Вона перебивала його якимось глузливым зауваженням або практичним міркуванням, і розмова їхня раз у раз поверталася до вічного питання — Любові! Вони питали одне одного, що збуджує її, хто глибше відчуває її — жінка чи чоловік, і яка в тих відчуттях різниця. Фредерік намагався висловити свою думку так, щоб у ній не було ні грубості, ані банальності. Це оберталось на своєрідний поєдинок, часом приємний, часом нудний.

Поруч цієї жінки він не відчував ні того захоплення, котре, опанувавши всю його істоту, тягнуло його до пані Арну, ні тих безладних веселощів, що їх попервах збуджувала в ньому Розанетта. Проте він прагнув її як чогось незвичайного й неприступного, бо вона була знатна, бо вона була багата, бо вона була побожна, і уявляв, що почуття її так само вишукано-рідкісні, як її мережива, що в неї ладанки на тілі, що вона сором'язлива навіть у розбещеності.

Давня любов стала йому в пригоді. Він розповідав їй усе, що колись навівала йому пані Арну, — свої томління, свої тривоги, свої мрії, — говорив так, ніби все те збуджувала в ньому вона сама. Пані Дамбрез вислухувала ці слова як людина, що звикла до таких речей, і, не відштовхуючи його навпростець, не відступала ні кроку; йому не щастило звабити її, як Мартінонові не щастило одружитися. Щоб покінчити із залицяльником племінниці, вона звинуватила його, мовляв, він зазіхає лише на гроші, і навіть попросила чоловіка, щоб узяв його на випробу. Тож пан Дамбрез сказав молодикові, що за Сесіль, дочкою бідних батьків, немає посагу і що в неї — жодних «надій» на будь-що.

Мартінон, не повіривши тому чи зайшовши надто далеко, щоб ламати своє слово, а чи з дурнуватої упертості, яка переходить у геніальність, відповів, що батьківського статку, п'ятнадцяти тисяч ліврів ренти, їм вистачить. Банкіра зворушила така непередбачена некорисливість. Він обіцяв виклопотати для нього місце збирача податків та внести належну заставу, і в травні 1850 року Мартінон одружився з панною Сесіль. Весілля не справляли. Молоді того ж таки вечора виїхали в Італію. Другого дня Фредерік прийшов з візитом до пані Дамбрез. Йому видалося, що вона блідіша ніж звичайно. Два-три рази вона ущипливо заперечувала йому в якись дрібницях. Взагалі, всі чоловіки егоїсти.

Але ж трапляються й віддані, от хоч би й він.

— Еге ж! Такий, як і всі! — Очі в неї були червоні, видно, плакала. Вона силкувалась усміхнутись: — Даруйте мені! Я не маю рації! Просто мені в голову прийшли сумні думки!

Він нічого не розумів.

«Гай-гай! Вона, в кожному разі, не така вже й тверда, як я гадав», — подумав він.

Пані Дамбрез подзвонила, щоб подали склянку води, випила ковток і звеліла склянку забрати, а тоді стала скаржитися, що в неї погані слуги. Щоб розважити її, він запропонував себе в лакеї, запевнюючи, що зуміє подавати тарілки, змітати порошок з меблів, доповідати про гостей — словом, бути камердинером чи, скорше, егерем, хоча мода на них і минула. Йому хотілося б стояти в капелюсі з півнячим пір'ям на задній приступці її карети.

— А як велично ступав би я за вами, несучи на руках собача!

— Ви веселий, — мовила пані Дамбрез.

Хіба ж то не безглуздя, підхопив він, сприймати все серйозно? Прикрощів і так досить, не треба їх вигадувати. Ні про що не варто журитися. Пані Дамбрез підняла брови ніби на знак схвалення.

Така подібність думок надала Фредерікові більшої відваги. Колишні невдачі вже навчили його прозорливості. Він вів далі:

— Наші діди жили краще. Чому не піддатися пориву? Кінець кінцем, сама любов не така вже й важлива.

Але те, що ви кажете, аморальне!

Вона опустила на канапу. Він присів скраечку, біля самих її ніг.

— Невже ви не помічаєте, що я брешу? Адже щоб подобатися жінкам, потрібно вдавати з себе безтурботного блазня або шаленіти, як у трагедії! Вони глузують із нас, коли ми просто кажемо, що кохаємо їх. Мені здається, що ці гіперболи, які так потішають жінок, — профанація справжнього кохання; врешті вже й не знаєш, як його висловити, особливо... коли жінки... розумні

Вона дивилася на нього примружившись. Він говорить дедалі тихіше, нахилиючись до її обличчя.

— Так! Я вас боюсь! Може, я вас образив!.. Даруйте! Я не хотів усього цього казати! Це моя вина! Ви такі прекрасні!

Пані Дамбрез заплющила очі, і він здивувався з такою легкою перемоги. Високі дерева, що м'яко шуміли

в саду, завмерли. Нерухомі хмарини довгими червоними смугами розтяглися по небу, і все на світі ніби зупинилось. Йому неясно пригадалися подібні вечори, так само безгомінні. Де це було?..

Він опустився на коліна, взяв її руку й заприсягнувся на вічне кохання. Потім, коли він уже намірився йти, вона кивнула йому підійти й сказала зовсім тихо:

— Приходьте сьогодні на обід! Ми будемо самі!

Коли Фредерік опускався по сходах, йому здалося, що він став іншою людиною, що його обдає запахущий дух теплиць, що нарешті він вступає до вищих сфер, до світу патриціанських любовних зрад та великопанських інтриг. Щоб посісти там чільне місце, досить заволодіти такою жінкою, як ця. Жадібна до владарювання та дії, але поєднана шлюбом з людиною посередньою, для котрої надто багато зробила, вона, можливо, хотіла керувати кимось сильнішим? Тепер немає нічого неможливого! Він відчував себе здатним промчати верхи двісті миль, працювати кілька ночей підряд, не знаючи втоми; його серце було сповнене гордошів.

Тротуаром, поперед нього, понуривши голову, йшов якийсь чоловік у старому пальті; в нього був такий замучений вигляд, що Фредерік озирнувся, аби роздивитися його. Той підвів голову. Це був Делор'є. Він вагався. Фредерік кинувся йому на шию.

— Друзяко! Невже це ти?

І він повів його до себе, засипаючи питаннями.

Колишній комісар Ледрю-Роллена найперше розповів, яких довелося йому зазнати поневірянь. Через те що він консерваторам проповідував братерство, а соціалістам — пошану до законів, одні в нього стріляли, тоді як другі принесли мотузку, щоб його повішати. Після червневих подій комісара брутально витурили. Він переметнувся до змовників, котрі захопили зброю в Труа. За відсутністю доказів його відпустили. Потім революційний комітет відрядив його до Лондона, де на банкеті він побився зі своїми побратимами. Повернувшись до Парижа...

— Чому ж ти не прийшов до мене?

— Тебе ніколи не було вдома. Твій швейцар тримався якось таємниче, я не знав, що й подумати; крім того, мені не хотілося з'являтися переможеним.

Він стукав у двері демократії, пропонував служити їй пером, промовами, своєю діяльністю, але всюди його

відштовхували; йому не довіряли, і він змушений був продати годинника, книжки, білизну.

— Вже краще конати на Бель-Ільській каторзі разом із Сенекалем!

Фредеріка, що саме зав'язував краватку, ця новина ніби не надто схвилювала.

— Ага! То милого Сенекаля вислано?

Делор'є, із задрістю оглядаючи стіни, відповів:

— Не всім так везе, як тобі!

— Вибач мені, — мовив Фредерік, не помітивши натяку, — але я сьогодні обідаю не вдома. Обід тобі приготують; замовляй, чого заманеться! Лягай у моє ліжко!

Після такого сердечного вітання гризота Делор'є розвіялась.

— Твоє ліжко? Але ж... це заважатиме тобі.

— Та ні! У мене ліжко не одне!

— Ну, дуже добре, — усміхаючись, відповів адвокат. — А де ж ти обідаєш?

— У пані Дамбрез.

— То ти ще... дивись... і того...

— Ти надто цікавий, — сказав Фредерік з усмішкою, що підтверджувала припущення. Тоді глянув на годинника й сів. — Отаке-то! І не впадай у відчай, старий оборонцю народу!

— Красенько дякую! Нехай уже встрявають у те інші!

Адвокат ненавидів робітників, бо натерпівся від них у себе в провінції, в кам'яновугільній окрузі. Кожна копальня, обираючи власний тимчасовий уряд, давала йому свої накази.

— Зрештою, поведінка їхня всюди була добра — і в Ліоні, і в Ліллі, і в Гаврі, і в Парижі! Адже за прикладом фабрикантів, яким хотілося б усунути всі закордонні товари, ці добродії й собі домагалися вигнання всіх робітників — англійців, німців, бельгійців, савойців! Що ж до їхнього інтелекту, то яку роль відіграли за часів Реставрації їхні знамениті товариства підмайстрів? Тисяча вісімсот тридцятого року вони вступили в національну гвардію і навіть не здогадалися підкорити її собі! А сорок восьмого року хіба ж не на другий день виникли ремісничі цехи, кожен зі своїм прапором? Вони навіть вимагали призначити своїх депутатів, котрі піклувалися б тільки про їхні інтереси! Достоту, як оті представники цукрової промисловості, що тільки

й дбають про цукрові буряки! Ну, досить із мене цих негідників, котрі падають ниць то перед ешафотом Робесп'єра, то перед імператорським чоботом, то перед парасолом Луї-Філіппа, — досить із мене цієї погані, завжди відданої тому, хто затикає їй горлянку шматком хліба! І досі кричать про продажність Талейрана й Мірабо, але ж посильний, що стоїть унизу, продав би вітчизну за п'ятдесят сантимів, тільки-но пообіцяли б йому платити три франки за кожне доручення. О! Яку ми зробили хибу! Нам треба було з чотирьох кінців підпалити Європу!

Фредерік відповів на те:

— Бракувало іскри! Ви були всього-на-всього лише дрібними буржуа, і найкращі з вас були педанти! Що ж до робітників, то їм є на що скаржитись; бо за винятком одного мільйона, вирваного з бюджету і кинутого їм з такими підлими лестощами, та ще ваших фраз, ви ж нічого для них не зробили! Розрахункова книжка в руках хазяїна, і найманий робітник (навіть перед судом) лишається залежним од свого роботодавця, бо словам його не ймуть віри. Нарешті, республіка, мені здається, застаріла. Хто зна? Мабуть, прогрес може здійснювати лише аристократія або навіть окрема особистість. Ініціатива завжди йде згори! Народ — неповнолітній, що б там не казали!

— Може, й правда, — сказав Делор'є.

На думку Фредеріка, більшість громадян прагне лише спокою (Дамбрезів дім пішов йому на користь), і всі шанси на боці консерваторів. Проте цій партії бракує свіжих сил.

— Якби ти виступив кандидатом, я певен...

Він не докінчив. Делор'є зрозумів, обома руками провів по лобі, потім раптом сказав:

— А ти? У тебе ж ніяких перешкод? Чому б тобі не стати депутатом?

У департаменті Оби, де провадяться додаткові вибори, є вільна вакансія. Пан Дамбрез, обраний в Законодавчі збори, належить до іншої округи.

— Хочеш, я за це візьмуся?

Він добре знав тамтешніх шинкарів, учителів, лікарів, клерків та їхніх патронів.

Зрештою, ці селяни повірять у все, що завгодно!

Фредерік відчув, як знову загорається його честолюбство.

Делор'є додав:

— Ти підшукав би мені місце в Парижі.

— О, через пана Дамбреза це буде неважко!

— Оскільки ми вже заговорили про кам'яне вугілля, — вів далі адвокат, — скажи, що сталося з його товариством? Заняття в такому дусі саме по мені; я був би їм корисний, а сам зоставався б незалежним.

Фредерік пообіцяв повести його до банкіра за яких три дні.

Обід сам на сам із пані Дамбрез був пречудовий. Вона усміхалась йому, сидячи навпроти по другий бік столу, на якому під світлом висячої лампи стояв кошик із квітами; вікно було відчинене, і крізь нього видніли зорі. Говорили вони мало, мабуть, іще остерігаючись одне одного; та тільки-но слуги поверталися до них спиною, вони на мигах обмінювалися поцілунками. Він сказав їй, що має намір виставити свою кандидатуру. Вона схвалила його думку, навіть пообіцяла домогтися Дамбрезової підтримки.

Увечері завітало кілька друзів, щоб поздоровити її й висловити своє співчуття: вона ж, мабуть, пригнічена тим, що вже не бачить поруч себе небоги? І все-таки молоді добре зробили, вибравшись у подорож; згодом підуть діти, почнуться всілякі турботи! Тільки ж Італія не відповідає тим уявленням, які про неї склалися. А втім, вони ще перебувають у віці ілюзій, до того ж усе скрасить медовий місяць. Двоє гостей, що засиділися, були пан Гремонвіль та Фредерік. Дипломатові не хотілося йти. Нарешті опівночі він піднявся. Пані Дамбрез подала Фредерікові знак, щоб і він пішов із ним, і за послух подякувала йому потиском руки, надзвичайно ніжним.

Капітанша, побачивши його, скрикнула з радості. Вона вже від п'ятої години чекала на нього. Він виправдувався необхідністю зробити дещо для Делор'є. Фредерікове лице мало переможний вигляд, ніби осяяне ореолом, який засліпив Розанетту.

— Може, це завдяки чорному фраківі, що так личить тобі; тільки я ніколи не бачила тебе таким гарним! Який ти вродливий!

В пориві ніжності вона подумки заприсяглася більш нікому іншому не належати. Що б уже там не сталося, навіть якби довелося помирати в злиднях!

Її чудові вологі очі сяяли такою сильною жагою, що Фредерік притягнув її до себе на коліна і, потай захоплючись власною розбещеністю, подумав: «Який же я мерзотник!»

IV

Коли Делор'є з'явився до пана Дамбреза, банкір думав, як би оживити своє велике кам'яновугільне підприємство. Але на об'єднання всіх компаній в одну дивилися косо; кричали про монополію, ніби само таке діло не потребує величезних капіталів!

Делор'є, який щойно навмисне прочитав книжку Гобе й статті пана Шаппа в «Гірничому журналі», ґрунтовно ознайомився з цим питанням. Він пояснив, що закон 1810 року закріплює за концесіонером непорушне право. Зрештою, підприємству можна надати демократичного забарвлення; перечити ж об'єднанню кам'яновугільних шахт означало б постати проти самого принципу асоціацій.

Пан Дамбрез довірив йому свої нотатки для складання доповідної записки. Що ж до оплати його праці, то він надавав купу обіцянок, таких же прекрасних, як і туманних.

Делор'є вернувся до Фредеріка й розповів про свою розмову. А ще, виходячи, він побачив у під'їзді пані Дамбрез.

— Поздоровляю тебе, сто чортів!

Потім поговорили про вибори. Слід би щось придумати.

Через три дні Делор'є прийшов із списаним аркушем — призначеною для газети статтею, що являла собою відкритого листа пана Дамбреза, де той схвалював кандидатуру їхнього друга. Діставши підтримку консерватора й похвалу одного червоного, вона повинна була мати успіх. Як воно сталося, що капіталіст підписався під тим опусом? Адвокат, нітрохи не соромлячись, із власної ініціативи, показав своє писання спершу пані Дамбрез, якій воно видалося вельми влучним, і решту вона взялася влаштувати сама.

Фредеріка цей крок здивував, однак він схвалив його; а що Делор'є мав провадити переговори з паном Роком, то Фредерік розповів другові про свої взаємини з Луїзою.

— Наговори їм що завгодно: мовляв, діла мої геть розладнані і я влаштовую їх; вона ще досить молода, може почекаати!

Делор'є поїхав, а Фредерік став дивитися на себе як на людину надзвичайно спритну. Взагалі він відчував повне, цілковите вдовolenня. Радість від того, що він володіє багатою жінкою, нічим не затьмарювалася; його почуття були в повній гармонії з її середовищем. Тепер його життя зі всіх поглядів чудесне.

Мабуть, найприємніше було споглядати пані Дамбрез у її вітальні в товаристві кількох знайомих. Спостерігаючи, як вона ретельно дотримується пристойних манер, він уявляв її в інших позах; тим часом як вона холодно розмовляла з гостями, він згадував її любовне воркування; всілякі вияви уваги, що їх пожинала її добродієність, втішали його, немов тієї шаноби заслужив він сам, аж інколи його поривало вигукнути: «Та я ж знаю її краще, ніж ви! Вона моя!»

Невдовзі їхні стосунки набули розголосу і стали чимось усіма визнаним. Пані Дамбрез цілу зиму возила Фредеріка по світських салонах.

Він майже завжди приїжджав раніше за неї, тож бачив, як вона входить: плечі оголені, в руці — віяло, в волоссі — перли. Вона зупинялася на порозі, вирисовуючись у дверях, неначе в рамі, й робила легкий нерішучий рух, примружувала очі, щоб узнати, чи він тут. Вертаючись із гостини, вона запрошувала його в свою карету; по шибках поросив дощ; перехожі, як тіні, плентали брудними хідниками; а вони, притиснувшись одне до одного, дивилися на все те байдуже, із зневажливим спокоєм. Приїхавши, під різними приводами він іще добру годину залишався у неї в кімнаті.

Пані Дамбрез віддалась йому головним чином із нудьги. Але ця остання спроба не повинна була піти намарне. Їй кортіло збудити в ньому жагучу любов, вона почала засипати його лестощами, догоджати йому.

Вона посилала йому квіти, вигаптувала для нього сидіння стільця; щоб кожен його вчинок будив про неї спомин, подарувала йому портсигар, чорнильницю, силу-силенну всіляких дрібничок щоденного вжитку. Спершу ці запобігання зачаровували його, та незабаром стали здаватися цілком природними.

Вона сідала в фіакр і, доїхавши до якогось пасажу, відсилала його, а сама простувала далі пішки, з проти-

лежного боку виходила на тротуар і, тулячись попід мурами, з подвійною вуаллю на обличчі, добиралася до вулиці, де Фредерік, що вже стояв на чатах, швидко брав її під руку і приводив до себе. Він одпускав своїх двох лакеїв, а швейцара спроваджував з якимись дорученнями; вона озиралася довкола; боятися не було чого, і вона полегшено зітхала, як той вигнанець, що знову побачив батьківщину. Удача надала їм сміливості. Їхні побачення почастишали. Якось увечері вона раптом з'явилась до нього в бальному вбранні. Такі сюрпризи могли бути небезпечні; він покартав її за необачність; до того ж вона справила на нього прикре враження. Відкритий корсаж надто оголював її худючі груди.

Тут він збагнув те, що приховував од себе, — чуттєве розчарування в ній. І все-таки він прикидався палко закоханим; але щоб викликати пристрась, йому доводилося будити в пам'яті образ Розанетти або пані Арну.

Завдяки цій млявості почуттів голова його залишалася цілком вільною, і він, як ніколи досі, прагнув посісти високе становище в світі. Оскільки в нього така опора, то, принаймні, потрібно з неї скористатися.

Якось уранці, в середині січня, до нього в кабінет зайшов Сенекаль і у відповідь на здивований вигук сказав, що він тепер секретар Делор'є. Він навіть передав йому листа. У ньому були добрі новини, а проте адвокат картав його за недбальство; слід було приїхати самому.

Майбутній депутат відказав, що вирушить туди після-завтра.

Сенекаль не висловив своєї думки про його кандидатуру. Говорив він про себе та становище в країні.

Хоч би яке воно було невтішне, воно його радувало, бо йшлося до комунізму. По-перше, сам уряд веде до того, оскільки з кожним днем дедалі більше справ, якими орудує сама держава. Що ж до власності, то конституція сорок восьмого року, попри свої слабості, не надто жалувала її в ім'я загального добра; відтепер держава може брати все, що вважає для себе придатним. Сенекаль заявив, що він за міцну владу, і Фредерік почув у його речах перебільшений відгук своїх власних слів — того, що він казав Делор'є. Республіканець уже навіть громив неспроможність мас.

— Робесп'єр, захищаючи права меншості, віддав Людовіка Шістнадцятого на суд Конвенту і врятував на-

род. Наслідки діла узаконюють його. Диктатура інколи неминуча. Хай живе тиранія, якщо тільки тиран чинить добро!

Розмова тривала довго, і на відході Сенекаль признався (може, це й була мета його візиту), що Делор'є дуже занепокоєний Дамбрезовою мовчанкою.

Але пан Дамбрез був хворий. Фредерік навідував його щодня, — він, як людина близька, мав доступ до хворого.

Відставка генерала Шангарньє вельми стривожила капіталіста. Того ж вечора у нього почалася гарячка і так душило в грудях, що він не міг улежати. Після п'явок відразу полегшало. Сухий кашель минув, дихання стало спокійніше, а за тиждень він, ковтаючи бульйон, сказав:

— Ну, пішло на покращання! Але я трохи не вирушив був у далеку дорогу!

— Без мене не можна! — вигукнула пані Дамбрез, даючи зрозуміти, що вона не змогла б його пережити.

Замість відповіді він поглянув на неї та її полюбовника з якоюсь дивною посмішкою, що поєднувала воднораз і покірливість долі, і поблажливість, і глузливість, і навіть ніби жарт, майже веселий натяк.

Фредерік хотів їхати в Ножан, пані Дамбрез була проти, і він то пакував, то розпаковував валізи, залежно від того, загострювалась хвороба чи відпускала.

Раптом у пана Дамбреза пішла кров горлом. «Князі науки», що лікували його, не сказали нічого нового. Ноги хворого напухли, кволість побільшилась. Кілька разів він виявляв бажання побачити Сесіль, що перебувала на другому кінці Франції разом із чоловіком, якого місяць тому було призначено збирачем податків. Банкір велів конче викликати її. Пані Дамбрез написала три листи й показала їх чоловікові.

Не довіряючи навіть сестрі-жалібниці, вона не залишала його й на секунду, зовсім не лягала спати. Знайомі, що розписувалися в швейцара, з глибокою пошаною питали про неї, а перехожі проймалися повагою, коли бачили, як багато соломи лежало на бруківці під вікнами.

Дванадцятого лютого о п'ятій годині почалося страшне кровохаркання. Черговий лікар попередив про небезпеку. Кинулись по священика.

Поки пан Дамбрез сповідався, дружина звіддалік із цікавістю дивилася на нього. Після того молодий лікар поставив шпанську мушку і далі стежив за хворим.

Лампи, заслонені меблями, нерівно освітлювали кімнату. Фредерік і пані Дамбрез, стоячи в ногах постелі, не зводили очей із мрущого. Біля віконної ніші півголосом розмовляли священник і лікар; сестра-жалібниця, стоячи навколішки, бурмотіла молитви.

Нарешті почулося хрипіння. Руки холонули, лице почало бліднути. Інколи він несподівано глибоко зітхав; зітхання ставали дедалі рідші; вихопилося кілька невиразних слів; він легенько зітхнув, тоді закотив очі, і голова боком упала на подушку.

Якусь хвилину всі стояли непорушно.

Пані Дамбрез наблизилась і спокійно, просто виконуючи обов'язок, закрила йому очі.

Потім вона розвела руки, звиваючись всією постаттю, як у нападі стримуваного розпачу, і вийшла з кімнати, спираючись на руки лікаря й сестри-жалібниці. За чверть години Фредерік піднявся до неї в спальню.

Там чулись незбагненні пахощі, які походили від тендітних вишуканих речей, що сповнювали кімнату. На постелі лежала чорна сукня, різко виділяючись на рожевому покривалі.

Пані Дамбрез стояла край каміна. Він не сподівався од неї надмірної скорботи, проте, гадаючи, що вона трохи засмучена, запитав співчутливо:

— Ти страждаєш?

— Я? Нітрохи!

Обернувшись, вона помітила сукню і стала її роздивлятися; тоді сказала, щоб він не стримувався:

— Пали, якщо хочеш! Ти ж у мене! — І глибоко зітхнула: — Боже милий! Яке полегшення!

Фредеріка здивував цей вигук. Цілуючи їй руку, він зауважив:

— Але ж нам не перешкоджали!

Цей натяк на безцеремонність їхніх любощів, видно, дошкулив пані Дамбрез.

— Ах! Ти ж не знаєш, які я робила йому послуги, яких мусила зазнавати тривою!

— Правда?

— Авжеж! Хіба можна було жити спокійно, бачачи завжди під самим носом оту байстрючку, оте дівчисько, що він прівів у дім через п'ять років після одружен-

ня? Якби не я, він уже напевне задля неї вчинив би якийсь безглуздя.

Потім вона розповіла йому про свої справи. За шлюбним контрактом вони окремо посідали кожен свої статки. Її майно становило триста тисяч франків. Пан Дамбрез, на випадок своєї смерті, відписав їй п'ятнадцять тисяч ліврів річного прибутку разом із будинком. Але трохи пізніше він склав заповіт, згідно з яким передавав їй усю свою спадщину; вона оцінювала його статки, скільки це було можливо зробити зараз, більше ніж на три мільйони.

Фредеріка це ошелешило.

— Було за чим упадати, скажи? Зрештою, я також сприяла його збагаченню! Тож і захищала своє добро. А то Сесіль обдерла б мене до нитки, це було б несправедливо.

— Чому вона не приїхала побачитись із батьком? — поцікавився Фредерік.

Почувши це питання, пані Дамбрез пильно втупилася у нього, а тоді сухо відповіла:

— Не знаю. Мабуть тому, що безсердечна! О, я бачу її наскрізь! Зате вона не дістане від мене жодного су!

Але ж вона не обтяжувала її, в кожному разі після одруження.

— Оте мені ще одруження! — посміхнулася пані Дамбрез.

І вона взялася розповідати, що занадто носилась із тією дурепою, заздрісною, користолобною, лукавою. «Всі вади батенька!» Вона ганила її дедалі більше. Не було створіння брехливішого, до того ще й немилосердного, черствого, мов каменюка. «Лиха людина, лиха!»

Схибити може всякий, навіть наймудріший. Допустилася хиби й пані Дамбрез, давши волю злості. Фредерік, сидючи навпроти неї в фотелі, міркував; все це його шокувало.

Вона встала і, підійшовши, легенько сіла йому на коліна.

— Тільки ти хороший! Я люблю лише тебе!

Вона дивилася на нього, серце її пом'якшало, через нервову реакцію виступили на очах сльози, і вона прошепотіла:

— Хочеш зі мною одружитися?

Спершу йому здалося, що він не розчув. Таке багатство приголомшило його. Вона голосніше спитала знову:

— Хочеш зі мною одружитися?

Нарешті він, усміхаючись, мовив:

— Ти сумніваєшся?

Потім його охопив сором, і, щоб якось загладити вину перед небіжчиком, він зголосився провести біля нього ніч. Але, ніяковіючи через такі добромисні почуття, він, ніби збайдужа, додав:

— Це, мабуть, виглядатиме пристойніше.

— Мабуть, і справді так, — погодилася вона, — перед слугами!

Ліжко зовсім висунули з алькова. Черниця стояла в ногах, при узголів'ї стояв священик, уже інший, високий худий чоловік, що скидався на іспанця, з виду фанатик. На нічному столику, застеленому білою серветкою, горіло три свічки.

Фредерік сів на стілець і став дивитися на небіжчика.

Обличчя було жовте, як солома; по куточках рота — сліди запеченої кривавої піни; голова пов'язана фуляром; лежав він у плетеній жилетці, зі срібним розп'яттям у руках, схрещених на грудях.

Скінчилося це життя, сповнене марноти! Скільки він їздив по канцеляріях, скільки підбивав рахунків, скільки справ залагоджував, скільки вислуховував звітів! Скільки теревенів, усмішок, поклонів! Адже він вітав Наполеона, козаків, Людовіка XVIII, 1830 рік, робітників, кожний уряд, так ніжно любив усяку Владу, що ладен був сам платити, аби тільки його купили.

Він залишив по собі ла-фортельський маєток, три промислові підприємства в Пікардії, ліс Крансе в департаменті Іонни, ферму під Орлеаном, цінне рухоме майно.

Так Фредерік перераховував його багатства, а вони ж повинні перейти до нього! Спершу він подумав, що «скажуть люди» про дарунок, який він піднесе своїй матері, про свої майбутні виїзди, про старого кучера їхньої родини, якого він зробить своїм швейцаром. Ліврею, звичайно, буде інша. У великій вітальні він влаштує свій робочий кабінет. Викинувши три стіни, на третьому поверсі можна розташувати картинну галерею. Внизу, можливо, знайдеться місце для турецької лазні. А на що б його використати Дамбрезову контору, оту неприємну кімнату?

Коли священик ськак носа або черниця розворушувала вугілля в каміні, марення його нагло обривалися.

Але сама дійсність нагадувала про них: труп і досі лежав тут. Повіки небіжчика розтулилися, і зіниці, хоч вони й взялися темною липучою пеленою, дивилися з якимось нестерпно загадковим виразом. Фредерік наче бачив у них осуд собі і майже відчував докори сумління, бо ніколи не міг поскаржитися на цю людину, яка, навпаки... «Та годі! Старий негідник!» І він пильніше втуплював у нього погляд, щоб підбадьоритись, і подумки кричав йому: «Ну й що? Хіба я тебе вбив?»

Священик читав молитви, черниця, вклякнувши, дрімала; полум'я трьох свічок стало довше.

Уже дві години чулося глухе гримотіння возів, що тяглися до Критого ринку. Вікна посвітліли; проїхав фіакр, потім по бруківці подріботів табун ослиць, долинули вдари молота, крик вуличних торговців, звуки різка; все зливалося в потужному голосі Парижа, що починав прокидатися.

Фредерік узявся за клопоти. Найперше він подався до мерії, щоб заявити про смерть; потім, коли лікар видав свідоцтво, він знову заїхав у мерію сказати, на якому кладовищі сім'я хоче поховати небіжчика, і домовився про все в бюро похоронних процесій.

Службовець показав проспект і реєстр, де значилися різні види поховання та всі подробиці обряду. Який бажають катафалк — критий чи із султанами; чи коні мають бути із заплетеними гривами, чи слуги з галунами, вензель чи герб? Може зволите похоронні смолоскипи, людину, котра несла 6 ордени? Скільки потребуєте карет? Фредерік не скупився; пані Дамбрез вирішила нічого не шкодувати.

Потім він пішов до церкви.

Вікарій, котрий видав похованням, найперше почав картати похоронну службу; людина, яку найняли нести ордени, таки непотрібна; краще 6 замовити якнайбільше свічок! Вирішили, що поминальна відправа буде з органом. Фредерік підписав угоду, зобов'язавшись усе оплатити.

Звідси він поїхав до Ратуші купити на кладовищі місце. Два метри завдовжки і метр завширшки, воно коштувало п'ятсот франків. Місце купується на п'ятдесят років чи навечно?

— Авжеж, навечно! — сказав Фредерік.

Він гаряче брався за ці клопоти, докладаючи до того всіх зусиль. У дворі особняка на нього чекав різьбяр

по мarmуру, щоб показати йому проекти пам'ятників у грецькому, єгипетському, мавританському стилях та ознайомити з кошторисом; але домашній архітектор уже обміркував це питання з удовою, а на столі в вестибюлі лежали всілякі оголошення про чистку матраців, дезинфекцію кімнат і різні способи бальзамування.

По обіді він поїхав до кравця замовити траур для слуг; зрештою, довелося іще раз навідатися туди, бо він замовив рукавички замшеві, а потрібно було шовкові.

Коли він з'явився другого дня о десятій годині, у великій вітальні вже зібралося чимало люду, і майже всі з печальним виглядом, підходячи одне до одного, казали:

— Ще місяць тому я бачив його! О господи! Така доля чекає нас усіх!

— Та вже ж, але постараємось, щоб це сталося якомога пізніше!

По тому, вдоволено посміюючись, починали розмову, аж ніяк не відповідну до обставин. Нарешті розпорядник на похороні, за французьким звичаєм, у чорному фракці й коротких штанах, у плащі з плерезами, зі шпагою при боці і трикутним капелюхом під пахвою, вклонивсь і мовив традиційні слова:

— Панове, прошу вас, будь ласка.

Процесія рушила.

Був день квітникового базару на площі церкви св. Магдалини. Погода стояла ясна й тепла; вітерець, що ледь-ледь похитував парусину яток, надував по краях величезне чорне сукно, яке висіло над головним входом до храму. На ньому в оксамитових квадратах тричі було зображено герб пана Дамбреза. То була на чорному тлі затиснена в кулак золота лівиця, в срібній рукавичці, із графською короною й девізом: «*Всіма шляхами*».

Важку труну внесли по східцях, і всі зайшли до храму.

Шість приділів, півкруг за вівтарем і сидіння були обтягнені чорним. У кінці хорів мари, обставлені високими свічками, утворювали суцільне жовте с'яво. З двох кутків у канделябрах горів спирт.

Найзнатніші посіли місця при вівтарі, решта — в нефі, й служба почалася.

За винятком кількох осіб, усі були такі невігласи в церковних обрядах, що розпорядник похорону мусив час од часу подавати знак піднятися, стати навколішки, знову сісти. Орган і два контрабаси чергувалися з голосами півчих; в проміжках було чути, як бубонів

біля вітваря священник; потім спів і музика починалися знову.

Із трьох бань сіялося матове світло; але крізь одчинені двері горизонтальними смугами ринули потоки денного світла, що падало на всі ці непокриті голови, а в повітрі, на половині висоти церкви, коливалися сутінки, пронизані відблесками золотих оздоб на ребрах склепіння і на листі капітелей.

Щоб трохи розвіятись, Фредерік став прислухатися до «Dies irae»¹; він розглядав присутніх, намагався роздивитися живопис — події з життя святої Магдалини, але малювання було надто високо. На щастя, поруч нього сів Пеллерен і зараз же почав безконечно довго розводитися про фрески. Ударив дзвін. Стали виходити з церкви.

Катафалк, задрапований сукном і оздоблений високим плюмажем, рушив до кладовища Пер-Лашез; везли його четверо вороних коней із заплетеними гривами, із султанами на головах, покритих до самих копит широкими попонами в срібному гаптуванні. Кучер був у ботфортах і трикутному капелюсі із довгим спадистим крепом. За шнури повоза трималися четверо: квестор палати депутатів, член генеральної ради департаменту Оби, представник кам'яновугільного товариства і Фюмішон як близький друг. За катафалком їхали коляска небіжчика та дванадцять траурних карет. Позаду, серединою бульвару, йшли провожаті.

Перехожі зупинялися, щоб подивитися на процесію, жінки з немовлятами на руках ставали на стільці, а люди, що позаходили в кафе випити кухоль пива, появлялись у вікнах, не розстаючись із більярджними киями.

Дорога була довга, і — як водиться на парадних обідах, де гості спершу поводяться стримано, а потім стають балакучі, — загальна скутість незабаром розвіялась. Тільки й мовилося про те, що палата відмовила президентів в асигнуваннях. Пан Піскаторі тримався надто різко, Монталамбер — «прекрасний, як завжди», панам Шамболеві, Піду, Кретонові, коротше кажучи, всій комісії, мабуть, слід би прислухатися до думки панів Кантен-Бошара та Дюфура.

Розмови тривали й на вулиці Рокет, облямованій крамницями, де на вітринах видно лише самі ланцюжки

¹ «День гніву» — назва поминального співу католицької відправи (латин.).

з кольорового скла й чорні кружала із золотими візерунками та літерами, що надає цим крамницям подоби печер, повних сталактитів або посудних магазинів. Перед цвинтарними ґратами всі раптом замовкли.

Між деревами височіли надгробки, стесані навскіс колони, піраміди, каплички, дольмени,obelіски, склепи етруського стилю з бронзовими дверима. У деяких були влаштовані, сказати б, могильні будуари, з садовими кріслами та складаними стільцями. З ланцюжків на урнах лахміттям звисало павутиння, порошок покривав атласні банти букетів і розп'яття. У загорожах, над могилами, всюди вінки безсмертників і свічники, вази, квіти, чорні диски, оздоблені золотими літерами, гіпсові статуетки — хлопчики, дівчатка, янголята, що висіли в повітрі на латунних дротиках; над головами деяких були влаштовані навіть цинкові дашки. З надмогильних стел, звиваючись, немов удави, спускалося аж на кам'яні плити масивне мотуззя з витого скла, чорного, білого, блакитного. Сонце, падаючи на нього, ряхтіло поміж чорних дерев'яних хрестів, а повіз повільно посувався в гліб широких алей, брукованих, як міські вулиці. Колеса, стукаючи в осі, час од часу клацали. Жінки, стоячи навколішки і торкаючись сукнями трави, тихенько гомоніли з небіжчиками. Над зеленню тисів здіймався білястий дим. Там палили старі вінки.

Могила пана Дамбреза була між могилами Манюеля та Бенжамена Констана. З цього місця починається прикрий спуск, урвище. Внизу видно зелені верхів'я дерев, далі — димарі парових помп, а за ними — все велике місто.

Поки виголошували промови, Фредерік міг милуватися на краєвид.

Першу з них було сказано від імені палати депутатів, другу — від імені генеральної ради Оби, третю — від імені кам'яновугільної компанії Сони й Луари, четверту — від імені агрономічної спілки Іонни; виголосили промову й від імені добродійного товариства. Нарешті стали розходитись, аж тут якийсь невідомий почав шосту промову — од імені товариства ам'єнських антикварів.

І кожен користався з нагоди громити соціалізм, жертвою якого став пан Дамбрез. Видовище анархії і його відданість порядкові — он що вкоротило йому дні. Вихваляли його мудрість, його чесність, щедроту і навіть

мовчазливість у ролі народного представника, бо, якщо він не був красномовцем, то натомість відзначався такими позитивними рисами, стократ вартнішими, як... і таке інше. А там пішли всі ті слова, котрі й належить говорити за таких обставин: «передчасний кінець», «вічна скорбота», «інший світ», «прощай чи, скорше, до зустрічі!»

Посипалася земля впереміш із камінцями, і вже нікому на світі не було до нього діла.

Про небіжчика ще трохи поговорили, йдучи кладовищем, і не надто стримувались у міркуваннях про нього. Юссоне, що мав дати в газетах замітку про похорон, навіть пригадав і висміяв усі промови: адже, зрештою, поштивий Дамбрез був за останнього царювання одним із найпомітніших *хабарників*. Потім траурні карети порозвозили цих буржуа по їхніх конторах, церемонія тривала не надто довго, тож усі були задоволені.

Фредерік, стомлений, поїхав додому.

Коли він другого дня з'явився до пані Дамбрез, йому сказали, що господиня порядкує внизу, в конторі. Папки, шухляди були с'як-так відкриті, рахункові книги розкидані, згорток паперів із написом «Безнадійні стягнення» валявся долі; Фредерік трохи не впав, на нього наткнувшись, і підняв його. Пані Дамбрез, здавалося, потонула в глибокому кріслі.

— В чім річ? Чого ви тут? Що сталося?

Вона рвучко схопилася.

— Що сталося? Я розорена, розорена! Розумієш?

Нотар, пан Адольф Ланглуа, запросив її до себе в контору й передав зміст заповіту, що його склав її чоловік ще до їхнього одруження. Він усе заповідав Сесіль, а другий заповіт утрачено. Фредерік геть поблід. Певно, вона погано шукала.

— Таж подивись! — відповіла пані Дамбрез, показуючи на кімнату.

Обидві вогнетривкі шафи були відчинені, замки порозбивані молотком; вона ще раз перерила письмового стола, обнишпорила шафи в стінах, витріпала солом'яні постільки, аж раптом пронизливо скрикнула й кинулась у куток, де зараз тільки помітила скриньку з мідним замком; відкрила її — анічогісінько!

— Ох, негідник! А я так самовіддано доглядала його! І вона заридала.

— А може, заповіт деінде? — мовив Фредерік.

— Та ні! Він був тут, у вогнетривкій шафі. Я недавно бачила. Він його спалив! Я певна!

Якось, на початку своєї хвороби, пан Дамбрез заходив сюди підписати документи.

— Отоді він і викинув цей фортель!

І вона, знесилена, впала на стілець. Мати в скорботі за померлою дитиною не так побивається над порожньою коліскою, як горювала пані Дамбрез перед опустілими шафами. Хай там що, а горе її, незважаючи на ницість мотивів, здавалося таким глибоким, аж він, пробуючи втішити її, сказав, що це, зрештою, ще не злидні.

— Ні, це таки злидні, якщо я не можу запропонувати тобі великих статків!

Йй діставалося лише тридцять тисяч річного прибутку, не враховуючи особняка, вартого, мабуть, яких тисяч вісімнадцять — двадцять.

Хоча й це, як на Фредеріка, було багатством, однак він відчував розчарування. Прощайте, мрії! Прощай, розкішне життя, на яке він цілився! Почуття честі спонукувало його одружитися з пані Дамбрез. Хвилину поміркувавши, він ніжно сказав:

— Зі мною будеш ти!

Вона кинулась йому в обійми, і він пригорнув її до своїх грудей із ніжністю, в якій було почасти й захоплення самим собою. Пані Дамбрез, угамувавши сльози, підняла на нього лице, що сяяло щастям, і взяла його за руку.

— О, я ніколи не сумнівалася в тобі! Я на це розраховувала!

Така завчасна впевненість у тому, що він сам розглядав як шляхетний вчинок, не сподобалася молодикові.

Потім вона завела його до себе в спальню, і вони стали складати плани. Фредерік повинен тепер подумати про свою кар'єру. Вона навіть дала йому чудову пораду щодо його кандидатури.

Найперше потрібно завчити дві-три фрази з політичної економії. Тоді слід обрати собі спеціальність, скажімо, зайнятися конярством, написати кілька статей з питань місцевого характеру, завжди мати на своїм боці поштові або тютюнові контори, робити безліч дрібних послуг. Пан Дамбрез міг правити в цьому розумінні за взірець. Так, одного разу, проїжджаючи разом із друзями в шарабані селом, він звелів кучерові зупинитися перед крамницею шевця й купив своїм гостям двана-

дцять пар взуття, а для себе — страшні чоботиська, і навіть набрався хоробрості носити їх аж три тижні. Ця історія розвеселила їх. Пані Дамбрез розповіла й інші, пожвавшала й помолоділа і знову стала граціозна й дотепна.

Вона схвалила його намір негайно поїхати в Ножан. Вони ніжно розсталися; на порозі вона ще раз шепнула йому:

— Ти ж мене любиш, правда?

— Навіки, до смерті! — відповів Фредерік.

Удома чекав на нього посильний із цидулкою, написаною олівцем, де повідомлялося, що Розанетта має ось-ось родити. Останнім часом він був так заклопотаний, що й не думав про це. Вона перебувала в спеціальному домі в Шайо.

Фредерік найняв фіакар і подався туди.

На розі вулиці Марбеф він побачив дощечку, на якій було написано великими літерами: «Лікарня з відділенням для породіль. Утримує пані Алессандрі, акушерка першого класу, що закінчила Інститут материнства, авторка численних праць» і т. ін. З вулиці, над хвірткою, яка заміняла браму, напис повторювався (без слів «з відділенням для породіль»): «Лікарня пані Алессандрі» — а далі всі звання.

Фредерік постукав дверним молотком.

Покоївка з манерами субретки провела його до вітальні, де були стіл червоного дерева, крісла, оббиті гранатовим оксамитом, і годинник під скляним ковпаком.

Майже відразу ввійшла господиня. Це була висока брюнетка років сорока, з тонким станом, гарними очима, світськими манерами. Вона повідомила Фредеріка, що мати щасливо звільнилась од тяжу, і повела до її палати.

Розанетта зустріла його з несказанною усмішкою і, ніби задихаючись у хвилях любові, потопаючи в них, тихо сказала:

— Хлопчик... там, там! — і показала на колисочку біля свого ліжка.

Він одхилив заслонки й побачив серед білизни щось жовтаво-червоне, страшно зморщене; воно неприємно пахло й верещало.

— Поцілуй його!

Аби приховати свою відразу, він сказав:

Але ж я боюся, щоб не зробити йому боляче.

— Ні, ні!

Тоді він ледь торкнувся губами своєї дитини.

— Він весь — у тебе!

І вона кволими руками обійняла його за шию з такою палкою ніжністю, якої він ніколи ще не зазнавав од неї.

Йому навернулися спомини про пані Арну. Він до-рікав собі, бо здалося чимось страхітливим одурити це бідолашне створіння, котре любило й страждало з усією чистосердечністю своєї вдачі. Впродовж кількох днів він просиджував у неї до самого вечора.

Вона почувалася щасливою в цьому відлюдному до-мі; віконниці з фасаду були завжди зачинені; кімната її, обтягнута світлим штофом, виходила в великий сад; пані Алессандрі, єдиною вадою котрої було те, що вона го-ворила про знаменитих лікарів як про своїх близьких друзів, всіляко піклувалася про неї; її компаньйонки, майже всі провінційні дівчата, страшенно нудьгували, бо їх ніхто не навідував; Розанетта помітила, що їй заз-дрять, і з гордістю сказала про це Фредерікові. Розмов-ляти, однак, доводилося стиха: внутрішні стінки були дуже тонкі, і, незважаючи на безугавне бренькання фортепіано, всі напружували слух, намагаючись щось почути.

Нарешті зібравшись їхати в Ножан, він раптом отри-мав листа від Делор'є.

З'явилось два нових кандидати: один — консерватор, другий — червоний; третій, який би він не був, не міг сподіватися на успіх. Винен був сам Фредерік — він про-гавив сприятливий момент, йому слід було приїхати раніше, поклопотатися. «Ти навіть не показався на сільськогосподарській виставці!» Адвокат докоряв йому, що в нього немає зв'язку з газетами. «От коли б ти свого часу послухав моєї ради! Якби у нас була власна газета!» Він наполягав на цьому. Зрештою, багато з тих, котрі голосували б за нього з пошани до пана Дамб-реза, тепер одпадуть. Серед них був і Делор'є. Не маючи чого сподіватися від капіталіста, він зрікся свого під-опічного.

Фредерік приніс цього листа од пані Дамбрез.

— Виходить, ти не був у Ножані? — спитала вона.

— Чому ти запитуєш?

— Три дні тому я бачила Делор'є.

Взнавши про смерть її чоловіка, адвокат прийшов забрати записки про кам'яновугільне підприємство

і запропонував свої послуги як повірник. Фредерікові це видалося дивним: а що робив його друг там, у Ножані?

Пані Дамбрез кортіло дізнатися, чим займався Фредерік із часу їхнього розстання.

— Я був хворий, — відповів він.

Ти повинен був хоч би повідомити мене.

— О, не варто було.

До того ж він мав силу-силенну всілякої мороки, ділових побачень, візитів.

Відтоді Фредерік вів подвійне життя: ночував неухильно в Капітанші, а другу половину дня проводив у пані Дамбрез, тож вільного часу лишалося ледве година на день.

Дитина була в селі, в Андійї. Батьки навідували її щотижня.

Хата годувальниці стояла край села в глибині похмурого, немов криниця, двору, на ньому валялася порозтрешувана солома, порпалися кури, під повіткою стояв візок для овочів. Розанетта відразу ж кидалася палко цілувати свого малюка й, охоплена якимось шаленством, починала метушитися, пробувала доїти козу, їла простий домашній хліб, вдихала запах гною, навіть хотіла взяти грудочку його в носову хустку.

Потім вони рушали в далеку прогулянку; вона підходила до садівництва, наламувала гілок бузку, що звисав поверх муру, гукала на віслюка, запряженого в бідку: «Но! Поїхали!» Зупинившись, роздивлялася крізь штахети на гарний сад; або ж годувальниця приносила дитя, його укладали в затінку під ліщиною, й обидві жінки годинами правили всілякі теревені.

Фредерік, буваючи з ними, озирає квадрати виноградників на схилах, серед яких подекуди манячіла крона самотнього дерева, звивалися запорошені стежини, схожі на сірі стрічки; з-поміж зелені вирізнялися білими й червоними плямами будинки; вряди-годи біля підніжжя пагорків, порослих чагарями, горизонтально тянулося пасмо диму локомотива, неначе величезне страусове пір'я, що його кінець легенько розсівався вдалині.

Потім його погляд знову переходив на сина. Він уявляв його вже юнаком, сподівався подружити з ним; а може, з нього вийде бовдур, у кожному разі, такий собі горопаха. Його завжди пектиме тавро байстриюка; краще для нього було б не родитися. «Бідолашна дитина!» —

шептав Фредерік, і якась незрозуміла туга сповнювала йому серце.

Часто вони спізнювалися на останній поїзд. Тоді пані Дамбрез дорікала йому за неакуратність. Він вигадував якусь прикличку.

Придумувати їх доводилося й для виправдання перед Розанеттою. Вона не могла збагнути, чим він займається вечорами; і коли б до нього не послати, його ніколи немає вдома! Якось майже одночасно з'явилися обидві. Капітаншу він спровадив, а пані Дамбрез сховав, сказавши, що має приїхати його мати.

Скоро це крутіство стало його забавляти; ті самі клятви, що їх уже давав одній, він повторював і другій, посилав обом однакові букети, навіть писав їм водночас, а тоді порівнював їх; проте в думках його завжди була третя. Немоżliвiстю доступитися до неї він виправдував свою брехню, яка посилювала задоволення, надаючи йому розмаїтості; і що більше дурив він ту і ту, то міцніша була їхня любов, так неначе чуття однієї розпалювало пристрасті другої і навпаки; здавалося, що, змагаючись між собою, кожна з них прагнула змусити його забути про суперницю.

— Полюбуйся моєю довірою! — якось сказала йому пані Дамбрез, показуючи листа, в якому її попереджували, що пан Моро живе з якоюсь Розою Брон. — Чи, гляди, не та сама дівуля, що була на перегонах?

— Які дурниці! — відповів він. — Дай глянути.

Написаний друкованими літерами лист був без підпису. Спершу пані Дамбрез терпіла цю коханку, якою прикривався їхній зв'язок. Та тепер, коли її любов ставала палкішою, вона вимагала розриву, що, за словами Фредеріка, давно вже сталося; після всіх заперечень вона, примруживши вії, з-під яких блиснув погляд, як вістря кинджала з-під серпанку, запиталася:

— Гаразд, а друга?

— Яка друга?

— Дружина посудного крамаря!

Він зневажливо знизав плечима. Вона не наполягала.

Одначе, десь за місяць, коли зайшла мова про честь і вірність і він похвалився (задля обачності — ніби миходь) цією рисою, вона сказала:

— Це правда, ти чесний, ти вже не вчащаєш туди.

Фредерік, що думав про Капітаншу, буркнув:

Куди саме?

— До пані Арну.

Він почав просити її, щоб вона призналася, від кого дістала такі відомості. Вона довідалась про те від своєї кравчині, пані Режембар.

Отже, їй було відоме його життя, а він про неї нічого не знав!

Та якось він наглянув у її туалетній кімнаті мініатюрний портрет вусатого пана; чи це не той самий, про самогубство котрого йому розповідали щось невизначне? Але не було ніякої можливості взнати більше. Та, зрештою, навіщо? Жіночі серця — неначе скринька з секретом, повна скриньок, уставлених одна в одну; силкуєшся, ламаєш нігті — і в останній знаходиш засушену квітку, купу пороху або порожнечу! До того ж він, певно, боявся взнати надто багато.

Вона змушувала його відмовлятися од запрошень у ті доми, куди не могла їхати з ним, тримала його при собі, боялася утратити його, і, незважаючи на їхню близькість, що з кожним днем міцнішала, раптом — через цілковиту дрібницю, різні погляди на якусь особу чи мистецький твір — між ними одкривалася безодня.

У неї була своя манера грати на роялі, стримана, сувора. Її спіритуалізм (пані Дамбрез вірила в переселення душ на зорі) не заважав їй тримати свою касу в зразковому порядку. Вона звисока ставилася до своїх слуг; її не зворушували лахміття бідняків. Наївний егоїзм проривався в її звичних виразах: «Яке мені до того діло?», «Хороша б я була!», «З якої речі?» — і в тисячі вчинків, дрібних, нез'ясовних, огидних. Вона могла б підслуховувати, припавши до дверей; мабуть, брехала на сповіді. Схильна до владарювання, вона захотіла, щоб Фредерік щонеділі супроводив її до церкви. Він корився і носив молитовника.

Втрата спадщини викликала в ній велику перемену. Печать смутку, що його пояснювали смертю пана Дамбреза, надавала їй певної привабливості, й вона, як і раніше, приймала в себе чимало гостей. Відтоді як Фредерік зазнав невдачі на виборах, вона прагнула, щоб він посів місце при дипломатичній місії в Німеччині — тим-то найперше треба було пристосуватися до панівних поглядів.

Одним хотілося імперії, іншим — повернення Орлеанського дому, третім — графа Шамбора; але всі сходилися на необхідності децентралізації, і пропонувалося кілька способів, скажімо: поділити Париж на безліч

великих вулиць і утворити з них села, уряд перевести у Версаль, навчальні заклади — в Бурж, скасувати бібліотеки, справи довірити дивізійним генералам; і всі вихваляли село: мовляв, у неписьменної людини від природи більше розуму, ніж в інших! Ненависть росла, шаленіла — ненависть до вчителів початкових шкіл, до виноторговців, до курсів філософії, до лекцій з історії, до романів, до червоних жилетів, до довгих борід, до всякої незалежності, до будь-якого вияву індивідуальності, — адже необхідно було відновити «принцип влади», хоч би звідки вона походила, в ім'я чого б вона діяла, аби тільки це була Сила, Влада! Консерватори говорили тепер те саме, що й Сенекаль. Фредерік уже нічого не розумів, а в домі своєї колишньої коханки чув усе ті самі промови, що їх виголошували ті самі люди!

Салони кокоток (саме з цього часу вони почали відігравати роль) були нейтральним ґрунтом, де зустрічалися реакціонери різних напрямків. Юссоне, який паплюжив сучасних знаменитостей (справа, корисна для відновлення Порядку), збудив у Розанетти бажання влаштувати в себе вечори, як то заведено в інших, — він писав би про них звіти; тож найперше він привів людину статечну — Фюмішона; тоді з'явилися Нонанкур, пан де Гремонвіль, пан де Ларсїуа, колишній префект, та Сізі, що тепер став агрономом, нижньобретонцем і ревним, як ніколи, християнином.

Крім того, приходили й колишні Капітаншині любовники, як-от: барон де Комен, граф де Жюмїйак та кілька інших; безцеремонність їхнього поведження ображала Фредеріка.

Щоб показати тут себе господарем, він пишніше влаштував побут. Найняли грума, переїхали помешкання, придбали нові меблі. Ці витрати були корисні тим, що тепер його шлюб видавався менш невідповідним його статкам. Зате вони страшенно швидко й танули; а Розанетта у всьому цьому нічогосінько не тямала!

Міщанка, вирвана зі свого середовища, вона обожнювала родинне життя, мирний домашній затишок. Однак була задоволена, що й у неї «прийомний день»; говорячи про таких же, як і сама, казала: «Оті жінки», — прагнула бути «світською дамою» і такою себе вважала. Вона просила Фредеріка більше не палити у вітальні, задля пристойності намагалася змусити його дотримуватися постів.

Коротко кажучи, вона зрадила свою роль, бо ставала статечніша, і навіть, лягаючи спати, щораз виказувала деяку меланхолію, — це справляло враження кипарисів під дверима шинку.

Він виявив причину: вона також мріяла про шлюб! Фредеріка це роз'ярило. До того ж він пам'ятав про її появу в пані Арну, та й лихий був на неї за те, що довго опиралася йому.

І все-таки він допитувався, хто були її кохані. Вона все заперечувала. У ньому розпалювалося щось на зразок ревності. Його дратували подарунки, які вона отримувала раніше й тепер, і що більше допікав йому характер цієї жінки, то більше до неї вабила його якась хтивість, груба, тваринна — миттєва втіха, яка відразу оберталася на огиду.

Її слова, її голос, її усмішка — все йому стало бридким, особливо її очі, отой жіночий погляд, завжди прозорий та безглуздий. Інколи він почував себе таким вимученим, що міг би незворушно дивитися, як вона вмирає. Але як знайти привід до сварки? Її покірливість доводила його до відчаю.

Знову з'явився Делор'є і пояснив свою поїздку до Ножана наміром купити там адвокатську контору. Фредерік був радий йому: все-таки свій! Він увів його в дім Розанетти.

Адвокат час од часу обідав у них і, коли траплялася невелика суперечка, завжди ставав на бік Розанетти, аж якось Фредерік сказав йому:

— Ну й живи з нею, якщо це тобі приємно! — так йому хотілося, щоб який-небудь випадок допоміг позбутися її.

В середині червня вона отримала повістку, в якій судовий пристав, метр Атаназ Готро, пропонував їй сплатити панні Клеманс Ватназ борг у сумі чотири тисячі франків; інакше він завтра накладе арешт на майно.

Із чотирьох колись позичених векселів і справді був оплачений тільки один; гроші, які з того часу траплялося їй мати, йшли на інші потреби.

Розанетта кинулася до Арну. Він жив тепер у Сен-Жерменському передмісті, але воротар не знав, на якій вулиці. Вона подалась іще до кількох друзів, нікого не застала й вернулася в розпачі. Вона нічого не хотіла казати Фредерікові й тремтіла від думки, що ця нова історія стане на заваді їхнього одруження.

Наступного ранку з'явився метр Атаназ Готро в супроводі двох помічників; один — блідий, із хирявим лицем, на якому відбивалися муки заздрощів, другий — в комірчику, в штанях з натягнутими штрипками, вказівний палець перев'язаний шматинною чорної тафти; обидва — огидно брудні, вилоги сюртуків заяложені, рукави за надто куці.

Їхній патрон — чоловік, навпаки, досить красивий — почав вибачатися за своє прикре доручення і тим часом оглядав помешкання, «повнісіньке гарненьких речей, слово честі!». Він додав: «Окрім тих, на котрі не можна накласти арешту». На його знак обидва поняті зникли.

Тоді компліменти його подвоїлись. Хто б міг подумати, що така... прекрасна особа не має поважного друга! Продаж майна з молотка — справжнє лихо! З того ніколи вже не виборсатися. Він пробував налякати її; однак, помітивши, що вона схвильована, перейшов на батьківський тон. Він знає світ, йому доводилося мати справу зі всякими цими дамами, і, називаючи їхні імена, він і далі розглядав картини на стінах. Ці полотна свого часу належали славному Арну: ескізи Сомбаза, акварелі Бюр'є, три краєвиди Дітмера. Видно, Розанетта не уявляла собі їхньої ціни. Метр Готро обернувся до неї:

— Отже! Щоб довести вам, що я хлопець добрий, зробимо так: віддайте мені цих Дітмерів, і я за все плачу. Домовились?

У цю хвилину Фредерік, якого Дельфіна повідомила про все в передпокої і якому трапилися на очі поняті, ввійшов до кімнати, не скинувши капелюха, намагаючись здаватися брутальним. Метр Готро знову прибрав статечного вигляду, а що двері залишилися відчинені, то він гукнув:

— Ну, панове, пишіть! У другій кімнаті: стіл дубовий, з двома висувними стільницями, два буфети...

Фредерік, зупинивши його, спитав, чи нема способу уникнути описування.

— О, звичайно! Хто платив за вмеблювання?
Я.

Тоді пишіть протест. У кожному разі, виграєте час.

Метр Готро поспіхом закінчив свої записи і, склавши протокол у справі мадмуазель Брон, пішов.

Фредерік не проронив жодного докірливого слова. Він розглядав плями на килимі, брудні сліди чобіт, що потопталися тут, і, розмовляючи сам із собою, сказав:

— Треба роздобути грошей!

— Господи, яка ж я дурепа! — похопилася Капітанша.

Вона пошпорталась у шухляді, витягла якогось листа і подалась у Товариство освітлення Лангедока, щоб отримати вартість своїх акцій.

Вернулася вона за годину. Папери були вже продані якійсь іншій особі! Службовець, глянувши на її документ, зобов'язання, підписане Арну, сказав:

«Цей папірець аж ніяк не дає вам прав на акції. Компанія цього не визнає».

Одне слово, її випровадили; вона задихалася, і Фредерік мусив негайно йти до Арну, щоб з'ясувати це питання.

Але Арну міг подумати, що він прийшов, аби під тим приводом повернути свої п'ятнадцять тисяч франків, через нього втрачених; до того ж така вимога грошей од людини, котра була коханцем його полюбовниці, здавалася йому мерзотою. Вдавшись до іншого способу, він дістав у домі Дамбрезів адресу пані Режембар, вирядив до неї посильного і таким чином дізнався, яке кафе тепер відвідує громадянин.

То була маленька кав'ярня на площі Бастілії, де той проводив увесь день, непорушно сидючи в далекому кутку праворуч і ніби становлячи собою частину вмеблювання.

Заживши послідовно півфіліжанки кави, порцію грогу, бішофу, підігрітого вина, випивши навіть забарвленої вином води, він знову брався до пива і кожні півгодини, обмеживши свою мову найнеобхіднішим, кидав єдине слівце: «Кухоль!» Фредерік запитав його, чи бачиться він коли-небудь з Арну.

— Ні!

— На тобі! Чому б то?

— Бо він йолоп!

Можливо, їх розділяли політичні переконання, тож Фредерік вважав за доцільне довідатися про Компена.

— Худобина! — відповів Режембар.

— Тобто?

— Теляча голова!

— Ох! Поясніть мені, що таке теляча голова?

Режембар зневажливо посміхнувся:

— Дурниці!

По тривалій мовчанці Фредерік знову спитав:

— То він перебрався на іншу квартиру?

- Хто?
- Арну.
- Так. По вулиці Флерюс.
- Номер будинку?
- Хіба я буваю в єзуїтів?
- Як то — єзуїтів?

Громадянин відповів із люттю:

- На гроші одного патріота, з яким я його познайомив, ця тварина завела торгівлю церковним начинням!
- Не може бути!
- Зайдіть туди і подивіться!

Виявилось, чиста правда; Арну, оклигавши після апоплексичного удару, впав у набожність; зрештою, «він завжди був схильний до релігії», тож (поєднуючи гендлярство із щиросердістю, що було йому властиво), аби врятувати власні статки й душу, він узявся торгувати речами церковного вжитку.

Фредерік легко відшукав крамницю, на якій була вивіска з написом: «*Готичне мистецтво*. Реставрування образів. Церковні окраси. Розфарбовані скульптури. Ладан трьох волхвів...» і т. ін., і т. ін.

По кутках вітрини стояли дві дерев'яні позолочені статуї, пофарбовані цинобрюю й лазур'ю, — святий Іоанн Хреститель в овечій шкурі та свята Женев'єва з трояндами в фартусі й веретенем під пахвою; крім того, гіпсові групи: черниця, що наставляє на спасенну дорогу дівчинку, мати навколішках при ліжку, три школярі перед причастям. Найкраща була хижка, всередині якої виднілися ясла, осел, бичок і малятко Ісус, що лежав на соломі, справжнісінькій соломі. Полиці згори донизу були позаставлювані разками медальйонів, чотками всіх видів, кропильницями в формі мушель і портретами церковних знаменитостей, серед яких сяяли його превелебність єпископ Афф та сам найсвятіший отець, обидва усміхнені.

Арну сидів за прилавком і дрімав, опустивши голову. Він сильно постарівся, на скронях з'явилися прищі, і відблиск золотих хрестів, освітлених сонцем, падав на них.

Коли Фредерік побачив такий занепад, йому стало сумно. Однак, вірний Капітанші, він набрався духу і ввійшов; у глибині крамниці показалася пані Арну; він обернувся й пішов геть.

— Я не знайшов його, — сказав Фредерік, вернувшись додому.

І хоч він запевняв Розанетту, що зараз напише про гроші своєму нотареві в Гавр, — вона спалахнула. Годі й уявити собі таку безхребетну людину, такого тюхтія; вона зазнає всіляких злиднів, тим часом як інші розкошують!

Фредерік думав про бідолашну пані Арну, уявляючи її в гнітючому, нужденному помешканні. Він сів до письмового стола, а що принизливий Розанеттин голос не втихав, то він гримнув:

— Та вгамуйся ти, ради бога!

— Ти ще, дивися, станеш захищати їх?

— Таки стану! — крикнув він. — Чому ти така несамоविта?

— А ти, чому ти не хочеш, щоб вони заплатили? Боїшся вразити свою колишню? Ну ж, признайся!

Його поривало жбурнути в неї настільного годинника; він не міг знайти слів. Розанетта, все ще метаючись по кімнаті, додала:

— Я притягну його до суду, твого Арну. Обійдусь і без тебе! — І вона зціпила губи. — Я пораджуся з юристом.

За три дні по тому раптом вбігає Дельфіна.

— Пані, пані, там якийсь чоловік із банкою клею, він геть налякав мене!

Розанетта вийшла на кухню й побачила якогось п'яного шалапуту з лицем, покльованим віспою, з паралізованою рукою; він щось белькотів.

То був побігач метра Готро, він розклеював оповіщення. Протест Капітанші відхилено, тож заведеним звичаєм було призначено продажу майна з молотка.

Розсильний за те, що потрудився піднятися східцями, спершу зажадав чарку, тоді, гадаючи, що пані — актриса, почав канючити іншої ласки: щоб йому дали квитки в театр. Потім він кілька хвилин підморгував, не знати, на що натякаючи, і нарешті заявив, що за сорок су обірве краї оголошення, уже наклеєного внизу, на дверях. Розанетту названо там на ймення, — нечувана жорстокість, що засвідчувала безмірну ненависть Ватназ.

Колись Ватназ була вельми чутлива і навіть у сердечній скрусі написала листа Беранже, прохаючи поради. Але під ударами життєвих бур вона озлилась і тепер давала уроки музики, тримала їдальню, співпрацювала в журналах мод, здавала мебльовані кімнати, торгувала мерсживом у середовищі легковажних жінок, а це спілкування дало їй змогу робити багатьом, у тому числі

їй Арну, деякі послуги. Раніше вона працювала в торговій фірмі.

Там вона роздавала платню робітницям, на кожну завівши по дві книжки й одну з них приховувала в себе. Дюссардье, що з доброї ласки вів книжку такої собі Гортензії Баслен, надійшов до каси в ту хвилину, коли мадмуазель Ватназ принесла рахунок цієї дівчини — 1682 франки, касир їх оце зараз виплатив. А саме напередодні Дюссардье записав у книжку Баслен 1082 франки. Під якимось приводом він знову взяв у дівчини книжку і, бажаючи покласти край цій злодійській історії, сказав їй, що книжку загубив. Робітниця простодушно переповіла цю вигадку мадмуазель Ватназ, а та, щоб не мати ніяких сумнівів, з байдужим виглядом стала розпитувати чесного прикажчика. Він коротко відказав: «Я її спалив!» От і все. Невдовзі після цього вона залишила фірму, так і не повіривши, що книжка знищена, і гадаючи, що Дюссардье зберігає її.

Коли до неї дійшла звістка, що прикажчика поранено, вона прибігла до нього, сподіваючись одібрати книжку. Хоч як вона пильно нишпорила, але так і не знайшла її. По тому вона перейнялася пошаною, а згодом і любов'ю до цього хлопця, такого чесного й лагідного, такого сміливого й дужого! В її віці годі було плекати надію на подібний талан. Вона накинулася на нього з жадобою людоїдки і зреклася літератури, соціалізму, «втішливих доктрин та великодушних утопій», лекцій про «розкріпачення жінок», які читала, — усього, навіть Дельмара; кінець кінцем вона запропонувала Дюссардье одружитися з нею.

Хоч вона й була його полюбовницею, він анітрохи не був закоханий у неї. До того ж він не забув про її шахрайство. Нарешті, Ватназ була надто багата. Він одмовився. Тоді вона в сльозах розповіла йому про свою мрію — відкрити разом із ним магазин готового одягу. Для початку в неї були необхідні гроші, які на тім тижні мали поповнитись іще чотирма тисячами франків; і вона призналася, що подала позов на Капітаншу.

Дюссардье засмутився, бо це стосувалося і його друга. Прикажчик пам'ятав про портсигар, подарований йому на гауптвахті, вечори на набережній Наполеона, сердечні розмови, книжки, які давав йому Фредерік, численні його люб'язності. І він попросив Ватназ відмовитись од позову.

Вона взяла на глузи його простакуватість і виявила незбагненну ненависть до Розанетти; навіть багатства прагнула вона тільки задля того, щоб потім розчавити її власним екіпажем.

Ця безодня чорної злоби налякала Дюссардье, і коли став точно відомий день розпродажу, він пішов із дому. Наступного ранку він зняковілий прийшов до Фредеріка.

— Я мушу просити у вас вибачення.

— За що?

— Ви, мабуть, вважаєте мене невдячним: адже вона зі мною... — Він затинався. — О, я більше не бачитимусь із нею, я не буду її співником!

Фредерік дивився на нього, нічого не розуміючи, і Дюссардье спитав:

— Хіба не правда, що за три дні мають продавати майно вашої подруги?

— Хто це вам сказав?

— Та сама ж таки Ватназ! Я тільки боюся, щоб ви не розсердилися.

— Нітрохи, друже мій!

— Ох, справді, ви такий добрий!

І він скромно простяг маленького сап'янового гаманця. Там було чотири тисячі франків — всі його заощадження.

— Та що ви! О ні, ні!..

— Я добре знав, що ви образитесь, — зі слізьми на очах відповів Дюссардье.

Фредерік потиснув йому руку, і добряга почав жалібним голосом його умовляти:

— Візьміть! Зробіть мені приємність! Я в такому розпачі! Зрештою, хіба не все пропало? Коли сталася революція, я вірив, що всі будуть щасливі. Пам'ятаєте, як було хороше, як легко дихалось! А тепер нам іще гірше, ніж колись. — Він утупився долі. — Тепер вони вбивають нашу республіку, як убивали іншу — римську. А бідолашна Венеція, бідолашна Польща, бідолашна Угорщина! Яка ницість! Спершу позрубували дерева свободи, тоді обмежили виборче право, позачиняли клуби, знову запровадили цензуру й віддали школи в руки священикам; бракує лише інквізиції. А чому б і не влаштувати? Бо ж консерватори ой як раді були б спустити на нас козаків! Забороняють газети, якщо вони виступають проти смертної кари, Париж переповнений багнетами,

в шістнадцяти департаментах оголошено стан облоги, амністію ж знову відхилено! — Він ухопився за голову, потім у відчаї розвів руки. — А все-таки, якби поспробувати? Аби по-чесному, можна було б порозумітися! Та де там! Робітники не кращі за буржуа, он що! На днях, коли в Ельбефі сталася пожежа, вони відмовилися помагати. Якись негідники взивають Барбеса аристократом! Щоб поглумитися над народом, вони хочуть обрати в президенти Надо, муляра, — ну що ви на це? І нічого не вдієш! Нічим не зарадиш! Усі проти нас! Я ніколи не чинив анічогісінького лихого, а проте відчуваю якийсь тягар на душі. Буде й далі так — я збожеволюю. Краще б мене вбили. Кажу вам, ці гроші мені не потрібні! Зрештою, ви мені повернете їх, чорти б їх узяли! Ну, я вам позичаю.

Фредерік, змушений необхідністю, кінець кінцем таки взяв ці чотири тисячі франків. Отже, загрози з боку Ватназ уже не було.

Але невдовзі Розанетта програла процес проти Арну і з упертості хотіла оскаржити рішення.

Делор'є знемігся, намагаючись розтлумачити їй, що обіцянка Арну не являє собою ні дарчий запис, ані формальну передачу. Вона й не слухала його, вважаючи закон несправедливим: усе це, мовляв, тому, що вона — жінка, а чоловіки стоять один за одного! Зрештою вона все-таки послухала його ради.

Він почувався в цьому домі так привільно, що навіть кілька разів приводив на обід і Сенекаля. Така безцеремонність не подобалася Фредерікові, який підтримував його грішми, ба навіть замовляв йому одяг у свого кравця; тим часом адвокат старі свої сюртуки віддавав соціалістові, що існував невідомо на які кошти.

Однак він хотів би зробити послугу Розанетті. Якось, коли вона показала йому дванадцять акцій товариства по видобутку фарфорової глини (підприємства, через яке Арну присудили сплатити штраф на суму тридцять тисяч франків), він зауважив:

— Еге, це щось підозріле! Прекрасно!

Вона мала право притягти Арну до суду, вимагаючи відшкодування вартості цих паперів. Найперше вона могла б довести, що він, з огляду на кругову поруку, мусить покрити всі борги компанії власним коштом, бо свої приватні борги видавав за борги товариства; крім того, він присвоїв собі частину майна, що належало компанії.

— Все це дає підставу звинуватити його в злісному банкрутстві за статтями п'ятсот вісімдесят шостою та п'ятсот вісімдесят сьомою Торговельного кодексу, — і ми його запакуємо, будьте певні, любонько моя.

Розанетта кинулася йому на шию. На другий день він передав її справу своєму колишньому патрону, не маючи змоги самому клопотатися тим, бо мав їхати в Ножан; в разі крайньої потреби Сенекаль йому напише.

Купівля нотаріальної контори була тільки приводом. Він увесь час оббивав пороги в домі пана Рока, де з самого початку не лише вихваляв їхнього друга, а намагався якомога наслідувати його ходу, його манеру говорити; це допомагало адвокату завоювати довіру в Луїзи, тоді як прихильності її батька він домігся нападами на Ледрю-Роллена.

Якщо Фредерік не приїжджає, то тільки тому, що третється в вищому світі; так мало-помалу Делор'є вибавив їм, що той закохався в когось, що в нього є дитина, що він утримує полюбовницю.

Луїза впала в страшенний відчай, не менше обурення охопило й пані Моро. Вона вже бачила, як її син, підхоплений вихором, летить у якусь безодню; жінка релігійна, що ревно трималася пристойності, вона була глибоко вражена і переживала все те як особисте безчестя. Коли ж її запитували, як там Фредерік, обличчя в неї раптом мінялося, і вона лукаво відповідала:

— Добре, дуже добре!

Вона дізналася, що він одружується з пані Дамбрез.

Уже було призначено день весілля, і Фредерік добрав способу, як сказати про це Розанетті.

В середині осені вона виграла процес, що стосувався акцій каолінової компанії, — Фредерік узнав про те у Сенекалья, який, вертаючись із суду, зустрівся йому біля під'їзду.

Пана Арну визнали співучасником усіх шахрайств, і колишній репетитор, здавалося, був такий радий із того, що Фредерік не дав йому зайти до Розанетти, запевнивши, що повідомить її сам. Він увійшов до неї роздратований.

— Ну от, можеш радіти!

Але вона не звернула уваги на його слова.

— Поглянь!

І Розанетта кивнула йому на дитя, що лежало в колісці біля каміна. Вранці вона, навідавшись до году-

вальниці, застала його в такому поганому стані, що вирішила перевезти до Парижа.

Рученята й ніжки малого геть схудли, губи взялися білими пухирцями, а в роту білили ніби згустки молока.

— Що сказав лікар?

— Ах, лікар! Він гадає, ніби від переїзду в нього посилився... не пам'ятаю вже, якась назва на «іт». Одне слово, у нього пліснявка. Знаєш таку хворобу?

Фредерік не вагаючись відповів: «Звичайно»,— й додав, що це пусте.

Проте ввечері він налякався, побачивши, що в немовляти геть німецький вигляд, що білих цяток, подібних до цвілі, висипало ще більше,— здавалося, ніби життя вже покинуло це бідолашне тільце і залишилася лише якась речовина, що вкривалася особливою паростю. Рученята були холодні, воно вже не могло й пити, і нова годувальниця, котру воротар напивав десь через контору, раз по раз приказувала:

— Ніякої надії, ніякої!

Розанетта цілу ніч і очей не зімкнула.

Вранці вона покликала Фредеріка:

— Іди сюди. Він не ворушиться.

Правда, дитя було мертве. Вона взяла його на руки, почала трясти, пригортати, називати найніжнішими словами, вкривала поцілунками, ридаючи, безтямно металася по кімнаті, рвала на собі волосся, лементувала; а тоді впала на край дивана та так і залишилась із відкритим ротом, із утупленими в одну точку очима, з яких струмували сльози. Згодом на неї нашло заціпеніння, і в квартирі все завмерло. Меблі були поперекидані. Долі валялося кілька рушників. Вибило шосту годину. Нічник погас.

Фредерік дивився на все те ніби вві сні. Серце його щеміло від туги. Йому здавалося, що ця смерть — лише початок і слідом за нею настане ще тяжче горе.

Раптом Розанетта сказала ніжним голосом:

— Ми подбаємо про те, щоб він таким і зберігся, правда ж?

Їй хотілося бальзамувати його. Але тут поставало чимало перешкод. На думку Фредеріка, найістотніше заперечення проти цього полягало в тому, що таких малих дітей не можна бальзамувати. Краще замовити портрет. Вона пристала на цю пропозицію. Він написав цидулку Пеллеренові, і Дельфіна віднесла її.

Пеллерен прийшов негайно,— йому хотілося своєю старанністю загладити спомин про свої колишні лихі вчинки. Спершу він сказав:

— Бідолашне янголятко! О господи, яке горе!

Але мало-помалу в ньому прокинувся художник, і він заявив, що не можна нічого зробити з цими темними западинами під очима, із цим мертвотно-блідим личком, що вийде справжній натюрморт, що тут потрібен великий талант; він бурмотів:

— Ох і важко! Вельми важко!

— Аби тільки вийшло похоже,— мовила Розанетта.

— Авжеж, страшно потрібна мені подібність! Геть реалізм! Треба зобразити дух! Залиште мене! Я постараюсь уявити собі, чим це повинно було бути.

І він замислився, охопивши лівою рукою чоло, а ліктем опершись на праву; тоді раптом вигукнув:

— О! Мені сягнула думка! Пастель! Користуючись півтонами, ледь позначити контури, так можна досягти більшої виразності.

Він послав покоївку за своїм етюдником; потім, поставивши собі під ноги ослінчика, присунув стільця і заходився накидати розмашисті штрихи, сам залишаючись таким незворушним, ніби малював гіпсову модель. Він вихваляв маленьких Іоаннів Хрестителів Корреджо, Веласкесову інфанту Розу, Рейнольдсові молочні тони, Лоуренсову вишуканість, а надто того хлопчика з довгим волоссям, що сидить на колінах леді Глоуер.

— Хіба можна знайти щось чарівніше за тих малюків? Тип вищої краси (Рафаель довів це своїми мадоннами) — це, певно, мати з дитятком!

Розанетта, що душилась од сліз, вийшла, і Пеллерен одразу сказав:

— Ну й штучка Арну!.. Ви знаєте, що трапилось?

— Ні. Що саме?

— Зрештою, тим воно й повинно було скінчитися!

— Та в чім же річ?

— Тепер він, певно... Даруйте!

Художник встав, щоб підняти голівку трупика.

— То ви сказали... — знову почав Фредерік.

Пеллерен примружився, намагаючись краще визначити пропорції.

— Я сказав, що наш приятель Арну зараз, певно, за ґратами! — Потім вдоволено додав: — Ану, гляньте! Ґаразд виходить?

— Так, чудово! Але що ж там Арну?

Пеллерен поклав олівець.

— Скільки я міг зрозуміти, його переслідує такий собі Мінью, друга Режембара, — цей також добра птиця, га? Якийсь недоумкуватий! Уявіть собі, якось...

— Ох! Та йдеться не про Режембара!

— Ваша правда! Отже, Арну вчора ввечері мусив десь роздобути дванадцять тисяч франків, інакше йому кінець.

— О! Це, мабуть, перебільшення, — сказав Фредерік.

— Аж ніяк! По-моєму, справа досить серйозна!

В цю хвилину з'явилася Розанетта з червоними повіками, запаленими, немовби підфарбованими. Вона зупинилася біля художника й стала роздивлятися рисунок. Пеллерен подав знак, що перериває розповідь через неї. Але Фредерік не звернув на те уваги:

— Однак я не можу повірити...

— Кажу вам іще раз, — перебив художник, — я вчора ввечері о сьомій годині зустрів його на вулиці Жакоб. Задля більшої завбачливості у нього навіть був при собі паспорт, і він сказав, що лаштується сісти в Гаврі на пароплав разом із усією сім'єю.

— Що? Із дружиною?

— Звичайно. Він занадто добрий батько родини, щоб жити самотньо.

— І ви в тому певні?

— Сто чортів! А де ж він у біса міг би знайти дванадцять тисяч франків?

Фредерік кілька разів пройшовся по кімнаті. Він задихався, кусав губи, потім узяв капелюха.

— Куди ж ти? — занепокоїлась Розанетта.

Він не відповів і вийшов.

V

Потрібні були дванадцять тисяч франків, інакше він уже не побачить пані Арну; а досі у нього залишалася непереможна надія. Хіба ж не становила вона суть його серця, саму основу його життя? Протягом кількох хвилин він, хитаючись, походжав тротуаром, і хоч його мучила тривога, однак він був задоволений, що вже пішов від тієї, від другої.

Де роздобути грошей? Фредерік із власного досвіду знав, як важко дістати їх одразу, хоч би й під найбільші

відсотки. Тільки одна людина могла виручити його — пані Дамбрез. Вона завжди зберігала в секретері чимало банкнотів. Він зайшов до неї і запитав без довгих церемоній:

— Можеш позичити мені дванадцять тисяч франків?

— Для чого?

Це чужа тайна. Вона хотіла її взяти. Він не здавався. Обоє опиралися. Нарешті вона заявила, що нічого не дасть, доки не взнає, навіщо гроші. Фредерік геть почервонів. Один із його товаришів зробив розтрату. Суму необхідно внести сьогодні ж.

— Як його звати? Його прізвище? Ну, як же його прізвище?

— Дюссардье.

І він упав перед нею навколішки, благаючи нікому не казати про це.

— Якої ж ти думки про мене? — спитала пані Дамбрез. — Можна подумати, що в тому винен ти. Не корч такої трагічної міни. На, ось маєш, і хай йому щастить!

Він кинувся до Арну. Торговця в крамниці не було. Але він, як і раніше, мешкав по вулиці Параді, у нього було дві квартири.

На вулиці Параді воротар забожився, що пан Арну відучора не появлявся; що ж до пані, то він нічого не міг сказати. І Фредерік, стрілою промчавши по східцях, приклав вухо до ключового отвору. Нарешті двері відчинили. Пані кудись поїхала разом із паном. Служниця не знала, коли вони повернуться; платню їй видали, вона йде звідси.

Несподівано скрипнули двері.

— Але ж там хтось є?

— Ба ні, пане! То вітер.

Він пішов. У такому раптовому зникненні було щось незбагненне.

Режембар — близький приятель Мінью, то чи не зможе він щось пояснити? І Фредерік подався до нього на Монмартр, на вулицю Імператора.

Будинок стояв у садку, огорожений решіткою, на якій красувалися бляшані накладки. Три східці підіймалися до білого фасаду; і, проходячи тротуаром, можна було побачити обидві кімнати нижнього поверху; одна з них правила за вітальню, де на всіх стільцях лежали порозкладувані сукні, а в другій містилася майстерня, в якій працювали швачки пані Режембар.

Усі вони були певні, що хазяїн заклопотаний важливими справами, що в нього неабиякі зв'язки, що це людина цілковито виняткова. Коли він проходив коридором у капелюсі з загнутими догори крисами, в зеленому сюртуку, з серйозним видовженим обличчям, вони припиняли свою роботу. Тим часом Режембар не пропускав нагоди сказати їм якесь підбадьорливе слівце, якусь люб'язність у формі сентенції, і пізніше, повиходивши заміж, вони почувалися нещасливими, бо самі не доскочили такого ідеалу.

Але ніхто його не любив так, як пані Режембар, маленька кмітлива жіночка, що утримувала його своїм ремеслом.

Тільки-но пан Моро звелів доповісти ім'я, вона кинулася стрічати його, знаючи від служниць, в яких він стосунках із пані Дамбрез. Її чоловік має «ось-ось вернутись», і Фредерік, проходячи слідом за нею, дивувався, що в квартирі зразковий лад і що повсюди так багато церати. Потім він кілька хвилин заждав у якійсь кімнатці, щось на зразок кабінету, де Громадянин любив поміркувати на самоті.

Режембар явився не такий лихий, як завжди.

Він розповів історію Арну. Колишній фаянсовий фабрикант упіймав на гачок такого собі Мінью, патріота, власника сотні акцій газети «Доба», довівши йому, що з демократичного погляду слід переіменити адміністрацію й редакцію газети, і, ніби для того, аби здобути перемогу на близьких виборах акціонерів, попросив у нього п'ятдесят акцій, сказавши, що передасть їх певним друзям, котрі підтримають його при голосуванні; Мінью не доведеться нести жодної відповідальності, ні з ким не треба буде сваритися, а згодом, коли буде досягнуто успіху, він улаштує йому вигідне місце в дирекції, принаймні на п'ять-шість тисяч франків. Акції були передані. Але Арну зараз же продав їх і на виручені гроші ввійшов в спілку з торговцем речами церковного вжитку. Тоді Мінью став домагатися обіцяного, Арну водив його за носа; нарешті патріот погрозив притягти боржника до суду за шахрайство, якщо той не поверне акцій чи відповідної суми — п'ятдесят тисяч франків.

На Фредеріковім обличчі одбився відчай.

— Це не все, — провадив Громадянин. — Мінью, людина порядна, погодився на тому, щоб йому повернули бодай чверть суми. Почалися нові обіцянки Арну і, зро-

зуміло, нове крутіїство. Одне слово, позавчора вранці Мінью поставив рішучу вимогу, щоб той протягом доби повернув дванадцять тисяч франків.

— Та в мене є ця сума! — мовив Фредерік.

Громадянин повільно обернувся.

— Ото жартівник!

— Даруйте! Ось вони в кишені. Я вже йшов віддати їх Арну.

— Що за поспіх! Ну й добряга! Та воно, зрештою, й пізно; скаргу подано, Арну виїхав.

— Сам?

— Ба ні, з дружиною. Їх бачили на Гаврському вокзалі.

Фредерік страшенно поблід. Пані Режембар подумала, що він зомліє. Він оговтався й навіть зібрався на силах задати ще кілька питань про цю подію. Режембар засмутився, бо все те загалом шкодить демократії. Арну був завжди людиною свавільною й необачною.

— Справжній вітрогон! Марнотратець життя! Занапалили його спіднички. Шкода не його, а бідолашну дружину! — Громадянин поважав чеснотливих жінок і високо цінував пані Арну. — Багато довелось їй вистраждати!

Фредерік був удячний за це співчуття і щиро потис Режембарові руку, так ніби той чимось йому прислужився.

— Чи зробив ти все необхідне? — спитала Розанетта, коли він вернувся.

Він одповів, що йому не вистачило духу і він тинявся вулицями, аби взяти себе в руки.

О восьмій годині вони перейшли до їдальні; обоє мовчки сиділи одне проти одного, час од часу тяжко зітхаючи, і вертали тарілки, не торкнувшись до страви. Фредерік випив горілки. Він почувався вкрай розбитим, розчавленим, знищеним, нічого не усвідомлюючи, крім безмірної втоми.

Розанетта принесла портрет. Червона, жовта, зелена й синя фарби зіштовхувалися кричущими плямами, справляючи огидне, майже кумедне враження.

Зрештою, маленького небіжника тепер годі було впізнати. Фіолетові губки підкреслювали білину шкіри, ніздрі стали ще тонші, очі позападали, і голівка лежала на подушці з голубої тафти серед пелюстків камелій, осінніх троянд і фіалок; цю думку подала служниця; обидві

жінки наряджали його з побожним виглядом. На каміні, покритому мереживною накидкою, поміж буксових букетів, покроплених свяченою водою, стояли позолочені свічники; по кутках у двох вазах горіли пахучі свічки; все це з колискою скидалося на вівтар, і Фредерікові пригадалося його нічне сидіння при тілі пана Дамбреза.

Майже кожні чверть години Розанетта відхиляла за слону, щоб подивитися на своє дитя. Вона уявляла собі, як за кілька місяців він починав би ходити, як згодом посеред шкільного двору грав би в скраклі, який би з нього був хлопець на двадцятім році, кожен із цих образів, що вона собі малювала, ставав для неї додатковою втратою; напади розпуки загострювали її материнські почуття.

Фредерік, непорушно сидячи в другому кріслі, думав про пані Арну.

Тепер вона, певно, десь у поїзді, — дивиться крізь вікно вагона на поля, що линуть у бік Парижа, або, можливо, стоїть на палубі пароплава, як тоді, коли він уперше побачив її; але цей пароплав мчить її у безмірно далекі краї, звідки їй уже не вернутися. Потім він уявив її у кімнаті якогось заїзду, де на підлозі стоять дорожні корзини, по стінах звисають клапті шпалер, від вітру грюкають двері. А далі? Що трапиться з нею? Стане вчителькою, компаньйонкою, може, покоївкою? Тепер вона віддана на волю всіляких несподіванок убозтва. Він нічого не знав про її долю, і це завдавало йому страшених тортур. Треба було не допустити цієї втечі або й собі податися слідом за нею. Хіба ж не він її справжній чоловік? Думаючи про те, що йому вже ніколи не зустрінеться з нею, що всьому край, що її втрачено безповоротно, Фредерік відчував, як розривається все його єство, і сльози, що зібралися із самого ранку, ринули з очей.

Розанетта помітила це.

— Ах, то й ти плачеш? Ти страждаєш?

— Так, так! І я також!..

Він пригорнув її до грудей, і вони обійнялись обоє, ридаючи.

Пані Дамбрез і собі плакала, лежачи ницьма в ліжку, охопивши руками голову.

Олімпія Режембар, що приходила до неї приміряти їй першу після трауру світлу сукню, розповіла про Фредерікові одвідини і навіть про те, що він мав наготові дванадцять тисяч франків, призначених для пана Арну.

Виходить, гроші, її гроші були потрібні йому, щоб не допустити виїзду тієї, другої, аби зберегти коханку!

Спершу опанував її напад шаленства, і вона вирішила прогнати його, як проганяють лакея. Рясно проліті сльози вгамували її. Краще було затаїтися, нічого не говорити.

На другий день Фредерік приніс їй назад дванадцять тисяч франків.

Вона запропонувала залишити їх у себе, — ану ж у його друга виникне знову потреба в них, — і стала докладно розпитувати про того добродія. Хто ж змусив його до такого зловживання довір'ям? Мабуть, жінки? Жінки штовхають чоловіків на всілякі злочини.

Цей глузливий тон спантеличив Фредеріка. Він тяжко мордувався, що звів наклеп на свого друга. Його заспокоювало тільки те, що пані Дамбрез не могла взнати правди.

Проте вона й далі наполягала — через день знову розпитувала про його приятеля, а там і про іншого — про Делор'є.

— Він — людина певна і розважлива?

Фредерік похвалив його.

— Попросіть його, хай якось увечері зайде до мене: я хотіла б порадитись із ним про одну справу.

Вона випадково натрапила на згорток паперів, серед яких були векселі Арну, належним чином опротестовані й за підписом пані Арну. Це через них Фредерік якось приходив до пана Дамбреза, коли той снідав; хоча капіталіст і не думав подавати їх до стягнення, однак він домігся, щоб Комерційний суд ухвалив вирок не лише Арну, а й його дружині, яка про це нічого не знала, оскільки чоловік не вважав за потрібне попередити її.

Оце була зброя! Пані Дамбрез не сумнівалася в ній. Але її нотар, чого доброго, порадить утриматись; їй хотілося б довірити цю справу комусь маловідомому, і вона пригадала цього високого, нахабного на вигляд чолов'ягу, що пропонував їй свої послуги.

Простодушний Фредерік виконав її доручення.

Адвокат дуже зрадів, що матиме справу з такою поважною дамою.

Він негайно прийшов до неї.

Пані Дамбрез сказала йому, що спадщина належить її племінниці, й тому вона, дбаючи про інтереси подружжя Мартінонів, ще більше прагне стягнути борг по цих векселях.

Делор'е збагнув, що тут криється якась таємниця; він замислився, роздивляючись векселі. Ім'я пані Арну, написане її власною рукою, збудило в його пам'яті її образ і приниження, якого він зазнав. А коли трапляється нагода відомстити, то чому б не скористатися з неї?

І він порадив пані Дамбрез продати з аукціону безнадійні векселі, що дісталися в спадщину. Підставна особа перекупить їх і подасть до стягнення. Він узявся сам підшукати таку людину.

В кінці листопада Фредерік, проходячи вулицею, де мешкала пані Арну, звів очі до її вікон і помітив на дверях оголошення, написане великими літерами:

«Продається рухоме майно, що складається з кухонного начиння, настільної білизни, сорочок, мережива, спідниць, панталон, шалей французьких та індійських, рояля Ерара, двох дубових шаф у стилі Відродження, венецьких дзеркал, фарфору китайського і японського».

«Та це ж їхні речі!» — подумав Фредерік, і воротар підтвердив його припущення.

Яка ж саме особа довела діло до розпродажу, він не знав. Але оцінник, метр Бертельмо, певно, міг би те з'ясувати.

Чинювник спершу не хотів сказати, який кредитор зажадав розпродажу. Фредерік став домагатися. Виявляється, то був такий собі Сенекаль, повірений; і метр Бертельмо дійшов у своїй люб'язності до того, що дав Фредерікові відповідний номер «Дрібних оголошень».

Вернувшись до Розанетти, Фредерік розгорнув його й кинув на стіл:

— На, читай!

— Що там? — спитала вона, і лице її було таке спокійне, що він обурився.

— А, ще й прикидається невинною!

— Не розумію.

— Це ти призвела до розпродажу майна пані Арну?

Вона прочитала оголошення.

— Де ж її ім'я?

— Але ж це її речі! Ти знаєш краще за мене!

— Причому тут я? — мовила Розанетта, низавши плечима.

— Причому ти? Та ти мстиш, от і все! Ти їх переслідуєш! Хіба ти не ображала її, навіть приходила до неї! Ти всього лише дівка! А вона жінка найсвятіша, найчарівніша й найдобріша! Чому ти заповзялася знищити її?

— Ти помиляєшся, запевняю тебе!

— Годі! Можна подумати, що не ти нацькувала Сенекаля!

— Яке безглуздя!

Тут він впав у шаленство.

— Ти брешеш, ти брешеш, негіднице! Ти ревнуєш до неї! У тебе виконавчий лист на її чоловіка! Сенекаль уже потикався в твої справи! Він ненавидить Арну, ви обоє змовились! Я бачив, як він радів, коли ти виграла позов. Ти й тут будеш одмагатися?

— Даю тобі слово...

— О, я знаю твоє слово!

І Фредерік став випоминати їй усіх її полюбовників, називаючи кожного на ймення, розповідати подробиці. Розанетта, геть сплотивши, відступила.

— Це тебе дивує? Ти думала, що я сліпий, бо я на все закривав очі. Тепер досить із мене! Від зрад таких жінок, як ти, не вмирають! Коли ж ті зради стають страхітливі, йдуть геть. Карати подібних до тебе — принизливо!

Вона ламала руки.

— Боже мій, ну хто тебе підмінив?

— Тільки ти, і ніхто інший!

— А все через пані Арну!.. — плачучи вигукнула Розанетта.

Він холодно відповів:

— Я завжди любив тільки її.

Від такої образи сльози у неї припинились.

— Це доводить, який у тебе добрий смак! Жінка перезріла, колір лиця локричний, талія груба, очі великі, як душники в погребі, й такі самі порожні! Якщо це тобі до вподоби — іди до неї!

— Я цього й сподівався! Дякую.

Розанетта остовпіла, ошелешена таким несподіваним поведінням. Вона навіть не заступила йому дверей; тоді одним стрибком наздогнала його в передпокої і оповила руками:

— Та ти божевільний! Божевільний! Це справжнє безглуздя! Я тебе люблю! — І вона почала благати його: — О господи, в ім'я нашої дитинки!

— Признайся, що це ти втяла оту каверзу! — сказав Фредерік.

Вона й далі одмагалася, що невинна.

— Не хочеш признаватися?

— Ні!

— Тоді прощай! І назавжди!

— Вислухай мене!

Фредерік обернувся.

— Якби ти знала мене краще, то зрозуміла б, що моє рішення незламне!

— О, ти ще вернешся до мене!

— Ніколи! — І він сильно грюкнув дверима.

Розанетта написала Делор'є, що їй треба негайно побачити його.

Він з'явився через три дні ввечері; коли вона повідомила його про те, що порвала з Фредеріком, адвокат сказав:

— Тільки й того? Велике горе!

Спершу вона думала, що він зможе привести до неї Фредеріка, але тепер усе пропало. Вона довідалась од воротаря про те, що Фредерік має незабаром одружитися з пані Дамбрез.

Делор'є трохи покартав її, тоді став якийсь незвично веселий, навіть пустотливий; а коли виявилось, що вже надто пізня година, попросив дозволу переночувати в неї в кріслі. Наступного ранку він поїхав у Ножан, попередивши, що не знає, коли вони знову побачаться; найближчим часом у його житті, можливо, стануться великі зміни.

Через дві години по його приїзді весь Ножан був геть приголомшений. Пішов поголос, що Фредерік жениться на пані Дамбрез. Нарешті три панни Оже не витримали й подалися до пані Моро, яка з гордістю підтвердила цю звістку. Дядечко Рок занедужав. Луїза зачинилась у своїй кімнаті. Навіть подейкували, ніби вона відбилася розуму.

Тим часом Фредерік не міг приховати своєї туги. Пані Дамбрез, мабуть, щоб розрадити його, виявляла до нього ще більшу увагу. Щоразу пополудні вона прогулювалась із ним у власному екіпажі і, якимось, проїжджаючи Біржову площу, надумала задля розваги зайти до аукційної зали.

Було перше грудня, саме той день, на який призначено розпродаж майна пані Арну. Він згадав цю дату й сказав, що йому не хочеться туди заходити, — мовляв, там стільки людей і гамір нестерпний. Їй кортіло тільки глянути одним оком. Карета спинилась. Довелось іти разом із пані Дамбрез.

У дворі стояли вмивальники без тазів, обдерті крісла, старі корзини, валялося порцелянове череп'я, порожні

пляшки, матраці; вештались якісь люди в блузах, в брудних сюртуках, сірі від пилюки, з відразливими лицями; декотрі з полотняними мішками за плечима, стоячи окремими групками, розмовляли, час од часу голосно гукали одне одного.

Фредерік зауважив, що далі йти незручно.

— Та ну!

І вони побралися східцями вище.

У першій залі праворуч якісь панове з каталогами в руках роздивлялися картини, у другій продавалася колекція китайської зброї; пані Дамбрез заманулося вернутись донизу. Вона, придивляючись до номерів над дверима, провела його аж у кінець коридора, в якесь приміщення, де було повнісінько людей.

Фредерік одразу впізнав дві етажерки з «Художнього промислу», її робочий столик, усі її меблі! Нагромаджені в глибині кімнати ярус на ярус, вони утворювали широкую гору від підлоги до стелі; по боках були порозвішувані на стінах килими й портьери. Повсідавшись на нижніх лавах похилої підлоги, дрімали якісь дідки. Ліворуч здіймалася щось ніби конторка, де стояв оцінник у білій краватці й легенько помахував молоточком. Якийсь хлопець, поруч нього, записував, а нижче стояв дебелий чолов'яга, що скидався на комівояжера й водно-раз на перепродувача театральних білетів; він, голосно гукаючи, називав речі, виставлені на торг. Троє служників підносили їх і розкладали на столі, довкола якого рядком сиділи ганчірники й перекупки. Позад них юрмилися люди.

Коли Фредерік увійшов, розпродаж був у розпалі: спідниці, косинки, носові хусточки — все, аж до сорочок, передавали з рук у руки, обмацували; інколи перекидали їх здалека, і раптом у повітрі мигтіло щось біле. По тому продали її сукні, далі — один із її капелюшків, на котрому перо було зламане й звисало, тоді — хутра, за ними — три пари взуття; дільба цих реліквій, у яких він невиразно вбачав обриси її тіла, здавалася йому невимовною жорстокістю, так немовби на очах у нього круки шматували її труп. У залі була нестерпна задуха, і Фредеріка нудило. Пані Дамбрез запропонувала йому свій флакон; вона сказала, що її тут все вельми потішає.

Перейшли до обстави спальні.

Метр Бертельмо призначав ціну. Оповісник голосно повторював її, а три службовці спокійно чекали, коли

вдарить молоток, і виносили річ у суміжну кімнату. Так зникли великий синій, усіяний камеліями килим, котрого торкалися її ніжки, коли вона йшла йому назустріч; гаптоване кріселко, на котрому він завжди сидів обличчям до неї, коли вони залишалися вдвох; два камінні екрани, слонова кістка яких ставала ще ніжніша від самого дотику її рук; оксамитова подушечка, де й досі лишалися застромлені шпильки. З цими речами ніби відривали шматки його серця; одноманітність голосів і жестів стомлювала його, кидала в похмуре заціпеніння, навівала почуття якогось розпаду.

Аж раптом біля його вуха зашелестіла шовкова сукня. Поруч стояла Розанетта.

Про торги дізналася вона від самого Фредеріка. Переживання її вляглися, і їй спало на думку пожитися на аукціоні. Вона приїхала в білому атласному жилеті з перламутровими гудзиками, в сукні зі шлярками, в вузьких рукавичках; вигляд у неї був переможниці.

Він сполотнів од гніву. Розанетта глянула на жінку, що була разом із ним.

Пані Дамбрез упізнала її, і вони цілу хвилину прискіпливо роздивлялися одна одну з голови до ніг, намагаючись виявити яку-небудь хибу, гандж, — одна, мабуть, заздрила молодості другої, а тій було досадно, що суперниця відзначалася надзвичайною вишуканістю, аристократичною простотою.

Нарешті пані Дамбрез одвернулася з невимовно гордовитою посмішкою.

Тут оповісник одкрив рояль, її рояль! Стоячи, він програв правою рукою гаму і об'явив ціну інструмента — тисяча двісті франків, тоді знизив до тисячі, до восьмисот, до семисот.

Пані Дамбрез грайливим тоном глузувала з цієї «тарадайки».

Перед тандитниками поставили скриньку із медальйонами, кутиками й срібними застібками, ту саму, яку він бачив, коли вперше обідав на вулиці Шуазель, і яка потім була в Розанетти, а потім вернулася до пані Арну; часто, коли вони гомоніли, його погляд зупинявся на цій скриньці; вона була пов'язана з найдорожчими споминами, і Фредерікова душа танула від розчулення, як тут пані Дамбрез мовила:

— А! Я це куплю.

— Але ж це річ нецікава, — сказав він.

Проте вона, навпаки, вважала, що скринька симпатична; оповісник всіляко вихваляв її доладність:

— Річ у стилі Відродження! Вісімсот франків, панове! Майже суцільне срібло! Злегка потерти крейдою — вся заряхтить!

Вона стала проштовхуватись крізь натовп.

— Що за дивна примха! — сказав Фредерік.

— Вам неприємно?

— Ні! Але навіщо може знадобитися така дрібничка?

— Хто зна? Може, для зберігання любовних листів?

Вона кинула погляд, який зробив прозорим її натяк.

— Тим більше підстав не відкривати таємниць померлих.

— Я не думала, що вона вже зовсім умерла. — І пані Дамбрез виразно промовила: — Вісімсот вісімдесят франків!

— Ваш учинок нехороший, — пошепки сказав Фредерік.

Вона засміялася.

— Дорога моя, це ж перша ласка, якої я у вас прошу.

— А знаєте, з вас не вийде люб'язного чоловіка.

Хтось накинув ціну; вона підняла руку:

— Дев'ятсот!

— Дев'ятсот! — повторив метр Бертельмо.

— Дев'ятсот десять... п'ятнадцять... двадцять... тридцять, — вигукував оповісник, раз у раз поглядом пробігаючи по присутніх і раз у раз повертаючи голову.

— Доведіть, що моя дружина розважлива, — сказав Фредерік.

Він повільно повів її до виходу.

Оцінювач продовжував:

— Ну ж бо, ну ж бо, панове! Дев'ятсот тридцять. Хто купує за дев'ятсот тридцять?

Пані Дамбрез, що вже підійшла до порога, зупинилася й голосно вигукнула:

— Тисяча франків!

Публіка стрепенулась, настала мовчанка.

— Тисяча франків, панове, тисяча франків! Більше нема охочих? Дивіться! Тисяча франків!.. Продано!

Молоточок із слонової кості опустився.

Вона передала свою картку, їй принесли скриньку.

Вона поклала її в муфту.

Фредерік відчув, як холод лещатами охопив його серце.

Пані Дамбрез увесь час тримала його під руку й не наважилася глянути йому в лице, аж поки вони не вийшли на вулицю, де на них чекала карета.

Вона шмигнула в карету, неначе злодій, що втікає від погоні, і, тільки всівшись, повернулася до Фредеріка. Він стояв із капелюхом у руці.

— Ви не сідаєте?

— Ні, пані!

Холодно вклонившись, він зачинив дверці і дав кучерові знак їхати.

Найперше Фредерік відчув радість, відчув себе знову вільним. Він був гордий, що помстився за пані Арну, заради неї пожертвувавши багатством; потім він став дивуватись із власного вчинку, і його охопила безмірна втома.

Наступного ранку слуга розповів йому новини. Було оголошено військовий стан, Законодавчі збори розпущено, частину народних представників запроторено до Мазаської в'язниці. Фредерік був так заклопотаний власними справами, що залишився байдужий до громадських.

Він написав достачальникам, що скасовує численні замовлення, призначені для його одруження, яке тепер здавалося йому нищою оборудкою; він проклинав пані Дамбрез, бо через неї трохи не допустився ганебного вчинку. Він забув про Капітаншу, навіть не турбувався долею пані Арну, думав тільки про себе, про самого себе, блукаючи серед уламків своїх мрій, хворий, смутний, занепалий духом; і, відчуваючи огиду до облудного середовища, де йому довелося так багато вистраждати, тепер він поривався до зеленої трави, провінційного супокою, до дрімотного життя під рідною стріхою, серед щирих сердець. Нарешті у середу він вийшов із дому.

На бульварі стояли численні групки людей. Час од часу проходив патруль і розгонив їх; але вони зараз же збиралися знову. Давали волю язикам, супроводили кпинами й лайкою військові загони, та тільки й того.

— Що? Невже не будуть битися? — спитав Фредерік якогось робітника.

Чоловік у блузі відповів:

— Нема дурнів умирати за буржуа! Хай самі дають собі раду!

А якийсь добродій, глянувши на того жителя передмістя, пробуркотів:

— Соціалісти — падлюки! Хоча б на цей раз удалося вигубити їх!

Фредерік не міг зрозуміти, звідкіля стільки люті, стільки тупості. Його огида до Парижа збільшилась, і через день він ранковим поїздом вирушив до Ножана.

Будинки скоро зникли, простерлись поля. Сидячи один у вагонному купе й простягнувши ноги на диванчику, він міркував про події останніх днів, про своє минуле. Йому пригадалась Луїза.

«От вона любила мене! Даремно я не тримався того щастя... Та що там! Годі про те й згадувати!»

А хвилин за п'ять він подумав: «Зрештою, хто зна? Згодом — чому б і ні?»

Його мрії, як і його зір, линули в невиразну далеч.

«Вона простосерда, цілковита селючка, майже дикунка, а яка добра!»

Що ближче під'їжджав він до Ножана, то ближчою вона ставала йому. Коли проїжджали повз сурденські луки, Фредерік пригадав, як колись вона понад озерцями ламала очерет. Нарешті приїхали. Він вийшов із вагона.

Зупинившись на мосту, він зіперся ліктем на перила, щоб подивитися на острів і сад, де, бувало, сонячного дня вони разом гуляли; і, стомлений дорогою, сп'янілий од свіжого повітря, знеможений недавніми прикрощами, він відчув якесь збудження й подумав: «Може, вона кудись вийшла. Оце б її зустріти!»

Від св. Лаврентія линув дзвін; на майдані перед церквою зібралися жебраки, стояла коляска, єдина в тих краях (нею користувалися на весіллях); раптом під порталом, серед юрби городян у білих краватках, з'явилися молоді.

Фредерік подумав, що йому привиділося. Ба ні! Це справді вона, Луїза — у білій фаті, що, покриваючи її руде волосся, спадала до самих п'ят, а поруч неї таки віць, Делор'є! — в синьому фраці, гаптованому сріблом, у мундирі префекта. Як же це так?

Фредерік сховався за ріг будинку, щоб пропустити кортеж.

Осоромлений, переможений, розчавлений, він вернувся на вокзал і поїхав назад у Париж.

Візник, якого найняв Фредерік, запевняв, що барикадами захаращено проїзд од площі Шато д'О аж до театру Жімназ, і повіз його через передмістя Сен-Мартен. На

розі вулиці Прованс Фредерік розрахувався з кучером і подався пішки до бульварів.

Була п'ята година, накрапав дощ. З боку Опері на тротуарі юрмилися буржуа. По другий бік двері будинків були позамикані. У вікнах — нікого. Бульваром, на всю його широчінь, попригинавшись до гриви коней, з оголеними шаблями гнали навскач драгуни; султани їхніх шоломів і широкі білі плащі маяли на вітрі в світлі газових ріжків, що хиталися в тумані. Юрба дивилася на них, зацікавившись зі страху.

В проміжках кавалерійських наїздів появлялися загони поліції, що відтискала натовп на сусідні вулиці.

Але на східцях кафе «Тортоні» ще здалеку була помітна постать якогось високого чоловіка, — то був Дюссардьє, що так і стояв, непорушний, мов каріатида.

Один із поліцейських, котрий ішов попереду в трикутному капелюсі, насунутому на очі, погрозив йому шпагою.

Тоді Дюссардьє ступив крок уперед і вигукнув:

— Хай живе республіка!

Він упав навznak, розкинувши руки.

Рев жаху здійнявся над юрбищем. Поліцейський, озирнувшись, обвів усіх поглядом, і приголомшений Фредерік упізнав Сенекаля.

VI

Він вирядився в подорож.

Він спізнав нуду пароплавів, ранковий холод, коли прокидаєшся під наметом, знаходив забуття, споглядаючи краєвиди й руїни, зазнав гіркоти нетривалої дружби.

Він повернувся.

Він виїжджав у світ, і в нього ще були інші любовні романи. Але вони тьмяніли від постійних споминів про перше кохання; та й шаленство пристрасті, сам чар почуття був утрачений. Горді поривання духу також підупали. Минали роки, і він мирився з такою бездіяльністю розуму, сердечною млявістю.

В кінці березня 1867 року, під вечір, коли він на самоті сидів у своїм кабінеті, до нього ввійшла жінка.

— Пані Арну!

— Фредерік!

Вона взяла його за руки, ніжно підвела до вікна, стала пильно вдивлятися в його обличчя, повторюючи:

— Це ж він! Таки він!

У вечірніх сутінках він бачив лише її очі під чорною мереживною вуаллю, що закривала лице.

Вона поклала на камін маленького гаманця з гранатового оксамиту й сіла. Обоє безсилі говорити, вони мовчки усміхалися одне одному.

Нарешті він засипав її питаннями про неї ж таки та про її чоловіка.

Поселилися вони в глухому закутку Бретані, намагаються жити ощадно і виплачують борги. Арну майже весь час хворіє, на вигляд зовсім старий. Дочка вийшла заміж, живе у Бордо; син із своїм полком у Мостаганемі. Вона підвела голову.

— Але я знову бачу вас! Я щаслива!

Він не поминув сказати, що, дізнавшись про їхнє лихо, відразу ж кинувся до них.

— Я знала про це.

— Як ви взнали?

Вона побачила з вікна його ще в дворі й сховалась.

— Чому?

Тоді тремтячим голосом і з великими паузами між словами вона промовила:

— Я боялась! Авжеж... боялася вас... самої себе!

Це признання навіяло йому палку жадобу. Серце його сильно калатало. Вона провадила далі:

— Вибачте, що я не прийшла раніше.

І, показавши на гаманець гранатової барви, з гаптованими золотом пальмовими гілками, додала:

— Це я спеціально для вас вишивала. В ньому та сума, за яку було заставлено бельвільські ділянки.

Фредерік подякував за дарунок, одначе й покартав її, що вона заради цього турбувалась.

— Ні! Я приїхала не задля цього. Мені хотілося навідати вас, потім я знову вернуся... туди.

І вона стала розповідати йому про місце, де вони живуть.

У них низенький одноповерховий будинок із садом, де ростуть величезні букшпани, а каштанова алея підіймається аж на верховину горба, звідки одкривається море.

— Я приходжу туди посидіти на лаві, яку я назвала «Фредерікова лава».

Потім вона стала жадібно роздивлятися меблі, декоративні дрібнички, щоб закріпити їх у пам'яті. Портрет

Капітанші наполовину прикривала заслона. Але золоті й білі плями, що виділялися в темряві, привернули її увагу.

— Мені здається, я знаю цю жінку?

— Не може бути,— мовив Фредерік.— Це давнє італійське полотно.

Вона призналася, що їй хочеться пройти об руку з ним по вулицях.

Вони вийшли.

Вогні магазинів час од часу освітлювали її блідий профіль, а потім її знову оповивала тінь; і серед юрби, екіпажів і шуму вони йшли, нічого не чуючи, поглинуті лише одне одним, немовби гуляли десь у селі, по дорозі, встеленій сухим листям.

Вони розповідали одне одному про колишні дні, про обіди в пору «Художнього промислу», про химери Арну, згадували його звичку осмикувати ріжечки комірця, намазувати вуса косметичними засобами, говорили й про інші речі, інтимніші й поважніші. Як він був зачарований, уперше почувши її спів! Яка вона була чудова на своїх іменинах у Сен-Клу! Він пригадував садочок в Отейлі, вечори, проведені в театрі, зустрічі на бульварі, давніх її слуг, її негритьянку.

Вона дивувалася з його пам'яті. Тоді сказала:

— Інколи ваші слова здаються мені далеким відлунням, як звуки дзвона, що їх доносить вітер; і коли я читаю в книжках про любов, мені мариться, ніби ви поруч.

— Ви подарували мені втіху пережити все, що в романах картають як перебільшення,— мовив Фредерік.— Я розумію Вертера, який не гидував Шарлоттиними тартинками.

— Бідолашний любий друже!

Вона зітхнула і, трохи помовчавши, додала:

— Ну та дарма, ми таки любили одне одного!

А проте одне одному не належали!

— Може, це й краще,— зауважила вона.

— Ні, ні! Які б ми були щасливі!

— О! Я думаю, коли була така любов, як ваша!

І якою ця любов мала бути сильною, щоб тривати крізь усю довгу розлуку!

Фредерік спитав її, як вона здогадалася про його кохання.

— Сталося це якось увечері, коли ви поцілували мені руку між рукавичкою й манжетом. Я подумала: «Адже

він любить мене... любить!» Але я боялася в тому пересвідчитись. Ваша стриманість була така чудова, що я тішилась нею, як мимовільною та безнастанною даниною шани.

Він ні про що не шкодував. Йому було відплачено за всі колишні страждання.

Коли вони вернулись, пані Арну скинула капелюшка. Лампа, поставлена на консоль, освітила її поси́ле волосся. Його немов ударило в груди.

Щоб приховати своє розчарування, він присів на підлогу біля її ніг, узяв її за руки й почав говорити їй ніжності:

— Вся ваша істота, кожен найменший порух набували для мене надлюдської значущості. Моє серце, немов хмарка придорожного пилу, підіймалося за вашими кроками. Ви справляли на мене враження місячного променя літньої ночі, коли всюди пахощі, м'які тіні, білі цятки, нескінченне блаженство; всю розкіш плоті й душі становило для мене ваше ім'я, яке я повторював і намагався поцілувати щоразу, поки воно ще звучало на моїх устах. Над це блаженство я нічого не міг уявити. Мене полонила пані Арну саме така, якою вона була, — зі своїми двома дітьми, ніжна, статечна, сліпуче прекрасна й така добра! Цей образ затьмарював усі інші. Та й чи міг я бодай подумати про щось інше? Адже в глибині моєї душі тільки й звучала музика вашого голосу й сяяли ваші очі.

Вона захоплено сприймала ці поклоніння перед жінкою, якою вона вже не була. Фредерік, сп'янілий од своїх слів, починав уже вірити в те, що говорив. Пані Арну, сидючи спиною до лампи, нахилилася до нього. Він відчував у себе на чолі ласку її дихання, а крізь одяг — невирозний дотик тіла. Вони стиснули одне одному руки; кінчик черевичка виступав із-під її сукні, і Фредерік майже в знемозі сказав:

— Вигляд вашої ноги бентежить мене.

Мимоволі засоромившись, вона встала. Тоді, застигнувши на місці, промовила, як сновиди:

— У мої-то роки — він! Фредерік!.. Жодної жінки не кохали так, як мене! Ні, ні! Навіщо мені молодість? Вона мені вже ні до чого! Я зневажаю всіх отих жінок, які приходять сюди!

— О, сюди ніхто не приходить! — люб'язно заперечив він.

Обличчя її прояснилось, і їй захотілось узнати, чи він одружиться.

Він заприсягнув, що ні.

— Це напевне? Чому?

— Заради вас, — відповів Фредерік, стиснувши її в обіймах.

Вона завмерла, відхилившись назад, розтуливши рота й підвівши очі. Раптом вона відштовхнула його з виразом одчаю; а що він благав відповіді, то вона промовила, схиливши голову:

— Мені б хотілося зробити вас щасливим.

Фредерік подумав, що пані Арну прийшла, аби віддатися йому, і його знову опанувала пристрасть, і ще шаленіша, жагучіша, ніж колись. А проте, він відчував щось незбагненне, якусь відразу, ніби жах кровозмішення. Зупинило його й інше — страх, що по тому йому стане гидко. До всього ж це було б так ніяково! Тож із обачності і водночас, щоб не споганити свого ідеалу, він повернувся на каблуках і став м'яти сигарету.

Вона захоплено дивилась на нього.

— Який ви чулий! Таких, як ви, більше нема! Нема! Вибило одинадцятку.

— Пора! — мовила вона. — За чверть години я йду

Вона сіла знову, але стежила за годинниковою стрілкою, а він курих і далі ходив по кімнаті. Обоє не знали, що сказати. Під час розставання буває така мить, коли люба нам людина уже не з нами.

Нарешті стрілка сягнула за двадцять п'ять хвилин по одинадцятій, і вона повільно взялася за стрічки свого капелюшка.

— Прощайте, мій друже, мій любий друже! Я вже ніколи вас не побачу! Для мене це була остання жіноча втіха. Душа моя ніколи не розлучиться з вами. Нехай вас благословить небо!

Вона по-материнському поцілувала його в чоло.

Але вона стала поглядом ніби чогось шукати й попросила у нього ножиць.

Тоді витягла гребінь; сиве волосся впало їй на плечі

Вона рвучко відрізала при корені довге пасмо.

— Збережіть його! Прощайте!

Коли вона вийшла, Фредерік одчинив вікно. Пані Арну, стоячи на хіднику, знаком підкликала фіакр, що проїжджав вулицею. Вона сіла. Екіпаж зник.

І це було по всьому.

VII

На початку зими Фредерік і Делор'є гомоніли при каміні, іще раз примирившись, поступаючись тій фатальній властивості своєї вдачі, що постійно зближувала їх і схиляла до взаємної любові.

Один у загальних рисах розповів про свій розрив із пані Дамбрез, яка другим шлюбом вийшла заміж за якогось англійця.

Другий, не пояснюючи, яким чином одружився з мадмуазель Рок, сказав, що одного дня дружина втекла з таким собі співаком. Щоб хоч трохи збутися посміху, він у себе в префектурі так ревно заходився адмініструвати, що скомпрометував себе. Його усунули. Потім він був начальником поселень в Алжирі, секретарем паші, редактором газети, агентом по оголошеннях і кінець кінцем улаштувався юрисконсультом в одне промислове підприємство.

Що ж до Фредеріка, то, витративши дві третини своїх статків, він жив тепер як скромний буржуа.

Згодом вони стали розпитувати один одного про життя спільних знайомих.

Мартінон тепер сенатор.

Юссоне посідає високе становище, він має під своєю рукою всі театри, всю пресу.

Сізі поринув у набожність, уже батько вісьмох дітей, живе в замку своїх предків.

Пеллерен, після захоплення фур'еризмом, гомеопатією, столиками, що крутяться, готичним мистецтвом та гуманітарним малярством, став фотографом, і по всіх паризьких мурах красується його зображення — у чорному фраківі маленька постать з величезною головою.

— А як твій друг Сенекаль? — спитав Фредерік.

— Не знаю. Зник. А твоє палке кохання — пані Арну?

— Певно, у Римі зі своїм сином, лейтенантом.

— А її чоловік?

— Торік помер.

— От тобі й маєш! — мовив адвокат. А тоді, вдаривши себе по лобі: — До речі, на днях зустрів я в магазині чарівну Капітаншу; вона вела за руку хлопчика, свого годованця. Вона вдова якогось добродія Удрі і вельми розтовстіла, просто гладуха. Який занепад! А був же в неї такий тоненький стан!

Делор'є не крився, що сам колись у тому пересвідчився, скориставшись із її відчаю.

— Та, зрештою, ти ж мені сам дозволив.

Ця відвертість надолужувала мовчанку, якої він тримався про свої заміри щодо пані Арну. Фредерік простив би їх, оскільки вони не мали успіху.

Хоч зізнання Делор'є трохи й дійняло його, він удав, ніби йому смішно, а подумавши про Капітаншу, згадав про Ватназ.

Делор'є ніколи не зустрічався з нею, як і з багатьма іншими, що бували в Арну; але він добре пам'ятав Режембара.

— Чи живий він іще?

— Ледве дише. Щовечора неухильно дигає з вулиці Грамон до вулиці Монмартр, відвідуючи всі кафе; геть уже кволий, вдвоє зігнутий, німечний — справжня примара.

— Ну, а Компен?

Тут Фредерік весело скрикнув і попросив колишнього представника Тимчасового уряду пояснити йому таємницю телячої голови.

— Це привезено з Англії. Щоб висміяти святкування, що його роялісти справляють тридцятого січня, незалежні установили щорічний банкет, на якому їдять телячі голови й п'ють червоне вино із телячих черепів, підіймаючи келихи за винищення Стюартів. Після термідора терористи заснували й собі таке братство, — це свідчить, що безглуздя вельми плодюче.

— Мені здається, ти зовсім охолонув до політики?

— Роки, роки! — відповів адвокат.

І вони стали підбивати підсумки свого життя.

В обох воно склалося невдало: і в того, хто мріяв про кохання, і в того, хто мріяв про владу. Яка ж була причина?

— Може, бракувало наполегливості, — сказав Фредерік.

— Щодо тебе, то, може, й так. Але я, навпаки, був надміру рішучий, не брав до уваги багатьох дрібниць, як виявилось, найвагоміших. Я надто керувався логікою, а ти почуттями.

Потім вони звинувачували всілякі випадковості, обставини, час, коли народилися.

Фредерік зауважив:

— Не про таке майбутнє думали ми колись, ще в Сансі, коли ти збрився написати критичну історію філо-

софії, а я — великий роман з історії Ножана на середньовічний сюжет, що знайшов його в Фруассаровій хроніці: «Як пан Брокер де Фенестранж та єпископ міста Труа напали на пана Есташа д'Амбресікур». Пам'ятаєш?

Спомини перенесли їх у дні юності, і кожна фразу вони починали: «А пам'ятаєш?»

І вони знову бачили двір колежу, каплицю, приймальню, фехтувальну залу внизу біля сходів, обличчя класних наставників та вихованців, якогось Анжельмара із Версаля, котрий зі старих чобіт викроював собі штрипки, пана Мірбаля та його руді бакенбарди, учителів креслення й малювання — Варо та Сюріре, які завжди сварилися один із одним, і поляка, Копернікового співвітчизника, з його планетною системою із картону, мандрівного астронома, котрому за лекцію платили обідом у шкільній їдальні; по тому — страшну пиятику під час прогулянки, вперше викурені люлечки, розподіл нагород, радість канікул.

Під час канікул 1837 року вони відвідали Турчанку.

Так звали жінку, що насправді звалася Зоріадою Тюрк; багато хто вважав її мусульманкою, турчанкою, і це надавало більшої поетичності її закладові, що стояв на березі річки, за міським валом; навіть у палючу пору літа прохолодна тінь огортала її будинок, такий примітний червоними рибками в скляній посудині, що стояла на вікні поряд із горщиком резеди. Дівчата в білих блузочках, нарум'янені, з довгими сережками, стукали в вікно проходим, а вечорами, стоячи при дверях, тихенько наспівували хрипкими голосами.

Це згубне місце кидало на всю округу фантастичний відблиск. Говорячи про нього, вдавалися до інакомовності: «знайоме вам місце», «відома вулиця», «за мостами». Околишні жінки тремтіли за своїх чоловіків, городянки потерпали за своїх служниць, бо якось застукали там супрефектову куховарку; і, звісна річ, про цей будинок тільки й марили потай усі підлітки.

Тож якось у неділю, коли всі були на вечерні, Фредерік і Делор'є, завивши волосся в перукарні і нарвавши квітів у саду пані Моро, шаснули крізь хвіртку у поле, накинули чималий гак поза виноградники, вернулися до міста через Рибальський куток і прослизнули до Турчанки, кожен із великим букетом у руках.

Фредерік ніс свого букета, як жених, що йде назустріч нареченій. Та від спеки, від страху перед невіданим,

до певної міри, перед муками сумління і, нарешті, від самого задоволення бачити стільки жінок, готових йому до послуг, він так збентежився, що геть поблід і стояв непорушно, нічогосінько не кажучи. Всі сміялися, втішаючись із його ніяковості; він подумав, що над ним знущаються, і втік; а що гроші були в нього, то й Делор'є змушений був податися слідом за ним.

Коли вони виходили на вулицю, їх помітили. Вийшла ціла історія, якої й по трьох роках не забули.

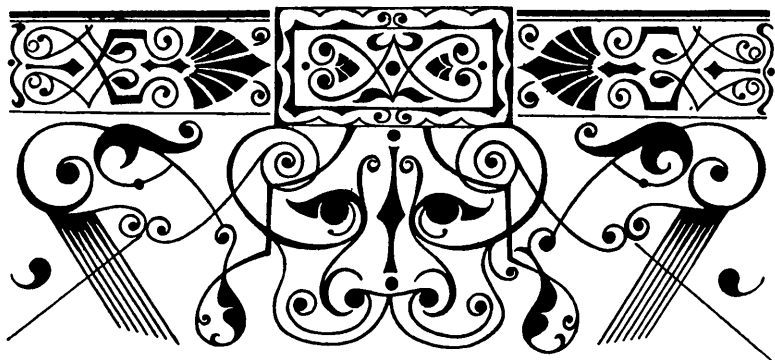
Вони до найменших подробиць пригадували цю подію, кожен додаючи до неї те, що призабув другий; а коли скінчили, Фредерік мовив:

— Це найкраще, чого ми зазнали в житті!

— Так, мабуть, правда! Найкраще, чого ми зазнали в житті! — погодився Делор'є.

*Пам'яті мого друга Альфреда Ле
Пуатвена, що помер у Невіль-Шан-
Дуазелі 3 квітня 1848 року*

I

Фіваїда. На вершині гори — майданчик у вигляді півмісяця, затиснутий поміж величезних брил.

В глибині — хатина самотника. Вона виліплена з глини й очерету, під плескатим дахом, без дверей. В середині бачимо глечик і кусень чорного хліба; на дерев'яній підставці — груба книга; долі лежать волокна для плетива, кілька мат, кошик, ніж.

Неподалік од хатини в землю вкопано високий хрест; з другого краю майданчика стара покривлена пальма схилилася над прірвою, бо гора спадає тут прямовисно, і Ніл утворює ніби озеро біля підніжжя скелі.

Краєвид праворуч і ліворуч обрамлений огорожею скель. А з того боку, де пустеля, здіймаються й набігають одна на одну величезні попелясті хвилі пісків, гублячись у далині; над пісками височіє біле, як крейда, пасмо Лівійських гір, оповите ліловим серпанком.

Заходить сонце. Небо на півночі — перлисто-сіре, а в zenіті по блакитному склепінню розпласталися, наче кудли велетенської гриви, багряні хмари. Ці вогненні смуги поступово тьмяніють; лазур неба стає бляклоперламутровою; чагарі, каміння, земля — все здається твердим, мов бронза; і в повітрі висить золотиста курява, така тонка, що зливається з мерехтінням світла.

Святий Антоній

*(з довгою бородою, довговолосий, у туніці з козячої
шкуру, сидить, схрестивши ноги, і плете мату. Тільки-но
сонце ховається, він глибоко зітхає і звертає очі
до обр'ю)*

Ще один день! Збіг іще один день!

Проте ніколи досі я не почувався таким нещасливим! Як ніч минала, я ставав на молитву, потім ішов по воду й повертався крутою стежкою з міхом на плечі, виспівуючи гімни. Залюбки опоряджав я свою хатину. Потім брався за інструмент і пильнував, щоб мати були однакові, а кошики — легенькі, бо ж і дрібні свої справи я мав тоді за обов'язки і робив їх охоче.

Кінчав я свою працю завжди в один і той же час і, здійнявши вгору руки, відчував, як з високого неба рине в моє серце потік благодаті. А тепер він вичерпався. Чому?

(Повільно походить туди й сюди по майданчику).

Всі ганьбили мене, коли я покидав домівку. Мати впала непритомна; сестра, простягаючи мені навздогін руки, благала повернутися, і плакала Аммонарія, дівчинка, яку я щовечора зустрічав на березі водойми, куди вона приходила напувати буйволів. Вона бігла слідом за мною. Браслети на її ногах блищали кризь куряву, туніка з розрізами на стегнах маяла на вітрі.

Старий аскет, з яким я пішов, нагримав на мене. Наші верблуди побігли чвалом; і відтоді ніколи більше не бачив я своїх кривних.

Спершу я обрав собі за житло гробницю якогось фараона. Адже ці підземні палаци сповнені дивного чару: морок там мовби напоєний пахощами, які курились у давнину. З глибини саркофагів лунав тужливий голос, що кликав мене; а то я раптом бачив, як оживають паскудні малюнки на стінах; і я втік на берег Червоного моря і знайшов притулок у руїнах фортеці. Я жив там серед скорпіонів, які повзали по камінню; в блакитному небі, у мене над головою, безперестану ширяли орли. Вночі мене дряпали чийсь пазурі, клювали дзьоби, торкалися м'які крила; страхітливі демони гарчали мені у вуха й валили мене на землю. Сталося так, що люди з якогось каравану, — він правився до Александрії, — подали мені допомогу й повезли з собою.

Тоді мені заманулось повчитися в доброго старця Дідіма. Він, дарма що був сліпий, краще за всіх знав Святе письмо.

Відбувши урок, ми йшли на прогулянку, і він спирався на моє плече. Я вів його на Панеум, звідки було видно Маяк і відкривалося неосяжне море. Повертаючись, ми проминали гавань, де тлумився люд з усього світу — навіть кіммерійці у ведмежих шкурах та гімнософісти

з Гангу, які намащуються коров'ячими кізяками. На вулицях раз у раз спалахували сутички: то євреї відмовлялися платити податок, то заколотники повставали проти римлян. До того ж у місті було повно єретиків, поплічників Манеса, Валентина, Василіда, Арія, — і кожен сікається до тебе, викликає на суперечку і товкмачить своє.

Я не раз згадував про те, що вони говорили. Їхні слова все-таки бентежать, хоч як намагаєшся їх знехтувати.

Я втік у Кольцім і наклав на себе таку тяжку покуту, що перестав боятися бога. Згуртував кілька чоловік, які хотіли стати анахоретами.

Я навчив їх правил діяльного життя, бо ненавидів навіженства гностиків і розумування філософів. З усіх усюд я одержував послання. Люди прибували здалеку, щоб подивитись на мене.

А тим часом народ мордував сповідачів, і я, спонукуваний жагою мучеництва, подався до Александрії. Та за три дні перед тим, як я появився, гоніння припинилися.

Коли я повертався, біля храму Серапіса мене затримала юрба. Мені сказали, що правитель захотів востаннє подати приклад суворого покарання, аби не кортіло іншим. Під портиком, серед білого дня, була прив'язана до колони гола жінка, і двоє солдатів шмагали її ремнями; тіло її судомно корчилося при кожному ударі. Вона обернулася, рот у неї був відкритий, коси затуляли обличчя, — і мені здалося: там, за юрбою — Аммонарія...

Проте... ця була інша... і напрочуд гарна.

(Проводить долонею по чолу).

Ні! Ні! Я не хочу про це думати!

Іншого разу Афанасій умовив мене разом із ним виступити проти аріан. Усе обмежалося кпинами та глузами. Та після того він став жертвою обмови, його позбавили сану і змусили втікати. Де він тепер? Не відаю. Ніхто більше не сповіщає мені новин. Усі учні покинули мене, навіть Іларіон!

Йому минав п'ятнадцятий, коли він прийшов до мене; у нього був дуже допитливий розум, і він повсякчас засипав мене запитаннями. Уважно вислуховував мої відповіді і, не ремствууючи, приносив мені все, в чому мав я потребу, — спритний, мов козенятко, і такий веселий, що навіть патріархи сміялися, дивлячись на нього. Він був мені за сина!

Небо почервоніло, земля геть почорніла. Пісок подекуди здіймається від вітру, як величезний саван, і знов опадає.

В хвилину затишшя видно, як уряди-годи пролетить пташина зграя — ніби вирізаний з металу трикутник, але з тремтячими краями. Антоній дивиться на птахів.

Як би мені хотілося полетіти слідом за ними!

Як часто з такою самою заздрістю дивився я на великі кораблі з вітрилами, подібними до крил, — надто коли на них відпливали ті, хто приїздив навідати мене! Як лубо було нам укупі! Я зв'язав їм свої почуття, вони мені — свої. Найдужче спободався мені Гаммон: він розповідав про свою подорож до Рима, про Колізей, про побожність знаменитих жінок і ще безліч інших бувальщин!.. А я не побажав поїхати з ним! Чому? Чому я такий упертий, чому й далі хочу жити таким самим життям? Краще б я залишився у нітрійських ченців — адже вони мене благали. В кожного з них своя, окрема келія, проте вони спілкуються між собою. В неділю сурма скликає їх до церкви; там висять три канчуки, якими карають злочинців крадіїв і пройдисвітів, бо статут у них суворий.

І все-таки ченцям не бракує радощів життя. Вірні приносять їм плоди, яйця і навіть щипчики — витягати з ніг скалки. Навколо Піспіра лежать виноградники, і в табенців є пліт, на якому вони плавають по харчі.

Та, либонь, було б іще краще, аби я служив ближнім братам своїм як священик. Допомогав би біднякам, творив таїнства, і родини віддавали б мені шану.

Зрештою, не всі миряни прокляті, і лиш від мене самого залежало стати... ну... хоч би граматиком, філософом. В кімнаті у мене був би очеретяний глобус, в руках я тримав би таблички, мене оточувала б молодь, а біля дверей висів би лавровий вінок — замість вівіски.

А проте, в такому щасті надто багато пихи. Краще б я став солдатом. Я був досить міцний і сміливий, щоб натягувати линви металних машин, пробиратися темними лісами, із шоломом на голові вдиратися в димучі міста!.. Я міг би купити на свої гроші й посаду збирача мита біля якогось мосту. І подорожні розповідали б мені усякі бувальщини й показували б свою поклажу — силу-силенну цікавого краму!

На свята александрійські купці плавають по Канопській річці і п'ють вино з чашечок лотосу, під гримотіння бубнів, від якого двигтять стіни придорожних корчем!

По той бік річки конусовиді дерева захищають від південного вітру мирні маєтки. Покрівлю високого будинку підпирають тоненькі колони, густі, мов частокіл; господар, сидючи в кріслі, дивиться поміж них на свої володіння, сторожів на полях, давильню для винограду, волів, які вимолочують хліб. Діти бавляться неподалік, дружина нахиляється і обіймає його.

В бляклій нічній імлі з'являються гострі морди із настовбурченими вухами й блискучими очима. Антоній простує до них. З-під його ніг котяться камінці; звірі втікають.

То була зграя шакалів.

Залишився тільки один; він стоїть на задніх лапах, насторожений, вигнувши спину й нахиливши голову.

Який він гарний! Так і хочеться погладити його по спині — легенько-легенько!

Антоній свистить, підкликаючи шакала; шакал щезає.

А, він утік до своїх. Який я самотній! Як мені сумно!
(Сміється гірким сміхом).

Нічого не скажеш, веселе життя — гнути на вогні пальмові палиці для патериць, плести кошики й мати, а потім вимінювати все у кочовиків на хліб, об який можна зламати зуби! І не видно цьому кінця! Краще вже смерть! Я більше не можу! Годі! Годі!..

(Тупає ногою, метається по майданчику, потім, засапаний, зупиняється, заходиться плачем і лягає на землю на бік).

Ніч тиха, миготять незліченні зорі; чути тільки ляскання тарантулів.

Поперечина хреста відкидає тінь на пісок; Антоній, який і досі плаче, помічає її.

Господи, невже я такий немічний! Зберися на силах! Зведись!

(Заходить у хатину, розгрібає попіл, бере жарину, запалює смолоскип і втікає його в дерев'яну підставку так, щоб світло падало на велику книгу).

А може... розгорнути... Діяння апостолів?.. Авжеж... Розгорну!

«І побачив розкрите небо, з якого спускалася велика пелена, прив'язана за чотири ріжки; в ній були всякі тварини земні, дикі звірі, плазуни і птахи; і голос мовив до нього: «Петре, встань! Заколи і їж!»

То господь бажав, щоб його апостол скуштував від усього?.. А я...

(Антоній хилиць голову. Вітер гортає сторінки, і вони шелестять; він підводить голову й читає далі).

«І вбивали іудеї всіх ворогів своїх мечами, вони рубали їх і заколювали — чинили, як самі хотіли, з тими, кого ненавиділи».

Далі йде перелік вигублених людей — сімдесят п'ять тисяч. Але ж іудеї стільки натерпілися! Та й вороги їхні були ворогами істинного бога. А як вони, певно, тішилися помстою, винищуючи ідоловірців! Місто, мабуть, було завалене мерццями! Вони лежали біля садових брам, на сходах, кімнати були захарашені ними так, що ніяк було відчинити двері!..

Але ж мною заволодівають думки про вбивства і кров...

(Розгортає книгу в іншому місці).

«Навуходоносор упав ницьма і віддав шану Даниїлові».

Ти ба! Всевишній підносить пророків своїх над царями; Навуходоносор збавляв життя у бенкетах, упиваючись розкошами й пихою. Але бог на покару обернув його в тварину, і він бігав на чотирьох!

(Антоній вибухає сміхом і кінчиком пальця гортає книгу далі. Очі його зупиняються на такій фразі).

«Коли вони прийшли, Єзекія зрадів великою радістю. Він показав їм курильниці свої, золото своє і срібло своє, всі пахощі свої, масті свої, весь свій коштовний посуд і все, що було в скарбницях його».

Уявляю собі... самоцвіти, діаманти, монети — купую під самісіньку стелю! Людина, яка володіє такими величезними скарбами, вже не подібна до інших людей. Перебираючи ці скарби, вона собі уявляє, що в руках її — плід незліченних зусиль, неначе вона всотала в себе життя народів і тепер може витратити його. Така передбачливість корисна для царів. І наймудрішому з усіх її не бракувало. Кораблі везли йому слонову кість, мавп... Але де ж про це мовиться?

(Гортає книгу).

Ага, ось!

«Цариця Савська, почувши про славу Соломонову, прийшла, щоб спокусити його загадками...»

Чим вона сподівалася спокусити його? Дияволів так кортіло спокусити Ісуса! Однак Ісус здолав спокусу тому, що він — бог, а Соломон — може, завдяки своїй магичній науці. Висока ця наука! Бо світ, як тлумачив мені один філософ, це щось єдине, всі його частини пов'язані між собою, наче органи тіла. Йдеться про те,

щоб пізнати природні сили притягання та відштовхування, а тоді привести їх у дію... Виходить, можна змінювати те, що здається непорушним.

Тінь від хреста, який стоїть позад нього, висувається вперед, утворюючи мовби великі роги.

(Антоній вигукує).

Господи, змилуйся!

Тінь вертається на місце.

Це обман зору! Нічого більше! Даремно мордую я дух свій! Адже я безсилий!.. Безсилий!..

(Сідає, згорнувши руки на грудях).

А втім... Я наче відчув його наближення... Та чого б то йому приходити? Проте, хіба мені не відомі його лихі заміри? Я відштовхнув страховидного пустельника, який, сміючись, пропонував мені теплі хлібці, і кентавра, який намагався посадити мене собі на спину, і те чорне хлоп'я, що раптом з'явилося серед пісків; воно було дуже гарне і сказало мені, що його звать Дух розпусти.

(Антоній швидко походить туди й сюди).

Хіба не за моїм велінням було споруджено безліч обителів, де живе стільки ченців у волосяницях під козячими шкурами, що з них можна було б зібрати ціле військо! Я зціляв недужих, не бачачи їх; я виганяв бісів; я перебрів річку, що кишіла крокодилами; імператор Константин написав мені три послання; Валасія, що плював на мої послання, роздерли на шматки власні коні; коли я знову з'явився в місті, александрійці билися, аби тільки побачити мене; Афанасій провів мене до застави. А які здійснивав я подвиги! Ось уже тридцять років живу я в пустелі й безнастанно мучуся! Я носив на стегнах своїх вісімдесят фунтів бронзи, як Євсей; комахи кусали моє тіло, і я терпів, як Макарій; п'ятдесят три ночі не склеплював я очей, як Пахомій; ті, кому стинають голову, кого катують кліщами, кого спалюють, мають, напевне, менше заслуг, бо моє життя — це нескінченна мука!

(Уповільнює ходу).

Воістину, я безталанніший за всіх людей. Милосердних сердець меншає й меншає. Мені нічого більше не подають. Плащ мій зносився; нема в мене сандалів, нема навіть миски; я пороздавав біднякам і родині все своє

майно — до останнього обола. А мені ж потрібні гроші — бодай на знаряддя для моєї праці Далебі, зовсім небагато!.. Жменька!.. Я б їх не марнував.

Нікейські отці в пурпурових шатах сиділи попід муром, як волхви на тронах; їх щедро частували, віддавали їм високу шану, особливо Пафнутію, бо він сліпий на одне око і кульгавий від часів Діоклетіанового гоніння! Імператор кілька разів поцілував його виколоте око. Яка дурниця! До того ж на Соборі були такі паскудники! Єпископ із Скіфії Феофіл; єпископ із Персії Іоанн; пастух Спірідіон! Александр надто старий; Афанасій мав би не так суворо поводитися з аріанами, щоб домогтися від них поступок!

Та хіба могли вони так вчинити! Мене вони й слухати не схотіли. Високий молодик із зачучерявленою бородою виступав проти мене і з незворушним виглядом ставив найпідступніші запитання; поки я міркував, що відповідати, всі дивилися на мене злими очима й вили, мов гієни. Якби-то я міг примусити імператора вигнати їх усіх, усіх! Або краще побити, розчавити їх — і втішатися, дивлячись на їхні муки! О, як я страждаю!

(Знеможений, прихилиється до стіни хатини).

Я надто довго постив! Сили мої вичерпуються! Якби з'їсти... один тільки раз... шматок яловичини.

(Знесилено заплющує очі).

О! М'яса з кров'ю... Соковите гроно винограду!.. Кисляку, що тремтить на тарелі!

Але що це зі мною? Що це зі мною?.. Я відчуваю, що серце моє роздимається, як море перед бурею. Страшенна кволість опанувала мене, і здається, що в теплому повітрі струменять пахощі волосся. Однак поблизу начебто нема жодної жінки?..

(Обертається й дивиться на стежку поміж скель).

Он звідти вони з'являються, погойдуючись на ношах, що їх несуть чорні євнухи. Вони сходять на землю і, побожно склавши руки, обнизані важкими перснями, стають навколішки. Вони розповідають мені про свої турботи. Їх пече жага надлюдської пристрасті, вони хотіли б померти, їм сняться боги, що кличуть їх; край їхніх одінь торкається моїх ніг. Я відштовхую їх. «О, ні, — кажуть вони, — не проганяй! Що мені робити?» Ніяка покута їх не лякає. Вони прагнуть найтяжчого, вони ладні наслідувати мій приклад, жити разом зі мною.

Давно не бачив я їх. Може, вони прийдуть? Чом би й ні? Раптом... Це дзеленчання дзвоників мула в горах? Здається...

(Антоній вилазить на стрімчак, де починається стежка, і, нахилившись, вдивляється в темряву).

Так! Там, унизу, рухається щось темне — начебто люди, що шукають дороги. Але ж вона там! Вони заблукали!

(Кличе).

Сюди! Йдіть сюди! Сюди!

Луна повторює: «Сюди! Сюди!»

(Розгублений, він опускає руки)

Який сором! О, бідолашний Антоній!

Тієї ж миті чути шепіт: «Бідолашний Антоній!»

Хто ви? Відповідайте!

Вітер завиває в розколинах скель, і в цих невиразних звуках він уловлює голоси, так наче заговорило повітря. Голоси низькі і вкрадливі, шепотливі.

Першій

Хочеш жінок?

Другий

Або купу срібла?

Третій

Блискучий меч?

Інші

- Весь народ схиляється перед тобою!
- Засни!
- Повбивай їх! Ну ж бо, повбивай їх усіх!

Предмети враз змінюють свою подобу. Стара пальма з пожовклим листям, яка стоїть край скелі, обертається на торс жінки, що схилилася над безоднею; її довгі коси мають на вітрі.

Антоній

(обертається до хатини і замість підставки, на якій лежить груба книга, списана чорними літерами, бачить куц, на якому сидять ластівки)

Це, звісно, від смолоскипа — гра світла й тіні... Погасимо його!

Він гасить смолоскип; западає глибока темрява.

Раптом у повітрі пропливає калюжа води, потім повія, далі ріг храму, постать солдата, колісниця, в яку запряжено двох білих коней, що зіп'ялися дибки.

Ці образи з'являються несподівано, враз вихоплюючись із темряви, мов пурпуровий орнамент на ебеновому тлі.

Вони рухаються чимдалі швидше. Вони мчать, мов вихор. Часом зупиняються й поступово блякнуть, розтають або ж летять геть, а за мить з'являються інші.

Антоній заплющує очі.

Видінь чимдалі більшає, вони оточують його, обсідають. Його поймає невимовний жах, і він уже нічого не відчуває, крім печучого болю в грудях. Та хоч голова йому паморочиться, він усвідомлює, що глибока тиша відокремлює його від світу. Він хоче заговорити — і не може! Неначе щось у ньому зламалося... Антоній знесилено падає на мату.

II

На землі видно велику тінь, прозорішу, ніж звичайна; обабіч неї вимальовуються якісь інші химерні тіні.

Це Диявол. Він сперся на дах хатини і, ніби велетенський кажан, що годує малят, тримає під своїми крильми Сім Смертних Гріхів; їхні скривлені в гримасах обличчя можна розгледіти в темряві.

Антоній, чії очі й досі заплющені, з насолодою потягується на маті.

Мата здається йому чимдалі м'якшою, наче її набивають пухом; вона підіймається, стає ліжком, ліжко — човном, вода хлюпає в його борти.

Правобіч і лівобіч з'являються дві вузькі смуги чорної землі, вище — поля, на яких де-не-де ростуть сикомори. Вдалині дзеленчать дзвоники, гуркочуть барабани і лунає спів. Це мандрівці простують у Канопу, щоб заснути там у храмі Серапіса й побачити віщі сни. Антоній це знає, і човен його, гнаний вітром, ковзає по воді між берегів каналу. Листя папірусу й червоні квіти німфей, вищі за людину, схиляються над ним. Він лежить горілиць на дні човна; весло занурилося в воду й тягнеться слідом. Вряди-годи повіває теплий легіт, і тонкий очерет тихо шелестить. Дрібні хвилі плюскотять чимраз тихше. Антонія змагає дрімота. Йому мариться, що він — єгипетський самітник.

Він підхоплюється на рівні.

Невже це сон?.. Все було так виразно, навіть не віриться. Язик мій палає. Пити!

(Заходить у хатину, навпомацки шукає глечик).

Земля вогка!.. Хіба йшов дощ? Що це? Черепки? Глечик розбитий!.. А міх?..

(Знаходить міх).

Порожній! Порожнісінький!

Поки я спущуся до річки, мине години зо три, не менше, а ніч така темна, що й дороги не роздивишся. Мене мучить голод. Де хліб?

(Довго шукає, нарешті знаходить скоринку завбільшки з яйце).

Як! Шакали поцупили мій хліб? О, прокляті!
(Розлючений, кидає скоринку на землю).

Тільки-но Антоній зробив цей порух, як з'являється стіл, що аж угинається від чудових страв.

Висонова скатертину, помережана борознами, мов завій сфінкса, мішиться хвилястим блиском, на ній шматки м'яса з кров'ю, великі рибини, птахи в пір'ї, тварини в шуках, біло-рожеві, як людське тіло, плоди, грудки білого льоду, фіолетові кришталеві посудини, що салпуче мерехтять. Посередині столу Антоній бачить кабана з підібганими ногами, з напівзаплющеними очима, від кабана йде пара, і, на думку, що він може з'їсти це страховисько, Антонія проймає нестямна радість. Далі страви, яких він ніколи не бачив: темне посічене м'ясо, золотаві драгли, підливи, де плавають гриби, мов латаття в ставку, збиті вершки, легкі, наче хмаринки.

В ароматах усього цього він уловлює солоний дух океану, свіжість джерел, п'янке пахощі лісу Ніздрі в нього роздимаються, рот наповнюється слиною, йому здається, що цього вистачить на рік, на десять років, на все життя!

Приголомшений, він одну по одній роздивляється страви, а їх чимраз більше, вони вже громадаються пірамідою, кути якої починають оповзати. Вина течуть, рибини тріпочуться, кров у тарелях закипає, плоди розкриваються, мов уста закоханих, стіл підіймається Антонієві по груди, далі по підборіддя, але тепер на ньому одна лиш тарілка й одна хлібина.

Він простягає руку, щоб узяти хліб. З'являються інші хлібини

Це все мені! Мені! Але ж...

(Антоній задкує).

Як? Замість однієї хлібини аж стільки? Таж це чудо, таке саме чудо, яке сотворив господь!

Навіщо? А втім, усе інше так само незрозуміло. О! Згинь! Згинь, сатано!

(Штурхає стіл ногою. Стіл щезає).

І знов нічого? От і гаразд!

(Глибоко зітхає).

Яка то була спокуса! І все-таки я здолав її!

(Підводить голову й зашпортується за якусь річ на землі. Чутно дзенькіт).

Що це?

(Нахилиється).

Чаша! Який-небудь мандрівець загубив. Нічого дивного...

(Слинить палець і тре чашу).

Блищить! Начебто метал. Проте не роздивишся.

(Запалює смолоскип і розглядає чашу).

Срібна, з орнаментом по краях, на денці — якийсь кругляк.

(Антоній підколупує пальцем металевий кругляк, виймає його).

О, це монета, вартістю... може, сім або вісім драхм. Та дарма! Цілком вистачить, щоб купити овечу шкуру.

Полум'я смолоскипа виграє на чаші.

Не може бути! Золота! Авжеж! Із щирого золота!

На денці чаші лежить інша монета, більша. Під нею ще кілька.

Та це ж справжнє багатство!.. Вистачить, щоб купити трьох биків... клопоть землі!..

Тепер чаша по самісінькі вінця повна золотих монет.

Та де там! Можна купити сотню, безліч рабів, солдатів...

Орнамент, відділившись від чаші, стає перловим намистом.

Перед такою коштовністю не встояла б навіть імператорова дружина!

Труснувши намисто, Антоній надаєє його на руку. В лівій руці у нього чаша, в правій — піднятий смолоскип, щоб світло падало на чашу. Мов струміль води з басейну, з неї сиплються потоком діаманти, карбункули, сапфіри й золоті монети, на яких зображено царів; на піску виростає горбик, що весь мерехтить.

Що це? Що це? Статери, сикли, даріки, аріандики! Александр, Деметрій, Птолемеї, Цезар!.. Далєбі, жоден із вас стільки не мав! Тепер я — всемогутній! Кінець моїм мукам! Мене засліплюють ці промені! Серце моє повне вщєрть!.. Як гарно!.. Так! Так!.. Іще! Я хочу більше. Щоб у мене залишалось досить грошей, хоч би скільки викидав їх у море. Проте навіщо їх марнувати? Я збережу всі, я не скажу нікому нічого, я видовбаю в скелі печеру, викладу її бронзовими плитами і приходитиму туди — і відчуватиму, як ноги мої грузнуть у золоті; я занурю в нього руки, як у мішок із зерном, розітру ним обличчя, я спатиму на ньому!

(Кладе смолоскип, щоб обняти всю купу, і падає ницьма на землю. Підводиться. Монет немає).

Що я наробив? Якби я оце помер, то потрапив би в пекло! Прямісінько в пекло!

(Здрігається всім тілом).

Отже, мене проклято? Е, ні! Я сам винен! Сам ловлюсь у всі пастки! Який же я дурень, який негідник! Я ладен побити себе, о, я навіть хотів би вирватися з влас-

ного тіла! Надто довго я себе стримував! Я жадаю мститися, бити, вигублювати! Мовби зграї диких звірів прокинулись у моїй душі. Мені кортить зарубати сокирою першого-ліпшого, всіх!.. А ось і кинджал!..

Побачивши свій ніж, він хапає його. Та ніж вислизає у нього з руки, і Антоній стоїть, прихилившись до стіни хатини, широко розкривши рота, заклакнувши, наче його вдарив правець.

Усе, що було навколо, зникло.

Антонію ввижається, ніби він в Александрії, на Панеумі — штучному пагорбі, оперезаному гвинтовидними сходами; горб цей наспа-но в центрі міста.

Просто перед ним — Мареотідське озеро, праворуч — море, ліворуч — рівнина, а внизу під пагорбом громадається пласкі покрівлі, з півдня на північ і зі сходу на захід розітнуті двома вулицями, які перехрещуються; вулиці пролягають під довгою низкою портиків з коринфськими капітелями. Вікна будинків, що височіють над цією подвійною колонадою, — з кольоровими шибками. До деяких будинків прилягають величезні дерев'яні балкони, де завжди віє прохолодою.

Пам'ятки найрозмаїтішої архітектури тісно туляться одна до одної. Єгипетські пілони здіймаються над грецькими храмами. Стримлять, мов списи, обеліски поміж зубців із червоної цегли. Посеред майданів — Гермеси із гострими вухами та Анубіси з собачою головою. На подвір'ях Антоній бачить мозаїку і килими, підвішені до сволоків.

В поле його зору попадають дві гавані (Велика гавань і Евност); обидві круглі, як два цирки, і розмежовані молотом, що зв'язує Александрію із Скелястим островом, де стоїть дев'ятиярусна чотирикутна вежа Маяка, п'ятсот ліктів заввишки; на верхівці її куриться купа чорного вугілля.

Головні гавані поділяються на менші, внутрішні. По обидва кінці моту — мости на мармурових колонах, що вріті просто в морське дно. Під мостами пропливають вітрильники; важкі габари, навантажені краном, таламеги з інкрустаціями із слонової кістки, гондоли з дашками, триреми й біреми плавають або стоять біля причалів.

Велику гавань оточують чудові будівлі: палац Птолемеїв, Музей, Посідіон, Цезареум, Тімоціон, де переховувався Марк Антоній, Сом з гробницею Александра; на протилежному кінці міста, за Евностом, видніються майстерні, в яких виробляють скло, пахощі, папірус.

Юрмляться й сновигають мандрівні крамарі, носії, погоничі віслюків. Промайне то жрець Озіріса із шкурою пантери на плечі, то римський легіонер у бронзовому шоломі; скрізь рясно негрів. Біля дверей крамниць зупиняються жінки, працюють ремісники; рипіння повозок полохає птахів, що дзьобають на землі м'ясні покидьки або недоїдки риби.

Плетиво вулиць схоже на чорну сітку, накинуту на одноманіття білих будинків. Ринки, завалені городиною, зеленіють на їхньому тлі, мов острівці; барв'ють простокутники сушарень фарбарів; золотими цятатами сяють орнаменти на фронтонах храмів; усе це овалом оточують сіруваті мури, над усім — блакитне склепіння неба, а поруч — тихе море.

Аж раптом метушня припиняється, і всі дивляться на захід — там клубочаться величезні хмари куряви.

Це сунуть ченці з Фіваїди, в козячих шкурах, озброєні киями; вони горлають войовничу релігійну пісню з приспівом «Де вони? Де вони?»

Антоній розуміє, що вони йдуть бити аріан. Вулиці вмиє безлюдністю, видно тільки ноги втікачів.

Пустельники уже в місті. Їхні страхітливі палиці обтукані цвяхами і крутяться, наче сталеві сонця. Чути гуркіт меблів, що їх трощать у будинках.

Вряди-годи все затихає. Потім лунають зойки...

На вулицях — круговерть знетямлених людей.

В багатьох у руках списи. Часом два гурти зливаються до купи, і цей клубок котиться по плитах, а потім розпадається, зникає. Але довголосі люди з'являються знов і знов.

З-за будівель вихоплюються струминки диму. Двері зриваються з завіс. Валяться стіни. Падають архітрави.

Антоній здрибується по черзі з усіма своїми ворогами. Він пізнає тих, кого вже забув; перш ніж порішити когось, він шпетить його на всі заставки; він розпорює животи, ріже, коле, тягне старих за борода, чавить дітей, добиває поранених.

Городянам мстяться й за розкіш: темні ченці шматують книжки, нівечать, розбивають статуї, нищать картини, меблі, скриньки, витончені речі, що трапляють під руку; вони не знають цим речам ужитку, і це ще дужче їх розлючує. Час від часу вони зупиняються, щоб звести дух, а тоді знов беруться до руйнації.

Городяни поховалися в дворищах і тремтять від страху. Жінки зводять до неба заплакані очі, здійсмають оголені руки. Щоб розчулити пустельників, вони обіймають їхні коліна; ті відштовхують жінок, і кров цвіркає аж до стелі, заливає стіни, юшить із трупів, яким відтято голови, наповнює акведуки, широкими червоними калями розтікається по землі.

Антоній весь у крові. Він ступає по ній, облизує з губів і тремтить від насолоди, відчуваючи її на своєму тілі, під волосяною тунікою, що просякла нею.

Западає ніч. Нестямні зойки стихають.

Пустельників уже немає.

Аж тут Антоній помічає на галереях, що оточують дев'ять ярусів Маяка, якісь широкі чорні смуги — начебто там сидить вороння. Він кидається туди і вибігає на самісінький верх.

У великому мідному дзеркалі, повернутому до моря, відбиваються кораблі, що плывуть або стоять на водяних обширах.

Антоній з цікавістю дивиться на ті кораблі; їх чимдалі більше. Вони скупчилися у затоці, що має форму півмісяця. Далі, на місці, розкинулося нове місто римської архітектури, з кам'яними банями, гостроверхими дахами, рожевим та блакитним мармуром, бронзовими оздобами на закрутах капітелей, на покрівлях будинків, на карнизах.

Над містом височіє ліс кипарисів. Колір моря стає зеленішим, повітря — свіжішим. На обрії — засніжені гори.

Антоній шукає дорогу — аж поки до нього підходить якийсь чоловік і каже: «Ходімо, тебе чекають».

Він перетинає форум, вступає на подвір'я, проходить, нахилившись, у низькі двері й опиняється перед фасадом палацу та восковою скульптурою, що зображує імператора Константина, який повалив на землю дракона. Посеред порфірового басейну лежить золота мушля, повна фісташок. Проводир каже, що Антоній може їх узяти. Той бере.

Потім Антоній блукає по довгій анфіладі покоїв.

На стінах мозаїки: полководці на своїх долонях підносять імператорові завойовані міста. І скрізь базальтові колони, філігранові срібні ґрати, крісла із слонової кістки, скрізь на стінах килими, гаптовані перлами. Світло летить із склепіння. Антоній простує далі. Віє теплом; час від часу чути обережне ляскання сандаль. У передпокоях стоять, мов боввани, вартівники із позолоченими палицями на плечах.

Нарешті він у залі, в глибині якої видніються гіацинтові завіси. Вони розсуваються й відкривають імператора, що сидить на троні; він у фіолетовій туніці і в низьких червоних чоботах із чорною шнурівкою.

З-під перлової діадеми спадають на плечі кучері. Повіки в нього примружені, ніс прямий, погляд важкий і похмурий. По кутках балдахіна, в нього над головою, сидять чотири золотих голуби, біля підніжжя трону стоять на задніх лапах два леви, вкриті емаллю. Голуби затуркотіли, леви загарчали, імператор підвів очі. Антоній підступає ближче, і вони відразу починають розмову про недавні події. В Антіохії, Ефесі й Александрії пограбовано храми, статуї богів переплавлено на горщики та казанки. Імператор раз у раз сміється з того. Антоній докоряє йому за терпимість до новаціан. Але імператор спалахує гнівом: новаціани, мелеціани, аріани — всі йому остогиди. Проте він у захваті від єпископату: оскільки християни підносять над собою єпископів, які залежать від п'яти чи шести осіб, треба лише підкунити цих осіб — і решта коритиметься тобі. Він уже не раз давав їм великі суми. Але він ненавидить отців Нікейського собору. «Ходімо подивимось на них!» Антоній іде слідом за імператором.

Вони опиняються на терасі. Під терасою — іподром, на якому тісно від люду, трохи вище іподрому — портики, де теж юрмляться глядачі. Посеред іподрому — вузький довгасти майданчик, на якому стоять невеличкий храм Меркурія, статуя Константина, три переплетені бронзові змії; на одному кінці майданчика — великі дерев'яні яйця, на другому — сім дельфінів хвостами дотори.

Позаду імператорської ложі, — аж до першого поверху церкви, у всі вікна якої визирають жінки, — стоять префекти палат, начальники палацової варти й патриції. Праворуч — трибуна партії синіх, ліворіч — зелених, внизу — загін солдатів, а врівень з іподромом — ряд корінських арок, за якими вхід до стаєнь.

Змагання ось-ось почнуться — вже вишиковують коней. Високі султани між їхніми вухами хиляться під вітром, наче дерева, і, нетерпляче пританцювуючи, коні струшують колісницю у вигляді мушель, якими правують візники в барвистих одіннях, схожих на кіраси, з вузькими внизу й широкими біля плечей рукавами, — голоногі, бородаті, з волоссям, поголеним над чолом, як у гуннів.

Антонія оглушує гомін голосів. Хоч куди глянь — скрізь напружені обличчя, строкаті вбрання; білий пісок арени виблискує, мов дзеркало.

Імператор гомонить із ним. Він звиряє Антонію важливі таємниці, признається, що вбив свого сина Кріспа, навіть питає, як йому позбутися своїх чороб.

Тим часом Антоній бачить у глибині стаєнь рабів. Всі вони — отці Нікейського собору, обшарпані, жалюгідні. Мученик Пафнутій розчісує гриву коневі. Феофіл миє ноги другому, Іоанн фарбує копита третьому, Александр змітає в кошика гній.

Антоній проходить поміж них. Ставши в ряд, вони благають його заступитися за них, цілують йому руки. Юрба осипає їх прокльо-

нами; Антонію любо бачити їхнє приниження. А сам він — уже при дворі, він — довірена особа імператора, він — перший міністр! Константин увінчує його своєю діадемою. Антоній приймає її як належне, вважаючи, що заслужив таку високу ласку.

Аж тут із п'ятих виступає величезна зала, осяяна золотими світильниками. Колони, вгорі повіті мороком, — такі вони високі, — довгою низкою тягнуться обабіч столів до самого обрію, де в осяйному серпанку видніють сходи, аркади, колоси, вежі, а ще далі мріють обриси палацу; над якими суцільною стіною темніють кедрі, чорніші за морок.

Гості у фіалкових вінках напівлежать на низьких ложах; вздовж обох рядів з перехилених амфор ллється вино; а в глибині зали, сам-один, у тіарі, весь обсипаний виблискуючими карбункулами, їсть і п'є цар Навуходоносор.

Правобіч і лівобіч кадять курильницями жерці у гостроверхих шапках. По підлозі повзають царі-бранці — безногі та безрукі; Навуходоносор кидає їм кістки, і ті обгризають їх; нижче сидять брати Навуходоносора з пов'язками на очах: усі вони сліпі.

Безугавний стогін долинає з глибини ергастулів. Звуки водяного органа, ніжні й повільні, вторують хорам голосів; відчувається, що ззовні, довкруг зали, лежить величезне місто, людський океан, хвилі якого б'ються в мури.

Бігають раби, підносячи страви; сновігають жінки, пропонуючи напої; риплять кошики, повні хліба; походжає верблюд з подірвленими міхами на спині, розбризкуючи вербену, що освіжає підлогу.

Приборкувачі приводять левів. Танцюристки з сітками на волоссі ходять сторчголом, вивергаючи з ніздрів вогонь; жонглюють штукарі-негри; голі діти кидаються сніжками, і сніжки, розсилаючись, падають на блискучий срібний посуд.

Голоси лунають гучно, мов перекоти грому; а над бенкетним столом ніби снується туман — так густо парують м'ясні страви. Часом темряву розтинає іскра, що її здмухнув вітер з якогось великого світильника; вона схожа на летючу зірку.

Цар руками витирає з обличчя пахощі. Він їсть із священних посудин, а потім розбиває їх; і подумки перелічує свої кораблі, своє військо, свої народи. Ось зараз він задля примхи спалить свій палац з усіма гостями. Він має намір відбудувати Вавилонську вежу й скинути з престолу Всевишнього.

Антоній здалеку читає це на його чолі. Думки царя проникають у нього, і він стає Навуходоносором.

Однак в ту ж мить він відчуває, що з нього вже досить надмірностей та вбивств; і його охоплює бажання плазувати в поросі. Але ж приниження того, хто нагонить страх на людей, — це ураза для їхнього духу, ще один спосіб вжахнути їх; і Антоній лазить рачки по столу й реве, мов той бик, бо ж нема нічого мерзеннішого за бидло.

Він відчуває біль у руці, — ненароком поранився камінчиком, — і знову опиняється перед своєю хатиною.

Поміж скель — порожнеча. Сяють зорі. Все мовчить.

Знову облуда! Звідки ця мана? То бунтує моя плоть. О, який я нещасний!

(Забігає в хатину, хапає жмут мотуззя з металевими гостряками на кінцях, оголюється до пояса і зводить очі до неба).

Господи, прийми мою покуту! Не нехтуй її, хай вона й недостатня. Зроби її болісною, тривалою, нескінченною! Пора! До діла!

(Щосили шмагає себе).

Ой! Ні! Ні! Не жалій себе!

(Шмагає себе далі).

Ой! Ой! Ой! Кожен удар шматує шкіру, роздирає тіло. О, як пече!

Ні, це не так і жахливо! Можна звикнути. Мені навіть здається...

(Антоній перестає шмагати себе).

Ану, ану, боягузе! Ще раз! Так! Так! По руках, по спині, по грудях, по животу, скрізь! Свистить, батоги, впивайтеся в мене, роздирайте мене! Хай кров моя цвіркає аж до зірок, хай тріщать кістки мої, хай оголяться мої жили! Сюди кліщі, сюди дибу, сюди розплавленого свинцю! Мученики терпіли ще й не таке! Хіба ж ні, Аммонаріє?

Тінь від рогів Диявола з'являється знову.

Мене могли б прив'язати до стовпа поруч із тобою, лице в лице, в тебе на очах; мої стогони вторували б твоїм зойкам, і ми мучилися б однією мукою, і наші душі поєдналися б.

(Лютю шмагає себе).

Ось тобі! Ось тобі!.. Ще!.. Але я весь тремчу! Яка мука, яка насолода! Ніби цілунки... Мозок мій плавиться! Конаю!

Він бачить перед собою трьох вершників на онаграх, у зеленому вбранні, з лілеями в руках, — і всі схожі між собою, як один.

Антоній озирається і помічає ще трьох вершників — на таких самих онаграх, у таких самих позах.

Він задкує. Тоді онагри ступають крок уперед і труться об нього мордами, намагаючись ухопити його зубами за одяг. Чути крики: «Сюди, сюди, тут!» І поміж скель з'являються знамена, голови верблюдів з червоними шовковими вуздечками, нав'ючені мули і жінки в жовтих покривалах, які по-чоловічому сидять верхи на ряхих конях.

Засапані тварини лягають, раби кидаються до поклажі, розгортають строкаті килими, розкладають на землі блискучі речі.

Білий слон у плетений золотій попоні прибігає, струшуючи жмутком страусового пір'я, прикріпленого до його налобника.

На спині в нього, в подушках із блакитної вовни, схрестивши ноги й похитуючи головою, сидить жінка; очі в неї примружені, а вбрана вона так багато й пишню, що аж промениться. Юрба падає ницьма, слон підгинає коліна, і, ковзнувши з нього, ступає на килими й простує до Антонія.

Цариця Савська

Її стан тісно облягає сукня із золотої парчі, прикрашена шлярками з перлів, агатів та сапфірів; вузький корсаж оздоблений кольоровими нашивками, що зображують дванадцять знаків зодіаку. Вона в дуже високих черевиках; один — чорний із срібними зірками та півмісяцем, другий — білий, поцяткований золотими крапочками із сонцем посередині.

Широкі рукави, оздоблені смарагдами та пташиним пір'ям, не ховають маленьких округлих рук в ебенових браслетах; пальці обнизані персями, нігті гострі, мов голки.

Плаский золотий ланцюг проходить під підборіддям, обрамляє щоки, закручується навколо зачіски, посипаної блакитним порошком, спадає на плечі й закінчується діамантовим скорпіоном, що просунув язичок між її перса. У вухах — дві важкі жовтаві перлини. Край повік помальовані чорною фарбою, на лівій щоці — коричнева родимка; вона дихає, розтуливши рота, наче сукня тісна на неї.

На ходу вона помахує зеленою парасолькою, обвішаною позолоченими дзвіночками, з ручкою слонової кістки; довгий шлейф її сукні несуть дванадцять кучерявих негрят; край шлейфа тримає мавпа, час від часу піднімаючи його.

Вона каже:

О, прекрасний саїтнику! О, прекрасний саїтнику!
Серце моє завмирає!

Я так тупотіла ногами з нетерплячки, що набила собі на п'яті мозолю і зламала ніготь! Я посилала пастухів, щоб вони чатували в горах і, приставивши до очей долоню, споглядали околиці, і мисливців, які кликали тебе на ім'я в лісах, і вивідувачів, що ходили по дорогах і питали в кожного: «Чи не бачили ви його?»

Вночі я плакала, повернувшись обличчям до стіни, і сльози мої випекли дві ямки в мозаїці, як струмені морської води в скелях, бо я кохаю тебе. Так! Так! Нестямно!

(Смикає його за бороду).

То всміхнися ж, прекрасний саїтнику! Усміхнися! Я дуже весела, ось побачиш. Я граю на лірі, танцюю, мов бджілка, я знаю безліч оповідок, одна цікавіша за іншу.

Тобі й уявити годі, який довгий стелився нам шлях. Онде онагри моїх зелених скороходів — вони лежать мертві від втоми.

Онагри витяглись і не ворухаться.

Три довгих місяці невтомно бігли вони з каменем у зубах, — так легше розтинати вітер, — розпроставши хвости, не розгинаючи колін, завжди чвалом. Інших таких у світі немає! Вони дісталися мені в спадок від

батька моєї матері, імператора Сахаріля, сина Якшаба, сина Яараба, сина Кастана. О, якби ці онагри були ще живі, ми запрягли б їх у ноші, щоб швидше повернутися додому! Але... Що з тобою?.. Які думи гнітять тебе?
(Цариця пильно вдивляється в нього).

О, коли ти будеш моїм чоловіком, я вдягну тебе в розкішні шати, умащу тебе й напахчу, виведу волосся на твоєму тілі!

Антоній стоїть, залякнувши й зацікавивши, блідий, мов мрець.

Лице в тебе сумне; може, тобі жаль твоєї хатини? А я ж задля тебе покинула все, навіть царя Соломона, а він — наймудріший із мудрих, у нього двадцять тисяч бойових колісниць і прегарна борода! Я привезла тобі мої весільні дарунки. Вибирай!

(Походжає між рядами рабів та краму).

Ось генісаретський бальзам, фіміам з Гардефанського мису, ладан, цинамон і сільфій, чудова присмака для підлив. Є тут і ассурське гаптування, і слонова кість із Гангу, і елізський пурпур; а ось у цій скриньці із снігом — бурдюк халібона, дорогоцінного вина ассірійських царів; його п'ють із рогу єдиного рога, не розбавляючи. Ось намиста, аграфі, сітки, парасольки, золотий ваазький порошок, касітер із Гартеса, пандійське блакитне дерево, ісседонські білі хутра, карбункули з острова Палесімонда і зубочистки з шерсті тахаса — вимерлої вже тварини, яку викопують з-під землі. Ці подушки — з Ємафу, а торочки для плащів — із Пальміри. На цьому вавилонському килимі... Та підійди-но ближче! Підійди!

Вона тягне святого Антонія за руку. Він пручається.

Оця тонка тканина, що потріскує під пальцями, мов іскри,— знамените жовте полотно, привезене купцями з Бактрії. В тій подорожі їм знадобилося аж сорок три товмачі. Я накажу пошити тобі з нього шати, у які ти вбратимешся вдома.

Відстебніть гачки на футлярі із сикомору й візьміть на спині мого слона скриньку з слонової кості!

З ящика виймають щось кругле, загорнуте в покривало, і приносять різьблену скриньку.

А хочеш щит Джан-бен-Джана — того, хто спорудив піраміди? Ось він! Його зроблено із семи драконових шкур, покладених одна на одну, з'єднаних діамантови-

чи гвинтами і видублених жовцю батьковбивці. На одному його боці зображено всі війни, які точилися, відколи знайдено зброю, а на другому — всі війни, які точилися, доки стоятиме світ. Блискавка від нього відскакує, наче корковий м'яч. Я надіну тобі його на руку, і ти ходитимеш із ним на лови.

А якби лишень ти знав, що у мене в цій скриньці! Роздивись її і спробуй відкрити! Це нікому не вдається; поцілуй мене, і я тебе навчу.

Вона бере святого Антонія за обидві руки; він відштовхує її.

Тієї ночі голова в царя Соломона пішла обертом. Нарешті ми уклали угоду. Він підвівся і, виходячи навшпиньках...

(Робить пірует).

О! О! Прекрасний самітнику! Ти про це не дізнаєшся! Ти не дізнаєшся про це!

(Помахує парасолькою; всі дзвіночки на ній дзеленчать).

Чого тільки я не маю! Маю скарби, заховані в галереях, де можна заблукати, як у лісі. Маю літні палаци, сплетені з тростини, і зимові палаци з чорного мармуру. Посеред озер, неосяжних, як море, маю острови, круглі, наче монети, всуціль усіяні перламутровими скойками; коли хвиля накочується на береги в тих озерах, вони бринять, наче струни. Мої кухонні раби беруть птахів із моїх пташарень і ловлять рибу в моїх сажках. Мої різьбярі невтомно вирізьблюють на твердому камені мій образ; ливарники, задихаючись, відливають мої статуї; майстри пахощів змішують соки рослин із оцтом і виготовляють масті. Швачки кроють для мене тканини, золотарі роблять коштовні оздоби, майстрині-перукарки вигадують для мене зачіски, ретельні малярі заливають ліпнину на стінах гарячою смолою й охолоджують її віялами. Моїх служниць вистачило б на цілий гарем, а з євнухів можна було б зібрати ціле військо. Я повеліваю арміями, я повеліваю народами! В передпокої мого палацу стоїть сторожа з карликів, і за спиною в кожного — сурма із слонової кості.

Антоній зітхає.

В легкі колісниці я запрягаю газелей, а в квадриги — слонів, у мене сотні пар верблюдів, і лошиці з такими довгими гривами, що вони заплутуються в них, коли

скачуть, і стада худоби з такими розлогими рогами, що перед ними вирубують ліси, аби вони могли пастися. Жирафи гуляють у моїх садах і кладуть голови на край покрівлі, коли я дихаю свіжим повітрям після обіду. Сидячи в мушлі, яку тягнуть дельфіни, я об'їжджаю гроти й слухаю, як капає вода із сталактитів. Потім я пливу в країну діамантів, і маги, мої друзі, пропонують мені вибрати найкращі; тоді я виходжу на берег і повертаюсь додому.

Цариця пронизливо свистить; з неба їй на голову падає великий птах, і з її волосся осипається блакитний порошок.

Жовтогаряче пір'я птаха схоже на металеву луску. Голівка із сріблястим чубком скидається на людське обличчя. В нього чотири крила, лапи, як у яструба, і величезний павиний хвіст; птах розпускає його.

Він бере у дзьоб парасольку цариці, легенько погойднується, щоб віднайти рівновагу, і, настовбурчивши пір'я, сидить нерухомо.

Дякую тобі, прекрасний Сіморг-анко! Ти показав мені, де ховається мій коханий! Дякую тобі, посланцю мого серця!

Він швидкий, мов бажання. За день він облітає весь світ. Ввечері він повертається й сідає в узніжжі мого ложа; він розповідає мені про те, що бачив, про моря, над якими летів і де плавають риби та кораблі, про обшири безлюдних пустель, що їх він споглядав з небесної височини, про хліба, схилені під вагою налитого колосся, і про дерева, які ростуть на мурах покинутих міст.

(Томливо заламує руки).

О, якби ти схотів, якби ти тільки схотів!.. В мене є павільйон на перешийку, між двох океанів. Стіни його обличковано склом, підлогу викладено черепажовим панциром, і він відкритий на всі чотири сторони світу. Звідти мені видно, як припливають мої кораблі, як люди підіймаються на пагорб з поклажею на плечах. Ми спали б із тобою на пуху, м'якішому за хмари, пили б прохолодні трунки, наливаючи їх у вилущені плоди, і дивились би на сонце крізь смарагди! Ходи до мене!..

Антоній задкує. Вона підступає до нього й каже роздратовано:

Як? Тобі не треба ні багатой, ні грайливої, ні закоханої? Тобі всього цього замало? Ти хочеш жінку хтиву, гладку, з хрипким голосом, з вогненним волоссям і пухким тілом? Чи волієш тіло холодне, наче гадюча шкура, а очі великі й чорні, темніші, ніж містичні печери? Подивися-но мені в очі!

Антоній проти своєї волі дивиться їй в очі.

Всіх, кого ти зустрічав, — від повії, що виспівує на вулиці під ліхтарем, до патриціанки, яка обриває пелюстки троянд, сидючи в ношах, — усі образи, що ти їх бачив, усі мрії, навіювані тобі бажанням, — можеш вимагати все! Я не жінка, я — цілий світ! Тільки-но спадуть із мене одіння, ти відкриєш у мені всі таємниці — одну по одній!

Антоній скрегоче зубами.

Торкнися пальцем мого плеча — і по жилах твоїх пробіжить вогненний струмінь. Якби ти оволодів бодай найменшою часточкою мого тіла, то відчув би радість, бурхливішу, ніж якби ти завоював імперію. Дай уста твої! Мої поцілунки мають смак плоду, що росте в серці твоєму! О, як забудешся ти, вкритий моїм волоссям, упиваючись моїми персами, зачарований моїм тілом і, опалений моїм поглядом, у моїх обіймах, у вихорі...

Антоній хреститься.

Я не потрібна тобі! Прощавай!

(Плачучи, йде від Антонія, потім повертається).

Ти не вагаєшся? Адже я така гарна!

Вона сміється, і мавпа, яка тримає краєчок її сукні, трохи піднімає її.

Ти жалкуватимеш, о прекрасний самітнику, ти стогнатимеш! Ти тужитимеш! А мені байдуже! Ля-ля-ля! Ой! Ой! Ой!

Вона відходить, затуливши обличчя руками й підстрибуючи на одній нозі.

Святого Антонія проминають раби, коні, верблюди, слон, служниці, нав'ючені мули, негрєнята, мавпа, зелені скороходи зі зламаними лілеями в руках; цариця Савська віддаляється чи то ридаючи, чи то регочучи.

III

Коли цариця Савська зникає з очей, Антоній бачить на порозі своєї хатини хлопчика.

«Це один із служників цариці», — думає він.

Хлопчик малий, мов карлик, кремезний, мов кабір, кривобокий, потворний. Неймовірно велика голова поросла сивим волоссям; хлопчик тремтить у своїй дірявій туніці; в руках він стискає сувій папірусу.

Його освітлює місяць, що викотився з-за хмар.

А н т о н і й

(злякано дивиться здалеку на хлопчика)

Хто ти?

Хлопчик

Твій колишній учень Іларіон!

Антоній

Неправда! Іларіон уже багато років живе в Палестині.

Іларіон

Я повернувся звідти! Це таки я!

Антоній

(підходить і дивиться на нього)

Але ж Іларіонове обличчя сяяло, мов зоря, було ясне, радісне. А в тебе воно похмуре й старече.

Іларіон

Тяжкі труди зв'ялили мене!

Антоній

І голос не той. Мене обсипає морозом від його звуку.

Іларіон

Це тому, що харч мій був гіркий!

Антоній

А сиве волосся?

Іларіон

Я стільки страждав!

Антоній

(убік)

Чи можливо?..

Іларіон

Я був не так далеко, як ти гадаєш. Пустельник Павло навідав тебе цього року, в місяці шебарі. Рівно двадцять днів тому кочовики принесли тобі хліба. Позавчора ти просив матроса дістати тобі три шила.

Антоній

Він усе знає!

Іларіон

Я ніколи не покидав тебе, чуєш? Але ти подовгу не помічаєш мене.

Антоній

Невже? Мій розум, щоправда, тьмариться! Надто сьогодні, цієї ночі...

Іларіон

Тобі явилися всі Смертні Гріхи. Але їхні ниці заміри обернулися на ніщо перед таким святим, як ти!

Антоній

О! Ні!.. Ні!.. Я щомиті впадаю в гріх! Чому я не з тих, чії душі несхитні і дух повсякчас міцний — от хоч би як у великого Афанасія!

Іларіон

Він був незаконно рукоположений сімома єпископами!..

Антоній

Буйдуже! Адже його чесноти...

Іларіон

Де ж пак! Чоловік жорстокий, лихий і підступний. Кінець кінцем його вигнали за гендлярство...

Антоній

Це наклеп!

Іларіон

Ти ж не станеш заперечувати, що він хотів підкупити Євстафія, хранителя пожертвувань?

Антоній

Так справді кажуть.

Іларіон

Щоб помститися, він спалив дім Арсенія!

Антоній

На жаль!

Іларіон

На Нікейському соборі він сказав про Ісуса: «Муж господній».

Антоній

О! Це таки блюзнірство!

Іларіон

До того ж він — тупий: сам признається, що нічого-сінько не тямить у природі Слова.

Антоній

(утишено всміхається)

Авжеж... Він таки не вельми високого розуму...

Іларіон

Якби тебе настановили на його місце, це було б справжнє щастя і для твоїх братів по вірі, і для самого тебе. Негаразд жити так, як оце ти — на відлюдді.

Антоній

Навпаки! Людина — це дух, тож і повинна відійти від глінного світу. Будь-яке діяння принижує її. Я не хотів би торкатися землі — навіть підошвами!

Іларіон

Лицемір той, хто тікає в пустелю, щоб дати волю своїй хтивості! Ти відмовився від м'яса, від вина, від лазні, від рабів і від людської шани, та натомість ти нічим не стримуєш своєї уяви — і вона малює тобі бенкети, пахощі, голих жінок і оплески юрби! Твоя цнота — не що інше, як найвитонченіша розпусність, а зневага до світу — безсила ненависть проти нього! Тому всі ви такі сумні й понурі, до того ж і сумніви вас гнітять. Володіння істиною дає радість. Хіба Ісус був зажурений? Він ходив оточений друзями, відпочивав під олівами, бував у домі митаря, множив чаші з вином, прощав грішницю, вибавляв від печалей. А ти жалієш тільки себе — за своє злидарство. Тебе, либонь, гризуть докори сумління і жорстоке безумство, і ти здатен відштовхнути собаку, який лащиться до тебе, або дитину, яка всміхнеться тобі.

Антоній

(ридаючи)

Годі! Годі! Ти краєш мені серце!

Іларіон

Обтруси нужу зі свого рам'я! Виборсайся з багна, в якому ти загруз! Твій бог — не Молох, що вимагає тіла собі на пожертву!

Антоній

А все-таки страждання — благословенне. Херувими схиляються, щоб прийняти кров сповідників.

Іларіон

Ну, тоді схиляйся перед монтаністами! Вони перевершили всіх.

Антоній

Але ж істина вчення творить мучеників!

Іларіон

Як можна довести, що воно — істинне, коли вчинки їхні свідчать про оману?

Антоній

Замовч, гадюченя!

Іларіон

А може, мучеництво не таке вже й обтяжливе. Мучеників надихає безліч обставин — умовляння друзів, втіха від того, що ти кидаєш виклик людям, вірність клятві, яку ти дав, зрештою, певне запаморочення.

Антоній відходить від Іларіона. Той іде слідом за ним.

До того ж така смерть спричиняє велику незлагоду. Діонісій, Кіпріан та Григорій ухилялися від неї. Петро Александрійський осудив її, а Ельвірський собор...

Антоній

(затуляє вуха)

Чути нічого не хочу!

Іларіон

(голосно)

Ось ти й знову впадаєш у свій звичний гріх — лінощі. Невігластво — це шумовиння на гордощах. Кажуть: «Я в цьому переконаний — то які можуть бути суперечки?» — і нехтують настанови вчених людей, філософів, навіть Закон, якого, власне, й не знають. Невже ти так певен, що осягнув мудрість?

Антоній

Я завжди її чую! Її гучні слова відлунюють у мене в голові!

Іларіон

Прагнення пізнати бога — почуття вище, ніж твоє приниження задля того, щоб умилювати його. Прагнення до почуття Істини — єдина наша чеснота. Сама релігія не може всього пояснити; а розв'язавши питання, які ти нехтуєш, вона стала б тільки вищою, невразливішою. Отже, для спасіння релігії треба спілкуватися з братами по вірі, — інакше церква, як зібрання віруючих, була б пустим словом, — і прислухатися до всіх доказів, не зневажаючи нікого й нічого. Пророк Валаам, поет Есхіл та Кумська сивіла провістили Спасителя. Діонісієві Александрійському бог звелів прочитати всі книжки, святий Климент наказав нам берегти та вивчати грецьку писемність, Герму навернув на істинну віру привид жінки, яку він колись кохав.

Антоній

Який владний вигляд! І мені здається, ти став вищий на зріст.

Справді, Іларіон чимраз вищає, і Антоній, щоб не дивитись на нього, заплющує очі.

Іларіон

Заспокойся, добрий самотнику!

Сядьмо он там, на великому камені, — як раніше, коли при сході сонця я вітав тебе й називав «ясною зірницею», і ти відразу починав свої напучування. Ти їх не всі ще висказав. Місяць достатньо присвічує нам. Говори! Я слухаю тебе.

(Виймає з-за пояса загострену паличку, сідає, з папірусом у руці, на землю, схрещує ноги й підводить очі на святого Антонія, який сидить біля нього, похиливши голову. Якусь хвилину помовчавши, озивається знову).

Адже слово боже підтвержене чудесами, хіба не так? Проте фараонові маги теж їх творили; та й інші облудники можуть творити їх; тут можна впасти в оману. А що таке, зрештою, чудо? Явище, що здається нам надприродним. Та хіба знаємо ми, наскільки могутня природа? І якщо звичайне явище нас не вражає, чи означає це, що ми його розуміємо?

Антоній

То байдуже! Треба вірити Святому письму!

Іларіон

Святий Павло, Ориген та багато інших не розуміли його дослівно; проте, якщо тлумачити його алегорично, розуміють його далеко не всі, й істина губиться. Що ж робити?

Антоній

Покластися на церкву!

Іларіон

То Святе письмо не потрібне?

Антоній

Звичайно, потрібне! Хоч, правду кажучи, в Старому завіті є... темні місця... Зате Новий сяє чистим світлом.

Іларіон

Однак ангел-благовісник, за Матфеєм, з'являється до Йосифа, а за Лукою — до Марії. За першим Євангелієм, помазання Ісуса жінкою відбувається на початку його служіння, а за трьома іншими — перед його смертю. Питво, яке піднесли Ісусові на хресті, за Матфеєм — оцет із жовчю, за Марком — вино і мірра. За Лукою і Матфеєм, апостоли не повинні мати ні срібла, ні торбини, ні навіть сандалі і патериці; у Марка, навпаки. Ісус забороняє їм брати з собою будь-що, крім сандалі і патериці. Як тут не спантеличитись?

Антоній (вражено)

Справді, справді!

Іларіон

Ісус, коли до нього доторкнулася кровоточива, обернувся й спитав: «Хто мене торкнувся?» Виходить, він не знав, хто то був. Це суперечить тому, що Ісус був усевидющий. Якщо біля гробниці була сторожа, то чого б то жони кликали помічника, аби відкотити з гробниці камінь? Отже, або сторожі там не було, або ж святі жони туди не приходили. В Еммаусі він трапезує разом з учнями і дає їм помацати свої рани. В нього людське тіло — себто речовина матеріальна, щільна, вагома, — і водночас він проходить крізь стіни. Чи можливо це?

Антоній

Щоб відповісти тобі, багато знадобилося б часу!

Іларіон

Навіщо сходить на нього Святий Дух, коли він — Син? Навіщо йому хрещення, коли він — Слово? Як міг Диявол спокушати його — бога?

Невже такі сумніви ніколи не спадали тобі на думку?

Антоній

Спадали!.. Часто! Іноді притлумлені, іноді шалені, вони живуть у моїй свідомості. Я приборкую їх, та вони пробуджуються знов і знов, вони печуть мене, і часом мені здається, що мене проклято.

Іларіон

Тоді навіщо ти служиш богові?

Антоній

Я завжди відчував потребу поклонятись йому!

Іларіон

(довго мовчить, а тоді веде далі)

Однак поза догмою нам дозволено віддаватися пошукам. Хочеш знати ієрархію ангелів, силу чисел, значення зароджень і метаморфоз?

Антоній

Так! Так! Думка моя тріпоче, силкуючись вирватися з темниці. І мені здається: якщо я зберуся на силі — таки вирвуся. А буває, я на якусь мить мовби здіймаюся над землею, а тоді знову падаю.

Іларіон

Таємницю, якою ти хотів би заволодіти, пильнують мудреці. Вони живуть у далекій країні. Вони сидять у білих одіннях під високими деревами, безтурботні, мов боги. Вони дихають живлющим теплим повітрям. По траві навколо них походжають леопарди. З їхніми голосами зливається дзюрчання струмків та іржання єдинорогів. Ти їх почувеш, і тобі явиться образ Невідомого.

Антоній

(зітхає)

Шлях довгий, а я вже старий!

Іларіон

О! О! Вчених людей чимало. Вони навіть десь тут, близько. Увійдімо!

IV

І Антоній бачить перед собою величезну базиліку. Дивне світло струменить з її глибини — наче від різноколірного сонця. Воно осяває людський натовп, який заповнює неф і розтікається поміж колон до бічних віктарів; видно головний віктар, ложі, ланцюжки з блакитних камінчиків та сузір'я, намальовані на стінах.

Посеред натовпу подекуди видніють тісніші групи людей. Одні стоять на лавах і, піднівши палець, проповідують, інші, лежачи долі й склавши руки на грудях, моляться; ще інші виспівують гімни або п'ють вино; за столом вірні творять вечерю; мученики знімають завої й показують свої рани; старі діди, спершись на патериці, розповідають про свої мандри.

Є тут прибульці з країни германців, із Фракії та Галлії, із Скіфії та Індії, з припорошеними снігом бородами, з пір'ям у волоссі, з колочками на торочках одягу, в почорнілих від куряви сандалях, із спеченою на сонці шкірою. Миготять усілякі вбрання: пурпурові мантиї й полотняні туніки, гаптовані далматики й вовняні плащі, матроські шапки, єпископські митри. Очі у всіх гарячково блищать. Вони скидаються на катів або на євнухів.

Іларіон проштовхується крізь натовп. Всі з ним вітаються. Антоній, притиснувшись до нього, розглядається навсбіч. Він помічає чимало жінок. Деякі вбрані в чоловічий одяг, наголо стрижені; Антонію стає страшно.

Іларіон

Це християнки, які навернули своїх чоловіків. Зрештою, жінки завжди за Ісуса, навіть поганинки; підтвердження цьому — Прокула, Пілатова дружина, і Поппея, Неронова коханка. Згадай-бо! Не бійся! Вперед!

З'являються нові й нові видіння. Легенькі, мов тіні, вони двояться, множаться, а в їхніх криках — і лють, і любов, вони славословлять і проклінають.

Антоній
(унівголоса)

Чого вони хочуть?

Іларіон

Господь промовив: «Я маю сказати вам ще багато». Вони знають усе, що він мав сказати.

Він підштовхує Антонія до золотого трону з п'ятьма сходинками, на якому, оточений дев'яносто п'ятьма учнями, худими, блідими, умашченими олією, сидить пророк Манес, прекрасний, мов архангел, не-

порушний, мов статуя, в індійському вбранні, з карбункулами в заплетеному волоссі; в його лівій руці — книжка з кольоровими малюнками, а під правою — глобус. На малюнках зображено створіння, які дремають серед хаосу. Антоній нахиляється, роздивляючись їх. Тоді

Манес

(повертає глобус і каже, у такт кришталевим звукам ліри)

Земля небесна — біля вищої межі; земля смертна — біля нижчої межі. Її підтримують два ангели — Сплендітененс та Омофор, — і мають вони шість облич.

На вершині найвищого неба перебуває незворушне божество; внизу, віч-на-віч, — Син божий і Князь темряви.

Коли темрява підступила до його царства, бог добув із сутності своєї силу, яка створила першу людину, і оточив її п'ятьма стихіями. Але демони темряви викрали у бога одну частку людини і частка ця — душа.

Існує одна тільки душа, розлита повсюди, як води річки, що розтікається на численні протоки. Це вона зітхає у вітрі, скрегоче в мармурі, коли його різьблять, виє голосом моря й плаче молочними слізьми, коли обривають листя на смоковниці.

Душі, що відлітають з цього світу, перебираються на зірки, бо зірки — істоти одухотворені.

Антоній

(сміється)

Оце так нісенітниця!

Чоловік

(безбородий, суворий з вигляду)

Чому?

Антоній хоче відповісти. Але Іларіон шепоче йому, що чоловік цей — великий Оріген, і

Манес

(знову озивається)

Спершу вони зупиняються на місяці, де очищаються. Потім підіймаються на сонце.

Антоній

(повільно)

Я не знаю... не знаю, що нам заважає... вірити в це.

Манес

Мета будь-якого створіння — це вивільнити небесний промінь, захований у матерії. Найлегше йому вирватися в паюхах, у прянопах, в ароматі старого вина, в цих легесеньких, мов думки, речах. Але круговорот життя його утримує. Убивця-мисливець відродиться в тілі оленя; той, хто вб'є тварину, сам стане цією твариною; якщо ти посадиш виноградну лозу, то будеш зв'язаний з її віттям. Їжа поглинає цей промінь. Тож не споживайте її! Постіть!

Іларіон

Як бачиш, вони здержливі.

Манес

Його багато у м'ясі, менше у овочах. Проте Чисті, завдяки своїм високим чеснотам, здатні відділяти від рослини цю світоносну частку, і вона вертається в свою оселю. Тварини через розмноження ув'язнюють її в тілі. Тож уникайте жінок!

Іларіон

Захоплюйся їхньою цнотливістю!

Манес

Або, радше, робіть так, щоб вони не запліднювалися. Хай краще душа впаде на землю, ніж змагає в тілесних путах.

Антоній

Яка мерзота!

Іларіон

Та хіба нас обходить ця ієрархія паскудства? Адже церква зробила зі шлюбу таїнство!

Сатурнін

(у сірійському вбранні)

Він проповідує згубні ідеї! Бог-отець, щоб покарати бунтівних ангелів, звелів їм створити світ. Христос прийшов, щоб бог іудеїв, який був одним із цих ангелів...

Антоній

Одним із ангелів? Він? Творець?

Кердон

А хіба не він хотів убити Мойсея, обдурити своїх пророків, не він зваблював народи, поширював брехню та ідолопоклонство?

Маркіон

Творець, безперечно, не є справжнім богом!

Святий Климент Александрійський
Матерія вічна!

Бардесан

(вбраний як вавілонський маг)

Її створено Сімома Духами планет...

Герніани

Ангели створили душі!

Пріскілліани

Світ створено Дияволом!

Антоній

(задкує)

Який жах!

Іларіон

(підтримуючи його)

Надто швидко ти впадаєш у розпач! Ти погано розумієш їхнє вчення! Подивись — онде той, хто перейняв своє вчення від Феодота, друга святого Павла. Послухай його!

На знак Іларіона озивається

Валентин

(у туніці із срібної тканини; в нього хрипкий голос і загострений череп)

Світ — творіння знетямленого бога.

Антоній

(хилить голову)

Творіння знетямленого бога!..

(Довго мовчить).

Як це?

Валентин

Найдосконаліша з істот, Еонів, Безодня, спочивала в лоні Глибини разом із Думкою. Від них народився Розум, а його подругою стала Істина.

Розум і Істина створили Слово і Життя, а ті, своєю чергою, породили Людину і Церкву, — і це складає вже вісім Еонів!

(Рахує на пальцях).

Слово та Істина створили ще десять Еонів, тобто п'ять пар. Від Людини і Церкви виникло ще дванадцять, поміж них — Параклет і Віра, Надія і Милосердя, Досконалість і Мудрість — Софія.

Ці тридцять Еонів разом складають Плерому, або Всебуття боже. І Могутність, яка вийшла з Початку, слабне й хиріє, — як віддуння голосу, що даленіє, як повів пахощів, що випаровуються, як золото й пурпур сонця, що згасає, заходячи.

Однак Софія, що жадала пізнати Отця, покинула Плерому, — і тоді Слово створило іще одну пару — Христа і Святого Духа, який поєднав усіх Еонів; і всі вони вкупи створили Ісуса, цвіт Плероми.

Та, вирвавшись із Плероми, Софія залишила в порожнечі свій образ — субстанцію зла Ахарамоф. Спаситель, у милосерді своєму, звільнив її від пристрастей; і від усмішки звільненої Ахарамоф виникло світло, слози її стали водами, сум її породив чорну матерію.

Від Ахарамоф виник Деміург, творець світів, небес і Диявола. Місце його — багато нижче Плероми, він навіть не бачить її, тож і вважає себе за істинного бога й рече устами своїх пророків: «Немає іншого бога, крім мене!» Потім він створив людину і кинув їй у душу нематеріальне сім'я, і сім'я те стало Церквою, відблиском іншої Церкви, яка міститься в Плеромі.

Ахарамоф колись досягне вищих обширів і з'єднається із Спасителем; вогонь, схований у світі, винищить усю матерію, поглине сам себе, і люди, ставши чистими духами, пошлюбляться з ангелами!

Оріген

Тоді Демона буде повалено, і настане царство боже!

Антоній ледь стримується, щоб не закричати, і тут його за лікоть бере

Василід

Вища Істота, яка безнастанно випромінює свій образ, має ім'я Абракас, а Спаситель з усіма своїми високими чеснотами — Каулакау, себто — лінія над лінією, прямизна над прямизною.

До сили Каулакау можна прилучитися з допомогою певних слів; їх вирізьблено для пам'яті на цьому халцедоні.

(Показує помережаний химерними лініями камінчик, що висить у нього на шиї).

Тоді тебе буде перенесено в Незриме, і ти, ставши понад закон, зневажатимеш усе, навіть доброчесність!

А нам, Чистим, слід уникати страждання — як унікав його Каулакау.

Антоній

Унікав? А хрест?

Елкесаїти

(в гіацинтових шатах відповідають йому)

Скорбота, підлість, нищість, прокляття й гноблення, від яких страждали мої батьки, зникли, — бо з'явився той, кого послано!

Можна заперечувати Христа нижчого, людину Ісуса, однак належить поклонитися іншому Христові, який з'явився на світ під крилом Голубиці.

Шануйте шлюб! Святий Дух — жіночого роду!

Іларіон зник; і ось перед Антонієм, якого підштовхує натопв,

Карпократіани

(що лежать із жінками на пурпурових подушках)

Перш ніж повернутися в Єдине, ти пройдеш крізь цілу низку умов і дій.

Хочеш вивільнитися з мороку — то роби віднині його діла! Чоловік скаже дружині: «Пожалій свого брата», — і вона поцілує тебе.

Ніколаїти

(що сидять навколо миски, де парує страва)

Ось ідоложертвенне м'ясо — їж його! Відступництво дозволене тільки тому, в кого чисте серце. Насичуй свою плоть тим, чого вона вимагає. Приборкуй її, віддаючись розпусті. Прунікос, мати Неба, загрузла в ганьбі.

Маркосіани

(в золотих персях, умащені бальзамом)

Увійди до нас, щоб з'єднатися з Духом! Увійди до нас,
щоб пізнати безсмертя!

Один із них піднімає килим, що висить на стіні, і Антоній бачить тіло людини з головою осла. Це зображення Саваофа, батька Диявола. Маркосіанин з ненавистю плює на нього.

Другий відкриває низьке ложе, всипане квітами, й каже:

Зараз здійсниться духовний шлюб!

Третій тримає скляну чашу і творить заклинання; чаша наповнюється кров'ю.

Ось вона! Ось! Кров Христова!

Антоній сахається. З купелі вихлюпується вода й оббризкує його.

Гельвідіани

(кидаються сторчголов у купіль, бурмочучи)

Людина, що її відроджено хрещенням, безгрішна!

Далі Антоній проминає велике вогнище, біля якого гріються адаміти, зовсім голі, — вони наслідують райську чистоту, — і здibuється в мессаліанами.

Мессаліани

(лежать покотом долі, напівсонні, безтямні)

О! Розчав нас, коли хочеш, ми й не зворухнемось!
Праця — гріх, будь-яке діяння — мерзота!

Позаду них — жалюгідні

Патерніани

(чоловіки, жінки й діти лежать упереміш на купі нечистот; їхні брудкі обличчя залиті вином)

Нижні частини тіла створені Дияволом і належать йому. Пиймо, їймо, блудімо!

Ецій

Злочин — це потреба, до якої не опускається погляд божий!

Чоловік

(у карфагенському плащі, із жмутом ременів у руці вривається у юрбу і, шмагаючи навмання, волає)

Ах ви, брехуни, розбишаки, симонійці, єретики, демони! Паразити шкіл, покидьки пекла! Маркіон — сінопський матрос, відлучений від церкви за кровозмішення;

Карпократа вигнали за чаклунство; Ецій обікрвав свою коханку, Миколай продавав дружину, а з Манеса, що називає себе Буддою, — а справжнє його ім'я Кубрік, — живцем здерли шкуру гостряком тростини, і тепер вона, видублена, висить на брамі Ктесіфона!

А н т о н і й

(пізнає Тертулліана й кидається до нього)

Учителю! До мене! До мене!

Т е р т у л л і а н

Розбивайте ікони!.. Ховайте дівчат під покривалами! Моліться, постіть, плачте, умертвляйте плоть! Геть філософію! Геть книжки! Після Ісуса знання ні до чого!

Всі порозбігалися, і Антоній бачить: там, де стояв Тертулліан, сидить на кам'яній лаві жінка.

Вона ридає, прихиливши голову до колони; коси в неї розпущені, тіло в довгій брунатній симарі зіщулилось.

Потім вони опиняються одне біля одного, вдалині від натовпу; і настав спокій, запала незвичайна тиша, така, яка буває в лісі, коли вітер ушух і вже не шелестить листя.

Жінка дуже гарна, однак бліда, як мрець, і змарніла. Вони дивляться одне на одного, і з очей в очі мовби линуть їхні думки, безліч думок і ще чогось — почуттів невизначних і глибоких.

Нарешті

П р і с к і л л а

(озивається)

Я була у задньому покої лазень, і вуличний гомін приспав мене.

Аж раптом я почула гучні голоси. Люди кричали: «Це маг! Це Диявол!» — і юрба зупинилася перед нашим будинком, навпроти Ескулапового храму. Я підвелась і визирнула у високе віконце.

В перистилі храму стояв чоловік із залізним обручем на шії... Він брав із жаровні вуглини й малював ними в себе на грудях широкі смуги, гукаючи: «Ісусе! Ісусе!» Люди гомоніли: «Цього не дозволено. Поб'ємо його камінням!» А він робив своє... То було видовище дивовижне, небачене... Квіти, величезні, мов сонце, оберталися в мене перед очима, і звідкись долинали звуки золотої арфи... День згас. Руки мої, що трималися за ґрати на віконці, розімкнулися, тіло ослабло, і коли він повів мене у свій дім...

А н т о н і й

Про кого ти говориш?

П р і с к і л л а
Про Монтана — про кого ж іще!

А н т о н і й
Монтан помер.

П р і с к і л л а
Неправда!

Г о л о с
Ні, Монтан не помер!

Антоній озирається; поруч із ним, з другого краю лави, сидить інша жінка — білява і ще блідіша, ніж перша; повіки в неї набрякли, так наче вона довго плакала. Жінка гогорить, не чекаючи запитання.

М а к с і м і л л а

Ми йшли по горах, повертаючись із Тарса, і раптом побачили там, де дорога завертає, чоловіка під смоковницею.

Він гукнув здалеку: «Зупиніться!» — і почав нас лаяти. Позбігалися раби. Він зареготав. Коні поспиналися дибки. Великі сторожові пси завили.

Він стояв. Обличчя його зросив рясний піт. Плащ лопотів на вітрі.

Називаючи кожного з нас на ймення, він дорікав нам за марноту наших діянь, гріховність нашої плоті і сварився кулаком на срібні бубонці, що висіли під щелепою у верблюдів.

Лють його вжахнула мене, та водночас якесь солодке почуття заколисувало мене, п'янило.

Спершу підійшли раби. «Пане, — мовили вони, — тварини наші втомилися». Потім обізвалися жінки: «Ми боїмося», — і раби відійшли. Тоді залементували діти: «Ми хочемо їсти!» Та ніхто не відповів жінкам, і вони зникли.

А він усе говорив і говорив. Я відчула когось поруч себе. То був мій чоловік — а я слухала іншого. Він повз по камінню і вигукував: «Ти покинеш мене?» — а я відповіла: «Так, покину!» — щоб піти слідом за Монтаном.

А н т о н і й
За євнухом!

П р і с к і л л а

О, ти з цього дивуєшся, глухий серцем! Адже ж Магдалина, Іоанна, Марфа та Сусанна не ділили ложа зі Спасителем. Душі здатні обійматися ще палкіше, ніж тіла. Єпископ Леонтій, щоб зберегти цноту Євстолії, покалічив себе; кохання своє він любив дужче, ніж свою чоловічу снагу. До того ж я в цьому не винна: мене спонукає якийсь дух. Сотасові не вдалося мене зцілити. А все ж він — жорстокий! Та дарма! Я — остання пророциця, і після мене настане кінець світу!

М а к с і м і л л а

Він засипав мене дарунками. Зрештою, жодна ще так не кохала, і жодну ще не кохали так!

П р і с к і л л а

Ти брешеш! Він кохає мене!

М а к с і м і л л а

Ні, мене!

Вони б'ються.

Поміж них вистромяється голова негра.

М о н т а н

(у чорному плащі із застібкою з двох людських кісток)

Вгамуйтеся, мої голубиці! Ми нездатні на земне щастя, але в союзі нашому зазнаємо повноти духовної. За віком Отця настав вік Сина, і я провіщаю третій — вік Духа Святого. Світло його зійшло на мене в ті сорок ночей, коли небесний Єрусалим сяяв у небі над моїм домом у Пепусі.

О, як ви тужливо волаєте, коли вас шмагають ремнями! Як жадає ваше змучене тіло моїх палких пестоців! Як знемагаєте ви у мене на грудях від марної жаги! Вона така могутня, що вам відкрилися світи, і ви тепер можете зазирати в душі вашими земними очима.

Антоній, вражений, розводить руками.

Поруч з Монтаном знову з'являється

Т е р т у л л і а н

Тільки тому, що душа має тіло. Бо без тіла ніщо не існує.

Монтан

Щоб зробити її витонченішою, я винайшов кілька способів умертвляти плоть, запровадив три пости на рік і щонічну молитву зі стуленими устами, щоб дихання, яке вихоплюється назовні, не затьмарювало думки. Слід уникати повторних шлюбів, а ще краще — зовсім не шлюбитися! Ангели грішили із жінками!

Архонтки

(у волосяницях з кінського волосу)

Спаситель сказав: «Я прийшов зруйнувати справу Жінки».

Татіаніани

(у волосяницях з розгозу)

Бо вона — дерево зла! Одяг зі шкур — наше тіло!

Антоній простує далі в тому самому напрямку і здибується з

Валесіанами

(що лежать долі; під туніками в нижній частині живота у них криваві рани.

Вони подають йому ніж)

Наслідуй Орігена й нас! Чи, може, ти боїшся болю, страхопуде? Чи тебе стримує любов до плоті, лицеміре?

Антоній дивиться, як вони звиваються, лежачи навznak у калюжах крові, а тим часом

Каїніти

(волосся в яких зв'язане гадюкою, проминають його і горляють йому над вухом)

Слава Каїнові! Слава Содому! Слава Іуді!

Від Каїна пішло плем'я сильних, Содом ужахнув світ карою, що його спостигла! Завдяки Іуді бог урятував світ! Так, завдяки Іуді! Без нього не було б ні смерті, ні покути!

Вони зникають, і тут юрбою набігають

Циркумцеліани

(у вовчих шкурах і тернових вінках, із залізними палицями в руках)

Чавте плід! Закаламучуйте джерела! Топіть дітей! Грабуйте багатого, бо він розкошує і об'їдається! Бийте бідного, бо він заздрить попони осла, харчу собаки, гнізду

птаха і тяжко журиться тим, що інші не такі безталанні, як він.

Ми, святі, труїмо, підпалюємо, вбиваємо — щоб скоріше настав кінець світу!

Спасіння — в мучеництві. Ми віддаємо самих себе на тортури. Ми здираємо кліщами шкіру в себе з голів, ми лягаємо під плуг, ми кидаємося в жерла печей!

Геть хрещення! Геть причастя! Геть шлюб! Прокляття всьому!

Всі, хто наповнює базиліку, впадають у ще більшу нестямю.

Авдіани пускають стріли в Диявола; коллірідіани підкидають до стелі сині покривала; аскіти падають ницьма перед міхом з вином; маркіоніти хрестять мерця елеєм.

Щоб пояснити думку Апеллеса, жінка, яка сидить біля нього, показує круглу хлібину в бутлі; друга роздає сампсеянам, наче профори, порох зі своїх сандаль. Двоє коханців-маркосіан обіймаються на всипаному трояндами ложі. Циркумцелліани калічать і ріжуть одне одного, валезіани репетують. Бардесан співає, Карпократ танцює, Максимілла та Пріскілла пронизливо стогнуть, а Каппадокійська лжепророчиця, гола-голісінька, спершись на лева й вимахуючи трьома смолоскипами, провіщає Страшний суд.

Колони розгойдуються, мов стовбури дерев, амулети на шиях у ересіархів спалахують блискавицями, сузір'я в притворах приходять у рух, стіни падають під натиском людей, і голова кожного — наче гуркітлива хвиля.

Аж ось, заглушуючи рев голосів, лунає пісня й вибухи сміху; в пісні повторюється ім'я Ісуса.

Це — престолоуд. Усі співають і плещуть у долоні. Поміж них

А р і й

(в дияконському вбранні)

Безумці, що виступають проти мене, беруться витлумачити нісенітницю. А я, щоб виставити їх на посміх, складаю прекумедні пісеньки, що їх співають на млинах, у шинках, у гаванях.

Ні, тисячу разів ні! Син — не співвічний з Отцем! І тим паче — не єдиносушний із ним. Інакше він не сказав би: «Отче, хай мене обміне ця чаша!.. Пощо називаєте ви мене благим? Благий один лише бог... Я йду до бога мого й бога нашого!» — і не мовив би інших слів, які свідчать, що його створено. Зрештою, це доводять і всі його імена: агнець, пастир, джерело, мудрість, син людський, пророк, благий голос, наріжний камінь!

С а в е л і й

А я кажу, що обидва вони — єдині.

А р і й

Антіохійський собор постановив, що ні.

А н т о н і й

Що ж таке Слово?.. Хто був Ісус?

В а л е н т і н і а н и

Чоловік розкаяної Ахарамоф!

С і ф і а н и

Це був Сим, син Ноя!

Ф е о д о т і а н и

Це був Мельхіседек!

М е р и н т і а н и

Він був усього-на-всього людиною!

А п о л л і н а р и с т и

Він прибрав людську подобу — тільки й того! Його муки — це облуда!

М а р к е л А н к і р с ь к и й

Він — вияв Отця!

П а п а К а л і к с т

Отець і Син — два образи єдиного бога!

М е ф о д і й

Спершу він був у Адамі, потім — у людині!

К е р і н ф

І він воскресне!

В а л е н т и н

Неможливо: адже тіло його небесне!

П а в л о С а м о с а т с ь к и й

Він став богом тільки після хрещення!

Г е р м о г е н

Він живе на сонці!

Всі єресіархи оточують Антонія, який плаче, затуливши обличчя долонями.

Іудей

(рудобородий, вкритий виразками прокази, підступає до Антонія і каже з бридким оскалом)

Його душа була душею Ісава! Він слабував на беллерофонову недугу, а його мати, що торгувала бальзамами й мастями, якось увечері, в жнива, віддалася на снопах кукурудзи Пантерові, римському легіонерові.

Антоній

(рвучко підводить голову, мовчки дивиться на всіх, потім іде просто на них)

Учені, маги, єпископи й диякони, люди і привиди, — геть, геть! Усі ви — облуда!

Єресіархи

Наші мученики страждали більше, ніж твої, наші молитви витонченіші, пориви любові палкіші, а втіха не менш тривала.

Антоній

Але ж ви не маєте одкровення! Не маєте доказів!

Всі вимахують сувоями папірусу, дерев'яними дощечками, клаптями шкіри, смужками тканини і відштовхують одне одного:

Керінфіани

Ось Євангеліє іудеїв!

Маркіоніти

Євангеліє господне!

Маркосіани

Євангеліє Євине!

Енкратити

Євангеліє Хомине!

Каїніти

Євангеліє Іудине!

Василід

Трактат про явленну душу!

Манес

Пророцтво Баркуфа!

Антоній відбивається, тікає від них — і помічає в темному кутку старих ебіонітів, які лежать, мов мумії; в них погаслі очі, сиві брови.

Старі ебіоніти (озиваються тремтячими голосами)

Ми знали його, знали, він — син теслі! Ми були його однолітками, жили на одній вулиці. Він любив ліпити пташок із глини, не боявся порізатися інструментом, допомагав батькові в роботі або змотував для матері фарбоване прядиво.

Потім він помандрував у Єгипет — і виніс звідти великі таємниці. Ми були в Єрихоні, коли він зустрівся з пожирачем сарани. Вони розмовляли впівголоса, тож ніхто не чув їх. Але відтоді він уславився в Галілеї, і про нього пішли всілякі балачки.

(Тремтячи, повторюють).

Ми знали його! Ми його знали!

Антоній

Та кажіть-бо далі! Кажіть! Яке було в нього обличчя?

Тертулліан

Дике й огидне — адже на ньому відбивалися всі гріхи, всі муки, всі потворності світу.

Антоній

О ні, ні! Мені здається — навпаки: він був гарний нелюдською, божественною красою!

Євсевій Кесарійський

В Панеаді, перед старою халупою, в густій траві стоїть кам'яна статуя; кажуть, її поставила кровоточива жінка. Та час сточив їй обличчя, а дощі майже змили напис.

Із гурту карпократіан виступає жінка.

Марцелліна

Колись я була дияконісою в Римі, у маленькій церкві, і показувала вірним срібні зображення святого Павла, Гомера, Піфагора та Ісуса Христа.

Збереглося в мене тільки зображення Христа.

(Відхиляє полу плаща).

Хочеш його побачити?

Г о л о с

Він з'являється сам — коли ми кличемо його! Час настав! Ходімо!

І Антоній відчуває на своєму плечі грубу руку, яка тягне його за собою.

Він піднімається довгими темними сходами й опиняється перед дверима.

Тоді його проводир (може, це Іларіон? — Антоній не знає) шепоче комусь: «Зараз прийде господь», — і їх заводять до порожньої кімнати з низькою стелею.

Антоній насамперед помічає довгу лялечку кривавого кольору, з людською головою, що випромінює світло; навколо голови — слово «Кнуфіс», написане по-грецькому. Лялечка увінчує колону, що стоїть посеред кімнати на п'єдесталі. Стіни кімнати оздоблені блискучими металевими медальйонами, на яких зображені голови тварин: бика, лева, орла, собаки і навіть осла!

Тямно миготять глиняні світильники, що висять під медальйонами. Крізь отвір у стіні Антоній бачить місячну доріжку на морі і навіть чує тихий плескіт хвиль та глухі удари днища корабля об кам'яний мол.

Сидячи навпочіпки, чоловіки позатуляли обличчя плащами; вряди-годи в них вихоплюються звуки, схожі на собаче гавкання. Жінки куняють, поклавши голови на руки й піднявши зігнуті коліна; вони завинуті в покривала і схожі на купи ганчір'я, накидані під муром. Біля них — напівголі діти; на їхніх тілах кишать паразити; вони безтямно витріщаються на полум'я світильників. І ніхто нічого не робить, всі чогось чекають.

Люди тихенько гомоняють про свої родини або розповідають одне одному про те, як зілцяти всякі недуги. Багато хто збирається відплисти на світанні — бо ж переслідування чимдалі посилюються. Поган одурити неважко. «Вони, йолопи, гадають, ніби ми поклоняємось Кнуфіс!»

Аж тут один із братів, опанований раптовим натхненням, підходить до колони, де поверх кошика, повного кропу та карказону, лежить хлібина.

Решта стають на свої місця й вишиковуються в три паралельні шеренги.

Н а т х н е н и й

(розгортає сувій, вкритий циліндричними фігурами)

На морок зійшов промінь Слова, і розітнувся могутній крик, схожий на голос світла.

В с і

(погойдуючись, відповідають)

Кіріє елейсон! ¹

¹ Господи помилуй! *(Грецьк.)*

Н а т х н е н и й

Потім нечестивий бог Ізраїля створив людину з допомогою он отих!

(Показує на медальйони).

Астофая, Орая, Саваофа, Адонаї, Елої, Яо!

І людина лежала в багні, огидна, немічна, потворна, тупа.

В с і

(жалісно)

Кіріє елейсон!

Н а т х н е н и й

Але Софія, зглянувшись над людиною, оживила її часточкою своєї душі.

І тоді бог, побачивши красу людини, розгнівався. Він ув'язнив її в своєму царстві й заборонив їй куштувати від дерева пізнання.

Софія знову допомогла людині. Вона послала змія, і той хитрими підступами спонукав її порушити цей закон ненависті.

І людина, скуштувавши пізнання, осягнула небесне.

В с і

(гучно)

Кіріє елейсон!

Н а т х н е н и й

Проте Ябдалаоф, щоб помститися, скинув людину в матерію і змія разом із нею!

В с і

(дуже тихо)

Кіріє елейсон!

(Стуляють уста й замовкають).

Запахи порту змішуються в теплому повітрі з чадом світильників. Гноти, потріскуючи, гаснуть; кружляють великі москіти. Антоній тужливо стогне: він відчуває, що на нього насувається щось страхотливе, що ось-ось скоїться якийсь жахливий злочин.

Але

Н а т х н е н и й

(притупуючи ногою, приляскуючи пальцями, струшуючи головою, наспівує в шаленому ритмі під звуки кімвалів та верескливої дудки)

З'явся! З'явся! З'явся! Вийди з печери!

Швидкий, ти біжиш без ніг, спритний, ти хапаєш без рук!

Звивистий, мов річка, кулястий, мов сонце, чорний з золотими цятами, мов склепіння небесне, всіяне зорями! Ти наче вигин виноградної лози, наче звивина тельбухів!

Нерожденний, що поїдаєш землю! Вічно юний! Прозірливий! Той, кому поклоняються в Епідаврї! Милосердний до людей! Зцілителю царя Птолемея, вояків Мойсейових та Главка, Міносового сина!

З'явся! З'явся! З'явся!

Вийди з печери!

В с і

(повторюють)

З'явся! З'явся! З'явся!

Вийди з печери!

Проте ніхто не з'являється.

Чому він не йде? Що з ним?

Всі починають радитися, пропонують кожен своє.

Старий чоловік подає шмат дерну. І тут у кошику щось заворушилося. Зелень коливається, квіти опадають — і з'являється голова піфона. Звиваючись, він повзе по хлібині, мов кільце, що обертається навколо нерухомого диска, потім розпростується, підіймається; він величезний і важкий. Щоб він не торкався землі, чоловіки підтримують його грудьми, жінки — головами, діти — руками, і хвіст його, висовуючись крізь отвір у стіні, тягнеться до самого дна морського. Кільця змія розсуваються, заповнюють кімнату; він обвиває Антонія.

В і р н і

(припадаючи устами до шкіри піфона, виривають одне в одного хліб, який той надкусив)

Це ти! Це ти!

Тебе возніс Мойсей, повалив Єзекія, відтворив Месія. Він випив тебе у водах хрещення; але ти покинув його в Гефсіманському саду, і він відчув тоді, який він слабкий.

Вигнувшись на поперечині хреста над його чолом, пускаючи слину на його терновий вінок, ти споглядав, як він конає. Бо ти — не Ісус, ні, ти — саме Слово! Ти — Христос!

Антоній непритомніє від жаху й падає перед своєю хатиною на тріски, де ледь жевріє смолоскип, що випав у нього з рук. Від цього струсу він розплющує очі і в блідому світлі місяця бачить Ніл.

Ясновидий, він звивається серед пісків, як величезна змія; і через те Антонія знов оточують видіння — так ніби він і не покидав офітів; вони кличуть його, тягнуть свої пожитки, спускаються до гавані; Антоній відпливає разом з ними.

Невідчутно минає час.

І ось Антоній під склепінням в'язниці. Вікоїнні ґрати чорніють тонкими лініями на блакитному тлі; по праву й по ліву руч від нього люди; вони плачуть і моляться, а якісь інші люди підбадьорюють і розраджують їх.

Ззовні долинає гомін юрби; там угадується ясне світло літнього дня.

Пронизливо кричать торговці, пропонуючи кавуни, воду, прохолодні напої, мати для сидіння. Час від часу гримлять гучні оплески. Десь у себе над головою він чує галас.

Зненацька лунає протяжний рев, могутній і гучний, мов шум води в акведуці. І Антоній бачить поряд себе, за іншими ґратами, лева, який походжає туди й сюди, потім — довгу низку сандаль, голих ніг і пурпурових торочок. Далі — яруси цирку, заповнені людьми; вони поступово розширюються — від долішнього, що оточує арену, до горішнього, над яким на високих щоглах напнуто гіацинтовий навіс. Сходи, що ведуть до арени, розтинають на рівні проміжки ці величезні кам'яні круги. Сходинок не видно — на них тісно сидять глядачі: вершники, сенатори, вояки, плебеї, весталки й куртизанки, у вовняних каптурах, у шовкових маніпулах, у жовтих туніках, з дорогоцінними пряжками, з пишними султанами, з лікторськими жмутками різок, — і все це оглушує Антонія, вирює і клекотить, як величезний киплячий казан. Посеред арени, на жертovníку, куриться фіміам.

Отже, люди, які оточують Антонія, — християни, приречені на погату хижакам. Чоловіки — в червоних плащах жерців Сатурна, жінки — у пов'язках Церери. Друзі ділять між собою їхній одяг, їхні персні. Вони кажуть, що довелось заплатити великі гроші, аби проникнути у в'язницю. Та дарма! Вони залишаться тут до кінця.

Поміж розрадників Антоній помічає лисого чоловіка в чорній туніці, чие обличчя йому наче знайоме; чоловік у чорній туніці звертається до нещасливців, говорить про марноту земного життя та про блаженство обраних. На Антонія сходить любов. Він жадає віддати життя за Спасителя, і йому здається, що він — один із мучеників.

Однак усі християни сумні, крім довговолового фрігійця, який здійняв догори руки. На лаві ридає старий дід, а один юнак стоїть замислений, похиливши голову.

Д і д

(який відмовився платити на перехресті, перед статуєю Мінерви, дивиться на товаришів так, ніби хоче сказати)

«Ви мали б допомогти мені! Не одна громада домоглася, щоб її не чіпали. А дехто з вас навіть придбав фальшиві грамоти, які засвідчують жертвоприношення ідолам».

(Запитує).

Хіба Петро Александрійський не повчав, що треба робити, коли знесилієш від катувань?

(До себе).

Як тяжко це в моєму віці! Я так ослаб від недуг! І все-таки я міг би ще прожити до наступної зими!
(Він згадує про свій садочок і зворушується; дивиться в бік жертовника).

Ю н а к

(який затіяв бійку на святі Аполлона, бурмоче)
Я міг би втекти в гори — та й по всьому!

О д и н з б р а т і в п о в і р і

Солдати схопили б тебе!

Ю н а к

А я вчинив би як Кіпріан: зрікся б. А іншого разу — я певен — знайшов би в собі більше мужності.

Він думає про довгу низку днів, які міг би прожити, про земні втіхи, яких йому не судилося зазнати, — і дивиться в бік жертовника. Але тут до нього підбігає

Ч о л о в і к у ч о р н і й т у н і ц і

Схаменися! Що ти говориш — ти, обранець божий! Адже всі жінки на тебе дивляться. До того ж бог творить іноді чудеса. Піоній примусив заклакнути руки своїх катів; кров Полікарпа погасила полум'я вогнища.

(Обертається до старого).

Батьку, батьку! Ти повинен укріпити наш дух своєю смертю. Зволікаючи, ти можеш скоїти якесь лихе діло, що зведе нанівець усі твої добрі діяння! Могутність божа безмірна. Може, твій приклад наверне весь народ.

Леви тим часом без угаву стрибають і метаються в клітці. Найбільший із них глянув на Антонія, загарчав, і з його пащеки вихопилася пара.

Жінки з'юрмилися біля чоловіків.

Р о з р а д н и к

(ходить поміж ними)

Що сказали б ви, що сказав би ти, якби тебе пекли розжареним залізом, якби коні роздерли тебе наче четверо якби твоє тіло, намащене медом, жалили комахи? А так ти помреш смертю мисливця, який спіткався з хижаком у лісі.

Антоній волів би все це, тільки б не попасти в лапи лютих диких звірів; він мовби відчуває на собі їхні зуби, їхні пазури, чує, як хрускають його кістки в їхніх пащах.

До в'язниці входить белуарій; мученики тремтять. Тільки фрігієць, що молився осторонь, байдужий. Він спалив три храми; і він виходить наперед, простягнувши руки й розтуливши рота; очі його звернені до неба; мов сновида, він нічого навколо себе не бачить.

(Гукає).

Назад, назад! У вас може вселитися дух Монтана!

У с і

(задкуючи, репетують)

Прокляття тобі, монтаністе!

Вони осипають його лайкою, плюють на нього, ось-ось, здається, кинуться на нього й поб'ють.

Розшаленілі леви стрибають, вчіплюються один одному в гриви. Народ горлає: «Звірів! Звірів!»

Мученики, ридаючи, обіймаються. Ім підносять чашу дурманного вина. Вони покvapливо передають її з рук до рук.

Біля дверцят клітки чекає знаку інший белуарій. Дверцята відчиняються; виходить лев.

Він кількома стрибками перетинає арену. Один по одному вибігають інші леви, потім ведмідь, три пантери, леопард. Вони розбридаються по арені, мов череда по луці.

Ляскає батіг. Християни тремтять, — і брати, щоб покінчити з цим, підштовхують їх. Антоній заплющує очі.

Він розплющує очі. Навколо — суцільний морок.

Невдовзі морок розсіюється, і він бачить суху горбкувату рівнину; такі рівнини звичайно бувають біля занедбаних каменярень. Поміж плит, що повгрузали в землю, де-не-де пробивається трава; над плитами посхилялися білі постаті, прозоріші за хмарки.

Легкою ступою наближаються інші постаті. Їхні очі блищать крізь прорізи в покривалах. Це патриціанки, про що свідчить їхня хода й пахощі, якими від них віє. Є тут і чоловіки, але низького стану; обличчя в них водночас простодушні й грубі.

О д н а з ж і н о к

(глибоко зітхає)

Як любо дихати свіжим нічним повітрям отут, серед гробниць! Подружні пестощі, денний гамір, пекуче сонце зовсім виснажили мене!

Служниця виймає з полотняної торби смолоскип і запалює його. Вірні запалюють од цього смолоскипа інші й прилаштовують їх на могилах.

Ж і н к а

(задихаючись)

О, нарешті я тут! Як же тоскно бути дружиною ідоловірця!

Д р у г а

Відвідини в'язниць, бесіди з братами, — все викликає підозру в наших чоловіків! Навіть хреститися доводиться тайкома: вони б вважали це за якесь чаклунство!

Т р е т я

У мене з чоловіком щодня бували сварки: я не хотіла коритись його любовним примхам, і він, аби помститися, доніс, що я — християнка.

Ч е т в е р т а

Пам'ятаєш, Луціє, того молодого красеня, якого прив'язали за п'яти до колісниці, мов Гектора, і тягли від Есквілінської брами до Тібуртинських пагорбів, і кров його бризкала на кущі обабіч дороги! Я збрала краплини тієї крові! Ось вони!

(Виймає сховану на грудях губку, почорнілу від крові, цілує її, потім кидає на одну із плит).

Мій коханий! О, мій коханий!

Ч о л о в і к

Сьогодні минає рівно три роки, як загинула Домітілла. Її забили камінням у Прозерпініному гаї. Я зібрав її кістки, що сяяли, мов світлячки в траві. Тепер вони поховані під землею!

(Падає на могилу).

О, моя наречена! Моя наречена!

Р е ш т а

(вигукують на всю рівнину, аж луна розлягається навколо)

О сестро моя! О брате! О дочко моя! О мамо рідна!
(Вони опускаються навколішки, затуливши обличчя долонями, або падають ницьма, розкинувши руки, і груди їхні судомно здійснюються від ридань. Звівши очі до неба, вони кажуть).

Змилуйся над його душею, над її душею, господи! Вона томиться у твоїй обителі. З високої ласки твоєї воскреси її, аби вона втішилася твоїм світлом!

(Інші, дивлячись на плити, шепочуть).

Спи з миром! Тобі принесено вина, м'яса!

В д о в а

Ось страва, яка тобі дуже смакувала; у ній багато яєць і дві мірки борошна! Ми будемо їсти її разом, як колись, хочеш?

Вона куштує страву і зненацька вибухає моторошним, безтямним сміхом.

Інші й собі щось їдять, попивають вино.

Вони розповідають одне одному про своїх мучеників, вони просто божеволіють з горя; їхня скорбота стає дедалі розпачливішою, узливання — щедрішими. Вони дивляться одне на одного мокрими від сліз очима. Щось бурмочуть, сп'янілі та змучені горем; помалу-малу їхні руки сплітаються, уста припадають до уст, покривала зісковзують, — і вони злягаються на могилах, серед чаш та смолоскипів.

Небо яснішає. Туман зволожує одяг християн, і вони, мовби чужі, розходяться по рівнині кожне у свій бік.

Світить сонце, трава стає вищою, рівнина змінюється.

Антоній бачить крізь зарості бамбуку ліс блакитно-сірих колон. Це дерева, що виростили з одного стовбура. З кожної гілки звисають пагони, виростили у ґрунт. І ці незлічені горизонтальні й прямо-висні лінії були б схожі на риштування страхітливої будівлі, якби поміж чорнуватого листя де-не-де не висіли невеличкі плоди смоковниці.

На нижніх гілках Антоній бачить китиці жовтих квітів, фіолетові квіти і папороть, схожу на пташине пір'я.

Під деревами мелькають роги буйвола або блискучі очі антилопи, сидять папуги, пурхають метелики, повзають ящірки, дзижчать мухи, і в тиші чути начебто трепет таємничого життя.

На узліссі, на складених мов для вогнища оцупках колод видніється щось дивне; це чоловік, вимащений коров'ячими кізяками, голий, висхлий, як мумія; на тонких, мов патички, руках і ногах випинаються кістки. На вухах висять мушлі; обличчя довгасте, з яструбиним носом. Випростана ліва рука задерев'яніла, наче кілок; він стоїть, нерухомо ухлякнувши на тому підвищенні так давно, що птахи намостили гніздо в його чуприні.

В чотирьох кутках його вогнища горить полум'я. Сонце світить йому просто в обличчя. Він дивиться на сонце широко розплющеними очима і, не обертаючись до Антонія, озивається:

Брахмане з берегів Нілу, що ти маєш мені сказати?

Полум'я то тут, то там вихоплюється з-поміж колод, і

Г і м н о с о ф і с т

(веде далі)

Я став жити самотником, мов носоріг. Я знайшов прихисток у дуслі дерева — отого, що росте позад мене.

Справді, в стовбурі грубої смоковниці зяє дупло — таке велике, що туди може влізти людина.

Я харчувався квітами та плодами й так ревно пильнував заповіді, що навіть собаки не бачили, як я їв.

А що життя походить од гріха, гріх — од бажання, бажання — од відчуття, відчуття — од доторку, то я унікав будь-якої дії, будь-якого доторку і, непорушний, мов надмогильна стела, дихаючи ніздрями, втупивши очі у власний ніс і споглядаючи ефір у своєму дусі, світ у своєму тілі, місяць у своєму серці, думав про сутність великої Душі, з якої, мов іскри з полум'я, безупинно струмують початки життя.

Я пізнав нарешті верховну Душу в усіх створіннях, усі створіння у верховній Душі, і мені вдалося ввести в неї свою душу, яку я наділив своїми почуттями.

Знання сходить на мене просто з неба — так ото птах чатака тамує спрагу тільки з дощових потоків.

І завдяки тому, що я пізнав усе, що є в світі, воно для мене вже не існує.

Тепер для мене немає надії й немає туги, немає щастя, немає доброчесності, немає дня, немає ночі, немає ні тебе, ні мене, — немає анічогісінько.

Страхітливі злигодні, яких я зазнав, зробили мене могутнішим за Сили. Напруживши думку, я можу вбити сотню царських синів, покидати з престолу богів, обернути світ на руїну.

Він промовив усе це рівним голосом.

Листя на деревах скручується. Видно, як розбігаються навсібік пацюки. Він повільно звертає погляд на полум'я, що бурхає вище й вище, і додає:

І я відчув огиду до форми, до сприйняття, навіть до знань, бо думка — не довговічніша, ніж скороминуще явище, що породило її, а розум — тільки омана, як і все інше.

Все народжене згине; все, що вмерло, оживе; істоти, які нині зникли, увійдуть у ще не створені лона і знову з'являться на світ, аби в муках служити іншим створінням.

Ну, а я вже пройшов через безліч існувань, прибираючи подобу богів, людей і тварин, і більше мандрувати не хочу — дуже втомився! Я покидаю свою брудну оболонку, грубо зліплену з м'яса, червону від крові, вкриту бридкою шкірою, повну нечистот, і йду нарешті спочивати в найглибшу глибину абсолютного — в Небуття; це моя винагорода самому собі.

Полум'я підіймається до його грудей, охоплює все тіло. Голова його виглядає з вогню, наче з отвору в стіні. Нестямні очі так само широко розплющені.

Антоній (підводиться)

Від смолоскипа, що лежав на землі, зайнялися тріски, і вогонь обпалив йому бороду.

Зойкаючи, Антоній затоптує вогонь і, коли від нього лишилася тільки купка попелу, каже:

Де ж Іларіон? Він тільки-но був тут!

Я бачив його!

Ні, це неможливо! Я помиляюся.

А проте, чому?... Моя хатина, оце каміння, пісок, либонь, не більш реальні. Я божеволію... Спокійно! Де я був? Що сталося?

Ага! Гімносфіст. Такою смертю звичайно помирають індійські мудреці. Калан спалив себе в присутності Александра; інший мудрець зробив те саме за часів Августа. Як же треба ненавидіти життя! А може, їх спонукає до цього гордість?.. Та однаково — це безстрашність мучеників!.. Хоча тепер я розумію, чому стільки розповідають про розбещеність, яку вони розбуджують у душах.

А перед тим?.. Згадав! Згряя єресіархів... Які зойки! Які очі! Звідки така несамовитість плоті і така омана духу?

Вони вірять, що всі ці шляхи приведуть їх до бога! Але яке право маю я проклинати їх — я, що сам спотикаюся на своєму шляху? Коли вони пощезали, я, мабуть, підступив ближче до істини. Все це пролітало, мчало, мов вихор; і я не мав часу, щоб знайти відповідь. Тепер розум мій начебто прояснів. Я спокійний. Я відчуваю, що здатен... Та що це? Я ж нібито погасив вогонь!

Поміж скель миготить вогник; в ту ж мить здалеку долинав ривчастий голос.

Що це — виття гієни чи схлипування заблукалого мандрівця?

Антоній дослухається. Вогник миготить усе ближче. І ось Антоній бачить жінку. Вона підходить, плачучи й спираючись на руку сивобородого діда.

На ній подерта пурпурова мантія. Її супутник простоволосий, як і вона, в туніці такого самого кольору; в руках у нього бронзова посудина, над якою блимає синій вогник.

Антонію лячно, а водночас кортить довідатися, хто ця жінка

Чужинець (Симон)

Ця дівчина — бідолашне дитя, яке я всюди воджу із собою.

(Піднімає бронзову посудину).

Антоній роздивляється дівчину при світлі миготливого полум'я. На обличчі в неї сліди від укусів, руки в рубцях; розпатлані коси заплуталися в рам'ї; очі здаються невидющими.

Симон

Вона часто буває такою — не озивається, не їсть, а потім прокидається і говорить дивовижні речі.

Антоній

Невже?

Симон

Енной! Енной! Енной! Повідай про те, що ти знаєш.

Вона озирається, мовби прокидаючись від сну, спроквола проводить пальцями по бровах і каже жалібним голосом.

Єлена (Енной)

Я пам'ятаю далеку країну. Вона смарагдового кольору, й одне-однісіньке дерево заповнює її всю.

Антоній здригається.

В прогалинах між його розлогим віттям живуть по два Духи; віття переплелось навколо них, як вени в тілі; вони дивляться на круговерть вічного життя — від коріння, що потонуло в мороці, до верхівки, що сягає вище сонця. Я була на другій гілці, моє обличчя осявало літні ночі.

Антоній

(торкається чола)

Он воно що! Розумію! Голова...

Симон

(прикладає пальця до уст)

Тсс!..

Єлена

Вітрило було напнуте, корабель краєв хвилі. Він казав мені: «Хай моя країна обуриться з мого вчинку, хай я втрачу своє царство — байдуже! Ти належатимеш мені у моєму домі!»

Як гарно було у високому покої в його палаці! Він лежав на ложі із слонової кості і, пестячи мої коси, закохано співав.

Надвечір я побачила обидва табори, де засвічувалися сигнальні вогні, Улісса біля входу в намет, Ахілла в повному обладунку, — він мчав у колісниці по березі моря.

А н т о н і й

Таж вона зовсім втратила розум! Чому?

С и м о н

Тсс!.. Тсс!..

Є л е н а

Вони умастили мене мастями й продали черні, щоб я розважала її.

Якось увечері я грала на сестрі, і під цю музику танцювали грецькі матроси. Таверну поливав рясний дощ; чаші з гарячим вином парували. Увійшов чоловік — а двері не відчинялися.

С и м о н

То був я! Я знову знайшов тебе!

Ось вона, Антонію, — та, кого звать Сіге, Еннойя, Барбело, Прунікос! Духів, володарів світу, взяла задрість, і вони ув'язнили її в тіло жінки.

Вона була Єленою Троянською, чию пам'ять зганьбив поет Стесіхор. Вона була Лукрецією, патриціанкою, яку звалтували царі. Вона була Далілою, що відрізала волосся Самсонові. Вона була тією дочкою Ізраїлю, яка злягалася з цапами. Вона кохалася в розпусті, поганстві, брехні й глупоті. Вона була повією в усіх народів. Вона співала на всіх перехрестях і цілувала геть усі чоловічі обличчя.

В Тірі Сірійському вона була коханкою злодіїв. Ціліснітькі ночі вона пиячила з ними й ховала душогубів у теплі своєї брудної постелі.

А н т о н і й

Та що мені до того!

С и м о н

(*нестямно*)

Кажу ж тобі — я викупив її, повернув їй колишню славу, і вона зачарувала навіть Гая Цезаря Калігулу, бо він забажав спати з Дівою-Місяцем!

Антоній

І що?..

Симон

Та ж вона і є Діва-Місяць! Хіба не писав папа Климент, що її замкнули у вежі? Три сотні чоловік оточили вежу — і в кожній бійниці водночас побачили Місяць, хоча в світі є один тільки Місяць і тільки одна Еннойя!

Антоній

Авжеж... Я щось таке пригадую...

(Поринає в глибоку задуму).

Симон

Невинна, як Христос, що віддав життя за чоловіків, вона пожертвувала собою задля жінок. Адже безсилля Єгови проявилось в гріхопадінні Адама; отже, слід знищити давній закон, який суперечить сущому ладу.

Я проповідував оновлення в коліні Єфремовому та Іссахаровому, понад потоком Бізором, за озером Уле, в долині Мегіддо, по той бік гір, у Бострі й у Дамаску! Нехай прийдуть до мене всі, хто заплямований вином, хто заплямований болотом, хто заплямований кров'ю, і я очищу їх від скверни Духом Святим, якому греки дали ймення Мінерва! Вона — Мінерва! Вона — Дух Святий! А я — Юпітер, Аполлон, Христос, Параклет, могутня сила божа, втілена в образ Симона!

Антоній

То це ти? Ти! Але ж я знаю про всі твої злочини.

Ти народився в Гіттоні, поблизу Самарії. Досіфей, перший твій учитель, прогнав тебе! Ти прокляв апостола Павла за те, що він навернув одну з твоїх дружин; тебе здолав Петро, і ти, розлючений та переляканий, кинув у воду мішок зі своїми облудними чудесами!

Симон

Хочеш творити їх?

Антоній дивиться на нього, і внутрішній голос шепоче йому: «А чом би й ні?»

(Веде далі).

Той, хто пізнав сили Природи і сутність Духів, повинен творити чудеса. Про це мріють усі мудреці; цього страшенно кортить і тобі. Скажи по ширості!

Оточений юрбою римлян, я злітав у цирку так високо, що зникав з їхніх очей. Нерон звелів зігнути мені голову, та на землю впала не моя голова — овеча. Зрештою мене поховали живцем, але на третій день я воскрес. Доказ — ось він: я перед тобою!

(Дає Антонію понюхати свої руки. Вони тхнуть мерцем).
Антоній сахається.

Досить мені наказати — і заворушаться бронзові змії, засміються мармурові статуї, заговорять собаки. Я покажу тобі незліченні скарби; я посаджу царів на престолі; ти побачиш, як цілі народи поклонятимуться мені! Я можу ходити по хмарах і по хвилях, проникати крізь гори, обертатися на юнака, старого діда, тигра й мурашку, можу прибрати твою подобу, а тобі віддати свою, можу орудувати блискавкою. Чуеш?

Гуркоче грім, спалахують блискавиці.

Це голос Всевишнього!.. «Бо Вічний бог твій — вогонь», і всі створіння походять від іскор цього полум'я.

Ти приймеш це хрещення — друге хрещення, яке провістив Ісус і яке одного дня зійшло на апостолів крізь відчинене вікно під час громовиці!

(Він посуває полум'я рукою, мовби окроплюючи ним Антонія).

Мати милосердя, ти, що відкриваєш таємниці, аби спокій огорнув нас у восьмій обителі...

А н т о н і й
(вигукує)

О! Якби-то в мене була свята вода!

Полум'я гасне, залишивши по собі чад і дим. Енноїя і Симон зникають.

Все навкруги огортає туман, навдивовижу холодний, густий і смердючий.

(Простягає руки, мов сліпий).

Де я?.. Аби лиш не впасти у прірву. А хрест, мабуть, далеко від мене... О, яка ніч, яка ніч!

Зривається вітер, і туман розвіюється; Антоній бачить двох чоловіків у довгих білих туніках.

Перший — високий, гарний на вроду, величної статури. Біляві кучері, розділені проділом, як у Христа, спадають на плечі. Він кидає жезл, який тримав у руці, і його супутник приймає цей жезл, уклонившись так, як кланяються на Сході.

Супутник — невисокий, огрядний, кремезний; у нього кучерява чуприна, кирпатий ніс і простодушне обличчя.

Обидва вони босі, простоволосі й запорошені, наче повертаються з далеких мандрів.

(Здригається).

Чого вам треба? Кажіть! Ідіть звідси!

Д а м і д

(той, що низенький на зріст)

Ну-ну... Добрий самітнику! Чого мені, питаєш, треба?..
Не знаю! Ось мій учитель.

Сідає; супутник його стоїть. Обидва мовчать.

А н т о н і й

Отже, ви прийшли?..

Д а м і д

О! Здалеку! Дуже й дуже здалеку!

А н т о н і й

І прямуєте?..

Д а м і д

(показує на супутника)

Куди він скаже!

А н т о н і й

То хто ж він такий?

Д а м і д

Придивись до нього!

А н т о н і й

(убік)

Він схожий на святого! Якби я зважився
Туман розсіявся. Ніч дуже ясна. Світить місяць

Д а м і д

Про що ти думаєш і чому замовк?..

А н т о н і й

Я думаю... Та ні про що.

Д а м і д

(підступає до Аполлонія і кілька разів обходить його, навколо нього, схилившись, не підводячи очей)

Учителю! Ось галілейський самітник, що
тися про джерело мудрости

Аполлоній

Нехай підійде!

Антоній вагається.

Дамід

Підійди!

Аполлоній
(грозовим голосом)

Підійди! Тобі хотілося б знати, хто я такий, що я здійснив, про що думаю? Хіба ж ні, дитино?

Антоній

Якщо це сприятиме моему спасінню.

Аполлоній

Радій, зараз я про все тобі розповім!

Дамід
(Антонію, тихо)

Неймовірно! Він, тільки-но кинув на тебе оком, як завважив твою схильність до філософії! Тож і я скористаюся з цієї нагоди!

Аполлоній

Насамперед я розповім тобі, який довгий шлях пройшов я у пошуках істинного вчення, і якщо бодай один вчинок у моему житті видасться тобі лихим, ти зупини мене, бо той, хто творив зло своїми діяннями, здатен тільки ввести в спокусу своїми словами

Дамід
(Антонію)

Який справедливий муж! Хіба ні?

Антоній

Так, мені здається, що він говорить щиро.

Аполлоній

Тієї ночі, коли я народився, моїй матері наснилося, ніби вона рве квітки на березі озера. Вдарила блискавка — і я з'явився на світ, під співи лебедів, що їх чула мати в своєму сні.

До п'ятнадцяти років мене тричі на день купали в Асвадейському джерелі, вода якого вражає водяною клятвopорушників, а тіло моє розтирали листям кінзи, щоб я зберігав цнотливість.

Якось увечері до мене завітала пальмірська принцеса й запропонувала скарби, сховані, як вона знала, в гробницях. Геродула Діаніного храму з розпачу зарізала жертвним ножем. А правитель Кілікії після багатьох обіцянок пригрозив моїй родині, що вб'є мене, але сам через три дні загинув — його вбили римляни.

Д а м і д

(штовхаючи Антонія ліктем)

А що я тобі казав? Оце муж, оце чоловік!

А п о л л о н і й

Чотири роки поспіль я не розтуляв уст — як піфагорійці. Навіть наглий біль не міг вирвати з мене жодного зітхання, а коли я входив до театру, всі сахалися від мене, як від привида.

Д а м і д

Ну, а ти міг би отак зробити?

А п о л л о н і й

Коли минув термін моєї випроби, я став напучувати жерців, що забули легенду.

А н т о н і й

Яку легенду?

Д а м і д

Не уривай його! Мовчи!

А п о л л о н і й

Я розмовляв із саманеями Гангу, з калдейськими астрологами, з вавілонськими магами, з галльськими друїдами, з жерцями негрів! Я піднявся на чотирнадцять Олімпів, я обстежив до дна озера Скіфії, я зміряв величезний обшир Пустелі!

Д а м і д

І все це правда! Я всюди його супроводив.

Аполлоній

Спершу я побував біля Гірканського моря. Я обійшов навкруг нього і через країну бараоматів, де поховано Буцефала, спустився до Ніневії. Біля міської брами до мене підійшов якийсь чоловік.

Дамід

То був я, я, добрий мій учителю! Я відразу тебе вподобав! Ти був ніжніший за дівчину, гарніший за бога Аполлона!

Аполлоній

(не слухаючи його)

Він хотів супроводити мене — бути за товмача.

Дамід

Але ти відповів, що знаєш усі мови й читаєш усі думки. Тоді я приклав до уст краєчок твого плаща й пішов слідом за тобою.

Аполлоній

Після Ктесіфона ми вступили на землю Вавілонську.

Дамід

І в сатрапа вихопився крик, коли він побачив такого блідого чоловіка...

Антоній

(убіх)

А це означає...

Аполлоній

Цар зустрів мене стоячи, біля срібного трону, в круглій залі, всіяній зірками, а зі стелі звисали на невидимих нитях чотири великі золоті птахи з розпростаними крильми.

Антоній

(замріяно)

Невже на світі є такі дивовижі?

Дамід

Ото вже місто — Вавілон! Геть усі там багаті! Будинки пофарбовані в синій колір, двері в них бронзові, а сходи спускаються до річки.

(Малює на землі патерицею).

Отак, бачиш? А скільки там храмів, майданів, лазень, акведуків! Палаці вкриті червоною міддю. А всередині — аби ти тільки побачив!

Аполлоній

Над міським муром — з півночі — височіє вежа, а над нею — друга, третя, четверта, п'ята, а над ними — ще три! У восьмій — святилище з ложем. Туди не входить ніхто, крім жінки, яку обирають жерці для бога Бела. Цар вавілонський поселив мене там.

Дамід

А мене навряд чи й помічали! Тож я гуляв собі самотою по вулицях. Я розпитував про тамтешні звичаї, навідував майстерні, роздивлявся великі машини, які помпували воду у висячі сади. Але мені нудно було без учителя.

Аполлоній

Нарешті ми пішли з Вавілона — і в місячному світлі побачили емпuzu.

Дамід

Авжеж, авжеж! Вона стрибала на своєму залізному копиті, ревіла, як осел, плигала по стрімчаках. Кінець кінцем я гримнув на неї, і вона зникла.

Антоній

(убіх)

До чого він хилить?

Аполлоній

В Таксілі, столиці п'яти тисяч фортець, Фраорт, цар гангський, показав мені своїх чорношкірих гвардійців, кожен п'яти ліктів на зріст, а в палацових садах під навісом із зеленої парчі — велета-слона, якого цариці задля розваги натирали мастями. То був слон Пора, що втік після смерті Александра.

Дамід

І його знайшли у лісі.

Антоній

Вони говорять, не стуляючи ротів, наче п'яні.

Аполлоній

Фраорт запросив нас до свого столу.

Дамід

Яка чудна країна! Володарі на бенкетах розважаються, пускаючи стріли під ноги дітям, що танцюють. Та я не схвалюю...

Аполлоній

Коли я зібрався вирушати, цар дав мені парасоль і сказав: «На Інді в мене є табун білих верблюдів. Коли вони стануть тобі непотрібні, дмухни кожному у вухо — й вони повернуться».

Ми спускалися за течією річки, вночі шлях нам освітлювали миготливі світлячки, що мерехтіли в бамбукових заростях. Раб насвистував пісню, щоб відганяти змії, і наші верблюди пригиналися, проходячи під деревами, так наче то були низькі двері.

Якось чорний хлопчик із золотим кадуцеєм у руці привів нас до школи мудреців. Ярхас, їхній верховода, повідав мені про моїх пращурів, про всі мої думки, про всі мої вчинки, про всі мої існування. Колись він був річкою Індом, тож нагадав мені, що я водив барки по Нілу за часів царя Сезостріса.

Дамід

А мені не сказали нічого, тож я не знаю, ким був раніше.

Антоній

Вони примарні, мов тіні.

Аполлоній

На березі моря ми здибали кінокефалів, які повпивалися молоком; вони повертались із походу на острів Тапробану. Теплі хвилі викидали до наших ніг білясті перли. Амбра хрускотіла під нашими підшвами. Кістяки китів білили в розколинах скель. Кінець кінцем смуга землі стала вужча за сандалю, і, бризнувши до сонця океанською водою, ми збочили ліворуч, щоб повернутися назад.

На зворотному шляху ми перетнули Рівнину Пахоців, країну гангаридів, мис Комарійський, землю сахалітів, адрамітів та гомеритів і, проминувши Кассанійські гори,

Червоне море та острів Топазос, пробралися в Ефіопію
через царство пігмеїв.

А н т о н і й
(убіх)

Яка велика земля!

Д а м і д

А коли ми повернулись додому, всі ті, кого ми знали,
вже померли.

Антоній схиляє голову. Всі мовчать.

А п о л л о н і й
(провадить)

Отоді й пішла світом про мене чутка.

Чума вигублювала Ефес; я звелів побити камінням
старого жebraка.

Д а м і д

І чуми мовби й не було!

А н т о н і й

Як? Він зціляє недуги?

А п о л л о н і й

В Кніді я зцілив чоловіка, закоханого в статую Венери.

Д а м і д

Так, навіженця, який навіть присягався, що одружи-
ться з нею. Кохати жінку — це зрозуміло, але ж статую...
Яке глупство! Учитель поклав руку йому на серце —
і кохання вмить погасло.

А н т о н і й

Ти ба! Він виганяє бісів!

А п о л л о н і й

В Таренті несли на вогнище мертву дівчину.

Д а м і д

Учитель торкнувся її уст — і вона підвелася, кличучи
матір.

А н т о н і й

Отакої! Він воскрешає мертвих!

Аполлоній
Я провістив владу Веспасіанові.

Антоній
То він угадує майбутнє!

Дамід
У Корінфі був...

Аполлоній
Коли я лежав з ним за столом, на водах Байських...

Антоній
Даруйте мені, чужоземці, вже пізно!

Дамід
...юнак на ім'я Меніпп...

Антоній
Годі! Годі! Йдіть геть!

Аполлоній
...вбіг собака з відрубаною рукою в пащі.

Дамід
Якось увечері він здивався в передмісті з жінкою.

Антоній
Ви чуєте? Йдіть звідси!

Аполлоній
Собака крутився навколо лож.

Антоній
Годі!

Аполлоній
Його хотіли прогнати.

Дамід
Меніпп пішов до неї, і вони стали любитися.

Аполлоній
Постукуючи хвостом по мозаїці, він поклав цю руку на коліна Флавію.

Д а м і д

Але вранці, у школі, Меніпп був блідий.

А н т о н і й

(схопившись на ноги)

Знову! А втім, хай собі торочать — мені однаково.

Д а м і д

Учитель сказав йому: «Прекрасний юначе, ти пестиш змію; змія пестить тебе! Коли ж весілля?» Всі ми пішли на весілля.

А н т о н і й

Я сам винен у тому, що слухаю все це!

Д а м і д

У передпокої метушилися слуги, відчинялися двері, проте не було чути ні криків, ні грюкоту. Учитель став біля Меніппа. Наречена враз спалахнула гнівом проти філософа. Аж раптом золотий посуд, виночерпії, кухарі, хлібодари позникали, дах знявся в повітря, стіни повалились — і Аполлоній залишився сам; біля ніг його лежала, обливаючись сльозами, та жінка. То був упир, який зваблював гожих юнаків, щоб пожирати їхню плоть, бо для цих привидів нема нічого солодшого, аніж кров закоханих.

А п о л л о н і й

Якщо ти хочеш пізнати мистецтво...

А н т о н і й

Я нічого не хочу знати!

А п о л л о н і й

Того вечора, як ми зупинилися перед брамою Рима...

А н т о н і й

О! Розкажи мені про папське місто!

А п о л л о н і й

До нас підійшов п'яний чолов'яга, який співав приємним голосом. Це була епіталама Нерона, і співець мав право убити кожного, хто слухав її неухважно. Він носив за спиною в скриньці струну від імператорової кіфари.

Я здвигнув плечима. Він кинув мені в обличчя грязюкою.
Тоді я зняв із себе пояс і тицьнув йому в руку.

Д а м і д

Ти, дalebі, вчинив необачно!

А п о л л о н і й

Вночі імператор покликав мене до палацу. Він грав у кості зі Спором, спершися лівою рукою на агатовий столик. Він обернувся й спитав, насупивши свої біляві брови: «Чому ти не боїшся мене?» — «Тому що бог, який створив тебе грізним, мене створив безстрашним», — відповів я.

А н т о н і й

(убік)

Щось незбагненне страхає мене.

Западає мовчанка.

Д а м і д

(пронизливим голосом)

Зрештою, вся Азія може розповісти тобі...

А н т о н і й

(різко)

Я недужий! Ідіть звідси!

Д а м і д

Послухай-бо. Він бачив з Ефеса, як убили Доміціана, що перебував у Римі.

А н т о н і й

(силкується засміятись)

Це неможливо!

Д а м і д

Так, це сталося в театрі, чотирнадцятого дня перед жовтневими календами. Учитель раптом гукнув: «Цезаря вбивають!» — і далі час від часу сповіщав: «Він падає на землю. О, як він борониться! Знову підвівся, намагається втекти; двері замкнено. Кінець! Він мертвий!» І того ж таки дня — ти це знаєш — Тіта Флавія Доміціана справді було вбито.

А н т о н і й

Без допомоги диявола... звісно...

А п о л л о н і й

Доміціан хотів убити мене! Дамід, за моїм велінням, утік, а я залишився сам у в'язниці.

Д а м і д

Ніде правди діти — то була відчайдушна сміливість!

А п о л л о н і й

Десь під п'яту годину легіонери привели мене до трибуналу. Промова моя була готова, і я тримав її під плащем.

Д а м і д

А ми всі були на Пуццолійському узбережжі! Ми гадали, що тебе вбито. Ми проливали сльози. Та біля шостої ти зненацька з'являєшся й кажеш: «Ось я!»

А н т о н і й

(убік)

Як Спаситель!

Д а м і д

(дуже гучно)

Саме так!

А н т о н і й

Та ні! Ви, певно, брешете! Брешете!

А п о л л о н і й

Він зійшов із неба. А я підіймаюся туди — завдяки моїй доброчесності, яка піднесла мене до вершини Первопочатку.

Д а м і д

Тіана, його рідне місто, присвятила йому храм із жерцями!

А п о л л о н і й

(підступає до Антонія і кричить йому в самісіньке вухо)

Бо я знаю всіх богів, усі обряди, всі молитви, всіх оракулів! Я побував у печері Трофонія, Аполлонового сина! Я місив для сіракузянок тісто на пироги, що їх вони носять у гори! Я пройшов вісімсот випроб Мітри!

Я притискав до серця змію Сабазія! Я отримав пов'язку кабірів! Я купав Кібелу у хвилях кампанських заток, і я пробув три місяці в печерах Самофракійських!

Д а м і д

(*дурнуvато сміється*)

Ха-ха-ха! На таїнствах Матері Богині!

А п о л л о н і й

І ось ми знов вирушаємо на прощу!

Шлях нам стелеться на північ, у краї лебедів та снігів. На білій рівнині сліпі гіпоподи топчуть копитами заморські трави.

Д а м і д

Рушаймо! Вже розвиднюється! Півень проспівав, кінь проіржав, вітрило напнуто.

А н т о н і й

Півень не співав! Я чую, як цвірчать коники в пісках, і бачу місяць, що непорушно висить у небі.

А п о л л о н і й

Ми подамося на південь, за гори та великі води, шукати в пахощах таємниці кохання. Ти вдихнеш дух мірродіону, згубний для кволіх. Ти скупаєшся в озері трояндової олії на острові Юонії. Ти побачиш ящірку, яка спить на примулах; кожні сто років, у пору зрілості, в неї з лоба падає карбункул, і вона пробуджується. Зорі мерехтять, мов очі, водоспади співають, мов ліри, п'янкi пахощі струменять із розпуклих квіток; на волі дух твій розпрострає крила і осяє серце твоє та обличчя!

Д а м і д

Учителю! Нам пора! Ось-ось зірветься вітер, прокинулись ластівки, відлетіла миртова пелюстка!

А п о л л о н і й

Так! У путь!

А н т о н і й

Ні! Я залишаюся!

А п о л л о н і й

Хочеш, я повідаю тобі, де росте трава Баліс, яка во-скрешає мертвих?

Д а м і д

Ліпше проси в нього андродамонт, який притягує срібло, залізо та бронзу!

А н т о н і й

О! Як я страждаю! Як страждаю!

Д а м і д

Ти навчишся розуміти голоси всіх тварин, гарчання, воркотіння!

А п о л л о н і й

Ти їздитимеш верхи на єдинокорогах, на драконах, на гіпокентаврах і на дельфінах!

А н т о н і й

(плаче)

О! О! О!

А п о л л о н і й

Ти визнаєш демонів — тих, що живуть у печерах, тих, що говорять у лісах, тих, із чийої волі котяться хвилі, тих, за чийм велінням линуть у небі хмари.

Д а м і д

Затягни свій пояс! Зав'яжи сандалі!

А п о л л о н і й

Я розтлумачу тобі образи богів: розкажу, чому Аполлон стоїть, чому Юпітер сидить, чому Венера у Коринфі чорна, в Афінах — прямокутна, у Пафосі — конічна.

А н т о н і й

(благально складає руки)

Хай вони йдуть геть! Хай вони йдуть геть!

А п о л л о н і й

Я зірву перед тобою обладунки з богів, ми зруйнуємо святилища, я дам тобі звалтувати Піфію!

А н т о н і й

Поможи мені, господи!

(Кидається до хреста).

Аполлоній

Чого ти хочеш? Про що мрієш? Тільки забажай...

Антоній

Ісусе, Ісусе, спаси мене!

Аполлоній

Хочеш, я покличу Христа — і він з'явиться?

Антоній

Що? Як?

Аполлоній

Це буде він! Саме він! Він зніме свій вінок, і ми поговоримо віч-на-віч!

Дамід

(тихо)

Скажи, що дуже цього хочеш! Скажи, що дуже цього хочеш!

Антоній шепоче молитви, укланувши біля хреста.

Дамід походить навколо нього зі скрадливими жестами.

Ну ж бо, добрий самотнику, любий святий Антонію! Муже безгрішний! Муже достославний! Муже достохвальний! Не лякайся — так пишно і красно говорять на Сході, а я їх наслідую. Це анітрохи не заважає...

Аполлоній

Облиш його, Даміде! Він, як невіглас, вірить у реальність речей. Жах перед богами заважає йому зрозуміти їх, і свого бога він принижує до рівня заздрісного царя!

А ти, сину мій, не покидай мене!

(Задкуючи, він наближається до краю скелі; ще крок — і він ступає в порожнечу, не падаючи вниз).

Вище за форми, далі землі, за небесами — світ ідей, наповнений Словом! Ми вмиць здолаємо простір, і ти осягнеш Вічне, Абсолютне, Суцє в їхній нескінченності!

У путь! Дай мені руку! Вперед!

Взявшись за руки, вони плавно лунуть угору.

Антоній, обнявши хрест, дивиться на них.

Вони зникають.

V

Антоній (повільно походить)

Та він страшніший за ціле пекло!

Навіть Навуходоносор так мене не вразив. Цариця Савська так не зачарувала.

Коли слухаєш, як він говорить про богів, виникає бажання познайомитися з ними.

Пригадую, я бачив їх цілими сотнями на Елефантинському острові за часів Діоклетіана. Імператор віддав кочовикам величезний край з умовою, що вони охоронятимуть його кордони, і угоду було укладено в ім'я «Сил незримих». Адже богів будь-якого народу інші народи не знали.

Варвари попривозили своїх богів. Вони отаборилися на піщаних пагорбах, понад річкою. Було видно, як вони тримають своїх ідолів на руках, наче великих німецьких дітей, або ж, пливучи поміж порогів на пальмових стовбурах, вони здалеку показували амулети в себе на шиї, татуювання на грудях, — і все це, зрештою, не більш злочинне, ніж релігія греків, азіатів чи римлян!

Коли я жив у Геліопольському храмі, то часто роздивлявся настінні малюнки: яструбів із скіпетрами, крокодилів, що грали на лірах, чудовиськ із людськими обличчями і тілами змії, жінок з коров'ячими головами, що лежали долілиць перед ітифалічними богами, — і ці надприродні образи манили мене в інші світи. Мені кортіло знати, що бачать оті застигли очі.

Щоб мати таку силу, Матерія повинна містити в собі Дух. Душі богів відтворено в тих образах... Ті, що гарні з вигляду, можуть приваблювати. Проте інші... огидні або страхітливі; як у них вірити?

Повз нього по землі починає рухатися листя, каміння, мушлі, гілки дерев, тині тварин, далі якісь карлики, набряклі від водянки. Це боги. Антоній вибухає сміхом.

Позад нього теж лунає сміх, і з'являється Іларіон в одязі пустельника, куди вищий на зріст, ніж був досі, — справжній велетень.

(Не дивуючись, що знову його бачить).

Яким же дурнем треба бути, щоб поклонитися цьому!

І л а р і о н

Авжеж! Неприторенним дурнем!

Тепер їх проминають ідоли всіх народів і всіх часів — дерев'яні, металеві, гранітні, зліплені з пир'я, зшиті зі шкур.

У найдавніших, ще допотопних, звисають, мов гриви, довгі водорості, цілком затуляючи їх. Деякі, довгі, мов тички, на ходу з хрускотом переламуються в попереку. В інших із дірок на животі сиплеться пісок.

Антонію та Іларіонові вони здаються невимовно кумедними. Обидва регочуть.

Далі йдуть ідоли, схожі на баранів. Вони погойдуються на кривих ногах, ледь підіймають повіки і белькочуть, мов німі: «Бе, бе, бе!»

Що більше стають схожими вони на людей, то дужче дратується Антоній. Він, шаленіючи, гамселиє їх кулаками, кидається на них, штурхає їх ногами.

Ідоли стають страшні — в них настовбурчене пир'я на головах, вирячені очі, пазурі на пальцях, пащеки — як у акул.

І на догоду цим богам людей заколюють на кам'яних жертovníках, товчуть у ступах, чавлять колісницями або розпинають на деревах. Один із богів — залізний, розпечений до червоного, увінчаний бичачими рогами; він пожирає дітей.

А н т о н і й

Який жах!

І л а р і о н

Але ж боги завжди вимагають, щоб люди мучились.
Навіть твій забажав...

А н т о н і й

(плаче)

Зглянься — не доказуй! Замовкни!

Майданчик поміж скелями стає долиною. Черета биків скубе там кошену траву.

Пастух дивиться на хмари і пронизливим голосом щось владно вигукує.

І л а р і о н

Йому потрібен дощ, тож своїм співом він намагається примусити небесного царя, щоб той розкрив живодайну хмару.

А н т о н і й

(сміється)

Яка дурна пиха!

І л а р і о н

А ти навіщо твориш заклинання?

Долина стає молочним морем, застиглим і безкраїм.

На хвилях погойдуються довгаста колиска: це змії, що згорнувся кільцями і схилив свої голови над богом, який спить на його тілі.

Бог — юний, безбородий, прекрасніший, ніж дівчина; він завинений у прозоре покривало. Ніжно, мов місяці, сяють перли в його тіарі; разки зірок обвивають йому груди; підклавши одну руку під голову й випроставши другу, він спочиває — замріяний і чарівний.

Біля його ніг сидить навпочіпки жінка і чекає, поки він пробудиться.

Оце первісна двоїстість брахманів. Абсолют не втілений у форму.

З пупа у бога виростає стебло лотосу, і в його чашечці з'являється ще один бог — з трьома обличчями.

А н т о н і й

Яка дивовижа!

І л а р і о н

Але ж Отець, Син і Святий Дух теж триєдині.

Три голови роз'єднуються, і з'являються три велетні-боги. Перший — рожевий — кусає кінчик великого пальця своєї ноги. Другий — синій — ворухить чотирма руками. Третій — зелений — у намисті з людських черепів.

Перед ними виникають три богині; одна загорнена в сіть, друга простягає чашу, третя вимахує луком.

Богів і богинь чимдалі більшає, їх уже ціле сонмище. В них виростають руки, а в руках тих — знамена, сокири, щити, мечі, парасолі, барабани. Водограї б'ють із їхніх голів, трави звисають з їхніх ніздрів.

Одні йдуть верхи на птахах, інші погойдуються в паланкінах; ті сидять на золотих тронах, ті стоять у нішах з слонової кістки; хто поринув у думи, хто подорожує, хто владарює, хто п'є вино, хто вдихає пахощі квітів. Кружляють танцюристки, велети женуться за чудовиськами; біля входу до печер віддаються роздумам пустельники.

Годі розрізнити, де очі, а де зорі, де хмари, а де знамена, де гаптування на наметах, а де цяти на шкурах леопардів; павичі п'ють із золотоносних струмків, барвисті промені схрещуються в блакитному повітрі зі стрілами та з димом курильниць.

І все це розгортається як величезний фриз; він опирається на скелі й здіймається аж до неба.

А н т о н і й

(засліплений)

Скільки їх! Чого вони хочуть?

І л а р і о н

Той, що чуває собі черево слонячим хоботом, — сонячний бог, натхненник мудрості.

Он той, шестиголовий, із вежею на кожній голові та зі списом у кожній руці, — а рук у нього чотирнадцять, — князь війська, всежерущий Вогонь.

Старий верхи на крокодилі їде обмити на березі душі померлих. Ота чорна гнилозуба жінка — володарка пекла; вона мордуватиме душі.

На запряженій рудими лошицями колісниці, якою правує безногий візник, мчить по блакиті володар сонця. В ношах, що їх везуть три газелі, його супроводить бог місяця. Богиня краси, що схилила коліна на спині в папуги, годує сина Амура своєю округлою груддю. А онде вона, рада та весела, вистрибує по луках. Дивись! Дивись! Богиня в світосяйній митрі лине над ланами, по хмарах, підіймається до неба — вона всюди-суца!

Поміж богів сидять генії вітрів, планет, місяців, днів — їх не злічити! Вони прибирають найрозмаїтіші подоби, вони перетворюються вмить. Он той із риби перекинувся на черепаху; а тепер у нього кабаняча голова й тіло карлика.

А н т о н і й

Навіщо усе це?

І л а р і о н

Щоб відновити рівновагу, щоб подолати зло. Бо життя вичерпується, форми зношуються, і їх слід поліпшувати в метаморфозах.

Аж раптом з'являється

Г о л и й ч о л о в і к,

який сидить на піску, скрестивши ноги.

Позад нього мерехтить широке сяйво. Дрібні кучерики, чорні із синім полиском, обрамляють його опукле тім'я. Довжелезні руки звисають вздовж тіла. Розкриті долоні притиснуті до стегон. На його підшвах зображено два сонця; він сидить нерухомо просто перед Антонієм та Іларіоном, а за ним на скелях, мовби на ярусах цирку, розташувалися всі боги.

Уста його розтуляються, і він промовляє низьким голосом.

Я той, хто роздає найвищі милості, хто допомагає всім створінням, хто напучує в законі і тих, що вірують, і невтаємничених.

Щоб визволити світ, я захотів народитися серед людей. Боги плакали, коли я покинув їх.

Спочатку я знайшов жінку, яка мені підходила: вояцького роду, дружину царя, сповнену доброчесності, на диво гарну, з глибоким пупом, з міцним, мов діамант, тілом; і коли місяць стояв уповні, я проник в її лоно — без ніякого самця.

Я вийшов із неї крізь правий бік. Зірки зупинилися.

І л а р і о н
(*цідить крізь зуби*)

«І, побачивши, що зірка зупинилася, вони зраділи великою радістю!»

Антоній пильно дивиться на

Б у д д у
(*а той провадить*)

З глибини Гімалаїв прийшов подивитись на мене сторічний праведник.

І л а р і о н

«Муж на ім'я Симеон, якому не судилося померти, доки він не побачить Христа!»

Б у д д а

Мене приводили до шкіл — я знав куди більше, ніж учителі.

І л а р і о н

«...поміж учителів, і всі, хто слухав його, чудувалися з його мудрості...»

Антоній подає Іларіонові знаки, щоб той мовчав.

Б у д д а

Я любив віддаватися роздумам у садах. Тіні дерев пересувалися, але тінь того дерева, під яким сидів я, була нерухома.

Ніхто не міг зрівнятися зі мною в знанні стародавніх рукописів, в лічбі атомів, у правуванні слонами, в астрономії, в поезії; ніхто не вмів так, як я, ліпити вироби з воску, так, як я, битися навкулачки; я був незрівнянний у всіх ремеслах, у всіх мистецтвах!

Щоб не йти супроти звичаю, я одружився і збував дні у своєму царському палаці, прикрашений перлами, купаючись у струменях пахощів, і мене обмахували віялами тридцять три тисячі жінок, і я споглядав свої народи з висоти терас, оздоблених дзенькітливими дзвіночками.

Однак я не міг розкошувати, бачачи, які нещастя кояться в світі. І я втік.

Я старцював на битих шляхах, вдягнений у рам'я, знайдене в гробницях; і зустрівши якось мудрого саміт-

ника, я забажав стати його рабом; я стеріг його житло, я мив йому ноги.

І я перестав відчувати і радість, і тугу.

Потім, ще глибше зосередившись, я віддався глибоким роздумам, — і я осягнув сутність речей, примарність форм.

Я швидко вичерпав науку брахманів. Їх, — хоч на вигляд вони й суворі, — поривають пристрасті; вони обмазують себе нечистотами, сплять на колючках і сподіваються через смерть досягти блаженства!

І л а р і о н

«Фарисеї, облудники, гроби поваплені, гадючі виплодки».

Б у д д а

Я теж творив справжні дива: я з'їдав за цілий день одне-однісіньке рисове зерня, а рисові зернята й тоді були не більші, ніж тепер. Голова моя облісіла, тіло зчорніло, очі глибоко позападали й здавалися зірками на дні колодязя.

Шість років я просидів заляклий, віддаючи себе на поталу мухам, левам та зміям; мене пекло палюче сонце, поливали рясні дощі, засипав сніг, засліплювали блискавки, бив град, шарпав скажений вітер — і я терпів усе, навіть не затулявся рукою.

Подорожні, які проминали мене, гадали, що я мертвий, і здалеку жбурляли в мене грудками землі.

Мені бракувало спокуси Диявола.

І я покликав його.

З'явилися його сини — огидні, вкриті лускою, смердючі, мов тухле м'ясо; вони ревли, свистіли, мекали, гримотіли обладунками та кістками скелетів. Одні вергали вогнем із ніздрів, другі творили морок своїми крильми, треті перебирали чотки з відрізаних пальців, четверті пили з долоні зміїну отруту; голови в них як у свиней, як у носорогів, як у жаб; і в усіх своїх подобах вони навіюють відразу та жах.

А н т о н і й

(убіх)

Я вже колись це витерпів!

Б у д д а

Потім він послав до мене своїх дочок — вродливих, нарум'янених, в золотих поясах, з білими, мов жасмин,

зубами, із круглими, мов слонячий хобот, стегнами. Декотрі, позіхаючи, випростують руки — і показують ямки на ліктях; інші підморгують; ті заходяться сміхом, ті піднімають своє вбрання. Поміж них є цютливі дівчата, що пашіють рум'янцем, є гордовиті матрони, є цариці з валками поклажі та почтом рабів.

А н т о н і й
(убіх)

І йому таке було?

Б у д д а

Я здолав демона, а потім дванадцять років живився самими лиш пахощами; і коли я набув п'ять чеснот, п'ять властивостей, десять сил, вісімнадцять субстанцій та проник у чотири сфери невидимого світу, я заволодів Розумом! Я став Буддою!

Всі боги схиляються; ті, в кого кілька голів, схиляють їх усі.
Будда підносить догори руки й веде далі.

Я приніс безліч жертв, щоб визволити істот! Я обдарував бідняків шовковими одіннями, постелями, колісницями, будинками, золотом і діамантами. Я віддав свої руки безруким, ноги — кульгавим, очі — сліпим; я відрубав собі голову — й віддав її тим, кому постинали голови. Коли я був царем, то роздарував провінції, якими володів; коли я був брахманом, то не гордував ніким. Коли я був відлюдником, то говорив ласкаві слова грабіжникові, який убив мене. Коли я був тигром, то заморив себе голодом.

В цьому останньому своєму існуванні я проголосив закон, і тепер мені вже нема чого робити. Завершено великий строк! Люди, тварини, боги, бамбуки, океани, гори, піщинки з берегів Гангу і міради зірок — усе згине; полум'я танцюватиме на руїнах загиблих світів — аж до нових народжень.

І тоді боги знетямлюються. Вони хитаються, падають у корчах і вивергають із себе своє існування. Їхні вінки розпадаються, їхні знамена летять геть. Вони зривають із себе вбрання і обладунок, видирають статеві органи, кидають через плече чаші, з яких вкушали безсмертя, душать себе зміями, розвіюються, мов дим. І коли все пощезло,

І л а р і о н
(повільно каже)

Ти оце бачив, у що вірують кілька сотен мільйонів людей!

Антоній лежить на землі, затуливши руками обличчя. Іларіон, стоячи спиною до хреста, дивиться на нього.

Минає досить довгий час.

Потім з'являється якась чудна істота з людською головою й риб'ячим тілом. Вона наближається, випростана, б'ючи хвостом по піску; дивлячись на цього прашура з маленькими лапами, Антоній заходиться сміхом.

О а н н е с
(жалісним голосом)

Шануй мене! Я виник тоді, коли починався Всесвіт. Я жив у безформному світі, де під важкою густою атмосферою, в глибинах темних вод, дрімали двостатеві створіння; пальці, крила та плавці ще не були розділені, й очі без голів плавали, наче слимаки, серед биків з людськими обличчями та змій із собачими лапами.

А над усіма цими істотами лежала богиня Оморока, скрутивши своє жіноче тіло обручем. Та Бел розрубав її на дві частини і з однієї створив землю, а з другої — небо; і відтоді ці два споріднені світи безнастанно споглядають один одного.

Я — найперша свідомість у Хаосі; я постав із безодні, щоб ущільнити матерію, щоб започаткувати форми; це я навчив людей рибальства, сівби, письма та історії богів.

Відтоді я живу в ставках, які залишилися від Потопу. Але пустеля навколо них чимдалі більшає, вітер засипає їх піском, а сонце випиває, — і я конаю на своїй мулистій постелі, дивлячись на зорі крізь воду. Я повертаюся туди.

(Стрибає в Ніл і зникає з очей).

І л а р і о н

Це стародавній халдейський бог!

А н т о н і й

(глузливо)

А які ж тоді вавілонські боги?

І л а р і о н

Ти можеш їх побачити!

І ось вони на майданчику чотирикутної вежі, що здіймається над шістьма іншими вежами, які звужуються вгорі й утворюють величезну піраміду. Внизу — велика чорна маса, безперечно, місто, що лежить у долині. Холодно, небо тьмяно-синє; мерехтять міріади зірок.

Посеред майданчика колона з білого каменю. Навколо неї походжають у повільному танку жерці в лляних одіннях; підвівши до неба голови, вони споглядають світила.

(показує святому Антонію деякі з них).

Існує тридцять головних світил. П'ятнадцять дивляться на землю згори, п'ятнадцять — ізнизу. Через рівні проміжки часу одне з них спускається з горішніх сфер у долішні, тим часом як друге з долішніх підіймається в горішні.

Із семи планет дві добродійні, дві ворожі, а три дво-значні; ці вічні вогні орудують геть усім на світі. Дивлячись на те, де вони є і куди рухаються, можна провіщати майбутнє, — і ти топчеш місце, найсвятініше на землі. Піфагор і Зороастр зустрілися саме тут. Ось уже дванадцять тисяч років ці двоє людей споглядають небо, щоб краще пізнати богів.

А н т о н і й

Світила — не боги.

І л а р і о н

А вони вважають, що боги! Бо все довкруг нас мине, а небо, як вічність, залишиться непорушним!

А н т о н і й

А проте, там є володар.

І л а р і о н

(показує на колону)

Ось він — Бел, перший промінь, Сонце, Самець! Богиня, яку він запліднює, — під ним!

Антоній бачить сад, освітлений світильниками. Він стоїть посеред натовпу, в кіпарисовій алеї. Праворуч і ліворуч стежки, що ведуть до хатин у гранатовому гаю, обнесеному очеретяною огорожею.

Майже всі чоловіки — у гостроверхих шапках, у барвистому, мов п'р'я павича, вбранні. Тут і півничани у ведмежих шкурах, і кочовики в плащах із бурої вовни, і бліді гангариди з довгими сережками, — тут усі стани й народи впереміш, бо матроси та каменярі походжають поруч із князями в рубінових тіарах, які спираються на високі ціпки з різьбленими головками. У всіх роздимаються ніздрі, всіх пориває одне бажання.

Вряди-годи вони відступають з дороги — проїздить довгий повіз із халабудюю, запряжений биками, або трюхикає осел, на спині якого погойдується жінка, загорнена в покривало; вони теж прямують до хатин.

Антонію лячно, він хотів би повернути назад. Однак незбагненна цікавість пориває його вперед.

Під кипарисами сидять рядочком на оленячих шуках якісь жінки; на голові в кожній замість діадеми — скрутень із мотузки. Одні, пишно вбрані, голосно підкликають до себе чоловіків. Інші, боязкіші, затуляють обличчя руками, а матрони, які стоять позаду, — певно, матері, — умовляють їх. Ще інші, в чорних хустках і з зовсім голим тілом видаються здалеку статуями. Коли котрийсь із чоловіків кидає їм на коліна срібняк, вони підводяться.

І під деревами чути цілунки, а коли-не-коли лунає пронизливий крик.

То вавілонські дівчата торгують собою на угоду богині.

А н т о н і й

Якій богині?

І л а р і о н

Ось вона!

(Показує на освітлений грот у глибині алеї; там височіє кам'яна брила, яка зображує жіночий статевий орган).

А н т о н і й

Ганьба! Яке неподобство — наділяти божество статтю!

І л а р і о н

Але ж ти свого бога теж уявляєш живим створінням!

Антонія знов огортає темрява. Він бачить у повітрі світляне коло на горизонтальних крилах. Ця подоба кільця обвиняє, мовби заширокий пояс, слан маленького чоловічка в мітрі, з вінцем у руці; низ його тіла схований у довгому пір'ї, що утворює ніби спідницю. Це

О р м у з д

(бог персів. Він пурхає, вигукуючи)

Мені страшно! Я бачу його пашеку!

Я переміг тебе, Арімане! Але ти знов за своє!

Спершу, повставши проти мене, ти згубив найстарше із створінь, Каюмарса, Людину-бика. Потім ти звабив перше людське подружжя — Маш'я і Маш'яне; ти втопив у п'їтмі серця, ти кинув на небо свої полчища.

У мене було своє військо — сонмища зірок; і з височини свого трону я споглядав, як шикуються до битви світила.

Мітра, мій син, жив у неприступному місці. Він приймав до своєї обителі душі, відпускав їх і щоранку вставав роздавати свої багатства.

Сяйво склепіння небесного віддзеркалювалося землею. У горах блискотів вогонь — образ іншого вогню,

з якого я створив усі істоти. Щоб уберегти його від скверни, мертвих не спалювали. Птахи відносили їх у дзьобах на небо.

Я визначив пори випасу худоби, оранки, жертвний ліс, форму чаш, слова, що їх слід проказувати при безсонні, і жерці мої безперестану молилися, щоб благочестя було вічним, як бог. Люди очищалися водою, клали хліб на вівтарі, вголос висповідувались у гріхах.

Хаома у вигляді питва віддавав себе людям, аби наділити їх своєю силою.

Тим часом як генії небесні змагалися з демонами, діти Ірану переслідували змії. Цар, якому служив навколішки численний двір, утілював мою особу, носив мій головний убір. Сади його буяли квітами й плодами, мов земля небесна, а на його гробниці було зображено, як він убиває страховище — символ Добра, що нищить Зло.

Бо ж я, завдяки нескінченності часу, мав колись остаточно здолати Арімана.

Однак відстань між нами чимраз меншає; настає ніч! До мене, амешаспенди, ізеди, феруери! На поміч, Мітро! Берися за меч! Борони мене, Каосіаку, ти, що маєш прийти, аби всіх звільнити!

Але що це? Нема нікого!

О! Я конаю! Арімане, ти — володар!

Іларіон, стоячи позаду Антонія, стримує радісний крик — і Ормузд поринає в морок.

Тоді з'являється

Велика Діана Ефеська,

чорна, з емалевими очима; лікті її притиснуті до боків, руки розведені, долоні розтулені.

По плечах її повзають леви; її груди покриті плодами, квітами та зірками; нижче йдуть три ряди сосків, а від лона до пальців ніг її сповиває тісна запона, з якої вистромляють голови бики, олені, грифи та вилітають бджоли. Богиню оточує біле сяйво, що розливається від круглого, мов місяць уповні, сріблястого диска в неї за головою.

Де храм мій?

Де мої амазонки?

Але що це зі мною?.. Мене, нетлінну, змагає раптова млість!

Квіти її в'януть. Перестиглі плоди опадають. Леви, бики схиляють голови; знесилені олені пускають слину; бджоли із здижчанням конають на землі.

Вона стискає один за одним свої соски. Всі порожні! Але од відчайдушного зусилля рветься її запона. Вона піднімає її, мов пелену сукні, кидає туди тварин, квіти і зникає в темряві. А вдалині чути бурмотіння, гарчання, виття, рев і мукання.

Нічний морок, насичений подихами, стає іще непрогляднішим. Падають краплини теплого дощу.

А н т о н і й

Як гарно! Пахощі палъм, тремтіння зеленого листя, прозорість струмків! Як би хотілося мені лягти ницьма на землю, щоб відчути її біля свого серця, — і тоді її вічна юність вдихнула б у мене нове життя!

Він чує звуки кастаньєт та кімвалів і бачить, як, оточені юрбою селян, чоловіки в білих з червоною облямівкою туніках ведуть осла у пишній збруї; хвіст у нього переплетений стрічками, копита пофарбовані.

На спині в нього, між двома кошиками, погойдуюється скринька в жовтому полотняному чохла; в одному коші — дарунки: яйця, виноград, груші, сир, птиця, дрібні гроші; другий повен троянд, і погоничі, на ходу обриваючи їх, усипають пелюстками шлях перед ослом.

Всі вони з серезками у вухах, в довгих плащах; волосся заплетене в коси, щоки нарум'янені; вінки з олив скріплені на чолах медальйонами з якоюсь фігуркою; за пояси засунуті кинджали; вони ляскають батогами з ебеновими пужалнами — в кожен із їхніх трьох ременів давлено кісточки.

Ті, що йдуть останніми, ставлять на землю високу, рівну, мов свічник, сосну; верхівка її палає; під нижніми гілками сидить ягня.

Осел зупиняється. Із скриньки знімають чохол. Під ним — іще одна накривка з чорної повсті. Тоді один із чоловіків у білій туніці пускається в танець, клацаючи кроталами; другий, ставши навколішки перед скринькою, б'є в бубон, а

На й стар ш и й у п р о ц е с і ї

(п о ч и н а є)

Ось Блага Богиня, що живе на горі Іді, праматір Сирії! Підступіться ближче, добрі люди!

Вона дарує втіху, зціляє недужих, посилає спадщини й удовольняє закоханих.

Ми возимо її по долинах — і ясної днини, і в негоду.

Ми часто спимо просто неба й не кожного дня буваємо ситі.

В лісах чатують розбійники. Звірі виплигують із барлогів. Слизькі шляхи зміяються понад прірвами. Ось вона! Ось вона!

Вони знімають накривку; під нею — скринька, оздоблена камінчиками.

Вона ширяє в лазуровому ефірі вище кедрів! Вона обіймає світ ширше вітру! Дихання її вихоплюється з пащек у тигрів, голос її гуркоче у вулканах; гнів її — буря; блідість її обличчя вибілила місяць. Це завдяки їй вруняться зела, бубнявлють бруньки, росте борода. Подайте їй що-небудь — адже вона ненавидить скупіїв!

Скринька напіввідкривається; під синім шовковим балдахіном видно невеличку статуетку Кібели, в блискітках, у схожій на вежу зубчастій короні; вона сидить у колісниці з червоного каменю, в яку запряжено двох левів, що підняли лапи. Люди товпляться — всім кортить подивитись.

Архігалл

Вона любить дзенькіт тимпанів, тупотіння ніг, виття вовків, лункі гори та глибокі ущелини, цвіт мигдалю, гранати і зелені смокви, запаморочливі танці, музику флейт, солодкі соки, солоні сльози, — і кров! Це тобі! Тобі, Мати гір!

Вони бичують себе; канчуки з виляском впиваються в тіло; бубни гуркочуть так, що, здається, ось-ось луснуть. Всі хапаються за ножі, ріжуть собі руки.

Богиня сумна; сумуймо ж і ми! Треба мордувати себе їй на втіху! Так ви очиститесь від гріхів. Кров омиває все; тож розкидайте її краплини, мов квіти! Богиня потребує крові — чистої крові!

(Архігалл підносить ножа над ягням).

Антоній

(з жахом)

Не заколюйте агнця!

Струменем бризкає кров.

Жрець кропить нею юрбу; всі — Антоній та Іларіон теж — юрмляться навколо палаючого дерева і мовчки споглядають останні здригання жертви.

З гурту жерців виходить жінка — точна подоба образу в скриньці.

Вона зупиняється, побачивши Юнака у фрігійському ковпаку.

На ньому вузькі штани з рівненько вирізаними ромбами, які зав'язані кольоровими бантами. Юнак стоїть біля дерева з флейтою в руці, недбало спершися на гілку.

Кібела

(обіймає його)

Щоб знову зустрітись з тобою, я обійшла увесь світ, — і голод спустошив поля. Ти одурив мене! Та байдуже — я кохаю тебе! Вдихни жар у моє тіло! З'єднаймося!

А т і с

Весна вже не вернеться, о вічна Мати! Хоч як люблю я тебе, мені незмога проникнути в твою сутність. Я хотів би вбратися в барвисті шати, як у тебе.. Я заздрю твоїм персам, що налиті молоком, твоїм довгим косам, твоєму широкому лону, звідки виходять створіння. Чому я не ти? Чому я — не жінка?.. Ні, ніколи! Відійди! Моя мужність мене жахає!

Гострим каменем він оскоплює себе, потім у нестямі зривається з місця й бігає зі своїм відрізаним членом у піднятій руці.

Жерці наслідують бога, вірні — жерців. Чоловіки й жінки міняються одягом, обіймаються, і ця круговерть скривавлених тіл віддаляється; голоси не змовкають, крики стають чимраз пронизливіші, мов на похороні.

На великому катафалку, обтягнутому пурпуром, стоїть ебенове ложе, оточене смолоскипами й кошиками із срібної філіграні, в яких зеленіють латук та кріп і рожевіють мальви. На всіх сходинках сидять згорьовані жінки у чорному вбранні, з розв'язаними поясами, босі; вони тримають у руках величезні букети квітів.

По кутках помосту — алебастрові урни, в яких куриться мірра.

На ложі — мрець. З його стегна тече кров. Рука в нього звисилась, і собака, виючи, лиже його нігті.

Смолоскипи, що стоять надто близько один від одного, заважають розгледіти обличчя мерця; на Антонія налягає тяжка журба; він боїться впізнати невідомого.

Жінки перестають ридати, і після недовгої тиші

В с і

(враз починають голосити)

Красеню! Красеню! Красеню з красенів! Годі тобі спати, підведи голову! Встань!

Вдихни пахощі наших квітів! Це нарциси та анемони, ми нарвали їх для тебе в твоїх садах! Прокинься, ти лякаєш нас! Озовися! Чого ти хочеш? Хочеш спати на наших ложах? Хочеш вина? Хочеш медяників, що схожі на пташок?

Пригорнімось до його стегон, вкриймо поцілунками його груди! Ось! Ось! Чи відчуваєш ти, як наші пальці в перснях торкаються твого тіла, як наші уста шукають твоїх уст, а коси наші пестять твої ноги, о заснулий боже, байдужий до наших благань?!

Вони зойкають, дряпають собі обличчя нігтями, потім замовкають; чути тільки безугавне виття собаки.

О горе! Горе! Чорна кров тече по його сніжно-білому тілу! Коліна вже скорчило, боки западають. Лице його вже не квітне рум'янцем. Він помер! Плачмо! Умиймося слізьми!

Вони підходять одна за одною і кладуть поміж смолоскипів свої довгі коси, що здаля скидаються на чорних та золотавих гадюк; катафалк повільно опускається до рівня печери — темної гробниці, яка зяє позаду.

Тоді **О д н а** з ж і н о к схиляється над мерцем.

Волосся, яке вона не обрізала, вкриває її з голови до ніг. Вона мивається рясними слізьми, і скорботу її не зрівняти із скорботою інших; ця скорбота глибша за будь-яке людське горе, вона безмежна.

Антоній думає про матір Ісуса.

Ж і н к а

Я вся тремтіла від роси, а ти, о боже Сонце, пробуджувався на Сході й обіймав мене. Голуби пурхали по твоїй лазуровій мантиї, від наших поцілунків у листі народжувались вітерці, і я віддавалася твоєму кохання, розкошуючи в своїй слабості.

О горе! Горе! Навіщо пішов ти блукати по горах?
В осіннє рівнодення вепр поранив тебе!

Ти помер — і плачуть джерела, хиляться дерева, зимовий вітер свище в голих кущах.

Очі мої ось-ось заплющуються — адже морок огортає тебе. Ти тепер живеш потойбіч світу, біля моєї могутнішої суперниці.

О Персефоно! Все, що прекрасне, сходить до тебе і вже не вертається.

Поки вона говорить, її подруги піднімають мерця, щоб покласти його в гробницю.

Він лишається в їхніх руках. Мрець — восковий, тільки й того. Антонію відлягає від серця.

Все зникає — і знову хатина, скелі, хрест.

Аж ось на тому березі Нілу Антоній бачить жінку, яка стоїть посеред пустелі.

Однією рукою вона тримає край довгого чорного покривала, яке затуляє її обличчя; на другій руці лежить немовля. Жінка годує його груддю. Біля неї на піску сидить навпочіпки здоровенна мавпа.

Жінка дивиться на небо, — і, хоч вона й далеко, голос її чути.

І з і д а

О Нейте, початку всього! Аммоне, володарю вічності, Фта, деміургу, Тоте, його розуме, боги Аменті, тріади номів, яструби в блакиті, сфінкси біля храмів, ібіси, що стоять поміж бичачими рогами, планети, сузір'я, морські узбережжя, шелесте вітру, відблиски світла, — скажіть мені, де **Озіріс!**

Я шукала його по всіх річках, по всіх озерах і далі — аж до фінікійського Біблоса. Прямовухий Анубіс

стрибав навкруг мене, дзявкуючи, і нишпорив писком у заростях тамариндів. Спасибі тобі, любий кінокефале, спасибі!

(Приязно поплескує мавпу по голові).

Паскудний рудоголовий Тифон убив його, розшматував! Ми позбирали всі частини його тіла. Але бракує тієї, що запліднювала мене!

(Жалісно стогне).

А н т о н і й

(розлютився. Він жбуряє в неї камінням і сипле прокльонами)

Безсоромнице! Іди геть! Іди геть!

І л а р і о н

Шануй її! Така була релігія твоїх предків! Ще в колисці ти носив її амулети.

І з і д а

Колись, як приходило літо, повінь гнала в пустелю нечистих тварин. Греблі відкривалися, сновигали човни, і земля, що задихалась від спеки, спрагло пила річку. А ти, боже з бичачими рогами, лежав на моїх грудях — і лунало мукання вічної корови!

Сівба, жнива, молотьба та збір винограду наставали своєю чергою — так, як змінювалися пори року. Вночі — а ночі завжди були ясні — сяяли великі зірки. Дні були погожі. За виднокраєм видніли Сонце й Місяць — наче царське подружжя.

Обоє ми царювали у вищому світі — монархи-близнюки, муж і жона, відколи світ світом: він тримав скіпетр з головою шакала, я — скіпетр з квіткою лотосу; ми стояли, побравшись за руки, і не розмикали їх навіть коли падали імперії.

Єгипет лежав під нами, величний і строгий, довгий, мов коридор храму, з обелісками праворуч, пірамідами ліворуч, з лабіринтом посередині, — і скрізь ряди чудовиськ, ліси колон, важкі пілони обабіч дверей, увінчаних земною кулею з двома крильми.

Тварини зодіаку паслись на його луках і своїми обрисами та кольорами заповнювали його таємниче письмо. Розділений на дванадцять частин, як рік розділений на дванадцять місяців, — тож кожен місяць, кожен день мав свого бога, — він відтворював несхитний порядок

неба; і людина, вмираючи, не втрачала своєї подобі: напахчена бальзамами та мастями, вона ставала нетлінною і засинала на три тисячі років у мовчазному Єгипті.

Той Єгипет, більший за горішній, лежав під землею.

Туди спускалися сходами, що вели у підземні зали, де було зображено радощі добрих, муки лихих, — усе, що є в третьому, незримому, світі. Мерці лежали попід стінами в розфарбованих домовинах, дожидаючи своєї черги; звільнена від блукань душа дрімала, аж поки пробуджувалася в новому житті.

Час від часу Озіріс навідував мене. Тінь його зробила мене матір'ю Гарпократа.

(Дивиться на дитину).

Це він! Це його очі! Його волосся, закручене, мов роги у барана! Ти далі вершитимеш його справи. Ми знову розквітнемо, як лотоси. Я — й досі та сама велика Ізіда! Ніхто ще не підняв мого покривала! Плід мій — сонце!

Сонце весни, хмари затуляють твоє обличчя! Дихання Тифона пожирає піраміди. Я шойно бачила, як тікав сфінкс. Він стрибав, наче шакал.

Я чекаю своїх жерців у лляних мантиях, з великими арфами, жерців, що носили містичний човен, прикрашений срібними оздобами. Не буває більше свят на озерах! Не буває більше святкових вогнів у моїй дельті! Немає більше чаш із молоком на Філах! Давно вже не з'являвся Апіс.

Єгипте! Єгипте! Плечі твоїх великих непорушних богів вибілені пташиним послідом, і вітер, що мчить пустелею, розвіє прах твоїх мерців... Анубісе, охоронцю тіней, не покидай мене!

Кінокефал падає, як мертвий.

(Вона торсає свою дитину).

Але... що з тобою? Руки твої холодні, голова хилиться!

Гарпократ сконав.

Тоді в неї вихоплюється такий пронизливий, такий тужливий, такий розпачливий крик, що Антоній і собі кричить і розкриває обійми, аби підтримати її.

Та Ізіди вже немає. Антоній похнюплює голову — його мучить сором.

Від усього, що він побачив, голова в нього йде обертом, так наче він геть стомився од тривалої подорожі або сп'янів од вина. Він хотів би ненавидіти її — а проте, серце його лагідніше від якогось невиразного жалю. Він заливається слізьми.

І л а р і о н

За ким ти сумуєш?

А н т о н і й

(мовчить, силкуючись зібрати докупи думки, а тоді каже)

Я думаю про всі душі, що їх занапали оці брехливі боги!

І л а р і о н

А чи не здається тобі, що вони... інколи... чимось схожі на істинного бога!

А н т о н і й

Це підступи Диявола — щоб певніше зваблювати вірних. У сильних він спокушає дух, у інших — плоть.

І л а р і о н

Але ж любострастя, хай навіть нестямне, таке саме безкорисливе, як і покута. Шалене плотське кохання швидко руйнує тіло і цим доводить, що неможливе — недосяжне.

А н т о н і й

Що мені до того? Серце моє повниться огидою до брутальних богів, у яких тільки й діла, що різанина та кровозмішення.

І л а р і о н

А згадай лишень: у Святому письмі теж багато чого бентежить тебе, бо ти неспроможний збагнути всієї його глибини. Так само і з цими богами: може, під їхньою гідкою подобою ховається істина.

Стривай, ти не все іще бачив. Відвернись!

А н т о н і й

Ні, ні! Це погибель!

І л а р і о н

Ти щойно хотів познайомитися з ними. Хіба віра твоя схитнеться від брехні? Чого ти боїшся?

Скелі перед Антонієм обертаються на гору. Черда хмар розтинає її посередині, а за нею здіймається ще одна гора, величезна, вся зелена, порізана улоговинами; на її вершині у лавровому гаї стоїть бронзовий палац під золотим дахом, опертим на капітелі, вирізьблені із слонової кості.

Посеред перистилію, на троні, велетенський Юпітер з оголеним торсом тримає в одній руці перемогу, в другій — блискавку; біля ніг його підводить голову його орел. Поруч Юнона поводить величезними очима; з-під діадема спадає легесеньке, мов пара, покривало яким грається вітер.

Позаду, на л'єдесталі, Мінерва сперлася на спис. Груді її вкриває шкіра Горгони, лляний пеплос стелеться рівними складками аж до пальців ніг З-під заборолла блищать ясні очі, що пильно дивляться вдалину.

Правобіч од палацу сидить верхи на дельфіні старий Нептун; дельфін б'є плавцями по блакитному обширу чи то неба, чи то моря, — бо океан переходить у блакитний ефір; обидві стихії зливаються.

З другого боку лютій Плутон у мантиї кольору ночі, в діамантовій тиарі, з ебеновим скіпетром у руці, сидить на острові, що його омиває звивистий Стікс — ріка тіней, яка завертає і зникає в темряві, в чорному безформному проваллі, що зяє під стрімчаком.

Марс, у бронзовому обладунку, люто вимахує в повітрі щитом і мечем.

Трохи нижче Геракл дивиться на нього, спершись на кий.

Аполлон, світосяйний, випроставши правицю, керує четвериком білих здиблених коней. Церера в запряженому биками повозі, наближається до нього з серпом у руці.

За нею — Вакх у низькій колісниці, яку ліниво тягнуть рисі. Гладкий, безбородий, з виноградними лозами на чолі, він тримає чашу, з якої летється через вінця вино.

Поруч із ним погойдуються на осли Силен.

Гостровухий Пан грає на сопілці. Мімаллонеїди б'ють у тамбурини, менади кидають квітки, вакханки кружляють у танці з розпущеними косами, задерши голови до неба.

З лісу виходить Діана в підібраній туніці, з нею — її німфи.

В глибині печери, оточений кабірами, Вулкан кує залізо; старі ріки, поспиравшися на зелені валуни, ллють воду зі своїх урн; музи співають, стоячи в долинах.

Ори, всі однакові на зріст, побралися за руки, а Меркурій, зі своїм кадуцеем та крилатими сандалями, у круглій шапці, лежить, вигнувшись, на веселці.

А на вершечку Олімпійських сходів, поміж легких, наче пух, хмаринок, з яких сиплються троянди, мидується на себе в люстро Венера Анадіомена; очі її млосно дивляться з-під важких повік.

В неї довгі біляві коси, що хвилями спадають на плечі, маленькі груди, тонкий стан, вигнуті лірою стегна, округлі литки, ямочки на колінах і прегарні ступні; біля її уст пурхає метелик. Блиск її тіла утворює навколо неї перламутровий ореол.

Олімп купається в пурпуровому сльві світанку, яке поволі розпливається під блакитним склепінням неба.

Антоній

О! Груді мої повняться! Радість, досі незнана, проймає душу! Яка краса! Яка краса!

Іларіон

Вони схилилися з високості хмар, щоб направляти мечі; їх зустрічали на узбіччях шляхів, їх тримали у себе вдома, — і ця близькість божества життя.

Метою того життя було втішатися свободою і насолоджуватись красою. Широкі одіння сприяли шляхетності порухів. Голос оратора, гучніший за гуркіт моря, дзвінко відлунював під мармуровими портиками. Ефеб, намащений олією, боровся голий під променями сонця. Найсвященнішим діянням було виставити напоказ бездоганні форми голого тіла.

І ці люди шанували дружин, старих людей, жебраків. За храмом Геракла стояв вітвар Милосердя.

Жертв заколювали рукою, пальці якої були обвиті квітами. Навіть спогади про небіжчиків не навіювали думок про тління. Від мерців залишалася тільки жменька попелу. Душа, злившись з безмежним ефіром, підносила до богів...

(Нахиляється Антонієві до вуха).

І вони досі живуть! Імператор Константин поклоняється Аполлонові. Ти знайдеш Трійцю в Самофракійських містеріях, хрещення в Ізиди, покуту в Мітри, мучеництво бога на святах Вакха. Прозерпіна — це пресвята Діва!.. Арістей — Ісус!

А н т о н і й

(не підводить очей; потім раптом починає проказувати єрусалимський символ віри — так, як він йому пригадується, — глибоко зітхаючи на кожній фразі)

Вірую в єдиного бога отця... і в єдиного господа Ісуса Христа, Сина Божого, єдинородного... Він з небес зійшов і стався людиною... І розп'ятий був і був похований... І вознісся на небо... І прийде у славі судити живих і мертвих, і царству його не буде кінця... і в єдиного Духа Святого, єдине хрещення, і в єдину святу апостольську церкву... Чекаю воскресіння мертвих і життя майбутнього віку!

В ту ж мить хрест виростає і, розітнувши хмари, кидає тінь на небо богів.

Вони бліднуть. Олімп захитався.

Антоній помічає біля його підніжжя величезні, закуті в ланцюги тіла; вони або напівсховані в печерах, або підпирають плечима кам'яні брили. Це титани, гіганти, гекатонхейри, циклопи.

Г о л о с

(невизначний і грізний, як гуркіт хвиль, як шум лісовий у бурю, як завивання вітру в безодні)

Ми це знали! Настане кінець богам! Урана скалчив Сатурн. Сатурна — Юпітер. І його теж буде знищено. Для кожного свій час: так роковано долею.

І велети один за одним щезають у глибині гори.
Золотий дах палацу зривається і летить геть.

Юпітер

(сходить зі свого трону. Блискавка біля його ніг куриться, немов димуча головешка; з орла сиплется пір'я, і він, витягнувши шию, підбирає його дзьобом)

Отже, я більше не володар над усесвітом, не всеблагий, не всевеликий, не бог грецьких братрій і племен, не пращур усіх царів, не Агамемнон неба!

Орле апофеозів, який подмух Ереба пригнав тебе аж сюди? Чи ти приніс мені з Марсового поля душу останнього імператора?

Мені вже не потрібні душі людей! Хай береже їх Земля, хай вони більше не літають над нею у височині! У людській тепер рабські серця, вони забувають кривди, предків, клятву; скрізь панує глупство юрби, пересічність людини, потворність рас!

Груди його здійсмаються від важких зітхань, і він стискає кулаки. Геба, заливаючись слізьми, подає йому чашу. Він хапає її.

Ні! Ні! Поки є бодай одна голова, що мислить, голова, що ненавидить безлад і розуміє Закон, дух Юпітера житиме!

Але чаша порожня.

Він повільно нахилив її над нігтем.

Хоч би одна краплина! Коли амброзія вичерпується, безсмертні йдуть геть!

Чаша вислизає у нього з рук, і він прихилиється до колони, відчувуючи наближення смерті.

Юнона

Не треба було кохати стількох! Орел, бик, лебідь, золотий дощ, хмара і вогонь, — ти прибирав усіх подоб, затьмарював своє світло в усіх стихіях, залишав своє волосся на всіх ложах!

Тепер уже розлука неминуча, і нашій владі, нашому існуванню кінець!

(Розтає в повітрі).

Мінерва

(уже без списа; вороння, що гніздиться в ліпленні фризу, кружляє над нею і дзьобає її шолом)

Ну-бо погляну, чи повернулися мої кораблі, що борознили осяйне море, у три мої гавані; погляну,

чому безлюдніють поля і що роблять тепер афінські дівчата.

В місяці гекатомбеоні весь мій народ ішов до мене на чолі з начальниками й жерцями. Слідом за ними простували довгими вервечками дівчата в білих одіннях, у золотих хітонах, із чашами, кошиками й парасольками в руках; далі йшли жертівні бики — аж триста, старі, що вимахували зеленими гілками, вояки, що гримотіли обладунками, ефеби, що виспівували гімни, флейтисти, лірники, рапсоди, танцюристки. І нарешті, на щоглі триреми, поставленої на колеса, маяло моє велике покривало — його гаптували дівчата, яких цілий рік годували особливою їжею. Покривало провозили по всіх вулицях, по всіх майданах, повз усі храми, а потім, під безугавний спів процесії, повільно підіймали на Акрополь і кризь Пропілеї ввозили в Парфенон.

Але я, завжди така діяльна, раптом відчуваю тривогу! Оце так — жодної думки! Я тремчу — тремчу дужче, аніж звичайна жінка!

(Бачить позад себе руїни, в неї вихоплюється крик, і, вражена просто в лоб, вона падає навznak).

Г е р а к л

(відкинув свою лев'ячу шкуру і, відчайдушно впираючись ногами, вигнувши спину, закусивши губи, намагається втримати Олімп, який обвалюється)

Я переміг керкопів, амазонок і кентаврів. Я вбив багатьох царів. Я зламав ріг Ахелоя, великої ріки. Я розітнув гори. Я з'єднав океани. Я звільняв країни рабів, я заселяв безлюдні землі. Я перетнув Галлію. Я проминув безводну пустелю. Я захистив богів, я позбувся Омфали. Та Олімп надто важкий. Руки мої слабнуть. Мені кінець!

(Його розчавлено уламками).

П л у т о н

Це ти винен, Амфітріоніде! Навіщо зійшов ти в мої володіння?

Шуліка, що дзьобав нутрощі Тітія, підвів голову. Тантал зволожив губи, Іксіонове колесо зупинилось.

А тим часом кери випускали пазурі, щоб утримати душі; фурії в розпачі крутили зміями на своїх головах, а Цербер, якого ти припнув на ланцюг, хрипів, і три його пашеки пінилися слиною!

Ти не зачинив за собою дверей. Інші прийшли слідом
за тобою. Людський день проник у Тартар!

(Поринає в морок).

Н е п т у н

Мій тризубець більше не здіймає бур. Страховиська,
що навіювала жах, згнили під глибинню вод.

Амфітріта, чиї білі ноги бігли по шумовинню, зелені
нереїди, які мріли на обрії, лускаті сирени, що зупиняли
кораблі, аби розповісти свої казки, і старі тритони, які
дмухали в мушлі,— всі, всі, повмирали! Зникла весе-
лість моря!

Мені несила це пережити! Неозорій Океане, укрій
мене!..

(Розтає в глибині вод).

Д і а н а

*(в чорному одінні, оточена своїми псами, які оберну-
лися на вовків)*

Простори великих лісів, дух хижаків, випари боліт
сп'янали мене. Вагітні жінки, яким я була заступницею,
народжують мертвих дітей. Місяць тремтить від чарів
чаклунок. Я жадаю насильства й безмежжя. Хочу випити
отрути, потонути в туманах, у мріях!

Летюча хмаринка підхоплює її і несе у безвість.

М а р с

(без шолома, закривавлений)

Я воював сам-один, лайкою викликаючи на бій ціле
військо, байдужий до вітчизни, втішаючись тільки бит-
вою.

Потім у мене з'явилися соратники. Вони йшли, кар-
буючи крок, шеренгами, під звуки флейт, із щитами,
з високими султанами на шоломах, із списками напере-
ваги. Кидаючись у бій, вони кричали, як орли. На війні
було весело, мов на бенкеті. Три сотні вояків стриму-
вали навалу всієї Азії!

Та варвари наступають знову! Іх мільйони, міріади.
І мені не вистояти проти кількості, проти машин та
хитрощів. Отже, хай краще я помру смертю хоро-
рого!

(Убиває себе).

Вулкан

(витирає губкою мокре від поту тіло)

Світ крижаніє. Треба зігріти джерела, вулкани та річки, що котять під землею метали!.. Бийте дужче! Навідліг! Щосили!..

Кабіри раять себе своїми молотами, засліплюють іскрами і, ступаючи навпомацьки, зникають у темряві.

Церера

(стоїть на колісниці з крилатими колесами)

Стій! Стій!

Ми слушно чинили, виганяючи чужинців, безбожників, епікурейців та християн! Таємницю кошика викрито, святилища опоганено, все загинуло!

(Розпачливо волаючи і рвучи на собі коси, вона мчить униз крутосхилом).

О! Який обман! Даїру мені не повернуто! Бронза кличе мене до мертвих! Це другий Тартар! Звідти нема вороття! Який жах!

Бездня поглинає її.

Вакх

(заходячись нестямним реготом)

А мені байдуже! Архонтова дружина — моя дружина! Навіть закон упився і впав! До мене, нова пісне, до мене, все суще!

Вогонь, що пожер мою матір, тече в моїх жилах. Палай яскравіше — хай я навіть загину!

Самець і самиця — я для всіх жаданий! Я віддаюсь вам, вакханки! Віддаюсь вам, вакханти! І лози пообвивають стовбури дерев! Горляйте, танцюйте, вихиляйтеся! Будіть у собі тигра й раба! Люто впивайтеся зубами в тіло!

Пан, Силен, сатири, вакханки, мімаллонеїди та менади із зміями, смолоскипами, в чорних масках, кидають одне в одного квітками, підбігають до фалоса, цілують його, б'ють у тимпани, вимахують тирсами, жбурляються мушлями, ласують виноградом, душать цапа і розшматовують Вакха.

Аполлон

(хльоскає батогами коней; його посивіле волосся має на вітрі)

Я залишив позад себе кам'янистий Делос, такий занедбаний, що тепер усе там здається мертвим; я квап-

люся в Дельфи, поки там не вичерпались випари, що надихали оракула. Мули скубуть його лаври. Піфія кудись пропала, і її не можуть знайти. Ось я зберуся на силі — і створю високі поеми, пам'ятки на віки вічні, і всесвіт забринить від звуків моєї кіфари!

(Торкається струн. Вони рвуться й шмагають його по обличчю. Він жбурляє кіфару і люто батожить своїх коней).

Ні! Досить форми! Далі, ще далі! До самісінької вершини! До чистої ідеї!

Але коні задкують, стають дибки, розбивають колісницю, і, заплутавшись у посторонках та уламках дишла, він сторчголов падає в безодню.

Небо тьмяніє.

В е н е р а

(посиніла від холоду і тремтить усім тілом)

Своїм поясом я охоплювала весь обрій Еллади.

Її поля рожевіли, як мої лиця, береги повторювали обрисами мої уста, а гори її, біліші за моїх голубок, тремтіли під рукою різьбярів. Моя душа була в усьому — в ритуалах свят, у формах зачісок, у бесідах філософів, в устрої держав. Але я надто ніжно кохала чоловіків! І Амур украв мене ганьбою!

(Плачучи, падає горілиць).

Світ жахливий. Мені нема чим дихати!

О Меркурію, винахіднику ліри й проводирю душ, візьми мене!

(Вона прикладає пальця до уст і, описавши величезну параболу, падає в безодню).

Нічого більше не видно. Чорний морок.

Тим часом з Іларіонових очей вилітають мовби вогненні стріли.

А н т о н і й

(нарешті помічає, який Іларіон високий)

Поки ти говорив, мені все здавалося, ніби ти ростеш, і це, виявляється, не омана. Чому так? Поясни... Я тебе боюся!

Лунають чийсь кроки — чимраз ближче.

А це що таке?

І л а р і о н

(протягає руку)

Дивись!

І тоді в блідому світлі місяця Антоній бачить: по гребеню скель суне нескінченна вервечка мандрівців — і наблизившись до краю урвища, всі вони один за одним падають у прірву. Перші — три великих бога Самофракійських: Аксіер, Аксіокер, Аксіокерс, зв'язані разом, завинені в пурпур; руки в них здійняті вгору.

Зажурений Ескулап навіть не дивиться на Самосу й Телесфору, які з тривогою про щось його запитують. Созіпол елідський, у подібні піфона, звиваючись, падає в безодню. Деспеня, запаморочена, сама кидається туди. Брітомартіс, виючи від страху, чіпляється за вічка своєї сітки. Кентаври мчать увчвал і, збиваючи один одного, падають у чорну порожнечу.

Слідом за ними, накульгуючи, жалюгідною юрбою плентають нимфи. Польові нимфи вкриті курявою. Лісові поранені сокирами дроворубів; вони стогнуть, спливаючи кров'ю. Гелюди, стриги, емпузи, всі богині пекла зі своїми гаками, смолоскипами та гадюками утворюють піраміду; на її вершечку на пір'ї шуліки стоїть Еврінома, синява, мов м'ясна муха, і пожирає свої руки.

Потім водночас щезають у вихорі Ортія кровожерна, Гімнія Орхоменська, Лафрія патрасців, Афія Егінська, Бендіда Фракійська, Стімфалія на пташиних лапах. У Тріопа замість трьох очей — три западани. Під Еріхтонієм угинаються ноги, і він повзе на руках, мов каліка.

І л а р і о н

Яке щастя бачити їх жалюгідними, умирущими, правда? Стань поруч зі мною на цей камінь, і ти будеш як Ксеркс, коли він оглядав своє військо.

Бачиш он там, глибоко-глибоко внизу, в тумані, ясно-бородого велетня, у якого випав із рук скривавлений меч? Це скіф Залмоксіс поміж двох планет: Артїмпаси-Венери і Орсілохії-Місяця.

Далі з блідих хмар виринають боги, яким поклонялися кімерійці — навіть за межами Туле!

У їхніх великих залах було натоплено, і вони пили мед із рогів слонової кості, при блиску оголених мечів, які звисали зі стелі. Вони їли китову печінку з мідних тарелів, що їх викарбували демони, або слухали бранців-чаклунів, яким загадували грати на кам'яних арфах.

Вони втомилися! Вони змерзли! Їхні ведмежі шкури обважніли від снігу; з дірявих сандалів виглядають пальці.

Вони сумують за степами, де на буйно-зелих горбах зводили подих під час битви, за великими кораблями, що розтинали носами крижані брили, і за ковзанами, на яких ковзали по Полярному колу, підтримуючи руками небесне склепіння, що оберталосся разом з ними.

Їх затуляє раптовий завій хуртовини.
Антоній звертає очі в інший бік.

І бачить на червоному тлі якісь дивовижні чорні постаті в підборідниках та наручнях; вони перекидаються м'ячами, перестрибують одна через одну, кривляються, вихиляються в дикому танку.

Це боги Етрурії, незліченні езари.

Онде Тагет, що винайшов ворожбу. Однією рукою він намагається краще поділити небо, другою впирається в землю. Нехай же вернеться він у неї!

Нортія роздивляється мур, в який забивала цвяхи, позначаючи число років, що спливали. Весь мур уже ними покритий — і останній круг часу завершено.

Кастур та Пулутук ховаються під одним плащем і тремтять, як двоє подорожніх, захоплених грозою.

А н т о н і й (заплющує очі)

Годі! Годі!

Аж тут у повітрі, гучно залопотівши крильми, пролітають усі капітолійські Перемоги; вони затуляють обличчя руками, і їхні трофеї падають.

Янус — володар присмерку — тікає верхи на чорному барані; одне його обличчя вже згнило, друге засинає від утоми.

Сумман, бог нічного неба, вже без голови, притискає до серця черствий пиріг, круглий, мов колесо.

Веста під розваленим склепінням марно роздмухує свій погаслий світильник.

Беллона порізала собі щоки, але не бризкає кров, яка очищала тих, хто їй поклонявся.

Зглянься! Вони стомлюють мене.

І л а р і о н

А колись вони — розважали!

І він показує на зарості глоду, де стоїть навкарачки, немов тварина, гола жінка; з нею спаровується чорний чоловік; що тримає в кожній руці по смолоскипу.

Це богиня Аріція й демон Вірбій. Її жрець, цар лісів, повинен був бути вбивцею; для втеклих рабів, гробокопів, душолюбів із Саларійського шляху, калік з мосту Субліція, покидьків з Субурських халуп ця релігія була наймиліша!

Патриціанкам часів Марка Антонія була любіша Лібітіна.

Іларіон показує Антонію під кипарисами, в трояндових кущах іншу жінку, вкутану в серпанок. Вона всміхається, а навколо неї лежать заступи, мари, чорні покривала — все те, що потрібне для похорону. З-під тоненької тканини сяють її діаманти. Ларви, схожі на скелети,

світять крізь гілля своїми кістками, а лемури, привиди, розпростують свої крила, схожі на кажанячі.

Край поля похитується викопаний із землі бог Термін, весь загіджений.

У борозні руді пси пожирають мертве тіло велета Вертумна.

Від нього, плачучи, віддаляються сільські боги: Сартор, Сарратор, Верактор, Колліна, Валлона, Гостілін, — усі в коротеньких плащах із каптурами; і кожне що-небудь несе: мотику, вила, сито, рогулю.

Ці боги приносили добробут маеткам — з їхніми голубками, з розплідниками вовчків та устриць, пташарнями, теплими стайнями, від яких ішов кедровий дух.

Вони опікувалися бідняками, які волочили кайдани по камінню Сабінському, скликали ріжком свиней, зривали грона з лоз, під'язаних до берестів, поганяли на вузьких стежках ослів, що возили гній. Орач, ледве зводячи дух за плугом, благав, щоб вони зміцнили його руки; пастухи, сидючи в холодку під липами, біля тикв з молоком, славили їх у піснях, пригравучи на очеретяних сопілках.

Антоній зітхає.

І ось перед ним кімната, а посеред неї — ложе із слонової кості, огочене людьми з ялиновими смолоскипами в руках.

Це шлюбні боги. Вони чекають молоду!

Домідука мала її привести, Вірго — зняти з неї пояс, Субіго — покласти її на ложе, Према — розкинути їй руки й нашіптувати пестливі слова.

Але молада не прийде! І вони відпускають своїх помічників та помічниць: Нону й Деціму, що доглядали хворих, трьох Ніксіїв-повивальників, двох годувальниць — Едуку й Потіну, — і няньку Карну, чий букет із квітів глodu охороняє немовля від лихих снів.

Згодом Оссіпаго зміцнив би йому коліна, Барбат дав би бороду, Стімула — перші бажання, Волупія — першу насолоду, Фабулін навчив би його розмовляти, Нумера — рахувати, Камена — співати, Конс — думати.

Кімната спорожніла, в ній залишилася тільки сторічна Ненія, яка бурмоче собі під ніс тужливі заклинання, що їх вона вимовляла над померлими старими людьми.

Та незабаром її голос заглушують пронизливі зойки. Це

Х а т н і л а р и

(вони сидять навпочіпки в глибині атріуму і, завітчані, в собачих шкурах, стиснувши руками щоки, ридма ридують)

Де харч, який вділяля нам від кожної трапези, де добрі турботи служниці, усмішка господині й веселощі хло-

п'ят, які грали в кості на мозаїчних плитах подвір'я? Згодом, вирощи, вони вішали нам на груди шкіряні або золоті ладанки.

Яка то була радість, коли господар, повернувшись увечері додому після звитяги, дивився на нас своїми блискучими від радості очима! Він розповідав про битви, і тісний дім ставав величнішим за палац і священним, мов храм.

Як гарно бувало за родинною трапезою, особливо на другий день по Фераліях! Любов до небіжчиків утихомирювала всі сварки, і люди обіймалися, піднімаючи келихи за минулу славу й за надії на прийдешнє.

Проте предків із розфарбованого воску — їх замкнено позаду нас — поступово вкриває цвіль. Нові покоління, зганяючи на нас гнів і досаду за свої розчарування, порозбивали нам голови; під зубами пацюків кришаться наші дерев'яні тіла.

І тут незчисленні боги — охоронці вхідних дверей, кухні, льоху, лазні — розбігаються навсібіч, мов величезні мурахи, а деякі злітають угору, наче здоровенні метелики.

К р е п і т (озивається)

І мені колись поклонялися. Робили узливання на мою честь. Я був божеством!

Афінянин вітав мене, як провісника щастя, побожний римлянин проклинав, здійнявши кулаки, а єгипетський жрець, утримуючись від бобів, здригався, почувши мій голос, і бліднув від мого духу.

Коли по розкошланих бородах стікав похідний оцет, коли харчувалися сирими жолудями, горохом та цибулею і шматки козлятини смажились у згірклому маслі пастухів, — тоді ніхто не соромився, ніхто не зважав на сусіда. В животах бурчало від грубого харчу. Люди спокійно облегувалися під сільським сонцем.

Отож мене не стидалися, як і інших житейських потреб: як Мени — дівочої муки, як ніжної Руміни — заступниці матерів-годувальниць, на чиїх грудях набухали синюваті вени. Я був веселий. Я викликав сміх. Я допомагав гостеві випустити втіху крізь отвір у своєму тілі.

Я знав дні тріумфу. Добряга Арістофан вивів мене на сцені, а імператор Нерон посадив за свій стіл. Я гордо прогулювався під тогами патриціїв! Золоті посудини

дзвеніли піді мною, як тимпани, і коли кишки володаря, напхані муренами, трюфелями та паштетами, з гуркотом випускали повітря, весь світ, що насторожено слухав, дізнавався: Цезар пообідав!

А тепер мене заслали в народ, і люди здійсмають обурений галас, тільки-но почують моє ім'я!

(І Крепіт відлітає, стогнуци).

Гуркоче грім.

Г о л о с

Я був богом військ, господом, господом богом!

Я розкинув на пагорбах намети Якова і нагодував у пісках мій народ, що втік із полону єгипетського.

Це я спалив Содом! Це я наслав на землю потоп! Це я втопив фараона і нащадків царської крові, з їхніми бойовими колісницями та з візниками.

Бог задрісний, я ненавидів інших богів. Я стер нечистих; я повалив гордіїв і вигублював усе навкруги, мов той верблюд, що його пустили на кукурудзяне поле.

Щоб звільнити Ізраїль, я обрав простодушних. Ангели з вогняними крильми промовляли до них з неопалимих купин.

Жони з несхитними серцями, умащені нардом, цинамоном та міррою, в прозорих одіннях, в черевичках з високими підборами, йшли вбивати воєначальників. Повів вітру надихав пророків.

Я викарбував мій закон на кам'яних скрижалях. Він замкнув мій народ мовби в фортецю. То був мій народ! Я був його богом! Земля була моя, люди були мої — з їхніми помилками, діяннями, хліборобськими знаряддями й дітьми та онуками.

Мій ковчег стояв у потрійному святилищі, за пурпуровою запоною і запаленими світильниками. Служило мені ціле плем'я, що кадило курильницями, і первосвященик у гіацинтовій мантиї, вигаптуваний на грудях рівненькими рядами самоцвітів.

О горе, горе! Святу святих розчахнуто, запону роздерто, пахощі жертвоприношень розвіяно усіма вітрами. Шакал вие в гробницях, храм мій зруйновано, народ мій розсіяно!

Священиків задушено шворками їхніх одінь. Жінок забрано в полон, усі священні посудини розплавлено!

(Голос даленіє).

Я був богом військ, господом, господом богом!

Западає велика тиша, настає глибока ніч.

А н т о н і й

Нікого більше нема.

Х т о с ь

Я залишився!

Перед Антонієм стоїть Іларіон, але зовсім інший, прекрасний, мов архангел, осяйний, мов сонце, і такий високий, що Антоній, аби глянути на нього, закидає голову назад.

А н т о н і й

То хто ж ти?

І л а р і о н

Царство моє — неосяжний всесвіт, і бажання моє не має меж. Я йду, не спиняючись, звільняючи дух і зважуючи світи — без ненависті, без страху, без жалю, без любові і без бога. Звати мене Знання.

А н т о н і й
(сахається)

Ти напевне... Диявол!

І л а р і о н
(пильно дивиться на нього)

Хочеш його побачити?

А н т о н і й
(не може відвести очей від цього погляду; його охоплює цікавість. Страх його чимраз більшає, і водночас він жадає побачити Диявола)

А й справді, чом би мені не побачити?.. Чом не побачити?..

(У нестямному гніві).

Відраза, яку я тоді відчую, назавжди звільнить мене від нього. Так, показуй мені його!

З'являється роздвоєна ратиця.

Антоній уже жалкує.

Але Диявол підняв його на роги і злітає вгору разом з ним.

VI

Диявол летить, розпластавшись, мов плавець; два широко розкинутих крила затуляють його від Антонія, наче хмара.

А н т о н і й

Куди я лечу?

Мені щойно привидівся образ Проклятого. Ні! Це хмара несе мене. А може, я вже помер і підіймаюсь до бога?..

О, як легко дихати! Душа моя повниться чистим повітрям. Мене вже ніщо не гнітить. Я більше не страждаю!

Внизу, піді мною, шаленіє буря, ширшає обрій, перехрещуються річки. Ота жовтава латка — пустеля, ота калюжка води — океан.

А онде нові океани, величезні обшири, яких я не знаю. Он там країни чорні, димучі, ніби жаровні; далі — смуга снігів, завжди оповита туманами. Ну ж бо спробую відшукати гори, за які щовечора заходить сонце.

Д и я в о л

Сонце ніколи не заходить!

Антоній не дивується. Йому здається, що цей голос — відлуння його власної думки, відповідь, підказана пам'яттю.

Земля тим часом прибирає кулястої форми, Антоній бачить, як вона крутиться в блакиті навколо своїх полюсів і водночас обертається навкруг сонця.

Д и я в о л

Отже, вона — не центр усесвіту? Впокорися, гордине людська!

А н т о н і й

Тепер я майже її не бачу. Вона злилася з іншими вогнями. Небесна твердь — всього лише зірчасте мереживо.

Вони підіймаються вище й вище.

І жодного звуку! Навіть орлиного клекоту! Нічогісінко!.. І я схиляюся, щоб почути гармонію планет.

Д и я в о л

Ти її не почувеш! І так само не побачиш ні Платонового протизем'я, ні Філолаєвого осереддя, ні Арістотелевих сфер, ні семи небес іудейських із великими водами над кришталеvim склепінням.

А н т о н і й

Знизу воно здавалося міцним, мов мур! А тепер я заглиблююсь, я поринаю в нього!

Перед ним — місяць, схожий на круглий шмат криги, налитий застиглим світлом.

Д и я в о л

Колись він був виталищем душ. Добряга Піфагор навіть твердив, що на ньому є птахи й чарівні квіти.

А н т о н і й

Я бачу самі лиш пустельні рівнини з погаслими кратерами під аспидно чорним небом.

Летімо до тих світил, чиє сяйво м'якше, — я хочу побачити ангелів, що тримають їх у руках, мов смолоскипи.

Д и я в о л

(несе його до зірок)

Вони притягуються одна до одної — і водночас відштовхуються. Кожна зірка перебуває під впливом інших і сама впливає на них, причому на відстані — такий закон, такий усталений порядок у всесвіті.

А н т о н і й

Так... Так!.. Я осягаю це своїм розумом! Така радість вища за розкоші кохання! Мені забиває дух, я приголомшений величчю бога!

Д и я в о л

Чим вище ти підійматимешся, тим більшатиме над тобою небесне склепіння; і чим далі летітиме твоя думка, чим далі відкриватимеш ти світ, чим ширшою ставатиме для тебе нескінченність, — тим більша радість тебе прийматиме.

А н т о н і й

О! Вище! Вище! Ще вище!

Зірок чимдалі більше; вони множаться, сяють.

Молочний Шлях розгортається в зеніті, як величезний дірчастий пояс. Крізь прогалини в його сляві видно обшири мороку, що стелеться вдалину. Видно зоряні дощі, потоки золотого пилу, ясні тумани то густіють, то розчиняються в чорноті.

Часом промчить комета, а тоді незліченні свічада небесні знов огортає спокій.

Антоній розкинув руки на весь розмах Дияволових крил і сперся на його роги.

Він із погордою згадує про своє недавнє невігластво, про дріб'язковість своїх мрій. Ось вони, ті променисті світила, що їх споглядав він знизу! Він бачить, як перетинаються їхні шляхи, як вони рухаються в усіх напрямках. Бачить, як мчать вони здалеку і, мов камені, випущені з праці, описують свої орбіти, креслять свої гіперболи.

Одним поглядом охоплює він Південний Хрест і Великого Веза, Рись і Кентавра, туманність Доради, шість сонць у сузір'ї Оріона, Юпітера з чотирма його супутниками і потрійне кільце страшітливого Сатурна. І всі планети, всі зірки, що їх відкриють люди тільки згодом. Очі його наповнюються їхнім світлом, він подумки вираховує відстані до них; та ось голова його знову хилиється.

Яка мета всього цього?

Д и я в о л

Мети немає!

Хіба в бога могла бути мета? З якого досвіду він міг навчитися, які думки могли цю мету визначити?

До першопочатку вона не була б дійовою, а тепер у ній нема потреби.

А н т о н і й

Але ж він створив світ ураз, одним своїм словом!

Д и я в о л

Проте істоти, які живуть на землі, з'явилися не всі зразу, а послідовно. Так і на небі з'являються нові світила — різні наслідки різних причин.

А н т о н і й

Розмаїття причин — це воля божа!

Д и я в о л

Але припускати, що в бога багато актів волі — це означає визнати множинність причин і зруйнувати його єдність!

Його воля невід'ємна від його сутності. Він не міг мати іншої волі, як не міг мати й іншої сутності; а що існує він вічно, то й творить вічно.

Поглянь на сонце! З нього вихоплюються високі омахи вогню, розсипаючи іскри, що розсіюються і стають світами; а за тими глибинами, де ти бачиш тільки морок, обертаються нові сонця, за ними — інші, далі — ще інші, — і так без кінця...

А н т о н і й

Годі! Годі! Мені страшно! Я зараз упаду в безодню!

Д и я в о л

(зупиняється і м'яко погойдує його)

Небуття немає! Порожнечі немає! Скрізь — тіла, що рухаються по непорушній основі Простору; якби Простір був обмежений, він був би вже не простором, а тілом; тому він і не має меж.

А н т о н і й

(вражено)

Не має меж!

Д и я в о л

Хоч би як високо ти піднявся в небо — все одно не досяг би вершини! Хоч би ти спускався під землю мільярди й мільярди віків — все одно не дістався б дна, бо немає ні дна, ні вершини, ні верху, ні низу — ніякого кінця. Довжина, ширина, висота — все це міститься в богах, а він не якесь там частина простору, більша чи менша, ні, він безмірний!

А н т о н і й

(повільно)

То, виходить.. матерія — частка бога?

Д и я в о л

А чом би й ні? Хіба можеш ти знати, де він кінчається?

А н т о н і й

Я падаю ниць і перетворююсь на порох перед його могутністю!

Д и я в о л .

І ти віриш, що можеш на нього вплинути! Ти розмовляєш з ним, ти навіть наділяєш його чеснотами, добротою, почуттям справедливості, милосердям, але не розумієш, що він наділений усією досконалістю!

Уявляти щось поза цим — значить уявляти бога поза богом, буття понад буттям.

Отже, він — єдине Буття, єдина Субстанція!

Якби Субстанція могла ділитися, вона втратила б свою природу, вже не була б сама собою, і бог перестав би існувати.

Отже, він — неподільний, як нескінченність, бо якби в нього було тіло, він складався б із частин і вже не був би єдиним, не був би нескінченним.

Отже, він — не істота, не особистість!

А н т о н і й

Отакої! То мої молитви, мої сльози, муки моєї плоті, мій палкий захват, — усе це було звернене до облуди... у простір... все це було безцільне, як пташиний крик, як вихор сухого листя!

(Плаче).

О ні! Існує над усім хтось, якась велика душа, господь, отець небесний, якого я обожаю всім серцем і який любить мене!

Д и я в о л

Ти хочеш, щоб бог не був богом; бо якби він міг відчувати любов, гнів чи жаль, то перейшов би від своєї досконалості до досконалості більшої або меншої. Він не може ні опуститися до почуття, ні прибрати якоїсь форми.

А н т о н і й

Проте колись я побачу його!

Д и я в о л

З блаженними — чи не так? Коли кінечне втішатиметься нескінченним, у якомусь обмеженому місці, що замикатиме в собі абсолютне!

А н т о н і й

Все одно, повинен бути рай — для добра і пекло — для зла!

Д и я в о л

Хіба твій розум встановлює закон сущого? Богові, безперечно, байдуже до зла, адже воно панує на всій землі!

Невже він терпить його через те, що безсилий, або підтримує тому, що жорстокий?

Невже ти гадаєш, ніби він повсякчас упорядковує світ як недосконалий витвір і пильнує рухи всіх істот — від лету метелика аж до людської думки?

Якщо він створив усесвіт, провидіння його непотрібне. Якщо ж провидіння існує, творіння — недосконале.

А добро і зло стосуються тільки тебе — як день і ніч, насолода й мука, смерть і народження, що мають відношення тільки до якогось куточка Простору, до якогось особливого середовища, до якоїсь певної людини. А що вічна тільки Нескінченність, то вона просто існує — от і все!

(Диявол поволі витягує свої довжелезні крила; тепер вони затуляють увесь простір).

А н т о н і й

(нічого більше не бачить; він знемагає)

Крижаний холод скував мене до глибин душі. Ніколи ще я так не мучився! Це мовби смерть, глибша за саму смерть. Я поринаю в бездонний морок. Він проймає всього мене. Моя свідомість розривається від цього розширення небуття.

Д и я в о л

Але ж ти досягаєш суще тільки через свій дух. А він спотворює речі, як криве дзеркало, і ти не маєш засобів, щоб перевірити його точність.

Ніколи не досягнеш ти всесвіту в усій його безмежності; отже, ти не можеш скласти уявлення про його причини, не можеш по-справжньому зрозуміти, що таке бог, не можеш навіть бути певним, що всесвіт нескінченний, — бо спершу треба пізнати Нескінченність!

Можливо, що форма — це омана твоїх почуттів, а Субстанція — витвір твоєї думки.

Хіба що в цьому світі, де все безперестану тече й змінюється, видимість є єдиною істиною, а ілюзія — єдиною реальністю.

Однак чи певен ти, що бачиш? Чи певен ти навіть у тому, що живеш? Може, нічогоісінько немає!

Диявол хапає Антонія і, тримаючи його перед собою, дивиться на нього, роззявивши пащу — так наче ось-ось проковтне.

Тож поклонись мені і прокляни того привида, якого ти називаєш богом!

В останньому пориві надії Антоній зводить очі.
Диявол щезає.

VII

Антоній

(приходить до тьми; він лежить горілиць на краю урвища. Небо яснішає)

Що це — світанок чи місячний відблиск?

(Силкується підвестися, та знову падає; цокотить зубами).

Я такий стомлений... наче всі кістки мої потрощено!
Чому?

Ага, Диявол! Пригадую. Він торочив мені все те, що я чув колись від старого Дідіма про вчення Ксенофана, Геракліта, Мелісса, Анаксагора про нескінченність, про творіння, про неможливість нічого пізнати!

А я вірив, що можу з'єднатися з богом!

(Сміється гірким сміхом).

О божевілля! Божевілля! Та хіба я винен у цьому? Я не можу молитися! Серце моє стало твердіше за камінь! А колись воно повнилося любов'ю!..

Пісок уранці курився на обрії, наче дим кадила; надвечір, як заходило сонце, на хресті розцвітали вогненні квітки; а вночі часто здавалося, ніби всі істоти та речі мовчки, як і я, поклоняються господові. О чари молитов, блаженство екстазу, небесні дарунки! На що обернулися ви!

Пригадую, як мандрував я з Гаммоном — ми шукали пустельних земель, щоб заснувати там монастирі. Це був останній вечір; ми швидко йшли, стиха проказуючи молитви, і не обзивалися один до одного. Що нижче сідало сонце, то довшали наші тіні; здавалося, це два обеліски, що стають усе вищі й вищі, виступають попереду нас. З уламків своїх патериць ми втикали то там, то там у землю хрести — позначити, де будуть келії. Повільно западала ніч; чорні хвилі накочувались на землю, а на заході небо ще ясніло рожевими барвами.

Коли я був малий, то, бавлячись, вибудовував із камінчиків скити. А мати, стоячи поряд, дивилась на мене.

Мабуть, вона проклинала мене, коли я покинув її, і рвала свої сиві коси. А труп її так і залишився лежати в напіврозваленій халупі під очеретяною покрівлею. Гіена, форкаючи, просовувала пісок крізь дірку в стіні... Який жах! Який жах!

(Ридає).

Ні, я певен, що Аммонарія була з нею!

Аммонарія... де вона тепер?

Може, в лазні — якраз скидає із себе одіння: спершу плащ, потім пояс, туніку, ще одну — тоншу, всі свої намиста; духмяна цинамонова пара огортає її голе тіло. Нарешті вона лягає на теплу мозаїку. Розпущені коси вкривають її стегна чорним руном, і вона спрагло вдихає повітря, вигнувши стан, виставивши вперед груди. О! Тепер і плоть моя бунтує! Отак мучитись — ще й мордуватися хтивістю! Дві кари водночас — це вже занадто! Я ненавиджу себе!

(Нахилившись, дивиться в безодню).

Якщо людина туди впаде, вона вб'ється. Це дуже легко — тільки перевернутись на лівий бік. Один рух! Один-однісінький!

І тоді з'являється

С т а р а ж і н к а

Антоній, жажнувшись, зривається на ноги, йому здалося, ніби це воскресла його мати.

Але ця жінка куди старіша і худа неймовірно.

Голову її обвиває саван, спадаючи разом із сивими косами до самих ніг, тонких, мов костури. Землисте обличчя здається ще темнішим од блиску зубів, жовтавих, наче слонова кість. Очі в глибоких чорних западинах палахкотять, мов лампади в гробниці.

Підійди до мене. Що тебе стримує?

А н т о н і й

(белькоче)

Я боюся скоїти гріх...

В о н а

Але ж цар Саул наклав на себе руки! Разія, праведник, заподіяв собі смерть! Пелагея Антіохійська вбила себе! Домміна Алепська та дві її доньки, — всі три святі, — убили себе. А згадай-но всіх сповідників, що бігли назустріч катам: вони жадали смерті. Мілетські дівчата, аби якнайшвидше втішитися смертю, задушували себе шнурками. Філософ Гегесій у Сіракузах так красномовно проповідував про неї, що люди виходили з лупанарів і бігли в поле, щоб там повіситись. Римські патріції віддаються їй, наче розпусті.

А н т о н і й

Так, ця пристрасть дуже сильна! Багато анахоретів не можуть встояти проти неї.

С т а р а

Та ти ж здійсниш діяння, яке зрівняє тебе з богом! Він створив тебе, а ти зруйнуєш його витвір — ти сам, доброхить, своєю мужністю і своєю волею. Навіть Герострат не спізнав такої високої втіхи. До того ж тіло твоє вже досить назнучалось з твоєї душі, і треба нарешті помститися йому! Мучитись ти не будеш! Усе скінчиться швидко! Чого ти боїшся? Великої чорної ями! Боїшся, що вона порожня!

Антоній слухає мовчки.
Аж тут з іншого боку з'являється

Щ е о д н а ж і н к а,

молода й напрочуд гарна. Спершу Антонію здалося, що то Амонарія.

Але ця вища на зріст, золотава, як мед, тілиста, з нарум'яненними щоками, з трояндами в косах. Її довга сукня всяяна блискітками і сяє, як метал; повні уста червоні, як кров, а важкуваті повіки млосно прикривають очі, аж здається, ніби вона — сліпа.

(Шепоче).

Живи, розкошуй! Соломон проповідує радість! Йди, куди веде тебе серце й ваблять очі.

А н т о н і й

В чому шукати радості? Серце моє втомилося, світ перед очима затьмарився!

В о н а

Йди до Ракотиського передмістя, відчини двері, пофарбовані в блакитний колір, і коли ти опинишся в атріумі, де дзюркоче водограй, тебе зустрине жінка в білому шовковому пеплосі із золотим гаптуванням; коси в неї розпущені, сміх її схожий на клацання кроталів. Вона — вміла. Ти спізнаєш у її обіймах гордість посвяти і вдовольниш свої бажання.

Ти не відаєш також, що таке тривоги перелюбства, таємних побачень, викрадень, щастя бачити голою ту, якій ти віддавав шану, коли вона була вдягнена.

Чи пригортав ти до серця дівчину, що кохала тебе? Чи пригадуєш, як нехтувала вона сором і як муки її сумління тонули в потоках солодких сліз?

Уяви лишень, як ідете ви лісом, у місячному сяйві. Від потиску сплетених рук вас проймає трепет; із очей в очі линуть якісь неземні хвилі; серця ваші переповнені,

здається, вони ось-ось розірвуться. Яка солодка знетяма, яке безмежне сп'яніння!..

С т а р а

Нема потреби віддаватися насолоді для того, щоб відчувати її гіркоту! Досить глянути на це здалеку — і тебе охопить огида. Ти, мабуть, стомився від одномаїтності тих самих дій, від плину днів, від потворності світу, від глупоти сонця!

А н т о н і й

Так! Усе, на що воно лє своє світло, мені осоружне!

М о л о д а

Самітнику! Самітнику! Ти знайдеш діаманти серед каміння, джерела під пісками, насолоду у випадковостях, що їх зневажаєш; навіть на землі є такі чудові куточки, що хочеться притиснути їх до серця.

С т а р а

Щовечора, засинаючи на ній, ти думаєш, що незабаром вона покриє тебе.

М о л о д а

А проте ти віриш у воскресіння плоті, у те, що можна перенести життя у вічність!

Стара, поки говорила, іще дужче схудла, і над її черепом, тепер уже зовсім голим, кружляє кажан.

Молода, навпаки, поповнішала. Сукня її міниться барвами, ніздрі тремтять, і вона поводить повними млості очима.

П е р ш а

(розкриваючи обійми)

Прийди, я — розрада, відпочинок, забуття, довічна безтурботність!

Д р у г а

(показуючи свої перса)

Я заколисю, обдаровую радістю, життям, невичерпним блаженством!

Антоній повертається — хоче втекти. Обидві кладуть йому руки на плечі.

Саван опадає, і відкривається скелет Смерті.

Сукня рветься, і під нею видно тіло Любострастя — тонкий стан, величезні сідниці, довгі хвилясті, розмаяні коси.

Антоній нерухомо стоїть поміж них і дивиться.

С м е р т ь

Зараз чи згодом — хіба не однаково? Ти належиш мені, як сонце, народи, міста, царі, сніг на горах, трава в полі. Я ширяю вище за яструба, мчу швидше, ніж газель, наздоганяю навіть надію. Я перемогла сина божого!

Л ю б о с т р а с т я

Не опирайся: я всемогутня! Мої зітхання відлунюють у лісах, здіймаються хвилі, коли я хвилююся. Чеснота, мужність, побожність тануть в пахощах моїх уст. Я супроводжую кожен крок людини; навіть на порозі могили вона обертається до мене!

С м е р т ь

Я відкрию тобі те, що ти силкувався побачити при світлі смолоскипів на обличчях мерців або коли блукав по той бік пірамід, посеред великих пісків, що утворилися з людських останків. Часом з-під твоєї сандалі випорскував уламок черепа. Ти брав жменю пороху, просіював його поміж пальцями, — і думка твоя, зливши-ся з ним, проникала в небуття.

Л ю б о с т р а с т я

Моя прірва глибша! Мармурові статуї не раз навіювали нечисте кохання. Люди прагнуть зустрічей, які жахають їх. Вони кують собі кайдани, що їх потім проклинають. Звідки беруться чари розпусниць, шаленство мрій, безмежжя моєї печалі?

С м е р т ь

Мої глази нещадніші за будь-які інші! І похорони царів, і загибель цілих народів викликають дрозж насолоди; а війни ведуть під музику, із султанами, із знаменами, із золотою збруєю, із ритуальною пишнотою, щоб скласти мені більшу шану.

Л ю б о с т р а с т я

Мій гнів вартий твого. Я вию, кусаюсь, я обливаюся смертним потом і часто схожа на мерця.

С м е р т ь

Свою поважність ти мені завдячуеш. Обіймімося!

Смерть заходиться реготом, Любострастя гарчить. Вони обіймаються і разом співають:

- Я прискорюю розклад матерії!
- Я полегшую розсіяння зародків!
- Ти руйнуєш, щоб я відроджувала!
- Ти зачинаєш, щоб я руйнувала!
- Зроби мене ще могутнішою.
- Заплідни моє гниття!

Іхні голоси відлунюють далеко навкруги і гримлять так гучно, що Антоній падає навзнік. Час від часу щось штовхає його, і він нарешті напіврозплющує очі й у темряві, яка оповила все довкола, бачить перед собою якесь страховище...

Це череп у трояндовому вінку. Він увінчує перлисто-біле жіноче тіло. Внизу поцяткований золотими зірочками саван утворює ніби хвіст, а все тіло то звивається, то розпростується на всю свою довжину, як величезний черв'як.

Видіння розтає в мороці.

А н т о н і й

(зводиться на ноги)

Це знову був Диявол! І знов у своїй двоїстій подобі — дух розпусти й дух руйнації.

Я не боюся ні того, ні того. Я не визнаю щастя, і я почуваю себе вічним.

Отже, смерть — усього-на-всього примара, покров, який де-не-де прикриває безперервність життя.

Але якщо Субстанція єдина, чому ж тоді її форми такі розмаїті?

Зрештою, десь повинні існувати первісні образи, а тіла є лиш їхньою подобою. Якби можна було їх побачити, ми пізнали б зв'язок між матерією і думкою, в чому й полягає Буття!

Ось ці образи й були намальовані на стіні храму Бела у Вавілоні; вони ж були відтворені на мозаїці в Карфагенській гавані. Та і я інколи помічав у небі щось схоже на обриси духів. Ті, хто мандрував пустелями, бачили там дивовижних тварин, що перевершують будь-яку уяву...

Аж тут на протилежному березі Нілу з'являється С ф і н к с.

Він розпростує лапи, струшує пов'язками на лобі й лягає долі-черева.

Зеленоока Х и м е р а кружляє і гавкає, підстрибує, злітає вгору, чивергає з ніздів вогонь і б'є по крилах своїм драконячим хвостом

Хвиляста грива з одного боку звисалась і сплелася з шерстю на її крупі, а з другого мете по піску і звивається за кожним порухом тіла.

С ф і н к с

(непорушний, дивлячись на Химеру)

Сюди, Химеро! Зупинися!

Х и м е р а

Нізашо в світі!

С ф і н к с

Не бігай так швидко, не злітай так високо, не гавкай так оглушливо!

Х и м е р а

Не клич мене більше, не клич мене більше, адже ти — завжди безмовний!

С ф і н к с

Не вергай полум'я мені в обличчя, не вий мені в саміньке вухо: не до снаги тобі розплавити мій граніт!

Х и м е р а

А тобі не до снаги спіймати мене, страхітливий Сфінксе!

С ф і н к с

Ти надто вертка, щоб залишатися зі мною!

Х и м е р а

А ти надто важкий, щоб літати слідом за мною!

С ф і н к с

То куди ж ти мчиш, куди так квапишся?

Х и м е р а

Я стрибаю по переходах лабіринту, я ширяю над горами, я лину по хвилях, я дзвякаю в глибоких безоднях, я чіпляюся пашею за клапті хмар; своїм рухливим хвостом я малюю на узбережжях, і обриси пагорбів повторюють вигин моїх плечей. А ось тебе я завжди бачу непорушним — хіба що дряпаєш пазурем алфавіт на піску.

С ф і н к с

Бо я пильную свою таємницю! Я віддаюся думам, я вираховую.

Море хвилюється в ложі своєму, лани коливаються під вітром, каравани проходять, порох розлітається, міста руйнуються, — а мій погляд, що його нікому несила відвернути, спрямований крізь видиме до недосяжного обрію.

Х и м е р а

А я легка й весела! Я відкриваю перед людьми осяйні картини — рай у хмарах і далеке блаженство. Я вселяю в їхні душі одвічне безумство, думки про щастя, надії на прийдешнє, мрії про славу, і клятви кохання, і добродієсні наміри.

Я спонукаю їх до небезпечних мандрів і сміливих починань. Це я своїми лапами побудувала, викарбувала, вирізьбила архітектурні дивовижі. Це я повісила дзвіночки на гробницю Порсенни і звела оріхалковий мур понад набережними Атлантиди.

Я шукаю нових пахощів, небачених квітів, незвіданих насолод. Якщо я помічаю десь людину, чий дух спочиває в мудрості, я нападаю на неї і задую її.

С ф і н к с

Я пожер усіх, хто жадав пізнати бога.

Найсильніші, яким кортить підняти до мого царственого чола, вибираються по складках моїх завоїв, як по шаблях драбини. Їх змагає втома, і вони, знесилені, падають навзнак.

Антонія проймає дрож.

Він уже не перед своєю хатиною, а в пустелі; обабіч нього — обидва страховища; їхні пащі торкаються його плечей.

С ф і н к с

О Фантазіє, понеси мене на своїх крилах, щоб розвіяти мою журбу!

Х и м е р а

О Невідомий, я закохана в твої очі. Мов хтива гієна, кружляю я навколо тебе, нестямно прагнучи запліднення.

Розтули пашу, підніми лапи, залізь мені на спину!

С ф і н к с

Відтоді, як мої лапи випростані, я вже не можу підняти їх. Паща моя поросла мохом, як лишаєм. Я стільки думав, що мені більше немає чого сказати.

Х и м е р а

Брешеш, лицемірний Сфінксе! Чому ти завжди кличеш мене і завжди нехтуєш?

С ф і н к с

Це ти, невгамовна примхо, знай кружляєш навколо мене!

Х и м е р а

Хіба я винна в цьому? Годі тобі! Облиш!

(Гавкає).

С ф і н к с

Ти крутишся, ти вислизаєш!

(Бурчить).

Х и м е р а

Спробуймо!.. Ти розчавиш мене!

С ф і н к с

Ні! Нічого не вийде!

Він усе глибше загрузає в пісок і щезає, а Химера плазує, висолопивши язика, аж поки, кружляючи, теж зникає з очей.

Від її дихання заклубочився туман, і в тому тумані Антонію ввижаються пасма хмар, якісь кривулясті обриси.

Нарешті він розгледів щось подібне до людських тіл.

І ось наближається.

Г у р т а с т о м і в

(схожих на повітряні бульки, просвічені сонцем)

Не дихай так сильно! Краплини дощу для нас згубні. Фальшиві звуки дряпають нас, морок засліплює. Ми — сполука вітерця й пахошів, ми кружеляємо і линемо — щось більше, ніж мрії, але й не справжні істоти...

Н і с н и

(які мають тільки одне око, тільки одну щоку, тільки одну руку, тільки одну ногу, тільки одну половину тіла, тільки одну половину серця. Вони говорять дуже голосно)

Нам добре живеться в наших половинах будинків, з половинами дружин і з половинками дітей.

Б л е м і і (безголові)

Через це плечі в нас дуже широкі, і жоден бик, жоден носоріг, жоден слон не здатен підняти того, що носимо ми.

На грудях у нас є подоба обличчя, невиразний його відбиток — оце й усе! Ми заклопотані травленням і більше нічим; ми мислимо тільки виділеннями. Наш бог спокійнісінько плаває собі в шлунковому соку.

Ми йдемо прямо своєю дорогою, через усі болота, повз усі безодні, і ми найпрацьовитіші, найщасливіші, найдоброчесніші з людей.

П і г м е і

Ми, крихітні хлоп'ята, кишимо в світі, як воші на горбі у верблюда.

Нас спалюють, нас топлять — а ми відроджуємося, ще жвавіші, ще веселіші, ще численніші. Нас страх як багато, нас не злічити!

С к і а п о д и

Наше волосся, довге, мов ліани, повростало в землю; наші ступні широкі, мов парасолі, і ми ростемо в їхньому затінку; світло проникає до нас крізь товщу наших п'ят. Ніяких турбот, ніякої праці! Тримати голову якомога нижче — ось у чім таємниця щастя!

Іхні задерті ноги, схожі на стовбури дерев, розмножуються.

Виникає ліс, у якому гасаять на чотирьох здоровенні мавпи; це люди з собачими головами.

К і н о к е ф а л и

Ми стрибаємо з гілки на гілку і висмоктуємо яєчка, ми обскубуємо пташенят. Потім ми надягаємо собі на голови їхні гнізда замість ковпаків.

При нагоді ми вириваємо вим'я в корови і видряпуємо очі в рисі; ми паскудим, сидячи на вершечках дерев, і виставляємо напоказ нашу мерзоту.

Ми вигублюємо квітки, топчемо плоди, закаламучуємо джерела, гвалтуємо жінок — і владарюємо над усім, бо руки в нас дужі, а серця — люті.

Сміливіше, друзі! Гучніше клацайте зубами!

По їхніх писках стікають кров і молоко. По волохатих спинах струменять потоки дощу.

Антоній вдихає свіжі пахощі зеленого листа.

Листя тремтить, гілля хрускотить. Раптом з'являється великий чорний олень; у нього голова бика, а поміж вухами цілий ліс білих рогів.

С а д х у з а г

Мої сімдесят чотири роги порожні, мов флейти.

Коли я обертаюсь до південного вітру, з них вихоплюються звуки, які приманюють до мене зачарованих звірів. Змії обвивають мої ноги, оси липнуть до нізднів, а папуги, голуби, ібіси сідають на мої гіллясті роги.

Слухай!

Він закидає гіллясту голову, і з рогів лине напрочуд ніжна музика. Антоній притискає руки до серця. Йому здається, що ця мелодія понесе геть його душу.

Та коли я обертаюсь до північного вітру, з моїх рогів, густіших за найжачені списи, вихоплюється могутній рев; тоді ліси здригаються, річки течуть назад, шкуринка на плодах репається, а трави стають дибки, як волосся в боягуза.

Слухай!

Він нахиляє роги, і з них вихоплюються різкі незграйні крики. Антонія мовби рвуть на шматки.

Жах його зростає, коли з'являється

М а р т и х о р

(червоний велетенський лев з людським обличчям і трьома рядами зубів)

Мінливий пурпур моєї шкури зливається з відблиском великих пісків. Я видихаю крізь ніздрі жах пустель. Я вивергаю чуму. Я пожираю військо, коли воно заходить далеко в пустелю.

Кігті мої криві, наче свердла, зуби мої зазубрені, наче пилка, мій закручений хвіст уतिकаний списками, які я метаю праворуч, ліворуч, вперед, назад.

Дивись! Дивись!

Мартихор метає голки зі свого хвоста, які розлітаються навсібіч, наче стріли. По листю лопотить кривавий дощ.

К а т о б л е п

(чорний буйвіл із свинячою головою, яка волочитьься по землі, і тонкою, довгою, схожою на порожню кишку шиєю. Він лежить долічерева; ніг його не видно під довгою жорсткою гривою; ця грива затуляє і його морду)

Жирний, понурий, дикий, я лежу нерухомо, щоб повсякчас відчувати під черевом теплу багнуку. Голова моя

така важка, що я не можу її підвести. Я лиш повільно повертаю її і, ледь розсунувши щелепи, скубу отруйні трави, зволожені моїм диханням. Якось я зжер власні лапи й сам того не помітив.

Ніхто, Антонію, ніколи не бачив моїх очей, а побачивши, всі гинуть. Тільки-то я підніму повіки, мої рожеві й товсті повіки, як ти помреш.

А н т о н і й

Ох, цей!.. А... а... а що, якби я захотів?.. Його глупота мене вабить. Ні! Ні! Не хочу!

(Не підводить очей від землі).

Аж тут трава спалахує, і в омахах полум'я з'являється

В а с и л і с к

(великий фіолетовий змій з потрійним гребенем і двома зубами — верхнім та нижнім)

Стережися, а то попадеш до мене в пашеку! Я п'ю вогонь. Вогонь — це я, і я вдихаю його звідусіль: із змар, із каміння, із усохлих дерев, із шерсті тварин, із поверхні боліт. Мій жар дає життя вулканам, блиск самоцвітам і кольори металам.

Г р и ф о н

(лев із яструбиним дзьобом, з білими крильми, червоними лапами й синьою шиєю)

Я — володар чарівних глибин. Я знаю таємницю гробниць, де спочивають стародавні царі.

Ланцюг, вмурований у стіну, підтримує їхні голови. Поруч, у порфірових басейнах, плавають у чорних водах жінки, яких вони кохали. В залах лежать їхні скарби — купками, горбиками, пірамідами, а глибоко під могилами, після довгої подорожі в задушливій пільмі, ти побачиш золоті річки з діамантовими лісами, луки карбункулів, озера живого срібла.

Прихилившись до дверей підземелля й випустивши пазурі, я вистежую палючими очима тих, хто наважився б підступитись. Неосяжна рівнина вся біла від кісток подорожніх. Та перед тобою бронзові стулки відчиняться, і ти вдихнеш випари копалень і спустишся в печери... Швидше! Швидше!

(Рис лапами землю й кукурікає по-півнячому).

Тисячі голосів відповідають йому. Ліс тремтить. І з'являється сила-силенна страхітливих звірів: Трагелаф — напіволень, напівбик; Мір-

меколеон — спереду лев, ззаду мураш, чий статевий орган повернутий у протилежний бік; піфон Аксар у шістдесят ліктів завдовжки, який вжахнув Мойсея; величезна ласка Пастінака, від запаху якої всихають дерева; Престер, від чийого дотику люди божеволіють; Міраг — рогатий заєць, який живе на морських островах; леопард Фальмант, що рикає так гучно, аж у нього тріскається черево; ведмідь Сенад з трьома головами, що язиком розшматовує своїх малят; собака Кеп, яка розбризкує по скелях блакитне молоко із своїх сосків. Дзижчать москїти, стрибають жаби, сичать змії. Спалахують блискавки.

Падає град

Зриваються смерчі й приносять усіляких страхітливих почвар: тут і голови алігаторів на ногах сарн, і сови з хвостом як у змії, і свині з тигрячими мордами, і кози з тілом осла, і жаби, волохаті, мов ведмеді, і хамелеони, величезні, як бегемоти, і телята з двома головами — одна плаче, друга мукає, — і четверо недоносків, які, з'єднані однією пуповиною, крутяться, мов дзиги, і крилаті черева, що пурхають в повітрі, наче метелики.

Вони дощем падають з неба, вилазять з-під землі, сповзають зі скель. Повсюди палахкотять очі, ревуть пащеки, випинаються груди, випускаються пазурі, ошкірюються зуби, рухаються тіла. Одні родять, інші паруються, ще інші пожирають одне одного.

Задихаючись у тісняві, розмножуючись від доторку, вони лізуть одне на одного, — і все це кишить навколо Антонія, здіймаючись і опадаючи, наче земля обернулась на корабельну палубу. Він відчуває, як по його ногах повзають слимаки, як долоней торкаються холодні галюки; павуки обсновують його павутинням.

Раптом коло страховищ розривається, небо враз голубіє, і з'являється

Єдиноріг

Учвал! Учвал!

У мене копита слонової кості, зуби сталеві, голова пурпурового кольору, тіло сніжно-біле, а ріг на лобі міниться всіма барвами веселки.

Я перебігаю з Халдеї в Татарську пустелю, буваю на берегах Гангу і Месопотамії. Я бігаю швидше, ніж страуси. Я мчу так, що здіймаю вітер. Я труся спиною об пальми. Я качаюся в бамбукових заростях. Одним стрибком перескакую річки. Голуби літають наді мною. Тільки цнотлива дівчина може мене приборкати.

Учвал! Учвал!

Антоній дивиться йому вслід.

Не встигнувши опустити очей, він бачить усіх птахів, що харчуються вітром. Це Гуїф, Агугі, Альфалім, Юкнеф із Каффських гір, арабські Омаї, у яких втілено душі убитих людей. Він чує, як папуги розмовляють по-людському, а великі морські перетинчастолапі птахи ридають, мов діти, або хихотять, як старі баби.

В ніздрі йому вдаряє солоне повітря. Тепер перед ним пласке морське узбережжя.

Вдалині здіймаються водограї, — їх пускають кити, — а на обрії з'являються

Морські звірі

(круглі, наче міхи, плескаті, мов леза, зазублені, як пилки. Вони плазують по піску, наближаючись до Антонія)

Ти пірнеш із нами в наші безодні, куди ще не спускався ніхто.

Різні племена живуть у країнах Океану. Одні мешкають в оселі бур, інші плавають серед прозорих холодних вод, пасуться, мов бики, на коралових рівнинах, всмоктують хоботом морські відпливи або несуть на своїх плечах тягар підводних джерел.

Мерехтливо світяться вуса в тюленів, луска на рибах. Обертаються колесом морські іжаки, розкручуються, мов линви, Аммонові роги, скрегочуть скойками слимаки, випускають щупальця поліпи, коливаються медузи, схожі на кришталеві кулі, плавають губки, плюються водою анемони; виростають мохи, водорості

Найрозмаїтіші рослини розпростують віття, закручуються гвинтами, подовжуються, загострюються, заокруглюються віялами Гарбузи скидаються на перса, ліани сплітаються, наче змії.

На вавилонських дедаїмах таких собі деревах — ростуть замість плодів людські голови; мандрагори співають, корінь баарас повзе по траві

Тепер рослини вже не відрізняються від тварин. З гилля поліпника, що нагадує сикомори, виростають руки.

Антонію здається, ніби він бачить поміж двох листків гусінь, але то метелик, який летить геть. Він наступає на камінчик — підстрибує сірий коник. Комахи, схожі на пелюстки троянд, сидять на кущі, рештки ефемерид встеляють землю сніжно-білим покривом.

Потім кущі зливаються з камінням.

Каміння скидається на мозок, сталактити — на соски, залізні квіти — на візерунчасті тканини.

У скалках криги Антоній бачить мовби плями цвілі, відбитки рослин і мушлей, — а може, то не відбитки, а такі рослини й мушлі. Сяють, ніби очі, діаманти, мінерали здригаються, як живі.

І він уже не боїться!

Він лягає долілиць, підпирає голову руками і, затамувавши подих, споглядає.

Комахи без шлунків спокійно собі їдять; висхла папороть знов зеленіє, виростають частини тіла, яких бракувало.

І нарешті Антоній бачить кулясті маси, малесенькі, як головка шпильки, з усіх боків покриті волосинками-віями. Вони — в безперервному тріпотінні

А н т о н і й

(у захваті)

О, щастя! Щастя! Я бачив, як зароджується життя, я бачив початок руху! Кров у моїх жилах так стугонить, що, здається, вони ось-ось прорвуться. Мені хочеться літати, плавати, гавкати, мукати, вити. Я хотів би, щоб у мене були крила, луска, кора, хобот, хотів би видихати

дим, звиватися, поділитися на безліч часточок, бути в усьому, випаровуватись із запахами, розростатись, як рослини, текти, як вода, тремтіти, як звук, сяяти, як світло, втілитися в усе суще, проникнути в кожен атом, спуститися до найглибших глибин матерії, — бути самою матерією!

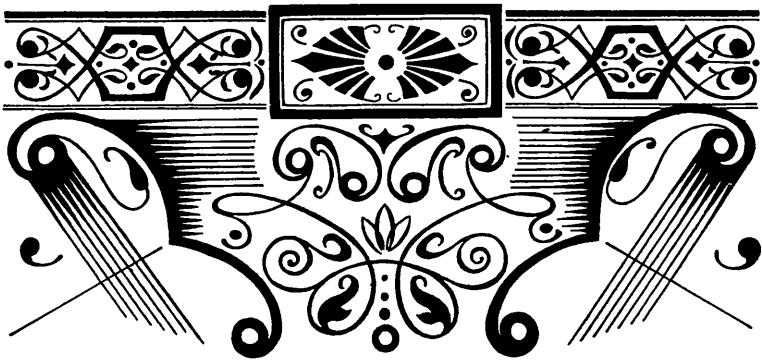
Нарешті світає, величезна завіса золотих хмар розсувається, і відкривається небесне склепіння.

В самій його середині, на тлі сонячного диска, сяє образ Ісуса Христа.

Антоній хреститься і починає проказувати молитву.

I

Всі дами Пон-л'Евека ось уже п'ятдесят років заздрили пані Обен, що мала таку служницю, як Фелісите.

Одержуючи сто франків на рік, вона куховарила, прибирала в кімнатах, прала, шила, прасувала білизну; вміла й коня запрягти, відгодувати птицю, збити масло, і хоч хазяйка була досить-таки неприємною особою, Фелісите все ж щиро і віддано служила їй.

Чоловік пані Обен, вродливий хлопець, але страшенний невдаха, помер на початку 1809 року, залишивши їй у спадок двох малят і багато боргів. Довелося пані Обен продати всі маєтки, крім тукської та жефосської ферм, котрі давали прибуток усього в п'ять тисяч франків, і переселитися з будинку по вулиці Сен-Мелен в інший, що вимагав менших витрат. Він здавна належав Обенам і містився зразу ж за ринком.

Будинок цей, вкритий черепицею, стояв між проїздом і вуличкою, що виходила до річки. Підлога в кімнатах розсохлась від часу, стала нерівною, і тому на ній всі спотикалися. Вузкий коридор відокремлював кухню від зали, де пані Обен цілими днями сиділа в кріслі біля вікна. Вздовж вибіленої стіни стояло вісім стільців червоного дерева. Під барометром, на старому фортепіано, височіла піраміда якихось коробочок і візитних карток. По обидва боки жовтого мармурового каміна в стилі Людовіка XV висіли гобелени з двома пастушками. Посередині стояв годинник у вигляді храму Вести; в кімнаті трохи тхнуло пліснявою, тому що підлога була нижче від рівня саду.

На другому поверсі містилася кімната «пані». Це була простора світлиця, обклеєна шпалерами в блідих квітах. На стіні висів портрет «пана» в елегантному костюмі. Двері звідси вели до трохи меншої кімнати, де стояло двоє дитячих ліжок без матраців. Далі була вітальня, заставлена меблями в чохлах. Її завжди тримали замкненою. Прямо з коридора потрапляли до кабінету. Полиці, що з трьох боків оточували широкий письмовий стіл чорного дерева, були заповнені книжками і стосами списаних паперів. Два панно, геть-чисто вкриті малюнками, зробленими пером, пейзажами, виконаними гуашшю, і гравюрами Одрана, свідчили про кращі часи і колишню розкіш. Невеличке віконце третього поверху виходило на дах і освітлювало кімнату Фелісіте. Воно дивилося просто на луки.

Фелісіте прокидалася ще вдосвіта, щоб не спізнитись на ранішню відправу, і працювала потім до вечора без відпочинку. Після обіду вона мила посуд, потім, щільно причинивши двері, загортала жар у попіл і куняла біля вогнища з чотками в руках. Ніхто на ринку не міг торгуватися краще за неї. Вона завжди була охайна, і блиск її каструль доводив до розпачу інших служниць. Як ощадлива жінка, вона їла не поспішаючи, збираючи зі столу крихти. Для себе вона пекла хлібину в дванадцять фунтів; цього їй вистачало на двадцять днів.

Завжди, коли б це не було, взимку чи влітку, Фелісіте носила ситцеву хустину, сколоту ззаду шпилькою, а волосся ховала під чеpecь; сірі панчохи, червона спідниця і фартух з нагрудником робили її схожою на сестру-жалібницю.

Обличчя її було худе, голос — пронизливий. Коли їй минуло двадцять п'ять років, вона мала вигляд сорокалітньої жінки, а після п'ятдесяти ніхто вже точно не міг визначити її вік; завжди мовчазна, сухорлява і струнка, з неквапливими рухами, вона нагадувала автомат.

II

I вона колись теж кохала.

Батько її, муляр, впав з риштовань і розбився на смерть. Згодом померла мати, сестри розбрелися хто куди... Якийсь фермер дав їй притулок у себе і, хоч вона була ще зовсім дитина, звелів доглядати у полі корів. Вона тремтіла в своєму дранті від холоду; лежачи доли-

лиць, пила воду з калюж. Її били за найменшу провину і одного дня вигнали, обвинувативши у крадіжці тридцяти су, яких вона не брала. Фелісіте пішла глядіти худобу на іншу ферму; нові господарі були нею задоволені, і тому подруги їй заздрили.

Одного серпневого вечора (тоді їй вже було вісімнадцять років) дівчата взяли її з собою на бал у Кольвіль.

В першу хвилину Фелісіте просто розгубилася; у неї аж голова пішла обертом від музики, ліхтариків на деревах, святкового вбрання гостей, мережива, золотих хрестиків і юрми людей, що весело танцювали водночас. Вона скромно стояла осторонь, коли раптом до неї наблизився чепурно одягнений юнак, що куричав люльку, спершись на ручку кошика, і запросив її до танцю. Він вгостив Фелісіте сидром, кавою з печивом, подарував шовкову хустинку і, сподіваючись, що вона здогадується про його наміри, запропонував провести її додому. На краю поля, де ріс овес, він грубо повалив її. Вона злякалась і почала кричати. Тоді він втік.

Якось увечері, на бомонському шляху, вона хотіла впередити великий віз із сіном, який повільно посувався вперед, і, наздогнавши його, впізнала Теодора.

Він підійшов до неї, начебто нічого не сталося, попросив пробачити його за все, тому що тоді, мовляв, «забагато випив».

Вона не знала, що відповісти, і хотіла вже втікати.

Тоді він почав розмову про врожай та про найповажніших осіб округи; розповів, що батько його покинув Кольвіль і оселився на фермі Еко, отож вони тепер сусіди.

— Он як! — сказала Фелісіте.

Теодор додав, що батьки збираються одружити його, але він, зрештою, не поспішає, бо хоче знайти собі жінку до вподоби. Фелісіте ніяково схилила голову. Тоді він запитав, чи не думає вона про одруження. Посміхаючись, вона відповіла, що недобре кепкувати з бідної дівчини.

— Та ні, я не сміюсь, запевняю вас! — і він лівою рукою обняв її за стан. Вона йшла, підтримувана його рукою, і кроки їхні уповільнилися.

Повівав теплий вітерець, блищали зорі, величезний віз з сіном похитувався перед ними, і четверо коней здіймали куряву, ліниво переставляючи ноги. Потім коні

самі звернули праворуч. Він ще раз стиснув її в обіймах, і Фелісіте зникла в темряві.

Наступного тижня Теодор домігся побачення з нею.

Вони зустрічалися по глухих кутках садиби, за якоюсь стіною, десь під самотнім деревом. Вона не була наївною і манірною, як панночки, бо багато чого бачила, пораючись біля тварин, але здоровий глузд, природжені чесність і порядність не дозволили їй втратити розум. Опір дівчини розпалював Теодора, і щоб задовольнити свою хтиву пристрасть (а може, він і сам вірив у те, що говорив), він запропонував Фелісіте вийти за нього заміж. Вона вагалася, не знаючи, чи можна вірити йому. Він присягався і давав страшні клятви.

Незабаром після цього Теодор розповів їй неприємну річ: батьки торік зуміли за гроші знайти рекрута, але тепер його щодня могли покликати на службу до війська, і думка про це жахала його. Для Фелісіте цей страх був просто доказом щирості його почуттів, і вона ще дужче покохала його. Вона сама прийшла до нього вночі. Теодор, з'явившись на побачення, мучив її своїми побоюваннями і настирливими проханнями. Нарешті він сказав, що сам піде до префектури, дізнається про все, а наступної неділі повідомить її десь між одинадцятю годинами вечора і північчю.

У призначений час вона прибігла до свого коханого, але замість нього застала одного з його приятелів. Той сказав, що Фелісіте не повинна більше зустрічатися з Теодором: щоб не йти до війська, Теодор оженився на пані Легуссе із Тука — дуже багатій і вже старій жінці.

Горе Фелісіте не мало меж. Вона із стогоном впала на землю, плакала, ревно молилася і до самого ранку самотньо тужила в полі. Потім вона вернулася на ферму, сказала про свій намір залишити господарів і, одержавши наприкінці місяця належні їй гроші, зав'язала своє немудре майно в хустину і вирушила до Пон-л'Евека.

Біля заїзду вона спитала про щось даму в траурному капелюшку. Та якраз шукала собі куховарку. Дівчині ніколи не доводилось куховарити, але вона погоджувалась працювати на яких завгодно умовах і була така невибаглива, що врешті пані Обен зважилась:

— Гарзд, я вас беру!

За чверть години Фелісіте вже оселилася в домі Обенів.

Спершу її лякали «звичаї, що склалися в родині», і схиляння перед пам'яттю пана Обена, яку тут свято шанували. Поль і Вірґінія (хлопчику було сім років, а дівчинці ледве минуло чотири) здавалися їй зробленими з дорогоцінного матеріалу; граючи з дітьми, вона залюбки возила їх на спині. Пані Обен заборонила Фелісіте щохвилини цілувати дітей, і це глибоко образило дівчину. І все ж вона почувала себе щасливою. Її смуток швидко зник в цьому оточенні.

Щотижня, у четвер, приходили знайомі й друзі Обенів на партію в бостон. Фелісіте заздалегідь приготувляла їм карти та грілки. Гості збиралися рівно о восьмій годині і розходилися по домівках перед одинадцятою.

Кожного понеділка продавець старих речей, що жив у завулку, з самого ранку вже розкладав на землі своє залізяччя. Потім місто сповнювалось гомоном голосів, що мішався з іржанням коней, меканням ягнят, рожканням свиней і деренчанням возів по бруку. Десь опівдні, в найбільший розпал торгівлі, на порозі з'являвся високий старий селянин з хижим яструбиним носом, у кашкеті, збитому на потилицю. Це був жефосський фермер Роблен. Трохи пізніше приходив Льебар, фермер із Тука, маленький товстун з червоним обличчям, одягнений в сіру куртку і шкіряні краги із шпорами.

Обидва пропонували своїй господині курей або сир. Фелісіте завжди викривала їхні махінації, і вони верталися додому, сповнені до неї поваги.

Бозна з яких часів пані Обен відвідував її дядько, маркіз Греманвіль, один з численних її родичів. Він розтринькав усі свої маєтки і тепер жив у Фалезі на останньому клаптику своєї землі. Маркіз завжди з'являвся на сніданок разом із жахливим пуделем, який мав звичку бруднити лапами всі меблі. Греманвіль все ще намагався триматися як справжній аристократ, хоч дуже зубожів. Він навіть шанобливо піднімав капелюха, коли говорив: «Мій небіжчик батько», — але звички п'яниці і гульвіси давалися взнаки: маркіз пив вино склянку за склянкою і кидав сороміцькі дотепи і жарти. Фелісіте звічливо його випроваджувала, приказуючи: «Годі вже, пане Греманвіль! Іншим разом, до побачення!» І зачиняла за ним двері.

Зате вона з задоволенням відчиняла їх перед паном Буре, старим адвокатом. Його біла краватка і лисица, його жабо і широкий коричневий сюртук, навіть особ-

лива манера нюхати тютюн — весь його вигляд викликав у неї ту ніяковість, яку ми відчуваємо в присутності незвичайних людей. Старий керував маєтками «пані» і просиджував з нею цілі години, замкнувшись в кабінеті «пана». Буре дуже боявся скомпрометувати себе чимнебудь, з надзвичайною повагою ставився до суддів і часто вживав латинські слова.

Щоб зробити навчання дітей цікавим і приємним, він подарував їм географію в малюнках. Вони зображали сцени з різних країн світу: тут були і канібали з перами на голові, і мавпа, що викрадала дівчину, і бедуїни в пустелі, і полювання на китів тощо.

Поль пояснив Фелісіте зміст цих малюнків; цим, власне, і обмежилась її освіта.

Дітей навчав Гюйо, бідний службовець мерії, відомий своїм чудовим почерком і вмінням нагострювати складаний ніж об халяву.

Ясними, погожими днями всі вирушали зрання до жефоської ферми. Подвір'я її з будинком посередині містилося на підгірку; і море, що мріло вдалині, здавалося звідти сірою плямою.

Фелісіте виймала з своєї корзини шматочки холодного м'яса, і всі снідали в кімнаті, що була поруч з молочарнею. Тільки ця кімната нагадувала про старі часи, коли будинок ще був дачею. Вітер шурхотів рештками шпалер на стінах. Пані Обен сиділа, схиливши голову, поринувши у спогади, діти ж не наважувались навіть розмовляти. «Грайтеся, грайтеся!» — казала вона, і вони розбігалися. Поль забирався в клуню, ловив пташок, кидав камінці в калюжі або гупав палицею по величезних порожніх бочках. Вірґінія годувала кролів, бігала в поле за волошками, і її мереживні панталончики так і миготіли скрізь.

Якось восени, увечері, всі поверталися лугами додому. Молодий місяць тьмяно світив на небі, і сивий туман хвилями плив над звивистими берегами Туку. Бики, що лежали посеред луку, спокійно дивилися на четверо людей, які поволі йшли собі. На третьому пасовиську кілька биків підвелися і оточили їх. «Не бійтеся!» — сказала Фелісіте і, щось промовляючи, погладила найближчого бика по спині; той відсахнувся назад, а решта злякано позадувала. Але коли вони майже перетнули сусіднє пасовисько, раптом розляглося жахливе ревіння. Це ревів бугай, який виринув з туману і прямо рушив до двох жінок. Пані Обен хотіла вже втікати. «Ні, ні,

не поспішайте!» — гукнула Фелісіте. Однак вони прискорили ходу, бо чули позаду загрозливе сопіння бугая, що наздоганяв їх. Земля під ним аж стугоніла. Та ось він кинувся навскач! Фелісіте обернулась, вирвала жмут трави з землею і кинула його межі очі бугаєві. Той жакливо заревів, задрижав од люті і грізно наставив роги. Пані Обен, розгубившись, намагалася перелізти з малюками через високу огорожу на краю пасовиська. Фелісіте, крок за кроком відступаючи перед бугаєм, кидала без упину йому межі очі грудки дерну і кричала: «Хутчій! Та хутчій же!»

Пані Обен спустилася в ривчак, підштовхнула Вірґінію, а за нею і Поля. Вона кілька разів спотикалася і падала, поки, нарешті, з великими труднощами видерлася нагору.

Бугай притиснув Фелісіте до огорожі, бризкаючи піною їй в обличчя; ще мить — і він підняв би дівчину на роги, та їй якось пощастило пролізти між жердинами, і величезна тварина вражено зупинилася.

Ця подія протягом багатьох років була темою для розмов у Пон-л'Евеку. Фелісіте анітрохи не пишалась своїм вчинком, вона навіть не думала, що проявила героїзм.

Тепер її думки цілком заповонила Вірґінія: дівчинка занедужала від нервового потрясіння, і лікар, пан Пупар, порадив їй морські ванни в Трувілі. У той час їх відвідувало небагато хворих. Пані Обен докладно про все дізналася, порадила з Буре і почала збиратися в Трувіль так, начебто мала вирушити у тривалу подорож.

Ще напередодні візком Льебара було відправлено весь багаж. Наступного дня Льебар привів двоє коней. На одному з них було дамське сідло з оксамитною спинкою, у другого за сідло правив згорнутий плащ. Пані Обен усілася позаду Льебара; Фелісіте посадила поруч себе Вірґінію, а Поль сів верхи на віслюка, якого їм позичив пан Лешаптуа, взявши з них обіцянку берегти тварину, як зіницю ока.

Шлях був важкий: за дві години проїхали лише вісім кілометрів. Коні грузли в багні по самісінькі бабки, вибивалися з сил і спотикались у заглибинах колії. Кобила Льебара час від часу зупинялася, і старий терпляче чекав, поки вона знову рушить. Льебар розповідав різні історії про власників навколишніх земель і робив повчальні зауваження. Так, наприклад, посеред Тука.

коли проїздили повз вікна, обсажені красолею, він сказав, знизавши плечима:

— Ось тут живе пані Легуссе. Замість того щоб одружитися з молодим хлопцем...

Фелісите далі не дочула. Коні пустились учвал, осел і собі за ними. Мандрівники проминули стежку і завернули за огорожу садиби. З'явилися два хлопці і допомогли гостям зійти прямо на поріг, перед яким натекла з хліва смердюча калюжа.

Стара Льебар дуже зраділа, побачивши пані. Вона приготувала розкішний сніданок: смажене філе, фляки, кров'яну ковбасу і фрикасе з курчати, а на десерт подала пінистий сидр, солодкий фруктовий пиріг і сливи, настояні на горілці.

Стара весь час казала компліменти пані Обен, що мала «квітучий вигляд», панночці, яка стала «просто чудовою», і паничеві, що виглядав «дуже дорослим». Згадала вона і покійних дідуся з бабусею, котрих знали Льебари, бо служила Обенам протягом кількох поколінь.

Ферма була така ж стара, як і господарі. Сволоки сточила шашіль, стіни почорніли від диму, кам'яні плити підлоги стали сірими від пилу. У старій дубовій шафі зберігалось всяке начиння: тарілки, дзбани, олов'яні миски, капкани на вовків, ножиці для стрижки овець. Величезна клістирна труба викликала сміх у дітей.

На трьох подвір'ях ферми, мабуть, не було такого дерева, щоб під ним не росли печериці, а на гілках не чорніли б коси омели. Їх зривав вітер, але вони знову вперто виростали і хилилися від власних плодів. Старі солом'яні стріхи, що від часу потемніли і тепер нагадували оксамит, витримали найсильніші шквали, але сарай для екіпажів майже розвалився. Пані Обен сказала, що вона подумає, як цьому зарадити, і звеліла сідлати коней.

До Трувіля треба було їхати ще півгодини. Коли проїздили попід Екором — скелею, що нависала над морем, — довелося злізти з коней. За три хвилини всі вже були в кінці набережної і в'їжджали на подвір'я заїзду «Золоте ягня», де гостей зустріла хазяйка, тітка Давід.

Зміна клімату і цілюща сила морських купань допомогли Вірджинії: вже з перших днів дівчинка стала почувати себе краще. У неї не було купального костюма, і тому вона купалася просто в сорочечці; прислужниця

переодягала її в будиночку митних наглядачів, яким користувалися всі відпочивальники.

По обіді, взявши з собою віслюка, всі вирушали за чорні скелі, у напрямі до Еннеквіля. Стежка спочатку бігла горбами, галявинами і чагарниками, а потім перетинала плоскогір'я з пасовиськами і доглянутими полями. Обіч дороги, в буйних зарослях ожини, стирчав гостролист, подекуди безладно переплутані віти великого усохлого дерева чітко вирисовувались на тлі небесної блакиті.

Пані Обен, діти і Фелісіте майже завжди відпочивали на лузі між Довілем і Гавром, милуючись безкраім морем. Воно сліпучо блищало в промінні сонця, гладеньке, мов дзеркало, і таке тихе, що ледве можна було почути шурхіт його хвиль. Десь цвірінькали горобці. А вгорі — неосяжний небесний океан. Пані Обен, сидючи, завжди щось шила; Вірґінія біля неї плела кошики з очерету; Фелісіте збирала квіти лаванди. Тільки Поль нудьгував, — його тягло додому.

Іноді, перепливши човном Тук, вони шукали мушлі. Після відпливу в калюжах на березі можна було знайти морських їжаків, водорості, медуз; діти бігали, намагаючись впіймати пластівці піни, які підхоплював вітер. Дрімотні хвилі ліниво набігали на пісок і котилися, скільки сягало око, вздовж низького берега. За прибережними дюнами розкинулись луги, а за ними починалося *Болото* — широка низина, що своєю формою нагадувала іподром. Поверталися додому лугами, і Трувіль поступово збільшувався у них на очах, зростав разом із будинками, розкиданими у мальовничому безладді по схилу горба.

Коли надворі стояла спека, вони зовсім не виходили з кімнати. Сліпуче сонце кидало гаряче проміння крізь щілини жалюзі. Жоден звук не долинав із селища. Внизу, на тротуарі, — ні душі. Тиша, що панувала скрізь, виразніше підкреслювала глибокий спокій. Лише було чути, як десь далеко стукали молотки конопатників, що лагодили підводну частину судна, і вогкий морський вітер приносив з собою запах смоли.

Діти часто виходили на берег і спостерігали, як повертаються баркаси. Залишивши позаду буї, вони починали маневрувати. Вітрила опускалися з щогла на дві третини, і лише нижній фок надимався вітром; баркаси летіли в плюскоті хвиль аж до середини бухти, де раптом

кидали якір. Потім човен приставав до набережної, і матроси кидали через борт рибу, яка ще тріпотіла. Жінки в чепцях радісно обіймали своїх чоловіків, поспішали до корзин і візків вантажити рибу.

Якось одна з цих жінок зупинила Фелісіте. Трохи згодом та увійшла до кімнати, радісна і схвильована. Вона зустріла свою сестру, Настазі Баретт, що вийшла заміж за рибалку Леру. Сестра прийшла з немовлям; правою рукою вона тримала ручку другої дитини, а з лівого боку, поряд з нею, йшов, узявшись у боки, маленький хлопчина в костюмі юнги і в збитому набакир береті.

Через чверть години пані Обен спровадила її.

Фелісіте й Настазі могли зустрічатися тільки на кухні або під час прогулянок. Чоловік сестри, Леру, ніколи не приходив до Обенів.

Фелісіте чуйно поставилась до них. Вона купила їм ковдру, трохи білизни та жаровню. Фелісіте мала добре серце, і родичі, безперечно, скористалися з цього. Ця слабкість Фелісіте дратувала пані Обен, яка до того ж не терпіла фамільярності її племінника: до Поля він звертався на «ти».

Коли погода зовсім зіпсувалась і Вірґінія почала кашляти, пані Обен повернулася до Пон-л'Евека.

Буре допоміг обрати колеж для Поля. Канський вважали за найкращий, і Поля відправили туди; він досить мужньо розпрощався, радіючи, що, нарешті, тепер у нього будуть товариші. Пані Обен зважилась на розлуку, тому що це було необхідно. Вірґінія дедалі менше думала про брата. Тільки Фелісіте з жалем пригадувала, як він пустував і весело бігав. Але, починаючи з різдва, їй довелося виконувати нову роботу, що розважала її: кожного дня вона водила дівчинку на уроки закону божого.

III

Фелісіте схиляла коліна на порозі, потім ішла під високим склепінням храму між двома рядами стільців, опускала лаву пані Обен, сідала й роздивлялася навкруги себе. Праворуч на хорах місця займали хлопчики, ліворуч — дівчатка; кюре стояв біля аналоя. На одному з розмальованих вікон святий дух ширяв над дівою Марією, на другому вона стояла навколішках перед немовлям Ісу-

сом, а за святими дарами виднілася дерев'яна фігура архангела Михаїла, що перемагав дракона.

Спочатку кюре читав уривки з святого письма. Фелісіте здавалось, що вона бачить рай і потоп, вавилонську башту, міста у полум'ї й згарищах, винищені народи і скинутих ідолів. Ці яскраві враження викликали у неї благоговіння перед всевишнім і сліпий страх перед його гнівом. Потім вона плакала, слухаючи про муки Христові. За віщо його розіп'яли, його, що так любив дітей, годував голодних, зціляв сліпих, його, що забажав з милосердя свого народитися серед бідних, у хліві на соломі? Посіви, жнива, виноградні давильні — всі ці речі, про які писалось в євангелії, вона знала і зустрічала в житті; бог освятив їх своєю благодаттю. І вона ще ніжніше полюбила ягнят, від любові до божого агнця, і голубів, бо святий дух був схожий на них. Вона мала про нього досить невиразне уявлення, тому що він був не тільки птахом, але й полум'ям, а іноді подихом. Може, вогники, які блукають вночі по болотах, це його світло, вітер, що розганяє хмари, це його подих, і його голос звучить в мелодійному гудінні дзвонів? І вона відчувала надзвичайне захоплення, втішаючись спокоєм і проходою храму.

Щодо догматів, то вона нічого в них не розуміла і навіть не намагалась зрозуміти. Кюре пояснював, діти відповідали. Вона починала вже куняти і раптом прокидалась, коли вони поспішали додому, гучно стукаючи своїми дерев'яними черевиками по кам'яних плитах.

Отак, слухаючи проповіді, Фелісіте познайомилась з законом божим; в дитинстві ніхто не займався її релігійним вихованням, і відтепер вона в усьому брала приклад з Віргінії, дотримувалась постів і сповідалась разом з нею. На свято тіла господня вони разом спорудили вівтар.

Перед першим причастям Фелісіте невимовно хвилювалась. Вона дуже переживала, готуючи черевики, чотки, молитовник і рукавички. З яким трепетом допомагала вона пані одягати Віргінію!

Протягом усієї відправи Фелісіте знемагала від нертерпіння. Пан Буре заслоняв своєю постаттю частину хорів, але навпроти їй все ж було видно зграйку дівчаток у білих віночках і вуалях, яка нагадувала засніжене поле. І вона здалеку побачила тоненьку дівочу шийку, впізнала свою милу крихітку, що поринула в глибоку задуму.

Закалатав дзвіночок. Голови схилюлись; запанувало мовчання. Могутні звуки органа раптом розітнули тишу, хор і всі присутні заспівали разом «Agnus Dei»¹, потім уперед рушили хлопчики, а слідом за ними підвелися й дівчатка. Повільно посуваючись з молитовно складеними долонями, вони наближались до вітваря, що сяяв вогнями, схиляли коліна на першому східці, по черзі приймали причастя і поверталися до своїх стільчиків. Коли черга дійшла до Віргінії, Фелісіте аж перехилилася, щоб краще її роздивитись, і силою уяви, яку може зродити лише щира ніжність, відчула на мить себе цією дитиною: обличчя Віргінії стало її обличчям, на ній була її сукня, в грудях билось її серце, а коли та розкрила ротик і заплющила очі, Фелісіте мало не зомліла.

Вранці наступного дня Фелісіте вже стояла біля ризниці, щоб прийняти від пана кюре святе причастя. Вона прийняла його з побожністю, проте не відчула такого захоплення, як напередодні.

Пані Обен хотіла дати своїй дочці хорошу освіту, і через те що Гюйо не міг викладати ні англійської мови, ні музики, вона вирішила віддати її в пансіон урсулинок в Гонфлері. Дівчина слухняно погодилась. Фелісіте зітхала, вважаючи хазяйку бездушною людиною. Але потім вона вирішила, що, можливо, пані має рацію і втручатися в такі речі — не її справа.

Одного разу перед їхніми воротами зупинився старий візок, і з нього вийшла черниця, що приїхала за панночкою. Фелісіте прив'язала багаж на даху візка, дала останні вказівки візникові і поклала під сидіння шість слоївків з варенням, десяток груш і букетик фіалок. В останню мить Віргінія заридала і обняла матір, яка поцілувала її в чоло, промовляючи: «Ну годі! Не плач, будь мужньою!» Кучер підняв приступку, і візок рушив.

Пані Обен була дуже засмучена; ввечері всі її друзі — родина Лормо, пані Лешаптуа, панночки Рошфейль, пан Гуппевіль і Буре — прийшли її втішати.

Спочатку пані Обен тужила за дочкою. Але вона тричі на тиждень одержувала від неї листи, а в інші дні сама писала їй, гуляла в саду, трохи читала і так коротала час.

Кожного ранку, за звичкою, Фелісіте заходила до кімнати Віргінії і з сумом оглядала стіни. Вона скучала за Віргінією, бо не могла більше зачісувати їй волосся

¹ «Агнець божий» — назва католицької молитви (латин.)

зашнуровувати черевички, вкладати її спати; не бачила її милого личка і не ходила з нею на прогулянку. Щоб якось згаяти час, вона спробувала плести мереживо. Але її зашкарублі пальці рвали нитки; вона поринала в задуму, не чула, що їй казали, втратила сон і, за її словами, «зовсім охляла».

Аби трохи прогнати нудьгу, вона попросила, щоб племіннику дозволили відвідувати її.

Він приходив у неділю після відправи, червоношокий, в розхристаній на грудях сорочці, і приносив з собою пахощі полів. Фелісіте одразу ж накривала на стіл. Вони снідали, сидючи одне проти одного; сама вона їла дуже мало, щоб було менше витрат, зате Віктора намагалася пригостити якнайкраще, так що він аж засинав після сніданку. З першим дзвоном до вечерні вона будила його, чистила йому одяг, зав'язувала краватку і йшла з ним до церкви, гордо спираючись йому на руку, наче це був її син.

Батьки завжди наказували Вікторові що-небудь впросити у Фелісіте: цукру, мила, горілки, а коли вдасться, то й грошей. Він приносив їй латати своєю старою білизну, і Фелісіте навіть раділа з цього, бо це давало їй можливість зайвий раз бачити племінника.

В серпні батько взяв його з собою в прибережне плавання. Це був саме час канікул. Приїхали діти, і Фелісіте знов відчула себе щасливою. Але Поль став примхливим, а Вірґінія настільки підросла, що Фелісіте було незручно звертатись до неї на «ти». Між ними ніби звівся якийсь мур.

Віктор побував у Морле, Дюнкерку, Брайтоні і, повертаючись з кожної подорожі, завжди привозив Фелісіте якийсь подарунок. Першого разу він привіз їй скриньку з черепашок, другого — чашку для кави, а трохи згодом — фігурне печиво. Він став красивішим, дуже виріс, у нього почали засіватися вуса. Очі його були щирі і чесні; він, наче лоцман, носив маленьку шкіряну шапочку, збиту на потилицю. Віктор розважав Фелісіте, розповідаючи різні історії, рясно пересипані морськими слівцями.

В понеділок, 14 липня 1819 року (вона не забула, коли це було), Віктор сказав, що його беруть у далеке плавання і що післязавтра вночі він вирушає на пакетботі із Гонфлера до Гавра, де має пересісти на шхуну, яка незабаром відчалить у відкрите море. Можливо, він проплаває років зо два.

Думка про довгу розлуку з племінником вкинула Фелісіте у відчай, і щоб востаннє попрощатися з ним, вона в середу після обіду взула черевики на дерев'яній підшві і пройшла чотири льє від Пон-л'Евека до Гонфлера.

Коли вона зупинилася перед придорожнім розп'яттям, то, замість того щоб звернути ліворуч, пішла в інший бік; зайшла на корабельню, заблудилася там і повернула назад. Люди, яких вона розпитувала, радили їй поспішати. Фелісіте обійшла док із суднами, спотикаючись об канати, потім зійшла з горба і побачила вогні Гонфлера.

Опинившись на набережній, вона мало не збожеволіла, побачивши в небі коней, яких піднімали блоками і опускали в судно. Деякі з них злякано іржали. Кудкудакали кури; пасажери тулилися у тісноті між бочками, корзинами з сиром і мішками з зерном. Серед цього галасу було чути лайки капітана. На носі корабля стояв юнга, спершись ліктями на крон-балку, спокійний і байдужий до всього. Фелісіте, що спочатку не впізнала його, крикнула: «Віктор!» Він підвів голову, й вона кинулась до нього, але цієї ж миті підняли східці.

Жінки, співаючи, узялися за канати і волоком витягли судно до виходу з порту. Рипіли борти, важкі хвилі розбивалися об його груди. Вітрила було згорнуто, на судні — ані душі; на тлі сріблястої поверхні моря, при місячному сяйві пакетбот здавався чорною плямою; він бліднув, танув і нарешті зник.

Повертаючись додому, Фелісіте знову спинилась біля розп'яття. Вона хотіла помолитися, щоб бог оберігав того, хто був для неї найдорожчим. Нерухома, як камінь, з мокрим від сліз обличчям, вона довго молилася, благого дивлячись у хмарне небо.

Місто давно вже спочивало, лише вулицями походжала варта митних наглядачів та сонну тишу порушував шум води, яка з гуркотом спадала крізь шлюзи. Вибило другу годину.

У приймальну пансіону з ранку не пускали. Фелісіте знала, що запізнення викликало б незадоволення пані, і, незважаючи на палке бажання пригорнути до серця Віргінію, вона змушена була повернутись додому. Служниці заїжджого двору тільки-но прокидалися, коли вона входила в Пон-л'Евек.

Скільки ж місяців носитимуть хвилі бідного хлопця! Минулі його подорожі не лякали її. Вона знала з Англії

та Бретані повертаються, а от Америка, колонії, острови — це були якісь невідомі для неї землі, загублені на краю світу.

Відтепер Фелісіте думала лише про свого племінника. В спеку вона боялася, що він деєь мучиться від спраги, а під час грозовиці тремтіла за його життя: а що, коли його вб'є блискавка? Прислухаючись до завивання вітру, що зривав з даху черепицю, вона вже бачила його на вершечку зламаной щогли, знесиленого бурею; бачила, як він, відкинувшись назад, поринає в піяві хвилі. Іноді їй ввижалося, що Віктора жерли канібали,— вона пригадувала географію в малюнках,— що його викрадали у лісі мавпи, що він помирав на пустельному морському березі. Проте вона нікому не казала про свої тривоги.

А пані Обен непокоїлася за свою дочку.

Черниці вважали, що Вірґінія дуже ніжна, але кволла дівчина. Найменше хвилювання згубно впливало на її здоров'я. Через це вона мусила покинути гру на фортепіано.

Мати вимагала, щоб з пансіону регулярно повідомляли її про дочку. Одного ранку листоша не прийшов, і пані Обен це дуже стривожило. Схвильовано ходячи по залі, вона то сідала в своє крісло, то підходила до вікна. Для неї це було справді щось жахливе: вже чотири дні нема листів!

Щоб її заспокоїти, Фелісіте розповіла про себе:

— А я, пані, ось уже шість місяців як не одержую жодних вістей...

— Це від кого ж?

Служниця тихенько відповіла:

— Та... від мого племінника.

— А! Від вашого племінника!

І, знизавши плечима, пані Обен знову почала ходити по кімнаті, наче хотіла цим сказати: «А я не знала про це!.. Та й що мені до нього, якогось юнги, жебрака... Коли моя дочка... Ви тільки подумайте!..»

Фелісіте спочатку обурилась, але ще змалку натерпівшись від людей образ, незабаром все забула. Їй здавалося цілком природним, що можна втратити розум, думаючи про свою крихітку. Фелісіте однаково любила обох дітей; вони обоє знайшли притулок у її серці; їх чекала однакова доля.

Від аптекаря вона дізналася, що судно, на якому плив Віктор, прибуло до Гавани. Він прочитав про цю подію в газеті.

Фелісите уявляла собі Гавану як країну, де тільки те й роблять, що палять сигари, і що Віктор походжає там серед негрів у хмарах тютюнового диму. Чи можна звідти, в разі потреби, повернутися суходолом? Яка відстань від Пон-л'Евека до Гавани? Щоб дізнатися про це, вона звернулася до пана Буре.

Він дістав атлас і з посмішкою педанта почав пояснювати щось про географічну довготу, а Фелісите стояла приголомшена. Нарешті він показав олівцем на ледве помітну чорну цятку і сказав: «Отут!» Фелісите схилилась над картою; вона ніколи не бачила карт і тому нічого не могла розгледіти серед різнокольорових ліній, і коли Буре запитав, що їй збентежило, вона попросила його показати дім, у якому живе Віктор. Буре в подиві розвів руками, чхнув і вибухнув гомеричним сміхом; він прийшов у захоплення від такої простодушності. Фелісите ж не розуміла причини його сміху, вона навіть чекала, що їй покажуть портрет Віктора, такою обмеженою була вона!

Через два тижні, в базарний день, на кухню, як завжди, ввійшов Льебар і вручив їй листа від її зятя. Вони обоє не вміли читати, і тому Фелісите попросила хазяйку.

Пані Обен, що в цю хвилину рахувала петельки на плетиві, відклала свою роботу, розірвала конверт, прочитала і здригнулася. Тихим голосом, зі сльозами на очах вона вимовила:

— Вас повідомляють про нещастя... Ваш племінник...

Він помер. Більше нічого не писали про нього. У Фелісите підломилися ноги, вона впала на стілець, притулилась головою до стіни і стулила почервонілі повіки. Схиливши у відчаї голову, безсило опустивши руки, вона повторювала, втупивши кудись застиглий погляд:

— Бідний хлопчик! Бідний мій хлопчик!

Льебар із співчуттям дивився на неї й зітхав.

Пані Обен злегка тремтіла. Вона порадила Фелісите піти в Трувіль побачитися з своєю сестрою. Фелісите лише рукою махнула, — мовляв, у цьому нема потреби.

Залягла тиша. М'якосердий Льебар вирішив, що йому пора додому.

Тоді Фелісите промовила:

— Ім це байдуже!

Вона знову схилила голову і машинально стала перебирати на столі довгі в'язальні спиці.

Через подвір'я дві жінки пронесли ноші з вогкою білизною.

Побачивши їх, Фелісіте згадала, що і сама прала вчора, заливши білизну лугом; сьогодні треба було полоскати. Вона вийшла з кімнати і пішла до річки.

Її місточок і бочка для прання були на березі Туку. Фелісіте кинула на схилі купу сорочок, засукала рукава, взяла праник і почала сильно вибивати білизну, аж відляски пішли по сусідніх садках. Луги були сумні й безлюдні; на річці вітер здіймав брижі. Довгі водорості колихалися в глибині, неначе волосся утоплеників, що пливли за водою. Фелісіте стримувала себе і бадьорилась аж до вечора, але залишившись на самоті у себе в кімнаті, вона кинулась на ліжко, сховавши обличчя в подушку і стиснувши руками скроні.

Тільки багато пізніше вона дізналася про всі подробиці смерті Віктора. Й розповів його капітан. Віктору зробили надто велике кровопускання в лікарні, де він лежав, захворівши на жовту пропасницю. Нещасного тримало аж чотири лікарі. Він помер одразу ж після кровопускання, і головний лікар сказав:

— Отакої.. Ще один!

Батьки завжди ставились до Віктора грубо, по-варварському. Фелісіте вирішила, що краще буде не бачитися з ними більше, а вони відтоді, як помер Віктор, і не згадували про неї. Вони думали тільки про свої злидні.

Здоров'я Віргінії все гіршало. Ядуха, кашель, постійна пропасниця і плями на щічках свідчили про якусь серйозну хворобу. Лікар Пупар порадив відвезти її в Прованс. Пані Обен вирішила їхати туди й одразу ж забрала б дочку додому, коли б не клімат Пон-л'Евека. Вона домовилась з візником, і він возив її по вівторках у монастир. В садку при монастирі була невеличка тераса, звідки можна було бачити Сену. Віргінія прогулювалась з матір'ю, взявши її під руку; під ногами шурхотіло виноградне листя. Вона мружилась на сонці, яке зрідка виглядало з-за хмар, дивилася вдалину на білі вітрила і на край неба, що простягнувся від Танкарвільського замку аж до маяків Гавра. Після прогулянки відпочивали в альтанці. Мати роздобула барильце чудової малаги; і Віргінія, сміючись від думки, що може сп'яніти, відпивала не більше як два ковтки.

Сили повернулися до неї. Осінь минула спокійно, і Фелісіте підбадьорювала пані Обен. Але одного вечора,

повертаючись додому, Фелісіте побачила біля під'їзду кабріолет пана Пупара; сам він стояв у сінях. Пані Обен зав'язувала свій капелюшок.

— Давайте грілку, гаманець і рукавички! Та швидше ж!

Віргінія захворіла на запалення легенів, і, можливо, стан її здоров'я був безнадійний, хоча лікар і запевняв, що все буде гаразд. Лікар і пані сіли в кабріолет; падав лапятий сніг, поволі кружляючи в повітрі. Надходила ніч. Стало дуже холодно.

Фелісіте прожогом кинулася до церкви, щоб запалити свічку. Потім вона цілу годину бігла за кабріолетом, наздогнала його і легко вскочила в нього ззаду, схопившись за ремінну ручку, але одразу ж пригадала: «Ворота залишилися незачиненими! А що, коли злодії залізуть у дім?!» І вона зіскочила.

На другий день, тільки-но почало розвиднятися, вона вже була у лікаря. Він повернувся в Пон-л'Евек, але незабаром знову виїхав у село. Тоді Фелісіте почекала в заїзді, сподіваючись, що хтось принесе їй листа від пані. Нарешті, на світанку, не дочекавшись, вона сіла в дилжанс, що саме від'їздив до Лізьє.

Монастир містився в кінці вулички, яка стрімко піднімалася вгору. Вже на півдорозі Фелісіте почула дивні звуки — лиховісний похоронний дзвін. «Це по комусь іншому», — подумала вона і несамовито почала грюкати у двері.

Через кілька хвилин почулося човгання пантофлів, двері прочинилися і з'явилася черниця. Вона із засмученим виглядом повідомила, що «панночка щойно померла». Дзвін св. Леонарда загув ще голосніше.

Фелісіте піднялася на третій поверх.

Відчинивши двері, вона одразу побачила Віргінію, котра лежала горілиць, із складеними на грудях руками, з відкритим ротом і відкинутою назад головою. Під чорним розп'яттям, між нерухомими порт'єрами різко виділялося її бліде, мармурове обличчя. Пані Обен, вхопившись руками за спинку ліжка, невітішно ридала. Праворуч од неї стояла ігуменя. На комоді горіли три свічки, кидаючи червоні відсвіти; за вікнами стояв білий ранковий туман. Потім черниці повели з собою пані Обен.

Протягом двох ночей Фелісіте не відходила від померлої. Вона читала над нею одні й ті ж молитви, кропила свяченою водою простирадла, знову сідала й уважно

вдивлялася в дороге обличчя. Після першої стомливої ночі вона помітила, що обличчя Вірґінії пожовкло, уста посиніли, ніс загострився, запали очі. Вона поцілувала їх декілька разів, і не дуже здивувалась би, коли б Вірґінія їх відкрила; для таких, як вона, навіть надприродне здається простим і звичайним. Вона прибрала покійницю, загорнула її в саван, опустила в домовину, на чоло поклала віночок і розплела коси. Вони були біляві й трохи задовгі для її віку. Фелісіте відрізала велике пасмо волосся і сховала частину в себе на грудях, вирішивши ніколи з ним не розлучатися.

Тіло Вірґінії було перевезено до Пон-л'Евека, на цьому наполягала пані Обен, що їхала слідом за похоронною каретою у закритому екіпажі. Після заупокійної відправи довелося ще три чверті години йти до кладовища. Поль, ридаючи, йшов з матір'ю, за ним ступали пан Буре, найзнатніші городяни, жінки в чорному і Фелісіте. Вона думала про свого племінника. Не маючи змоги віддати йому останню шану, Фелісіте почувала, що горе її збільшилося, неначе вона одразу ховала і Віктора, і Вірґінію.

Відчай пані Обен був безмежний.

Спочатку вона ремствувала на бога, який так несправедливо забрав від неї дочку, від неї, що ніколи не робила нікому зла. Совість її була чистою. Ні! Вона таки повинна була повезти Вірґінію на південь. Там її врятували б інші лікарі. Вона звинувачувала себе, кликала смерть, щоб та забрала її до дочки, скорботно стогнала уві сні. Особливо часто снівся їй такий сон: її чоловік, одягнений у матроську форму, повертався з далекої подорожі і, плачучи, розповідав, що йому наказано взяти з собою Вірґінію; вони обої радились, де ж знайти схованку для дочки.

Одного разу пані Обен повернулася із саду дуже схвильована. Тільки що до неї з'явилися чоловік і дочка (вона показувала навіть місце); вони мовчки і нерухомо дивилися на неї.

Протягом кількох місяців вона не залишала своєї кімнати, байдужа до всього, Фелісіте лагідно умовляла її берегти себе ради свого сина і пам'яті «про неї».

— Про неї? — повторила пані Обен, неначе прокидаючись з глибокого сну. — А, так, так!.. Ви не забуваєте про неї! — Вона натякала на могилу, відвідувати яку їй було суворо заборонено.

Фелісіте щодня ходила на кладовище.

Рівно о четвертій годині вона виходила з будинку, піднімалася схилом горба, відчиняла хвіртку і йшла до могили Вірґінії. Маленька колона з рожевого мармуру височіла над плитою, і ланцюжки оточували квітник. На могилі росло багато квітів. Фелісіте поливала їх, підсипала піску і, ставши навколішки, розпушувала землю. Коли нарешті пані Обен змогла прийти туди, то відчула полегшення і трохи заспокоїлась.

Минали роки, схожі один на другий; їхню сіру одноманітність прикрашали лише великі свята — великдень, перша пречиста та день всіх святих. Незначні події, які інколи траплялися в буденному житті, довго зберігалися потім у пам'яті, як визначні дати. Так, 1825 року двоє малярів пофарбували коридор, 1827 — на підвір'я впала частина даху і мало не вбила якогось чоловіка. Влітку 1828 року пані роздавала проскури. Десь о цій порі таємниче зник кудись Буре; пані Обен потроху втратила своїх старих друзів і знайомих: Гюйо, Льєбара, пані Лешаптуа, Роблена та дядька Греманвіля, що вже довгий час лежав паралізований.

Якось вночі кондуктор поштової карети привіз у Понл'Евек звістку про Липневу революцію, а через кілька днів у місті було призначено нового супрефекта, барона Ларсоньєра, колишнього консула в Америці. Він був одружений, і в нього жила своячениця із трьома дорослими дочками; вони частенько гуляли на моріжку перед будинком, одягнені у блузи, які аж майоріли на вітрі. З ними був негр і папуга. Панночки відвідали пані Обен; та, в свою чергу, також зробила їм візит. Ще здалеку помітивши їх, Фелісіте кидалась попередити пані. Проте єдиною річчю, що могла трохи розважити хазяйку, були листи від сина. Поль не обрав собі ніякого заняття, цілісінькі дні він просиджував у кафе. Мати сплачувала його борги, син робив їх знову; зітхання пані Обен, що шила біля вікна, часто доводилось чути Фелісіте, коли вона сиділа в кухні за прядкою.

Пані Обен і Фелісіте часто прогулювалися разом в садку, і завжди розмова йшла про Вірґінію; вони пригадували, що саме любила вона і що б відповіла в тому чи іншому випадку.

Всі її речі зберігались у дитячій кімнаті, в стінній шафі. Пані Обен силкувалася не дивитись на них. Якось влітку вона нарешті зважилася й відчинила шафу; звідти вилетіла міль.

Платтячка дівчинки висіли всі поряд під полицею; на ній лежали три ляльки, обручик, посуд і мисочка, якою завжди користувалась Вірґінія. Пані Обен і Фелісіте витягли також спіднички, панчохи, хустинки і, перед тим як сховати, розклали все це на двох ліжках. Сонце освітлювало ці сумні речі, на яких були плями і навіть складки, наче ще вчора дівчинка надівала їх. Був теплий, ясний день; висвистували дрозди; здавалось, ніби в глибокій тиші все живе до чогось прислухалося. Вони знайшли маленьку волохату шапочку з коричневого плюшу, але вся вона була поїдена міллю. Фелісіте попросила її собі на пам'ять. Їхні погляди стрілися, на очі навернулися сльози. Господиня розкрила обійми, Фелісіте кинулась до неї, і вони міцно обнялися, відчуваючи полегшення в щирому поцілунку. Спільне горе зблизило їх.

Це було вперше за весь час, бо пані Обен не відзначалася особливою чутливістю. Фелісіте була безмежно вдячна пані за поцілунок, ніби та зробила їй велику ласку, і відтоді з собачою вірністю служила своїй господині, мало не обожнюючи її.

Серце Фелісіте відкрилося для добра.

Ледве почувши барабанный дріб полку, що марширував вулицею, вона ставала на дверях з глечиком сидру і пригощала солдатів. Вона доглядала хворих на холеру, допомагала полякам. Один з них вже хотів був одружитися з нею. Проте вони скоро посварилися; якимсь вранці, повернувшись з відправи, вона заскочила його на кухні, де він спокійнісінько їв вінегрет, який сам приготував.

Після поляків вона доглядала дідуся Кольміша, що, як твердили люди, був свідком жажів 93-го року. Він жив на березі річки, в розваленому свинарнику. Хлопчаки зазирали крізь щілини стін і шпурляли у старого камінці, які падали на його убогу постелю, де він лежав, весь час здригаючись від кашлю. У нього було довге волосся, запалені повіки, а на руці — велика пухлина, більша за голову. Фелісіте принесла йому білизну, намагалася прибрати його комірчину і хотіла взяти старого до пекарні, де б він не заважав пані. Коли ж у Кольміша відкрився рак, Фелісіте щоденно мила хворого, кілька разів приносила коржі, вкладала його на осонні, підстеливши солому, і бідний старий, тремтячи і бризкаючи слиною, згасаючим голосом дякував їй, боявся втратити її і простягав до неї руки, коли вона йшла додому. Він помер, і вона замовила відправу за упокій його душі.

Того дня її чекало велике щастя: в обід з'явився негр пані Ларсоньєр, тримаючи клітку з папугою, з жердинкою, ланцюжком і невеличким замочком. В листі баронеса сповіщала пані Обен, що чоловіка її призначили префектом і що ввечері вони виїжджають; в знак своєї поваги вона просила пані взяти собі на пам'ять цього птаха.

Папуга давненько цікавив Фелісите, бо його привезли з Америки, а слово це нагадувало їй Віктора; вона часто розпитувала негра про цю країну. Якось Фелісите таки не витримала і сказала: «Пані була б дуже рада, якби мала це створіння».

Негр розповів про все своїй господині; та, не маючи змоги взяти з собою папугу, позбулась його в такий спосіб.

IV

Папугу звали Лулу. Він мав зелений тулуб, рожеві кінчики крил, блакитну голівку і золотаву шийку. У нього була набридлива звичка дзьобати жердину, на якій сидів, вискубувати пера, розкидати послід, розливати воду з свого блюдечка.

Пані Обен птах надокучив, і вона віддала його назавжди Фелісите. Та заходилась навчати його, і незабаром він уже повторював: «Чарівний хлопчина! До ваших послуг, пане! Вітаю вас, Марі!» Клітку його повісили біля дверей, і дехто дивувався, чому він не відповідає на ім'я Жако, оскільки всіх папуг так звуть. Його порівнювали з індіком, довбнею, — для Фелісите це було все одно, що ніж у серце. І дивно! Лулу завжди мовчав, коли на нього дивилися.

Однак він відчував потребу в товаристві, бо щонеділі, коли приходили грати в карти панночки Рошфейль, пан де Гуппевіль і нові знайомі — аптекар Онфруа, пан Варен і капітан Матьє, — папуга мало не вибивав шибки своїми крилами і здіймав такий оглушливий галас, що годі було щось розчути.

Буре, без всякого сумніву, видавався йому кумедним. Тільки-но він його помічав, як одразу ж починав шалено реготати. Ці вибухи сміху сповнювали все подвір'я, їх повторювала луна, а сусіди, визираючи з вікон, і собі сміялись. Щоб сховатися від папуги, пан Буре вдавався до хитрощів: він насував на очі капелюх і крадькома

йшов попід муром, добирався до річки, а потім заходив через хвіртку в сад. Погляди, які він кидав на птаха, не відзначалися ніжністю.

Якось Лулу дістав від хлопчика з м'ясної крамниці шигля, коли спробував сунути носа в його кошик; відтоді він завжди намагався вщипнути хлопця крізь сорочку. Фабю нахвалявся скрутити йому шию; проте він не був жорстоким, незважаючи на татуювання на руках і великі бакенбарди. Навпаки, він ставився до Лулу з симпатією і задля сміху хотів було навчити його лаятись. Фелісіте жакнулась, коли дізналась про це, і помістила птаха на кухні. З нього зняли ланцюжок, і він вільно прогулювався по всьому будинку.

Спускаючись по сходах, Лулу спирався кривим дзьобом об приступку, потім піднімав спочатку одну, а за нею і другу лапи. Фелісіте боялася, щоб від такої гімнастики в нього не запаморочилася голова. Одного разу він захворів, нічого не їв і не розмовляв. Під язиком у нього з'явився якийсь нарід, як це інколи трапляється в курей. Фелісіте вирвала його нігтями, і Лулу видужав. Якось Поль необережно пустив йому в ніздрі диму з сигари; іншого разу пані Лормо подразнила його парасолькою, і він схопив наконечник. Потім він десь зник.

Фелісіте пустила його на травичку трохи освіжитися і на хвилинку кудись пішла, а коли повернулася, папуги вже не було! Спочатку вона шукала його в кущах, біля річки і навіть на даху, не слухаючи застережень господині, що кричала на неї: «Обережніше, ви просто збожеволіли!» Обдивившись уважно всі садки Пон-л'Евека, вона почала зупиняти перехожих: «Чи не бачили ви часом мого папуги?» Тим, хто не знав його, вона описувала прикмети. Раптом їй здалося, що вдалині, за млинами, біля підніжжя горба літає щось зелене. Але там нічого не було. Рознощик її запевняв, що оце недавно бачив папугу в Сен-Мелені, в крамниці тітки Сімон. Фелісіте притьмом побігла туди, але там не зрозуміли, що вона каже. Знеможена, в глибокому горі повернулася вона додому в подертих пантофлях. Присівши на ослоні біля пані, вона почала розповідати про всі свої пригоди, як зненацька щось легенько впало на її плече. Лулу! Де ж це він був, приблуда? Може, літав по околицях?

Фелісіте ледве оговталась від цього потрясіння, але наслідки його лишилися на все життя.

Одного разу Фелісіте застудилася і незабаром захворіла на ангіну; потім у неї заболіли вуха. Через три роки вона оглухла і стала дуже голосно розмовляти, навіть у церкві. Пан кюре вважав за краще сповідати її в ризниці, хоча гріхи її могли бути відомі всім і нікого б не ввели в оману; вони навіть не кинули б тіні на неї.

Шум у вухах додавав Фелісіте хвилювання. Часто господиня казала їй: «Господи, які ж ви дурні!» Вона відповідала: «Так, пані», — і починала щось шукати біля себе.

Невеличке коло її уявлень набагато зменшилось, і святковий перегук дзвонів, мукання корів вже не існували для неї. Все живе перед нею рухалося мовчки, наче привиди; тепер вона чула тільки голос папуги. А він, наче для того, щоб її розважати, відтворював шум пристрою для повертання рожнів, пронизливі вигуки торговця рибою, вищання пилки столяра, що мешкав навпроти; а коли хтось дзвонив біля дверей, він відповідав голосом пані Обен: «Фелісіте! Двері ж! Двері!»

Вони розмовляли між собою; папуга нескінченно повторював лише три фрази з свого репертуару, а Фелісіте, відповідаючи йому незв'язаними словами, скаржилась на свою долю. Для самотньої Фелісіте він був все одно що син або коханий. Птах сідав їй на долоню, легенько кусав губи, чіплявся за косинку, а коли вона нахилалась над ним, наче годувальниця над колискою, і похитувала головою, краєчки її чепця і крила птаха здригалися одночасно.

Коли небо облягали хмари і гуркотів грім, папуга кричав, згадуючи, мабуть, тропічні зливи у рідних лісах. Він шалено радів, чуючи дзюрчання води; пурхав скрізь, злітав аж під стелю, перекидав усе і вилітав крізь вікно в сад, бабрився у калюжах, але швидко повертався й сідав на решітку каміна, струшуючи з себе воду і піднімаючи по черзі то хвіст, то дзьоб.

Жахливої зими 1837 року Фелісіте якось повісила клітку перед каміном, щоб Лулу не змерз, і на ранок знайшла його мертвим; голова птаха повисла, а кігті вчепилися в дротяну огорожу клітки. Він, мабуть, загинув від крововиливу. Фелісіте подумала, що його отруїли петрушкою, і, незважаючи на цілковиту відсутність будь-яких доказів, звинуватила у всьому Фабю.

Вона так побивалася, що господиня сказала їй:

— Ну добре, досить! Зробіть собі з нього чучело!

Фелісіте порадилася з аптекарем, який завжди добре ставився до папуги. Він написав у Гавр. Якийсь Феллаше згодився виконати замовлення. Але через те, що дилжанс іноді губив дорогою речі, Фелісіте вирішила сама віднести Лулу в Гонфлер.

Край дороги сумно стояли голі яблуні. В канавах замерзла вода. Навколо ферм гвалтували собаки. Фелісіте поспішала битим шляхом в маленьких чорних сабо, з кошиком, сховавши руки під плащем.

Вона проминула ліс, пройшла О-Шен і вже наблизилась до Сен-Гатьєна.

Слідом за нею, здіймаючи хмару куряви, вихором мчала з гори поштова карета. Побачивши жінку, що не звертала з дороги, кондуктор аж висунувся з карети, а візник почав кричати, не в змозі стримати шалену четвірку коней, які помчали ще швидше. Передня пара коней зачепила її. З силою натягнувши віжки, візник в одну мить звернув карету на край шляху і, піднявши руку, з люті так оперіщив Фелісіте поперек тіла батоном, що вона впала навznak.

Коли вона опритомніла, то відразу ж заглянула в кошик. На щастя, Лулу був цілий. Фелісіте відчула, що права щока її щемить, схопилась руками — і вони почервоніли від крові. Тоді вона сіла на купі каміння й приклала до обличчя хустинку, потім з'їла краєць хліба, який поклала в кошик про всяк випадок, і, задивившись на птаха, забула про свою рану.

Діставшись до вершини Екмовіля, вона побачила сяйво вогнів Гонфлера, що мерехтіли, немов зірки, і вдалині море, ледь помітне у вечірній імлі. Раптом Фелісіте відчула слабість і зупинилася. Спогади про злиденне дитинство, зражене перше кохання, про від'їзд племінника і смерть Віргінії наче хвилями затопили її, здавили горло, її душили сльози.

Вона вирішила передати кошик капітану корабля. Не кажучи, що в ньому, дала капітанові необхідні вказівки і адресу чучельника.

Феллаше довго тримав у себе папугу. Він усе обіцяв вислати його наступного тижня. Аж через півроку прийшов лист, у якому він повідомляв, що вислав замовлення. Більше він нічого не писав, і Фелісіте гадала, що Лулу їй вже ніколи не повернуть. «Вони його вкрали», — думала вона.

Нарешті прийшов пакунок. Папуга був просто чудовий; сидячи на гілці, прилаштованій до підставки з черво-

ного дерева, він підняв ніжку, схилив голову набік і кусав горіх, позолочений майстром, сповненим любові до всього прекрасного. Фелісіте замкнула Лулу в своїй кімнаті, куди пускала лише небагатіох.

Кімната ця схожа була на базар і каплицю одночасно, стільки там було різного мотлоху і речей релігійного призначення.

Велика шафа заважала відчиняти двері. Навпроти вікна в сад було ще одне кругле віконце, що виходило на подвір'я; на столі біля складаного ліжка стояв глечик з водою, лежали два гребінці і шматочок голубого мила на вищербленій тарілці. На стінах були розвішані чотки, медалі, кілька зображень мадонни і кропильниця, зроблена з кокосового горіха. На комоді, застеленому сукном, неначе вівтар, стояла скринька з черепашок, подарована Віктором; тут же були лійка та м'яч, зошити, географія в малюнках, пара черевиків, а під дзеркалом, на цвяшкучу висіла на стрічках плюшева шапочка. Фелісіте настільки вже звикла збирати непотрібні речі, що зберігала навіть старий сюртук пана. Весь мотлох, який пані Обен хотіла викинути, вона знесла у свою кімнату. На краю комода стояли штучні квіти, над слуховим вікном висів портрет графа д'Артуа.

Лулу, прикріпленій до дощечки, стояв на комині, що виходив у кімнату. Як тільки починало світати, Фелісіте прокидалась, дивилась на Лулу і, заспокоєна, пригадувала найменші подробиці незначних подій минувшини. Живучи самотньо, вона, немов сновида, перебувала в якомусь заціпенінні. Лише процесія під час свята тіла господня трохи оживляла її. Вона обходила сусідів і збирала свічки та циновки, щоб прикрасити вівтар, який споруджували на вулиці.

У церкві Фелісіте завжди вдивлялась у зображення святого духа і помітила, що він трохи схожий на її папугу. Ця схожість особливо була помітна на дешевих лубочних малюнках, які зображували хрещення спасителя. Святий дух — з пурпуровими крилами та з смарагдовим тулубом — був справжнім портретом Лулу.

Фелісіте купила собі такий малюнок і повісила його там, де раніше висів портрет графа д'Артуа; тепер вона одночасно бачила обох — і Лулу, і святого духа. Вони об'єдналися в її уяві в одне ціле; схожість із святим духом освячувала папугу, а святий дух відтепер став для неї ще живішим і зрозумілішим. Бог-отець для свого

втілення не міг обрати голуба, оскільки ці птахи не можуть розмовляти, він, напевне, обрав для цього одного з предків Лулу. І Фелісіте молилася, дивлячись на ікону, однак час од часу поглядала й на птаха.

Вона навіть хотіла було піти в черниці, але пані Обен відрадила її.

Незабаром трапилась надзвичайна подія: одружився Поль.

Він спочатку служив писарем у нотаря, потім спробував себе в комерції, на митниці, в податному відомстві й хотів уже поступити в департамент охорони лісів і річок, коли раптом в тридцять шість років його наче з неба осягнуло — він, нарешті, знайшов своє покликання: реєстратура! Там він виявив неабиякий хист, і контролер видав за нього свою дочку й пообіцяв йому протекцію.

Поль посоліднішав і якимось приїхав з своєю дружиною до матері.

Дружина гудила звичаї Пон-л'Евека, бундючилась, немов принцеса, і ображала Фелісіте. Пані Обен по її від'їзді зітхнула з полегшенням.

Через тиждень одержали звістку про смерть пана Буре на заїжджому дворі, десь у Нижній Бретані. Чутки про те, що він вкоротив собі віку, підтвердилися; одразу ж виникли сумніви щодо його чесності. Пані Обен уважно перевірила стан своїх рахунків і виявила багато шахрайств і зловживань; витрати орендних грошей, таємний розпродаж лісів, підроблені розписки і так далі. Але це ще не все: у Буре, як виявилось, була незаконна дитина; він «мав зв'язок з однією особою з Дозюле».

Все це дуже пригнітило пані Обен. В березні 1853 року у неї почало боліти в грудях, горло й язик вкрило нальотом; п'явки не полегшили її страждань, і на дев'ятий вечір вона померла, маючи рівно сімдесят два роки, але завдяки темному волоссю, яке облямовувало її бліде, подзьобане віспою обличчя, вона здавалась молодшою. Небагато жителів Пон-л'Евека уболівало за пані Обен, бо вона завжди зневажливо ставилась до них.

Фелісіте побивалася за своєю пані так, як за хазяями не побиваються. Думка, що пані померла раніше од неї, не давала їй спокою, це здавалось їй чимсь надзвичайним, неможливим і дивовижним.

Через десять днів, — стільки часу потрібно було, щоб приїхати з Безансона, — прибули спадкоємці. Невістка

понишпорила в шухлядах, відібрала для себе найкращі меблі, а решту продала. Після цього Поль з дружиною повернувся до себе. Крісло пані Обен, її круглий столик, грілка, вісім стільців — все зникло! Лише жовті квадратні плями на стінах свідчили, що тут колись висіли гравюри. Родичі забрали з собою навіть два ліжка з матрацами, а з стінної шафи щез увесь одяг та іграшки Віргінії! Фелісіте обійшла всі кімнати і сп'яніла від горя.

Наступного дня на дверях уже висіло повідомлення про продаж, і аптекар крикнув Фелісіте на вухо, що будинок продається.

Вона похитнулась і мусила сісти. Найбільше засмучувала Фелісіте думка, що їй доведеться залишити кімнату, де так добре жилося бідоласі Лулу. Кидаючи на нього сумні погляди, Фелісіте з палким благанням зверталась до святого духа; вона звикла молитися навколішках перед папугою, неначе перед ідолом. Сонячне проміння, що проникало в кімнату крізь дахове вікно, вдаряло іноді в його скляне око, яке спалахувало тоді вогнем; це викликало у Фелісіте релігійний екстаз.

Пані Обен залишила їй пенсію в триста вісімдесят франків. Сад і город забезпечували її овочами й фруктами; одягтись вона теж мала у що. Фелісіте заощаджувала на свічках і вкладалася спати, як тільки починало темніти. Майже весь час вона сиділа вдома, а коли виходила на вулицю, то намагалась оминати крамничку випадкових речей; тут вже продавалося дещо із старих меблів пані Обен.

Відтоді, коли її ледве не вбила поштова карета, Фелісіте стала трохи шкутильгати. Вона почувала себе вкрай погано, і тітка Сімон, яка розорилася на торгівлі бакалією, щоранку приходила до неї, щоб нарубати їй дров і накачати води. Зір Фелісіте слабшав. Віконниці більше ніхто не відчиняв. Минали роки, але ніхто не наймав і не купував будинок.

Фелісіте ні разу не обмовилась про ремонт, боячись, що її виселять. Покрівля прогнила, і протягом всієї зими подушка Фелісіте була мокрою. Після великодня вона стала кашляти кров'ю.

Тоді тітка Сімон звернулася до лікаря. Фелісіте хотіла знати, що ж це з нею скоїлось, але, недочуваючи, розібрала лише двоє слів: «Запалення легенів». Вона вже знала про цю хворобу і тихенько промовила: «А! Як у па-

ні!» Вона зрозуміла, що, мабуть, піде за своєю пані, і це її анітрохи не здивувало.

Наближався день, коли на вулицях мали спорудити тимчасові вівтарі. Перший вівтар завжди ставили біля підніжжя горба, другий — перед поштою, а третій — десь посеред вулиці. З приводу останнього не обійшлося без суперечок, і, кінець кінцем, парафіянки як найзручніше місце обрали подвір'я пані Обен.

Фелісіте лежала у ліжку, важко дихаючи і трусячись у лихоманці. Вона бідкалася, що не зможе взяти участі у спорудженні вівтаря. Якби ж вона принаймні мала змогу пожертвувати щось на нього! І тут вона згадала про папугу. Але сусідки вважали, що дарувати чучело буде недоречно. Проте кюре дозволив їй це зробити, і Фелісіте так щиро зраділа, що навіть попросила його взяти собі після її смерті Лулу, це єдине багатство, яким вона володіла.

Починаючи з вівторка і аж до суботи, передодня свята тіла господня, кашель її посилювався. Настав вечір, обличчя Фелісіте страшно схудло, губи зсохлися, і її почало нудити. Наступного дня, ледь стало світати, вона звеліла покликати священника, бо почувала себе вкрай погано. Під час соборування біля неї сиділо троє старих жінок. По тому вона забажала поговорити з Фабю. Він прийшов святково одягнений і почував себе не зовсім спокійно в цій похмурій атмосфері.

— Простіть мені, — сказала Фелісіте, з великим зусиллям простягаючи йому руку, — я думала, що це ви вбили Лулу!

Що за нісенітниця! Звинувачувати в убивстві таку людину, як він! Фабю розгнівався і ладен був зняти цілу бучу.

— Ви ж самі добре бачите, що вона несповна розуму!

Час від часу Фелісіте впадала в забуття і марила.

Коли жінки пішли, тітка Сімон поснідала біля хворої. Через якийсь час вона взяла Лулу, піднесла його до Фелісіте і промовила:

— Що ж... попрощайтеся з ним!

Хоч це було всього-на-всього чучело, його точили черви; одне крило вже хтось зламав, а з черева вилізли жмутки клоччя. Фелісіте, яка вже нічого не бачила, поцілувала Лулу в голову і притулила до щок. Тітка Сімон взяла папугу й пішла, щоб поставити на вівтар цей дарунок Фелісіте.

Повітря було наповнене пахощами літа, що линули від духмяної трави; дзижчали мухи, блищала на сонці річка; черепиця розпеклася. Тітка Сімон повернулась до кімнати Фелісите і трохи задрімала біля ліжка хворої.

Незабаром вдарили дзвони, тітка Сімон прокинулась і побачила, що люди вже йдуть з вечерні. Фелісите більше не марила. Вона думала про хресний хід і так яскраво уявляла його собі, ніби сама йшла з ним.

Всі школярі, півчі й пожежники йшли тротуаром, а серединою вулиці гордо прямували воротар з алебардою, паламар з великим хрестом, учитель, що стежив за пустотливими хлопчачами, і черниця, яка пильно наглядала за дівчатками. Троє з них, завиті, немов ті ангелята, розкидали пелюстки троянд. Диякон широкими помахами рук керував хором, двоє служок з кадилами на кожному кроці оберталися до святих дарів, які ніс кюре в розкішних ризах. Чотири церковні старости тримали над ним балдахін з багрянистого оксамиту. А позаду, між білими стінами будинків, котилися хвилі натовпу. Та ось процесія зупинилася біля підніжжя горба.

Холодний піт зрошував Фелісите скроні. Сімон рушником витерла їй обличчя, говорячи собі, що колись і їй доведеться пережити те саме.

Гомін юрби посилювався і на якийсь час став навіть оглушливим, а потім, поступово віддаляючись, почав слабшати. Вікна задзвеніли від рушничних пострілів: це поштарі вітали святі дари. Фелісите відкрила очі і, хвилюючись за Лулу, пошепки спитала:

— Чи добре ж йому?..

Почалась агонія. Фелісите хрипіла і важко дихала, груди її високо здіймалися, в куточках уст виступила піна. Все тіло почало тремтіти.

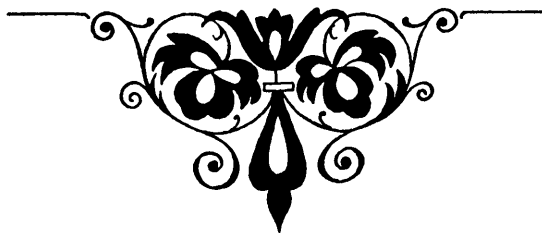
Незабаром почулися хриплі звуки валторн, долинули дзвінкі голоси дітей, басы чоловіків. На якусь хвилину западала тиша, і шум кроків, приглушений квітами, що встеляли дорогу, нагадував тупотіння череди на пасовищі. На подвір'ї з'явився весь причет. Тітка Сімон вилізла на стілець до круглого віконця і побачила внизу вітвар.

Його прикрасили зеленими гірляндами і пишним англійським мереживом. Два апельсинові дерева стояли

у вазонах біля раки з мощами; вздовж вітвара поставили срібні свічники і фарфорові вази з квітами соняшника, з лілеями, півоніями, наперстянкою і з букетиками гортензій. На килимі, розстеленому на бруці, виблискувала незвичайними яскравими барвами височенна купа дарунків парафіян. Тут були рідкісні речі, що привертали до себе увагу: позолочена ваза для цукру, прикрашена віночком з фіалок, підвіски з блискучими алансонськими камінцями, що лежали у футлярі на моху, дві китайські ширми з пейзажами. Троянди закривали Лулу, видно було лише його голубу голівку.

Церковні старости, півчі і діти вишикувалися з трьох боків подвір'я. Священик повагом піднявся східцями і поклав на мереживо золоту дароносицю, що сліпуче засяяла на сонці. Всі схилили коліна. Запала глибока тиша. Лише злегка побрязкували кадильніці, високо злітаючи вгору.

Хвиля блакитного туману сповнила кімнату Фелісіте. З якимсь невимовним захопленням, з надзвичайною насолодою вдихала вона його, потім стулила повіки. Її губи всміхалися, а серце билось дедалі тихше й повільніше, неначе останній відгук луни, неначе виснажене джерело, що стікає останніми краплями. І коли на її устах вже завмирав віддих, їй здалося, що небеса розкрилися і вона бачить там гігантського папугу, який ширяє над нею...

I

Махерузька цитадель височіла на схід од Мертвого моря, на базальтовій скелі, що мала форму конуса. Її оточували чотири глибокі долини: дві обабіч, третя попереду, четверта позаду. Біля її підніжжя купчилися будинки, обнесені кам'яним валом, який то здіймався, то спускався, тягнучись хвилястою місциною; звивиста дорога, висічена в скелі, сполучала фортецю з містом. На фортечних мурах, сто двадцять ліктів заввишки, із численними виступами і бійницями, то тут, то там здіймалися вежі, немовби зубці кам'яної корони, що нависла над прірвою.

Всередині цитаделі стояв палац, прикрашений портиками, з пласкою покрівлею, обведеною поруччям із сикоморового дерева; довкола, над поруччям, стриміли щогли, на які напинали веларіум.

Одного ранку, ще до схід сонця, тетрарх Ірод Антіпа вийшов на покрівлю палацу і, спершись ліктями на поруччя, став дивитися в далечінь.

Уже починали прозирати хребти гір, що лежали просто перед ним, але все їхнє громаддя, аж до самого дна ущелин, і досі повивала темрява. Стелився туман; враз він прорвався — й показалися обриси Мертвого моря. Позаду Махеруза розливалася червоняста заграда. Незабаром вона осіяла прибережні піски, горби, пустелю, а там, далі, й Іудейські гори, їхні сірі покопирсані схили. Посередині чорною смугою простяглось Енґедді; в глибині заокруглився купол Хеврона; Есхол зеленів

своїми гранатовими садами, Сорек — виноградниками, Кармел — полями, засіяними кунжутом, а над Єрусалимом зводилась велетенська кубічна громада Антонієвої вежі. Тетрарх, одвівши од неї очі праворуч, став роздивлятися ерихонські пальми. Він пригадав інші міста своєї Галілеї — Капернаум, Ендор, Назарет і Тіверіаду, куди, можливо, ніколи вже не вернеться. Йордан линув по безплідній рівнині, сліпучо-білій, мов снігове покривало. Озеро скидалося тепер на блакитний камінь, і на його південному узбережжі, з боку Йємену, Антіпа угледів те, що боявся побачити. Там були розкидані брунатні намети; поміж коней походжали люди зі списками в руках, а пригаслі багаття поблискували іскорками над самою землею.

То було військо аравійського царя; з його дочкою Антіпа розлучився, щоб побратися з Іродіадою, дружиною одного зі своїх братів, що жив у Італії і не домагався влади.

Тетрарх чекав на допомогу від римлян, а що Вітеллій, правитель Сирії, усе зволикав, то Антіпу мордував неспокій.

Певно, Агріппа обмовив його перед імператором. Філіпп, третій його брат, володар Ватанеї, потайки озброювався. Іудеї не хотіли далі терпіти поганських звичаїв тетрарха; іншим народам влада його була осоружна. Тим-то він вагався — чи втихомирити аравітян, чи укласти угоду з парфянами. Під приводом своїх іменин він того самого дня запросив на пишний бенкет високих воєначальників, управителів маєтків і найзнатніших людей Галілеї.

Тетрарх окинув гострим поглядом усі шляхи — вони були безлюдні. У нього над головою ширяли орли. Під фортечним муром, притулившись до каміння, спали воїни. В палаці панувала тиша.

Зненацька, ніби вирвавшись із надр землі, до тетрарха долинув далекий голос. Тетрарх пополотнів. Він нахилився, дослухаючись, але голос утих; потім пролунав знову, і, плеснувши кілька разів у долоні, тетрарх гукнув: — Маннеї! Маннеї!

З'явився чоловік, голий до пояса, немов масажист у лазні. Він був дуже високий на зріст, старий і худющий; при боці в нього висів довгий ніж у бронзових піхвах. Волосся, підняте гребенем, ще більше видовжувало обличчя. Якесь дивна сонливість затьмарювала йому очі,

але зуби виблискували, а ноги легко ступали по кам'яних плитах; стан його був гнучкий, як у мавпи, лице — незворушне, як у мумії.

— Де він? — запитав тетрарх.

— Там, де й був! — відповів Маннеї, вказавши великим пальцем позад себе.

— Мені причувся його голос!

І, глибоко зітхнувши, Антіпа став розпитувати про Йоканаана, що його латиняни називали святим Іоанном Хрестителем. Чи з'являлися знову ті двоє людей, які минулого місяця були з ласки допущені до нього у в'язницю? Чи відомо, чого вони приходили?

Маннеї відповів:

— Вони обмінялися з ним таємничими словами, мов розбійники вночі на перехресті доріг. А потім подалися до Верхньої Галілеї, сказавши, що невдовзі принесуть звіділя важливу звістку.

Антіпа опустив голову; відтак обличчя його скривилося від жаху.

— Стережи його! — вигукнув він. — Стережи! І нікого не пускай до нього! Міцно замкни двері! Затули яму! Ніхто не повинен навіть підозрювати, що він живий!

Маннеї не потребував наказів: Йоканаан був іудей, а він ненавидів іудеїв, як і всі самаритяни.

Гаризимський храм самаритян, що за присудом Мойсевим мав бути осереддям Ізраїлю, перестав існувати від часів царя Гіркана, і тому Єрусалимський храм збуджував у їхніх серцях несамовиту лють, обурення проти вічної несправедливості. Якось Маннеї пробрався туди, щоб осквернити вівтар кістками мертвяків. Його спільникам, не таким прудким, як він, постинали голови.

Він побачив той храм у просвіті між двома пагорбами. Під сонячним промінням сяяли його стіни з білого мармуру й золоті листи покрівлі. Храм здавався сяйливою горою, чимось надприродним; усе довкола було пригнічене його величчю й гординею.

Маннеї простягнув руки в бік Сіону і, випроставшись, відхиливши голову назад, затиснувши кулаки, кинув його прокляття; він вірив, що слова мають дійову силу.

Антіпа слухав, нітрохи не обурюючись.

Самаритянин вів далі:

— Іноді він шаленіє, хоче тікати, сподівається на визволення. Часом буває сумирний, наче хвора тварина,

а то, бачу, ходить туди й сюди у темряві і знай повторює: «Дарма! Щоб він звеличився, я повинен змаліти!»

Антипа і Маннеї перезирнулись. Але довгі роздуми вже стомили тетрарха.

Всі ці гори довкола нього, схожі на гребені величезних закам'янілих хвиль, чорні розколини на крутих схилах, неозорість блакитного неба, сліпуче денне світло, глибина проваль — усе це бентежило його; на нього навівала безмежний смуток дика пустеля, де в химерному нагромадженні кам'яних брил ввижались руїни амфітеатрів і палаців. Гарячий вітер, здавалося, приносив разом із запахом сірки випари проклятих міст, похованих у глибинах Мертвого моря, під його важкими водами. Ці знаки предвічного гніву жахали його; він стояв нерухомо, із застиглим поглядом, спершись ліктями на поруччя, стиснувши долонями скроні. Хтось торкнувся до нього. Він озирнувся: перед ним була Іродіада.

Легка пурпурова сймара огортала її, сягаючи сандаль. Іродіада в такому поспіху покинула опочивальню, що не встигла надягти ні намиста, ні серезжок; чорна коса спалада їй на руку, і кінчик її ховався у проміжку між персами. Ніздрі ледь задертого носа трепетали, переможна радість осявала обличчя. Гучним голосом потривоживши тетрарха, вона мовила:

— Цезар любить нас! Агріппу ув'язнено!

— Хто тобі сказав?

— Я це знаю.

І додала:

— Його покарано за те, що побажав Касві стати імператором!

Живучи з їхньої милостині, Агріппа допоминався царського титулу, якого й вони прагнули. Але тепер їм більше нічого боятись!

— Не легко відчиняються Тіверієві в'язниці, та інколи й саме життя там не вельми певне!

Антипа її зрозумів і, хоч вона доводилась Агріппі сестрою, подумки виправдав її жорстокий замір. Такі вбивства були звичайним явищем, фатальною неминучістю для кожного царського дому. В роду Іродовому їм уже давно втратили лік.

Потім вона розповіла тетрархові про всі свої заходи — як підкуповувала клієнтів, одкривала листи, ставила під кожними дверима вивідувачів і як їй вдалося переманити донощика Євтихія.

— Я нічого не шкодувала! Заради тебе я ще й не те зробила! Зреклася власної доньки!

Після розлучення Іродіада залишила дитину в Римі, сподіваючись народити дітей від тетрарха. Вона ніколи про це не говорила. І Антіпа запитував себе: що означає цей приплив ніжності?

Служники швидко напнули веларіум, поприносили й розклали долі великі подушки. Іродіада опустила на одну з них і заплакала, повернувшись спиною до тетрарха. Потім провела долонею по повіках: вона не хоче думати про минуле, вона тепер щаслива! І стала пригадувати їхні розмови там, у атріумі, зустрічі в лазнях, прогулянки по Священній дорозі і вечори у просторих віллах на околицях Рима при дзюрчанні водограїв, під арками з квітів. Вона дивилася йому в очі, як колись, і, ластячись, горнула до його грудей. Але тетрарх відштовхнув її. Кохання, що його вона намагалася одживити, було тепер таке далеке! Воно спричинилося до всіх його нещастя. Уже близько дванадцяти років триває війна. Вона зістарилася тетрарха. Плечі його сутулились під темною тогою з ліловою облямівкою; в борді сріблилася свина; сонячне проміння, просочуючись крізь полотняний веларіум, осявало його нахмурене чоло. В Іродіади на лобі також пролягли зморшки, і тепер обоє злісно розглядали одне одного.

Гірські дороги почали залюднюватись. Пастухи поганяли стрекалом волів, хлопчаків тягнули за собою ослів, погоничі вели в'ючаків. Ті, що сходили з гір по той бік Махеруза, зникали за палацом; інші підіймалися крутими схилами і, діставшись до міста, складали свою ношу на підвір'ях. То були постачальники тетрарха і слуги, яких послали вперед гості, запрошені на бенкет.

Аж тут на протилежному кінці тераси, ліворуч, з'явився есей — у білому одінні, босий, із спокійним обличчям. Маннеї кинувся до нього, піднявши тесака.

— Убий його! — крикнула Іродіада.

— Стривай! — мовив тетрарх.

Маннеї зупинився; есей також.

Потім вони почали розходитись, задкуючи до різних сходів і не спускаючи один одного з ока.

— Я знаю його! — сказала Іродіада. — Його звуть Фануїл! Він намагається побачитись з Йоканааном, якому ти так нерозважливо зберігаєш життя!

Антипа заперечив, що Йоканаан може прислужитися їм. Його нападки на Єрусалим повертають на їхній бік решту іудеїв.

— Ні! — вигукнула Іродіада. — Іудеї підкоряються всім своїм владарям. Вони не здатні створити батьківщину! А того, хто підбурює народ, плакаючи в ньому надії, що не вмирають із часів Неемії, треба знищити. Це наймудріше.

Але тетрарх вважав, що квапитись не слід. Йоканаан — небезпечний? Вигадки! Він силувано засміявся.

— Мовчи! — крикнула Іродіада.

І знов розповіла про те приниження, якого вона зазнала, поїхавши одного дня в Галаад збирати бальзам.

— На березі річки вдягалися якісь голі люди. Тут же, на пагорку, стояв чоловік і промовляв до них. Його стегна були оперезані верблюжою шкурою, голова скидалася на лев'ячу. Побачивши мене, він почав вивергати всі прокляття пророків. Очі його палали, він ричав і здіймав руки до неба, немов накликаючи грім небесний. Втекти не було змоги: моя колісниця по маточини загрузла в піску, і я поволі відступала, прикриваючись плащем і ціпеніючи від лайок, що зливою ринули на мене.

Йоканаан не давав їй жити. Коли його схопили й зв'язали мотуззям, воїни дістали наказ заколоти його, якщо він чинитиме опір; та він скорився. В темницю до нього напустили гадюк — вони виздыхали.

Іродіаду доводили до розпачу всі її марні підступи. Чому він нападає на неї? Що спонукає його до цього? Його слова, звернені до народу, ширились по всій країні, передавалися з уст в уста; Іродіада чула їх повсюди, вони наповняли повітря. Вона не злякалася б цілого війська, але ця сила, страшніша за мечі, сила, що лишалась нездоланною, невимовно гнітила її. Іродіада металась туди й сюди, бліда від гніву, неспроможна вилити словами того, що її душило.

Непокоїло її і те, що тетрарх, піддавшись загальній думці, міг розлучитися з нею. Тоді всьому кінець! З дитячих літ мріяла вона про могутнє царство. Лише заради здійснення цієї мрії покинула вона першого чоловіка і поєдналася з Антипою, а тепер їй здавалося, що він одурив її.

— Добру ж опору я знайшла, ввійшовши в твою родину!

— Моя родина не гірша від твоєї! — спокійно відказав тетрарх.

Кров прашурів — первосвящеників і царів — закипіла в жилах Іродіади.

— Твій дід підмітав храм в Аскалоні! А інші твої родичі були пастухи, розбійники, провідники караванів — нікчемний набрид, що платив данину іудеям від часів царя Давида! Мої предки завжди побивали твоїх! Перший із Маккавеїв вигнав вас із Хеврона, Гіркан змусив робити обрізання!

І, сповнена почуття зневаги, зневаги патриціанки до плебея, роду Якова до нащадків Едома, вона дорікала йому, що він покійно терпить образи, що поблажливий до зрадників-фарисеїв, боїться народу, який ненавидить його.

— Ти такий самий, як і вони, признайся! Певне, шкодуєш за тією дівкою-аравітянкою, що танцює навколо каміння! Ну що ж, вертайся до неї! Іди і живи з нею в її полотняному наметі! Жери її хліб, спечений в попелі, глитай кисле молоко від її овець! Цілуй її сині щоки! А мене забудь!

Але тетрарх уже не слухав її. Він дивився на пласку покрівлю сусіднього дому. Там стояла молода дівчина. Стара служниця тримала над нею парасольку з очеретяною ручкою, довгою, як рибальська вудка. Посеред килима стояв відкритий дорожній кіш, із якого впереміш звисали пояси, покривала, золоті підвіски. Час од часу дівчина схилялася над кошем, брала якусь річ і струшувала її. Вона була вбрана, як римлянка, — в легеньку туніку і в пеплум із смарагдовими застібками; блакитні стрічки оповивали їй коси, мабуть, дуже важкі, бо дівчина раз у раз торкалася їх рукою. Тінь парасольки коливалась над дівчиною, іноді закриваючи її до пояса. Два чи три рази перед Антіпою відкрилась ніжна шия, краєчок ока, кутик маленьких уст, а стан її він бачив увесь, від стегон, до потилиці, коли вона згиналася і випростувалась — легко і пружно. Він чатував на цей порух, важко дихаючи, і в очах його спалахували вогники. Іродіада стежила за ним.

— Хто це? — запитав Антіпа.

Вона сказала, що не знає і, раптом заспокоївшись, пішла.

Під портиком на тетрарха чекали галілейці: головний писар, головний наглядач пасовищ, управитель соле-

варень та єврей з Вавілона, начальник його кінноти. Всі привітали його одностайним вигуком. Потім він ступив до внутрішніх покоїв.

Із-за повороту одного з переходів вигулькнув Фануїл.

— Ти знову тут? І, звісно, прийшов побачитися з Йоканааном?

— І з тобою також! Я приніс тобі важливу звістку.

І вже не відстаючи від Антіпи, він увійшов разом із ним до темного покою.

Світло, що падало крізь заграбований отвір, розсіювалося вздовж карниза. Стіни були пофарбовані темно-червоною, майже чорною барвою. В глибині стояло ебенове ложе з пасами із волячої шкіри. Над ложем, як сонце, сяяв золотий щит.

Антіпа перейшов покій і опустився на ложе. Фануїл став перед ним і, піднявши руку, натхненно мовив:

— Час од часу всевишній посилає на землю одне зі своїх чад. Йоканаан — його чадо. Якщо ти його утискатимеш, тебе спостигне кара.

— Це він переслідує мене! — вигукував Антіпа. — Він зажадав від мене неможливого! І відтоді мене ганьбить! Спершу я був лагідний до нього. А він навіть послав із Махеруза людей, щоб сіяли смуту в моїх провінціях. Горе йому! Він нападає не мене, і я захищаюсь.

— Йоканаан запальний у гніві, — мовив Фануїл. — Та все одно його треба звільнити.

— Лютих звірів не випускають на волю! — заперечив тетрарх.

— Не тривожся! — відказав есей. — Він подасться до аравітян, до галлів, до скіфів. Діянням його судилося сягнути краю землі!

Антіпа, здавалось, поринув у якесь видіння.

— Влада його могутня! Проти власної волі я його люблю!

— То звільни його!

Тетрарх покрутив головою. Він боявся Іродіади, Маннеї, того, що могло статися.

Фануїл спробував переконати Антіпу. Запорукою слушності його доводів була покора есеїв царям. В народі шанували цих убогих людей у лляній одежі, які читали майбутнє по зорях і не страшилися ні мук, ані смерті.

Антіпі пригадалося слово, щойно сказане Фануїлом.

— Яку важливу звістку ти хотів мені повідомити?

Несподівано вбіг негр. Шкіра його побілела від дорожньої куряви. Він хрипів і тільки й спромігся вимовити:

— Вітеллій!

— Що! Він уже близько?

— Я бачив його. Годин за три він буде тут!

Завіси в переходах колихнулися, немов од вітру. Палац умить наповнився гамором, тупотом ніг; чути було, як з гуркотом пересувають меблі, бряжчать срібним посудом. Вгорі, на вежах, загули букцини, скликаючи звідусіль рабів.

II

Фортечні вали були вкриті юрбами людей, коли на подвір'я палацу вступив Вітеллій, спираючись на руку свого товмача. Він був у консульській тозі з пурпуровою облямівкою і в чобітках. За ним несли великі ноші, оббиті червоною тканиною, оздоблені дзеркалами й пучками пір'я. Його супроводили ліктори.

Ліктори встромили біля входу дванадцять фасцій — прутів, перев'язаних ременем, із сокирою усередині. І натовп затрепетав перед величчю римського народу. Ноші, що їх несли вісім рабів, зупинилися. Звідти виліз червятий юнак із вуграстим обличчям; його пальці були внизані перловими перснями. Юнакові подали келих, наповнений вином із прянощами. Він випив і звелів подати ще.

Тетрарх упав на коліна перед проконсулом, мовляв, він тяжко засмучений тим, що не був попереджений заздалегідь про його милостиве прибуття. А то він наказав би приготувати на його шляху все, чого потребують Вітеллії. Адже вони походять від богині Вітеллії. Дорога, що веде з Янікула до моря, досі зветься їхнім ім'ям. В їхньому роду було безліч квестур і консульств. Що ж до самого Луція, його нинішнього гостя, то всі складають йому дяку за перемогу над клітами і за те, що він — батько цього юного Авла, який немовби вертається в свої володіння, бо Схід — це батьківщина богів! Усі ті гіперболи тетрарх висловив латиною. Вітеллій холодно вислухав їх.

Він одповів, що Ірод Великий один може прославити цілий народ. Афіняни довірили йому керування олімпійськими іграми. Він спорудив храми на честь Августа, був терплячий, розважливий, хоробрий і завжди відданий цезарям.

Між колонами з бронзовими капітелями з'явилася Іродіада. Вона ступала велично, немов імператриця, оточена жінками та євнухами, що несли позолочені тарелі, на яких курилися пахощі.

Проконсул ступив три кроки їй навстріч. Злегка схиливши голову на знак вітання, Іродіада мовила:

— Яке щастя, що Агріппа, ворог Тіверія, вже не зможе чинити йому лиха!

Вітеллій нічого про це не знав; Іродіада видалась йому небезпечною; а що Антіпа присягався, що зробить усе для імператора, то Вітеллій сказав:

— Хоч би й на шкоду іншим?

Одного разу Вітеллій домігся від парфянського царя заложників; проте імператор так і не дізнався про його послугу, бо Антіпа, що брав участь у переговорах, запобігаючи ласки, перший послав про це звістку. Саме тому Вітеллій ненавидів тетрарха і зволікав з обіцяною допомогою.

Тетрарх щось пробелькотів, та Авл сказав, сміючись:

— Не бійся! Я беру тебе під свою опіку.

Проконсул удав, ніби не чує цих слів. Батькове щастя залежало від синові ганьби; його син, ця квітка, зрощена на бруді Капреї, приносив йому такі величезні вигоди, що він у всьому догоджав синові, хоч і остерігався його, бо квітка була отруйна.

Біля брами зчинився гамір. Одного за одним великих мулів, на яких сиділи люди в священницьких одіннях. То були садукеї та фарисеї. І тих, і тих поривали до Махеруза честолюбні наміри; але садукеї домагалися права приносити жертви, а фарисеї хотіли зберегти його за собою. Обличчя в них були похмурі, особливо у фарисеїв — ворогів Рима і тетрарха. Поли хламид заважали їм рухатися серед густого натовпу; на їхніх головах хиталися тіари, підв'язані пергаментними стрічками із намальованими на них священними письменами.

Майже в той самий час прибули воїни передового римського загону. Оберігаючи свої щити від куряви, вони повкладали їх у чохла. Слідом за ними прибув Маркелл, намісник проконсула, у супроводі митарів, що несли під пахвою дерев'яні дощечки.

Антіпа назвав проконсулові імена своїх прибічників — Толмаї, Кантера, Сехона, Аммонія з Александрії, який закуповував для нього смолу, Наамана — начальника його легкої піхоти, Ясіма-Вавілонянина.

Вітеллій ще раніше звернув увагу на Маннеї.

— А це хто?

Рухом руки тетрарх дав зрозуміти, що то кат. Далі представив Вітеллію садукеїв.

Йонатан, низенький, меткий чоловічок, який говорив по-грецькому, почав благувати проконсула, щоб той ушанував своїми відвідинами Єрусалим. Вітеллій одповів, що, можливо, побуває там.

Слеазар, бородатий, із гачкуватим носом, зажадав од імені фарисеїв, щоб їм віддали одіння первосвященника, яке цивільна влада зберігала в Антонієвій вежі.

Потім галілейці подали донос на Понтія Пілата. Skorиставшись із того, що якийсь божевільний шукав у печері поблизу Самарії золоті чаші царя Давида, він наказав перебити тамтешніх жителів. Усі говорили разом, Маннеї — найголосніше. Вітеллій пообіцяв, що винних покарають.

Перед одним з портиків, де воїни повісили свої щити, почулися гнівні вигуки: на щитах, вийнятих із чохлаів, було видно зображення Цезаря, і іудеї побачили в цьому ідолопоклонство. Антіпа почав їх умовляти, а Вітеллій, що сидів під колонадою у високому кріслі, дивувався, чого вони шаленіють. Слушно вчинив Тіверій, виславши чотиреста іудеїв у Сардинію. Але тут, у себе вдома, сила в їхніх руках. І він наказав познімати щити.

Тоді іудеї оточили проконсула; той домагався справедливості, той — привілеїв, той — просто милостині. Люди тиснулися, роздирали на собі одяжу; раби, відганяючи їх, лупцювали киями направо й наліво. Ті, що опинялися біля брами, виходили на дорогу, інші підіймалися нею, відтісняючи їх назад. Зіткнулись два людські потоки, і все це стовпище вирувало, стиснуте фортечними мурами.

Вітеллій запитав, чому тут зійшлося стільки люду. Антіпа пояснив, що сьогодні він святкує свої іменини, і показав на служників. Висунувшись із бійниць, вони витягували вгору мотузками великі коші з м'ясом, фруктами, овочами. Були тут антилопи, лелеки, великі голубуваті рибини, виноград, кавуни, піраміди гранатів. Авл не витримав і кинувся до кухонь, гнаний ненажерливістю, що згодом дивувала цілий світ.

Минаючи погріб, він побачив казани, що скидалися на панцери. Вітеллій підійшов поглянути на них і зажадав, щоб відчинили фортечні підвали.

Вони були висічені в скелі; їхнє високе склепіння підперте стовпами. В першому лежала стара зброя. В другому повнісінько списів, вістря яких стирчали із пучків пір'я. Третій, здавалося, весь завішаний матами, стільки там понаставлено було сторчма тонких стріл. Криві шаблі вкривали стіни четвертого. Посеред п'ятого, мов ті легіони червоних змій, вишикувалися в ряди гребенясті шоломи. В шостому були самі сагайдаки, у сьомому — лише кнеміди, у восьмому — налокітники, в інших — вила, гаки, драбини, мотуззя, навіть дишлі катапульт і дзвоники для верблюжих нагрудників. А що гора при підшві ширшала, вся продірявлена всередині, наче щільник, то підвали, що містилися нижче, були ще численніші.

Вітеллій, його товмач Фінеес і Сізенна, старший над митарями, оглядали підземелля при світлі смолоскипів, що їх несли три євнухи.

В сутінках вони розгледіли огидні знаряддя, вигадані варварами: цвяховані палиці, отруєні дротики, кліщі, схожі на крокодилячі щелепи; тетрарх мав у Махерузі такі запаси військового спорядження, що його вистачило б на сорок тисяч вояків.

Він зібрав стільки зброї, передбачаючи спілку своїх ворогів. Однак проконсул міг подумати чи навіть сказати, що тетрарх готується до війни з римлянами. Тож Антіпа намагався виправдатись. Не вся ця зброя належить йому; більшість призначено для захисту від розбійників; та ще доводиться воювати з аравітянами. До того ж вона дісталася йому в спадок від батька.

Замість того щоб іти за проконсулом, тетрарх раз у раз забігав наперед. Раптом він відступив до стіни і, розставивши лікті, затулив її своєю тогою; однак над головою в нього виднілася верхня частина дверей. Вітеллій помітив їх і захотів дізнатись, що за ними.

Тільки Вавілонянин умів їх відчиняти.

— Покликати Вавілонянина!

Зачекали, поки той прийде.

Батько його прибув з берегів Євфрату з п'ятьма сотнями вершників. Він запропонував Іроду Великому захищати його східні кордони. Після поділу царства Ясім залишився у Філіппа і тепер служив Антіпі.

Він з'явився з луком на плечі й з батоном у руці. Його криві ноги були туго пообмотувані строкатою тасьмою. Дужі руки виступали з туніки без рукавів; хутряна

шапка затінювала обличчя і закучерявлену кільцями бороду.

Спочатку він удав, що не розуміє товмача. Але Вітеллій кинув погляд на Антіпу, і той повторив його наказ. Тоді Ясім приклав до дверей обидві руки, і вони ковзнули в стіну.

Із п'ятьми війнуло струменем теплого повітря. Крученим проходом вони зійшли донизу й опинилися біля входу в печеру, просторішу за всі інші підземелля.

В глибині з'яв дугастий отвір над краєм урвища, яке захищало фортецю з того боку. Дика жимолость п'ялася по склепінню, звішуючи в ясному світлі свої квітучі віти. По землі дзюркотів тоненький струмок джерельної води.

Тут стояли білі коні, десь близько сотні; вони хрумтіли ячмінь, насипаний на дошку, підняту врівень з їхніми мордами. Гриви були пофарбовані в синій колір, копита обмотані шматинами, гриви поміж вух підстрижені на манір перук. Проконсул остовпів із подиву.

То були чудові тварини, гнучкі, мов змії, легкі, як птахи. Вони летіли зі швидкістю пущеної стріли, збивали з ніг ворога і кусали йому живіт, миттю пробиралися через купи каміння, перестрибували через провалля і цілий день без упину мчали по рівнинах. На перше слово вони зупинялися, наче вкопані.

Тільки-но Ясім увійшов до печери, коні побігли до нього, мов ті вівці до свого чабана, і, витягуючи шиї, тривожно дивилися на нього невинними очима. За звичаєм, він крикнув хрипким, гортанним голосом, і від цього поклику вони радісно загарцювали, позводились на диби: їх вабили широкі простори, невтримний біг.

Боячись, щоб Вітеллій не відібрав коней, Антіпа заховав їх у цьому місці, де тварини перебували під час облоги.

— Погана в тебе стайня! — мовив проконсул. — Ти ризикуєш погубити коней. Сізенно! Занеси їх до списку!

Митар витягнув із-за пояса дощечку, порахував коней і записав.

Збирачі податків підкуповували правителів, грабували провінції. Оцей Сізенна, зі своєю лисячою мордочкою й маленькими очіцями, що кліпали безперестанку, завжди все винюхував і вивідував.

Нарешті всі повернулися у двір.

На кам'яних плитах подекуди видніли бронзові диски, що прикривали водозбори. Сізенна звернув увагу на

один із них — він був ширший і не так лунко дзвенів під ногою. Обстукавши всі диски, Сізенна раптом затупотів ногами й закричав на все горло:

— Знайшов! Знайшов! Ось де заховано Іродові скарби!

Ті скарби не давали спокою римлянам.

Тетрарх запрягся, що тут нема ніяких скарбів.

— А що ж там таке?

— Нічого! Так... одна людина... в'язень.

— Покажи його! — звелів Вітеллій.

Тетрарх і не ворухнувся: іудеї могли дізнатись про його таємницю. Видиме небажання тетрарха підняти накривку роздратувало Вітеллія.

— Виламати! — крикнув він лікторам.

Маннеї здогадався про їхній намір. Але, побачивши сокиру, подумав, що Йоканаанові хочуть зітнути голову. Тільки-но ліктор замахнувся сокирою, він зупинив його, просунув між бронзовим диском і каменем щось на зразок гачка і, напруживши довгі худі руки, повільно підважив диск; той відвалився. Всіх здивувала сила старого. Під кружалом з дерев'яною обшивкою показалася ляда, така сама завбільшки. Маннеї вдарив кулаком — і ляда розпалась на дві половини. Відкрилася глибока темна яма, куди спускалася драбина; і люди, що посхилялись над ямою, побачили на самому дні щось дивне і страхітливе.

Долі лежав якийсь чоловік; його довге волосся переплуталося з шерстю шкури, що вкривала його спину. Він підвівся, торкнувшись чолом навислих ґрат, вмурованих у стіни ями. Час од часу він зникав у глибині свого лігва.

Сонце вигравало на гостроверхих тіарах, на руків'ях мечів, розпікало кам'яні плити; злітаючи з карнизів, над подвір'ям кружляли голуби — о цій порі Маннеї звичайно годував їх зерном. Але зараз він сидів навпочіпки перед тетрархом, який стояв біля Вітеллія. Галілейці, священики, воїни стояли позаду, утворивши півколо. Всі мовчали, охоплені якимсь тривожним передчуттям.

Спочатку до них долинуло глибоке замогильне зітхання.

Іродіада почула його з протилежного кінця палацу. Мов зачарована, пройшла вона крізь натовп і слухала, зігнувши стан, поклавши руку на плече Маннеї.

Пролунав голос:

— Горе вам, фарисеї і садукееї, роде зміїний, бурдюки надуті, кімвали пустодзвонні!

Усі впізнали Йоканаана. Ім'я його переходило з уст в уста. Збігалися ще люди.

— Горе тобі, народе! Горе вам, зрадники іудейські, п'яниці єфраїмські, горе вам, жителі ситих долин, що хитаєтесь, одурманені вином! Хай щезнуть вони, як висохла вода, як зогнилий черв, як недоносок жінки, що йому ніколи не побачити сонця!.. О Моаве, ти, наче горобець, ховатимешся в гіллі кипарисів, немов тушканчик, затаїшся в печерах. І, як горіхова лушпина, потрощається брами фортець, і поваляться мури, і запалають міста. І не здригнеться грізна правиця всевишнього. І твоєю власною кров'ю зачервонить він твої тіла, наче вовну в кадобі фарбаря. Як нова борона, розтерзає твою плоть і порозкидає по горах шматки твого трупа!

Про якого завойовника говорив він? Чи не про Вітелія? Лише римляни здатні на таке спустошення.

Знявся жалісний лемент:

— Годі! Годі! Хай він замовкне!

Та Йоканаан провадив іще голосніше:

— І малі діти повзатимуть біля трупів матерів своїх по теплих згарищах. І вночі, озброївшись мечем, люди підуть здобувати серед руїни шматок хліба. І на міських стогнах, де вечорами гомоніли діди, шакали вириватимуть один в одного кістки мертвяків. І дочки твої, ковтаючи сльози, гратимуть на кіфарах, щоб потішати чужинців на бенкеті, а найхоробріші сини твої зігнуть спину під непосильним тягарем!

Народ знову бачив перед собою дні вигнання, всі напасті минулих часів. То були слова давніх пророків. Йоканаан посилав їх одне за одним, наче важкі удари.

Та ось голос його став тихий, милозвучний, співучий. Він провіщав визволення: засяють небеса, немовлятко протягне руку до драконової печери, золотий посуд замінить глиняний, пустеля розквітне, як пишна троянда.

— Те, що тепер коштує шістдесят кікарів, стане дешевше за обол. Із скель битимуть молочні джерела, в чавильнях винограду відпочиватиме ситий люд! Коли ж прийдеш ти, той, кого я чекаю? Всі народи вже тепер схиляють коліна, і царству твоєму не буде кінця, сину Давидів!

Тетрарх відсахнувся; існування Давидового сина ображало його, немов загроза.

Йоканаан став ганьбити Антіну за його владарювання. «Нема іншого володаря, над предвічного!» Він ганив його сади, його статуї, меблі із слонової кості, картав його, як безбожного Ахава!

Антіпа розірвав на грудях шнурок з печаткою і жбурнув її в яму, наказуючи Йоканаанові замовкнути.

Та голос відповів:

— Я ревітиму, як ведмідь, кричатиму, як дикий осел, наче жінка в пологових муках! Бог уже покарав тебе за твоє кровозмішення — ти безплідний, як мул!

Натовпом прокотився смішок, немов плюскіт хвилі.

Вітеллій вперто стояв на місці. Товмач незворушним голосом переповідав мовою римлян усі ті образи, які гнівно вигукував Йоканаан. Тетрарх і Іродіада змушені були вислуховувати їх двічі. Він задихався, а вона, розтуливши від подиву рота, дивилася на дно ями.

Страшна людина закинула назад голову і, схопившись за ґрати, притиснулася до них волосатим обличчям, схожим на густий чагарник, у якому виблискували дві жарини.

— А, це ти, Єзавель! Скрипом сандалів своїх ти поломила його серце. Ти іржала від похоті, немов кобилиця. Ти поставила ложе своє на вершині гори і там приносила жертви!.. Господь зірве з тебе твої серги, твої пурпурові шати і лляні покривала, зап'ястя з рук твоїх, обручки з твоїх ніг і ті золоті серпи, що тремтять на чолі твоєму. Відбере в тебе твої срібні свічада, і віяла із страусового пір'я, і ті перламутрові високі черевички, в яких ти здаєшся вищою, і гордість твою — діаманти, пахощі твого волосся, фарбу нігтів, усі хитромудрощі зваби твоєї! І забракне каміння, щоб каменувати тебе, перелюбнице!

Іродіада озирнулася довкола, ніби шукала захисту. Фарисеї лицемірно опускали очі. Садукеї відвертали голови, боячись образити проконсула. Антіпа скидався на мерця.

А голос дужчав, наростав, гримів, неначе перекоти грому, і, відбиваючись луною в горах, падав на Махеруз лавиною звуків.

— Плазуй в пилюці, дщери Вавілонова! Мели борошно! Скинь свого пояса, зніми сандалі, підійми поділ свій, переходь убрід річки! Відкриється сором твій, і ганьбу твою побачать усі люди! І скреготатимеш ти зубами від ридань! Предвічному гидкий сморід твоїх злочинів! Проклята! Проклята! Здихай, як псиця!

Ляда зачинилася, накривка впала. Маннеї ладен був задушити Йоканаана.

Іродіада зникла. Фарисеї обурились. Антіпа, стоячи посеред них, виправдувався.

— Звісно,— зауважив Єлезар,— годиться взяти за себе дружину померлого брата, але ж Іродіада не була вдовою і до того ж мала дитину; он у чому вся мерзенність.

— Ні! Це хибна думка! — заперечив садукей Йонатан.— Закон осуджує такі шлюби, але не забороняє їх рішуче.

— Хоч би там що, всі ви несправедливі до мене,— казав Антіпа.— Хіба ж Авессалом не поєднався з дружинами свого батька, Іуда зі своєю невісткою, Аммон із рідною сестрою, а Лот із дочками своїми?

Тут саме надійшов Авл, який уже встиг виспатися. Дізнавшись, про що йдеться, він підтримав тетрарха. Чи варто турбуватися через такі дурниці! І він довго реготав над докорами священиків і люттю Йоканаана.

Вже вийшовши на ганок, Іродіада обернулась до нього.

— Помиляєшся, мій пане! Він наказує народові не сплачувати податків.

— Це правда? — відразу ж перепитав митар.

Усі потвердили. Тетрарх підсилив їхні слова доказами.

Вітеллієві спало на думку, що ув'язнений може втекти; а що поведінка Антіпи видалася йому непевною, він звелів поставити варту біля брами, уздовж фортечних мурів та у дворі.

Потім він рушив до призначених йому покоїв. За ним пішли виборні від священиків.

Не згадуючи про жертвування, кожен висловлював свої скарги. Всі вони остогидли Вітеллію, і він їх спровадив.

Йонатан, виходячи від проконсула, в одній із бійниць побачив Антіпу, що розмовляв з довговолосим чоловіком у білій одежі, з есеєм. І Йонатан пошкодував, що вступився за тетрарха.

Одне міркування втішало Антіпу: Йоканаан більше від нього не залежав; його пильнуватимуть римляни. Яке полегшення! В цей час повз варту проходив Фануїл. Антіпа гукнув його і, показуючи на римських воїнів, мовив:

— Вони сильніші! Я не можу його звільнити! То не моя вина!

Двір спорожнів. Раби відпочивали. На тлі неба, де пламеніла заграва, найменші прямовисні предмети вирізнялися чорними обрисами. Антіпа розгледів по той бік Мертвого моря соляні копальні; наметів більше не було видно. Певно, аравітяни вже знялися. Сходив місяць, і серце тетрарха огортав спокій.

Фануїл, пригнічений, опустил голову на груди. Нарешті він відкрив те, що повинен був висловити.

З самого початку місяця він щосвітанку вивчав небо, коли сузір'я Персея в zenіті. Агала ледве показувалася, Алгол потьмянів, Міра-Цеті зникла. Все віщувало, що цієї ж таки ночі в Махерузі загине визначна людина.

Але хто? У Вітеллія надійна охорона. Йоканаана не збираються страчувати. «Отже, це я», — подумав тетрарх.

Чи не вернуться аравітяни? А може, проконсул дізнається про його зв'язки з парфянами! Священиків супроводжували ерусалимські таємні вбивці; вони ховали під одягом кинджали. І тетрарх не сумнівався в знаннях і мудрості Фануїла.

Йому спало на думку вдатися до Іродіади. Звичайно, він її ненавидів. Однак вона додасть йому мужності. До того ж іще не порвалися всі ті чарівні нитки, якими вона його колись прив'язала до себе.

Коли він увійшов до її опочивальні, в порфіровій посудині курився цинамон; скрізь були розкидані пуделка з пудрою, запашними мазями, невагомі, наче хмари, тканини, легше від пір'я мереживо.

Антіпа не сказав ні про віщування Фануїла, ні про свій страх перед євреями та аравітянами; вона звинуватила б його у боягузтві. Він згадав лише про римлян. Вітеллій не звірив йому жодного військового плану. Він підозрював, що Вітеллій — приятель Кая, до якого вчащає Агріппа; мабуть, його самого запроторять у вигнання, а може, й заріжуть.

Іродіада з якоюсь зневажливою поблажливістю намагалася його заспокоїти. Врешті вийняла із скриньки химерну медаль, на якій була зображена в профіль голова Тіверія. Цього вистачало, щоб ліктори поблідли і всі звинувачення відпали.

Розчулений, вдячний Антіпа спитав, звідки в неї ця медаль.

— Мені її подарували, — відповіла вона.

Навпроти, біля дверей, з-під заслони простяглася гола рука, принадна юна рука, немовби вирізьблена Поліклетом із слонової кості. Трохи непевно, але зграбно рухаючись у повітрі, рука пробувала схопити туніку, залишену на ослінчику під стіною.

Стара служниця, відхиливши заслону, тихенько подала туніку за двері.

Якийсь неясний спомин промайнув у голові тетрарха.

— Це твоя рабиня?

— А тобі що до того? — відповіла Іродіада.

III

Гості заповнювали бенкетну залу.

У ній було, як у храмі, три нефи, що їх відокремлювали один від одного колони із алгумінового дерева з бронзовими капітелями, вкритими рельєфним орнаментом. Дві гратчасті галереї опиралися на ці колони, а третя, із золотої філіграні, вигиналася півколом у глибині, якраз навпроти величезної арки над дверима в другому кінці зали.

Запалені світильники на столах, що тягнулися вздовж усієї зали, скидалися на вогненні кущі між розмальованих глиняних чаш, мідяних тарелів, кубів снігу, кучугур винограду. Ці червоні плями поступово зникали, губилися під високим склепінням, і яскраві цятки виблискували, наче нічні зорі крізь гілля дерев. У широкий отвір дверей виднілися смолоскипи на покрівлях будинків. Антіпа пригощав своїх друзів, свій народ і всіх, хто завітав на свято.

Раби у повстяних сандалях, немов гончаки, бігали між столами, розносячи таці.

На помості із сикоморових дощок, під золоченими хорами, стояв проконсулів стіл. Його оточували вавілонські килими, утворюючи немовби шатро.

Троє лож із слонової кості, одне посередині, а два обабіч, призначалися для Вітеллія, його сина й Антіпи. Проконсул напівлежав ліворуч, біля дверей, Авл — праворуч, тетрарх — посередині.

На ньому був важкий чорний плащ, під барвистим розшиттям якого не видно було й тканини; щоки нарум'янені, борода розчесана віялом; діадема з коштовного каміння стягувала волосся, посипане пудрою лазурового кольору. Вітеллій, як завжди, мав на собі

пурпурову перев'язь, перекинуту через плече на тогу з лляного полотна. Авл наказав зав'язати собі на спині рукави шовкової ризи бузкового кольору, вигаптуваної сріблом. Його завиті кучері спадали кількома рядами, а на білих, по-жіночому повних грудях, ряхтіло сапфірне намисто. Біля нього, на маті, підібгавши під себе ноги, сиділо напрочуд гарне дитя, яке весь час усміхалося. Авл побачив хлопчика на кухні і не міг уже обійтися без нього; неспроможний запам'ятати халдейське ім'я, він називав його просто Азіатом. Час од часу Авл простягався на своїм ложі, тоді голі ноги його стриміли над усім зборищем.

З того ж боку були священники і воєначальники Антіпи, жителі Єрусалима, знать грецьких міст. А поряд із проконсулом, нижче від нього, — Маркелл із митарями, тетрархові друзі, важні особи з Кани, Птолемаїди, Єрихона; далі, вже впереміж, горці з Лівану і старі воїни Ірода: дванадцять фракійців, галл, два германці, мисливці на газелей, ідумейські пастухи, султан з Пальміри, езіонгаберські моряки. Перед кожним лежав плескачик із м'якуша, щоб витирати пальці; і руки простягались, як шиї грифів, по маслини, фісташки, мигдаль. Всі гості, увінчані квітами, сяяли радістю.

Фарисеї відмовилися надіти вінки, вважаючи цей римський звичай за непристойний. Вони здригнулися, коли їх покропили сумішшю галбану й ладану, що призначалася лише для священних обрядів у Храмі.

Авл натерся нею під пахвами, і Антіпа пообіцяв прислати йому цілий вантаж цієї суміші й ще три коші того природного бальзаму, задля якого Клеопатра так прагнула здобути Палестину.

Один із щойно прибулих начальників тіверіадського гарнізону став позад Антіпи, щоб повідомити йому надзвичайні новини. Але увага тетрарха була зосереджена на проконсулі і на тому, що говорилося за сусідніми столами.

Там точилася розмова про Йоканаана і подібних до нього людей. Казали, що Симон з Гіттоя очищає гріхи вогнем. А якийсь Ісус...

— Оцей найгірший з усіх! — вигукнув Єлезар. — Лукавий штукар!

За спиною тетрарха встав чоловік, блідий, як облямівка його хламиди. Він зійшов з помосту і, звертаючись до фарисеїв, крикнув:

— Брехня! Ісус творить чудеса!

Антипа захотів це побачити.

— Тобі треба було його привести! Розкажи про нього.

Тоді чоловік на ймення Яків розповів, що в нього захворіла дочка, і він пішов до Капернаума благати вчителя, щоб той її зцілив. Учитель відповів йому: «Вертайся додому, твоя дочка видужала». І він зустрів її на порозі; вона покинула ложе своє, коли гномон у палаці показував третю годину,— саме о тій порі він підступив до Ісуса.

Звичайно, заперечили фарисеї, є різні способи лікування, всякі чудодійні трави. Навіть тут, в Махерузі, кілька разів знаходили корінь баарас, від якого людина стає невразливою; але вилікувати, не побачивши і не торкнувшись хворого,— річ неможлива. Хіба що Ісус удається до злих духів.

І приятелі Антипи, галілейська знать, повторювали, хитаючи головами:

— Безперечно, то злі духи!

Яків, стоячи між їхнім столом і столом священників, мовчав з гордовитою лагідністю. А вони змушували його говорити:

— Дай доказ його могутності!

Він схилився і стиха, повільно, ніби боявся самого себе, мовив:

— Хіба ж ви не знаєте, що це месія?

Усі священники презирнулися, а Вітеллій зажадав, щоб йому пояснили це слово. Товмач хвилину помовчав, перш ніж одповісти.

Євреї так називають визволителя, який принесе їм усі блага і панування над рештою народів. Дехто навіть вважає, що треба очікувати двох месій. Першого здолають Гог і Магог — демони півночі, зате другий знищить князя зла. І ось уже декілька століть, як вони щохвилини чекають на нього.

Священики порадилися, і слова попросив Єлезар.

— Насамперед, месія буде Давидовим сином, а не якогось там теслі. Він утвердить закон, а той назаретянин закон гудить. Але найголовніший доказ — те, що напередодні появи месії має прийти Ілія.

— Але ж Ілія вже прийшов! — заперечив Яків.

— Ілія! Ілія! — підхопив натовп в усіх кінцях зали.

Усі подумки уявили собі старця, а над ним зграю гайвороння, небесний вогонь, що спопеляє, вітвар,

жерців-ідолопоклонників, скинутих у бурхливий потік; а жінки на хорах згадували сарептську вдову.

Яків знов і знов повторював, що знає його. Він його бачив! І народ теж бачив!

— Як його звать?

Тоді він крикнув з усієї сили:

— Йоканаан!

Антипа впав навznak, ніби вражений просто в серце. Садукеї метнулися до Якова. Єлеазар просторікував далі, намагаючись привернути до себе увагу.

Коли запанувала тиша, він накинув свого плаща і, немов суддя, почав допитувати:

— Але якщо пророк помер...

Обурений гомін урвав його слова. Вважали, що Ілія тільки зник.

Єлеазар grimнув на натовп і допитував далі:

— Ти гадаєш, що він воскрес?

— А чому б ні? — сказав Яків.

Садукеї знизували плечима, а Йонатан, витріщуючи очиці, силкувався сміятися, наче блазень. Що, мовляв, може бути безглуздіше, ніж домагатися для тіла вічного життя? І він продекламував вірш сучасного поета:

— «Nec crescit, nec post mortem durare videtur»¹.

Але тут Авл перехилився через край триклінія; лоб його вкрився потом, обличчя позеленіло, обома руками він тримався за живіт.

Садукеї вдали, ніби надзвичайно цим занепокоєні, — наступного ж дня їм було надано право складати жертви. Антипа був у відчаї. Вітеллій залишався байдужий, хоча й вельми стривожився: із утратою сина він позбувався всього свого багатства.

Тільки виблудавши спожите, Авл знову хотів їсти.

— Хай мені дадуть мармурового порошку, наксоського сланцю, морської води, чого-небудь! А може, я прийняв би ванну?

Він став ковтати сніг, а потім, повагавшись, що взяти — коммагенського паштету чи рожевих дроздів, зупинив свій вибір на гарбузах із медом. Азіат не спускав з нього очей: ця людина, що з такою легкістю поглинала стільки наїдків, здавалась йому істотою надприродною, якимсь дивом.

Подали волів нирки, вовчків, солов'їв, січене м'ясо, загорнене у виноградне листя. Священики сперечалися

¹ «Ні рости, ні існувати по смерті не можуть» (латин.).

про воскресіння з мертвих. Аммоній, учень платоніка Філона, вважав їх дурнями і сказав про це грекам, що глузували з пророцтв. Маркелл і Яків наблизились один до одного. Маркелл розповідав про те щастя, якого він зазнав, прийнявши віру бога Мітри, а Яків переконував його іти за Христом. Пальмові і тамарискові, сафетські і біблоські вина лилися із амфор у чаші, із чаш у келихи, з келихів — у горлянки. Розв'язалися язика, почалися взаємні звіряння. Ясім, хоч і єврей, більше не приховував свого обожнювання планет. Купець із Афаки дивував кочівників докладним описом чудес гієрополіського храму, а вони запитували його, скільки коштуватиме паломництво. Інші трималися віри предків. Напівсліпий германець співав хвалебний гімн тому скандінавському мису, де боги являють свої осяйні лики; а люди із Сіхема не торкалися смажених голубів, шануючи священну горлицю Азіма.

Дехто розмовляв, стоячи посеред зали: пара від дихання й дим світильників утворювали в повітрі туман. Попід стіною пробирався Фануїл. Щойно він іще раз оглянув небесне склепіння, але до тетрарха не наближався, остерігаючись олійних плям, які есеї вважали великим оскверненням.

Почувся грюкіт у фортечну браму. Народ дізнався, що тут ув'язнено Йоканаана. Люди із смолоскипами дерлися стежкою; чорна маса кишіла у видолинку; час од часу розлягалися крики:

— Йоканаан! Йоканаан!

— Від нього всі біди! — мовив Йонатан.

— Ми зубожіємо, якщо він продовжуватиме своє! — додали фарисеї.

І звідусіль посипалися нарікання:

— Ти зрікаєшся віри!

— Треба цьому покласти край!

— Захисти нас!

— Безбожник, як усе Іродове коліно!

— Менший, аніж ви! — заперечив Антіпа. — Адже це мій батько спорудив ваш храм!

Тоді фарисеї, сини вигнанців, прихильники Матафії, стали звинувачувати тетрарха у злочинах його родини.

Деякі з них мали гостроконечні черепи, скуйовджені бороди, кволі злісні руки; інші були кирпаті, з великими витрішкуватими очима, вони скидалися на бульдо-

гів. Чоловік десять писарів та ієрейських слуг, що живилися рештками пожертвувань, кинулися до самого помосту; вихопивши ножі, вони погрожували Антіпі, а той і далі до них промовляв. Садукеї мляво його захищали. Він помітив Маннеї і знаком звелів йому іти геть, бо Вітеллій своїм виглядом показував, що все це його не обходить.

Фарисеї, які лишались на триклінії, розлютились до нестями: вони порозбивали тарелі, що стояли перед ними. Їм подали улюблену страву Мецената — печеню з м'яса дикого осла, яке в них вважалося нечистим.

Авл кепкував із фарисеїв, нагадавши про ту осячю голову, якій вони, кажуть, поклоняються; а далі кинув ще кілька уїдливих жартів стосовно їхньої огиди до свинини. Мабуть, вони ненавидять цю гладку тварину тому, що вона вбила їхнього Вакха; зате вони дуже полюбляють вино, адже в їхньому храмі знайшли виноградну лозу із золота.

Священики не розуміли його слів. Фінеес, родом із Галілеї, відмовився їх перекладати. Тоді Авл страшенно розгнівався, тим паче, що Азіат зник, переляканий; та й обід йому не подобався: страви були грубі, не досить присмачені. Він заспокоївся, побачивши на столі курдюки сірійських овець — справжні шматки сала.

Звичаї іудеїв здавалися Вітеллію огидними. Чи не їхній бог той Молох, вівтарі якого він бачив по шляхах? І йому пригадалося офірування дітей та розповідь про людину, яку потайки відгодовували ці іудеї. Його серце латинянина сповнювалося огидою до їхньої нетерпимості, їхнього іконоборного шаленства, їхньої тваринячої впертості. Проконсул хотів піти геть. Однак Авл відмовився рушити з місця.

Спустивши хламиду на стегна, він розлігся перед купою наїдків, надто пересичений, щоб їсти, але ніяк не хотів усього цього покинути.

Збудження натовпу зростало. Мріяли про незалежність. Згадували славу Ізраїлю. Хіба ж не зазнали кари усі завойовники: Антігон, Красс, Вар...

— Негідники! — вигукнув проконсул; він розумів сірійську мову, а товмача тримав лише для того, щоб мати час обміркувати відповідь.

Антіпа мерщій витягнув медаль імператора і, з острахом дивлячись на неї, повернув її до натовпу тим боком, де було зображення.

Раптом стулки золотої галереї відчинилися, і в яскравому сяйві світильників, оточена рабинями та гірляндами із анемон, з'явилася Іродіада; на голові в неї була ассирійська митра, прикріплена підборідником; локони її спадали на багрянний пеплум із прорізами на всю довжину рукавів. Два кам'яні страховиська, подібні до тих, що стережуть скарби Атрідів, височіли обабіч дверей. Іродіада нагадувала Кібелу, яку супроводять її леви. З висоти балюстради, над головою Антіпи, вона, тримаючи в руці келих, вигукнула:

— Хай живе цезар!

Вітеллій, Антіпа і священники підхопили її привітання. Аж тут із глибини зали долинув захоплений гомін подиву. Війшла молода дівчина.

Під голубуватим серпанком, що прикривав їй голову та груди, можна було бачити дуги брів, халцедонові сережки, білину її шкіри. Квадратне покривало переливного шовку, схоплене на стегнах золотим візерунчастим поясом, лежало на плечах, чорні шаровари були густо вигаптувані квітами мандрагори. Дівчина простувала вперед, спроквола постукуючи тufельками з пуху колібрі.

Зійшовши на поміст, вона відкинула серпанок. Це була колишня Іродіада, така, як замолоду. Потім вона пустилася в танок.

Ноги її переступали одна перед одною під ритм флейти і кроталів. Простягнувши руки, вона когось кликала, а той усе втікав од неї. Вона линула за ним, легша від метелика, наче охоплена цікавістю Псіхея, немов безтілесна душа, і, здавалось, ось-ось полетить.

Скорботні звуки гингри замінили кротали. Слідом за надією настав смуток. Рухи дівчини виражали ніби зітхання, а все її єство — таке томління, що не можна було сказати, чи вона оплакує бога, чи завмирає від його пестоців. Примруживши повіки, вона вся звивалася, живіт її коливався, як морська хвиля, перса здригалися, однак обличчя лишалося незворушним, а ноги не зупинялися й на мить.

Вітеллій порівняв її з мімом Мнестером. Авл знову блював. Тетрарх поринув у марення і більше не думав про Іродіаду. Йому здалося, що вона підійшла до садукеїв. Але видіння щезло.

То не було видіння. Іродіада віддала в науку, далеко від Махеруза, свою дочку Саломею, сподіваючись, що

вона сподобається тетрархові. Задум був непоганий. Тепер вона впевнилась у цьому!

Танок знову змінився. Це був порив жагучої пристрасті, що прагне вдоволення. Саломея танцювала, як індійські жриці, як нубійки, що живуть біля водоспадів, як лідійські вакханки. Вона хилилася на всі боки, немов квітка під вітром. Діамантові підвіски в її вухах підстрибували, тканина на спині мерехтіла барвами, від її рук, від ніг, від її одягу сипались незримі іскри, розпалюючи чоловіків. Заспівала арфа, і натовп відповів їй вітальними вигуками. Не згинаючи колін і розводячи ноги, дівчина схилилася так низько, що підборіддям торкнулася підлоги; і кочівники, звиклі до цнотливості, римські воїни, досвідчені в розпусті, скупі митарі, старі священники, озлоблені диспутами, — всі, роздуваючи ніздрі, тремтіли від хтивості.

Потім дівчина шалено закружляла біля стола Антіпи, неначе відьомська дзига, а він голосом, що вривався від сласких ридань, промовляв до неї:

— Іди до мене! Іди!

Вона й далі кружляла, оглушливо гриміли тимпани, натовп ревів. Але тетрарх кричав іще голосніше:

— Іди до мене! Іди! Я дам тобі Капернаум! Долину Тіверіади! Мої фортеці, половину мого царства!

Вона впала на руки, п'ятами догори, пройшлася так уздовж помосту, немов велетенський скарабей, — і зненацька зупинилась. Її потилиця й хребет утворювали прямий кут. Барвиста тканина, що обвивала її ноги, перекинулася через плечі, наче веселкою обрамляючи лице на лікоть від підлоги. Вуста в неї були підмальовані, брови дуже чорні, очі майже страшні, а крапельки поту на лобі здавалися росою на білому мармурі.

Вона мовчала. Вони дивились одне на одного.

На галереї хтось клацнув пальцями. Вона піднялася туди, по тому швидко вернулася і, трохи гаркавлячи, проказала дитячим голосом:

— Я хочу, щоб ти дав мені на тарелі голову... — Вона забула ім'я, та зараз же, всміхнувшись, додала: — Голову Йоканаана!

Тетрарх, ніби причавлений важким тягарем, опустився на ложе.

Він був зв'язаний словом, і народ чекав. А може, смерть, напророчена йому, перекинувшись на іншого, відвернеться од нього? Якщо Йоканаан справді Ілія,

він зуміє уникнути її; якщо ж ні, вбивство не має особливого значення.

Маннеї стояв біля тетрарха і зрозумів його намір.

Вітеллій покликав його до себе, щоб назвати пароль, — яму пильнувала варта.

Гості зітхнули з полегкістю. Через хвилину все буде скінчено.

Однак Маннеї чомусь гаявся.

Він повернувся приголомшений.

Сорок років виконував він обов'язки ката. Це він утопив Арістовула, задушив Александра, спалив живцем Матафію, відтяв голови Зосимі, Паппусу, Йосифу і Антипатру; і він не наважився вбити Йоканаана! Він цокотів зубами, трусився всім тілом.

Перед самою ямою він побачив великого ангела самаритян; ангел, по всьому тілу вкритий очима, махав здоровенним мечем, червоним і зубчастим, як полум'я. Маннеї привів двох воїнів, які могли засвідчити його слова.

Проте воїни нічого не бачили, крім одного іудейського воєначальника, який кинувся був на них і якого тут же було вбито.

Несамовито розлючена, Іродіада виригнула цілий потік брудної кровожерної лайки. Вона пообламувала собі нігті об ґрати галереї, а два кам'яні леви, здавалося, кусали їй плечі і ричали, як вона. Антіпа також роз'явився. Священики, воїни, фарисеї — всі вимагали помсти; інші ж обурювалися, чому так зволікають із обіцяною втіхою.

Маннеї вийшов, затуливши обличчя руками.

Гостям здалося, що час тягнеться ще повільніше. Їм це набридло.

Раптом по переходах розлігся тупіт. Тривожне очікування стало нестерпним.

Показалася голова. Маннеї тримав її за волосся, витягнувши напружену руку, пишаючись оплесками.

Поклавши голову на таріль, він подав її Саломеї. Вона притьомно подалася на галерею. За кілька хвилин голову принесли назад та сама стара жінка, яку тетрарх запримітив уранці на пласкому даху будинку, а потім — в опочивальні Іродіади.

Він одвернувся, щоб не бачити голови. Вітеллій кинув на неї байдужий погляд.

Маннеї зійшов із помосту й показав голову римським воєначальникам, а далі всім тим, хто сидів з того боку. Вони уважно її розглядали.

Гостре лезо меча, ковзнувши зверху донизу, зачепило щелепу. Судомо стягнула куточки рота. Вже скипіла кров заплямувала бороду. Стулені повіки були бліді, наче мушлі, а довкола розливалось проміння світильників.

Голова досягла столу священників. Один фарисей з цікавості перевернув її; Маннеї знову поставив її стійма й підніс Авлу, який від того прокинувся. Крізь щілину між віями зіниці мертві і погаслі зіниці ніби перемовилися між собою.

По тому Маннеї дав голову Антіпі. По щоках тетрарха покотилися сльози.

Світильники гасли. Гості розійшлися, і в залі лишився тільки Антіпа; стиснувши руками скроні, він усе ще дивився на стяту голову. А Фануїл стояв посеред великого нефа, протерши руки, і шепотів молитви.

Коли сходило сонце, двоє людей, що їх колись послав Йоканаан, з'явилися з давно очікуваною відповіддю.

Вони сповістили її Фануїлові, і той вельми зрадів.

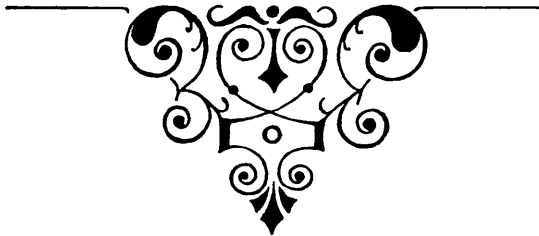
Тоді він показав їм оте жахливе, що лежало на тарелі поміж недоїдків бенкету.

Один із них мовив:

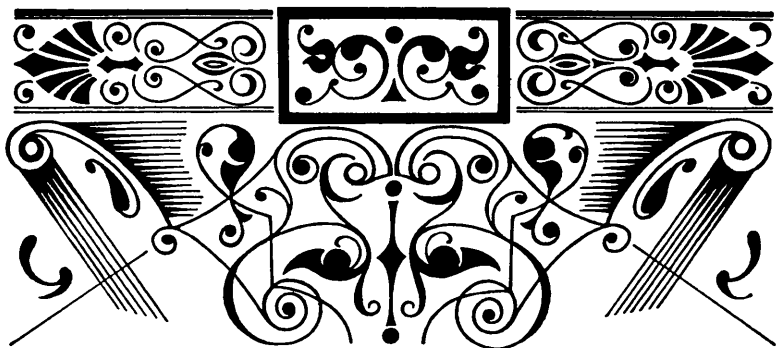
— Возрадуйся! Він зійшов до мертвих, аби звістити про Христа!

Аж тепер есей зрозумів оті слова Йоканаана: «Щоб він звеличився, я повинен змаліти!»

І всі троє, взявши голову Йоканаана, пішли в напрямі Галілеї. Голова була дуже важка, і тому вони несли її навперемінки.

Vox populi vox Dei ¹
Народна мудрість

Не виникає сумніву, що всяка загальна думка, всяка загальноприйнята умовність — нісенітниця, бо вони — набуток більшості.

Шамфор, «Вислови»

ПЕРЕЛІК ВИШУКАНИХ ДУМОК

А

А б е л я р. — Нема потреби мати якийсь уявлення про його філософію чи знати назви його творів.

— Делікатно натякнути, що Фюльбер його скалічив.

— Могила Елоїзи та Абеляра; якщо вам стануть доводити, що вона несправжня, вигукніть: «Ви позбавляете мене ілюзій!»

А б р и к о с и. — І цього року їх у нас не буде.

А б с е н т. — Надзвичайно сильна отрута.

— Убив більше солдатів, ніж бедуїни.

А в т о р. — Треба «бути знайомим» з авторами; не конче знати їхні імена.

А д в о к а т и. — В Палаті забагато адвокатів.

— Їхні міркування фальшиві.

¹ Голос народу — голос божий (*латин.*).

- Про адвокатів, які не відзначаються красномовністю, кажуть: «Так, але він добре обізнаний у питаннях права».
- А к т р и с и.**— Згуба наших синів.
— Страшенно хтиві, віддаються оргіям, ковтають мільйони (вмирають у шпиталі)..
— Даруйте! Серед них трапляються чудові матері.
- А л е б а с т р.**— Служить для зображення найгарніших частин жіночого тіла.
- А л к о г о л і з м.**— Причина всіх сучасних недуг.
- А л ь т а н к а.**— Затишний куточок у садку.
- А м е р и к а.**— Яскравий приклад несправедливості: її відкрив Колумб, а назвали її на честь Америго Веспуччі.
— Виголосити тираду з приводу self-government¹.
- А м о р а л ь н і с т ь.**— Вчасно сказане, це слово підносить того, хто його вимовляє.
- А м ф і т е а т р.**— Знати про нього лише по Академії мистецтв.
- А н а ф е м а В а т і к а н у.**— Глузувати з неї.
- А н г е л.**— Чудово застосовується в коханні та в літературі.
- А н г л і й к и** — Дуже дивно, що в них гарні діти.
- А н г л і й ц і.**— Всі багаті.
- А н т р а к т.**— Завжди надто довгий.
- А п а т і я.**— Посідає людей у жарких країнах.
- А р ф а.**— Породжує небесну гармонію.
— На картинах гравці на арфі зображені тільки серед руїн або на березі потічка.
— Дає нагоду виставити напоказ руки.
- А р х і м е д.**— Вимовляючи його ім'я, додавати: «Евріка» та «Дайте мені точку опори, і я підніму землю».
— Існує також Архімедів гвинт: але ніхто не прагне дізнатися, що це таке.
- А р х і т е к т о р и.**— Всі вони йолопи.
— Завжди забувають, що в будинку потрібні сходи.
- А р х і т е к т у р а.**— Існує тільки чотири ордени колон в архітектурі.
— Певна річ, до уваги не беруться єгипетський, циклопичний, ассирійський, індійський, китайський, готичний, романський тощо.

¹ Самоврядування (англ.).

- Аспид.**— Створіння, що стало відоме завдяки Клеопатриному кошику з інжиром.
- Астрономія.**— Чудова наука.
— Дуже корисна для мореплавства.
— А тому глуміться з астрології.
- Атеїст.**— Народ із самих атеїстів не зміг би проіснувати.
- Атестат.**— Гарантія для сім'ї і батьків.
— У більшості випадків буває добрий.

Б

- Бавовна.**— Особливо корисна у вигляді вати.
— Одна із соціальних підвалин департаменту Нижньої Сени.
- Багатство.**— Замінює все, навіть пошану.
- Базиліка.**— Пишний синонім церкви; завжди велична.
- Банкет.**— На ньому завжди панує найщиріша сердечність.
— Звідти виносять найкращі спогади і, розлучаючись, обіцяють зустрітись наступного року.
— Жартівник повинен сказати: «Той бідолашний гість на банкеті життя».
- Банкіри.**— Багатії, арапи, хижакі.
- Баня.**— Архітектурна форма вежі.
— Як вона тримається? Дивуватися, що вона тримається без підпор.
— Навести для прикладу баню Дому інвалідів та собору святого Петра в Римі.
- Баньйоле.**— Місцевість, яка славиться сліпими.
- Баски.**— Народ, який краще за всіх уміє бігати.
- Баядерки.**— Всі східні жінки — баядерки.
— Це слово дуже далеко заносить уяву.
- Безбожники.**— Метати проти них громи й блискавки.
- Бесіда.**— Політику й релігію слід з неї викинути.
- Бібліотека.**— Треба мати в себе удома, особливо коли живеш у селі.
- Біблія.**— Найстародавніша книга у світі.
- Бідні.**— Піклування про бідних замінює всі чесноти.
- Білизна.**— Чим менше її показуєш, тим краще (або гірше).
- Більярд.**— Шляхетна гра.
— Незамінний під час перебування в селі.

- Б і р ж а.— Барометр громадської думки.
 Б і р ж о в и к и.— Всі — злодії.
 Б л о н д и н к и.— Палкіші, ніж брюнетки (див. Брюнетки).
 Б о г.— Сам Вольтер сказав: «Якби не існувало бога, його слід було б вигадати».
 Б о г о в б и в с т в о.— Обурюватися цим злочином, хоч він здійснюється не часто.
 Б о р о д а.— Ознака мужності.
 — Надто густа борода сприяє випаданню волосся на голові.
 — Корисна, бо вберігає краватки.
 Б р а к о н ь е р и.— Випущені на волю каторжники.
 — Винуватці всіх злочинів, вчинених у селі.
 — Повинні викликати до себе несамовиту злість: «Ніякої їм пощади, добродію, ніякої пощади!»
 Б р е т о н ц і.— Народ чесний, але дуже впертий.
 Б р о н з а.— Метал античного світу.
 Б р ю н е т к и.— Палкіші, ніж блондинки (див. Блондинки).
 Б у д д и з м.— «Лжерелігія Індії» (визначення словника Буйе, 1-ше вид.).
 Б у д і в л і на п а л я х.— Заперечувати, що вони існують, бо неможливо жити під водою.
 Б у з о к.— Дає утіху, бо провіщає літо.
 Б ю д ж е т.— Ніколи не зберігає рівноваги.
 Б ю ф ф о н.— Коли писав, надягав манжети.

В

- В а г н е р.— Глузливо всміхатися, коли чуєш його ім'я, і кидати дотепами з приводу музики майбутнього.
 В а к ц и н а.— Спілкуватися тільки з тими людьми, яким прищеплено віспу.
 В а л у н и.— Їх привозять з моря.
 В а л ь с.— Обурюватися з нього.
 В а р е н е м ʼ я с о.— Корисне для здоров'я.
 — Невіддільне від слова суп: суп і варене м'ясо.
 В а р ф о л о м і ї в с ь к а н і ч.— Давня вигадка.
 В д я ч н і с ь т ь.— Нема потреби її висловлювати.
 В е д м і д ь.— Звуть його звичайно Михайлом.
 — Розповісти анекдот про інваліда, який поліз у яму, побачивши в ній годинника, і якого з'їв ведмідь.

- В е ж а** (в замку).— Навіює похмурі думки.
- В е р б л ю д.**— У верблюда два горби, а в дромадера — один. Або так: у верблюда — горб, а в дромадера — один горб. Ніхто до пуття не знає, як воно насправді, всі плутають.
- В е р х о в а ї з д а.**— Добра вправа для тих, хто бажає схуднути. Приклад: усі солдати-кавалеристи — худі. — А також для того, щоб поповніти. Приклад: у всіх офіцерів-кавалеристів велике черево.
- В е ч е р я** (за часів Регентства).— Там було більше до-тепності, ніж шампанського.
- В и к о п н і.**— Доказ потопу.
— Добропристойний жарт у розмові про академіків.
- В и к о р і н ю в а т и.**— Це дієслово вживається тільки стосовно до ересей та мозолів на ногах.
- В і н а.**— Тема чоловічих розмов.
— Найкраще — бордо, бо його приписують лікарям.
— Чим гірше вино, тим воно натуральніше.
- В и н а х і д н и к и.**— Вмирають здебільшого в шпиталі.
— Їхніми відкриттями користуються інші, й це несправедливо.
- В и с н а ж е н н я.**— Завжди передчасне.
- В и с т а в к и.**— Безглуздя ХІХ століття.
- В и т о н ч е н і с т ь.**— Казати перед кожною статуєю, яку оглядаєш: «Не позбавлена витонченості».
- В и х о в а т е л ь к и.**— Завжди походять з доброї родини, яку спіткало лихо.
— Небезпечні в домі, розбещують чоловіків.
- В і д д а н і с т ь.**— Шкодувати, що в декого відчувається брак відданості.
— З цього погляду ми куди нижчі від собак.
- В і д м о р о ж е н н я.**— Ознака здоров'я; стається тоді, коли людина розпалюється на морозі.
- В і з и р.**— Тремтить, побачивши мотузку.
- В і л ь н і с т р і л ь ц і.**— Страшніші за ворога.
- В і т е р.**— Остерігайтеся протягів.
— Вітер завжди перебуває в суперечності з температурою: якщо температура тепла, вітер холодний, і навпаки.
- В о г к і с т ь.**— Причина всіх недуг.
- В о г н е т р и в к і ш а ф и.**— Їхню складну будову легко розгадати.

В о г о н ь.— Усе очищає.

— Коли чуєш, що кричать: «Пожежа!», слід втрачати голову.

В о д а.— Паризька вода викликає кольки.

— Морська вода підтримує під час плавання.

— Кельнська вода (одеколон) гарно пахне.

В о к з а л и.— Захоплюватися ними і вказувати як на взірць архітектури.

В о л ь т е р.— Уславився своїм страшним вищиром.

— Поверхові знання.

В п р о в а д ж е н н я.— Непристойне слово.

В ч е н і.— Глузувати з них.

— Щоб бути вченим, треба мати лише пам'ять і посидючість.

Г

Г а з е т и.— Обійтися без них не можна, але слід їх лаяти.

Г а ї.— Навіюють мрії.

— Там добре складати вірші.

— Коли прогулюєшся восени, треба сказати: «Опа-
ле листя наших лісів...» абощо.

Г а й д у к.— Думати, що це — євнух.

Г а м а к.— Приналежність креолів.

— Необхідний у садку.

— Перекопувати себе, що в ньому краще, ніж у ліжку.

Г а м е н.— Перед цим словом завжди стоїть «паризь-
кий».

— Завжди вельми дотепний.

Г е м о р о й.— Походить від сидячого способу життя,
від м'яких і жорстких сидінь.

Г е н і й.— Не слід ним захоплюватися, це — невроз.

Г е н р і х ІІІ і Г е н р і х ІV.— З приводу цих коро-
лів завжди кажуть: «Усі Генріхи були нещасливі».

Г е р и л ь я.— Завдає ворогові більше шкоди, ніж регу-
лярні війська.

Г е р м а ф р о д и т.— Збуджує нездорову цікавість.

— Намагатись побачити.

Г і д р а (анархії).— Слід боротися з нею.

Г і д р о т е р а п і я.— Лікує всі недуги, а також спри-
чиняє їх.

Г і м н а с т и к а.— Не слід зловживати нею.

— Виснажує дітей.

- Г і п п о к р а т. — Його слід завжди цитувати латиною тому, що писав він по-грецькому.
- Г і р ч и ц я. — Псує шунок.
- Г о б е л е н. — Чудова робота, на яку треба витратити півсотні років.
— Стоячи перед ним, вигукнути: «Це краще за живопис!»
— Хто створив його, сам не розуміє, що він створив.
- Г о д и н н и к. — Чудової якості — тільки женеvський.
— Коли дійова особа у феєрії дістає годинника, то це має бути цибулина: звичайний жарт.
- Г о л ь ф с т р е м. — Знамените місто в Норвегії, нещодавно відкрите.
- Г о м е р. — Ніколи не існував.
— Уславився своїм сміхом: гомеричний сміх.
- Г о р б а н і. — Дуже дотепні.
— Мають великий попит у хтивих жінок.
- Г о р д і ї в в у з о л. — Має стосунок до античного світу.
- Г о р и щ е. — Як добре відчуваєш себе там у двадцять років.
- Г о с п о д а р. — Дуже доречно згадати в розмові про «східне питання».
- Г о т е л і. — Чудові тільки в Швейцарії.
- Г о т и к а. — Архітектурний стиль, що дужче за інші впливає на релігійне почуття.
- Г р а. — Обурюватися цією фатальною пристрастю.
- Г р а м а т и к а. — Навчати дітей граматики з наймолодшого віку як дисципліни ясної і неважкої.
- Г р а н а т а. — З неї роблять годинники й чорнильниці.
- Г р е б і н ь. — Причина випадання волосся.
- Г р и б и. — Їх слід купувати тільки на ринку.
— Їсти лише ті гриби, які куплено на ринку.
- Г р и ж а. — У всіх вона є, але ніхто про це не знає.
- Г р и м. — Псує шкіру.
- Г р о г. — Ознака поганого тону.
- Г р о т с т а л а к т и т о в и й. — Там відбувся знаменитий бенкет, вечере чи бал, влаштований одним вельможею.
— В ньому видно «ніби труби органа».
— Під час Революції там правили службу божу.
- Г р о ш і. — Причина всякого лиха.
— Казати: «Auri sacra fames»¹.

¹ «До золота проклята пристрасть» (латин.).

- Г р у п а.— Доречна на каміні й у політиці.
 Г у р т о к.— Треба завжди бути членом якогось гуртка.
 Г ю г о (Віктор).— Таки справді дарма він займався політикою.
 Г я у р.— Щось дуже люте. Точного значення цього слова ніхто не знає; відомо тільки, що воно пов'язане зі Сходом.

Д

- Д а г е р о т и п.— Замінить живопис.
 Д а м а с к.— Єдине місце, де вміють робити шаблі.
 — Всі добрі клинки — з Дамаска.
 Д в о р я н с т в о.— Зневажати його і заздрити йому.
 Д в о р я н ч и к и (сільські).— Ставитися до них з великим презирством.
 Д е к а р т.— «Cogito ergo sum»¹.
 Д е к о р а ц і я (театральна).— Це не живопис: досить перекинути на полотно відро фарб, потім розмазати їх пензлем, а відстань і світло створять ілюзію.
 Д е к о р у м.— Надає престижу.
 — Впливає на уяву мас.
 — «Він потрібен! Потрібен!»
 Д е л ь ф і н.— Носить своїх малят на спині.
 Д е м о с ф е н.— Виголошував промови не інакше, як з камінцем у роті.
 Д е п у т а т.— Бути депутатом — вершина слави.
 — Метати громи й блискавки проти Палати депутатів.
 — У Палаті забагато базік.
 — Депутати нічого не роблять.
 Д е р е в ' я н і ч е р е в и к и.— Про багатія, який з труднощами нажив статок, звичайно кажуть: «Він прийшов до Парижа в дерев'яних черевиках».
 Д е с е р т.— Висловлювати жаль, що за десертом більше не співають.
 — Доброчесні люди зневажають його: «Ні! Ні! Не треба тістечок! Ніякого десерту!»
 Д е с я т ь (Рада десятиох).— Вони навіювали жах.
 — Умисне радилися в масках.
 — І досі слід тремтіти перед ними.
 Д ж и н.— Назва східного танцю.

¹ «Я думаю — отже, я існую» (латин.).

- Дзвіниця (сільська).— Змушує серце калатати.
- Дилетант.— Багата людина, що має абонемент в оперу.
- Дилжанс.— Жалкувати за епохою дилжанса.
- Диня.— Чудова тема для розмови за столом: «Овоче чи фрукт?»
— У англійців диню подають на десерт, і це дуже дивно.
- Диплом.— Свідчить про знання.
— Нічого не доводить.
- Дипломатія.— Чудова кар'єра, але сповнена труднощів і таємниць.
— Пасує тільки особам шляхетного походження.
— Ремесло невизначене, але вище за комерцію.
— Дипломат завжди витончений і проникливий.
- Директорія.— Ганьба часів Директорії...
— «В ті часи честь переховувалася в «армії».
— У Парижі жінки ходили зовсім голі.
- Дичина.— Добра тоді, коли вона з душком.
- Діаманти.— Скінчиться тим, що їх вироблятимуть!
— Подумати тільки, що це всього-на-всього ву-гілля!
— Якби ми знайшли діамант у його природному вигляді, то навіть не підняли б із землі!
- Діва.— Вживається тільки стосовно до Жанни д'Арк з означенням «Орлеанська».
- Дівчата.— Оберігати їх від будь-яких книжок.
— Вимовляти це слово сором'язливо.
- Дідро.— За ним завжди йде Д'Аламбер.
- Дім терпимості.— Не з тих домів, де висловлювані думки відзначаються терпимістю.
- Діоген.— «Я шукаю людину».
— «Не застуй мені сонця».
- Діти.— При гостях виявляти до них зворушливу ніжність.
- Дітовбивство.— Випадки дітовбивства трапляються тільки серед простолюду.
- Дожд.— Повінчаний з морем.
— Відомий лише один: Маріно Фальєрі.
- Доктринери.— Зневажати їх. За що? Невідомо.
- Дольмен.— Стосується стародавніх французів.
— Камінь, який служив друїдам для жертвоприношень; більше про нього нічого не відомо.
— Є тільки в Бретані.

- Доміно.— Найкраще грати в доміно, коли буваєш напідпитку.
- Дортуари.— Завжди просторі й добре провітрені.
— Для учнів кращі, ніж окремі кімнати — в інтересах їхньої моралі.
- Дротик.— Не гірший за рушницю, якщо вміти ним користуватися.
- Друківання.— Чудовий винахід.
— Від нього більше лиха, ніж добра.
- Дуель.— Метати проти неї громи й блискавки.
— Не є доказом хоробрості.
— Престиж людини, яка билася на дуелі.
- Думати.— Гірко. Найчастіше доводиться думати про втрачене.
- Дурень.— Кожен інакодумець.

Е

- Егоїзм.— Нарікати на чужий і не помічати свого.
- Екіпаж.— Найманий зручніший за власний, бо позбавляє клопоту із служниками та кінями, які завжди хворіють.
- Електизм.— Гудити його, бо ця філософія — аморальна.
- Економія.— Веде до добробуту, а надто якщо їй передує «порядок».
— Розповісти анекдот про Лаффіта, який підняв шпильку на подвір'ї банкіра Перрего.
- Економія політична.— Наука без нутра.
- Емаль.— Таємницю її втрачено.
- Ембріон.— Усяке тіло, що зберігається в спирті.
- Емігранти.— Заробляли на хліб уроками гри на гітарі та приготуванням салату.
- Емір.— Говорять лише про Абд-ель-Кадера.
- Ентузіазм.— Пробуджується тільки при поверненні праху імператора.
- Енциклопедія.— Глумитися з неї, як із твору старомодного, і навіть картати.
- Епікур.— Зневажати його.
- Епістолярний стиль.— Стиль, властивий тільки жінкам.
- Епоха (сучасна).— Лаяти її.
— Нарікати на відсутність у ній поезії.
— Називати її перехідною, епохою декадансу.

- Е р е к ц і я** (зведення).— Говориться тільки про пам'ятники.
- Е р у д и ц і я**.— Зневажати її, як ознаку вузького кругозору.
- Е с п л а н а д а**.— Є тільки перед Домом інвалідів.
- Е т а ж е р к а**.— Конче потрібна в кімнаті гарної жінки.
- Е т и м о л о г і я**.— Її легко можна встановити з допомогою латини й трохи подумавши.
- Е т р у с ь к и й**.— Усі старовинні вази — етруські.
- Е ш а ф о т**.— Коли виходиш на нього, спробуй виголосити перед смертю кілька проникливих слів.

Є

- Є в н у х**.— Метати громи й блискавки проти кастратів Сікстинської капели.
- Є з у ї т и**.— Причетні до всіх революцій.
— Їх не злічити.
— Не згадувати про «суперечку між єзуїтами».
- Є п а к т а** (золоте число).— Є в календарях; ніхто не знає, що це таке.

Ж

- Ж а б а**.— Парується з ропухою.
- Ж а л і с ь т ь**.— Стримуватися від неї.
- Ж а н д а р м и**.— Оплот суспільства.
- Ж а р н а к** (у значенні «підступний удар»).— Обурюватися, хоча удар Шевальє де Жарнака був цілком законний.
- Ж е б р а ц т в о**.— Слід би заборонити, але цього не роблять.
- Ж е р е б е ц ь**.— У присутності дівчат кажуть: дуже великий кінь.
- Ж и в і м о в и**.— Усі нещастя Франції від того, що в нас знають мало мов.
- Ж и в о п и с п о с к л у**.— Таємницю його втрачено.
- Ж і м н а з**.— Філіал Французької комедії.
- Ж і р о н д и с т и**.— Гідні радше співчуття, ніж огуди.
- Ж о к е й**.— Жаліти їхню породу.
- Ж о к е й - к л у б**.— Усі його члени молоді люди, веселуни й багатії. Називати себе просто жокеєм — дуже шикарно; можуть подумати, що ти член цього клубу.

- Завивати, завивка.**— Не пасує чоловікові.
- Загадка.**—
- Загальне голосування.**— Найвищий ступінь політичної науки.
- Заєць.**— Спить з розплющеними очима.
- Залізниця.**— Якби Наполеон мав їх у своєму розпорядженні, він був би непереможний.
— Захоплюватися тим, що їх винайдено і казати: «Я, добродію, власною персоною був сьогодні в місті Х., впорався там із своїми справами і т. д. й уже о десятій вечора повернувся додому».
- Запах (від ніг).**— Ознака здоров'я.
- Запах (з рота).**— Поганий запах з рота — ознака солідності.
- Запор.**— Усі літератори слабують на запор.
— Впливає на політичні переконання.
- Звіт (про виставу).**— Літературний дебют, який просуває людину.
- Здорово написано.**— Так висловлюються двірники про романи, які друкуються в газетах і які їм подобаються.
- Здоров'я.**— Від його надлишку виникають хвороби.
- Зима.**— Завжди незвичайна (див. Літо).
— Корисніша за інші пори року.
- Зірка.**— У кожного своя.
- Зітхання.**— Зітхають при жінках.
- Змії.**— Отруйні.
- Знаменитість.**— Цікавитися найменшими подробицями приватного життя знаменитих людей, щоб потім мати змогу всіх їх паплюжити.
- Знання.**— Не слід допускати їхнього поширення.
- Зуби.**— Псуються від сидру, тютюну, драже, морозива; псуються в тих, хто спить з розтуленим ротом, хто запиває суп вином.
- Зубочий.**— Небезпечно виривати, бо він сполучається з оком.
— Коли виривати зуб, це «не вельми весела розвага».

I

- Івето.**— Побачити Івето й померти.
- Іграшки.**— Повинні бути завжди наукового характеру.

- І д е а л.— Зовсім не потрібен.
- І д е о л о г.— Усі журналісти — ідеологи.
- І д о л о п о к л о н н и к и.— Людожери.
- І е р о г л і ф и.— Стародавня мова єгиптян; її створили священнослужителі, щоб приховувати свої злочинні таємниці.
— Подумати тільки, що є люди, які розуміють їх!
— А може, це просто жарт.
- І л о т и.— Ставити їх за приклад своєму синові; невідомо тільки, де про них довідатись.
- І л ю з і ї.— Вдавати, що їх було багато; нарікати на те, що вони розвіялись.
- І м б р о л ь й о.— Суть усіх театральних п'єс.
- І м п е р а т р и ц і.— Всі красуні.
- І м п о р т.— Черв'як, що підточує торгівлю.
- І н д у с т р і я.— (Див. Комерція).
- І н ж е н е р.— Найкраща кар'єра для юнака.
— Знає всі науки.
- І н к в і з и ц і я.— Злочини її дуже перебільшують.
- І н к о г н і т о.— У звичаї в принців, що подорожують.
- І н о з е м н и й.— Захоплення іноземним — доказ ліберального духу.
— Засудження всього нефранцузького — доказ патріотизму.
- І н о х о д е ц ь.— Середньовічна тварина, яка нині вимерла.
- І н с т и т у т.— Усі члени Інституту — старі діди й посять захисні дашки із зеленої тафти.
- І н т р и г а.— Заведе куди завгодно.
- І п о т е к а.— Вважається дуже шикарним вимагати «реформи іпотечного режиму».
- І с т е р і я.— Плутати з німфоманією.
- І т а л і я.— Слід відвідати одразу ж по весіллі.
— Дуже розчаровує; не така гарна, як про неї кажуть.
- І т а л і й ц і.— Всі музиканти й зрадники.

Й

Й о л о п.— Краще бути баламутом, ніж йолопом.

К

- К а в а.— Сприяє дотепності.
— Смачна тільки гаврська.
— На званих обідах її слід пити стоячи.

- Найвищий шик — пити каву без цукру; складається враження, що ти жив на Сході.
- К а в а л е р і я.— Шляхетніша за піхоту.
- К а н о н а д а.— Впливає на зміну погоди.
- К а п е л ю х.— Протестувати проти його фасону.
- К а р т е з і а н с ь к і ч е н ц і.— Проводять час за виготовленням шартрезу, в думках про смерть і безугаву повторюють: «Брате! А помирати все ж таки доведеться!»
- К а т о л и ц и з м.— Досить сприяливо вплинув на мистецтво.
- К а т о р ж н и к и.— У них завжди вираз обличчя повішеників.
— Мають дуже вправні руки.
— На каторзі зустрічаються справжні генії.
- К а ч к и.— Всі качки з Руана.
- К в а д р а т у р а к р у г а.— Невідомо, що це таке, але коли говорять про неї, слід знизувати плечима.
- К е д р.— Той кедр, що в Ботанічному саду, привезли в капелюсі.
- К и п а р и с.— Росте лише на кладовищах.
- К и т а й с ь к а г р а м о т а.— Все незрозуміле.
- К і н н и й з а в о д.— Питання про конярство — чудова тема для парламентських дебатів.
- К і н ь.— Якби він знав про свою силу, то не дозволив би вести себе на повіді.
- К і н ь с к а к о в и й.— Ставитися до нього зневажливо. До чого він придатний.
- К і п с е к.— Має бути на столі у вітальні.
- К л а с и к и.— Кожен вважає, що знає їх.
- К л о у н.— З дитинства схиблений.
- К л у б.— Страшенно дратує консерваторів.
- К н и ж к а.— Кожна книжка занадто довга.
- К н у т.— Слово, яке викликає в росіян гнів.
- К о в б а с н и к.— Анекдот про паштети з людського м'яса.
— Усі ковбасниці вродливі.
- К о з а к и.— Їдять свічки.
- К ó з л а.— Складати зброю в козла — найважчий обов'язок для солдата Національної гвардії.
- К о л е ж.— Ліцей.
— Шляхетніший, ніж пансіон.
- К о л о н і ї (наші).— Сумувати, коли про них заходить мова.

- К о м е д і я (у віршах). — Не пасує до нашої епохи.
 — Але високу комедію слід цінувати.
- К о м е т а. — Глузувати з людей, які бояться комет.
- К о м е р ц і я. — Обговорювати питання, що шляхетніше — комерція чи індустрія.
- К о м ф о р т. — Цінний сучасний винахід.
- К о н д и т е р и. — Всі руанці — кондитери.
- К о н и н а. — Чудова тема для брошури, якщо автор хоче справити враження людини серйозної.
- К о н с е р в а т о р і я. — Треба мати абонемент до Консерваторії.
- К о н ь я к. — Дуже шкідливий для здоров'я.
 — Найкращі ліки від деяких хвороб.
 — Чарка коньяку ніколи не зашкодить.
 — Випитий натщесерце, вбиває глисти.
- К о п а й с ь к и й б а л ь з а м. — Удавати, що не знаєш, коли його застосовують.
- К о р а б е л ь. — Їх добре будують тільки в Байонні.
- К о р а н. — Магометова книга, в якій ідеться про самих жінок.
- К о р с е т. — Перешкоджає дітородінню.
- К о т и. — Всі коти — зрадники.
 — Повідрубувати б їм хвости, щоб не казалися.
 — Те саме, що салонні леви.
- К о ш м а р. — Буває від нетравлення шлунка.
- К р е о л. — Живе в гамаку.
- К р и т и к. — Завжди видатний.
 — Вважають, що він усе знає, про все має уявлення, усе читав, усе бачив.
 — Якщо він вам не подобається, називайте його Арістархом (або євнухом).
- К р о в о п у с к а н н я. — Робити навесні.
- К р о в ' я н к а. — Ознака радості в домі.
 — Необхідна на святвечір.
- К р о к о д и л. — Наслідує крик дитини, щоб принадити людину.
- К у л і (повітряні). — Скінчиться тим, що за їх допомогою доберуться до місяця.
 — Керувати ними ще не навчилися.
- К у х н я. — Ресторанна: збуджує.
 — Домашня: корисна.
 — Південна: її страви надто гострі або надмірно змащені олією.

К ю ж а с. — Невіддільний від Бартоло; невідомо, що вони написали, але то байдуже.

— Казати кожному, хто вивчає право: «Ви з головою поринули в Кюжаса й Бартоло».

Л

Л а б о р а т о р і я. — Слід мати у себе в маєтку.

Л а г у н а. — Місто на березі Адріатичного моря.

Л а к о н і з м. — Мова, якою більше не користуються.

Л а н г у с т а. — Самиця омара.

Л а н д ш а ф т. — Місце, сприятливе для написання віршів.

Л а н ц е т. — Носити завжди при собі в кишені, але остерігатись користуватися ним.

Л а с о л ю б с т в о. — Непристойне слово.

Л а т и н а. — Мова, притаманна людині від природи.

— Псує почерк.

— Користь від неї тільки в тому, щоб уміти прочитати надписи на громадських водоймах.

— Остерігатися латинських цитат: за ними завжди прихована якась нескромність.

Л е б і д ь. — Перед смертю співає.

— Своім крилом може зламати людині стегно.

— Камбрейський лебідь — це не птах, це була людина, єпископ на ім'я Фенелон.

— Мантуанський лебідь — це Вергілій.

— Пезарський лебідь — це Россіні.

Л е в. — Звір великодушний.

— Полюбляє гратися з м'ячем.

Л е т а р г і я. — Відомі випадки, коли вона тривала довгі роки.

Л и с и н а. — Часто з'являється надто рано, внаслідок бурхливої молодості або глибоких думок.

Л і в ш а. — Страшний у фехтуванні.

— Спритніший за будь-кого з тих, що працюють правицею.

Л і г е р и. — Предтечі лібералізму у Франції.

Л і к а р. — Йому завжди передує слово «люб'язний», а в чоловічій відвертій розмові — «негідник»: «Ох, негідник лікар!»

— Усі вони матеріалісти.

Л і т е р а т у р а. — Розвага гультяїв.

Л і т о. — Завжди незвичайне.

- Л і т т р е.— Сміятись, почувши його ім'я: «Це той, хто
твердить, що ми походимо від мавпи?»
- Л о б.— Широкий і лисий — ознака геніальності.
- Л о р д.— Багатий англієць.
- Л о р н е т.— Надає зухвалого й благородного вигляду.
- Л у н а.— Звернути на неї увагу в Пантеоні й біля мосту
Нейї.
- Л ю л ь к а.— Не дратує тільки на морських прогулянках.

М

- М а г і с т р а т у р а.— Чудова кар'єра для юнака (див.
Інженер).
- М а г і я.— Глумитися з неї.
- М а г н е т и з м.— Чудова тема для розмови; править за
принаду для жінок.
- М а з а р і н а д и.— Зневажати їх; не варто знати жодної
з них.
- М а й о р - і н т е н д а н т.— Зустрічається нині тільки за
табльдотом.
- М а к а д а м о в а б р у к і в к а.— Скасувала революцію:
більш нема з чого споруджувати барикади.
— Але вкрай незручна.
- М а к і а в е л л і.— Не читаючи його, твердити, що він
лиходій.
- М а к і а в е л л і з м.— Слово, яке слід вимовляти з тре-
петом.
- М а л ь т у с.— «Підлий Мальтус!»
- М а м е л ю к и.— Народність стародавнього Сходу
(Єгипет).
- М а н д о л і н а.— Необхідна, якщо хочеш спокусити
іспанку.
- М а р с е л ь ц і.— Дотепники.
- М а с к а.— Допомагає бути дотепним.
- М а т е м а т и к а.— Сушить серце.
- М а т р а ц.— Чим жорсткіший, тим гігієнічніший.
- М е д а л ь.— Їх карбували тільки в давнину.
- М е д и ц и н а.— Глумитися з неї, коли відчуваєш себе
здоровим.
- М е л а н х о л і я.— Ознака тонкої душі й високого
розуму.
- М е л о д р а м а.— Не така аморальна, як драма.
- М е р с і л ь с ь к и й.— Дивак.
- М е т а л у р г і я.— Дуже модне ремесло.

- Метаморфози.— Глузувати з тих часів, коли вірили в метаморфози.
 — Вигадав їх Овідій.
- Метати громи й блискавки.— Чудовий вислів.
- Метафізика.— Глумитися з неї; це є доказом великого розуму.
- Метафора.— В стилі завжди надлишок матафор.
- Метод.— Нічого не дає.
- Механіка.— Нижчий ступінь математики.
- Митниця.— Обурюватися нею й провозити контрабанду.
- Мито.— Ввезення контрабанди.
- Митці.— Усі до одного жартівники.
 — Розхвалювати їхню безкорисливість (застаріле).
 — Дивуватися, що вони вдягнені, як усі (застаріле).
 — Заробляють скажені гроші, але кидають їх на вітер.
 — Їх часто запрошують на обід.
 — Жінка-митець — неодмінно розпусниця.
- Міністр.— Найвищий ступінь людської слави.
- Місіонери.— Їх звичайно з'їдають або розпинають.
- Місяць.— Навіює смуток.
 — А може, там існує життя?
- Млин.— Прикрашає краєвид.
- Мозаїка.— Таємницю її втрачено.
- Мозоль.— Краще за барометр указує на зміну погоди.
 — Дуже небезпечний, якщо погано зрізаний; для прикладу навести жахливі випадки.
- Молодик.— Веселун.
 — Він і повинен бути веселий.
 — Дивуватись, якщо він не такий.
- Молоко.— Розкриває устриці.
 — Принаджує змій.
 — Від нього біліє шкіра; парижанки щоранку приймають молочну ванну.
- Море.— Бездонне.
 — Образ нескінченності.
 — Навіює високі думки.
- Морозиво.— Їсти його небезпечно.
- Морська хвороба.— Щоб не відчувати її, досить думати про щось інше.
- Москіт.— Небезпечніший за будь-якого лютого звіра.

- Музей. — Версальський: розбуджує в пам'яті великі й славні події вітчизняної історії.
 — Чудова ідея Луї-Філіппа.
 — Луврський: дівчата повинні уникати його.
 — Дюпюїтрєнів: дуже корисний для виховання молоді.
- Музика. — Примушує думати про багато речей.
 — Пом'якшує звичаї. Приклад: Марсельєза.
- Музикант. — Прикметна риса справжнього музиканта — не писати ніяких музичних творів, не грати на жодному інструменті й зневажати віртуозів.
- Мурашки. — Чудовий приклад для марнотратника.
 — Навели на думку про ощадні каси.
- Мученики. — Всі перші християни.
- Миш'як. — Є скрізь. Згадати пані Лафарж.
 — Але деякі народи вживають його з їжею.

Н

- Напис. — Завжди клиноподібний.
- Натхнення (поетичне). — Зроджується біля моря, поруч з коханою жінкою.
- Нації. — Необхідно злити в цьому слові всі народи.
- Негри. — Дивуватися, що в них біла слина й що вони розмовляють по-французькому.
- Негритянки. — Палкіші, аніж білі жінки (див. Брюнетки і Блондинки).
- Незайманість. — Доказом її є незворушність.
- Нектар. — Плутати з амброзією.
- Неологізм. — Згуба для французької мови.
- Непромокальний плащ. — Дуже корисний одяг.
 — Шкідливий, бо затримує випари.
- Нервовий. — Так кажуть щоразу, коли не розуміють недуги; це пояснення задовольняє хворого.
- Нервові хвороби. — Постійне прикидання.
- Нерозбірливий. — Такий має бути рецепт лікаря; а також — будь-чий підпис.
- Нескінченно мала величина. — Щось невідоме, але стосується гомеопатії.
- Німці. — Мрійливий народ (застаріле).
- Нововведення. — Завжди небезпечне.
- Новорічні подарунки. — Обурюватись ними.
- Нормандці. — Вважати, що в них груба вимова, і висміювати їхні бавовняні ковпаки.

Нотаріуси.— В наш час не варто довіряти їм.
Нумізматика.— Належить до високих наук, викликає глибоку пошану.

О

- Оазис.**— Готель у пустелі.
Об'єднання паростей королівського роду.— Завжди на це сподіватись!
Обід.— Колись обідали ополудні; тепер же обідають хтозна-як пізно.
— Обід у наших батьків те саме, що наш сніданок, а наш сніданок — їхній обід.
— Обідати так пізно — це вже не обідати, а вечеряти.
Обов'язки.— Вимагати виконання обов'язків від інших, а самому від них відкараскуватись.
— В інших є обов'язки щодо нас, але у нас щодо інших їх немає.
Образи.— В поезії завжди надмір образів.
Обрії.— Вважати чудовими обрії в природі й похмурими — в політиці.
Огрядність.— Ознака багатства й безділля.
Одаліска.— (див. Баядерка).
Одеон.— Жартувати з приводу його віддаленості.
Озеро.— Прогулянка по озеру має відбуватися в товаристві жінки.
Оксамит.— Оксамитовий одяг — ознака вишуканості й багатства.
Омега.— Друга літера грецької абетки — адже завжди кажуть: альфа й омега.
Омнібус.— В омнібусах ніколи не буває вільних місць.
— Винахід Людовіка XIV.
— «Я, добродію, бачив такі омнібуси, в яких було тільки троє коліс».
Опера (за лаштунками).— Магометів рай на землі.
Оптиміст.— Те саме, що бевзь.
Орган.— Підносить душу до бога.
Орден Почесного легіону.— Висміювати його, але домогатися.
— Коли домогешся, казати, що ти його не просив.
Оригінальне.— Глумитися з усього оригінального, ненавидіти його, картати і, якщо можливо, знищувати.

- О р і е н т а л і с т .— Людина, яка багато подорожувала.
- О р к е с т р .— Образ суспільства: кожен грає свою партію, але є диригент.
- О р ф о г р а ф і я .— Вірити в неї, як у математику.
- О с в і т а .— Вмій створити враження, що ти здобув серйозну освіту.
— Народові, щоб заробити собі на шматок хліба, вона не потрібна.
- О с в я ч е н н я .— Привід для радості.
- О с е л е д ц і .— Багатство Голландії.
- О с т р і в С в я т о ї Є л е н и .— Відомий своєю скелею.
- О с т р о г и .— Дуже прикрашають чоботи.
- О ф ф е н б а х .— Тільки-но почувеш це ім'я, треба притиснути до долоні два пальці правої руки, щоб обезпечити себе від уроків.
— Справжній парижанин.
- О щ а д н а к а с а .— При наявності ощадних кас служникам зручніше красти.

П

- П а г а н і н і .— Ніколи не настроював скрипки.
— Уславився довжиною своїх пальців.
- П а л и ц я .— Страшніша за шаблю.
- П а л л а д і у м .— Стародавня фортеця.
- П а л ь м а .— Надає особливого колориту.
- П а л ь м і р а .— Єгипетська цариця? Руїни? Ніхто цього не знає.
- П а м ' я т ь .— Нарікати на свою пам'ять і навіть пишати, що її нема.
— Але червоніти, коли вам скажуть, що ви не вмієте мислити.
- П а р а д о к с .— Його говорять завжди на Бульварі італійців.
- П а р к а н г л і й с ь к и й .— Ближчий до природи, ніж французький.
- П а р у б о ч а к в а р т и р а .— Постійний безлад.
— Скрізь розкидані всілякі жіночі дрібнички.
— Запах сигарет.
— Чого там тільки нема!
- П а с к в і л ь .— Їх більше не пишуть.
- П е д а н т и з м .— Висміювати, якщо він не стосується дріб'язкових речей.
- П е д е р а с т і я .— Недуга, на яку хворіють у певному віці всі чоловіки.

- Пейзаж (у художників).— Це завжди страва із шпигатом.
- Передмістя.— Страшні під час революцій.
- Перу.— Країна, де все із золота.
- Печери.— Притулок злодіїв.
— Завжди повні гадюк.
- Південці.— Всі до одного поети.
- Південь (південна кухня).— Звичайно з часником.
Гудити.
- Північ.— Часова межа для пристойних розваг; усе, що роблять після півночі,— аморальне.
- Підвалини.— Підвалинами суспільства є: власність, сім'я, релігія і послух владі.
— Обурюватися, коли на них нападають.
- Підпис.— Чим складніший, тим гарніший.
- Підстави.— Жодних підстав не мають усі чутки.
- Піст.— По суті, не більше ніж оздоровчий захід.
- Піраміда.— Нікому не потрібна споруда.
- Піч.— Постійно куриться.
— Предмет суперечок з приводу палива.
- Повії.— Неминуче лихо.
— Оберігають наших дочок і сестер (поки існують неодружені чоловіки). Якби не це, їх слід було б прогнати без жалю.
— Неможливо вийти з дружиною прогулятися, бо завжди вони шастають по бульварах.
— Звичайно це дівчата з народу, зваблені багатими буржуа.
- Погода.— Вічна тема для розмови.
— Завжди нарікати на погоду.
- Подарунок на загадку.— Повинен лежати на столі у вітальні.
- Подорож.— Повинна здійснюватися дуже швидко.
- Подушка.— Ніколи не спати на ній, а то згорбишся.
- Поезія.— Зовсім не потрібна, вийшла з моди.
- Поет.— Благородний синонім нероби, мрійника.
- Позіхання.— Треба казати: «Даруйте, це не від нудьги, а від шлунка».
- Пожежа.— Видовище, яке заслуговує уваги.
- Поківки.— Вродливіші за своїх господинь.
— Знають усі таємниці господинь і зраджують їх.
— Звичайно їх позбавляють невинності сини господарів.
- Поліція.— Завжди винна.

- П о л о с к а л ь н и ц я** (для рота).— Ознака багатого дому.
- П о л ю в а н н я**.— Чудова вправа; треба вдавати, що дуже любиш його.
— Додає пишноти монархам.
— Доводить до нестями магістратури.
- П о м и л к а**.— «Це більше, ніж злочин, це — помилка» (Талейран).
— «Вам уже більше не доведеться припускатися помилок» (Тьер). Обидві ці фрази слід вимовляти з почуттям.
- П о н с а р**.— Єдиний поет, що мав здоровий глузд.
- П о н ю ш к а т ю т ю н у**.— Пасує кабінетному вченому.
- П о п і л і й**.— Винахідник особливого виду кола.
- П о р а з к а**.— Її зазнають, і вона буває такою повною, що не лишається нікого, хто міг би принести про неї звістку.
- П о р т р е т**.— Найважче зобразити усмішку.
- П о р т ф е л ь**.— Портфель під пахвою надає схожості з міністром.
- П о р я д о к**.— Скільки злочинів коїться задля тебе!
- П о с а д а**.— Її завжди треба випрошувати.
- П о с и д е н ь к и**.— По селах цілком добропристойна розвага.
- П о с л а н н я**.— Щось шляхетніше, ніж лист.
- П о с л у г а**.— Ось що означає зробити послугу:
дітям — давати стусанів;
тваринам — бити;
лиходіям — покарати їх.
- П о т і н н я н і г**.— Ознака здоров'я.
- П о х о в а н н я**.— Часто з ним надто поспішають; розповіді про мерців, які пожирали власні руки, щоб погамувати голод.
- П о х о р о н**.— Про небіжчика часто кажуть: «Подумати тільки! Ще тиждень тому я з ним обідав!»
- П о ч е р к**.— Гарний призводить до чого завгодно.
— Нерозбірливий — доказ ученості. Приклад: рецепти лікарів.
- П р а в о**.— Невідомо, що це таке.
- П р а д о н**.— Йому не можна вибачити, що він змагався з Расіном.
- П р а к т и к а**.— Цінніша за теорію.
- П р а п о р** (національний).— Примушує калатати серце.

- Приборкувачі диких звірів.**— Вдаються до огідних засобів.
- Принципи.**— Незаперечні і священні, незалежно від того, які вони і скільки їх усього.
- Припарка.**— Їх слід робити, коли чекаєш на лікаря.
- Природжені ідеї.**— Висміювати їх.
- Прихильники Імперії.**— Усі як один вони люди чесні, миролюбні й порядні.
- Причастя.**— День першого причастя — найщасливіший день у житті.
- Пріапізм.**— Античний культ.
- Прованська олія.**— Завжди поганой якості; одначе непогано мати в Марселі приятеля, який надіслав би вам барильце прованської олії.
- Прогрес.**— Найчастіше його розуміють хибно, і він надто швидко рухається.
- Продаж.**— Купівля й продаж — ось мета життя.
- Проза.**— Легше пишеться, ніж вірші.
- Прокляття.**— Завжди йде від батька.
- Проносне.**— Його приймають крадькома.
- Пропасниця.**— Доводить силу темпераменту.
— Спричиняє пияцтво.
- Проповідь.**— Будь-яка промова Боссюе.
- Прищі.**— На обличчі та в інших місцях — ознака здоров'я й чистої крові.
— Не слід виводити.
- Птах.**— Бажання стати птахом і вигук, супроводжуваний зітханням: «Крила б мені, крила!» — ознаки поетичної натури.
- Пунш.**— Доречний на парубоцькій вечірці.
— Викликає марення.
— Коли його підпалюють, треба погасити світло, і тоді вийде справжня феерія.
- Пурпуровий.**— Колір благородніший, ніж червоний.
— Розповісти анекдот про собаку, який відкрив пурпурову фарбу, розкусивши мушлю.
- Пустеля.**— Місце, звідки привозять фініки.

Р

- Радикалізм.**— Чим потаємніший, тим небезпечніший.
- Ранній.**— Рано вставати — доказ високої моральності.

— Якщо ти лягаєш о четвертій ранку і встаєш о восьмій — ти ледар; а якщо йдеш спати о дев'ятій вечора й вилазиш із постелі о п'ятій — це доказ того, що ти працелюб.

Р а с і н . — Гультай!

Р а х у н о к . — Завжди надто великий.

Р е в н о щ і . — Жахливе почуття.

Р е л і г і я . — Одна з підвалин суспільства.

— Потрібна народові, але не в дуже великій кількості.

— «Релігія наших батьків» — промовляти благоговійно.

Р е м е с л а . — Зовсім непотрібні, бо нині їх замінюють машинами, які виробляють усе значно швидше.

Р е с п у б л і к а н ц і . — Не всі республіканці — злодії, але всі злодії — республіканці.

Р и м а . — Ніколи не узгоджується із здоровим глуздом.

Р и с ь . — Тварина, що славиться своїм гострим зором.

Р і г (мисливський) . — Дуже ефектно звучить у лісі, а ввечері — на воді.

Р і з н и к и . — Страшні під час революції.

Р о б і т н и к . — Чесний, поки не бунтує.

Р о г о н о с е ц ь . — Кожна жінка повинна наставляти чоловікові роги.

Р о д и ч і . — Завжди набридливі.

— Приховувати, що маєш бідних родичів.

Р о з к і ш . — Занапащає держави.

Р о з л у ч е н н я . — Якби Наполеон не розлучився, він і нині був би на троні.

Р о з п у с т а . — Причина всіх недуг у парубків.

— Їй віддаються тільки у великих містах.

Р о з п ' я т т я . — Доречне в алькові та біля гільйотини.

Р о з с т р і л я т и . — Шляхетніше, ніж гільйотинувати.

— Як має радіти той, хто удостоївся цієї ласки.

Р о з т и н . — Ображає велич смерті.

Р о м а н и . — Розбещують простолод.

— Менш аморальні, коли друкуються в газетах, а не окремою книжкою.

— Тільки історичні романи можна терпіти, бо вони навчають історії.

— Є романи, написані кінчиком скальпеля; а інші вміщаються на кінчику голки.

- Романи бульварні.— Причина занепаду звичаїв.
 — Сперечатися про їхню можливу розв'язку.
 — Писати авторові, щоб дати йому тему.
- Романси.— Виконавець романсів подобається жінкам.
- Ронсар.— Просто смішний зі своїми грецькими й латинськими словами.
- Ропуха.— Має дуже небезпечну отруту.
 — Живе серед каміння.
- Ртуть.— Убиває недугу й хворого.
- Рудоволосі.— Див. Блондинки, Брюнетки та Негритянки.
- Руїни.— Навіюють мрії і надають поетичності краєвидові.
- Рука.— Керувати Францією повинна залізна рука.
- Руссо.— Думати, що Жан-Жак Руссо і Жан-Батіст Руссо — брати, як П'єр і Тома Корнелі.
- Рухоме.— Боятися за своє рухоме майно.
- Рушниця.— Дуже необхідна в селі.
- Рябий.— Усі рябі жінки хтиві.

С

- Самогубство.— Доказ боягузтва.
- Самозародження.— Соціалістична ідея.
- Сапфічний і адонічний (про вірш).— Звучить дуже ефектно в критичній статті.
- Сатрап.— Багатий і розпусник.
- Сатурналії.— Свята за часів Директорії.
- Свиня.— Оскільки нутрощі в свині «такі самі, як і в людини», слід було б використовувати їх у лікарнях для вивчення анатомії.
- Світлотінь.— Невідомо, що це таке.
- Свобода.— О свободу! Скільки злочинів скоєно в ім'я тебе!
 — Ми маємо всі необхідні свободи.
- Свобода торгівлі.— Причина всіх лих, усіх нещастя комерції.
- Священники.— Живуть зі своїми служницями і мають від них дітей, яких називають небожами.
 — І все ж таки серед них трапляються добрі люди!
- Севілья.— Уславилася своїм циркульником.
- Селезінка.— Колись у скороходів її вирізали.

- Село.— Сільські люди кращі за міських, заздрить їхній долі.
— У селі дозволено все: поношений одяг, старі жарти тощо.
- Сенека.— Писав на золотому пюпітрі.
- Сент-Бев.— У страсну п'ятницю їв за обідом тільки м'ясне.
- Сибарит.— Сибаритів ляяти.
- Сигари.— Місцеві — «бридота»!
— Добрі тільки контрабандні.
- Сидр.— Псує зуби.
- Синя панчоха.— Зневажлива назва жінки, яка тягнеться до знань. З цього приводу цитуйте Мольєра.
- Сир.— Навести афоризм Брійя-Саварена: «Обід без сиру — однаково, що красуня без ока».
- Сифіліс.— Усі менше або більше заражені ним.
- Сільце.— Зворушливе слово.
— Вельми доречне у віршах.
- Сім'я.— Відгукуватися про неї з шанобою.
- Скорбота.— Завжди благородна.
— Справжня — завжди стримана.
- Скюдєрі.— Висміювати, не знаючи — чоловік це чи жінка.
- Слава.— Не більше, ніж дим.
- Словник.— Казати про нього: «Його складають тільки для невігласів».
- Словник рим.— Користуватися ним? Який сором!
- Слони.— Відзначаються доброю пам'яттю й дуже люблять сонце.
- Слонова кість.— Про неї згадують тільки в розмові про зуби.
- Смертна кара.— Ганьбити жінок, які ходять на це дивитися.
- Сніданок парубків.— Вимагає устриць, білого вина і сороміцьких жартів.
- Сновида.— Прогулюється вночі по дахах.
- Собака.— Створений для того, щоб рятувати життя своєму господареві.
— Ідеальний друг людині, бо він — відданий її раб.
- Сором'язливість.— Найбільша окраса жінки.
- Спальня.— Були в старовинних замках. Генріх IV завжди проводив там одну ніч.
- Спати (забагато).— Від цього буває важка голова.

- С п е к а. — Завжди нестерпна.
— Не пити в спеку.
- С п и н а. — Удар по спині може викликати сухоти.
- С п і р а л ь. — Майбутнє механіки.
- С п і р и т у а л і з м. — Найкраща з філософських систем.
- С п р а в е д л и в і с т ь. — Ніколи не варто про неї думати.
- С п р а в и. — Вони завжди на першому плані.
— Жінка повинна уникати говорити про свої справи.
— Найважливіше в житті людини.
— Справи — це все.
- С т а р и й. — З приводу повені, грози тощо старі мають звичай казати, що вони не пам'ятають нічого подібного.
- С т а р о в и н а (і все, що до неї належить). — Шаблонно, нудно.
- С т а р о в и н н і р е ч і. — Завжди найновішого виготовлення.
- С т е р т и й. — Усе старовинне стерте, а все, що стерте, — старовинне.
— Добре пам'ятати про це, коли купуєш старовинні речі.
- С т і н а. — Користуватися цим словом у офіційних промовах: «Панове! В цих стінах...»
— Чудово звучить у промовах.
- С т о ї ц и з м. — Неможливий.
- С т р а у с. — Перетравлює каміння.
- С т р а х. — Окрилює.
- С т р а х о в и щ а. — Їх більше не існує.
- С т р у н а. — Ніхто не знає, яку міцність має струна.
— Міцніша, ніж залізо.
- С т у д е н т и - м е д и к и. — Сплять біля трупів.
— Трапляються й такі, що ними харчуються.
- С т у п і н ь б а к а л а в р а. — Метайте проти нього громи й блискавки.
- С т ю а р т (Марія). — Оплакуйте її долю.
- С у м н і в. — Гірше, ніж заперечення.
- С у с і д и. — Намагатися безкоштовно користуватись їхніми послугами.
- С у с п і л ь с т в о. — Говорити про його ворогів.
— Про те, що сприяє його загибелі.
- С у т а н а. — Вимагає пошани до себе.

Т

Таємний фонд.— Суми, що не піддаються обліку; на них міністри купують людське сумління.

— Обурюватися з того, що існують таємні фонди.

Талейран (князь).— Осуджувати його.

Тарабарщина.— Спосіб розмовляти з іноземцями.

— Глумитися з іноземців, які не розмовляють по-французькому.

Тема.— Це перевірка старанності учнів. (А їхні здібності виявляють у вмінні перекладати з іноземної мови на рідну).

— Але у світському товаристві слід глузувати з людей, які розмовляють на серйозні теми.

Тіло.— Коли б ми знали, як збудоване наше тіло, то не зважилися б зробити жодного руху.

Товстуні.— Їм не конче вміти плавати.

— Доводять до розпачу катів, бо з ними нелегко впоратися під час страти. Приклад: Дюбаррі.

Токарний верстат.— У селі дуже добре мати його на горіщі — на випадок дощових днів.

Туалет (дамський).— Впливає на уяву.

Тютюн.— Причина всіх захворювань спинного мозку.

У

Указ.— Називати «указом» кожен важливий декрет: це дратує уряд.

Університет.— Alma mater.

Устриці.— Їх більше не їдять! Вони надто дорогі!

Уява.— Про неї завжди кажуть «жива».

— Остерігатись уяви.

— Паплюжити чужу уяву.

Ф

Фабрика.— Небезпечне сусідство.

Фаетон.— Винахідник однойменного екіпажа.

Фазан.— Найвищий шик — подати на обід фазанів.

Фальшивомонетники.— Працюють у підвалах.

Фенікс.— Чудова назва для страхового товариства.

Феодальний замок.— За часів Філіпа Августа завжди був обложений.

- Феодалний лад.— Не мати точного уявлення про нього, але метати проти нього громи й блискавки.
- Фермери.— Завжди заможні.
- Феска.— Необхідна для кабінетного вченого; надає обличчю величного виразу.
- Фехтування.— Вчителям фехтування відомі різні підступи.
- Фігаро (Весілля).— Ще одна з причин Революції!
- Філіпп Орлеанський-Егаліте.— Метати проти нього громи й блискавки.
— Ще одна з причин Революції.
— Скоїв усі злочини нашого нещасливого часу.
- Філософія.— З неї слід глумитися.
- Форнаріна.— Вона була красунею; знати про неї ще щось не обов'язково.
- Фртепіано.— Необхідне у вітальні.
- Франкмасонство.— Ще одна з причин Революції.
— Випробування, яким піддаються ті, хто вступає в масони, такі страшні, що дехто помирав від цього.
— Причина родинних чвар.
— Об'єкт недоброзичливого ставлення духівництва.
— В чому його таємниця?
- Французи.— Найкращий народ у світі.
- Французька академія.— Паплюжити її, але намагатись при нагоді бути прийнятим до неї.
- Фреска.— Їх більше не роблять.
- Фрикасе.— Смачне тільки в шампанському.
— Його вміють готувати лише в селі.
- Фрикасе з кролика.— Готується звичайно з котячого м'яса.
- Фронтиспіс.— На ньому добре зображувати великих людей.
- Фуґа.— Ніхто не знає, що це таке, але слід визнати, що вона дуже важка й нудна.
- Фуляр.— Вважається ознакою доброго тону — сякати у фулярову хусточку.

X

- Харкотиння.— Радіти, коли воно виділяється, й дивуватися, що людський організм може мати його в собі так багато.

Х в о р и й.— Щоб підняти дух хворого, треба глузувати з його недуги і не вірити, що він мучиться.

Х і р у р г и.— Безсердечні; називати їх різниками.

Х л і б.— Ніхто не підозрює, скільки всякої бридоти в хлібі.

Х л і б о р о б и.— Що було б з нами без них?

Х л і б о р о б с т в о.— Брак робочих рук.

Х о л е р а.— Холерою заражаються від динь.

— Від неї можнавилікуватися, якщо пити багато чаю з ромом.

Х о л о д.— Корисніший за спеку.

Х о л о с т я к и.— Егоїсти й розпусники.

— Треба було б накласти на них спеціальний податок.

— Готують собі сумну старість.

Х р е с т о в і п о х о д и.— Були благодієвнї (або тільки корисні) для венеціанської торгівлі.

Х р и с т и я н с т в о.— Звільнило рабів.

Х р у щ і.— Чудовий сюжет для маленького твору.

— Цілковите їх винищення — мрія кожного префекта.

Х у т р а.— Ознака багатства.

Ц

Ц е н з у р а.— Корисна, хоч би що про неї казали.

Ч

Ч е с н і с т ь.— Властива передусім чиновництву.

Ч и н о в н и к.— Заслуговує пошани, незалежно від того, які обов'язки він виконує.

Ч и щ е н н я в а к с о ю.— Добре почистити черевки можна тільки власноруч.

Ч о р н и й ф р а к.— У провінції — ознака найвищої урочистості й поганого настрою.

Ч о р н и л ь н и ц я.— Її підносять у дарунок лікареві.

Ч х а н н я.— Сказавши «будьте здорові», завести розмову про походження цього звичаю.

Ш

Ш а м п а н с ь к е.— Буває тільки на врочистих обідах.

— Вдавати, що не можеш його терпіти, і казати: «Це не вино».

- Викликає захват у дрібних людців.
- Росія споживає його більше, ніж Франція.
- Завдяки йому французькі ідеї поширилися в Європі.
- В часи Регентства тільки й робили, що пили шампанське.
- Щоправда, його не п'ють, а «перехиляють».

Ш а р ф. — Поетично.

Ш а х и. — Прообраз військової тактики.

- Усі великі полководці добре грали в шахи.
- Надто серйозно для гри, надто легковажно для науки.

Ш а х р а й. — Завжди належить до вищого світу.

Ш и н к а. — Завжди з Майнца.

- Остерігатися через трихін.

Ш к о л и. — Політехнічна — мрія всіх матерів (застаріле).

- Під час розрухів — пострах для буржуа, коли він довідується, що Політехнічна школа заодно з робітниками (застаріле).

- Казати просто «школа» — дає зрозуміти, що ти в ній навчався.

- У Сен-Сірі навчаються юнаки шляхетного походження.

- У Медичній школі — всі екзальтовані.

- У Школі правознавства — юнаки з порядних родин.

Ш л у н о к. — Усі недуги — від шлунка.

Ш п а г а. — Жалкувати за часами, коли її носили.

Ш п и г и. — Всі поліцаї.

Ш т у ч н і з у б и. — Третя зміна зубів.

- Остерігатися, щоб не проковтнути уві сні.

Щ

Щ а с т я. — Коли вам кажуть про велике щастя, не забудьте спитати: «Еге ж, але чи воно надійне?»

Ю

Ю р б а. — Йй споконвіку властиві добрі пориви.

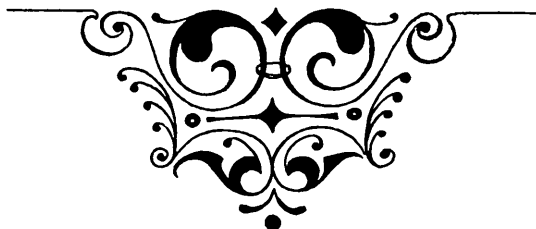
Ю ю б а. — Невідомо, з чого її готують.

Я

Я д р о. — Вітер, здійнятий від польоту ядра, засліплює і забиває дух.

Я й ц е. — Відправна точка для філософської дисертації про виникнення живої істоти.

Я н с е н і з м. — Невідомо, що це таке, але говорити про нього вважається великим шиком.

ПРИМІТКИ

ВИХОВАННЯ ПОЧУТТІВ

С. 15. ... яка його думка про пані Лафарж. — Марі Лафарж (1816—1853) в 1840 р. була звинувачена в отруєнні свого чоловіка й засуджена на довічну каторгу. Написала «Мемуари» (1841).

Гізо Франсуа-П'єр (1787—1874) — французький історик і консервативний державний діяч; з 1840 р. міністр іноземних справ і фактичний голова уряду.

С. 17. *Жуффруа Теодор* (1796—1842) — французький психолог і філософ-ідеаліст.

Кузен Віктор (1792—1867) — ліберальний публіцист і філософ-еклектик.

Лароміг'єр П'єр (1756—1837) — філософ-сенсуаліст, один із засновників електизму.

Мальбранш Ніколя (1638—1715) французький метафізик-ідеаліст.

Шотландці — шотландські філософи-ідеалісти Томас Рід (1710—1796), Дугалд Стюарт (1753—1827) та ін., чий погляд пропагував Жуффруа.

Фруассар Жан (1333—1400) — французький поет і історик, автор «Хронік», у яких описуються історичні події з 1327 р. до кінця XIV ст.

Комін Філіпп де ла Кліт (1445—1509) — французький державний діяч та історик, автор мемуарів про історичні події 1461—1498 рр.

П'єр де Летуаль (1546—1611) — французький історик, автор щоденних нотаток про події з 1574 по 1610 р.

Брантом П'єр (1535—1614) — французький історик, автор «Життєписів славетних людей та великих полководців Франції».

С. 19. *Вертер* — герой роману Гете «Страждання молодого Вертера» (1774).

Рене — герой однойменної повісті (1802) Шатобріана.

Франк — герой драматичної поеми «Вуста й чаша» (1832) Альфреда де Мюссе (1810—1857).

Лара — герой однойменної поеми (1814) Байрона.

Лелія — героїня однойменного роману (1833) Жорж Санд.

С. 20. *Агент по виборах* — спеціально найманий агент, який забезпечував своєму кандидату успіх будь-якими засобами, аж до підкупу виборців.

С. 21. *Растіньяк* — герой «Людської комедії» Бальзака, провінціал-честолюбець, який робить кар'єру в Парижі.

...католицьких та сатанинських поетів... — Ідеться про консервативних романтиків, які ідеалізували Середньовіччя.

С. 22. *Тютюнові привілеї* — право вести торгівлю тютюном, монополія на яку належала державі.

Лівий центр — з 1836 р. одна з двох фракцій консервативної партії; вимагала обмеження королівської влади парламентом.

С. 28. *Одеон* — паризький театр, заснований 1797 р.

«*Ревю де Де Монд*» — літературно-політичний журнал, заснований 1829 р. В ньому співробітничали найвидатніші французькі письменники.

Французький колеж — вищий навчальний заклад, заснований 1530 р.

Пале-Рояль — паризький театр комедії й водевілю, заснований 1783 р.

С. 29. *Пантеон* — спочатку собор на честь св. Женев'єви, покровительки Парижа, з 1791 р. — усипальня великих людей Франції.

С. 30. *Петиції про реформу*. — З 1831 р. основною вимогою опозиції була виборча реформа та зниження виборчого цензу. Пропаганда велася зокрема шляхом збору підписів під петиціями.

Юманів перепис — проводився з 14 червня 1838 р. за наказом міністра фінансів Юмана з метою збільшення податків, викликав заворушення у деяких містах.

Бенжамен Констан (1767—1830) — французький письменник, ліберальний публіцист і політичний діяч.

Фредерік Леметр (1800—1876) — актор, прославився в ролі *Робера Макера*, героя мелодрами Бенжамена Антьє, Сент-Амана та Поліанта «*Ардетський заїзд*» (1823).

Тємні товариства — республіканські змовницькі організації часів Липневої монархії.

С. 31. *Цахаріє Генріх* (1806—1875), *Рудорф Фрідріх* (1803—1873) — німецькі вчені-юристи.

Прігчард Джордж (1796—1883) — англійський консул на острові Таїті. Викликав ускладнення в англо-французьких відносинах, спровокувавши 1844 р. повстання тубільців проти французів. Англофільська позиція уряду Гізо в цьому конфлікті викликала обурення у Франції.

Луї-Філіпп — король Франції (1830—1848).

Беранже П'єр-Жан (1780—1857) — французький поет-пісняр, стримано ставився до монархії Луї-Філіппа.

Лаффіт Жак (1767—1844) — впливовий банкір, спочатку активно підтримував Луї-Філіппа, згодом перейшов до лав опозиції.

Шатобріан Франсуа-Рене (1768—1848) — французький письменник; попри свої консервативні погляди, з тактичних міркувань загравав із республіканцями.

С. 32. *Вересневі заворушення* — викликані були у вересні 1841 р. Юмановим переписом.

С. 34. *Театр Бобіно* — невеликий театр комедії в Парижі, відкритий 1816 р.

С. 38. *Керубіні Луїджі* (1760—1842) — італійський композитор, з 1821 р. директор Паризької консерваторії. Його портрет, написаний 1842 р. Жаном Енгром, так само як і *напівкругла зала Академії мистецтв*, розписана Полем Деларошем, викликали жваві дискусії.

Інститут — мається на увазі Академія мистецтв, що разом з іншими чотирма Академіями становили Французький Інститут.

С. 40. *«Насьйональ»* — буржуазно-республіканська опозиційна газета, заснована 1830 р. Тьером.

С. 52. *Луї Блан* (1811—1882) — французький дрібнобуржуазний соціаліст і публіцист.

Герцог Немурський (1814—1896) — другий син Луї-Філіппа.

Де Жуанвіль (1818—1886) — третій син Луї-Філіппа, морський офіцер.

С. 55. *Альфред де Дре* (1808—1860) — французький живописець.

Прадье Жан-Джемс (1792—1852) — французький скульптор.

С. 57. *Спорудження укріплень довкола Парижа* — провадилося в 1841—1845 рр., усупереч вимогам опозиції, яка вважала, що ці укріплення загрожують французькому народу.

Вересневі закони — були введені 1835 р. після замаху корсіканця Фієски на життя Луї-Філіппа.

Лорд Гізо — натяк на англофільські симпатії Гізо.

С. 58. *Регентство* — період в історії Франції (1715—1723), коли країною правив герцог Філіпп Орлеанський, регент при неповнолітньому королі Людовіку XV.

С. 59. *Жовті рукавички* — з демократичної точки зору, ознака дворянського неробства.

Жокей-клуб — кінноспортивна організація, членами якої були здіблішого дворяни.

Питання рейнського кордону. — В 1840-х рр. республіканці почали вимагати повернення земель на лівому березі р. Рейн, які відійшли до Німеччини за угодою 1815 р.

Мараст Арман (1801—1852) — буржуазний публіцист, правий республіканець, з 1836 р. видавав газету «Насьйональ».

Де Сталь (1766—1817) — романтична письменниця, була в опозиції до імперії Наполеона I.

С. 61. *Понселе Франсуа-Фредерік* (1790—1843) — юрист, професор римського права.

С. 65. *Липнева колона* — побудована на площі Бастилії в пам'ять жертв Липневої революції 1830 р., увінчана статуєю генія свободи з позолоченої бронзи.

С. 73. *Театр Порт Сен-Мартен* — драматичний театр у Парижі, заснований 1781 р.

Дюмерсан Теофіль (1780–1849) — французький водевіліст і вчений-нумізмат.

С. 78. *І Анжела*.— Католики при хрещенні одержують кілька імен, тому можуть святкувати іменини кілька разів на рік.

С. 79. *...у геніальних каторжників...*— Очевидно, мається на увазі каторжник Вотрен — персонаж «Людської комедії» Бальзака.

С. 82. *Одрі Жак-Шарль* (1781–1853) — комічний актор, дуже популярний у ролях дурнів.

Удрі Жан-Батіст (1686–1755) — художник, майстерно малював тварин.

С. 86. *Театр Відпочинок* — містився на бульварі Тампл, ставив феєрії й ревію.

...звинувачував камарилью в тому, що вона втрачає в Алжирі мільйони.— Успішна військова експедиція 1844 р. проти Марокко, куди відступила армія ватажка алжирського визвольного руху Абд ель-Кадіра, обійшлася Франції в 20 мільйонів франків; опозиція протестувала проти таких величезних витрат.

С. 94. *«Романтичні аннали»* — збірники поем і фантастичних прозових творів, виходили щорічно з 1828 по 1834 р. та в 1836 р.

«Атала» — повість Шатобріана (1801).

«Сен-Мар» — історичний роман А. де Вінї (1826).

«Осіньні листя» — збірка віршів Гюго (1831).

«Макбет» — трагедія Шекспіра (1606), вперше перекладена французькою мовою *П'єром Летуриєром* (1736–1788).

С. 102. *«Доба»* — опозиційна газета, заснована 1836 р.

«Шаріварі» — республіканська сатирична газета, заснована 1832 р.

С. 107. *Мерлен Філіпп-Антуан* (1754–1838) — французький юрист і політичний діяч, один із укладачів кримінального кодексу та нового закону про спадщину.

Вазейль — юрист, автор «Трактату про давність» (1832).

Савінї Фредерік (1779–1861) — вчений-юрист, засновник історичного вивчення римського права.

Тролон Раймон-Теодор (1795–1869) — юрист, фахівець із цивільного права.

Доктринери — тут: прибічники політичної партії, очолюваної Гізо.

С. 109. *Каміа Демулен* (1760–1794) — революційний діяч, адвокат, журналіст і оратор; 12 червня 1789 р. в парку Тюільрі закликав парижан до повалення абсолютної монархії.

Бартелемі Огюст (1796–1867) — поет, у 1831–1832 рр. видавав опозиційний сатиричний віршований журнал «Немезіда», з якого цитуються наведені рядки.

Збори всенародні — Конвент часів Великої французької революції.

С. 110. *Пале-Рояль* — сад, оточений численними галереями, де було багато ресторанів та ювелірних крамниць.

С. 115. *Мольєрівські лікарі* — комічні персонажі з комедій Мольєра «Закоханий лікар», «Лікар мимоволі» та ін.

С. 116. *Поштар із Лонжюмо* — герой однойменної комічної опери (1836) французького композитора Адана (1803—1856).

С. 117. *Амбігю* — заснований 1769 р. паризький театр, ставив комедії й мелодрами.

«*Гаспардо-рибалка*» — мелодрама Жозефа Бушарді (1810—1870), поставлена 1837 р.

С. 118. *Морбідецца* (іт.) — ніжність, грація.

С. 120. *Грассо Поль* (1804—1860) — популярний комедійний актор.

Селюта — прекрасна індіанка, героїня прозової поеми «Натчези» (1826) Шатобріана.

С. 130. «*Суспільний договір*» (1762) — філософський твір Жан-Жака Руссо (1712—1778), де стверджується принцип народовластя.

«*Незалежний огляд*» — демократична газета, виходила з листопада 1841 по лютий 1842 р.

Маблі Габріель Бонно де (1709—1785) — філософ-утопіст, виступав проти приватної власності, за загальну рівність.

Мореллі (XVIII ст.) — французький філософ, пропагандист утопічного комунізму.

Конт Огюст (1798—1857) — французький філософ і соціолог-позитивіст.

Кабе Етьєн (1788—1856) — французький утопічний соціаліст, дуже популярний у демократичних колах Франції 1840-х рр.

С. 131. *Лакедемонія, або Спарта* — республіка в Стародавній Греції, де дітей виховували в дусі беззастережної покори громадським обов'язкам та суворой мужності.

С. 132. *Вбивства в Бюзансе*. — Визмку 1846—1847 рр. картопляна хвороба спричинила голод і народні заворушення; так, у Бюзансе (департамент Індри) в січні 1847 р. було вбито двох поміщиків за спекуляцію хлібом. Це викликало урядові репресії.

Принцип «вільної торгівлі» — тобто принцип невтручання держави в діяльність приватних торговельних підприємств, який сприяв усяким спекуляціям.

С. 133. *Іспанські шлюби* — два шлюби між членами королівських родин Франції та Іспанії, які були укладені в жовтні 1846 р.

Рошфорівське казнокрадство — розтрати в майстернях та на складах військово-морського міністерства в Рошфорі в січні 1847 р., що дало привід опозиції виступити проти уряду.

Новий капітул Сен-Дені — тобто нова рада абатства Сен-Дені, усипальні французьких королів. Проект її оновлення був прийнятий палатою перів 1847 р., але й 1848 р. не надійшов на розгляд палати депутатів.

День святого Фердінанда — день іменин старшого сина Луї-Філіппа.

Версальський музей — величезне зібрання творів мистецтва, міститься в палаці XVII—XVIII ст.

Делакруа Ежен (1799—1863) — французький художник-романтик.

Гро Антуан-Жан (1771—1835) — художник-баталіст.

С. 134. *Барбес Арман* (1809—1870) — революціонер-республіканець, після придушення травневого повстання 1839 р., яким він керував, був засуджений на довічне ув'язнення.

А я докоряю Луї-Філіппові за те, що він зрадив поляків! — Республіканська опозиція вимагала від Луї-Філіппа підтримати польських повстанців 1830 р., від чого він категорично відмовився.

Лафайєт Марі-Жозеф, маркіз де (1757—1834) — політичний діяч революції 1789 та 1830 рр.

Понятовський Юзеф (1763—1813) — польський князь, маршал Франції, після поразки під Лейпцігом кинувся в річку Ельстер, щоб не потрапити в полон.

...скасування Нантського едикту... — 1685 р. Людовік XIV скасував Нантський едикт, виданий 1598 р. Генріхом IV, що давав протестантам свободу віросповідання.

На пап звели наклепи... — Очевидно, мається на увазі доктрина карбонаріїв, які прагнули поєднати католицизм і революцію.

Ліга — заснована 1576 р. католицька спілка для боротьби з протестантами. Думку про її демократичний характер висунув теоретик «неокатолицького соціалізму» Філіпп-Жозеф Бюше (1796—1865).

Театр Жімназ — драматичний театр у Парижі, існує з 1820 р.

С. 135. *Лола Монтез* (1824—1861) — іспанська авантюристка, з 1846 р. фаворитка баварського короля Людвіга I, після мюнхенського повстання була вигнана з країни.

Поети-робітники — мають на увазі П'єр Лашамбоді (1806—1872), П'єр Дюпон (1821—1870) та ін.

Фізіології — надзвичайно популярні у Франції 1830—1840 рр. реалістичні нариси, де описувалися представники різних професій та суспільних верств.

С. 137. *«Мулен Руж»* — розважальний заклад на площі Пігаль.

С. 147. *...наслідувати «Тринадцятьох» Бальзака!* — Роман Бальзака «Історія тринадцятьох» (1833) змальовує таємне товариство світських молодих людей, які поклялися будь-яким способом допомагати один одному.

С. 149. *Генерал Фуа Максиміліан-Себастьян* (1775—1825) — ліберальний політичний діяч, дуже популярний у 1810—1820-х рр.

С. 151. *Легітиміст* — прибічник королівського роду Бурбонів, скинутого революцією 1830 р.

Орлеаніст — прибічник Луї-Філіппа.

С. 152. *Женюд Антуан-Ежен де* (1792—1849) — французький публіцист та історик, редактор реакційної «Французької газети», яка з тактичних міркувань загравала з опозицією.

«*Королева Марго*» — поставлена 1847 р. п'єса на сюжет однойменного роману А. Дюма-батька.

Валуа — династія французьких королів (XIV—XVI ст.), до побічної лінії якої належав Орлеанський дім.

Тьер Адольф (1797—1877) — представник ліберальної школи істориків початку XIX ст., пізніше реакційний політичний діяч, кат Паризької комуни.

Замах дванадцятого травня — республіканське повстання 12 травня 1839 р. в Парижі, швидко було придушене, оскільки воно не мало підтримки народу.

С. 159. *Лезюрк Жан-Жозеф* (1763—1796) — безневинно страчений за обвинуваченням у вбивстві поштового кур'єра. Посмертно виправданий.

С. 162. *Бearnець* — прізвисько французького короля Генріха IV, який народився в Беарні. Розповідали, що іспанський посол застав короля, коли той, граючись із дітьми, стояв навкарачки.

С. 163. *Антоні* — романтичний герой однойменної драми (1831) А. Дюма-батька, людина буремних пристрастей, який убиває кохану заміжню жінку, щоб урятувати її честь.

С. 166. «*Золотий дім*» — оздоблений позолотою фешенебельний ресторан на бульварі Італійців, побудований 1839 р. архітектором Лемером.

С. 170. *Вронський Юзеф-Гоєне* (1778—1853) — польський математик і філософ-ідеаліст.

Анфантен Бартелемі (1796—1864) — сен-сімоніст, своєю діяльністю перетворив цю утопічну школу на вузько релігійну секту, яка вороже ставилася до республіканських рухів.

П'єр Леру (1797—1871) — дрібнобуржуазний соціаліст-утопіст.

С. 171. *Нормальна школа* — вищий гуманітарний учбовий заклад, заснований 1795 р., готує викладачів ліцеїв та університетів.

С. 190. *Федра* (гр. міф.) — дружина царя Тесея, яка покохала свого пасинка Іпполіта. Не добившись взаємності, звела на нього наклеп перед чоловіком, що призвело до загибелі Іпполіта. Через докори совісті покінчила життя самогубством. Про Федру писали Евріпід, Сенека, Расін.

Дідона — цариця Карфагена, покохала троянського героя Енея, а коли той її покинув, закололася його мечем. Про кохання Дідони й Енея розповідається в одній з пісень «Енеїди» — поеми римського поета Вергілія (70—19 до н. е.).

Де Гріє — герой роману Антуана-Франсуа Прево (1697—1763) «Манон Леско» (1731), безмежно відданий своїй коханій.

С. 194. *Бу-Мазá* (бл. 1820—?) — один з арабських вождів, 1845 р. здався французам у полон, жив у Парижі на утриманні уряду, став модною особою й відвідував усі світські свята.

С. 201. *Едгар Кіне* (1803—1875) — французький письменник, історик і політичний діяч, 1846 р. був позбавлений кафедри за критику католицизму.

Мицкевич Адам (1798—1855) — польський поет, емігрував до Франції; 1845 р. також припинив читати лекції через урядові переслідування.

Местр Жозеф де (1753—1821) — французький реакційний письменник, войовничий католик.

Сенвіль Морель (1800—1854) — видатний комічний актор театру Палс-Рояль.

Рішельє Арман-Жан дю Плессі (1585—1642) — кардинал, фактичний голова уряду при Людовіку XIII.

Шамбор Анрі-Шарль (1820—1883) — граф, онук короля Карла X, скинутого революцією 1830 р. Легітимісти називали його Генріхом V.

С. 204. *Жеріко Теодор* (1791—1824) — французький художник-романтик.

С. 207. *Друайяр* — паризький банкір, кандидат у депутати, засуджений 1847 р. за підкуп виборців.

Беньє — директор Управління військово-продовольчого постачання, був звинувачений у розтраті, але справу зам'яли.

Годфруа Кавеньяк (1801—1845) — один з керівників республіканської партії.

С. 209. «*Батько і двірник*» (1833) — водевіль Жака Ансло та Огюста Анісе-Буржуа.

Прицц Родольф — герой роману французького письменника Ежена Сю (1804—1857) «*Паризькі таємниці*» (1843), благородний аристократ, який інкогніто живе серед мешканців паризького «дна».

С. 221. ...*книжки Тьєра, Дюлора, Баранта, Ламартінових «Жірондистів»*. — Маються на увазі книги Адольфа Тьєра «Історія французької революції» (1827) та «Історія Консульства і Імперії» (1845); «Історичні нариси про епоху Революції» (1825) Жака-Антуана Дюлора (1755—1835). Барант (1782—1866) — французький історик і політичний діяч. «Історія жірондистів» А. де Ламартіна (1847), у якій надмірно вихвалялася компромісна політика жірондистів, була дуже популярна.

Шальє Марі-Жозеф (1747—1793) — проводир ліонських революціонерів, прозваний «другом бідних»; страчений монархістами.

Товариство сімей — таємна спілка, заснована 1835 р. республіканцями-соціалістами, захищала інтереси трудящих; пізніше називалася «Товариством пір року», організувало повстання у травні 1839 р.

Алібо Луї (1810—1836) — відставний капрал, страчений за замах на Луї-Філіппа.

С. 222. *Вулиця Транснонен* — паризька вулиця, де під час жорстокого придушення республіканського повстання 13 квітня 1834 р. були по-звірячому знищені всі жителі одного з будинків, у тому числі жінки й діти.

С. 223. *Карпентра* — містечко на південному заході Франції, що відзначалося архітектурним несмаком.

Театр канатоходців — ставив пантоміми, водевілі та феєрії з декоративними ефектами.

Базіліо — комічний персонаж з комедії Бомарше «Севільський цирульник» (1775).

С. 225. *Гранден Віктор* (1797—1849) — промисловець і опозиційний політичний діяч. *Бенуа д'Азі Дені* (1796—1880) — фінансист, депутат-монархіст. Суперечка між ними точилася навколо питання про участь держави в експлуатації залізниць.

«Наслідкування Христа» — середньовічний латинський богословський твір, авторство якого приписується ченцю Жану Гарсону (1362—1428).

Готський альманах — щотижневик, публікував відомості про генеалогію королівських та знатних родин Європи, дипломатію та статистику, видавався з 1763 р. в німецькому місті Готі.

Святий Франціск Ассізький (1182—1226) — засновник чернечого ордену францисканців.

С. 226. *Граф д'Артуа* (1757—1836) — брат страченого короля Людовика XVI, під час революції 1789—1794 рр. очолював монархічну еміграцію. З 1824 р. король Франції Карл X, скинутий з престолу Липневою революцією 1830 р.

С. 228. *Дезольм* (1817—?) — французький публіцист-республіканець.

Блекстон Вільям (1723—1780) — англійський поет і політичний діяч.

Англійський білль про права — прийнятий 1689 р. основний закон англійського буржуазного парламентаризму, який обмежує владу короля і визначає громадянські права.

Стаття друга конституції дев'яносто першого року — в ній сказано, що свобода, власність, безпека і опір гніту є природними, невід'ємними правами людини.

Хартія — конституційна хартія, підписана 1814 р. Людовиком XVIII, до якої були внесені ліберальні зміни після Липневої революції 1830 р.

Карбонарії — члени таємного патріотичного товариства в Італії, яке вело боротьбу проти австрійського гніту. Карбонаріям співчували французькі республіканці, а також — до Липневої революції — і буржуазні ліберали.

С. 232. *Каплиця св. Миколая* — в ній поховано багатьох видатних осіб Франції та представників дворянства.

С. 238. *Директорія* — уряд Французької республіки (з 5 директорів), що існував з листопада 1795 р. до листопада 1799 р.

С. 249. *«Байки» Лашамбоді* — «Народні байки» (1839) П'єра Лашамбоді, пройняті ідеями утопічного соціалізму, змальовують злидні й безправ'я народу.

«Наполеон» Норвена — «Історія Наполеона» (1827) барона Жака-Марке де Норвена (1769—1854) мала великий успіх серед опозиційних кіл.

Загальне виборче право — було основною вимогою республіканців-радикалів.

Реформістські банкети — одна з форм пропаганди виборчої реформи, почалися в липні 1847 р. в Парижі й прокотилися по всій країні.

П'ємонт — італійське місто, де в жовтні 1847 р. король Карл-Альберт під тиском народного руху дав відставку реакційному урядові й запровадив деякі ліберальні реформи. В *Неаполі* в січні 1848 р. король Фердинанд II змушений був проголосити конституцію, скопійовану з французької хартії 1830 р. В *Тоскані* наприкінці 1847 — початку 1848 р. відбулися великі демонстрації проти австрійського панування, які змусили тосканського герцога ввести парламент та свободу друку.

Ми принесли в жертву Голландію, аби Англія визнала Луї-Філіппа... — Хоча Франція дійсно погодилася на скасування голландського королівства, але Англія не пов'язувала визнання Луї-Філіппа королем з французькою політикою щодо Голландії.

В Швейцарії пан Гізо... підтримує трактати тисяча вісімсот н'ятнадцятого року. — В Швейцарії з 1830 р. йшла боротьба між протестантами й католиками, в якій перемогли перші. Франція разом з Австрією підтримували католиків, щоб цим забезпечити автономію всіх швейцарських кантонів, установлену трактатами 1815 р.

Пруссія та її митний союз. — Укладений 1833 р. союз німецьких феодально-роздрібнених держав на чолі з Пруссією посилював її позиції в європейських конфліктах.

Східне питання — полягало в тому, що за угодою 1841 р. Туреччина мала право заборонити вхід у Дарданелли та Босфор військовим кораблям усіх держав.

С. 250. *Якщо великий князь Костянтин і шле дарунки герцогові Омальському...* — Тут: натяк на спроби зближення Росії з Францією. Великий князь Костянтин (1827—1892) — брат царя Миколи I. Герцог Омальський (1822—1897) — четвертий син Луї-Філіппа.

Нічого, нічого, нічого! — відповідь одного з депутатів на запитання про те, що зробив французький уряд за останні сім років.

Цей натяк на знамените голосування... — Очевидно, йдеться про прийнятий 12 лютого 1848 р. палатою депутатів схвальний адрес-

відповідь на промову короля з відхиленням усіх претензій опозиції до уряду.

Сульт Нікола-Жан де Діє (1769–1851) – колишній наполеонівський маршал, за Ліпнєвої монархії – військовий міністр і міністр іноземних справ.

... *скарги на хижу зграю біржовиків...* – Біржовий ажіотаж на початку 1848 р. особливо посилювався в зв'язку з будівництвом залізниць.
Герцог Монпансьє – наймолодший син Луї-Філіппа.

Венсен – замська резиденція королівської сім'ї біля Парижа.

Процес Теста – Кюб'єра. – Тест був звинувачений у тому, що, будучи міністром громадської праці, взяв через посередництво генерала Кюб'єра хабара в 100 000 франків за надання концесії на видобування кам'яної солі. 1847 р. їх було позбавлено громадянських прав і оштрафовано.

С. 251. *Герцогиня де Прален* – була вбита в серпні 1847 р. Її чоловік, запідозрений у вбивстві, наклав на себе руки у в'язниці.

«Кавалер де Мезон-Руж» – драма, написана А. Дюма-батьком та О. Маке за однойменним романом Дюма і з успіхом поставлена 1847 р. Її герої – благородний республіканець часів Великої французької революції.

...*установлено «найкращу з республік»...* – Під час революції 1830 р. популярний у народі генерал Лафайєт (за іншою версією, буржуазний політичний діяч Оділон Барро) підвів до вікна Ратуші Луї-Філіппа, вклав у його руку триколовий прапор і гукнув натовпу, який вимагав республіки: «Ось найкраща з республік!»

«Мирна демократія» – газета, виходила з 1843 по 1851 р., пропагувала ідеї утопічного соціалізму та розширення жіночих прав.

Пій Дев'ятий (1792–1878) – папа римський з 1846 р., на перших порах був дуже популярний завдяки своїм ліберальним реформам.

С. 252. *Штукар з Ратуші, друг зрадника Дюмур'є.* – Натяк на карикатуру, де Луї-Філіппа намалювали у вигляді фокусника, який жонглює трьома горіхами з написами: Липень, Революція, Свобода. 1793 р. Луї-Філіпп служив у республіканських військах під командуванням генерала Дюмур'є (1739–1823), який готував монархічний переворот, а після його невдачі емігрував разом із майбутнім королем.

«Нельська вежа» – драма А. Дюма-батька та Ф. Гайярде (1832).

«Два білі бики» – перші рядки пісні «Мої бики» (1845) П'єра Дюпона.

С. 253. *Д'Альтон-Ше Едмон де Лін'єр* (1810–1874) – граф, член палати перів, 1847 р. перейшов до опозиції і став активним республіканцем.

С. 260. *Леотад* (справжнє ім'я Луї Бонафу, 1812–1850) – чернець,

засуджений 1848 р. на довічну каторгу за згвалтування та вбивство неповнолітньої дівчинки-робітниці.

Повстання в Палермо — почалося 12 січня 1848 р., привело до вигнання військ неаполітанського короля та проголошення автономії Сіцилії.

Банкет 12-ї округи. — В січні 1848 р. префект поліції 12-ї округи Парижа не дозволив улаштувати реформістський банкет, і палата депутатів незначною більшістю голосів підтримала поліцію.

С. 263. *Груша доспіла.* — Луї-Філіппа карикатури зображали крамарем з перезрілою грушею (символ дурості) замість голови.

Оділон Барро (1791 — 1873) — в 1830—1840 рр. ліберальний політичний діяч, адвокат, захисник виборчої реформи. Протягом 1820—1840 рр. не раз змінював свою політичну орієнтацію.

С. 268. *«Жірондисти»* — патріотична пісенька з драми А. Дюма-батька та О. Маке «Кавалер де Мезон-Руж».

С. 269. *...про зміну міністерства...* — Після паризького повстання в ніч з 22 на 23 лютого 1848 р. король змушений був прийняти відставку міністерства Гізо.

...стрілянина на бульварі Капуцинок. — Тут 23 лютого відбулася маніфестація паризьких трудящих; незважаючи на спроби солдат придушити її, маніфестація переросла наступного дня в повстання, яке змусило короля втекти з палацу Тюільрі.

С. 271. *Моле* (1781—1855) — граф, політичний діяч, запеклий монархіст.

Бюжо де ла Пікконері (1784—1849) — маршал Франції. Під час революції 1848 р. командував армією в Парижі, захищаючи монархію Луї-Філіппа.

Фонтан Шато д'О — водорозбірна вежа на площі Республіки, де відбулася кривава сутичка паризьких повстанців з муніципальною гвардією.

...і тисяча вісімсот тридцятого, і тридцять другого, і тридцять четвертого, і тридцять дев'ятого! — Тобто в Липневу революцію 1830 р., на республіканських барикадах 5—6 червня 1832 р. біля монастиря Сен-Меррі, 13—14 квітня 1834 р. і 12 травня 1839 р.

С. 276. *Герцогиня Орлеанська* (1814—1852) — вдова старшого сина Луї-Філіппа і мати 10-річного графа Паризького, якого вона намагалася 24 лютого 1848 р. оголосити королем, а себе регентшею.

Дюнуайє — капітан національної гвардії, 24 лютого 1848 р. командував повстанцями, які першими вступили в Тюільрійський палац.

С. 277. *Рагуша* в ній розмістився не лише щойно сформований буржуазний Тимчасовий уряд, а й одночасно із ним утворений радикальніший уряд республіканців, який і проголосив Францію республікою.

С. 278. *...призначено на комісара в провінцію.* — Тимчасовий уряд замінив комісарами префектів та супрефектів.

Ледрю-Роллен (1809—1874) — один з керівників дрібнобуржуазної демократії, міністр внутрішніх справ у Тимчасовому уряді.

Шангарньє (1793—1877) — французький генерал і політичний діяч-монархіст, з 1848 р. — буржуазний республіканець, головнокомандувач паризької національної гвардії.

Де Фаллу (1811—1886) — граф, політичний діяч, клерикал і монархіст.

...повторювали Ламартінову фразу про червоний прапор... — Поет Ламартін, фактично очоливши Тимчасовий уряд, 25 лютого 1848 р. у відповідь на вимогу робітників прийняти червоний прапор як державний, виголосив промову про історичну необхідність збереження трикольного прапора.

...люди Коссідьєра, їхні шаблі й шарфи страхали її. — Марк Коссідьєр (1808—1861) — ліонський рисувальник, учасник повстання 1834 р., після революції 1848 р. був обраний префектом паризької поліції, до якої набрав лютневих повстанців та членів таємних товариств. Його поліцейські носили блакитні блузи з червоними шарфами та довгі шаблі.

С. 279. *Дюпон де л'Ер* (1767—1855) — адвокат, опозиційний громадський діяч у період Реставрації; в 1848 р. — голова Тимчасового уряду.

Альбер — псевдонім робітника Александра Мартена (1815—1895), брав участь у Ліонському повстанні 1831 р. і Лютневій революції, в 1848 р. заступник голови комісії для здійснення права на працю.

Бланкі Луї-Огюст (1805—1881) — революціонер, утопіст-соціаліст, організатор і керівник таємних товариств, звільнений із в'язниці лютевими подіями. Був дуже популярний серед робітників.

С. 280. *Пограбування замків Нейї та Сюрєн...* — Замок Нейї, улюблену резиденцію Луї-Філіппа, та Сюрєн, замок банкіра Ротшільда, було розгромлено 25 лютого 1848 р.

Заворуження в Ліоні. — Наприкінці лютого 1848 р. ткацькі фабрики в Ліоні були розгромлені та підпалені робітниками.

Циркуляр Ледрю-Роллена — розісланий комісарам Тимчасового уряду перед виборами до Установчих зборів, пропонував забезпечити успіх випробуваням «старим республіканцям».

Примусовий курс кредитних знаків. — У 1848 р. Французький банк був на межі банкрутства, тому Тимчасовий уряд випустив кредитні знаки, щоб запобігти краху великих фінансистів.

Податок сорок п'ять сантимів. — 16 березня 1848 р. Тимчасовий уряд збільшив прямі податки з землевласників на 45 відсотків. Цей захід відштовхнув селянство від революції.

Флоконова люлька. — Фердінанд Флокон (1800—1866), журналіст,

лівий республіканець, міністр торгівлі в Тимчасовому уряді, був зображений на всіх портретах з неодмінною люлькою в зубах.

С. 281. *Прудон П'єр-Жозеф* (1809—1865) — дрібнобуржуазний реформіст, публіцист і соціолог, обраний 1848 р. депутатом.

С. 286. *...25 лютого домагався негайної організації праці...*— Цього дня перед будинком Ратуші відбулася робітнича демонстрація; Тимчасовому уряду було подано петицію з вимогою права на гарантовану працю та твердий мінімум заробітної плати.

С. 287. *«Національні збори»* — газета, заснована 29 лютого 1848 р. монархістами, які повели в ній атаку на Тимчасовий уряд.

С. 297. *29 березня він захищав контору «Преси».*— Газета «Преса» була заснована 1836 р. Емілем де Жірденом (1806—1881). Перед виборами до Установчих зборів Жірденом поставив у газеті запитання: що зробить Тимчасовий уряд, коли депутати відмовляться проголосити республіку? Це обурило членів революційних клубів і призвело до їхнього нападу на приміщення газети.

Коли нагопн удерся в палату...— 15 травня 1848 р. паризькі робітники, очолювані Бланкі, Барбесом та Распайлем, зайняли приміщення Установчих зборів, оголосивши про їхній розпуск. Демонстранти були розігнані національною та мобільною гвардією, а їхні вожді ув'язнені.

Наради в Люксембурзькому палаці — засідання керованої Луї Бланом комісії з організації праці, що розпочалися в перші дні березня 1848 р.

С. 298. *Національні майстерні* — були створені декретом від 27 лютого 1848 р.; вони стали центром революційно-соціалістичної пропаганди, що дуже тривожило буржуазію.

С. 301. *Наполеон* — майбутній імператор Наполеон III, який після Лютневої революції повернувся з Англії до Парижа, але Тимчасовий уряд наказав йому виїхати з Франції.

Марі П'єр-Томі (1795—1870) — міністр громадських робіт, підтримував проект закону проти зборів.

...за вигнання Орлеанської династії.— 26 травня 1848 р. Установчі збори ухвалили вигнати з Франції всіх членів Орлеанського дому.

С. 302. *Консідеран Віктор* (1808—1893) — соціаліст-утопіст, у 1848 р. депутат Установчих та Законодавчих зборів.

Ламенне Фелісите-Робер (1782—1854) — філософ-богослов, проповідник «християнського соціалізму».

«Ліхтарики!» — приспів масової пісеньки, який скандують учасники народних маніфестацій, закликаючи парижан оздобити свої будинки ілюмінацією.

С. 303. *15 травня його вбили б...*— У цей день паризькі робітники на чолі з Бланкі захопили Бурбонський палац і оголосили про розпуск Національних зборів та створення нового Тимчасового уряду. Та неза-

баром робітників було розігнано, а їхніх керівників заарештовано.

С. 317. *Бреа* (1790–1848) – генерал, один з організаторів придушення Червненого повстання паризького пролетаріату 1848 р., 25 червня вбитий повстанцями біля застави Фонтенбло.

Негріє (1788–1848) – реакційний генерал, був убитий під час повстання 25 червня 1848 р.

Шарбонель – депутат, убитий на площі Бастилії 25 червня 1848 р.

Архієпископ Паризький Дені-Огюст Афр (1793–1848) – був смертельно поранений при спробі звернутися з промовою до червневих повстанців.

С. 318. *Кавеньяк Луї-Ежен* (1802–1857) – військовий міністр, керував жорстоким придушенням Червненого повстання.

С. 327. *Власність* – це крадіжка – слова, що належать П'єрові Прудону.

С. 328. *...зобразити «пана Прюдома на барикаді»...* – Жозеф Прюдом – сатиричний образ, утілення тупості й самовдоволення дрібного буржуа, створений 1830 р. Анрі Моньє (1805–1877), – став об'єктом багатьох карикатур 1830–1840-х рр.

Ламорісьєр Крістоф (1806–1865) – генерал, помічник Кавеньяка в придушенні Червненого повстання.

С. 336. *Рато* (1800–?) – депутат-монархіст, який 8 січня 1849 р. вніс пропозицію про розпуск Установчих зборів, оскільки більшість у них належала республіканцям; його пропозицію було прийнято 29 січня.

С. 337. *«Ілюстрація»* – щотижневий яскраво ілюстрований журнал, виходив з 1843 р.

Хам – псевдонім карикатуриста Амедея де Ное (1809–1879).

С. 343. *...інтимний закуток вулиці Пуатьє.* – В 1848–1851 рр. вулиця Пуатьє була місцем зборів монархістів, клерикалів та представників правого крила Установчих зборів, які спочатку підтримували диктатуру Кавеньяка, а потім Луї-Наполеона.

Бургграфи «золотої середини». – Після провалу 1843 р. драми Гюго «Бургграфи» так стали називати людей похилого віку, відсталих за своїми поглядами.

«Досить нам ліри!» – такі вигуки почулися серед учасників робітничої демонстрації 15 травня 1848 р., коли Ламартін звернувся до них з прекраснодушними умовляннями.

Президент – майбутній імператор Наполеон III.

...після подій біля Консерваторії... – 13 червня 1849 р. республіканці-депутати від дрібнобуржуазної партії «Гори» зібрали біля паризької Консерваторії мирну робітничу демонстрацію проти посланки французьких військ до Рима для придушення Римської республіки. Демонстрацію було розігнано військами під командуванням генерала

Шангарньє, який після цього став головнокомандувачем національної гвардії.

С. 344. *Над усіх ставили пана Тьєра — за його книжку проти соціалізму...* — Мається на увазі книга А. Тьєра «Про власність» (1848). «Ярмарок ідей» — водевіль Адольфа Левена та Леона Леві-Брюнсвіка.

С. 348. *... на Бель-Ільській каторзі...* — Учасники Червненого повстання були ув'язнені у фортеці на острові Бель-Іль в Атлантичному океані недалеко від північного узбережжя Франції.

С. 349. *... одного мільйона, вирваного з бюджету...* — Натяк на демагогічний жест Установчих зборів після Червненого повстання 1848 р., коли вони вирішили надати фінансову підтримку виробничим робітничим асоціаціям, розраховуючи на їхній неминучий крах.

С. 351. *Гобе (1765—1832)* — французький адміністративний діяч і літератор.

Шанп (1760—1829) — директор паризького телеграфу.

С. 354. *Відставка генерала Шангарньє...* — Напередодні державного перевороту 2 грудня 1851 р. Шангарньє був усунений Луї-Бонапартом, який боявся сильного політичного суперника.

С. 357. *...він вітає козаків...* — 1814 р. війська союзників увійшли до Парижа.

С. 360. *...палата відмовила президентові в асигнуваннях.* — 10 лютого 1851 р. палата депутатів більшістю голосів відмовила в додатковому асигнуванні мільйона восьмисот тисяч франків, якого міністр фінансів вимагав для принца-президента, майбутнього імператора Наполеона III.

Монталамбер (1810—1871) — граф, депутат-клерикал, прибічник президента.

С. 361. *Манюель (1775—1827)* — ліберальний політичний діяч, боровся проти монархії Бурбонів.

С. 376. *...як убивали іншу — римську.* — Президент Луї-Бонапарт направив 1849 р. до Італії експедиційний корпус, який 3 липня придушив Римську республіку.

А бідолашна Венеція, бідолашна Польща, бідолашна Угорщина! — Венеція була взята австрійськими військами 25 серпня 1849 р. Того ж року Австрія та Пруссія жорстоко придушили визвольний рух поляків. У серпні 1849 р. було придушене повстання угорських патріотів проти австрійського гніту.

...позрубували дерева свободи... — На початку 1850 р. за наказом префекта паризької поліції було вирито «дерева свободи», посаджені в дні Лютневої революції.

...обмежили виборче право... — Згідно з законом від 31 травня 1850 р. виборчим правом користувалися лише сплатники податків, що протягом трьох років мали постійне місце проживання.

...*позачиняли клуби...*— За декретом Законодавчих зборів від 6 червня 1850 р. було продовжено на рік закон проти клубів від 19 червня 1849 р.

...*знову запровадили цензуру...*— 16 липня 1850 р. Законодавчі збори ухвалили реакційний закон про пресу.

...*віддали школи в руки священникам...*— Згідно з законом, прийнятим 15 березня 1850 р., вчителів початкових шкіл призначали муніципальні ради, що перебували під впливом духовенства.

...*консерватори... раді були б слустити на нас козаків!*— У скандальній брошурі «Червоний привид» (1851) Ром'є, палкий прихильник Луї-Бонапарта, писав, що тільки «гармати можуть розв'язати проблеми нашої доби і вони їх розв'яжуть, навіть якби їм довелося прибути з Росії».

С. 377. *Надо* — робітник-муляр, соціаліст, 1848 р. був обраний до Законодавчих зборів.

С. 387. «*Дрібні оголошення*» — найстаріша паризька газета, заснована 1638 р.

С. 393. *Було оголошено воєнний стан...*— Тут і далі йдеться про державний переворот 2—4 грудня 1851 р., коли президент оголосив себе імператором.

СПОКУСА СВЯТОГО АНТОНІЯ

С. 406. *Дідім* (пом. 395) — глава християнської духовної школи в Александрії.

Кіммерійці — плем'я, що жило в північному Причорномор'ї.
Гімнособісти з Гангу. — Так греки називали індійських священнослужителів-брахманів.

С. 407. *Манес* (214—274) — засновник так званого маніхейства, що намагалося поєднати християнство зі східними релігіями.

Валентин, Василід (II ст.) — представники гностицизму, релігійно-філософського вчення, в якому поєднувалася християнська теологія з давньогрецькою ідеалістичною філософією.

Арій (III—IV ст.) — александрійський диякон, заперечував божественне походження Ісуса Христа.

Серapis — єгипетське сонячне божество.

Афанасій (295—373) — александрійський єпископ, запеклий ворог і переслідувач аріан.

С. 408. *Піснір* — місцевість у Єгипті біля Аравійських гір, де святий Антоній заснував монастир.

Табенці — ченці Табенського монастиря у Фіваїді.

С. 410. *Навуходоносор* (VI ст. до н. е.) — вавілонський цар, за Біблією — втілення безмірної гордині.

Даниїл — один із біблійних пророків.

Єзекія — біблійний цар Ізраїлю.

Цариця Савська — легендарна красуня, володарка країни в Південній Аравії.

С. 411. *Константин* (бл. 285—337) — римський імператор, визнав християнство державною релігією.

Євсевій Кесарійський (265—340) — палестинський єпископ, відомий історик церкви.

Махарій Єгипетський (300—390) — фанатичний аскет-самітник, один із засновників Нітрійського монастиря.

Пахомій — творець чернечого статуту, засновник Табенського монастиря.

С. 412. *Нікейські отці* — християнські пастирі, скликані Константином 325 р. на так званий вселенський собор у м. Нікеї (Мала Азія) для боротьби з аріанами.

Пафнутій (IV ст.) — фіванський єпископ, прибічник Афанасія.

Діоклетіан (243— між 313 і 316) — римський імператор, жорстоко переслідував християн.

Александр — олександрійський єпископ, попередник Афанасія.

С. 416. *Александр* — Александр Македонський (356—323 до н. е.), засновник Александрії.

Деметрій — один із македонських полководців, які після смерті Александра боролися за владу над різними частинами його держави.

Птолемеї — династія грецьких царів, які правили в Єгипті з 305 по 30 р. до н. е. (до завоювання Александрії римлянами).

С. 417. *Гермес* — давньогрецький бог, покровитель мандрівників і торговців (у римлян — Меркурій).

Анубіс — єгипетське божество, яке супроводить душі померлих.

Марк Антоній (83—30 до н. е.) — римський полководець, брав участь у завоюванні Александрії.

Сома — надгробна споруда із саркофагом Александра Македонського.

Озіріс — один з найпопулярніших богів Стародавнього Єгипту.

С. 419. *Новаціани* — християнські аскети-сектанти III ст., забороняли повторні шлюби.

Мелеціани — християни-сектанти, прибічники єгипетського єпископа Мелеція (початок IV ст.), якого позбавлено сану на Нікейському соборі.

Префекти палат — римські урядовці, які за описуваних часів управляли Єгиптом.

Партія синіх, партія зелених — партії болільників, що на кінських змаганнях уболівали за вершників у синьому і зеленому одязі.

Крісп — син імператора Константина, помер за таємничих обставин.

С. 420. *Ергастул* — в'язниця для рабів, здебільшого підземна.

С. 426. *Кабіри* — карликові божества, культ яких існував на островах Самофракії та Лемносі в Егейському морі.

С. 427. *Місяць шебар* — лютий (за іудейським календарем).

С. 429. *Слово*. — За Євангелієм від Іоанна, втіленням Слова був Христос.

Молох — верховне божество фінікійців, у жертву якому приносили живих немовлят.

С. 430. *Монтаністи* — послідовники Монтана (II—III ст.), фригійського сектанта-пророка, який оскопив себе, коли ще був язичником. Відзначалися надзвичайною суворістю в питаннях моралі та фанатичним аскетизмом.

Діонісій — александрійський єпископ. *Кипріан* — карфагенський єпископ, церковний письменник. *Григорій* — неокесарійський єпископ. Всі троє 250 р., під час переслідувань християн, залишили свої міста.

Петро Александрійський — єпископ, прийняв мученицьку смерть 312 р. Радив переслідуваним християнам купувати собі життя за гроші.

Ельвірський собор — відбувся в Іспанії близько 300 р. і засудив добровільне шукання мучеництва.

С. 431. *Пророк Валаам* — за Біблією, один із проводирів євреїв під час їхніх сорокарічних блукань у пустелі.

Есхіл (525—456 до н. е.) — видатний грецький драматург, якого ранні християни намагалися витлумачити в дусі нової віри.

Кумська сивіла — пророчиця, яка нібито жила в місті Кумах на півдні Італії.

Святий Климент (150—215) — александрійський єпископ, боровся проти гностиків.

Герма (II ст.) — християнський письменник, автор апокаліптичного твору «Пастир».

С. 432. *Оріген* (185—254) — видатний християнський мислитель, прихильник алегоричного тлумачення святого письма.

С. 434. *Далматика* — довга, до колін, сорочка з короткими рукавами.

Поптя, Неронова коханка. — Помилка Флобера: християнкою була не Поптя — друга дружина імператора Нерона, а його коханка Акте.

С. 436. *Сатурнін* (II ст.) — єретик-гностик, за єдине матеріальне начало вважав абсолютне зло.

С. 437. *Бардесан* (II ст.) — сирійський єретик-гностик.

Герніани — послідовники Гернія (II ст.), який твердив, що знання людям дали бунтівні ангели.

Пріскілліани — іспанські сектанти IV ст., вчили, що божественні душі вкладені в людські тіла демонами.

Феодот (II ст.) — єретик, який вважав сином божим Мельхіседека, царя єрусалимського.

С. 439. *Елхесаїти* — палестинські сектанти-гностики, твердили, що останнє втілення Христа звільнило людей від гріха.

Карпократіани — послідовники Карпократа (II ст.), гностика, який намагався поєднати християнство з ученням давньогрецького філософа-ідеаліста Платона.

Ніколаїти — одноступні карпократіан, до їхніх проповідей додавали дозвіл їсти м'ясо тварин, принесених у жертву поганським ідолам.

С. 440. *Маркосіани* — сектанти I—IV ст., стверджували можливість з'єднання з духом через магічні формули та сороміцькі дії.

Гельвідіани — сектанти I—IV ст.

Адамїти — сектанти, виступали проти аскетизму і проповідували божественність природних почуттів.

Мессаліани — сектанти-гностики II—III ст., вважали, що будь-яка дія навіюється духом зла, який володіє людиною від її народження.

Патерніани — єретики, твердили, що людська плоть створена дияволом.

Еуїї (точніше: Аетій) — послідовник Арія.

С. 441. *Ктесіфон* — столиця Парфянського царства.

Тертуліан Квінт Септімій (160—250) — християнський богослов. ...*Ескулапового храму*... — Ескулап — римський бог-цілитель.

С. 442. *Прискілла, Максимілла* — пророчиці, які оголосили Монтана втіленням святого духа.

Тарс — велике місто на півдні Малої Азії.

С. 443. *Єрусалим* — біблійна столиця царства небесного, за аналогією з назвою стародавньої столиці Палестини.

Пепуса — фригійське місто в Малій Азії, де, за віруваннями монтаністів, мало відбутися пришествя нового спасителя.

С. 444. *Архонтихи* — сектанти-гностики IV ст., вчили, що світ складається з семи небес, підвладних архонтові, і що піднятися до бога-архонта сьомого неба можна лише через подолання всього плотського.

«*Я прийшов...*» — У канонічних Євангеліях цих слів немає.

Татіаніани — фанатичні аскети-сектанти II ст., вважали шлюб гидотою.

Валесіани — сектанти, вважали гріхом продовження людського роду.

Каїніти — гностики, вважали бога джерелом зла, а біблійних Каїна братовбивцю та Іуду-христопродавця найбільшими святими.

Циркумцелліани — єретики V ст., зі зброєю в руках боролися проти рабства й землевласництва, прагнули мучеництва.

С. 445. *Авдіани* — єретики I—IV ст., твердили, що бог має людську подобу.

Коллїрїдіани — єретики I—IV ст., складали язичницькі почесні матері божій

Аскіти — сектанти II ст., вбачали символ християнства у вині й називали християн міхами з новим вином.

Маркіоніти — сектанти I—IV ст., вірили, що Христос урятував не лише живих, а й мертвих.

Апеллес — глава секти апеллітів, які не визнавали Старого завіту.

Сампсеяни — сектанти-сонцепоклонники.

Савелій (III ст.) — священник-еретик, заперечував троїстість божества.

С. 446. *Маркел Анхірський* (IV ст.) — анатолійський єпископ, боровся проти Арія.

Калікст (початок III ст.) — папа римський, грошолюб і розпусник.

Мефодій (пом. 311) — єпископ малоазіатського міста Олімпії, боровся проти Орігена.

Керінф — еретик I—II ст.

Павло Самосатський (III ст.) — антиохійський єпископ, еретик, заперечував божественність Христа й троїстість божества.

Гермоген (II—III ст.) — церковний діяч, намагався поєднати християнство з давньогрецькою філософією.

С. 447. *Ісаа* — син біблійного патріарха Ісаака.

Беллерофонтова недуга. — За давньогрецьким міфом, боги наслали на героя Беллерофонта меланхолію і потьмарення розуму.

С. 449. *Кнуфіс* — єгипетське змієподібне божество.

С. 451. *Епідавр* — давньогрецьке місто в Арголіді; там був храм бога-цілителя Асклепія, де поклонялися його священній змії.

С. 452. *Обіти* — гностики-змієпоклонники, вважали змія, що за біблійною легендою спокусив Єву, справжнім спасителем, який дарував людині знання істини і тому є втіленням божественної мудрості.

...Лікторськими жмутками різок... — Ліктори, почесні охоронці вищих урядовців у Стародавньому Римі, носили в руках жмутки різок із вставленими в них сокирами.

Сатурн — римський бог посівів і жнив.

Церера — римська богиня родючості й хліборобства.

Мінерва — римська богиня мудрості, покровителька ремесел, наук і мистецтв.

С. 453. *Аполлон* — давньогрецький бог світла і мистецтв.

Піоній (III ст.) — смірнський священник, прийняв мученицьку смерть під час переслідувань християн.

Полікарп — смірнський єпископ, прийняв мученицьку смерть 166 р.

С. 454. *Белуарій* — раб-наглядач за звірами в римському цирку.

С. 455. *...мов Гектора...* — В Гомеровій «Іліаді» Ахілл — переможець Гектора — прив'язав його тіло до колісниці і волочив навколо троянських мурів.

Домітілла — римська патриціанка, прийняла християнство і була страчена 95 р.

...у *Прозерпіниному гаї*.— Прозерпіна — римська богиня підземного царства.

С. 457. *Чатаха* — за віруванням індійців, п'є дощ і їсть місячне світло.

С. 458. *Калан* — індійський брахман, спалив себе в присутності Александра Македонського, коли той вторгся в Індію, і, вмираючи, провістив йому близьку смерть.

Август — римський імператор Октавіан (63 до н. е.—14 н.е.).

С. 460. *Улісс* — римське ім'я Одиссея.

Систр — музичний інструмент, схожий на брязкальце.

Гай Юлій Цезар Калігула (12—41) — з 37 р. третій римський імператор, відомий своєю жорстокістю.

С. 461. *Папа Климент* (I ст.) — перший римський єпископ; йому приписується авторство твору, де описані мандри апостола Петра і його суперечки з еретиками.

С. 463. *Аполлоній Тіанський* (I ст.) — мандрівний пророк-чудотворець і філософ-містик.

С. 465. *Гієродула* — храмова рабиня.

Кілікія — провінція в Малій Азії.

Піфагорійці — релігійно-філософська спілка, заснована грецьким філософом Піфагором.

Саманеї — індійські самітники.

Друїди — галльські жерці.

С. 466. *Гірканське море* — Каспійське море.

Країна бараоматів — на території нинішньої Індії.

Буцефал — кінь Александра Македонського.

Ніневія — столиця Ассирії, стародавньої держави на території нинішнього Іраку.

С. 467. *Бел* — верховний бог в Стародавньому Вавілоні.

Вмпуза — страховисько-вампір у жіночій подобі.

Таксіла — місто в Індії.

Пор — індійський цар, переможений Александром Македонським.

С. 468. *Кадуцей* — жезл, обвитий зміями.

Цар Сезостріс — єгипетський фараон Рамзес II (XIII ст. до н. е.).

Кінокефали — міфічні величезні мавпи з собачими головами, що поклонялися Сонцю.

Тапробана — нинішній острів Шрі-Ланка.

Рівнина Пахоців — Сомалі.

Країна гангаридів — дельта Гангу.

Мис Комарійський — на півдні Індії.

Сахаліги, адраміти, гомеріти — аравійські племена.

Кассанійські гори — в Аравії.

С. 469. *Острів Топазос* — у Червоному морі.

Ефіопія — міфічна країна у верхів'ї Ніла.

Кнід — місто в Карії (Мала Азія), де був храм Венери із славнозвісною статуєю богині, яку вважали твором великого афінського скульптора Праксітеля (IV ст. до н. е.).

Тарент — грецьке місто на півдні Італії.

С. 470. *Веспасіан* — римський полководець, після перемоги над Іудеєю став імператором (69—79).

Флавії — династія римських імператорів (69—96).

С. 472. *Спор* — євнух, улюбленець імператора Нерона.

Доміціан Тіт Флавій (51—96) — син Веспасіана, з 81 р. римський імператор, за свою жорстокість убитий придворними.

Календи — за римським календарем, перше число кожного місяця.

С. 473. *Печера Трофінія* — вважалася стародавніми греками входом у царство мертвих.

Мітра — перське сонячне божество, бог-спаситель, чий культ на початку нашої ери був розповсюджений у всій Римській імперії.

С. 474. *Сабазій* — фракійське божество.

Кібела — фригійська богиня, «велика мати богів» і всього живого на землі.

Гіноподи — люди з конячими головами, які, за свідченням римського натураліста Плінія Старшого (I ст.), нібито жили у Скіфії.

С. 474—475. *Трава Баліс, камінь андродамант* — згадуються у того ж Плінія.

С. 475. *Гіпокептаври* — за давньогрецькими міфами, потвори, що народилися від кобилиць та кентаврів — напівлюдей-напівконею.

С. 477. *Елефантинський острів* — острів у верхів'ї Ніла.

Геліопольський храм. — Геліополь — місто в нижньому Єгипті.

Ітифалічні боги — боги, пов'язані з сороміцьким культом фалоса.

С. 485. *Зороастр* (Заратуштра) — засновник релігії стародавніх персів.

С. 486. *Каюмарс* — в іранській міфології перша жива істота, створена Ормуздом і вбита *Аріманом*, духом зла й темряви. Народжене з його крові перше людське подружжя *Машья* і *Машьяне* Аріман звабив, навчивши плотського кохання.

С. 487. *Хаома* — у стародавніх персів дерево життя.

Амешаспенди — давньоперські духи, помічники Ормузда, *ізеди* — духи-хранителі людей, *феруери* — духи, які полегшують муки вмираючих.

Каосіак в релігії персів спаситель роду людського, воскреситель мертвих.

С. 489. *Архігалл* — верховний жрець Кібели.

С. 490. *Атіс* східне божество рослин, що вмирає й воскресає.

С. 491. *Ізіда* давньоєгипетська богиня магії, символ родючості й материнства.

Триади номів.— У Стародавньому Єгипті кожен ном (область) мав трьох богів-покровителів.

С. 493. *Гарпократ* — давньоєгипетський бог-дитина.

Апіс — священний бик стародавніх єгиптян, земне втілення бога Фта.

С. 496. *Ефеб* — в Афінах вісімнадцятилітній юнак, який відбував службу в ополченні.

Арістей — за грецьким міфом, син бога Аполлона, який навчив людей розводити бджіл, полювати, доглядати худобу, лікувати недуги, провіщати майбутнє.

С. 497. *Фратрії* (братства) — родові об'єднання в Стародавній Греції.

Ереб — царство мертвих.

Марсове поле — площа в Римі; там розкладалось погребальне вогнище для імператорів.

С. 498. *Місяць гекатомбеон* — липень (за давньогрецьким календарем).

Рапсоди — мандрівні декламатори, виконавці епічних поем.

Омфала — легендарна цариця Лідії, у якої жив у рабстві Геракл.

Амфітріонід — Геракл, названий так за ім'ям свого «земного» батька Амфітріона.

Тітій, Тантал, Іксіон — злочинці, які в загробному світі терплять вічні муки.

Кери, фурії — міфологічні дочки Ночі, перші несуть смерть, другі помсту.

С. 499. *Амфітріта* — давньогрецька богиня моря.

Нереїди — дочки Нерея, бога спокійного моря.

Сирени — діви-птахи, у Флобера схожі на русалок.

Тритони — морські божества з тулубом юнака і риб'ячим хвостом.

Діана — виступає тут у трьох своїх іпостасях: Місяця, Луціни — богині породіль і Гекати — богині чаклунства.

С. 500. *Даїра* — одне з імен богині Персефони.

Архонтова дружина...— Архонти — вищі виборні урядовці в Афінах.

...Вогонь, що пожер мою матір...— Вакхова мати Семела була спалена блискавкою Юпітера, який на її прохання з'явився перед нею у всій своїй величі.

Делос — острів, який вважався батьківщиною бога Аполлона, один із центрів його культу.

С. 502. *Ксеркс* — перський цар (486—465 до н. е.), воював з Грецією.

Залмоксіс — міфічний законодавець скіфських племен.

Туле — острів на північному заході Атлантики, вважався в давнину краєм землі. Можливо, нинішня Ісландія.

С. 503. *Етрурія* — територія нинішньої Італії.

Тагет — міфічний герой, навчив мешканців міста Тарквінії про-
віщати майбутнє.

Нортія — богиня долі.

Кастур, Пулутук — герої Кастор і Поллукс, яких обожествляли
в Стародавній Греції і в Стародавньому Римі.

Янус — дволикий бог початку й кінця, покровитель дверей.

Веста — покровителька домашнього вогнища.

Беллона — богиня війни.

Аріція, Вірбій — покровителі родючості.

Лібігіна — богиня похорону.

С. 503—504. *Ларви, лемури* — духи померлих.

С. 504. *Термін* — бог меж.

Вертумн — бог пір року.

Ненія — римська богиня похоронного плачу.

Хатні лари — духи предків, покровителі римського дому. Їхній
вітвар стояв у *атріумі* — критому внутрішньому подвір'ї.

С. 505. *Фералії* — свято на честь духів померлих.

Арістофан (446—385 до н. е.) — видатний афінський комедіограф.
Мається на увазі його комедія «Хмари».

С. 508. *...Платонового протизем'я...* — Грецький філософ Платон
(428/427—348/347 до н. е.) наприкінці життя вважав, що навколо
Сонця обертаються на тій самій орбіті Земля і ще одна планета, роз-
ташована навпроти Землі і тому завжди заслонена Сонцем.

...Філолаєвого осереддя... — Грецький філософ Філолай (V ст. до
н. е.) вважав, що Земля та інші небесні тіла обертаються навколо
центру, який він називав «осереддя».

...Арістотелевих сфер... — Грецький філософ Арістотель (384—
322 до н. е.) вважав, що орбітам планет відповідають небесні сфери,
які мають спільний центр.

С. 514. *Ксенофан* (VI—V ст. до н. е.), Геракліт (нар. бл. 544—540
до н. е.), Мелісс, Анаксагор (обидва V ст. до н. е.) — представники
грецької натурфілософії.

С. 515. *Саул*. — За біблійною легендою, перший цар Ізраїлю Саул
перед смертю впав у меланхолію.

Разія — один з героїв повстання Маккавеїв, яке звільнило Ізраїль
від влади греко-сірійських царів (142 до н. е.).

Пелагея Антіохійська, Домніна Алепська — християнські му-
чениці.

Мілетські дівчата — за легендою, вкоротили собі віку, незважаю-
чи на погрози, що їхні голі трупи виставлять на міському май-
дані.

Гегесій (IV ст. до н. е.) — грецький філософ, проповідував байду-
жість до життя і в публічних промовах пропагував самогубство.

С. 516. *Герострат* — щоб прославитися, спалив Діанин храм в Ефесі (356 до н. е.).

Ракогисське передмістя — квартал в Александрії.

С. 521. *Порсенна* (IV ст. до н. е.) — етруський цар, воював з Римом.

Оріхалковий мур — з дорогоцінного сплаву оріхалка.

Атлантида — легендарний острів у Атлантичному океані, затоплений його водами.

ПРОСТА ДУША

С. 531. *Одран Жерар* (1640—1703) — французький художник-гравер.

С. 541. *Урсулини* — члени католицького чернечого ордену св. Урсули, заснованого в XVI ст. У його монастирях виховувалися дівчата переважно дворянського походження.

ІРОДІАДА

С. 562. *Махерузька цитадель* — фортеця на півдні Палестини, на схід від Мертвого моря. Побудована Іродом Великим для охорони його царства від аравітян.

Веларіум — тент.

Тетрарх Ірод Антіпа (пом. 39 р.) — римський намісник у Перейта Галілеї (областях стародавньої Палестини), один із синів царя Іудеї Ірода Великого.

С. 563. *Антонієва вежа* — фортеця в Єрусалимі, побудована Іродом Великим і названа на честь римського полководця Марка Антонія.

Тіверіада — місто на березі Генісаретського озера, засноване Іродом Антіпою і назване на честь римського імператора Тіверія.

... *аравійського царя*... — Мається на увазі Гарет, емір Петри (аравійська провінція).

Вітеллій Луцій — римський проконсул провінції Сирії, якому була підвладна Галілея. За історичними джерелами, приїзд Вітеллія до Галілеї відбувся пізніше від подій, описаних Флобером.

Агрінна — рідний Іродіадин брат. Був правителем Тіверіади, але відмовився від цієї посади із заздрощів до Ірода Антіпи, якому дісталася вища посада. Живучи в Римі, накликав на себе гнів імператора Тіверія і був ув'язнений, але це сталося пізніше від подій, описаних Флобером.

С. 564. *Мойсей* — біблійний проводир ізраїльських племен.

Гіркан — іудейський цар з роду Маккавеїв (40—19 до н. е.), зруйнував самаритянський храм на горі Гаризим.

Сіон — пагорб, на якому стояв Єрусалимський храм.

С. 565. *Іродіада* — дочка Арістовула, онука Ірода Великого.

Була одружена зі своїм дядьком Іродом Філіппом, але покинула чоловіка і вийшла заміж за його зведеного брата Ірода.

Клієнти – в Стародавньому Римі люди, економічно залежні від своїх патронів-патрициїв.

С. 566. *Єсей* – член релігійної іудейської секти, що проповідувала зречення радощів життя і надзвичайну суворість звичаїв.

С. 567. *Неемія* (V ст. до н. е.) – придворний перського царя Артаксеркса; подався до Палестини, щоб очолити євреїв, які повернулися з вавилонського полону. За Неемії пророк Малахія провістив, що незабаром прийде воскреслий пророк Ілля. На це пророцтво й натякає Флобер.

С. 568. *Давид* – другий цар Ізраїлю (бл. 1055 – бл. 1014 до н. е.), зробив м. Єрусалим своєю столицею.

Фарисеї – ворожа Римові націоналістична й догматична партія в Стародавній Іудеї.

С. 570. *Букцин* – сурма, якою подавали сигнали.

Янікул – один із семи римських пагорбів.

Квестура – в Стародавньому Римі виборна посада. У віданні квесторів були державна скарбниця і судочинство.

Кліти – малоазіатське плем'я, підкорене Вітеллієм.

С. 571. ... *на бруді Капреї*... – Маються на увазі оргії, які імператор Тіверій влаштував на острові Капреї, біля берегів Кампанії.

Садукеї – аристократична релігійно-політична партія в Стародавній Іудеї, підтримувала римську владу.

С. 573. *Кнеміди* – частина важкого металевого обладунку, що захищала гомілку.

Філіпп – син Ірода Великого, вбитий з батькового наказу.

С. 576. *Моав* – назва області на схід від Мертвого моря, де була Махерузька фортеця.

Кікар – вавилонська грошова одиниця, близько 26 гр. срібла чи золота.

Обол – найдрібніша грецька монета, близько 6 коп. сріблом.

С. 577. *Ахав* – ізраїльський цар (917–895 до н. е.), під впливом своєї дружини, фінікійки *Єзавелі*, запровадив у своєму царстві культ фінікійської богині Астарти. Ахав і Єзавель переслідували пророка Іллю, який їх ганьбив.

С. 578. *Авессалом* – третій син царя Давида; вбив його першого сина *Аммона*, який збездивив їхню сестру *Фамар*; повставши проти батька, захопив його гарем.

Іуда – один із синів біблійного патріарха Якова; був одурений своєю невісткою, що лишилася бездітною вдовою по двох його синах і будь-що хотіла мати потомство.

Лот. – За біблійною легендою, ангел господній вивів праведника Лота із грішного міста Содома, спаленого небесним вогнем. Дочки

Лотові, які боялися лишитись бездітними, спокусили батька, обпоївши його вином.

С. 580. *Поліклет* (V ст. до н. е.) – грецький скульптор і архітектор.

С. 581. *Симон із Гіттоя* – релігійний проповідник, в 30-х роках очолював релігійний рух серед самаритян.

С. 582. *Гномон* – сонячний годинник.

С. 583. *Сирептська вдова*. – За Біблією, пророк Ілля воскресив її сина.

... *вірш сучасного поета*... – Лукреція Кара, з його поеми «Про природу речей» (III, 339).

Трикліній – підвищення в ідальні римського дому, де стояли столи й ложа.

С. 584. *Філон Александрійський* (бл. 20 до н. е. – 54 н. е.) видатний мислитель, намагався поєднати Платонове вчення з біблійною релігійною традицією.

Герополіський храм – храм богині Держете в сирійському місті Герополісі.

... *мій батько спорудив ваш храм!* -- Ірод Великий відбудував Єрусалимський храм, зруйнований римлянами.

Матафія – іудейський священик, спалений живцем з наказу Ірода Великого за спробу зірвати римських орлів з огорожі Єрусалимського храму.

С. 585. *Меценат Гай Цільній* (між 74–64–8 до н. е.) – римський громадський діяч, покровитель поетів і художників.

Осляча голова – звичайна насмішка римлян над євреями: оскільки євреї не допускають зображень бога, то, мабуть, їхній бог має ганебний чи комічний вигляд.

...*вбила їхнього Вакха*... – Авл ототожнює римського бога Вакха з сирійським богом Адонісом, якого, за міфом, убив дикий кабан.

... *виноградну лозу із золота*... – Після підкорення Єрусалима Помпеєм (63 р. до н. е.) до Рима була доставлена золота виноградна лоза вагою в 500 талантів.

Антигон – іудейський цар, скинутий з престолу Іродом Великим при підтримці римських військ і страчений Марком Антонієм.

Красс Марк Ліциній (бл. 115–53 до н. е.) – римський державний діяч і полководець. Загинув під час походу проти парфян.

Вар Публій Квінтілій (бл. 53 до н. е. – 9 н. е.) – римський воєначальник; жорстоко придушив одне з повстань в Іудеї; загинув у Германії, розгромлений ватажком племені херусків Армінієм.

С. 586. *Псіхея* – у стародавніх греків втілення людської душі.

Мнестер (I ст.) – римський мімічний актор, що славився своєю вродою і граційністю.

С. 588. *Арістовул* — брат Маріамни, улюбленої дружини Ірода Великого, який наказав його втопити.

Александр — один із синів Ірода Великого, задушений з його наказу.

Зосима — один з охоронців Маріамни, запідозрений у спробі її спокусити і за це страчений Іродом Великим.

Паппус — воєначальник Антігона, страчений Іродом Великим.

Йосиф — дядько Ірода Великого, який доручив йому стерегти Маріамну під час його відсутності і вбити її, якщо сам він не повернеться. Йосиф відкрив Маріамні таємницю Іродового доручення і після його повернення поплатився за це життям.

Антипатр — один із синів Ірода Великого, за доносом якого загинули Александр і Арістовул; пізніше сам учинив змову проти батька і був страчений.

ЛЕКСИКОН ПРОПИСНИХ ІСТИН

С. 591. *Шамфор Нікола* (1741—1794) — французький письменник.

Абеляр Пьер (1079—1142) — французький філософ, теолог і поет. Потай одружився зі своєю ученицею Елоїзою, за що її дядько, канонік *Фюльбер*, звелів його оскопоти.

С. 593. *Спид... завдяки Клеопатриному кошику...* — За легендою, єгипетська цариця Клеопатра заподіяла собі смерть, приклавши до грудей отруйну змію, яку їй принесли в кошику з інжиром.

С. 594. *Буйє Марі-Нікола* (1798—1864) — французький історик і лексикограф, автор кількох популярних у ХІХ ст. енциклопедичних словників.

Бюффон... надягав манжети. — Іронічний натяк на надзвичайну пишномовність, якою відзначалися праці французького природознавця *Жоржа-Луї Бюффона* (1707—1788).

Вагнер Ріхард (1813—1883) — німецький композитор-новатор. У Франції його твори спочатку не мали успіху.

С. 596. *Генріх III* — французький король (1574—1589), убитий релігійним фанатиком *Жаком Клеманом*.

Генріх IV — французький король (1589—1610), убитий католиком-фанатиком *Франсуа Равайяком*.

С. 597. *Гіппократ* (460—377 до н. е.) — давньогрецький лікар, один з основоположників наукової медицини.

С. 598. *Декарт Рене* (1596—1650) — видатний французький математик і філософ-раціоналіст.

Рада десятигох — вище таємне судилище в середньовічній Венеціанській республіці.

С. 599. *Діоген* (бл. 414—323 до н. е.) — давньогрецький філософ-кінік. «Я шукаю людину» — його відповідь перехожому, який запитав його, чому він ходить удень із засвіченим ліхтарем. «Не застуй мені

сонця» — його відповідь Александрові Македонському, який пообіцяв виконати будь-яке бажання філософа.

Маріно Фальєрі (1274—1355) — венеціанський дож, страчений за наказом Ради десятиох.

С. 600. *Лаффіт Жак* (1767—1844) — французький банкір і політичний діяч.

С. 601. *Кастрати Сікстинської капели* — оскоплені співці в хорі Сікстинської капели у Ватікані.

Епакта — число днів, що складає різницю між сонячним та місячним роками.

Жарнак Гі — французький офіцер, придворний короля Генріха II, 1547 р. поранив на дуелі свого супротивника несподіваним ударом шпаги.

С. 602. *Івето* — містечко у французькій провінції Нормандії, за народним повір'ям вважалось місцем щасливого, безжурного життя.

С. 603. *Ілоти* — раби в стародавній Спарті.

Імброльйо — заплутана інтрига.

С. 604. *Кнут*. — Флобер вживає тут російське слово.

С. 605. *Копайський бальзам* — ліки від гонореї.

Арістарх (II ст. до н. е.) — давньогрецький філолог і літературний критик. Його ім'я названо замість імені Зоїла, теж давньогрецького філолога, що мав славу недобррозичливого критика.

С. 606. *Кюжас Жан* (1522—1590) — славнозвісний французький юрист. *Бартоло да Сассоферато* (1314—1357) — один із найвидатніших італійських юристів, автор праць з римського права.

Камбрейський лебідь — Фенелон Франсуа (1651—1715), французький письменник і церковний діяч, жив і помер у м. Камбре на півночі Франції.

Мантуанський лебідь — Вергілій (70—19 до н. е.), видатний римський поет, народився поблизу м. Мантуї.

Пезарський лебідь — Россіні Джоакіно (1792—1868), видатний італійський композитор, народився в місті Пезаро.

Лігери — французькі феодали XV ст., які виступали проти абсолютної монархії під машкарою борців за «загальне добро».

С. 607. *Літрє Еміль* (1800—1881) — французький філолог і філософ, послідовник Чарльза Дарвіна.

Мазарінади — сатиричні вірші та памфлети, спрямовані проти кардинала Мазаріні (1602—1661), який правив Францією в дитячі роки короля Людовіка XIV; писалися учасниками Фронди (1648—1653) — феодално-дворянського антиабсолютистського руху.

С. 608. *Овідій* (43 до н. е.— бл. 18 н. е.) — видатний римський поет, автор поеми «Метаморфози».

С. 609. *Пані Лафарж*. — Див. прим. до с. 15.

С. 610. *Одеон*. — Див. прим. до с. 28.

С. 611. *Палладіум* — статуя Афіни-Паллади; поки вона була в Трої, ахейці не могли здобути місто.

С. 613. *Понсар Франсуа* (1814—1867) — другорядний французький драматург, якого критика за холодність його творів називала «головою школи здорового глузду».

Попілій Гай (II ст. до н. е.) — римський консул. Був надісланий послом до сирійського царя Антіоха, щоб передати йому вимогу римського сенату. Цар зволював з відповіддю. Тоді Попілій окреслив круг себе на піску коло і сказав, що не вийде з нього, поки не одержить відповіді. Після цього Антіох згодився виконати вимогу Риму.

Пірадон Нікола (1632—1698) — французький драматург, наслідував Жана Расіна і вважався його суперником.

С. 614. *Боссюе Жак-Бенінь* (1627—1704) — французький богослов-проповідник, прихильник абсолютної монархії.

С. 615. *Расін Жан* (1639—1699) — видатний французький драматург; замолоду додержувався вільнодумних поглядів.

С. 616. *Ронсар П'єр де* (1524—1585) — видатний французький поет, намагався збагатити французьку літературну мову з допомогою латинських та грецьких слів.

Сатурналії — щорічні свята в Стародавньому Римі на честь бога посівів Сатурна.

С. 617. *Сенека* (бл. 4 до н. е.— 65 н. е.) — римський драматург і філософ-стоїк, вихователь імператора Нерона.

Сент-Бев Шарль-Огюстен (1804—1869) — французький критик і поет-романтик.

Брійя-Саварен Ансельм (1755—1826) — французький гастроном і письменник, автор твору «Фізіологія смаку».

Скюдєрі Жером (1601—1667) і *Мадлена* (1607—1701) — брат і сестра, французькі письменники.

С. 619. *Указ*. — Флобер вживає тут російське слово.

С. 620. *Форнарїна* — кохана великого італійського художника Рафаеля Санті, модель багатьох його картин.

С. 623. *Янсєнізм* — реформаторський напрямок у католицькій церкві XVII—XVIII ст., основоположником якого був голландський теолог Корнеліс Янсєній.

Б. Буніч-Ремізов

З М І С Т

ВИХОВАННЯ ПОЧУТТІВ <i>ПЕРЕКЛАВ ДМИТРО ПАЛАМАРЧУК . .</i>	<i>5</i>
СПОКУСА СВЯТОГО АНТОНІЯ <i>ПЕРЕКЛАЛА ІРИНА СИДОРЕНКО . .</i>	<i>404</i>
ПРОСТА ДУША <i>ПЕРЕКЛАВ МИХАЙЛО ГАЙДАЙ . .</i>	<i>529</i>
ІРОДІАДА <i>ПЕРЕКЛАД ЯРЕМИ КРАВЦЯ ЗА РЕ-</i> <i>ДАКЦІЄЮ ДМИТРА ПАЛАМАРЧУКА</i>	<i>561</i>
ЛЕКСИКОН ПРОПИСНИХ ІСТИН <i>ПЕРЕКЛАВ ГРИГОРІЙ ФІЛІПЧУК . .</i>	<i>590</i>
ПРИМІТКИ Б. БУНІЧА-РЕМІЗОВА . .	<i>624</i>

ГЮСТАВ ФЛОБЕР
Сочинения в двух томах
Том второй
ВОСПИТАНИЕ ЧУВСТВ
ИСКУШЕНИЕ СЯТОГО АНТОНИЯ
ПРОСТАЯ ДУША
ИРОДИАДА

ЛЕКСИКОН ПРОПИСНЫХ ИСТИН
Перевод с французского

Київ, видавництво художественной
літератури «Дніпро», 1987

(На українском языке)

Редактори

М. В. Тунайло, О. В. Хатунцева

Художник П. Т. Вишняк

Художній редактор В. А. Кононенко

Технічний редактор А. М. Смолянук

Коректори

Л. М. Демченко, Н. І. Забаштанська

Інформ. бланк № 3874

Здано до фотоскладання 16.03.87.

Підписано до друку 27.05.87.

Формат 84×108^{1/32}. Папір друкарський № 2.

Гарнітура банніківська. Друк високий з ФПФ.

Умовн. друк. арк. 34,44. Умовн. фарбовідб. 34,44.

Обл.-вид. арк. 37,003.

Тираж 250 000 пр. (1-й завод 1—100 000 пр.). Зам. 7-117.

Ціна 3 крб. 30 коп.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика ім. Фрунзе.
310057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Флобер Г.

Ф73 Твори: В 2-х т. Т. 2. Виховання почуттів: Роман;
Спокуса святого Антонія: Філософська драма;
Проста душа; Іродіада: Повісті; Лексикон прописних істин /Перекл. з фр.; Приміт. Б. Буніча-Ремізова.— К.: Дніпро, 1987.— 655 с.

У другому томі — роман «Виховання почуттів», філософська драма «Спокуса святого Антонія», яку Флобер вважав «твором усього свого життя», повісті «Проста душа» та «Іродіада», а також «Лексикон прописних істин».

Ф $\frac{4703000000 - 184}{M205(04) - 87}$ 184.87

84.4Фр

3 крб. 30 к.